115.661

ПРВА ПРОЛЕТЕРСКА

MAĐARSKA
Vrbovec
5. V
ZAGREB
9. V
Bjelovar
Čazma
Bilogora
Sisak
Novska
Psunj
Papuk
Našice
Sl. Požega
25. IV
18. IV
Okučani
Pleternica
Sl. Brod
Kozara
Srbac
Motajica
Prijedor
16. I
Prnjavor
Bihać
Banja Luka
14. XII
Doboj
1. PR. DIVIZIJA
Kotor Varoš
2. I
Tešanj
Teslić
Borja
7. XI
B. Petrovac
7. X
Sitnica
Ključ
7. VIII
Srnetica
20. XI
Drvar
Mrkonjić Grad
Jajce
1. VIII
Nemila
1. VI
Vlašić
Travnik
Zenica
26. X
Grahovo
15. X
Vareš
D. Vakuf
Bugojno
16. I
Dinara
G. Vakuf
5. VIII
Cincer
14. IX
Livno
16. X
14. VII
Prozor
Bitovnja
17. II
28. I
Igman
28. VI
Duvno
6. XII
Konjic
8. VII
Aržano
Prenj
Split
22. IX
Posušje
Imotski
Ulog
26. II
Biokovo
Mostar
Nevesinje

BORBENI PUT 1. PROLETERSKE BRIGADE
22. XII 1941. – 9. V 1945.

ПРВА ПРОЛЕТЕРСКА

КЊИГА ДРУГА

БИБЛИОТЕКА „ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА“

КЊИГА ЧЕТРДЕСЕТ СЕДМА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА ДВАДЕСЕТА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР БИБЛИОТЕКЕ

Петар БРАЈОВИЋ, Милинко ЂУРОВИЋ, Вељко КОВАЧЕВИЋ, Виктор КУЧАН, Никола ЉУБИЧИЋ, Петар МАТИЋ, Бранко ПЕРОВИЋ, Франц ПОГЛАЈЕН, Светислав САВКОВИЋ

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД ЈНА „ВОЈНО ДЕЛО“

ИНИЦИЈАТИВНИ ОДБОР

Бранислав БАРЈАКТАРЕВИЋ, Божо БОЖОВИЋ, Саво БУРИЋ, Дуња ВЛАХОВИЋ, Момчило ДУГАЛИЋ, Миладин ИВАНОВИЋ, Павле ЈАКШИЋ, Мирко ЈОВАНОВИЋ, Владо КОВАЧЕВИЋ, Данило ЛЕКИЋ, Ђуро ЛОНЧАРЕВИЋ, Војин ЛУКИЋ, Никола ЉУБИЧИЋ, Велько МИЛАДИНОВИЋ, Милоје МИЛОЈЕВИЋ, Чедомир МИНДЕРОВИЋ, Раја НЕДЕЉКОВИЋ, Коча ПОПОВИЋ, Мијалко ТОДОРОВИЋ, Владо ШЋЕКИЋ

РЕДАКЦИЈА

Бранислав БОЖОВИЋ, Милосав БОЈИЋ, Радоња ВЕШОВИЋ, Јован ВУЈОШЕВИЋ Лола, Радомир ВУЈОШЕВИЋ Љака, Ђоко ВУКИЋЕВИЋ, Перо ДАМЈАНОВИЋ, Мирко ЈОВАНОВИЋ, Коча ЈОНЧИЋ, Мишо ЛЕКОВИЋ, Вељко МИЛАДИНОВИЋ, Андреја МИЛАНОВИЋ, Чедомир МИНДЕРОВИЋ, Милисав НИКИЋ, Мирко НОВОВИЋ, Јован ПЕЈКОВИЋ Кеза

УРЕДНИЦИ

Милосав БОЈИЋ, Коча ЈОНЧИЋ, Вељко МИЛАДИНОВИЋ

РЕЦЕНЗЕНТ

Милинко ЂУРОВИЋ

115.661.

ПРВА ПРОЛЕТЕРСКА

КЊИГА ДРУГА

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД ЈНА „ВОЈНО ДЕЛО“
БЕОГРАД 1963.

БАТАЉОНСКЕ РЕДАКЦИЈЕ

ПРВИ БАТАЉОН

Радоња ВЕШОВИЋ, Ђоко ВУКИЋЕВИЋ, Гојко ЂУКИЋ, Драго НИКОЛИЋ, Мирко НОВОВИЋ

ДРУГИ БАТАЉОН

Јован ВУЈОШЕВИЋ Лола, Радомир ВУЈОШЕВИЋ Љака

ТРЕЋИ БАТАЉОН

Мирко ЈОВАНОВИЋ, Андреја МИЛАНОВИЋ, Јован ПЕЈКОВИЋ Кеза, Лазар САВИЋЕВИЋ

ЧЕТВРТИ БАТАЉОН

Благоје БОГАВАЦ, Бранислав БОЖОВИЋ, Душан ДОЗЕТ, Момчило ДУГАЛИЋ, Коча ЈОНЧИЋ, Момир ЛЕКИЋ, Живорад МИХАЈЛОВИЋ, Милан СИМОВИЋ

ПЕТИ БАТАЉОН

Перо ДАМЈАНОВИЋ, Никола ЉУБИЧИЋ

ШЕСТИ БАТАЉОН

Милосав БОЈИЋ, Миладин ИВАНОВИЋ, Чедомир МИНДЕРОВИЋ

СПИСКОВЕ БОРАЦА СРЕДИЛИ

Урош БАЈИЋ, Јован ВУЈОШЕВИЋ Лола, Радомир ВУЈОШЕВИЋ Љака, Ђоко ВУКИЋЕВИЋ, Перо ДАМЈАНОВИЋ, Бранислав ЈАЊИЋ, Коча ЈОНЧИЋ, Миливоје КАТИЋ, Олга КОЈАДИНОВИЋ, Јован ПЕЈКОВИЋ Кеза, Симо СИМОВИЋ

ТЕКСТ РЕДИГОВАЛИ

Слободан БРАЈОВИЋ, Јован ВУЈОШЕВИЋ Лола, Перо ДАМЈАНОВИЋ, Ђуро ЂУРАШКОВИЋ, Алекса ИВАНОВИЋ, Радивоје ЈОВАНОВИЋ, Драган МАРКОВИЋ, Чедомир МИНДЕРОВИЋ

ИСТОРИОГРАФСКИ РЕДАКТОР

Мишо ЛЕКОВИЋ

Омот

Петар ЛУБАРДА

Опрема

Дидо ДЕМАЈО

Заглавља

Миливој ГРУЈИЋ *Елим*

Вијеће

Ђорђе АНДРЕЈЕВИЋ КУН, Антун АУГУСТИНЧИЋ, Данило БОШКОВИЋ, Драго ВИДМАР, Марјан ДЕТОНИ, Пиво КАРАМАТИЈЕВИЋ, Борко ЛАЗЕСКИ, Франце МИХЕЛИЧ, Фрањо МРАЗ, Исмет МУЈЕЗИНОВИЋ, Златко ПРИЦА, Бранко ШОТРА, Иван ШУБИЋ

У САСТАВУ ДИВИЗИЈЕ

ОД ПЕТРОВЦА ДО СИТНИЦЕ

У Босанском Петровцу, у који смо дошли после борби око Босанског Грахова, задржали смо се десет дана, од 6. до 16. новембра 1942. године. Ово време би било исувише дуго за бављење у малом, тек ослобођеном сиромашном месту да није било испуњено значајним догађајима, изменама и новостима.

Пре свега, формирана је 1. пролетерска дивизија. Седмог новембра је друг Тито извршио смотру, предао заставу нашој бригади и том приликом одржао говор. Како смо били радосни и срећни на тој свечаности! Баш тих дана се навршила година од како смо морали одступити из Србије, када су се и борци Посавског одреда који сада чине 6. београдски батаљон 1. пролетерске бригаде тешка срца удаљавали од Београда и Посавине, од својих кућа и породица и испуњени стрепњама одлазили у непознате и далеке крајеве. А ево сада само годину дана касније формирамо 1. пролетерску дивизију.

На овој свечаности сви смо видели и осетили снагу нашег покрета, пораст наше војске, видели смо наше победе, ослобођене градове, ослобођену територију, видели смо сигурну перспективу наше борбе. Па и сама свечаност, својом атмосфером, делује на нас благотворно, освежавајући, као празник радости, то више што смо до тада имали мало свечаности, мало оваквих празника.

Посавци, главнина у батаљону, радују се и поносе тиме што је Коча, бивши командант њиховог одреда, постао командант дивизије.

У батаљону су учињене многе измене: командант батаљона Миладин Ивановић и политички комесар Чеда Миндеровић отишли су на нове дужности, па је попуњавање ових и других упражњених места изазвало читав низ померања у командама чета, водовима и десетинама. Сада је командант батаљона Синиша Николајевић, заменик команданта Љуба Илић Шпанац, ја сам постао политички комесар, а заменик политичког комесара, Душан Шијан, био је на тој дужности тек неколико месеци. Пошто смо сви били из нашег батаљона, из чета, то су на наша места дошли нови људи. Требало је због тога да сви „примамо" и „предајемо" дужности. Та примопредаја је била увек једноставна и проста ствар код нас. Али у овим условима мировања у Петровцу, ми који смо ступили на нову дужност, испуњени полетом, амбицијама и жељом да све буде још боље, компликовали смо мало ту једноставну примопредају, па је она захватила све и унела много живости у батаљон. Држали смо састанке, саветовања, предавања по „политичкој" и по „војној" линији. Прегледано је оружје, муниција, опрема. Ова запосленост је скраћивала слободно време и доколицу, али је стварала узбудљиву атмосферу припрема за нешто крупно и ново.

Из говора друга Тита, који смо с највећом пажњом слушали и после га дуго препричавали, коментарисали и тумачили, највише су нас привукле речи о Србији и нашем повратку у Србију. Сам говор друга Тита, формирање дивизије, а затим и разне „коморџијске вести" издашно су послужили као повод за бескрајне разговоре међу борцима о већ уобичајеним и тако драгим темама: куда ћемо сада кренути, који ћемо град ослободити, када ћемо у Србију и слично.

Праве се и распредају разне „стратегијске комбинације" на светским и нашим фронтовима. „Коморџијске вести" су јављале да ће дивизија ускоро да крене „на исток". Ово „на исток" је за сваког значило — у Србију, а Србија се није спомињала ради конспирације. Такве вести, иако исмејаване и погрдно називане „коморџијске", нису биле без утицаја и увек су, тобоже, без интересовања и уз исмејавање, радо слушане, јер је искуство потврдило да те вести увек садрже понешто истине. Тако се о овом покрету „на исток" нашироко расправљало.

— Да ли ћемо уз пут до Србије нападати и ослобађати градове?

На смотри, приликом предаје заставе бригади у Петровцу, 7. новембра 1942. У првом плану Милан Шарац, командир 1. чете, и Душан Шијан заменик комесара Београдског батаљона

— Сад је зимско доба, па има мало изгледа да ћемо ићи у Србију док се не отопи снег.

— Шта нам смета снег? Још је боље ићи у зиму, јер онда немачки тенкови не могу за нама.

— Врховни штаб неће допустити да уз пут ослобађамо градове, треба са што мање губитака доћи у Србију, да тамо бијемо Немце и четнике, а босанске градове ће ослободити Крајишници.

— Да ли ћемо у Србију ићи преко Дрине или опет преко Лима и Увца? Не бих волео да опет по хладноћи газим Лим, као прошле зиме.

Овакви и слични разговори водили су се тих дана у батаљону „на свим нивоима" — међу борцима, у командама чета, па и у штабу батаљона. Разлика је била само у томе што су неки више, а неки мање били наивни у процењивању времена, начина, услова одласка у Србију, у нагађању о дочеку у Србији, о држању народа према нама, отпору непријатеља и слично, а свима је била заједничка жеља да се што пре тамо иде.

Србија и повратак у њу били су сталне и врло драге теме разговора у батаљону. Све је служило као повод за приче о Србији: за време тешкоћа, напора и глади, о Србији се говорило као о изгубљеном рају. Тада би се оживљавале скоро идиличне слике из првих партизанских дана у Србији. Причале би се само најлепше успомене о томе како је народ по селима радосно и одушевљено дочекивао партизане, доносио обилату храну, како се лепо и весело логоровало по шумама и селима Посавине итд. Када смо, пак, побеђивали, ослобађали градове, добро се хранили, возили аутобусима и возовима, онда је и то био повод да, испуњени осећањем снаге, говоримо о повратку у Србију.

Борци, већином сељаци из Посавине и околине Београда, упоређивали би села, куће, њиве, усеве, стоку и све остало у Босни са одговарајућим стварима у Србији. Разуме се да је то упоређивање најчешће било у корист њиховог села и краја.

Док смо се одмарали у Петровцу, они који имају добро памћење обично би започињали овакве разговоре:

— Сећаш ли се да смо на данашњи дан прелазили преко Рудника, или газили Мораву, или гладовали у оном селу на Златибору? . . .

Овакви разговори су, обично изазивали тугу и жалост због напуштања свога краја. Подсећали су да је прошла већ година дана како су напустили своја села и породице. Потпуна неизвесност и стрепње у погледу судбина родбине и пријатеља још су више појачавале тмурно расположење.

Попаљене куће и села у Босни, народ у збеговина и колибама — подсећали су и испуњавали борце зебњом да су, можда, и њихова села попаљена, да су, можда, и њихови најближи побијени или се спасавају у оваквим збеговима. Све је то изазивало и јачало тежњу за одлазак у Србију.

Једногодишња раздвојеност од родног краја довољна је да изазове снажну носталгију. Те сентименталне приче и маштања о Србији могле би онога ко би их слушао са стране навести на погрешан закључак да оне, можда, негативно утичу на борбени морал бораца, да могу изазвати код појединаца настојање да се клоне оштрих борби да би се сачували и доживели тај толико жељени повратак. Међутим у држању бораца није с могла наћи потврда таквог, наизглед логичног, закључка. Напротив, што су изгледи за повратак у Србију били већи и преспективе блискије, то су и борци били смелији и неустрашљивији. Поред веће прекаљености у борбама, политичке свести, дубље мржње према непријатељу, све јаче жеље за што бржом победом, мислим да су на овакво „нелогично" понашање бораца утицали још неки моменти. То су, пре свега, борбене традиције народа из кога су израсли и њихов лични понос. Иако је сваки жарко желео да се врати у Србију, да поново види свој крај и своју родбину и пријатеље, сваки је исто тако желео да се врати као добар борац, као ратник без сенки и мрља на свом ратничком држању. Често сам запазио да појединци мисле о томе, да замишљају себе међу својим рођацима и познаницима у улози ратника који прича своје успомене.

Једном се један друг, добар борац, који није члан Партије, обратио заменику комесара чете и тражио да буде примљен у Партију, објашњавајући свој захтев, углавном, следећим: ето, вратићемо се ускоро у Србију, а ја још нисам постао члан Партије, па шта ће ми на то рећи моји сељаци!

Другом једном приликом водио се у групи бораца разговор о усташама, па је један друг, тврдећи да је код усташа морал знатно опао, у прилог ове тврдње навео случај који се десио нашем пушкомитраљесцу Жоји Табаковићу, из Велике Моштанице.

Жоја је био врло храбар борац, иначе тих и повучен младић. Био је неписмен, а упорно је избегавао да се описмени и поред свих наших настојања. Једном ми је рекао да је због учитеља напустио основну школу већ у првом разреду и да никако не може научити да пише. Том нашем Жоји десио се овакав случај у борби са усташама на брду Кленку код Посушја 16. августа 1942, где смо до ногу потукли једну њихову бојну. У јуришу нашег батаљона усташе су биле разбијене и у њиховом прогоњењу, низ падине Кленка, Жоја се одједном нађе сам пред групом од пет

усташа. Он упери пушкомитраљез и повуче окидач, али пушкомитраљез је био празан. Усташе су стајале унезверене не предузимајући баш ништа. Жоја прибрано извади из џепа шаржер од пет метака, стави га у оквир пушкомитраљеза и појединачним окидањем уби сву петорицу. Ово је био заиста невероватан, али истинит догађај, који се може објаснити само потпуном збуњеношћу усташа. Кад је овај друг завршио ту причу, доказујући тиме кукавичлук усташа, проговори ћутљиви Жоја:

— То је цела истина, али ми нико у Моштаници не би то веровао.

На ове Жојине речи био сам у почетку изненађен што о свом подвигу размишља и суди судом његових сељака и рођака у Моштаници. Сигурно је био задовољан и поносан и пред својим друговима и пред старешинама због овог подвига. И доиста се могао тиме поносити пред целом нашом војском, али, ето, он је поменуо своју Моштаницу. Код свих би добио признање за свој подвиг, али је њему очевидно било стало и до признања сељака у Моштаници. Овај случај ме навео да размишљам и о томе колико у овој борби све нас, поред политичке свести, мржње према фашизму и других околности, покреће и подстичу на јунаштва — наше Моштанице.

Шеснаестог новембра смо кренули из Босанског Петровца у правцу Кључа. Двоструко смо се радовали. Прво, што смо уопште кренули из Петровца, где нам је већ било досадило мировање, а друго, што крећемо „на исток", према „коморџијским вестима" — у Србију. После дугог марша, који је отежавало кретање по тврдом друму Петровац—Кључ, стигли смо ноћу у Бравско, село изнад Кључа. Толико растојање бисмо много лакше превалили по брдима и шумама него по тврдом, набијеном друму, јер наша обућа, већином од пресне коже, није пружала никакву заштиту од неравнина и тврдоће пута.

Пошто је готово цело село било попаљено, заноћили смо у прорећеној шуми крај друма. Како се комора кретала с нама, па није могла да спреми храну, то смо се морали помирити с тим да идемо на спавање без вечере; као утеха је дошла вест да ћемо за доручак имати пасуљ с говеђим месом. Наложене су велике ватре, на сваку десетину по једна, па пошто је било хладно, настало је већ познато мучење у сну: док се она страна тела која је до ватре добро греје, друга се укочила од хладноће. Онај који спава осећа хладноћу, па се у сну све више примиче, док га близина ватре не опече; тада се пробуди, окрене на другу страну, и опет све изнова. То се понављало свака четврт или пола

сата. Кад смо ујутро устали и кад је требало да примимо тај тако жељени доручак, он је уместо окрепљења и задовољства донео и изазвао жестоку љутњу на рачун „радног вода", како смо звали комору, интенданте и куваре. Прилично бораца нашло је у порцијама с пасуљем и месом и понеку скувану жабу. Брзо се нашло објашњење за то: ово је био безводан крај, па су кувари узели воду за кување из једне баре. Тако су по мраку заједно с водом убацили у казане и жабе. Само неки другови су јели као да се ништа није десило. Они су доручковали тешећи се да у њиховој порцији није било жаба, трудећи се да бар не мисле на то, али остали просто нису могли да једу. Пример Талијана, који, наводно, једу жабе као посластицу, није помогао. Било је тада и оштрих и грубих псовки на рачун кувара. То је био револт оних „који се боре" против „забушаната из позадине", „комораџијских ленштина", које треба послати у прве борбене редове, у бомбаше, на бункере или — стрељање!

Ни штаб батаљона није поштеђен критике што трпи и допушта тако несавестан однос кувара према задацима.

Све се ипак свршило на грдњама кувара и гладовању нас који нисмо јели. Пошто то није било ни за једне ни за друге ништа ново, лако се и поднело.

После завршеног доручка смо кренули. Прошли смо кроз Кључ, спаљену и напуштену варошицу у долини реке Сане. Остала је читава само једна кућа, у којој је била смештена команда места. Већ неколико пута смо били у Кључу. Задњи пут га је ослободила наша бригада. И увек је дрвеће шљива пуно рода око спаљених кућа остављало на нас мучан утисак напуштености. И сада смо, у другој половини новембра, нашли необрана стабла пуна слатких, презрелих шљива.

Од Кључа, преко Кочићевог Змијања, где смо очекивали отпор четника, који је изостао пошто су они благовремено побегли, дошли смо у рејон Ситниге, раскрснице путева за Кључ, Бања Луку, Мркоњић-Град.

Прва борбена акција наше дивизије, од како је формирана, била је напад на Ситницу. Наша бригада, 1. пролетерска, нападала је на само место, док су друге обезбеђивале правце према Бањој Луци и другим местима. Ово је био и први већи борбени задатак за нас, нове руководиоце батаљона и неке командире и комесаре чета.

Напад је извршен у 22 часа 19. новембра.

Наш батаљон је изненадио и брзо ликвидирао на свом сектору неколико утврђених бункера с домобранском посадом. Највећи број домобрана је заробљен. Заробљенике смо оставили под стражом, а ми смо продужили ка кућама

села Ситнице. Од шуме у којој су се налазили заузети бункери до села наишли смо на већу групу домобрана упућених као помоћ посади у бункерима. Мислећи да смо ми њихови који беже из бункера, викали су нам: „Не бежите! Ево, долазимо!“ А кад су увидели своју заблуду, било је већ касно. Опкољени, изненађени и збуњени, одмах су се предали.

Дошли смо до села и упутили се у стрељачком строју дуж главне улице, у ствари друма, захватајући куће и двориште. Испред нас је, негде са средине села, непријатељ давао отпор из неког упоришта; био је, заправо, у спаљеној џамији, па смо се упутили у том правцу. Док смо тако опрезно наступали, један наш борац из дворишта поред пута викну:

— Ево топа!

Неколицина нас се упути к њему. Ту се нађе и један друг који се гласно обрати ономе у дворишту:

— Не дирај га, ја сам радио у војнотехничком заводу, па знам да рукујем топом.

Кад смо дошли у двориште, „стручњак“ из војнотехничког завода је већ загледао „топ“ и говорио:

— Не вреди, однели су му затварач.

Скупи се још неколико бораца, који почеше загледати и пипати „топ“, па онда неки сумњичаво примети да то и не личи на топ, већ на пољску кухињу. И заиста, био је то покретан пољски казан за кување! Подужи димњак је био положен, па је личио на цев од топа, а отворена врата од ложишта учинила су се нашем „стручњаку“ као празно лежиште затварача.

— Где си, бре, артиљерче, где си Крагујевчанину? — почеше остали да зову и да се тако спрдају са „стручњаком“, који се, сав збуњен, брзо изгуби.

У средини села, у зидине спаљене џамије повукло се нешто Немаца, домобрана и четника, дајући одатле жесток отпор. Пошто су сви околни положаји и бункери непријатеља били заузети, то се готово цела бригада концентрисала око овог упоришта.

У замаху борбе, понети лаким успехом, ликвидацијом околних утврђења, заробљавањем великог броја војника, па и под утицајем околности да је већина командног кадра била нова и хтела да учврсти свој углед код бораца, прилазило се сувише близу џамије, па су непотребно претрпљени и тешки губици. Из нашег батаљона је погинуло седам другова код џамије, коју смо иначе брзо и лако ликвидирали чим смо употребили бацаче. Мине из бацача су падале у саму џамију, која није имала крова, и побиле све који су се налазили унутра, сем једног детета које је, чудом,

остало потпуно неповређено. У џамију се, наиме, била склонила и жена четничког војводе Дреновића, са шестогодишњим дететом, које је држала у наручју. Кад су престали да дају отпор, ушли смо у џамију и затекли у животу само ово дете, које је сутрадан предато сељацима. Међу погинулим друговима из нашег батаљона била је и цела команда Треће чете. Губитак ових, свима драгих другова, изазвао је велику жалост и помрачио радост ове велике победе.

Наш батаљон је сутрадан добио сасвим нежељен задатак — да организује евакуацију ратног плена из Ситнице. Нисмо се томе ни мало радовали, јер уместо да се после тешке борбе, неспавања и напора одмарамо, требало је сакупити, средити и класификирати плен: оружје, муницију, опрему, храну и друго. Требало је наћи и мобилисати сељаке и коње, осигурати смештај плена, пазити да сељаци не разнесу оружје, муницију и друго што је било потребно војсци. При оваквим задацима јединица се растури, јер делује у патролама и малим одељењима, а треба обезбедити брзо прикупљање јединице у случају изненадног покрета или напада.

И доиста нам се десило најгоре од онога чега смо се прибојавали. Око подне су из Бања Луке изненада продрли тенкови до Ситнице и отворили ватру. Били смо у највећој гужви: гомиле плена, комора, сељаци, коњи и одједном — митраљески рафали и брза топовска паљба из тенкова. Тако се гужва удесетостручила; настала је паника, свако је бежао на своју страну — коморџије, сељаци, коњи. Од села до шуме блага падина покривена снегом одједном се прекрила масом људи и стоке и постала мета непријатељевих митраљеза. У тој ситуацији заменик команданта нашег батаљона, Љуба Илић Шпанац, ишао је од шуме ка селу и затекао се на чистини. Једна граната из тенка га погоди и тешко рани. Ту је погинуло и било рањено и неколико сељака из околних села који су радили на евакуацији плена.

Тенкови су се брзо повукли ка Бањој Луци, јер са њима није било војске. Тада смо се поново вратили у село и с још већим мукама извукли плен, али смо на Ситници оставили осам наших драгих другова. Зато су успомене на ову велику и сјајну победу, у којој су, такође, биле осведочене изванредне борбене вредности наше 1. пролетерске бригаде, за нас претежно тужне и горке, јер су везане за имена палих другова: Миодрага Благојевића Бате, Марка Чиче, Љубе Илића Шпанца, Мише Михајловића, Мише Стерка, Јосе Чврљка, Бате Карића и других.

Војин ЛУКИЋ

ИЗВЕШТАЈ ПОЛИТИЧКОГ КОМЕСАРА О СИТНИЦИ

ШТАБ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ
1. ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ
29. XI 1942.

ПОЛИТИЧКОМ КОМЕСАРУ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ*

Напомена. Овај извештај је непотпун, јер у њему неће бити оних ствари о којима је дискутовано на заједничком састанку штаба дивизије са штабовима бригада.

...

Акција од свих батаљона је изведена тачно по предвиђеном плану. Сви батаљони су показали пуну иницијативу, а сарадња међу батаљонима је у овој акцији дошла до потпуног изражаја, као никада досад. Нпр., 6. батаљон је релативно брзо ликвидирао непријатеља на свом сектору и одмах, без позива, упућује једну чету у помоћ 2. батаљону. Тамо је 6. батаљон и имао све жртве. Или: „Сјајним налетом и доследним извршавањем задатка 2. и 3. батаљона нама је посао био веома олакшан... Долази извештај, много другова из 2. батаљона изгинуло горе на џамији. Без секунде оклевања шаље се тешки бацач и 4 пушкомитраљеза у помоћ другом...“ (из извештаја политкома 4. батаљона). Та сарадња се очитовала и на заједничкој конференцији са штабовима батаљона после акције. Сваки дискутант се просто трудио да што више истакне борбу других, а примедбе другима су упућиване врло обазриво. Сви команданти батаљона и командири чета показали су се потпуно дорасли својој функцији. Тако су се последње промене у командном особљу показале, према овој акцији, правилне. Судећи по овој акцији, 3. батаљон ће са овим руководством доћи до пуног изражаја.

Једини озбиљан недостатак ове акције су велике жртве. Узроци толиким жртвама, по мом мишљењу, јесу:

а) неповољан однос снага (скоро 1 : 2 у корист непријатеља, уместо обрнуто);

б) недовољна, непотпуна, делимично и нетачна обавештења о стању непријатељских снага;

в) јака, добро распоређена и замаскирана непријатељска утврђења;

г) извесни пропусти руководилаца.

У акцији су учествовали 2, 3, 4. и 6. батаљон. Добро су радили сви батаљони. Нарочито су се истакли 3. батаљон, који је због ранијег

---

* Извештај политичког комесара 1. бригаде Мијалка Тодоровића Плавог (Зборник IV/8, стр. 200—203). — Прим. ред.

почетку (нагазио је изненада на непријатеља) био на себе навукао сву ватру непријатеља, 2. батаљон, који је имао најтежи терен, и 6. батаљон.

По мом мишљењу, у бригади је ово била наша највећа и најтежа акција. Овде су се и јединице и појединци држали тако да су и најфантастичније приче о 1. пролетерској у овој акцији биле само стварност. Лична херојства су тако масовна да их човек не може све ни набројати.

Милан Распоповић, замком 3. чете 2. батаљона, бив. активни наредник, члан КПЈ, који је у Ливну одликован као најбољи борац у батаљону златним сатом од штаба бригаде, погинуо је у овом бој као херој. Освојивши од непријатеља машингевер, ставља своју пушку на леђа, пење се на зидине џамије где су били забарикадирани Немци и усташе и одатле их засипа ватром. Пао је мртав, погођен у стомак. Друг Распоповић је био пример марљивости, скромности, дисциплине и храбрости. Читав његов батаљон га предлаже за народног хероја. — Ми се слажемо са тим предлогом.

Олга Бешић, санитарка 2. батаљона, крај самог бункера превија 6 рањеника, док из њене ране тече млаз крви, а тек потом одлази да се сама превија. — Уопште, наше санитарке у овој акцији су задивљавале. О њиховом држању се сада само прича по бригади.

Милија Рашовић, борац 2. батаљона, ускаче у бункер у коме су били Немци са домобранима и натерује домобране да разоружавају Немце.

Бајо Прелевић, митраљезац 2. батаљона, налази се са својим бредом у првој борбеној линији. Међутим циљ је у непосредној близини, бомбаши јуришају, са постоља се не може тући, а он неће да дангуби. Бајо подиже тешки митраљез са постоља и из стојећег става засипа непријатеља ватром, од које падају 4 мртва и 1 рањени непријатељски војник.

Драган Симић, командир чете 3. батаљона, бив. активни потпоручник, погинуо је смрћу хероја на ивици самог бункера, у јуришу на челу своје чете.

Стева Роглић, заменик политкома чете 3. батаљона, под кишом куршума са неколико метара растојања баца бомбе на бункер. Непријатељ баца такође на њега бомбе, он их враћа натраг. После борбе Роглић је предао 9 осигурача — ни у најтежем моменту није заборавио да за нашу радионицу треба чувати осигураче.

Нећо Милић је пред саму акцију постављен за водника у Омладинској чети. На самом почетку борбе погинуо му је командир, он преузима команду чете и сигурно, без колебања, његова чета надире на бункере. Нећо је сељак од 18 година, из источне Босне.

Добривоје Цекић, борац 6. батаљона, хвата се укоштац са Немцем, обара га на земљу и отима му пушку.

Милутин Танасијевић, десетар 6. батаљона, скаче на бункер, хвата за цев непријатељског пушкомитраљеза и узвикује: „Стој, Швабо, сунце ти твоје!"

Бубало, заменик политкома чете 4. батаљона, рудар, хвата за прса Немца који муца: „Ја унтерофицир, има шпек!" „Какав шпек, ја хоћу твоје оружје!" — одговара Бубало.

Смрт фашизму — слобода народу!

Политком бригаде
ПЛАВИ

СУЗА У ОКУ КОМАНДАНТА

Одмах после ручка отегле се колоне нашег батаљона и других јединица бригаде. Гацамо дубоки снег по планини која личи на таласасту висораван избраздану многобројним дубодолинама. Марш се форсира и кретање је све напорније јер прелазимо много брда и јаруга.

Утонуо сам у мисли. Предстоји нам важан задатак: ликвидирати јако немачко-усташко упориште Ситницу на путу Бања Лука—Мркоњић-Град. Кажу, можемо затећи и четнике који су се тамо склонили пред налетом наших јединица. Немамо тачан преглед непријатељевих снага. Не знамо тачно ни њихов распоред. Претпоставка је да ће главне снаге бити концетрисане на брегу око џамије. Трећа чета 2. батаљона управо је добила тај правац, њој је за подршку додељено наше митраљеско одељење.

Када су почеле падати прве топовске гранате, већ се спуштао мрак. Нисмо успели да се неопажени привучемо непријатељевим положајима иако нам је до Ситнице било преостало још доста пута. Треба очекивати прве судare негде око пола ноћи. Гранате се распрскавају свуда унаоколо; најмање је оних које својом близином угрожавају наше колоне. Да ли то они растерују страх или су нас стварно осетили? А могућно је да су обавештени о нашем наиласку, пошто је део становника села кроз која пролазимо под јаким четничким утицајем.

Најзад, с десне стране зачуло се припуцавање. Најпре кратки и ретки рафали, а затим све гушћи и нама бржи. То је наша 1. чета, која је, скренувши нешто раније с главног правца нашег наступања, наишла на прве непријатељеве војнике. Наш шварцлозе је био за трен ока скинут с коња. Трећа чета је већ узимала борбени распоред и спремала се

за окршај. Војо Мићковић, Владо Радевић и ја понели смо на леђима тешке делове растављеног митраљеза. У стрељачком смо строју, имамо још и пушке.

— Ено их! — јави се неко.

Дочекали су нас ватром. Гурамо по снежном беспућу. Отварамо и ми ватру. А затим громко „ура" и као да смо удвостручили снаге и корак. Код четника се осећа колебање: ватра им је неуравнотежена, јењава. Сјурили смо их у неку дубоку јаругу. Преко ње, на првом брду, све блесну од дејства пешадијског и артиљеријског оружја. Сада нас виде и знају где смо, па је ватра снажнија.

Испред нас је повисоко брдо, потпуно бело. На подножју, где почиње успон, има нешто разређених оних стабљика, које не представљају никакав закон. Топови нас одавно пребацују, а откако смо почели грабити косом овог брда, као да су и бацачи престали да нас траже. Ватра све жешћа. Успели смо да савладамо највећи и најстрмији део брда и нађосмо се у воћњацима с ретким голим дрвећем. Ту и тамо примећују се и неке зидине. Напред, на врху брда, пламти ураганска паљба иза тамног, мало уздигнутог полукруга који као једва видљив зид обухвата читав врх брега. Послужили смо се свим што је могло да послужи као заклон. Успорили смо наступање. Почели смо, заправо, да се пребацујемо помажући једни друге ватром. Сада су већ и ручне бомбе допирале до нас.

Све јасније су се виделе контуре бункера, а лево од њега зидови неке грађевине. Са оба правца сипала је ватра без престанка. Наш стрељачки строј лежао је за једним засеком, сличном бразди, висине тридесетак сантиметара, чији је равномерни лук обухватао предњи део непријатељевог утврђења. На преломима те бразде готово није било снега. Од првог сусрета с непријатељем то је био први природни закон. Иако низак, једва да се глава заклони, изванредно нам је послужио пред тако јаким и добро направљеним утврђењима.

Под непрестаном ватром из бункера, успели смо за кратко време да вешто поставимо наш тешки митраљез, чије дејство су очекивали сви другови с великим нестрпљењем. Владо је пред собом држао кутије с пуним митраљеским реденицима, ја сам био уз његово лево раме предржавајући реденик, који је при брзој паљби наш митраљез снажно вукао. За митраљезом, такође лево, налазио се у полулежећем ставу Војо. Оружјем је спретно и прибрано руковао као стари рибар кормилом чамца на узбурканом мору. Заклоњен гвозденим штитом митраљеза, Војо се користи малим отвором на штиту, кроз који поглед прелази преко нишана, да би уочио отворе на бункеру одакле бије ауто-

матска паљба. Нас двојица то такође радимо, придижући главе с времена на време. Није прошло много времена, а по штиту нашег митраљеза почело је да добује непријатељево олово. Било је тренутака кад је читав рафал засуо наш „шварцлозе". Над главама нам шишти безброј митраљеске танади.

Десно од нас су оба Марка, а лево Милан и Никола. Они нас упозоравају на ручне бомбе упућене на наше митраљеско гнездо, које својим шиштањем и повременим светлуцањем откривају правац свога лета. Милан, заменик команданта, нарочито је активан. Обилази нас. Настоји да се некако примакне џамији, сматра да ће тамо најпре да попусти непријатељева одбрана. При првом покушају био је лакше рањен. Међутим не одустаје од своје намере.

Дуго смо већ на снегу, а непријатељ не посустаје. Рекло би се да се ватра појачава. Преноси се наређење командира да они који имају две бомбе пошаљу једну стрељачким стројем. Он је одредио Драга, Димитрија и Баја да бомбе најбоље искористе. Прасак наших бомби удвостручава грмљавину. Пре него што смо стигли овде морали смо истурити једну групу бомбаша; она је ишла петнаестак метара испред строја и негде у близини садашњих наших положаја утрошила десетак бомби, да би последње остатке непријатеља сатерала у овај бункер, на чијем блиском одстојању већ неколико часова водимо борбу без предаха.

Тражили смо употребу нашег бацача. И убрзо, негде из позадине, почео је бацач да дејствује, али циљ није погађао; поједине мине експлодирале су близу нашег строја. Гађао је зидине џамије, а ниједна мина није експлодирала унутра. Баш тада рањена су два друга; налазили су се близу зидина а непријатељева паљба је била тако учестана да смо посумњали да нису рањени и од наших мина.

Наш поредак био је прилично згуснут: друг до друга на одстојању три-четири метра. Лука пренесе Владу вест о погибији Драга Кековића. Војо и ја смо је добро чули, тако да Владо није имао потребе да нам је понови. Није прошло много времена, а са левог крила донеше глас да је погинуо Милан Распоповић; нешто касније — Димитрије Шарановић и Никола Перовић. Настојимо да не смањимо ватрени притисак и да непријатељ не примети наше губитке. Скоро без застоја бију аутоматска оружја с обе стране. Меци су толико изровали земљу на браздици пред нашим главама да смо Владо и ја морали повремено да скидамо с главе и врата груменчиће земље. Војо је био поштеђен тога, јер су распрнуту земљу одбијали штит и тело митраљеза.

Нас тројица смо били тако близу да смо се додиривали раменима. Осећали смо сваки покрет један другоме. Нисмо

испуштали из вида непријатеља: равномерно, и без нарочитог договарања, смењивали смо се у осматрању. Било је краћих предаха, за неколико секунди. Кратко су преношене разне поруке и наређења команде чете. Били смо, заправо, једно митраљеско одељење и дејствовали смо и дисали као један човек. Вести о болним губицима јављане су суво, стезало нам се у грлу и вилице се кочиле...

Придржавао сам рукама Војову главу. Мало изнад десне обрве, више ка средини чела, једва се примећивала мала црна мрља. Низ прсте ми је клизила топла Војова крв помешана с парчићима платна и коже; на глави је и даље стајала, окренута мало на страну, његова кожна „пилотска" капа. Погледао сам Влада. Наше очи су се среле; очевидно, његов поглед био је упућен к нама раније. Било му је јасно. За трен ока се вучки бацио на митраљез. Није му било стало да ли добро нишани, само је притискао на обарач. То су били рески и отегнути рафали револта и освете, и почасна паљба палом другу. Није допустио да непријатељ, а ни наши другови осете да је наш митраљез ма и за тренутак прекинуо ватру.

Метак је прошао тачно кроз уски разрез на штиту митраљеза и Воја погодио право у главу. Дубок уздах, оштри шум,а затим подужи фијук метка који се негде далеко у мраку изгубио, клонулост Војовог тела и његово нагло наслањање на мене — све се то одиграло у једном маху. Нисам себи могао веровати. Ти покрети и ти шумови метака били су чести. Дизали смо се и сагињали безброј пута, били смо у непрекидном физичком додиру, често приљубљени, да бисмо уз складно садејство омогућили што боље функционисање нашег драгоценог оружја. Исто се десило и овог пута, али није било тог злокобног уздаха. Када је формирано наше одељење, у његов састав смо ушли нас тројица — по један из сваке чете батаљона (прва је била Пиперска, друга Кучка, а трећа Бјелопавлићка). Наше одељење је, дакле, било оличење батаљона у маломе. Сада је поремећено то јединство — Војо је био у безнадежном ропцу.

Вука, Лукина сестра, донела је одмах с Милком нека импровизирала носила, начињена од мотака сировог дрвета. Повукли смо Воја неколико метара наниже и ставили га на носила. Њих две су затим подигле носила и однеле даље. Пре тога превиле су рану дебљим завојем и газом.

Остао сам с Владом. Нисмо испалили ни неколико рафала, а наш митраљез је стао. Било је немогућно раставити га на лицу места а не изложити се отвореној опасности. То је увидео и командир, па нам је рекао да се повучемо десетак метара иза једног зида и да покушамо да га оправимо. Зид је висок око метар и по и не много дугачак. Вероватно

је некада био страна једне сеоске куће. Около има још неких зидина разноликог облика и величине, али ниједна виша од једног метра. Владо је чучнуо. Оставио сам га да сам покуша да отклони застој. Нисмо могли обојица да радимо једновремено. Усправио сам се и наслонио пушку на зид. Сад је Лола био уз моје десно раме. Дошао је с левог крила. Преноси ми нека запажања о току борбе, помиње погинуле друге, као да проверава да ли сам у току. Тражимо заједнички рупе на бункеру одакле светлуца непријатељева танад и тамо управљамо наше карабине. У кратким прекидима рафала чује се дубоко, потмуло стењање — то се Војо у последњем ропцу делио са животом. Тешко ми га је гледати и слушати, али ипак — нисам кадар да спречим да мој поглед не скрене к њему.

Лола се нагло пови и ухвати за главу. Зар опет? Не, није... није могућно! Са његовог левог образа крв је густо навирала.

— Добро је, добро је, није ништа страшно! — рече ми.

Милка се одмах нашла ту и констатовала да је рана површинска, премезала је јодом и газом, а онда ставила лаки завој. То Лоли није сметало да се поново усправи уз моје раме и да настави борбу. У ствари, пушчани метак овлаш му је закачио лице и направио танки зарез; као да је пролетео не метак, него оштар нож.

Почела је да нас обузима нервоза. И команда чете се узнемирила. Погинули су нам још: Анте Бакотић, Јаков Петковић, Мате Живковић, Јосо Чулар и Владо Ђукић — све нови другови из Далмације и од Босанског Грахова. Упућен је позив Душку да донесе тешки бацач код нас и да одатле дејствује. Он објашњава да је то против свих прописа. Не види да до циља има више од седамдесет, осамдесет метара; мина са тог растојања иде готово вертикално и при јачем струјању ваздуха може се вратити у цијев! Ипак ће покушати. Идемо поново напред. С Владом сам на истом месту на којем смо раније били с митраљезом који смо оставили позади. Нисмо могли да га оправимо. Једна полуга му се савила и у овим условима се није могла исправити. Квар је, изгледа, настао онда када је Владо почео сам да пуца; био сам тада заузет с Војом, те му нисам могао придржавати ременик.

Чујемо да нам је дошла у помоћ 1. чета. Тако нам је десно крило било осигурано. Наш бацач је успео да у унутрашњост зидина џамије, која је претворена у тврду тачку одбране непријатеља, убаци неколико мина. Настало је комешање код непријатеља. Јављају нам здесна да су приметили да се неколико њих извукло из бункера и побегло у ноћ. Ускоро, шапатом, до нас допире команда оба коман-

дира да се припремимо за јуриш; преносимо је даље на лево крило. Јуриш ће почети ручним бомбама. То ће бити знак и друге команде не треба очекивати. Одступања нема, а не може га стварно ни бити. Имам утисак да су остале јединице лево и десно извршиле задатак. Током ноћи чули смо њихово наступање. Одавно се чује пальба — али само код нас. Около међутим, рекао бих, све је тихо, без покрета и шума. Осећамо да се примиче јутро. У случају нашег одступања, непријатель би имао прилику да се наслађује пуцајући на нас по пустом, снежном терену без шуме и било каквих других заклона. Зар оставити толико другова надомак победе и вратити се натраг празних руку? Шта ће, онда, остати од угледа чете и батаљона? Јуриш је једини излаз. Јединствена мисао прожимала је свакога од нас. Команда чете као да се консултовала на четној конференцији и од свих нас добила једнодушно одобрење за одлуку. Снаге имамо, умор и хладноћу не осећамо.

Све је било тихо, нигде се није чуо пуцањ када сам већ у праскозорју био на бункеру и бројао корацима одстојање до места где смо пре неколико минута стегли наше мишиће и кренули у последњи јуриш. Дан је почео да руди када сам одозго, окренувши се за собом, скренуо пажњу на то мало растојање од свега двадесет и три корака. На тој близини смо, дакле, издржали практички читаву ноћ на снегу, у ватреном окршају без предаха. Због тога се и не сећам како смо брзо претрчали тај пут и када је престало да пуца; управо, сећам се да се све то одиграло, тако рећи, у трен ока.

Са бункера који је био покривен полетело је неколико нас ка зидинама џамије. Била је пуна Немаца и домобрана. Само неколико њих дочекало нас је с рукама подигнутим у знак предаје — остали су били мртви или тешко рањени. Неколико бацачких мина, које су експлодирале унутра, направиле су стравичну пустош, праву касапницу. Џамија није била велика, али су јој зидови остали нетакнути, па је дејство граната унутра било страшно. Између бункера и џамије лежало је неколико десетина мртвих непријатељевих војника. У првом часу смо их прескочили. Сада се нешто задржавамо и проверавамо да ли има живих. Видимо леш жене с немачком војничком блузом; сукња, чарапе и ципеле били су цивилни. Била је окренута ничице с полуотвореном блузом на прсима, сва у крви. Неко јој је ставио на прса хиљаду куна, новчаницу усташке „Независне Државе Хрватске", умазану крвљу. Можда је то и сама урадила у последњим самртничким грчевима. У сваком случају, ова новчаница је симболично приказивала плату за срамну службу која је, ето, један људски живот изравнала с без-

вредном новчаницом. Не знам да ли се онда за те новце могло купити две кутије цигарета.

Чуо се однекле дечји плач. Живци су нам, због тешке борбе и студене ноћи, толико попустили да је било могућно очекивати свакакве халуцинације. Али сви смо га јасно чули. Необично је било једино то што је плач допирао негде из земље. Сем нас и непријатеља никога нема. Како би и могло бити? Шта ће овде деца? Зар су могла преживети ову стравичну ноћ? Неко је викнуо:

— Унутра је, на дну бункера!

Унутрашњост бункера имала је неколико просторија распоређених на два спрата; дете је заиста било на дну, у последњој, заједно с мртвом мајком. Предали смо га на чување одборнику месног сеоског одбора. Убрзо смо открили тајну необичног призора. То су били дете и жена четничког војводе Дреновића. Она се звала Зорка. Можда је с њом био и њен муж, па је у току борбе умакао, остављајући њих двоје Немцима и препуштајући их неизвесној судбини.

Испод брега вијугала је цеста. У близини џамије била је једна кућица, једина која се видела у ближој околини. Примећивало се да су зидови некада били у пожару. Кров је на њој нов и некако на брзу руку састављен и насађен; прозори напола разваљени. То је овде једино склониште за наше рањенике и санитет. На неколико корака од куће, изнад самог пута, поред свеже ископане раке лежало је десет палих другова. Сем Воја, сви су из 3. чете. Сада је и Војо с њима. Заједнички су живели, заједнички су се борили и пали у истој борби и на истом месту — заједнички ће, ето, бити и покопани. С капом у руци стајао је изнад дубоке раке нем и без покрета наш командант Коча. С друге стране раке према њему стајала је 3. чета у нешто изломљеном поретку. На Кочином лицу, које је било окренуто десетини палих пролетера, подрхтавали су у грчу стегнути мишићи; његове тако живахне и ведре очи биле су сада сетне и орошене. Једна топла, људска суза пала је на тло крај будуће хумке . . .

Момчило ВУЧЕКОВИЋ

ОДЛУЧАН НАПАД — ЈЕДИНО РЕШЕЊЕ

Сумрак се спушта. Колона замиче у шуму. Провлачимо се утртом стазом, јер сваки корак у страну отежава кретање.

Кроз колону се преноси обавештење да је непријатељ у близини. Цигарете су погашене и престао је сваки говор. Излазимо из шуме на чистину. Ведра, звездана ноћ.

Мраз штипа лице. Руке промрзле. Тишина. Одједанпут, као из земље, проломи се ураганска ватра аутоматског оружја. То је наша претходница наишла на непријатеља. Ми смо у мртвом углу, ван домашаја непријатељеве ватре, па журимо на косу, на којој се борба распламсала.

Допузасмо до ивице косе. Испод нас се спушта стрма падина дугачка неколико стотина метара. Друго ништа не видимо. Митраљески рафал се огласи педесетак метара далеко од нас. Зрна зује око ушију као осице и цврче када се забију у снег. Загледах боље и приметих светлуцање искара и дим који је излазио из мале избочине, камуфлиране снегом. Лево и десно — исто. Читаво насеље у снегу!

Мијушко засу отвор бункера митраљеском ватром, која ускоро би заглушена праском наших ручних бомби. Стева је бацио већ десетак ручних бомби. Бункер пред нама букну у пламену. Мало затим из њега искочише два војника и почеше да се котрљају низ падину као бурад. Нису далеко одмакли.

Непријатељева ватра је малаксавала. То је требало искористити. „Ура!" — проломи се из наших грла.

За трен ока нађосмо се у првој линији бункера. То су сада ровови, јер је покривка бункера разнета нашим бомбама. У рову, сав обливен крвљу, лежи испружен преко збројовке пушкомитраљезац. Један наш борац скупља раз-

бацани жар да би подгрејао залеђени пушкомитраљез, који неће да дејствује.

Непријатељ је напустио дугачки ред бункера и бежи низ косину. Сада нас засипа ватра са друге косе, где се распламсава борба. Лепо се види како светлећа зрна прелећу на нашу страну, скоро се могу пребројавати. Светлеће ракете се звиждећи пробијају у тамну ноћ, а затим падају осветљавајући бојиште.

Као да гледам ватромет, уз заглушну рику ручних бомби. Минобацачка ватра се чује негде у даљини, али она је убрзо умукла.

— Чучни — викну Мијушко.

Још нисам ни схватио његову намеру, а пушкомитраљез се нађе на моме рамену и први рафал ми заглуши уши. Мада ми у ушима тутњи, пријатно ми је, јер грејем руке придржавајући пушкомитраљез. Када нам се учини да су бегунци сувише одмакли, потрчимо за њима, па опет изнова.

Непријатељева ватра је ускоро сасвим престала. Чули су се само појединачни пуцњи. Убрзо избијамо на цесту, где се спајамо с деловима других јединица.

Непријатељево упориште Ситница је уништено.

Свиће. Са цесте осматрам бојиште. Личи на исушено корито неке велике реке. Наши положаји су били на врху овог великог шанца, чији су бункери једва приметни. Нанизани у три реда, они потпуно контролишу све прилазе из околних шума. Ко се нађе на коси, нема заклона ни узмицања. Постаје ми јасно да је једино решење у овој акцији било одлучан напад какав смо ми извели.

На дну овог шанца вијуга цеста брањена зиданим бункерима и утврђеним зградама. С друге стране цесте протеже се стрмина, рекло би се, симетрична нашој, која је такође окићена утврђењима.

Враћамо се полазним положајима. Са свију страна наши спроводе заробљенике. Непријатељева опрема и оружје свуда разбацани. Наилазимо на ишчупане еполете официра и делове усташке униформе. Један друг прича како је у жбуњу нашао човека само у рубљу. Када је боље загледао наоколо, нашао је скинуту усташку униформу.

Долазимо до постројених заробљеника. Читав батаљон! Има ту и старих, добро познатих домобрана, који су већ били заробљавани од партизана и пуштани кућама. Јадају се како немају среће да се докопају својих домова. Показују своје пушке, боље речено, подносе их нама под нос да би нас уверили да нису испалили ниједан метак.

А наши мртви и рањени другови? Ко их је убио? Ко ранио? Усташе, Немци! Да ли само они? Или међу овима

који подносе пушке „на преглед“ има и оних који су убијали наше другове? Наравно, многе домобране ћемо, по обичају, пуштати кућама да причају о једној војсци која сахрањујући своје мртве има снаге да својим заробљеницима врати слободу, уверена да ће и они једапут схватити на кога треба пуцати.

Пењемо се уз косу. Срећемо Мићу на носилима. Рањен је у плућа. Тешко говори — само шапуће, а из груди му шишти као да дише кроз рану. Стављамо му торбицу под главу, а он уморно посматра. Крвари!

Идемо даље. Код једног усамљеног стабла окупљени другови. Прилазимо групи. У средини неко тело прекривено ћебетом. Ту лежи Драган Симић, велики друг и борац, нови командир Омладинске чете. Увек весео, с паметним очима које никад нису мировале. Он је за сваког имао лепу реч. Вешт војник, мајстор за привлачење и препад, кретао се хитро, као газела. Сећам се како је за неколико секунди бомбама ликвидирао истурену непријатељску предстражу у Бугојну. Слично је било и у борбама за ослобођење Ливна, у којем је нечујно и лукаво упао у фабрику цемента, од које је непријатељ био створио тврдо упориште.

Драган ДИМИТРИЈЕВИЋ КИКИ

АРТЕМ

Не сећам се неког задатка или посла у коме Артем није учествовао; без устезања и роптања. Ипак, било би неправедно када бих рекао да је то чинио с одушевљењем. Одушевљење је, мислим, увек везано за релативно кратак период, за један поступак, за једну акцију, да би затим спласло. Ту увек постоје неке осцилације. Артем је био друкчији, без падова и успона, непрекидно ношен оним што је чинио, ангажујући се целим бићем. Зато је снажно деловао на друге.

Од многих другова које сам познавао, мислим да је Артем био најстарији борац. У све послове и задатке уносио је озбиљност, одговорност и упорност, које су се нама, његовим вршњацима, чиниле мало претераним, мени, чак, мало намештеним, нестварним. Веровао сам да је то само привремено, те да ће касније и из њега избити оно што смо и ја и многи други у себи носили. Мислио сам да ћу и на његовом лицу некада прочитати умор, видети намргођено лице када буде требало да изврши неки задатак који му се неће свидети, да ћу га чути како гуња због хране, због тога што без смене мора да носи експлозив или пушкомитраљез.

Тада сам прижељкивао да Артема макар за тренутак видим слабог , само зато да бих, упоређујући га са собом, могао рећи да ни он није бољи од мене.

Жеља ми се није испунила.

Неколико дана пре него што смо кренули на Ситницу заноћили смо у неком селу код Кључа. Био је новембар. Спавали смо напољу, около ватара или између њих. Тако се и Артем одмарао. У једном тренутку пламен му је захватио чакшире, и док их је гасио, ногавице су му већ биле прогореле. Он је без размишљања, да не би изгледао „неу-

редно“ одевен, одрезао ногавице до изнад колена и лепо их поравнао.

Посматрао сам га тих дана како корача кроз снег голих ногу и дивио му се. Није се ником жалио. Никоме није рекао да му је хладно. Недељу дана смо гонили четнике по Мањачи и, као за инат, нисмо имали никаквог плена. Артем је и даље остао у строју с кратким панталонама.

Уочи напада на Ситницу јавио се добровољно у претходницу. Ишао је испред мене озбиљан и уверен да од њега зависи извршење задатка батаљона, и зато му није сметао снег до појаса. Када смо се приближили бункерима, заузео је положај као да припрема своје радно место у фабрици, прегледао митраљез, одшрафио бомбе и очекивао долазак главнине чете. На знак напада је скочио, јурнуо и бацио бомбе, и у том тренутку је пао погођен у главу.

Артем, Миодраг Урошевић, металски радник из Крагујевца, погинуо је са истим изразом на лицу који је носио за све време које сам га познавао. Када сам га видео мртвог, учинило ми се као да је, преморен али задовољан због обављеног посла, заспао.

Лазар САВИЋЕВИЋ

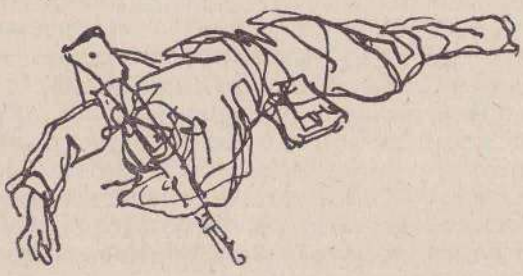

СИТНИЦА

Ситница — први велики окршај наше дивизије.

Бранили су је делови једног елитног горског здруга, а одбраном су руководили Немци. Око четрдесет њемачких војника с батеријом топова били су морална подршка здруговцима. Уз то је био изграђен читав систем добро утврђених отпорних тачака, међусобно повезаних рововима. Отпорне тачке су биле уређене и за дуготрајнију борбу у свим условима. У средишту упоришта, месна џамија била је претворена у тврђаву своје врсте. Налазила се на брежуљку који доминира околином. Око џамије био је зид, који је посада уредила и искористила за одбрану. Од џамије се могло рововима кретати ка отпорним тачкама спољне одбране града.

Неуспеси наших јединица које су овде раније нападале дали су повода посади упоришта да се осили и уобрази у неосвојивост Ситнице. Због тога сељаци из околних села нису веровали да ћемо напасти упориште, а још мање су веровали да ћемо га заузети ако га нападнемо. Један од њих, ратник из првог светског рата, понудио се добровољно за водича и обећао вола ако заузмемо Ситницу.

У нападу је учествовала цела бригада. Краљевачки батаљон је наступао правцем Милетићи—Бавелићи, с главним правцем напада лево од цесте Мркоњић-Град—Бања Лука. Лево од нас нападају Крагујевчани, а десно, с друге стране цесте, 2. црногорски батаљон.

Снег пада и веома је хладно. Већина бораца је врло слабо обучена, неки су готово боси. Због великог снега и намета једва се крећемо. Понегде су наноси преко два метра. Другови на челу пропадају у невидљиве рупе и тешко се извлаче. И поред најбоље воље и упорности, не стижемо тачно на време. Каснимо неколико минута. Напетост расте за време док подилазимо отпорним тачкама. На нашем

правцу, при крају, наноси снега су нам добродошли да се неопажено привучемо. Тишину прекида рафал на сектору Крагујевчана. Затим је почело на све стране да пуца. Преко нас фијучу артиљериске гранате. Почело је и одмах нестаје оне нервне напетости. Више не обраћамо много пажње ни на ракете што лете сваки час у вис, мада осветљавају на снегу сваку тамнију тачку. Развија се жестока борба, нарочито лево од нас, код Крагујевчана. Они су први наишли на непријатеља, а нападају и најбоље брањене положаје. Захваљујући томе што смо се неопажено привукли до полазних положаја за напад и што је непријатељ због нашег закашњења концентрисао пажњу и ватру на Крагујевчане, релативно брзо заузимамо низ отпорних тачака и заробљавамо око сто домобрана. Хладноћу више не осећамо. Пред нашим изненадним и енергичним ударом, непријатељ попушта и бежи са неких тачака. Једну групу која налеће на нас такође разоружавамо. Налеће и друга група. Од ње одузимамо пушкомитраљез и хоћемо да га одмах употребимо, али је он залеђен. За ову ноћ то је комад гвожђа и терет, али сутра ће добродоћи. Нама се неће заледити ни на још већем мразу. Наши су пушкомитраљесци стекли то горко искуство већ прве ратне зиме, на Јахорини и Прачи, у много неповољнијим условима, и од тада се ретко коме десило да му оружје откаже због мраза.

Успешним разбијањем и заробљавањем непријатеља на свом правцу, наједаред смо се нашли у средишту непријатељеве одбране. Без отпора, запленили смо три топа и заробили део немачке посаде. Други део посаде је онеспособио оруђа и успео да нам измакне. Упркос нашем навальивању, ни један заробљени Немац неће да каже где су затварачи. Неће, јер сваки од њих зна да ћемо их употребити за напад на преостале тачке отпора, а пре свега џамију.

У исто време су и Крагујевчани и Црногорци ликвидирали бункере на својим правцима, те је тако спољна одбрана била сломљена.

Да би помогли Крагујевчанима, наши борци подилазе неопажено тешком митраљезу који је задржавао њихово напредовање. Изненадним нападом заробљавају целу посаду.

Црногорци јуришају у стрељачком строју на утврђену џамију, али застају пред брисаним простором због жестоког непријатељевог отпора и својих осетних губитака. Избачено им је из строја петнаестак бораца. Опкољени непријатељ је решен да се брани до краја. Друго му ништа не преостаје. Треба још ефикасније помоћи 2. батаљон. Живан наређује Јумби и Лисцу да минобацачем туку џамију. Као и увек, они то мајсторски чине. Пљуште мине по џамији пуној војника и муниције. Чују се повици и крици. Прекидамо ватру.

Непријатељ види безизлазност свог положаја и нашу решеност да уништимо његово упориште. Предаје се. Укупно је заробљено преко две стотине домобрана. Имају доста мртвих и рањених. Међу мртвима у џамији је и жена познатог издајника, четничког војводе Дреновића. Њено дете је остало живо.

Крагујевчани и Црногорци су претрпели знатне губитке. Стицајем околности, ми смо прошли лакше. Рањене другове превијају. Један борац, потпуно бос, прилази комесару батаљона. У руци му војничке ципеле запљењене у борби. Моли комесара да му их додели. Комесар га погледа и рече му да их одмах обује, а сутрадан да пријави. Код нас мора тако бити. Ми смо војска настала од голоруког народа. Сем високе политичке свести и срца, ми мало шта имамо. Али све што се заплени од непријатеља мора да се преда у колектив. Добиће онај коме је најпотребније.

Ситница — први велики окршај наше дивизије! А мени су се трајно урезали у сећање она страшно хладна ноћ, босоноги борац и неумитни комесар.

Милан СИМОВИЋ

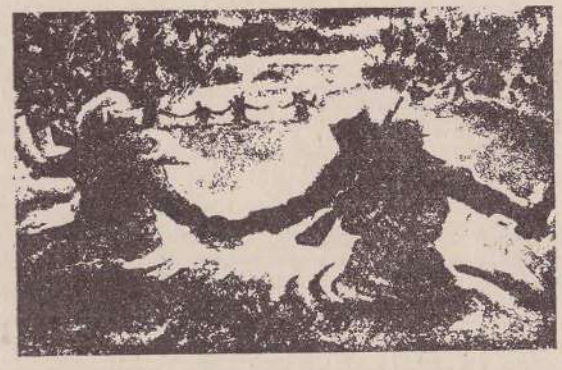

МИОДРАГ БЛАГОЈЕВИЋ БАТА

Његова животна стаза започела је у Смедеревској Паланци. Доживела је пуну афирмацију борца народне револуције у 1. пролетерској бригади — у оружаном обрачуну с љутим непријатељима наших народа. А рат је, иначе, немилосрдна игра живота у којој се човјекова нит лако прекине. И на Бату се његова коб немилосрдно сручила. И он је рано престао да црта своју историју. А живот је искрено волио. Слободу је страсно осјећао. За њу је јуначки и несебично дао своје најдраже — живот.

Људе, првенствено наше борце љубоморно је носио у својим грудима. Био им је близак. И одан. Свесрдно се залагао за њих. И предано их је учио. А својим држањем био им је примјер храбрости. И узор хладнокрвности. И одважности. Да није такав био, не би био комесар. Борци га не би трпјели за свог старјешину. А они су га баш волјели. Његова сналажљивост и одважност улијевале су им повјерење. У тешким приликама чиниле их спокојним. И куражиле их. А његова одлучност водила их је напријед. У критичним тренуцима знао је да их понесе тамо гдје треба.

— Напред, пролетери!

Недалеко од Рогатице пукла је његова гласина. Шума је рикнула као рањена. Витке смреке су задрхтале. Задње грудвице смрзнутог снијега, које су се, на измаку зиме, још грчевито држале на гранчицама, попадале су као зреле крушке. И митраљези су намах, као окамењени, умукли. И пушке.

— Другови, и ми смо пролетери!

Они су исто тако као и ми били запосјели бусију око пошумљене вртаче. Запрепашћење нас је ошамутило. И пре-

трнули смо од страха. А онда смо се радосно изгрлили. И сузе су потекле.

— Бре, браћо, замало се не искрвисмо. Да не би тебе, Бато, било би свашта; пала би крв до кољена. Изубијали бисмо се. Ух, бре, нану му његову! Шта би нам рекле наше бригаде? Причало би се како су се између себе два батаљона Прве и Друге пролетерске до ноге потукла. Изгинули бисмо до задњег. Брука, брате! Партија би нас мртве из својих редова избрисала. Страшно. А... видиш, срећа! Дођи да те загрлим, буразеру...

— Ако су четници у Борикама и око Пешурића чули ову нашу гужву, биће прпе код њих. Њима ионако не треба много.

А кад је јула 1941. године из Београда пошао у партизане није знао да држи пушку у руци. И одмах је пожурио да се научи ратовати.

— Лези, дижи се. Трк. Налево-круг. Лези, налево-круг, трк...

— Ух, божју му мајку. Душа ми је у нос стигла. Да си ме само још једаред натерао уз ову стрмину, одох ја. Пркао бих као јунац у ралу. Душа би ми на нос искочила као пилету... Ама, богати, зар је то овако?

— Тако! И још теже, брајко мој.

— Е, нека иде до ђавола! Сав сам се изубијао као на Косову. Колена сам сва огулио. И нос сам о земљу ољуштио. Десет пута сам га забио у ово гњило лишће. Види како зној цури низ мене као да сам из Саве изронио. Језик сам исплазио као пас на врућини.

— Нека, нека те мало, друже. Да видиш како је мени било у војсци.

— Ама богати, је л' баш то тако!

— И још горе!

Онда се замислио. Није навикао на таква напрезања. Код куће су га мазили. А војску није служио.

— Свеједно, мора се. А кад се мора, није тешко. Човек се на све навикне, па ћу, ваљда, и ја.

И навикао се. И све храбро подносио. И глад и жеђ. И неспавање и замор. И никад се није пожалио. А хумор га није напуштао ни кад нам је најтеже било. Увијек је настојао да борцима олакша тешкоће; да их осоколи. И да би им подигао дух и расположење, стављао би се у улогу глумца.

— Била три Китајца: Јакци, Јакци Драгци и Јакци Драгци Јакци Дрони. И биле три Китајке: Ципка, Ципка Липка и Ципка Липка Лимпо Пони...

И деведесет и шест врста јабука. Све у стиху и слику. И још много тога.

— Где то научи, комесаре, ако бога знаш? Не бих ја то могао запамтити да ме закољеш.

— Зато и ниси комесар, Лесендрио. Ти и ниси рођен да нешто можеш да запамтиш. Рођен си само да слушаш, а за тебе ће комесар памтити.

— Не дирај човека, Милутине, наљутиће ти се.

Добронамјерност га никада није остављала. Ни добродушност. Био је широкогруд. И разуман. Кад је у Копачима код Горажда неко правио питање зашто се штаб батаљона последњих неколико дана храни одвојено од чета, он се иронично насмејао. Сматрао је то као ситничарење. И крутост. А кад је сјутрадан чланове штаба затекао на ручку, онда се као бајаги зачудио. И лице уозбиљио као да се зграњава.

— Ха! Штаб једе!?

Смијех се просуо. А он је и даље остао, као бајаги, зачуђен. —

— Шта вам је? Зар штаб сме да једе?

— Не сме!

У један глас као у хору. А он је дигао руке као да се предаје. И раздерао се с њима заједно.

— Не сме... Дабоме да не сме! Шта ту ваздан? Докле нете ви тако да једете народни хлеб? И... сами!

Сталожен је био и онда када људи, обично, губе нерве. И кад су Нијемци својим копитама трескали по београдској калдрми. И логичан је био. И разуман. Кад је његов друг хтио да јурне у кафану, изнад Студентског дома у Улици краља Александра, гдје су неке жене сједјеле њемачким војницима на крилу и цмакале их, те да столицом распали кога стигне по кафани, Бата га је одлучно стегао за руку и задржао га од те намјере.

— Јеси ли ти луд, шта ли ти је?

— Ама види, мајку им њихову гадну. Не могу то да гледам, ни да трпим, Бато. Српкиње Немцима на крилу! Фуј! Божју им мајку...

— Ех, главо! Зар ти још то није јасно? Курва нема нације, ej! Њој је свеједно која ће је нација поклопити, ej лудаче! Отрезни се, главо луда.

А духовитост је увијек носио собом као да је то била основна карактеристика његове суштине. Ту код Дувна се устрчао уз Градину као да га њемачки тенкови јуре. И на-

мах се сручио на голу ледину као смртно погођен. И онако задихан, као да му је догорјело до ноката, забрбљао је:

— Слушај, бре!

— Шта је Шиљо?

У раном дјетињству био је штркљаст као чапља. И мршав као ловачки пас. А живахан као чигра. И несташан до изнемоглости.

„Ej ти, шиљати! Који те враг носи да газиш по том луку? Зар немаш где друго него баш по њему, бога ти твог детињег? Бежи одатле, враже један. Пребићу ти те твоје ракље ако те још једаред видим да по њему газиш".

А отац му је иначе био много добар. И миран. Много је волио свог јединог сина. И мазио га је. Драга му је била његова живахност и несташлук. И досјетљивост која га прати од најранијих дана. И тако га је од милости звао све до њиховог задњег вијења.

— Слушај, бре! Да ме скинеш са ове дужности!

— Шта је, који ти је ђаво? Зашто да те смијеним?

— Зашто?

Нарогушио се као да сам га ошамарио. И, тобоже, чуди се како то да не знам зашто!

— Досадило ми да будем пример, разумеш ли?

— Ха, ха, ха! Како то?

— Тако! И не смеј се. Није то за смејање. Ове снаше и девојчице врте се око мене, а ја не смем ни око да накривим. Разумеш ли? Не смем, чујеш ли; због примера не смем! Просто се не осећам мушко. После рата ништа од мене.

А онда је из њега покуљало море радости. И другарства. И љубави. Заклокотало је као из бурета.

— Хајде, губи се! Битанго једна!

...И нестало га је. Као да га ни било није, нестало га је. Прерано. Тек је почео био да живи. И да ствара. Прогутала га је борба на Ситници. Пред својом четом, као рис је јурнуо на Њемце. И на усташе. И на четнике. На све њих. И пао је. Заједно с командиром своје чете. И са још доста њих. Топла пролетерска крв попрскала је завичај Петра Кочића... Из ње ће израсти слобода и живот.

Миладин ИВАНОВИЋ

ЉУПЧЕ ШПАНАЦ

Биографски подаци Љубомира Живковића Шпанца толико су слични с подацима других бораца за права радничке класе. Рођен је у сиромашном селу недалеко од Беле Паланке. Рано је остао без родитеља и детињство је провео у највећој беди. Ту и тамо нашли су се добри људи који су га помагали. Иако још дете, одлази у Ниш, где учи занат. Познато је какав је тада био шегртски живот. По шеснаест часова рада дневно, затим кратак и тежак сан, устајање, па опет рад. Уз помоћ једног пријатеља одлази у Сенту, где учи обућарски занат. Ту престају суви биографски подаци о овом несрећном малишану.

Старији радници, и сами несрећни, учинили су својом љубављу и другарством да Љубомир први пут погледа шире око себе, и схвати да више није сам. Тада је почео да идејно шири видике. Упорно чита све што може да му објасни борбу радничке класе. У жељи да више види и научи, долази у Београд, где га убрзо примају у Ској. Са седамнаест година постаје члан Партије. Борба се наставља, али то више није само његова борба, сада је то наша, заједничка, радничка борба за бољи живот. Штрајкови, разношење летака, састанци, па опет неки задатак, тежи или лакши од претходног, све до оног дана почетком 1936. године када је полиција улетела у мрачан и влажан стан и одвела га у затвор. Испитивања и батине су се смењивали. Затим година и по дана на робији у Сремској Митровици, где га стари револуционари уче како и шта да ради да постане добар члан Партије, храбар борац и доследан револуционар. Нарочито се Чича-Јанко — Моша Пијаде бринуо о његовом уздизању.

У јесен 1937. године излази са робије и убрзо одлази у Шпанију, да помогне борбу шпанског народа. Те дане никада није заборавио. Имао је добре другове, био је слободан, поносан, пун вере у победу праведне ствари. А затим, после тешких и крвавих борби, када су империјалисти и фашисти успели да угуше републику, борци одлазе у затворе и логоре. И Љубомир је у једном таквом логору у Француској дочекао 1940. годину. Успео је да побегне и врати се у Београд.

Првих дана устанка 1941. године, по одлуци Партије, одлази у Посавски одред. Тада је имао двадесет две године. Већ у првим борбама показао је изванредну смелост и храброст. Постављен је за комесара батаљона. Није било борца који га није волео и ценио. Звали су га Љупче Шпанац.

Посавски батаљон је ушао у састав 1. пролетерске бригаде приликом његовог формирања, као њен 6. београдски.

Од оне хладне јануарске ноћи одкад је батаљон прешао Лим и пошао у састав бригаде, ређале су се борбе на Брусни, Власеници, Братунцу, Јелашцу, Шћиту, Дувну, Тичеву, Грахову, Кључу. У свима њима Љупче се није штедео. Био је пример и подстрек другима.

Последња његова борба била је на Ситници, 19. новембра 1942. године. Партизани су разбили Дреновићеве четнике у том делу Босне и напали, напослетку, ово јако упориште које су бранили домобрани и Немци. По снегу, у ноћи, батаљони 1. пролетерске су се развили у стрелце. Љупче је тада био заменик команданта у свом, матичном, Београдском батаљону. Бодрио је и храбрио борце. Пале су прве бомбе, испаљени су рафали, одјекнуле су мине. Немци су искакали из бункера.

— Морамо ухватити бар једног живог! — викао је Љупче трчећи.

И заиста, баш он је ухватио немачког војника, великог као храст.

— Најтеже ми је што сте ме ви заробили — рекао је Немац гледајући осорно у Љупчета. — Нема вас шта видети, а ви мене за шињел...

Партизани су извршили задатак — ослободили су Ситницу и заробили доста непријатељевих војника. Сутрадан су Немци продрли с тенковима из Бање Луке. Наши борци су давали отпор, али су се ипак морали повлачити ка шуми. Љупче се повлачио грудима окренут непријатељу, непрестано пуцајући из машинке. Једног тренутка је застао и викнуо команднру 3. чете да остави групу бораца на десном брежуљку. Немци су надирали и пуцали из свих оруђа. У киши граната измешаних с митраљеским мецима, рањен је и Љупче Шпанац. Не испуштајући машинку из руку, с напором се подигао. Притрчали су другови да му помогну. Тело му је било обливено крвљу, а он их је посматрао покушавајући да се насмеје.

— Не бришите, рана није опасна. Да ли је неко погинуо?

Пренели су га у санитет, где је превијен. На носилима је затим однет у централну болницу у Петровцу. Десна нога му је одсечена. Иако трпи ужасне болове, присебан је и јак. Тражи да га однесу у собу у којој леже другови из његовог батаљона. Две болничарке га носе у собу у којој леже Радован Пантелић Пура и Љубивоје Михајловић, које Љупче познаје из првих дана устанка. С напрезањем подиже главу и осмехује се:

— Хоћу да вас поново видим у батаљону, живе и здраве. Да ли ћу и ја преживети?

— Ту су Вера и Миланче, сви су у батаљону добро, поздрављају те — на то ће Пура.

— Носите ме у другу собу — гушећи се рече Љупче.

Умро је на носилима, с осмехом на танким уснама; очи су остале отворене са погледом упртим у бескрајну даљину.

Кад год ми се сећање врати на другове из рата, не могу а да се са посебним узбуђењем не сетим и Љупчета Шпанца. Сваки, ма и најмањи догађај у вези с њим, изазива у мени дивљење према том живахном другу, који је подједнако у свим приликама био праведан и храбар. Сећам се састанака партијске ћелије на којима је врло оштро критиковао слабости појединаца. Другом приликом је знао и да се разнежи. Једном је овим речима храбрио рањеног друга код Грахова:

— Још мало снаге и ти ћеш оздравити, дочекати слободу, живети као човек.

У предасима између борби, борци су га често молили да им прича о свом животу, о Шпанији. Био је сувише скроман да би причао о себи. После једне успеле борбе седео је под храстом и, разнежен тек завршеном песмом, почео да прича о Шпанији, њеним долинама, брдима и рекама, о тој дивној земљи храбрих људи. Слушали смо га и дивили му се, а он је, расположен, почео да пева песме о Шпанији и нашим партизанима.

Једног јесењег дана 1941. године делови батаљона су се одмарали у неком воћњаку. Комесар Љупче је саветовао борце да не дирају плодове. Наишао је домаћин, кочоперан чичица у гуњу, и ћутке почео да посматра партизане како уче да рукују пушкама, певају песме или читају, а не дирају шљиве које им се њишу изнад глава. На крају је пришао Љупчету:

— Нареди, бре, овим људима да беру и једу. Богами, нисам запамтио овакву војску.

— Али ми смо твоја војска, ми хоћемо да ти помогнемо, а не да те оштетимо — одговара му поносно Љупче.

Своју високу свест показивао је и у борбама. Посебно су се истицали његова храброст и другарство. Новембра 1941. године 2. посавски батаљон је водио борбу на Руднику. Командант Миладин и комесар Љупче били су у стрељачком строју, да би примером показали како се треба борити. Љупче је повео једну десетину да покуша да дође непријатељу иза леђа. Нико није веровао у успех. Али после пола сата одјекнули су пуцњи из правца одакле се нико није надао. Настала је пометња у непријатељевим редовима, па је он убрзо био потучен и натеран у бекство.

У другој прилици, 22. децембра 1941, партизани су се по магли приближавали Сјеници. Разбили су прву одбрану и ушли у варошицу. У међувремену је непријатељ добио појачање, реорганизовао се и кренуо у противнапад. Наши борци су морали да се повуку. Љупче је остао у заштитници. Пуцао је из машинке и истовремено пребацујући се преко разних препрека машинком је штитио одступницу себи и другима. Милиционери Хасана Звиздића су урлали:

— Држите га, живог хватајте оног малог који се котрља по снегу!

А Љупче је налазио нов положај и нову снагу да помогне осталима. Зграбио је једног остављеног рањеника и на леђима га изнео. Борци су се чудили, а рањеник је с тешком муком говорио:

— Нисам знао ко ме носи. Учинило ми се да је неки снажан партизан, а оно, гле, наш Љупче!

Баш такав ми је и остао у сећању — мали, али кад затреба — јак и храбар као лав, скроман до крајности, пожртвован и одан друг, живахан и пун хумора. Имао је све особине које човека чине драгим.

Нада МАРКОВИЋ

Први вод 3. чете 1. батаљона у Јајцу, новембра 1942.

ПОЗДРАВ ШТАБА 1. БРИГАДЕ БОРЦИМА ПОВОДОМ СИТНИЦЕ

ШТАБ 1. БРИГАДЕ
1. ПРОЛЕТЕРСКЕ УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ
20. XI 1942.

БОРЦИМА, КОМАНДИРИМА, КОМАНДАНТИМА И ПОЛИТИЧКИМ КОМЕСАРИМА 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ*

Другови и другарице,

У победоносном јуришу на фашистичку јазбину Ситницу ви сте показали чудо од пролетерског хероизма и вештине. Неосвојива утврђења, која је бранио бројно скоро двоструко већи и технички много надмоћнији непријатељ, освојиле су наша неустрашивост, организација, војна вештина, свест и дисциплина.

У том бою херојски су пала 22 наша друга, а рањено је 46 другова и другарица. Пали другови су светао пример како се бори и гине за слободу свога народа. Њихова имена ће забележити историја наших народа.

За јунаштво бораца, за храбро и мудро руковођење старешина, за неустрашивост и марљивост санитарки ви сви заслужујете највишу похвалу.

Ова победа је наш славан почетак великог такмичења међу бригадама. Овом победом ми смо доказали да ћемо часно испуњавати положену заклетву. Штаб бригаде је срећан што може још једном рапортирати нашем врховном команданту: „Друже Тито, 1. пролетерска је извршила твоје наређење".

Ми смо поносни што се налазимо на челу таквих бораца и честитајући вам победу позивамо вас да тако и даље наставимо славан пут 1. пролетерске.

Слава палим друговима!

Живели наши рањеници!

Живела Прва пролетерска!

Смрт фашизму — слобода народу!

За штаб бригаде:

политички комесар
Плави

командант
Д. Лекић

(М. П.)

---

* Документат из Зборника IV/8. док 57. — Прим. ред.

ЦЕЛУ САТНИЈУ — БЕЗ МЕТКА

Имали смо задатак да пређемо Врбас и пребацимо се у централну Босну. А Врбас је био надошао и, онако мутан, журио ка далекој Сави. Испречио се нашим колонама. Нисмо имали никаквих средстава за пребацивање преко реке. Мост је био у Јајцу, у коме се доста бројна посада Немаца, домобрана и усташа решила на жилаву одбрану. Били смо уверени да ће и та препрека бити уклоњена, јер су за ову акцију биле ангажоване наше знатне снаге — делови 1. и 3. бригаде. Уочи напада, 23. новембра, саопштено нам је којим правцима нападају батаљони наше бригаде, дати су нам знаци распознавања и предузете потребне мере извиђања према Јајцу.

Прву ноћ смо извршили демонстративан напад на положаје око Јајца, како бисмо сазнали јачину и борбени распоред непријатеља. Међутим од тога напада нисмо имали много користи. Следеће ноћи напад је изведен свим снагама. На нашем одсеку непријатељ се одлучно бранио. Требало је некако надмудрити непријатеља, убрзати ослобођење Јајца. Сви смо настојали да свој део задатка извршимо што пре. Мита Балдиновић из нашег батаљона је смислио да се с групом другова појави тамо одакле га непријатељ не очекује. Обратио се команданту батаљона, Синиши Николајевићу, с молбом да му допусти да се провуче до оближње куће и да отуда, у погодном тренутку, изврши напад на непријатеља. Затражио је нешто дувана и убрзо се, заједно са својим помоћником на пушкомитраљезу, удаљио према циљу. Опрезно се провлачио испод наших положаја, док смо ми бдели над сваким његовим кораком, спремни да оспемо жестоку ватру по непријатељу који би му се испречио на путу. Лакнуло нам је када смо видели да је ушао у ониску кућу и на њеном прозорчету наместио свој пушкомитраљез, стрпљиво чекајући својих пет минута.

Борба се распламсавала на све стране. Посада, мада угрожена са свих праваца, доста дуго је одолевала нашим јуришима. Ипак, Немци и усташе нису истрајали. А када се ту и тамо ланац одбране искидао, деморалисани непријатељеви војници су покушали да се спасу бекством. То је управо била прилика за нашег Миту. Непријатељ је кренуо главом без обзира једном увалицом ка још не освојеним деловима града. А баш ту увалу је Мита оценио као правац којим ће непријатељ покушати да се извуче. И у оном најпогоднијем тренутку, притиснуо је ороз. Многе непријатељеве групе биле су просто покошене.

И на другим положајима непријатељ је претрпео тешке губитке. Известан број се предао нашим јединицама. Они који су покушали да се спасу бекством преко Врбаса највећим делом су настрадали — једни су се подавили у запенушеној матици, а друге смо откривали како, неозлеђени и здрави, али јако преплашени, леже у води симулирајући погибију. А нашли смо и групице бегунаца како склоњене у грању поред реке чекају крај напада. На моје изненађење, међу заробљеним Немцима наишао сам и на неке из Земуна.

Неколико дана боравка у ослобођеном Јајцу, где смо се одморили и снабдели делом плена у наоружању и муницији, било је довољно да се окрепимо. Сад смо били орни за нове маршеве и прегнућа. Преко моста на Врбасу кренули смо, крајем новембра 1942. године, на нове задатке.

После Јошавке, у којој је до нашег доласка владала четничка кама и у којој је злогласни Раде Радић имао своје најјаче упориште, наставили смо ка Теслићу. Мало босанско место, а врло јак усташко-домобрански гарнизон — преко 1000 војника. Причало се да тамо има и Немаца, а и то да њихова јачина премаша 2000 добро наоружаних људи. Изгледало је као да би и сама помисао на уништење тог упоришта била без основе. Па опет, руководство наше бригаде се није колебало у томе да ли да предузме напад или не. Обавештајни подаци говорили су да су домобрани слабог морала, да између њих и усташа има несугласица и нетрпељивости.

Када сам, с једне коте недалеко од непријатељевих положаја код Теслића, осматрао испред себе и уцртавао откривене отпорне тачке, однекуд се појави неки муслиман, са секиром у руци, приступи ми и, без икаквог мог инсистирања, поче да ми прича кога све има у Теслићу, какви су им положаји и шта све имају од наоружања. Како се касније испоставило, тај дрвосеча нам је све верно испричао и тиме допринео да се наша замисао напада у потпуности оствари.

На Нову годину, 1. јануара 1943. увече, кренули су делови 1. и 3. бригаде у напад. Требало је, претходно, ликвидирати спољна утврђења. Све важније положаје непријатељ је запосео с јаким снагама. И док је наш, Београдски батаљон успешно ликвидирао поједине групице непријатеља од једног до другог бункера, а 2. батаљон се пео уз беспутно брдо покривено снегом, борци 4. батаљона су се смело провукли између неколико редова ровова и докопали се центра града. Борба, на махове веома жестока, трајала је целу ноћ.

Опсели смо неколико бункера. Позвали смо непријатеља да се преда — рачунали смо да је то деморалисана маса, па да се не губи време. Међутим, бар на овим местима, преварили смо се. Чак су они покушали да нам подвале.

— Домобрани, предајте се, не гините улудо! — викали смо.

Ми престали с ватром, чекајући одговор.

Они су се, нама се тако чинило, договарали, би и неби.

— Хоћете ли се предати? — приупитали смо.

— Хоћемо! — чуо се неки бојажљиви одговор.

Али чим се Марко Васић помолио, они сасуше један рафал у њега, избушише му шињел, а сам Марко, срећом, остаде неозлеђен, па смо се и насмејали. Уједно смо дошли до закључка да ваља прибећи ефикаснијем методу да би се непријатељ приморао на капитулацију. Ишли смо од једног до другог бункера и, захваљујући нешто смелости бомбаша, а нешто нишанџији на минобацачу, Божи Крезићу, све се успешно свршило. Божа је био спретан и сигуран на минобацачу — сваком другом или трећом гранатом погађао је бункер и после тога се гасио отпор. Користећи се помрчином, преживели су се спасавали бекством, или смо их хватали, онако збуњене и ошамућене, како чекају да нам се „раздуже“ — да предаду оружје и муницију и оду кућама.

Та ликвидација бункера на прилазима граду трајала је, колико памтим, до 3 часа ујутру. Доста домобрана је платило главом покушај да нас спрече у наступању, а још већи број смо заробили. Већ око 4 часа и 30 минута били смо у граду. При преласку моста на Усори пало нам је у руке неколико хаубица, осам запрега, муниција и друга опрема.

Ушли смо у неку повећу кафану и не слутећи што ћемо тамо затећи. Унутра пуно домобрана, поспаних и пијаних. Они се ама баш ништа нису интересовали за то шта се збива ван кафане. Упали смо унутра Радоје Првуловић, ја и још неколико другова.

— Предајте се! — повикали смо.

— Шта хоћете? — одазвали су се појединци, очевидно не схватајући да су партизани међу њима.

Тада је наша група, појачана с још неколико другова, поновила наређење, па је настало комешање, али нисмо допустили никакво опирање.

Изненађени, буновни, пијани и полупијани, домобрани су дисциплиновано остављали оружје и напуштали кафану, одакле смо их спровели до сабиралишта заробљеника. Готово читава сатнија похватана је без метка!

Одређен да пазим на мост на Усори, доживео сам ову веселу згоду. Са мном је била десетина другова. Наишла су два домобранска официра. Не знајући ко чува мост, љутито су нам се обратили с питањем:

— Куда ће ове хаубице?

— Навалили партизани на град — рекосмо — па да бар спасемо ова оруђа. Канимо с њима ка Добоју.

— Ма, показаћемо ми тим партизанима! — одговорише оштро и наставише пут ка граду.

— Руке увис! — викну један од мојих другова, да прекрати шалу.

Ујутру тог незаборавног дана, Теслић је био потпуно ослобођен. Стотине заробљеника, знатне количине наоружања, муниције и опреме, обиље хране. И, оно што нас је посебно радовало, — искрена захвалност и дивљење које су нам изражавали радници и грађани овога босанског градића. Били смо задовољни готово сви: и ми, и они, па и домобрани, од којих је већина пожурила својим кућама.

Никола ВУЧЕТА

ПРИМЉЕН У ПАРТИЈУ ПОСЛИЈЕ СМРТИ

Гријемо се на сунцу у завјетрини. Једна колона се креће према нама и хита, као да је неко тјера. Неко од другова рече да су то младићи из Омладинског црногорског батаљона, долазе као попуна нашој бригади. Тада сам и срио Милорада, високог и витког младића од својих седамнаест година. Још се није био ни почео бријати. Војнички је пришао и поздравио. Војнички сам му отпоздравио. Дуго смо разговарали. Причао је сталожено, као зрио човјек. Интересовао се хоће ли видјети Тита и када ће моћи да носи срп и чекић. Много се радовао када је чуо да ће постати борац наше, пролетерске бригаде.

Доста је времена прошло од тада до оног дана када смо ка Јајцу маршевали цијелу ноћ, а до града је још ваљало ићи читав дан. Омладинци су се за све вријеме понашали као да се такмиче који ће бољу оцјену добити. Сви су били скојевци, а по оданости, храбрости и дисциплини већ зрели да буду чланови Партије.

У сам мрак смо стигли на полазне положаје за напад. Наређења су издата. Све је било спремно. Омладинци су узбуђени и нестрпљиви.

Милорад је стално ишао час испред, а час поред мене. Дошли смо до јуришног положаја, а непријатељ нас није примијетио. Онда је из једног гласа одјекнуло:

— Ура! Јуриш! Напријед, пролетери!

Проговори оружје наше и непријатељево, бомбе одјекнуше. Милорад је у својој торбици, у оној истој торбици у коју му је мајка спремила погачу када је пошао у партизане, носио бомбе — талијанске, за које су омладинци због њиховог слабог дејства говорили: „четири за динар".

Чинило ми се да је Милорад гласом надвишивао све остале, понављајући стално: „Напријед, пролетери“. Бомбе су једна за другом летјеле из његове руке. Ускочи он у први њемачки ров. Борбом прса у прса освајан је ров за ровом. Још само једно упориште, још само један окршај и — борба је добивена. Али баш у том посљедњем окршају Милорад је био смртно рањен.

Пушку је стегао у руку као онда када му је мајка рекла: „Иди, иди сине са својим друговима“.

— Мишо, јеси ли рањен?

— Јесам.

— Па нека су ти срећне ране!

— Хвала друже командире.

Док су наши гонили непријатеља, однео сам Милорада у заклон, да га превијем, иако сам знао да је све узалудно. Ране су биле смртоносне.

— Друже, ја сам смртно рањен . . . Ја ћу . . . да умрем... — рече тихо.

Осмијех му је титрао на лицу, можда је и тако хтио да покаже да се не плаши смрти.

Глава му је почивала у мом крилу. Гледаше ме право у очи, ни да трепне.

Био је то тренутак ћутања. Помислих, он је још дијете, сигурно се сад сјећа мајке.

Проклете ране неће да чекају, без милости су.

— Не жалим што ћу да умрем, само ми је жао што не умирем као члан Партије — рече тада Милорад, па тихо настави: — Ја сам осветио оне што су погинули, ви ћете мене . . .

Ове његове ријечи мамиле су сузе, и он их је видео у мојим очима. Узе ми руку, привуче је к себи и стеже. Другом руком држи пушку, свог вјерног друга.

Осјећам да хоће нешто да каже, нешто важније од свега што је већ рекао. А борио се са смрћу.

— Живјела Партија! Живио Тито!

Посљедњу ријеч је изговорио тихо, прекидајући дах. И више није дао знака живота.

Сви су другови сазнали о јуначкој Милорадовој смрти и о ријечима које је умирући изговорио. То што је зажалио што не умире као члан Партије, те његове ријечи дубоко су дирнуле и потресле све другове.

Прошло је неколико дана, били смо на положају и тамо чули да је неко из партијског руководства рекао да одржимо састанак и предложио да се мртви Милорад прими у Партију. Била нам је блиска та мисао, драга. Били смо и тужни. Како и не би: састанак о Милораду — без Милорада.

Кад смо се окупили, секретар отвори састанак. Требало је говорити. А ми ћутимо, нико да почне. Сваки од нас могао је много лијепог рећи о Милораду. Али има нешто необично, што нас спутава у овом одвећ тужном и одвећ свечаном тренутку. Напокон, Спасоје узе ријеч:

— Другови, највише што се може дати за свој народ, за Партију, за своју земљу, друг Милорад је дао. Дао је свој живот...

Још неколико реченица о томе да ће његов лик живјети у нашим срцима, да ће бити примјер младима, онима који долазе, па заврши:

— Предлажем да се друг Милорад прими у чланство Комунистичке партије Југославије.

У један глас прихватисмо предлог. Секретар устаде и озваничи пријем. Онда Милораду одасмо пошту.

Војо АБРАМОВИЋ

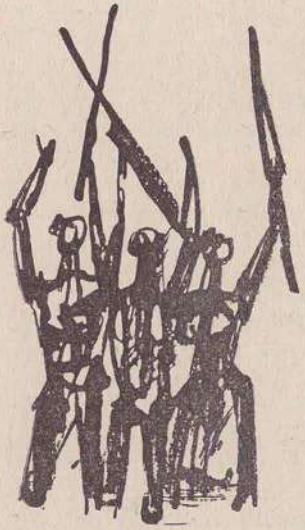

У ЦЕНТРАЛНОЈ БОСНИ

Целе ноћи путујемо и ујутро, без борбе, улазимо у Скендер Вакуф. Даљи правац наше бригаде је Котор-Варош, а 3. крајишке Шипраге—Масловаре, док Санџачка још није стигла из Мркоњић-Града.

Близу Котор-Вароша делимо се у две колоне. Командант бригаде иде с Крагујевачким, 2. црногорским и Београдским батаљоном у напад на Котор-Варош. Краљевачки и 1. црногорски батаљон иду да затворе правац од Бање Луке, да не би дошло појачање гарнизону у Котор-Варошу. И ја полазим с њима.

Журимо да стигнемо на обезбеђење док је још дан, али не успевамо. Ухватио нас је мрак на Липовцу. Силазимо с Липовца у село Бабиће, око кога, у полукругу, протиче река, а поред ње вијугају друм и пруга. Распоредисмо се поред друма. На двеста метара од њега поставили смо противколац. Мрак као тесто, ништа се не види. У Котор-Варошу се води борба. Ускоро чујемо зујање тенкова, које постаје све јаче, а мало затим се појавише и светлости. Питам Љубеза:

— Је ли топче спремно?

— Јесте.

— Пази, па добро удри!

За све време наши на друму копају ров да спрече пролазак моторних возила.

Први тенкови стижу до препреке. У мраку топче окида гранату за гранатом. Тенкови се брзо окретоше и побегоше назад. Мало касније обнављају напад, али опет не успевају да продру.

Ујутро добивамо извештај да су четници посели Липовац. То није повољно за нас, јер је Липовац нека врста врата за наше евентуално повлачење са овог „полуострва".

Зато шаљемо Краљевчане да заузму и држе Липовац. Након једног сата задатак је извршен. Видимо ватру на врху, што је знак да су наши на њему.

Питам Љубеза:

— Шта би, не остаде ни један тенк, сви се вратише?

Он ми одговори, мало шеретски:

— Не остаде, али и не прође.

— Тако је, а какво ти је место топа?

— Није баш најбоље, сада ћу да га преместим ближе.

Топ је намештен на сасвим чистом простору, на педесет метара од друма. Нисам стигао да видим где је, јер су тенкови поново наишли. Седам њих иде и туче топовима наше положаје. Долазе до препреке и окрећу куполе ка топу. Наши окидају. Један тенк се запуши. Остали су почели да туку по нама, али су се убрзо окренули назад. Разбијеног су закачили и вуку. Једна граната из тенка пала је поред самог топа, ранила нишанџију и убила послужиоца, Вешовића. То је тенкистима и помогло да се извуку, иначе би их више остало. Унесосмо Вешовића у кућу. Домаћица плаче:

— Ој, грдна рано! Где ли је твоја мајка, да зна да си погинуо?

Синоћ пре наиласка немачких тенкова срели смо једног сељака, који нам је стално говорио: „Како ћете ви овде сачекати Немце? Ко њих може да заустави?“ Објашњавали смо му шта смо од Немаца учинили на другим местима, али ништа није вредело. Ништа нам није веровао и тврдоглаво је понављао своје. На истог сељака сам наишао ујутро и питам га:

— А шта мислиш сада? Прођоше ли Немци? Може ли неко и њих да бије?

— Богме, чудо! — одговори он. — Кад је почела она пуцњава, ја побегох у подрум. А кад се утиша, ја изађо', кад оно ви још ту.

Разговор нам прекиде зујање мотора. Иду три тенка: беже из Котор-Вароша ка Бањој Луци, пошто им помоћ није стигла. Они су нам први весници да је Котор-Варош у нашим рукама. Долазе близу нас. Топ окида, они одговарају ватром, али ускоро беже назад. Касније дознајемо да их је пресрео и уништио Београдски батаљон.

Нисмо имали много времена за одмор. Раде Радић, Тешановић и друге четничке војводе кренули су да нас врате назад. Ми прикупљамо бригаду источно од Котор-Вароша, око Масловара. Наши обезбеђујући делови повели су борбу на падинама Узломца и постепено се повлаче преко Масловара, према главнини бригаде. Четници улазе у Масловаре и ликују мислећи да су протерали 1. пролетерску бригаду.

Све главешине долазе у Масловаре, састају се и већају како да развију операције према нама. У исто време, на брдима изнад Масловара, ми смо одредили задатке батаљонима за разбијање четника.

Мрак је близу. Наши батаљони, сваки у свом правцу, силазе ка Масловарама. Четници још већају, а ми се приближавамо. Јакша је испалио прве мине. Чујемо их како шиште и прелећу преко нас, а затим одјекнуше експлозије око зграде у којој су четници већали. Отпочиње митраљеска, па пушчана паљба и јуриш. Брзо смо ушли у Масловаре. На брдима ка Узломцу још се бране. Око 11 часова ноћу све је већ било завршено. Нигде се више није пуцало. Четнички остаци су побегли преко Узломца да чувају Јошавку. И тамо ћемо доћи. Обрачунаћемо се с тим брадатим изродима.

Припремамо се за прелазак Узломца. Десно од нас 3. крајишка креће ка Борју и планини Чавки, ка Теслићу. Трећа санџачка остаје у Котор-Варошу и обезбеђује нам бок од Бање Луке. Ми ћемо преко Узломца на Јошавку, четничко гнездо у централној Босни, да се најпосле обрачунамо с Радом Радићем, чији су четници мучки убили многе наше другове. Полазимо са више колона на Узломац, спремни да на врху отпочнемо борбу. Стижемо под врх; воде се мале чарке између патрола, али убрзо и оне престаше. Овде, на овој греди, пролетос се борио пролетерски батаљон, састављен од пробраних бораца крајине, који је послат у састав наше бригаде.

Силазимо са Узломца и идемо ка Јошавки и Црном Врху. Наилазимо на поједине сељаке по брдашцима.

— Шта радите ту?

— Извиђамо.

— Шта извиђате?

— Вас, када ћете наићи.

— Зашто?

— Наредили су нам четници да им јавимо кад наиђете.

— Па јесте ли им јавили?

— Нисмо.

— А зашто четници сами не извиђају? — питамо сељаке.

— Ко би јео пилиће позади? Они нас пошаљу да их чувамо, а они седе и једу.

Идемо од села до села. Заустављамо се да мало предахнемо. У кући преко пута родило се дете. Наш поп Блажо нашао се одмах на послу; крсти га. Навалио народ из села. Имају много деце за крштење, а попа немају. Блажо се сналази на послу, и ускоро су његове бисаге биле пуне колача и пилића. Народ дарује њега, а он борце. Крећемо

даље, поп остаде. Требаће му месец дана да заврши свој посао по централној Босни.

Предвече се сусрећемо с малом групом четника, који брзо побегоше, а нама оставише много хлеба и пилића које су прикупили из села. Ноћ нас је ухватила и тако остајемо на преноћишту. До Јошавке има још око четири сата пешачења. Сутра ћемо се обрачунати са изродима, ако буду смели да нас сачекају.

Сутрадан, пре подне, спремамо се за полазак. До мрака ћемо стићи и очистити просторију Јошавке и Црног Врха. На самом поласку чујемо пуцњаву код наших обезбеђења. Излазимо брзо на брда. Добивамо извештај да то нападају Немци, а да су на њиховим крилима четници. Заједно су нам пошли у сусрет. Колоне се одмах развијају за напад. Настаде јака борба у месту, а затим отпоче покрет. Успели смо да их потиснемо. Било је жртава и с једне и с друге стране, али ипак више код њих. У повлачењу су многи Немци побацали оружје. Бацачи су им били тешки, јер требало је бежати према Јошавки и Бањој Луци, па су их оставили.

Када се смркло, ишли смо дуж једног гребена. Иза те мале, али дугачке клисурице је Јошавка. Четници су се поређали на другој страни. Дели нас само речица. Позивамо команданте батаљона, да бисмо још једном утврдили задатке. Преко се чује четничка песма: „Краљу Петре, ти Стаљину кажи, смрт фашизму у Босни не важи". Галаме и довикују:

— Хеј, партизани! Хоћете ли пилића? Дођите на вечеру!

Чујемо Крагујевчане како им одговарају:

— Нећемо на вечеру, али на доручак, сигурно!

Четници пуцају и бацају бомбе испред себе. Страх их је захватио, па мисле и нас да уплаше. Опет певају, затим вичу, псују, зачикују и бацају бомбе.

Батаљонима су дати правци наступања. По овлађивању четничким положајима, ракетама ће се обележавати докле је који батаљон дошао.

Силазимо тихо низ стрмину и подвлачимо се четничким положајима. Један препад — и њихова се одбрана распала. Без по муке стигли смо у Јошавку. Четници беже ка Бањој Луци, да се спасу у крилу окупатора. Улазимо у Јошавку и околна села. Народ се препао. Очекује да ћемо их поубијати, јер су им тако изроди говорили. Дани пролазе, а сељаци се чуде како никога нисмо убили. Ослободио се народ, па почео да нам прилази и разговара:

— Па ви нисте онакви како су нам причали. Одакле сте?

— Из Србије и Црне Горе.
— Ви сте Срби?
— Јесмо.
Не верују још потпуно.
— А из кога сте места ви, из Србије?
— Од Крагујевца.
— Јес, богами, прави Срби! Видиш како говоре, не запиње им језик. Прави Срби!

Народ нас је сада свуда лепо дочекивао и није нас се више плашио. Увидео је сву лаж четника и уверио се да они раде за рачун Немаца. Видели су да су утекли Швабама у Бању Луку. Очистили смо сву територију до друма Бања Лука—Прњавор, запосели друм и прекинули везу између два града. Дуж овог друма Немци и четници стално врше испаде из Бање Луке, преко Клашнице. Сваког дана водимо борбу на Деветинама, али пут за Прњавор не пуштамо никако.

Трећа крајишка бригада, водећи борбу у правцу Теслића, разбила је четнике на планини Чавки и нашла се пред Теслићем. Наша радио-станица стално објављује резултате борбе и правце надирања.

Штаб дивизије, на основу предлога 3. крајишке, одлучио је да се нападне и ослободи Теслић. Три батаљона 1. пролетерске кренуће преко Кулаша и зауставити се на простору Драганића млин и околини, где ће добити ново наређење. Два батаљона остаће на досадашњој просторији и штитити залеђе јединица које ће нападати Теслић, постављајући се према Прњавору и Бањој Луци. Штаб се сагласио да за Теслић кренемо Плави и ја с Београдским, Краљевачким и 2. црногорским батаљоном, док ће командант, Шпанац, остати с Крагујевачким и 1. црногорским према Прњавору и Бањој Луци.

Целог дана маршујемо преко снежних планина и увече стижемо у Кулаше и Поповиће, где преноћисмо. Штаб се смешта у кућу једног бега. Било ми је чудновато што нас је бег лепо и пријатељски примио. Ускоро смо из разговора увидели да је наклоњен нашој борби.

Иако је напољу било хладно, један део војника је искористио прилику и окупао се у бањи.

Ујутру крећемо преко планине Чечаве и стижемо до одређене просторије. Пред ноћ добивамо од Коче наређење за напад.

У Теслићу се налази једна пуковнија са дивизионом артиљерије. Град је утврђен бункерима и добро брањен. Напад ће извршити четири батаљона 3. крајишке бригаде и наша три батаљона. Напад почиње у 20 часова. Крећемо ка полазним положајима. Све се изводи у тајности и непри-

јатељ не зна шта ми намеравамо, јер претпоставља да смо се усмерили ка Сави и Прњавору. Силазимо близу пруге. Улазимо у једну кућу да на карти видимо још неке детаље и узмемо водиче.

Силазимо на пругу Теслић—Јелах и прелазимо је. Одједном наилази оклопни воз. Приметио нас је, зауставио се и вратио назад. Продужавамо пут кроз шуму. Тако је мрачно да идемо више насумце. Једино што нас оријентише то је светлост у Теслићу. Приближавамо се. Наилазимо на бункере. Наста паљба са обадве стране. По светлости ватре видимо где је који бункер и примичемо им се тихо, нечујно. Београђани их чисте нападом с бомбама изблиза. Десно, у равници, одједном поче јака паљба. То је Краљевачки батаљон наишао на спољну одбрану непријатеља. Ватра је све јача и никако не престаје. Непријатељева артиљерија бије, али не погађа добро. Ускоро се разлеже узвик: „Ура! Напред, пролетери!"

Продиремо са свих страна. Највећи део одбране обилазимо и идемо ка центру. На месту артиљеријских положаја затичемо врло чудну слику, која говори о борби Краљевчана: пола топова окренуто је напоље, а пола ка граду. Када су их наши освајали, тукли су са половином град, а када их је освајао непријатељ, тукао је нас са другом половином. Све се то одигравало таквом брзином да ни ми ни непријатељ нисмо стигли да све топове окренемо у једном правцу.

У свануће је било све готово. Други црногорски батаљон, који је био у резерви, распоређен је, у широком стрељачком строју, на брдима између Теслића и Тешња, да похвата све што успе да се провуче у бежању. Око 8 часова уђе курир и извести нас:

— Црногорски батаљон је заробио команданта Теслића, пуковника Биндера. Ту је, пред вратима; може ли да уђе?

Развеселисмо се што је у наше руке пао и сам командант. Победа је била потпуна. Не знамо како да га примимо, узврпољили смо се. Ма, шта имамо да мислимо? Победили смо га и он је сада заробљеник . . .

У граду као у кошници. Пуно војске и народа, пуно заробљеника. Заробљеници се одводе у логор ка Теслићу Густом. Возови се товаре и један за другим одвлаче у позадину оружје, муницију, храну и одећу. Магазини су пуни свега. Заробљеници су употребљени као радна снага за утовар вагона.

Град се полако рашчишћава и свако одлази на свој посао. Од моста се види велика колона непријатељевих војника, у пуној опреми и наоружању, како иде ка станици. Кад су стигли до нас, а пошто нисам видео да их неко од

наших прати, зауставио сам их и упитао ко их води. Један сељак истрча с друге стране, диже руку да га видим и рече ми да им показује пут до заробљеничког логора.

— Нису им другови скинули оружје, јер нема ко да га носи, па ће га они сами предати у логору!

Док је готово сва Европа поробљена, ми имамо војску, огромну ослобођену територију и још заробљенике, заробљене поробљиваче.

Овом ноћашњом борбом смо се добро наоружали. Сваки борац има пушкомитраљез или машинку, митраљез или бацач. Врло су ретки борци с пушкама. И обуће и одеће је било доста и све се обукло.

За вече, културне екипе спремају приредбу за народ. То је прво ближе упознавање.

После два дана кренули смо с батаљонима у састав бригаде, ка Прњавору. Стижемо после три дана пута. Шпанац нам каже да је непријатељ вршио напад из Бање Луке и да је наше потиснуо до Дубраве, али су се ипак вратили назад.

За време нашег покрета ка Прњавору, непријатељ је, с јаким снагама, успео да поврати Теслић. Коча је наредио да се поново упуте три батаљона у помоћ 3. крајишкој, ради ослобођења Теслића. Договоримо се да штаб бригаде оде тамо с Крагујевачким, 1. црногорским и Београдским батаљоном, а Краљевачки и 2. црногорски да изврше демонстративни напад на Прњавор, да би тамо привезали непријатеља и уједно обезбедили правац од Бање Луке.

Преместисмо место команде ближе батаљонима, у село Вршани. Од Бање Луке до Прњавора цела дивизија не би била кадра да обезбеди и затвори правац, а ми имамо свега триста људи, у два батаљона. Најбоље би било да ослободимо Прњавор и тиме сузимо фронт, па да, с једним батаљоном, затворимо друм код Деветина, а с другим да будемо око Прњавора у резерви. Тако не бисмо више вршили обезбеђење са два правца, него са једног. Стварно је то била добра замисао, само кад бисмо је могли и остварити. Ипак ћемо покушати.

Добили смо један извештај да се у Прњавору налазе две бојне по 500 људи и милиција од око 250 људи. Много је. Четири пута су јачи. Али — зар није Краљевачки батаљон у Теслићу сам заробио неколико стотина војника, осам пута више него што је он имао.

Ипак, нисмо поверовали да их има толико и зато смо наредили да се прикупе тачнији подаци.

Патроле крстаре близу града, да би се што боље обавестиле о стању код непријатеља. Један младић, иначе ско-

јевац, донео је тачне податке: у граду је једна бојна и милиција, а друга бојна је синоћ отишла ка Тромеђи.

Вечерас, 15. јануара 1943. године, наше снаге нападају Теслић. Ми морамо да пријемо Прњавору на време, да бисмо извршили демонстрацију. Тако је бар било првобитно замишљено. На лицу места се показало да се могу постићи још бољи резултати ако се нападне и ослободи Прњавор. Значи, напасти и запосести град! То је коначна одлука. Напасти, заузети, заробити гарнизон и не дати му да се извуче.

Имамо два батаљона са по 150 бораца. Они могу да нападну само са два правца, док друга два остају отворена, па ће нам непријатељ побећи кроз та два отвора. Зато се мора нешто учинити да би се то избегло. Од ова два батаљона формираћемо три групе, са по две чете од по 50 људи, што ће нам омогућити да добро обухватимо град и нападнемо га с више страна. Од 3. чете Крагујевачког и 3. чете 2. црногорског формирамо комбиновану групу. Командант ће бити Милош Вучковић из Краљевачког батаљона. Убрзо је извршено преформирање. Још само наређење и да се крене ка полазним положајима.

Штаб Краљевачког, који је ту, напомиње да су снаге непријатеља знатно јаче од наших и ко зна хоћемо ли успети. Успећемо! Иницијатива је у нашим рукама. Ударићемо где нам је најзгодније и просећи одбрану. Када одбрану испресецамо и упаднемо у град, биће као у Теслићу.

Изнад Прњавора, на Царевој гори, налазе се и четничке снаге. Оне су сада мирне, јер их је умирио долазак 1. пролетерске у централну Босну, и не желе борбу са нама зато што су слабији, али се може десити да нас, за време напада на Прњавор, нападну с леђа. Шта сад да радимо? Желимо да ослободимо Прњавор, а показује се да је то скоро немогуће. Ови четници су се стварно незгодно наместили. Али ми смо обавезни према онима који нападају Теслић и морамо запосести град. Али и у том случају су нам четници на Царевој гори исто тако опасни.

Снаге које се бране око два пута су јаче него наше, које нападају! То није ни по каквој војној доктрини. Требало би да однос буде макар обрнут, а кад се има у виду још и то да су нам четници иза леђа, онда се однос снага још више повећава у корист непријатеља. С гарнизоном бисмо још некако изашли накрај, али шта да радимо с четницима.

Ево решења: издаћемо наређење и четницима, као и нашима, да ноћас изврше напад и попуне празнину од правца села Табака, одакле ми не можемо да учинимо заобилазак. Упослићемо их!

Пишемо наређење: Краљевачки батаљон наступа преко села Мравица на Цер, ликвидира посаду и наступа с југа на град. Комбинована група наступа друмом од Бање Луке, а 2. црногорски од Цареве горе, поред друма од Илове за Прњавор. Други црногорски пренеће, пре почетка напада, писмено наређење четничком командиру Љуби Подгарском, из састава Форкапиних четника, да напада у саставу 2. батаљона, на његовом левом крилу, преко Табака.

Батаљони ће, на свом правцу надирања, пронаћи најзгодније отворе за брзо продирање ка центру. Бункере и утврђења обилазити и ликвидирати их из позадине. Ако неки од батаљона наиђе на јак отпор, не сме поћи назад, већ мора да се утврди на месту које је достигао, док остали батаљони не дођу и помогну га, ударајући непријатељу у леђа. Објављивање докле је који батаљон стигао вршиће се са две ракете. Ако се неки батаљон заустави пред јачим непријатељем, испалиће три ракете, а ако код неког батаљона иде сасвим добро, јавиће то осталима са четири ракете.

Снег је почео јако да пада. Батаљони полазе. Борци су расположени, иду ведра чела, а то је пола победе.

Командант Краљевачког, друг Живан, нешто се расположио и каже:

— До виђења у Прњавору!

— Тако је — кажемо му — само пази на извештаје.

И Милош Вучковић је расположен. Он је силан борац. Приликом борби за Јајце рањен је на два места и ником није рекао док се борба није завршила.

Уверење у победу расте.

Све је кренуло. Из штаба је стигао друг Првослав Васиљевић, који ће бити дописник „Борбе“ из наше бригаде.

— Баш си дошао, Првославе. Можда ћеш већ сутра имати шта да пишеш: нападамо ноћас Прњавор. — Са чим? Пита он?

— Са три групе и нешто четника!

Мика Ђорђевић, који је куцао наређење, гледа га преко наочара и каже:

— Да, и са нешто четника.

Првослав ипак мисли да се шалимо.

Крећемо за Мравицу. Око 20 часова чује се прва слабија паљба на Церу. Мало касније чујемо пуцњеве комбиноване групе, а ускоро добивамо од Живана извештај: „Заузели смо Цер. Имамо заробљеника и плена. Идемо даље. До виђења у Прњавору, на кафи ујутро!“

— Добро ће бити — каже Мика. — Биће за тебе посла, Првославе.

Пролазе сати, а извештаја нема. Борба се утишала.

Скоро ће сванути. Крећемо ка Церу. Уз пут сретамо једног сељака и питамо га откуда иде. Рече нам да долази из Прњавора.

— Шта има тамо ново? — Ништа, ушли партизани. Ја сам био водич и показивао им пут до Цера.

— А шта је било с непријатељем?

— Шта ће бити? Све их затворили у једну зграду.

— То значи да су их заробили?

— Јашта — каже сељак.

Долазимо испред Цера и проматрамо утврђења. Види се по свежем снегу како су их наши заобилазили и ликвидирали. Пролазимо Цер, силазимо према Прњавору и улазимо у град. У њему опште веселье.

Срећу нас команданти и извештавају да су извршили задатак. Немамо ни једног мртвог. Заробљено је преко пет стотина официра и војника. У граду се виде и четници. Питамо наше:

— Како су се борили четници?

— Никако, али важно је да нисмо имали мука од њих. Нападала је само једна њихова чета, а варош се сада напунила њима. Има их много више него нас. Позивамо њиховог командира и наређујемо му:

Група другова са командантом 1. батаљона Савом Бурићем (други здесна у доњем реду) у Прњавору, јануара 1943.

— Прикупи четнике и срушите мост на Лишњи, према Вучјаку, а затим се концентришите у Коњуховцу, ради нових задатака.

Убрзо су четници отишли и срушили мост, а само је неколико њихових вођа остало у граду. Саопштисмо им да по граду не може да се шета како ко хоће. Одређена је јединица која ће пазити на ред у граду, а остали имају задатке дубљег обезбеђења. Кажемо им да је њима наређено да се концентришу у Коњуховцу. Град је био чист. Једној групи четника наредили смо да спроведу заробљенике до Санџачке бригаде, што они и учинише. Шест митраљеских одељења хитно је упућено камионом у Лишњу, да штите правац од Бање Луке, док не стигне батаљон који ће се тамо поставити.

Наместисмо штаб у једну кућу. Интендант се дао на посао. Каже да има на стотине бала штофа за одела. Оружје је већ упутио у позадину. Образоваће велику радионицу за израду одеће у селу Бранешцима. Обући ћемо сву војску у дивизији. Чету за четом 2. црногорског батаљона упућујемо ка Бањој Луци ради обезбеђења. Краљевчани одржавају ред, а комбинована група је окренута ка Тромеђи, куда је прекјуче отишла једна бојна.

Сав народ је похитао да ступи у нашу војску. Још у току дана батаљони су бројно били двапут већи. Просто је навала испред команде места, коју смо образовали. Сви се уписују у војску и распоређују. Сутрадан смо имали толико нових да су нам батаљони бројали по шест стотина људи.

После два дана крећемо с комбинованом групом и једном четом Краљевачког батаљона да уништимо домобранску бојну на Тромеђи. Уз пут смо разбили једну чету и она се дала у бекство. Идемо даље и долазимо до изнад школе у Смртићима. Доле видимо четнике који су ту дошли. Они су дочекали и разоружали чету домобрана коју смо ми разбили, узели им оружје и постројили их пред школом. Неко им још и говор држи!

Шта да радимо? Да им оставимо оружје? Нећемо. Нећемо им дати ни њихово. Опколићемо их и разоружати, а после — ко хоће да се бори, нека дође, даћемо му пушку.

Неколико група, с митраљезима, брзо је постављено на згодне положаје. Милош улази с једном четом међу четнике, разоружа их и построји позади домобрана, који су већ били постројени. Командант им је побегао. Одржали смо овом чудном строју говор и објаснили им да су били у заблуди.

Враћамо се са заробљеницима. Неколико кола вуче за нама оружје. Идемо у Прњавор. Остатак бојне побегао је с Тромеђе за Дервенту. До сада је све ишло добро: Прња-

вор је ослобођен, четници су разоружани, само би још требало избити на Саву.

Долазимо у Прњавор и делимо батаљонима оружје за нове борце. И поред тога што смо сада неколико пута ојачани новим борцима, не смемо се заваравати да нам сада нико ништа не може. Док нам не дођу она три батаљона из Теслића, треба искористити сва могућа средства за брзо пребацивање свих снага на угрожени правац. Скупили смо и држимо у приправности стотине сањки с коњском вучом. Њима можемо за два сата да пребацимо хиљаду бораца, како ка правцу Бање Луке тако и ка Дервенти. Два камиона послужиће за пребацивање првих појачања с митраљезима и аутоматима. Тако смо у могућности да употребимо све снаге на угроженом правцу, као и да их, после одбијања непријатеља, брзо вратимо на основни правац.

Извештени смо да Форкапа прикупља четнике који су му претекли у Мотајици. Комбинована група је спремљена и упућена да рашчисти терен око Саве, избијајући у Кобаш и Свињар.

Извештаји које смо послали штабу дивизије стигли су у време најтежих вишедневних борби са Немцема око Теслића, Тешња и Јелаха. Непријатељ је довео ту велике снаге и хоће да нас одбије од пруге Сарајево—Брод. Борба је трајала за све време, дању и ноћу, од када су наши отишли тамо. Вест о ослобођењу Прњавора пронела се брзо кроз целу дивизију. Када су наши пошли ка Теслићу, интенданти из свих бригада и дивизије пошли су да, по освајању Теслића, Јелаха и Тешња, извлаче храну и материјал. О Прњавору нико није ни мислио. А после су сви дошли у њега. Код нас је правило да се подели све што се заплени, па се и овога пута делило на све три бригаде једнако.

Стиже Плави, комесар наше бригаде, и честита нам на успеху. Каже да их је изненадио и дао им полета у борби код Теслића. Донео је и писмо од штаба дивизије у коме пише: „Радујемо се вашем успеху. Гледајте да сачувате Прњавор. Коча, Фића, Васа".

Долази и комесар дивизије, друг Фића, да нам и усмено честита на успеху.

— Шта би са четницима? — пита нас.

— Разоружасмо их.

— Како?

Објаснили смо му како и шта се десило код школе у Смртићима.

— Постигли сте леп успех, који је био и ризичан и компликован.

За ово време, од када смо ушли у Прњавор, народ се веселио. Свако вече се организују весеља и приредбе. То је

наше правило: где год дођемо, бринемо се за то да буде разоноде и да се народ културно уздиже, колико је то онда било могућно.

С оне стране Укрине, у Детлаку, налазе се непријатељеве снаге које треба да бране Дервенту.

— Има ли овде каквог инжењера? Нађите нам неког да направимо мостове на Укрини. Разјурићемо све са Детлака, а онда можемо кренути ка Дервенти.

Нашли су једног инжењера и он је одмах дошао.

— Умеш ли ти, друже, да правиш дрвени мост?

— Умем, али има ли овде материјала за то?

— Има. Искупи људе и ноћас почни кројење и грађење. Једна чета ће обезбеђивати ваш рад.

Видимо да се инжењер радо хвата посла и да ће га с вољом и на време извршити.

Стижу нам и остала три батаљона од Теслића и део штаба који је био са њима. Обавестили смо другове о ситуацији и о намери да ослободимо Дервенту. Рекоше нам да је доцкан — непријатељ је с великим бројем дивизија (немачких, талијанских) и усташких и четничких снага кренуо у офанзиву на слободну територију са свих страна. Наша је бригада, у склопу дивизије, добила нове задатке.

Милоје МИЛОЈЕВИЋ

ДВОБОЈ С ТЕНКОВИМА

Трећи децембар 1942. Хладно је и ветар све јаче дува. Ретка киша, која нас је цео дан пратила, овде се претвара у снежне пахуљице, које се одмах топе. Избијамо на брдо без већих тешкоћа.

Са Липовца смо се јавили нашима ракетом и паљењем ватре. Оставили смо једну десетину која ће повремено упућивати патроле у правцу Бање Луке, а остатак чете се повукао у заветрину испод брда. Ту покушавамо да наложимо ватру од клекових жбунова, али нам то слабо полази за руком. У долинама се спушта магла и почиње сумрак. Тискамо се око ватре, која се с муком разгорева. Људи ваде последње резерве хране која им је преостала од доручка. Стиже курир батаљона и доноси наређење да оставимо на врху десетину, а да чета сиђе у село Бабиће. Замењујемо десетину на врху и силазимо трком у село. Доле се спрема вечера.

Командант зове у штаб. Одлазимо Вукајлија и ја. Живан нам објашњава задатак: наши батаљони ће ноћас нападати Котор-Варош. Ми треба да пресечемо пут испод села Бабића, тамо где он с реком прави велики лук, и да онемогућимо повлачење Немцима из Котор-Вароша према Бањој Луци и евентуални долазак помоћи.

Вечерамо скоро по мраку и примамо по парче хлеба и комад куваног меса као суву храну за сутрашњи дан. Из Котор-Вароша се с вермена на време чује брујање мотора. Силазећи наниже, ка реци, срећемо једног друга из Рударске чете који нам каже да су се успешно пребацили преко Врбање и завршили рушење друма и пруге. Размештамо се у јарку крај путића на обали. Навлачимо каменице, од којих правимо заклоне. Хладно је, па људи сваки час искачу из рова и тапкају око њега.

Стигао је и Љубез с топом. Лаки противколац је слаб за јаче оклопе, али за мање тенкове и танкете је „флит". Силазим с њима на ливаду која је створена наносом. Још има траве на њој иако је децембар. Љубез гледа, мери и тражи погодан положај за свој топ. Пошто је отприлике одмерио најистуренију линију, наређује својима да ископају по један ров са обе стране ове линије, тако да из рова може дејствовати на пут низ реку и обратно. Копање иде тешко,

јер је земља смрзнута. Муницију су истоварили у оба рова, а топ спустили између ровова. Коње су одвели натраг према селу, у заклон. Љубез са својима склапа топ и поставља га најпре у један, па у други ров. Пошто су ово неколико пута поновили, Љубез даје својима вољно. Тобџије прилазе нашима да припале. Пријосмо и нас двојица, те поче разговор. Наши другови их дирају што су оставили топ без икога, а они одговарају:

— Па сгурни смо под вашом заштитом.

Наши, опет, запиткују шта ће бити ако мора да се бежи под тенковском ватром, ко ће да носи цев, а ко бранике? Орни за шалу, и они узвраћају питањима. Предлажемо им да за сваки случај ипак вежемо топ конопцем до нашег рова како бисмо га могли извући у случају гужве.

Већ се сасвим смркло. Од Котор-Вароша сада се чује појачано брујање мотора. Људи покушавају да по звуку одреде колико би тенкова могло бити. Сви смо нестрпљиви као и увек пред борбу. Осматрачи с врха довикнуше да се виде светлости и назиру возила. Љубез и ја отрчасмо горе. Угледасмо три тенка, а за њима колону камиона који се крећу на великом одстојању. Једва им се назиру маскирани фарови. Наређујемо осматрачима да се што боље сакрију. Силазећи, дајем упутство борцима да се ватра не отвара без наређења, а да нас они одозго обавештавају ако што неочекивано примете. Сишавши доле видим Љубеза како журно подешава топ у доњем рову, док послуга приноси муницију. Љубез нишани кроз топовску цев крајњу тачку коју види на путу одакле треба да се појаве. Пошто је подесио цев, наређује осталима да се заклоне, а он остаје крај топа, с нишанцијама.

Брујање мотора све јаче се чује. Љубез нервозно вади гранату из цеви и контролише још једаред. Пошто се уверио да је топ учвршћен, поново га пуни и седа на ивицу рова. Нервозно узима нишанцији цигарету из уста и журно вуче неколико димова, па је гаси. Намешта нешто у рову час лево, час десно. Онда излази бауљајући из рова и гледа ка кривини, заносећи главу улево.

Појављује се први тенк на око триста метара од нас. За њим други, па трећи. Спустих се натраг и вичем Љубезу да су већ ту и да нема пешадије. Он клечи и сагиње се по дужини цеви. Ја се поново пењем до жбуна и осматрам час тенкове, час Љубеза. Појави се и четврто возило — само на мало већем одстојању. Љубез напето гледа. Окреће ручку и помери цев топа журно улево. Онда контролише и хитро пали. Граната погађа куполу оклопа са стране и уз експлозију пламен сукну у страну. Тенк застаје, а Љубез хитро ставља другу гранату и пали. Опет погодак спреда, јер се

тенк окренуо право ка Љубезу. Пламен сукну увис. Кратка станка, а онда учеста ватра из тенкова по нама и преко нас. На нашу команду, сви из рова отварају ватру. Они се неизменично враћају уназад — један одступа док онај иза њега отвара ватру. И тако редом. Љубез је опалио још једном, али граната експлодира изнад тенкова, који се убрзано повлаче ка Котор-Варошу. Одбили смо их доста брзо и радосни смо због овог успеха. Честитамо Љубезу, који каже:

— Пустио бих га и ближе да има какав камен, брале, да се заклоним. Али овако...

Збиља, тукао је са ледине, а допустио је да тенкови потпуно избију на место одакле су и они могли њега да виде и да га туку.

Сад морамо да се окренемо према Бањој Луци, јер ће овима у Котор-Варошу сигурно отуда доћи помоћ. Око поноћи чује се крупно брундање мотора од Бање Луке. Цела долина одјекује. Видљивост је врло слаба. Измаглица над реком појачава облачност ноћи. По звуку би се рекло да иде већи број тешких машина. Узбрзо се појављује колона од пет тенкова, са замраченим фаровима. Једва им назиремо сенке преко реке. Улазе у кривину, ка окуци реке. Иду опрезно, полако, са малим застајањем. Већ су нам окренути боком. Договорили смо се да их пустимо сасвим у окуку, до прве препреке, и тек кад челни наиђе на њу, да топ отвори ватру. Љубез се тога дословно придржава. Тек што је челни тенк стао, топ је отворио брзу паљбу, прво по њему, а затим по осталима. Ми смо такође запуцали с тешким митраљезима. Један тенк је оштећен, остали су одговорили жестоком ватром из топова и митраљеза, полако се извлачећи. Изгледа да је један од њих био прикопчао оног оштећеног. Тако нам се у мраку учинило. Повукли су се ка Бањој Луци.

Трема нас је сасвим напустила. Излетели смо из ровова, одушевљено коментаришући међу собом. Притрчали смо Љубезу и осталим тобџијама. Честитали смо им и одавали признање на храбрости и прецизној паљби. Они су се, и сами одушевљени успехом, кочоперили пред нама. Остали део ноћи провели смо у дремању и препричавању.

4. децембар. У зору стиже и штаб батаљона. Кажу да је добро. Наши су ушли у Котор-Варош, но Немци су с тенковима и камионима изашли цестом и држе се у пољу између нас и града. Вероватно ћемо у току дана добити појачање од бригаде, али засад сами треба да држимо овај положај. После краћег времена одлазе. Обећаше да ће нам послати нешто за храну. Цело јутро снег сипи и топи се, те је тло влажно. Скоро лежимо у води, али не напуштамо положаје.

Кад је свануло, око 8 часова, зачуло се опет брујање мотора од Бање Луке. Ми смо се тако и надали. Журно се размештамо по рову. Љубез преноси топ у горњи ров јер је дан, па се боји њихове прецизне ватре. Овог пута појавила су се свега три тенка, али на великом међусобном растојању. Наређујем борцима да се добро маскирају и заклоне. Остављамо тобџијама да воде овај двобој. Љубез их опет пушта у окуку, јер је и топ добро маскиран посеченим грањем. Кад је први застао, противколац отвара брзу паљбу. Тенкови су били опрезнији и покретљивији. Одмах одговарају ватром својих топова и брзо се повлаче назад. Изгледа да је то претходница која треба да утврди наше положаје.

Поново се одушевљавамо успехом, али потајно стрепимо од одсудне борбе. Очекујемо главни напад. За копање новог рова сада нема времена, јер не знамо кад ће уследити напад. Зато Љубез проналази погодно место иза једног жбуна. Напред прави праву шуму од грања. Да случајно наиђу тенкови у исто време из Котор-Вароша и Бања Луке, збрисали би га, јер према једнима мора бити откривен. Али се ови из Котор-Вароша не усуђују да крену. Не знамо о њима ништа.

Око 11 часова осматрачи јављају да се од Бање Луке примиче колона. Брујање мотора је већ заглушујуће. Са ивице рова назирем их. Огромна колона тенкова. Крећу се у великом растојању. Бројим их: први је огроман, с дугачким топом, вероватно тигар; за њим мањи тенк, вероватно од 16 тона; па онда опет тигар, па два мања — укупно их је седам. Сасвим су близу — до првог нема ни 150 метара. Иду опрезно, на одстојању, купола окренутих нама, застајкујући и пуцајући с времена на време по дрвећу крај реке, па онда горе по страни и гребену. Први тигар стиже на тридесет метара од прокопа и зауставља се. Други такође стадоше.

У том часу Љубез се подиже, хитро нанишани кроз цев, повуче се натраг и опали. Две експлозије — паљење и погодак — готово се слише у једну. Пламен сукну неколико метара увис, тенк устукну. Онда наста паклена ватра из свих тенкова по противколцу и по нама. Забисмо главе у ров. Љубез, потпуно опружен на ледини иза браника топа, покушава између рафала да се придигне и да пуца. И у том ставу виче нешто додавачима. Они без предаха добацују гранате. Ватра из тенкова не престаје. Љубез пали гранате једну за другом, али не погађа, јер од митраљеске ватре не може да се придигне и да прецизно нанишани. Двојица тобџија притрчаше, а тенковска ватра се баш тог тренутка усредсредила на њих и на нас. Један од ове двојице паде

захваћен рафалом. Други се сручи иза топовског браника. Љубез и он почеше да вуку топ натраг, да би избегли унакрсну ватру. Ми отворисмо ватру плотунима, које прихвати и 1. чета; она са стране отвори убрзану ватру дуж целог пута. Али митраљези из тенкова не дају нам главе да подигнемо. Тенкови за трен успорише пуцњаву осим челнога. Наста маневрисање, окретање и после краћег времена повлачење, уз исто тако урнебесну ватру. Челни опали још једну гранату, па се и он окрену и оде под заштитом ватре осталих. Одахнусмо. Сиђосмо код топа и нађосмо Маслара, артиљерца, који је некада био у нашој чети — са разнесеним десним раменом и плућима. Рањен је још један артиљерац, али лакше. Болничари односе Маслара да га сахране. Рањени такође иду са њима. Борба је трајала око петнаестак минута. Горе, на врху, готово испред самог села, рањен је један борац наше чете у кук.

Око 13 часова стиже поново Живан, а за њим и кувари с храном. Артиљерци једу с нама. Живан нам исприча да је 1. чета тукла камионе који су ишли за тенковима, да је нанела губитке пешадији и да се цела немачка колона повукла. Нису ни покушали да крену пешадијом на 1. чету.

Око 14 часова поново се појављују немачки тенкови од Котор-Вароша. Радовали смо се овој неусаглашености немачких напада. Када су пришли близу, топ је отворио ватру. Онда смо и ми припуцали. Узвратили су тукући цео гребен. Ми смо им били у мртвом углу. Љубез је опалио неколико граната. Одмах су се повукли. Остатак дана прошао је мирно. Ноћ смо провели на положају.

5. децембар. Немци нису јутрос покушали продор. Томе смо се изненадили. Из правца Котор-Вароша не чује се од синоћ ни пуцњава ни зујање мотора, а од Бање Луке још мање. Узнемирени смо и питамо се шта то значи. Да нам не спремају какву клопку?

Око 10 часова стиже штаб батаљона. Весели су и имају добре вести: Немци из Котор-Вароша упалили су тенкове и камионе у селу Свињарима и побегли су шумом с друге стране реке и пута за Бању Луку. Била су три тенка и три камиона. Наши су ушли у град. Цела которварошка котлина је ослобођена, јер су с Немцима побегли и четници.

СРЕДОЈЕ ЈЕ ОСТАО ПРИ СВОМЕ

Једне вечери децембра 1942. пријавио се штабу батаљона Младић Средоје, из села Савића код Котор-Вароша. Крупан, висок, лепо грађен, плашљив, смушен и стидљив, Средоје је рано остао без родитеља и дотад живео у кући с бабом и стрицем, коме су такође помрли жена и деца.

Пре рата је то била велика задруга од две повеће породице: Радоманове, која је имала троје деце, и Маркове, Средојевог оца, која је имала двоје. Живели су у великој кући на доњем крају села, одакле се према Врбањи спушта плодна долина. Имали су мало земље, па су узели зајам, али су после слабих година пропали. Кућа и имање су распродати. Наишла је и болест, те је стока продавана за плаћање лекара. Остало их је 1934. године само троје. Преселили су се у кућу у којој сада станују, која је некад била колиба на крчевини. Сви скупа сада поседују овај кућерак на крају села са нешто окућнице с које се не могу прехранити, те је Средоје, још од раног детињства, чувао свиње имућнијих сељака и тако остао неписмен до своје деветнаесте године. Стриц Радоман, бивши ратник Фрање Јосифа са Пијаве, пропио се и бавио свим и свачим. Кад је трезан, надничи по селу, а основно му је занимање било клање свиња. Тако је састављао крај с крајем. Баба водила кућу, имала главну реч, а син и унук слушали.

Приликом ступања у наше редове, Средоја су довели Радоман и баба. Поразговарали смо с њима и почастили их. На растанку му је Радоман, као стари војник, пожелео срећу, а бака кроз сузе, помињући бога, саветовала да се чува. Средоју је ово опраштање било непријатно. Грубо је бабу прекинуо и готово изгурао на врата.

Средоје је, уосталом као сваки новајлија, распоређен за помоћника пушкомитраљесца, да се од првог тренутка научи на ношење терета. У исто време, комесар је наредио да се описмени. Отишли смо тада на спавање, а сутрадан кренули ка Теслићу и Прњавору.

Средоје се брзо уклапао у јединицу. Из борбе у борбу бивао је све бољи и храбрији. Научио је и да чита. Ослободио се и постао говорљивији. Са сваким у чети је разговарао. С почетка износио је своје мисли доста бојажљиво, говорећи: „Ти си, ваљда, ученији и боље то знаш".

Највише га је интересовало да му старији борци причају о авионима и тенковима, према којима је имао страхопоштовање.

— Не мереш му, брате, ништа. Он те може тући како хоће и увек у главу — често је закључивао.

И касније, када је постао опробани борац, од тенка и авиона се жестоко плашио.

Средоје је с интересовањем слушао и политичка предавања. За сва питања комунизма, социјализма и организације друштва, батаљона и чете, братства и јединства, усташа и четника, правде и неправде — увек је налазио примере из свог села и свог живота. Међутим ти примери су често

противречили тумачењима водних делегата и комесара. Прича он једном овакву причу:

— Чувам ја једном на Узломцу свиње. Дељем један лепи штап. Свиње к'о свиње, али и међу њима има организације и реда. Зна се ко је старији. Има један најјачи вепар, па око њега неколико млађих и јачих, после дођу крмаче и прасићи. Али се зна ред — кад главни вепар нешто каже на свињском језику, сви слушају и иду тамо куд он каже. Чувам ја, тако, те свиње, а оздола из села чујем неко дозива: „О Средоје, јеси ли ту?" „О Мухареме, јеси ли ти? Хајде, хајде!" То је био мој пријатељ Мухарем, који је као ја служио по „турским" кућама. Иде ти мој Мухарем, док у један час они главни вепар диже главу, њуши лево и десно, па кад се стушти на Мухарема — да га поцепа. Ја потргни оним штапом те удри, не дај, једва га одбраних... Засмрде му балилуком — закључује Средоје. — Сваки ти „Турчин" својим воњем заудара и живинче то осећа...

Покушали смо да га разуверимо, али он не попушта. Остао је при своме.

После извесног времена Средоје је једне ноћи нестао из чете. Изгледа да није могао да напусти своја „православна" схватања.

Душан КАРИЋ

Курир Никола Милекић Корчагин, Првослав Васиљевић, Блажо Марковић, Саво Бурић и Филип Бајковић, у Прњавору, јануара 1943

НАШ РАДНИ ВОД

Замисао о стварању радних водова по батаљонима борци су примили са задовољством. Све је ишло лако и добро до тренутка када их је требало формирати, јер борци једноставно нису хтели да иду у радни вод и да тамо буду кувари или коморџије. Зато се морало о томе расправљати на четним конференцијама и партијским састанцима. Да би се радни водови створили партијске организације су морале чак да одреде поједине чланове Партије да у њима раде.

Зашто су борци бежали од тих радних водова?

Рад у воду је био врло тежак. У покрету радни вод се креће у колони. Када батаљон стигне на одређено место, док се други одмарају, радни вод почиње свој посао — набавља и припрема храну за батаљон. Сем тога, он је био дужан да осигура храну за стоку. Посао траје готово непрекидно. Храна се издаје, а затим се наставља припрема другог оброка; када се и овај изда, почиње припрема за сутрашњи дан или, најчешће — за покрет.

Но, све то дало би се некако и отрпети да се човек у радном воду није осећао мање вредан па и запостављен. Због неразумевања важности те службе, још више због тога што су припаднике радних водова третирали као коморџије у лошем значењу те речи, као људе који траже заветрину, па њихов су се рачун увек збијале шале, често неумесне. У томе се није имало мере па се неколико пута озбиљно говорило да се престане с несланим шалама. Али, то би престало дан-два, па би се поново настављало.

Да бисмо затворили уста појединцима који су нас изазивали, тражили смо да и ми идемо у борбу. Више пута смо били одбијени. Но, приликом напада на Котор-Варош наша молба је била усвојена. Били смо у претходници батаљона са задатком да ликвидирамо упориште на самом прилазу месту. То је изазвало нове шале у батаљону. Према обавештењима, непријатељ је имао велики утврђен бункер на самом врху брда. Крећући се према бункеру приметили смо како нам иду у сусрет неки људи. Застали смо и брзо се

договорили да непријатељеву патролу, ако то буде она, пустимо да уђе у заседу и да је живу ухватимо. Међутим међу нама се после договора нашао Стева Роглић. Не знајући за нашу намеру, чим је угледао патролу он је викнуо:

— Стој!

Непријатељева патрола је застала. Нама није преостало ништа друго него да припуцамо. Патрола је побегла, разуме се, и ми смо је онда по траговима, који су се примећивали на снегу, следили. Непријатељ нас је угледао и отворио ураганску ватру из бункера. Но ипак смо могли да им се пузећи приближимо. Кад се ватра стишала, кад је наш пушкомитраљезац могао колико-толико да осмотри терен испред себе, отворио је ватру, а ми смо бацили бомбе у правцу бункера. При томе смо, како је већ обичај, позвали посаду да се преда. Међутим, она је поново отворила ватру, а затим, на наше изненађење, побегла. У бункеру смо нашли једног мртвог војника. Поред муниције чекала нас је печена кокошка и две флаше ракије. То је главнина батаљона сазнала још пре него је стигла до нас. Неки су тражили да гуцну мало ракије или пробају пилетину.

— Буразеру, на бункер! — одговорили смо, не из тврдичлука, већ да им вратимо мило за драго за честа прећашна задиркивања.

У тој борби рањен је интендант Миленко.

Наш вод је продужио ка Котор-Варошу. Чистећи град од непријатеља, снабдели смо све борце из радног вода рубљем, обућом и чарапама. Раније, када би дошао до плена, радни вод, обично, није ништа добивао. И поред тога, у овој акцији нисмо, наравно, гледали да снабдемо само себе, већ смо осигурали прилично хране за цео батаљон. То нам је, уосталом, и била дужност.

После више није било увреда. Ускоро нам је одређена смена, па су многи од оних који су нам се смејали дошли у радни вод. Ми их нисмо задиркивали знајући какав их посао и напор очекују.

Милан ЂОРЂЕВИЋ ЈАНАЋКО

ШАЈКАЧА КРУШАКА

Био сам веома млад када сам на Биокову чуо за 1. пролетерску. Нисам ни слутио да ћу ускоро и ја бити у њеним редовима.

За мене је то дошло спонтано. Казали смо своју жељу, и нас осамдесет петоро из Биоковског одреда стигло је 2. септембра 1942. године у бригаду.

У Ливну смо распоређени по јединицама. Са још неким друговима припао сам 1. чети Београдског батаљона. Дочекали су нас срдачно и топло. Нису се понашали као старији према млађима, већ смо се сјединили као давнашњи познаници по идеји и оружју. Слушали су о нашим борбама, успесима, тешкоћама, а ми о њиховим.

После неколико дана био сам распоређен на ноћну стражу. Требало је да стојим један сат. Али тек што је прошло пола сата, а мени је стигла смена.

— Још си уморан од пута, а и млад си, иди се одмарај, ја ћу те заменити — рекао ми је дежурни.

Пошао сам на спавање, а на месту ме чекала пуна шајкача крушака.

— Узми, младићу, то је следовање — рече ми непознат глас.

Груди су ми биле испуњене радошћу. Срце се разиграло од среће и задовољства. Нашао сам нову породицу, нов дом.

Седмог новембра 1942. видео сам први пут друга Тита. Били смо у Босанском Петровцу. Предао нам је бригадну заставу. Прошао је и поред моје чете. Очи су нам се сусреле.

Хтео сам га зауставити, ухватити за руку, лично поздравити. Али нисам смео да реметим ред. Тито зна да овде има и Далматинаца, и Словенаца, и Босанаца, поред Срба и Црногораца. Говорио нам је о будућности, о доброти и животу за који вреди мрети.

Питам свога водника:

— Када си први пут видео Тита? Јеси ли био узбуђен?

— Видео сам га у Фочи. И разговарао сам с њим. Обичне ствари ме је питао: кога имам код куће, шта сам био по занимању . . .

Ускоро је колона нашег батаљона стигла до Котор-Вароша. Протеривали смо Немце и четнике. На друму Бања Лука—Котор Варош испречили се и тенкови.

Батаљон је брзо распоређен у стрелце.

— Препрека се мора савладати — преносило се од борца до борца.

Тенкови су пркосно маневрисали друмом.

Дошуњала се већ била и ноћ, без звезда и месеца.

Тада смо пошли у напад. Непријатељеву пешадију смо изјурили из неких бункера и утврђења и сад су пред нама стајали само тенкови. Зашто се више не крећу? Зашто су се ућутали? Бауљали смо и прилазили. Руке су ми подрхтавале, а језа подилазила. Одједном забректаше мотори, зачуше се пуцњи и меци прелетеше далеко преко нас. Нису се надали да смо им тако близу.

Бранислав Јањић, Станиша Станишић (који је погинуо када смо прешли Дрину) и ја добили смо задатак да пођемо даље. Када смо стигли надомак страшних машина, из којих нас нису видели, бацили смо бомбе. Експлозија се разлегла на све стране. Војници поискакаше из тенкова и почеше да се повлаче.

Три тенка смо тада запленили. Опипавамо их, јер не верујемо самима себи.

Донета је одлука да их запалимо, јер нико од нас не зна да их покрене. Узели смо канте с бензином и посули их. Букнуо је огроман пламен. Запањено смо гледали. Заборавили смо да се склонимо даље, тако да је пламен захватио и нас. Свакоме је понешто од одеће изгорело. На нама су и опасачи с бомбама. Неко виче да их бацимо. У помоћ су нам прискочили остали другови. Пали смо на влажну земљу, а они су нам гасили одела.

Потрчао сам у оближњу кућу и затражио воде. Девојка ми је изнела карлицу млека. Пио сам и гледао у децу и девојку. У кући је горела лојаница. Соба је била чиста и топла, мирна.

— Седи, војниче, нека се дошао! — рече ми.

Отрчала је у другу просторију и донела корпу воћа. Захваљивао сам јој и одбијао. Није вредело. Тада сам напунио шајкачу крушкама и истрчао из куће.

Потражио сам Дуцу Живковића и с осмехом га понудио крушкама.

— Откуда ти? Зашто, Иво, само мени?

Ћутао сам и ишао у колони. А онда сам, ипак, подсетио Дуцу на мој долазак у чету и на крушке које су ме чекале при повратку са страже. Биле су то Дуцине крушке, крушке мога батаљона и моје бригаде.

Иво ТОЛИЋ

НЕПРЕДВИЂЕНА ГОЗБА

Из дневника

Четрнаести децембар 1942. Село Раилићи, срез Прњавор. Идем са Антом Раштегорцем у патролу. Видим да се око кућа на крају села мувају људи. Рекох Анти. Он каже да су четници. Потрчасмо. Брже трчим од њега јер он носи пушкомитраљез. Упозорава ме да га чекам. Заскочих у неку башту и сачеках Анту. У том тренутку седам до осам наоружаних сељака протрчаше у правцу шумарка. Анте их позва да стану, иначе ће их побити. Не одговарају. Анте упери пушкомитраљез. Кажем му да не пуца, то су сељаци, ухватићемо их, јер немају куда побјећи, терен је чист. Потрчах лијево уз једну косу с намјером да их спријечим да се дохвате шумарка. Ја на косу, а четника нигдје.

— Камо их, командире? — пита Анте.

— Можда су легли ту негдје. Пази да нас не изненаде.

Пођох улијево и наиђох на јарак дубок до паса. Протеже се ивицом шумице.

— Видиш ли, командире, како их пусти? — љути се Анте. — Сада их ти гони, ја пођох да се одмарам.

И стварно пође право у село, у састав чете.

Пођох опрезно овим ровом. Косом, позади и мало удесно, иде патрола. То је Зако Вељић са својим одељењем. Причеках га, па заједно пођосмо до ивице шуме. Одатле се, преко удолине, види једна кућа. Улијево у потоку, неки рудник. Патрола остаде да осматра, а ја наставих. Кад — у шуми некакве куће. А у једној огради преко потока — много прасади. Пребацих се преко потока. Има више зграда. Вирим кроз један прозор: унутра велике стелаже пуне кукурузног хљеба. Има га, сигурно, преко хиљаду калограма.

У другој згради виси много сувог меса. Пружих руку и скидох суву свињећу печеницу. Даље и не гледам. Потрчах до Зака, одломих му добар комад и рекох нек трчи до чете — да одмах дође на гозбу.

Ускоро се појави Јанко Ћировић, за њим чета. Стрчасмо у магацин. Сваки борац — по хљеб. Скидамо месо, све комади љепши од љепшега. Није још ни пола чете узело месо, када са брда засикта Заков пушкомитраљез.

Са супротне косе му одговори други. Зрна зује изнад нас. Чета истрча на положај. Борци носе хљеб и месо. Поставе их поред себе и пуцају.

Преко долине, низ шуму, у правцу нас иде неколико стотина четника. А наша чета има седамдесет два борца. Четници вичу, пуцају, дозивају се по четама, псују и без реда и команде јуре низ шуму.

Чета распоређена ивицом косе. На једном крилу смо заменик политичког комесара, Војо Масловарић и ја, на другом замјеник командира Пековић и комесар Јовановић. Свака десетина има по један пушкомитраљез и доста муниције. Вика и пуцњава се приближавају, четници излазе на ливаду. Чета осу брзом пальбом и свим оружјем. Четници се изненадише. Наста бјежање уз шуму. Лијепа слика. Мртви остадоше по ливади. Све је то трајало двадесетак минута. Борци кренуше у потјеру за четницима. Вичем колико ме грло служи да остану ту гдје су. Плашим се да се чета не растури по шуми или да четници не пређу у противнапад када виде колико нас има. Борци се вратише.

Низ Јошавку је наилазила дугачка колона: мазге и Нијемци. Маршују према нама. Почеше шарци. Зрна зује по шуми и око нас. Пуцају нам иза леђа. Војо пође с једном десетином на брдо позади нас. Ако буде требало, штитиће повлачење чете за Раилиће. Кад он са Заком Вељићем и десетином бораца изби на брдо, зацикташе пушке. Чу се и бомба.

— Бите, четнико . . . — чује се како виче Нијемац.

Изгледа да за наше борце мисле да су четници.

Недовић из шарца осу по колони Нијемаца. Војо са десетином прихвати борбу. Гори брдашце. Високо горе такође се води борба. Чују се поклици: „Јуриш, пролетери!" Ко ли је сада то? Борба се помјера низ Јошавку, води се и десно од нас, на ливади гдје су били четници. Пековић јавља да је тамо наша 2. чета. Масловарић и Вељић су далеко, на другом брду. Дозивамо их. Војо јавља да је горе наш 4. батаљон. Довикнух му да се врати к нама.

Борци ме зову да дођем горе на брдо. Тамо показују један цер иза којег се склонио четник с пушкомитраљезом. Стално пуца и не дâ да сиђемо у долину. Али ни он не може

да се извуче, брисани је простор. Дебео цер, па му пушка не може ништа. Али дугачка „аустријска“ може. Први метак — проби цер и земља се подиже иза дрвета. Ипак, четник и даље пуца. Други метак: четник се извали иза цера. Заграјаше борци. Смију се и вичу: „Живјела командирова шинара!“.

Пођосмо у потјеру за четницима. Нијемце остависмо 4. батаљону. Попесмо се уз велике шуме, један сат хода. Наиђосмо на село, али четника нигдје па се вратисмо за Јошавку. Испред једне усамљене куће некакве каце од чамовине. Унутра пекмез од шљива. Поред каца неке мале даске, као за паркет. Борци узму даску, прилазе редом, да приме пекмез. Укусан је.

Данима гладујемо. А, ето, јутрос: сува свињетина, сада: диван пекмез.

Резултат борбе: ми без губитака. Масловарић са десетином убио три Нијемца. Више четника убили доље на ливади. Четврти батаљон заробио три Нијемца. Један рањени Нијемац моли да га примимо у војску. Обећава да ће борбом доказати да је за револуцију и да мрзи фашизам.

Увече нас код школе у Јошавки чека замјеник команданта бригаде, Милојевић. Упути чету да законачи у село Брђане.

Милоња СТИЈОВИЋ

ВОЈО МАСЛОВАРИЋ

Као сеоском најамнику није му било тешко доћи у додир с напредном омладином. Маја 1935. године, када је обновљена партијска организација у Беранама, постао је члан Скоја. Истиче се активношћу и борбеношћу, те често долази у сукоб с полицијом. Више пута је хапшен. Године 1936. одлази на служење војног рока, да би већ 1937. због револуционарне делатности био изведен пред војни суд у Сарајеву. По повратку из војске, 1937, постао је члан Партије.

Кад је Њемачка напала нашу земљу, Војо са групом омладинаца одлази као добровољац на фронт према Албанији. Наравно, оружје није добио, јер ниједна војна команда није хтјела да прими добровољце. У оном расулу које је убрзо настало, док су многи мислили како да спасу главу и не падну у ропство, Војо се брине о томе да се са својом групом не врати без оружја. У село се вратио с пушкомитраљезом, муницијом и личном војном опремом.

Октобра 1941. Војо добива задатак да ликвидира Томицу Чукића, познатог коловођу издаје, организатора талијанске шпијунске мреже и окупаторске милиције. Чукић је давно престао да излази из града, осјећа се сигурним једино у Беранама, гарнизону талијанске дивизије опасаном бодљикавом жицом и бункерима. Па и ту га стално прате „тјелохранитељи", карабињери и више од десетак наоружаних роћака.

У таквој ситуацији, када је смрт изгледала сасвим извјесна сваком оном који би покушао да ликвидира Чукића, и када су се други колебали, Војо се прихватио тешког задатка. План му је био једноставан, али смион и промишљен. Прерушиће се у сељака муслимана, ући у град и усред бијела дана ликвидирати издајника.

Са собом је узео Драгомира Ненадовића и његову сестру Дику, провјереног члана Партије. На гробљу, на брду Јасиковцу, изнад самога града, остало је прикривено пушкомитраљеско одељење да у случају потребе ватром помогне њихово извлачење. У сељачком муслиманском одијелу улазе поред стражара код Хареме, беранског предграђа.

Шестог новембра ујутро Војо је шетао испред Општине. То је био већ трећи дан како чека на Томичин долазак. Изгледао је миран и прибран. Пет мину прије 12 часова, са великог дрвеног моста на Лиму, Дика је убрзала корак и у пролазу јавила да Томица иде. Затим је скренула лијево, у главну улицу.

Кад је Чукић био испред улаза у Општину, Војо му приђе, вадећи из њедара нека „документа".

Томица га упита:

— Чији ти би?

Умјесто одговора, Војо му сасу у главу и груди четири метка. Преостале метке је испалио на његову пратњу. За себе је, за сваки случај, сачувао један. Издајникова пратња је била изненађена. Њихову збуњеност Војо је искористио, потрчао и скренуо у улицу која се стрмо пење уз Јасиковац. Пратња се прибрала и почела да пуца. Убрзо је настало комешање у граду. Зачули су се рафали. Чак су се огласили и минобацачи. Талијане је захватио немир. Кроз град су почела да крстаре блиндирана кола и моторизоване патроле.

Војо и Драгомир су већ били замакли с оне стране брда. Пред Општином је остао да лежи изрод и издајица који је на души носио много жртава. Народу је лакнуло кад је дознао за његову смрт.

Био је то наш велики успјех, а реакцији која је пошла путем отворене издаје, озбиљна опомена.

Послије тог догађаја почињу да круже легенде о јунаштву, сналажљивости и хладнокрвности партизана. У народу се прича да нема те мишје рупе у коју се издајници могу сакрити.

У сумрак једне децембарске ноћи озебли борци сједе око ватре и воде неусиљен разговор. Они на самом ушћу Лима у Дрину, код Међеђе, чувају велики гвоздени мост, преко којег ће тог дана проћи Врховни штаб и тек формирана 1. пролетерска бригада на путу за Рогатицу. Пламен освјетљава њихове стасите фигуре. Разговор спонтано и неосјетно пређе на неуспјели напад на јаки и утврђени пљеваљски гарнизон и на тешке губитке које смо том приликом претрпјели. Људи су говорили и о подвизима и храбрости бораца Ловћенског, Комског и осталих батаљона.

Неко од другова поставио је питање да ли је било правилно да партизани, наоружани само пушкама, митраљезима и по којим минобацачем, нападају на једну од најбољих талијанских дивизија, добро утврђену и наоружану. Разговор о томе, и у овом тренутку, није се свидио многим борцима. Да би га окончао, један од другова изнесе мишљење, које је наишло на одобравање, да је било боље

сачекати долазак пролетера из Србије, који имају веће искуство у освајању градова, па заједно с њима нападати утврђени гарнизон.

Наиђе онизак, здепаст, снажан човјек, коврџаве косе, и разговор се прекину. Био је то Војо Масловарић. Јуче је остао у Рудом, за везу са штабом тек формиране 1. пролетерске бригаде. На његовом лицу није било ни трага умора.

— Видио сам и слушао друга Тита како говори пролетерима — рече он, и настави да износи утиске о том великом дану.

Једна од првих борби батаљона био је напад на Добравине, 16. јануара 1942. Трећа чета је добила задатак да нападне и ликвидира усташко-домобранску посаду на истоименој жељезничкој станици, на прузи Сарајево — Вареш.

У логору у Округлици је било врло живо. Борци су чистили оружје и спремали се за покрет. Пред полазак чета је постројена.

— Вечерас идемо у важну акцију — каже командир. — Потребно је петнаестак бомбаша, добровољаца.

Јавља се готово цијела чета.

— Толико не треба, одабраћемо најиздржљивије.

Пред мрак је чета кренула. Снијег је био дубок до појаса.

Када смо пришли железничкој станици, бомбашке групе се одвојише. Војо, Крсто Бајић и командир 1. вода кренули су лијево, да се провуку кроз непријатељев распоред и изврше напад на саму жељезничку станицу.

Пузећи по снијегу и газећи воду, бомбашка група Воја Масловарића се пробила до станице. Зашиштале су „крагујевке". Небо је обасјала љубичастоплава свјетлост експлозија. Подигао се стуб црног дима и варница. Једна бомба је пала у сам димњак локомотиве. Замукли су заувијек гласови грлате усташке посаде теретног воза, који се спремао да напусти станицу. Изненадни напад бомбаша с леђа збунио је непријатеља. У жестокој борби која се затим развила, на јуриш је освајана кућа по кућа, док није заузета и сама касарна.

Тек што се борба око касарне стишала, у станицу је великом брзином ушао оклопни воз — помоћ опкољеном гарнизону. Сви смо били збуњени. Војо се први снашао. У свежњеве везује „крагујевке" и баца их под точкове воза. И воз је одступио. Борба се наставила. Планула је усташко-домобранска касарна.

Пред саму зору се повлачимо. Из борбе се последњи вратио Војо, натоварен муницијом. Ишао је чило, као да се цијелу ноћ одмарао. Када смо стигли у логор, били смо

уморни, неиспавани и гладни, али радосни и весели што смо успјешно извршили тежак задатак.

Војо је био веома вјешт у изненадним упадима у утврђена упоришта. Тако је 26. фебруара 1942. године, с неколико бомбашких група, упао у јака талијанско-усташка утврђења у Улогу на Неретви. Изненадним ноћним нападима, те групе нијесу испјеле ликвидирати све бункере. Непријатељ је у свануће извршио противнапад и повратио неколико бункера. Војо Масловарић и омладинац Михаило Недовић су се ујутро нашли у отвореном рову пуном воде, пред бункером у близини цркве. Непријатељ их је са црквеног торња читав дан засипао ручним бомбама и митраљеским рафалима. Стрепјели смо за њих и штитили их пушкомитраљеском ватром. А они су остали хладнокрвни. У рову, води до појаса, стално под ватром, издржали су дан. Пркосили су непријатељу пјевајући партизанске пјесме. Повукли су се под заштитом мрака. Послије те акције Михаило Недовић је примљен у Партију; Војо је одато признање за његов упоран рад с кандидатима и за то што је својим личним примјером, храброшћу и дисциплином, својим моралним ликом утицао да се и код осталих бораца развијају такве особине.

И тако из акције у акцију једнако храбар, хладнокрван, неустрашив.

У сјећању ми је још један детаљ из оног августовског дана 1942. године када се 3. чета налазила у резерви батаљона који је нападао Ливно.

Батаљон је нападао на дебеле зидине старе турске куле која доминира градом. Војо је нестрпљив, ослушкује борбу у граду и једна чека да се укључи у њу.

Сјутрадан је 3. чета добила задатак да ликвидира јак отпор у домобранској касарни. Посади је дат ултиматум да се преда. Војо са бомбом у руци, Михаило Недовић и комесар чете упадају у касарну и приморавају домобране на предају: 130 војника и 3 официра. Заплењено је много оружја, муниције и друге ратне опреме.

Батаљон је, због сталних борби и губитака који их прате, често попуњаван новим борцима, највећим дијелом омладинцима. Тим борцима је требало помоћи да се што прије навикну на војнички живот, да брзо хватају корак са старим борцима — пролетерима, да се осјете поносним што се налазе у 1. пролетерској бригади. Није то био лак задатак. Посебно зато што је све то ваљало остварити за кратко вријеме. Војо је радо прихватао нове борце. За тај посао био је прави мајстор, знао је да им приђе, да нађе

праву ријеч за сваког од њих, да се брзо спријатељи са њима, да их освоји. Борци су му радо повјеравали своје бриге и тешкоће. А од њега учили како се ваља довијати у ноћним борбама, како ручним бомбама ликвидирати бункере и утврђене зграде.

Војо је због своје хуманости великодушности брзо стицао симпатије људи. Те његове особине најјаче су долазиле до изражаја у његовом односу према рањеним и болесним друговима, према дјеци и нејачи у позадини. Сјећам се да се залагао за то да лакше рањене и болесне другове не упућујемо у болнице, него да их чета негује и чува. Чинило му се да ће ту прије оздравити. Он је узимао на себе лавовски дио бриге о њима.

Пролазећи кроз попаљена села, тамо гдје су усташе и четници вршили масовне покоље недужног становништва, знао је наћи ријеч утјехе за унесрећену жену, за нејако дијете, за старца чија је жалост за изгубљеним синовима усијецала још дубље боре на лицу.

Борци су га волјели не само због тога што је увијек био са њима, што је у јурише ишао уз њих и онда када није морао и што није знао за умор, већ и због тога што је говорио истину и у најтежим ситуацијама, шалио се са њима и ненаметљиво им помагао. Био је то, слободно се може рећи, најомиљенији човјек, љубимац чете и 1. батаљона.

Одмалена навикнут на тешкоће и сиромаштво, релативно је лако подносио тегобе и напоре партизанског живота и увијек био спреман да олакша и помогне другима. У сјећању ми се дубоко урезао овај догађај. Фебруара 1942. батаљон је, ко зна по који пут, ноћу заобилазио опкољени талијански гарнизон у Калиновику. Колона по један се споро кретала по дубоком снијегу и јаком мразу. Сваки час би неко пао. Коњи су се заглављивали у снијежне намете. Но то су били и једини тренуци одмора, јер због хладноће нијесу ни давани застанци. Људи су спавали идући у колони.

И док се колона, уморена и исцрпена маршем и хладноћом спуштала на преноћиште и одмор у село Влахоље, испод Трескавице, командант батаљона, Перо Ћетковић, нареди да 3. чета истури обезбеђење на косу изнад села, у правцу Калиновика. Размишљао сам шта да радим и кога да одредим. Знам да свако једва чека да уђе у кућу, да се склони од мећаве, да се мало загрије, одмори и заспе. Умор је био несносан, савладао је људе, а студен пробила до костију. Мислио сам колико би ми било лакше кад би се неко јавио добровољно. Али и сама та помисао, чинило ми се, била је нереална. Тада чух Војов глас:

— Друже командире, идем ја сам на обезбеђење, не треба ми нико. Можете бити сигурни до сјутра ујутро.

Свима је лакнуло, мени највише, и сви смо погледом испратили неуморног ратника. Због таквих поступака он је за мене био и остао оличење најљепших особина, члан Партије и борац који је у извршавању задатака често знао превазићи и самога себе.

Био је самоук када је постао члан Партије. Али је упорно учио. Политичком раду с народом придавао је велики значај.

У марту 1942. године, на многим конференцијама по селима око Гораждa, гдје су четници побили и заклали преко триста муслимана, Војо је неуморни победник братства и јединства. Он тумачи народу зашто четници убијају муслиманске жене и дјецу, зашто пале њихове домове, зашто тврде да су сви муслимани усташе; објашњава смисао заједничке борбе муслимана, Срба и Хрвата против окупатора и домаћих издајника.

У ослобођеним селима око Дувна и Ливна такође учи људе да живе сложно, да не допусте да их окупатор завади.

Кад год се батаљон мало дуже нађе на одмору, Војо је највише времена проводио у учењу.

— Морам да надокнадим бар нешто, кад сам већ остао без школе.

Његова љубав према књизи била је велика. У ранцу му се поред муниције и бомби увијек могла наћи понека књига Горког, Синклера, Бебела . . .

Септембра 1942. једногласно је изабран за секретара партијске ћелије, а тиме и за замјеника политичког комесара 3. чете. Било је то велико признање. Јер није било лако постати секретар ћелије у којој је било много комуниста с богатим револуционарним искуством.

Био је то, једном речју, честит борац, друг и комуниста, чијем се лику није имало ни шта додати, ни шта одузети.

Погинуо је 18. децембра 1942. године, као замјеник комесара 3. чете. У борби с четницима код села Челинца покошен је митраљеским рафалом.

Живко ЖИВКОВИЋ

НАША ДЕСЕТИНА У ЈОШАВИЦИ

Силазећи низ благи, таласасти обронак Узломаца у село Јошавку, борци десетине угледаше типичну босанску кућицу, нагрижену зубом времена. Из њене отворене баџе провлачио се дим и ковитлајући миловао поцрнели кров. Затим, захваћен ветром, нагло се дизао у вис, као да жели да се ослободи натрулелих и поцрнелих шиндри. У блатњавом дворишту, уз посивеле зидове, лежала су разбацана дебла и грање букава. Ту је био шљивик, неминовни део босанских дворишта.

Борце је захватило нерасположење, јер се од такве куће није могао очекивати леп пријем; највише, можда, бакрач бареног кромпира.

Корак по корак и десетина стиже пред кућу.

— Хеј, домаћине! — зовну десетар Миле Ристић.

Тајац.

— Миле, оде домаћин да нам са Радом Радићем припреми још један дочек као синоћ — добаци неко десетару.

Код бораца попусти напетост и преко њиховог лица прелетеше осмеси при сећању на синоћњи дочек од стране четника. Скривени у заседи, у буковој шуми, четници су пустили претходницу бригаде да им приђе на педесет метара и одједном је засули плотунима, бомбама и митраљеским рафалима. Какав догађај! Уместо да пролетери буду изненађени — изненадила се заседа, на коју се, попут лавине, сручио њихов јуриш.

Уморни борци Милетове десетине нестрпљиво су очекивали одзив домаћина.

— Хеј, домаћине! — зачу се сад више гласова, који су га дозивали.

Придржавајући врата да се не би затворила, десетар упаде у кућу, а за њим водник Тома[1] и остали. Напољу оста само обезбеђење.

[1] Тома Којичић

Унутрашњост куће, као да је желела да потврди први утисак: зидови и таваница поцрнели од дима, патос прљав, улепљен дебелим слојем блата.

Одједном Дуца[2] снажно викну, показујући у правцу отворене баџе. Сви се погледи сјатише тамо, пут Дуциног кажипрста. А у баџи — наређан мрс: шунка, полутке сланине и низови кобасица. Изненађење је допринело да за тренутак завлада тишина.

— Аух! — отхукну неко.

— Нико ништа да не дирне! — зачу се глас водника Томе.

— Па ко дира, само гледамо!

— Да снимим, друже водниче, па утврђуј сваки дан бројно стање према фотографији — галантно понуди своју услугу Барух[3].

— Да стварно неко нешто не „дезертира" предлажем да претходно поразговарамо — рече водни делегат Раде[4].

Неки ћутке, неки мувајући се лактом и намигујући, уђоше у чађаву собицу. Просторијом завлада тајац.

— Другови — започе излагање делегат — ми се налазимо у крају четничког војводе Раде Радића. Четници о нама причају најгоре, па би зато требало да и овде то демантујемо. Пре свега, да испољимо другарство, да избегавамо зађевице, да делимо добивену храну на равне делове... Требало би, као што то увек и чинимо, да певамо наше песме. Укратко, мора се у свему испољити јединство десетине...

— И са шунком и кобасицама? — прекиде га у излагању Ивица[5].

Раде се направи као да не чује, па продужи:

Да другови, политички став према домаћину треба да буде такав да он у нама види народну војску, која се бори против окупатора и његових слугу, а не да нас гледа као људе који се свађају, коцкају, забушавају, псују и... шта ти ја све знам шта не раде. Да би успех био потпун, сви ћемо морати са домаћином да разговарамо, да га убеђујемо...

— Види политичара! — прекиде га Ивица. — Дај да скувамо сељака, па ћемо кусати и сланине и пастрму. Јок' брале!... Кога да куваш кад је све празно?

— Неко мора да дође, није све ово пусто — упаде Барух.

---

[2] Дуца Живковић

[3] Нисим Барух

[4] Раде Игњатовић

[5] Ивица Ковачевић

— Знам и ја да није пусто, али знам и то да је ово Јошавка. Зато, благо мени, чекај домаћина заједно с четницима.

— Ма станите, другови, да се споразумемо — рече делегат Раде. — Тачно је, ово је Јошавка, домаћин је сигурно четник, или четнички јатак. Треба ли га оставити да и даље јатакује? Можемо ли ми оставити Јошавку да и убудуће буде четничка бусија? Не, ту морамо нешто предузети. Треба овим заведеним сељацима рећи да стоје у служби Немаца и усташа све док су четнички јатаци. Тога они нису свесни. Такав је, може бити, и овај домаћин који се од нас крије. Међутим, кад види да му је кућа читава, да ништа нисмо запалили, да не кољемо и не убијамо, он ће, вероватно, доћи ноћас или сутра. Кад му се каже ко смо, шта смо и шта хоћемо, може се десити да промени мишљење о нама.

Уосталом, ја мислим да није ни ова Јошавка црна како се мисли. Из овог краја је, додуше, Раде Радић. Али, одавде је и његов син, који је погинуо као партизан. Ја верујем да овде има још поштених људи на које се може утицати. Зато предлажем да ништа не такнемо у овој кући и да будемо пажљиви према њеном домаћину.

— Другим речима, ти предлажеш: једите, другови, и даље скроб, а чувајте четничку сланину! — примети Ивица.

— Баш тако!

— Лепо, лепо. Нека је жива и дебела њихова сланина! Да ли би они нашу чували?

— Не би, сигурно. Али ми се не можемо и не смемо изједначити с четницима. На нама је да будемо људи. Слажете ли се, другови? — упита делегат.

— Што питаш кад сам кажеш да тако мора бити.

— Према томе, што предлажеш на крају? — упита Дуца.

— Као прво, да очистимо и оперемо овај свињац, који су направили „гибаничари" у кући. По томе ће домаћин најпре видети да смо људи, а не стока.

— Ја мислим — рече Тома — да је предлог умесан, и да би на томе могли завршити. А за остало ћемо се договарати.

После дискусије и „политичке припреме", десетина приону на посао. Једни се дадоше на чишћење и рибање патоса, други на уређење дворишта. Сви су се предано заложили. Време је брзо одмицало. Елан се није прекидао све док Дуца не викну: Ручак!

А силан је ручак то био — слан скроб на дну порције и парченце меса.

Чишћење потраја још мало после ручка. Кућа доби други изглед.

По обављеном послу, сви су поседали око огњишта. Шалили се, смејали се и певали до Дуцине нове „команде": Вечера!

А кад су вечерали, поново се окупили око ватре да разговарају и да се договоре о стражи и о томе где ће ко лежати. Уто пуцкетање смоле, која је сагоревала са дрвета боровине, надјача глас стражара:

— Стој! Ко иде!

— Домаћин — одговори придошлица.

— Домаћин напред, остали стој — зачу се команда стражара.

Сви су начуљили уши да чују гласове који су допирали споља, а Барух као дежурни истрча напоље. После краћег времена отворише се врата и у собу, испред Баруха, бану дуго очекивани домаћин. Светло луча засени му очи, те он неодлучно застаде раширених ногу. Леђа му повијена, лице пуно бора, украшено седим брцима. Очи, насвођене широким, густим и седим обрвама, немирно су летеле од борца до борца и више одавале чуђење него страх. Трен, два стајао је неодлучно, а затим поздрави са „Добро вече, војници".

— Добро вече, домаћине! — одговорише сви у глас.

Старина, сељачки лено пође према огњишту и седе на троножац. Кад је сео, спорим покретом извуче из џепа дуванкесу и стрпљиво поче да завија цигару у новинску хартију. Завијање цигаре протекло је у тишини, коју је нарушавало само шушкање хартије и пуцкетање пламена са огњишта.

Када је, најзад, савио цигару, домаћин подигну угарак са ватре, запали је и пусти два, три дима, па упита:

— Одакле сте војници?

— Из Београда, Посавине, Србијанци — одговори Тома и ућута.

— А, је л' одавно дођосте из Србије? — упита опет стари.

— Одавно чико. Откад швабе окупираше нашу земљу. Откад се издајице удружише са окупатором, као Павелић и Недић, а богме и Дража са својим четницима — рече Тома.

— Хм, — прогунђа старац. — Велиш против Павелића и шваба . . . А четници, против кога се они боре?

— Против народа, та против кога би друго кад су се слизали с Немцима. Знаш ли ти где су се повукли они са Узломаца? У окриље Немаца. Усташе и четници морају да слушају заједничког господара, који им даје муницију и

оружје. Шваба је стари, све ово закувао што се ми међусобно крвимо.

Просторијом завлада тишина. Напослетку, старац се нагло диже и закорачи према вратима па изађе у двориште.

— Тврд орах чича! — изусти Ивица и брзо поклопи руком уста да би зауставио псовку коју је његов језик аутоматски избацивао.

Дан је увелико освајао пространство изнад Јошавке. Зимско сунце шкрто је расипало зраке на село и по околини.

Крај огњишта, седећи на троношцу, домаћин је савијао праву „зимску цигару". Наједном ће, као да се нешто присети:

— Хм, момци, видесте ли негде моју метлу?

Борци се збуњено погледаше, неки овлаш слегоше раменима, а Барух уместо свих одговори одречно.

Цела десетина, као по команди, уђе у собу збуњена оваквим питањем. Само је Раде био одсутан:

— Па овај ће нас прогласити још и лоповима! — прошишта Ивица љутито.

— Зар сад, кад је све очишћено, да се сети метле? А где је био да је тражи када су „гибаничари" били овде?! — упита Дуца, али тако као да хоће рећи: „Узалуд ти је све, друже делегате".

— Треба му метла да нас очисти из куће, — додаде Барух и насмеја се.

— Ја не мислим тако. Чини ми се да је лед пробијен чим он пита, чим он тражи начин да са нама проговори — рече Брацо.

Неко је отворио врата од собе. Код огњишта су седели домаћин и Раде. Стари се жалио на мокро и лоше дрво, на неукост борца који га је донео и ставио на огњиште да дими.

Раде је прихватио разговор и почео да објашњава да смо млади, да неки нису са села, да се већина први пут одвојила од куће кад је почео устанак, кад су пошли у партизане.

Раде се нашао „у свом елементу". Везе ли везе: те ко смо, шта смо, због чега смо отишли у борбу, куда смо прошли, на какве смо људе наилазили. Пуна му уста приче.

Чича би се каткад закашљао и, с времена на време, постављао по неко питање.

Напослетку, из собе изађе Тома и у пролазу, као незаинтересован, добаци Радету:

— Аман Раде, удави човека са политиком. Друштво у соби чека да дођеш и да им запеваш неку песму. Батали причу. Нашег домаћина то не интересује. Њега интересује кад ћемо отићи, па да опет дођу његови сељаци са кокардама.

— Ама синко, — прекину га домаћин — није баш да ме не интересује. 'Оћу да чујем која вас је невоља натјерала да пуцате на Србе, ка'сте Срби. 'Ајде де, борити се против Турака и шваба, разумијем, али ово... Ово баш ми не иде у главу. Чух, богме, што причају четници о партизанима, па ваља и вас да чујем. Оно јес' да сам бошњак... Хеј, шта све не претурих преко моје сједе главе! Зато волим све да видим својим очима и чујем својим ушима. Знаш, како је?...

— Имаш право, старино, — рече Тома и седе на нарамак грања поред огњишта, иако је, тобоже, хтео и Радета повући у собу. — Треба све видети и чути. Да су сви Срби видели како четници шурују са швабама, а понегде и са усташама, онда, не би једни на друге пуцали — настави сад и Тома да убеђује старог. А он се раскравио и ослободио. Нуди дуван. Пита и запиткује све више. Што је време више отицало, то је све мање било срачунатих питања и обазривих одговора. У том разговору затекло их је и подне. Дуца је донео бакрач ретког скроба и мало хлеба, умешеног од заплењеног брашна. Домаћин је пажљиво пратио деобу хлеба и, чешкајући се, очима мерио и вагао сваки комадић на гомилици. Кад је хлеб био подељен, борци су прилазили и узимали најближи комадић, без бирања, и одлазили ка казанчету за следовање хране. Никакве гужве није било и никаква примедба није пала.

Гледајући порције бораца, стари је погледао по каткад и на своју зимницу. Онда изађе из куће.

Обед је био завршен и другови изађоше у двориште да оперу порције. Домаћин је, такође, пратио прање и уређивање после ручка, послушајући тобоже нешто по дворишту. А онда је пришао борцима, заузео некако свечан изглед, позвао водника Тому и рекао му:

— Водниче, молио бих те да са војницима будеш мој гост док сте код мене. Храну немојте више узимати од команде. Имам ја, 'вала богу, нешто у кући, па ћемо то подијелити.

Тома је збуњено жмиркао очима, а онда се трже и захвали на гостопримству.

— Два дана пошћења коштa нас ово обрађивање — шапну Барух Дуци.

— Исплатило се — рече обојици Браца, који је чуо примедбу.

У чађавој, сивој кућици борци су раздрагано певали и разговарали са домаћином.

Сутрадан, рано изјутра, чича је довео своју жену. Стара се снебивајући осмехивала и кришом испод ока гледала борце.

Непосредно после ручка дође курир из команде чете и донесе наређење да се десетина припреми за покрет. Као и обично, борци се узмуваше. Домаћин је то приметио. Занимало га је да ли ћемо отићи ускоро. Чак је и питао спремамо ли се за пут. Речено му је да још не знамо кад ћемо кренути да је у питању можда одлазак у патролу, ту, негде у близини.

Стари се нервозно шеткао, излазио, улазио и, кад се борци заиста почеше спремати да пођу, замоли водника да му дозволи да нешто каже. Тома га зачуђено погледа, па онда стави руку на његово раме и рече:

— Само кажи, домаћине, пажљиво ћемо те саслушати.

— Ето, били сте у мојој кући. Ако сам се нешто замјерио, опростите . . . — Старац застаде, уњута и, као ломећи се, настави: — Имам сина у четницима. Позваћу га да дође кући и да се мане четниковања. Ако не буде хтио, дајем ви ријеч, неће се више звати мојим сином. Желио бих да ми вјерујете. С том жељом ја вас поздрављам? Нека ви је срећан пут!

Старац стегну Томи руку и изађе у двориште.

Убрзо затим десетина је изашла и пошто се сваки појединачно поздравио са чичом, пошла је ка зборном месту. Уз пут су се окретали да би још једном видели кућу и седог домаћина, који им је махао руком у знак поздрава. Када су замакли кривудавим путељком и кад је дрвеће заклонило кућу, завладала је тишина. Као да су сви још размишљали о старцу.

Душан ЋОРДАШ

НАШ ДРУГ ПЕСНИК

Лежали смо у учионици, на слами, одвојени дрвеним преградама. У једном углу Живадин[1] је јечао. У другом делу учионице, готово полусвесна, певушила је другарица Бур саћ[2]. Између дасака којима су били покривени разлупани прозори, ветар је убацивао снежну прашину.

Децембар 1942. године.

Било је то у време првих жестоких окршаја новоформиране дивизије с Немцима, четницима, усташама и домобранима на подручју централне Босне.

Наша болница је у Дубрави, близу Јошавке. Бело окречена школска зграда. Двориште разграђено. Поред школе звоник, без звона. Ко зна ко га је однео? Около зграде неколико липа и ораха, а даље — разбацано десетак кућица, покривених снегом. Са узвишице на којој се налази школа пружа се котлина дугачка неколико километара, пружа се све до брда иза којих као да се назире равница Посавине и њиве које обећавају обиље свега.

Неко нам је испричао да је у овој згради био штаб четничког команданта Рада Радића. У учионици у којој сада лежимо убијен је легендарни борац и јунак из Крајине доктор Младен Стојановић.

Није се знало колико ћемо овде остати. Све је зависило од операција наших јединица. Али сви су се трудили да болница што нормалније изгледа. Чак је на једном зиду, споља, стављена и ознака Црвеног крста.

---

[1] Живадин Симовић.

[2] Болничарка 2. батаљона 3. крајишке бригаде.

Другарица Бурсаћ је имала крупне, црне и насмејане очи, румено лице и густу, разасуту косу. Тешко је рањена када се пробијала да превије рањеног друга који је остао на чистини. Митраљески рафал пререзао јој је ноге. Добила је гангрену. Против њене воље морали су да јој ампутирају једну ногу. Она је тада била у несвести. Није ни знала да је извршена ампутација. Има и даље велике болове, па ипак је чујемо како певуши: „У Босни се подигнула раја".

Сви бде над њеним здрављем. Доктор Ђура[3] је стално поред њеног кревета. Ми га често запиткујемо како јој је. Он каже да је све безнадежно. Налази се у агонији. Ипак, на тренутке, наново почиње песму, увек по једну строфу, онда застане, па опет настави да певуши.

Недалеко од ње лежи Живадин. Он је из Груже. Рањен је у руку и испод колена. Сви мислимо да му ране нису тешке, а он се стално превија, јечи. Пита друга коме да поклони пушку, оставља поруку мајци... Тешко нам пада такво његово држање, али свакоме је непријатно да га опомене.

У току ноћи умрла је другарица Бурсаћ. Сахранили су је у дворишту школе.

Ујутру је Живадину било веома тешко. Није могао да се уздржи а да повремено не јауче. Било је и других тешких рањеника са ампутираним рукама и ногама, али су се суздржавали. Штавише, трудили су се да унесу веселост, расположење, не хајући на своје тренутно физичко стање. Замерали смо Живадину. После много устезања опоменули смо га да се савлада. Он се с муком умирио.

У свануће је умро.

Сахранили су га поред другарице Бурсаћ.

Доктор Ђура нам је испричао да је Живадин био тешко рањен. Парче бомбе му се било углавило у сплет живаца у пределу бутине. То изазива неописиве болове. Човек се осећа као кад би му забијали иверје испод ноката. Свима је било нелагодно што смо Живадину пребацивали за његово држање.

У једној учионици лежи нас двадесетак рањеника. Борци из Шумадије, Сарајева, Крајине, Санџака, Црне Горе. Да бисмо заборавили на муке, а и да нам не би било досадно, полугласно увежбавамо партизанске песме. Имамо и неколико књига. Одржавамо теоријске часове. Трудимо се да нам сваки сат после визите нечим буде испуњен.

Када све то досади, пишемо чланке за џепне новине. Свако на парчету хартије напише шта жели. Појединци су

---

[3] Др Ђура Мештеровић.

писали песме. Срећене написе смо преписивали у неколико примерака и слали нашима — у бригаду.

Осман,[4] Драгица[5] и Боса[6] су иницијатори причања о својим крајевима. Тако се боље упознајемо и зближавамо. Осман говори о Сарајеву, други о Крагујевцу. Све нове и нове теме разговора. Сви пажљиво слушају. Неко прича како се градила „Шипадова" пруга, како је припреман и изведен дрварски штрајк, како су у ове крајеве дошли Пољаци, Украјинци, Галицијани. Разговара се о религији, давно гледаним филмовима и ко зна када прочитаним приповеткама. За многе су ово нова сазнања о блиским и далеким догађајима, људима, појмовима.

Једног дана је Осман свечаним гласом објавио:

— Сада ће да говори наш друг песник.

Био је то Јован Поповић,[7] ћутљиви и тихи посматрач наших дотада бурних разговора. Већина га није лично познавала. Боса, београдска радница, о њему је одушевљено причала и чудила се како има неког који не зна аутора „Реда мора да буде" и многих популарних песама и рецитација које смо изводили на нашим батаљонским приредбама. Испоставило се, међутим, да га многи знају, али нико није ни претпостављао да је тај наш песник тако обичан, ћутљив, незапажен.

Био је озлеђен крајем новембра. Ишао је долином Врбаса у колони са штабом 1. пролетерске. Испред њега су ишли курири бригаде. Један од њих, Попче, одједном је изненадно потерао коња. Појурили су и остали, па и Јованов. У трку је налетео на једну грану и озледио око. Није ни јаукнуо. Није се никоме ни пожалио. Није се ни наљутио. Тек кад му је око букнуло, због неиздржљивих болова обратио се лекару. Другови су га тада приморали да иде у болницу, јер је постојала опасност да изгуби не само повређено него и друго око.

Лежао је готово неприметан. Иначе није могао да једе тешку храну — пасуљ и кромпир, али ни млеко није хтео да пије. Говорио је: „То је за тешке рањенике". Мало је спавао. Лојаница је поред његовог лежаја горела готово по целу ноћ. Стално је нешто записивао.

Причао нам је о Посавини, о Бори Кечићу, о борби посавских партизана у равници. Волео је да прича о Шпанији.

---

[4] Салих Османбеговић Осман.

[5] Драгица Штрака.

[6] Боса Ратковић.

[7] Књижевник, тада у политодјелу 1. пролетерске бригаде.

Једног дана замолили смо га да нам рецитује своју најновију песму. Радо је пристао и рекао да му је мило што ћемо му ми бити прва публика. И почео је тихим гласом, као да размишља, сада веома познату песму „Долазе, долазе пролетерске бригаде".

Мирко ЈОВАНОВИЋ

ПОЗДРАВ КОЧЕ ПОПОВИЋА И ФИЋЕ КЉАЈИЋА 1. ПРОЛЕТЕРСКОЈ БРИГАДИ ПОВОДОМ ЊЕНЕ ГОДИШЊИЦЕ

...

„На дан годишњице упућујемо своје поздраве вама који сте у току године дана показали невиђена јунаштва, вама који никад ни пред највећим тешкоћама нисте застали, вама који сте протекле године дана својим јунаштвом, политичком свешћу, дисциплином и високим моралом служили за пример свим борцима за народна права и слободу, вама који сте својим радом много допринели образовању Народноослободилачке војске Југославије".

СМЕ ЛИ КОМАНДИР ДА СЕ НАПИЈЕ

Много пута смо се у партијском бироу батаљона упитали шта наш Жића подразумева под политичким радом и откуда му схватање о томе да неко може да командује четом, други да само политички делује. . . .

И баш тада, у Босанском Петровцу 1942. године, у данима формирања 1. пролетерске дивизије, партијски биро батаљона имао је више него икада и посла и проблема. Прва већа група руководилаца из батаљона одлазила је на одговорније дужности. Почев од штаба батаљона, команди чета и водова, готово цело руководство се морало обновити. Покушали смо да што реалније схватимо то као преку потребу, али што смо више размишљали о томе, улазили смо у све веће бриге и проблеме. На састанцима бироа, који су неуобичајено дуго трајали, расправљали смо, тражили нова решења и увек поново размишљали о ситуацији. А није нам било лако: само из штаба батаљона одлазили су командант, политички комесар, а раније су отишли заменик команданта и заменик комесара.

. . . Дуго се расправљало о људима који ће заменити другове што одлазе на нове дужности, дуго су се бирали они који ће постати водници, политички делегати, командири и комесари чета, а од ових — руководиоци батаљона. И кад се хтело истаћи да нема места неверици у способности нових, најчешће се, колико се сећам, истицало Жићино име . . .

Најзад се та реорганизација и завршила. Пошли смо у нашу офанзиву по централној Босни, радознали да ли ће батаљон с подмлађеним руководством изгубити од своје снаге и ударности.

Прва значајнија борба — Ситница, донела нам је поред трофеја победе и тешке жртве, поготово у руководећем кадру. Штаб 1. пролетерске издао је тада јавну похвалу држању батаљона и указао на још већу сигурност и способност нових, тек уздигнутих руководилаца водова, чета и батаљона.

Тако је Ситница, на том победоносном путу наше офанзиве, постала нов доказ повећане борбене снаге батаљона, али и опомена на цену којом смо тај доказ искупили. Било је то једно ново, искуство више. Млади су сабирали властите минусе и плусове, и оне о којима је говорено на четним конференцијама и партијским састанцима, и оне о којима су и сами више знали. И даље је на незадрживом офанзивном маршу батаљон извршавао постављене задатке, све боље и сигурније. И увек са све мањим губицима. Младост и полет допуњивани су искуством.

На овом путу нове славе, Жићина чета постајала је све познатија. Од чела до зачеља њене колоне свугде је стизала вижљаста и неуморна Жићина фигура, а осмех другарства и љубави према саборцима скидао се с лица само у тешким ситуацијама, кад га је смењивала реска, одлучна заповест командира. Чудно је било гледати с каквом брзином је младост и способност командира чете пленила његове борце, како су појединци урастали у чврст борбени четни колектив, како је воља командира постајала воља целе чете, а воља чете претварала се у његову заповест. Није требало дуго па да извесно колебање испољено у Босанском Петровцу — како ће млади заменити старије — почнемо заборављати. Многи су томе допринели, али Жићино место, при свакој праведнијој оцени, било би међу првима.

Тим више нас је изненадила вест која је пукла и по другим четама батаљона док смо боравили у селу Јашовци, негде близу Прњавора: „Жића је разоружан! Опио се! Покидао је командирске ознаке и псовао мајку комесару и заменику политичког комесара батаљона...“ Испрва нисмо поверовали: то он никада не би учинио! И ко би на свету разоружао Жићу? Па ипак, када су нам јавили да као чланови партијског бироа батаљона присуствујемо партијском састанку у Жићиној чети, да ће на састанак доћи и Плави, политички комесар бригаде, знали смо да цела ствар није без основе. Нисмо знали све појединости и због тога смо кренули на партијски састанак заинтересовани и радознали више него икада.

У воћњаку куће у којој је била одсела Жићина чета, у предвечерје, почео је, и за нас ратнике, необичан партијски састанак. Необичан зато што је разматрао заиста необичан догађај: у питању је била судбина командира чете,

судбина једног од бољих командира у батаљону. Необичан и зато што је партијском састанку чете пресуствовао готово цео партијски биро батаљона и друг Плави. Жића је седео мало одвојен од својих другова, гледао је некако мимо нас и преко наших глава, и као да се чудио и себи и ономе што се десило.

Младолик, мало преопширан, комесар 1. чете Милосав Бојић изнео је цео случај с њему својственом, готово дечачком зачуђеношћу:

— Другови, ми смо дошли у село из кога су побегли готово сви сељаци, јер су поверовали четничкој пропаганди да ће их партизани побити и попалити им куће. Кад су се с тешком муком повратили у своје куће, уздржавали смо се да од њих тражимо и најпотребније намирнице за исхрану. Али, ето, због друга Жиће испало је оно што нико не би веровао да се може десити. Другови су нашли неку ракију —а да ли су је ту четници оставили или им је сам сељак дао, или му је то неко затражио, ни сам не знам. Питали су ме да ли може да се попије по једна чаша, јер је било врло хладно, а има их доста који кашљу. Рекао сам да толико, може, и отишао послом у штаб батаљона. Када сам се вратио, имао сам шта да видим. Наши су се другови понашали као да су четници: били су пијани, певали су и стално пили ракију. Видео сам да је ту и командир, друг Жића. Упитао сам га шта то значи, а он је почео да се смеје и да и мене нуди ракијом. Опоменуо сам га да то не сме да се ради. Рекао сам му да ћу све да јавим политичком комесару батаљона и партијском руководиоцу. А Жића је плануо и обрецнуо се на мене: „Мислиш ти, комесару, да се Жића некога плаши?“ И опсовао је мајку и једноме и другоме. Рекао сам му на то да такав човек не може бити командир чете. А он је још више почео да виче: „Мислиш ти, комесару, да је мени стало да будем командир. Жића може да буде и добар борац, а то му нико не може забранити“. Онда је ухватио и покидао комадирске ознаке са рукава. Шта сам друго могао да урадим? Рекао сам друговима да пођу да спавају, а од Жиће сам тражио да преда пиштољ и пушку. Мало је оклевао, а онда ми је дао оружје са речима: „Теби ово дајем, друже комесару, а иначе Жићу не би ни господ бог могао да разоружа!“ То је било све другови. Ја мислим да овакав човек, после оваквог поступка, не може бити ни члан Партије, нити остати командир.

Настало је ћутање, а онда се прешло на објашњење и оцену чињеница. Саме чињенице нико није ни порицао — све се одиграло онако како је политички комесар чете изнео.

Али Жићина чета није могла а да и преко партијске ћелије и преко дискусије појединаца не покаже симпатије према своме командиру. Уз комесарово мишљење и предлог да Жићу треба искључити из Партије и сменити га са дужности командира, појавио се и други предлог — да га треба само најоштрије партијски казнити, а задржати на дужности командира. Дуго се расправљало о ова два предлога. Дуго се није могло ни предвидети који ће се усвојити. Аргумената је било и за једно и за друго мишљење. Тим више се чекала реч друга Плавог: на основи подједнако убедљивих аргумената требало је да претегне оно што он буде рекао. А он, знајући да ће његов став да делује одлучујући, дуго се устезао да узме реч.

Заиста је тешко било дати мишљење које би било и одлука и објашњење, реч која би објаснила тај поступак, али га не би правдала, одлуку која не би ни пресудила, ни онемогућила човека, нити ублажила тежину преступа који је он учинио.

Годину дана Жићиног боравка у 1. пролетерској — био је дуг период у којем је он испољио много јунаштва, одрицања и самопреговора, тако да његово име и дело нису могли остати незацртани у свести свакога од нас, — од борца до штаба дивизије. А годину дана је био, ипак, и кратак период за све што је 1. пролетерска имала још да учини до краја: да од разноразних карактера и појединаца обликује такву личност која ће бити много узвишенија и дубља него и једна посебна, али која ипак неће изгубити саму себе, јер је то био услов да се добије и очува прави људски лик борца 1. пролетерске.

А онда — шта се, заправо, десило? Људи су нашли ракију и политички комесар им је одобрио да попију по чашицу. Колико ли му то износи по једна чашица ракије? Да ли би комесар чете, да су га упитали за допуштање, одобрио да се попије и још по једна? И најзад — та проклета ракија?!

Друго, да ли су Жићини поступци — та псовка, и то скидање ознака, све то уопште — били доиста његове свесне, вољне радње или за самог њега неразумљиви и непредвиђени иступи човека којим је овладао алкохол?

То су, можда, биле оправдавајуће околности о којима се размишљало на партијском састанку. Али се у исто време мислило и на то каквог ће одјека имати овакав Жићин поступак и попустљив став његових другова према дисциплини, ауторитету старешина, према оном неминовно потребном ратничком реду у батаљону? Уосталом, зар колико јуче нисмо стрељали пролетера само због тога што је под теретом неиздржљиве глади пружио руку за парчетом сира, за

грудвом кајмака, и оскрнавио име борца 1. пролетерске? И зар га нисмо стрељали пред целом бригадом и уз плач жене којој је кајмак узет, која је молила и преклињала да се не одузима живот човеку само зато што је гладан појео мало сира и кајмака, јер би му то она ионако дала да је затражио, и не би јој ни на памет пало да то пријави његовим командирима да је знала да је то тако строго забрањено у овој нашој, народној војсци? А сад, какву одлуку донети о Жићи?

Друг Плави је ћутао, дискусија је трајала, али су сви, чак и кад су сами говорили, очекивали његову реч. Можда се сваком чинило да ово што се десило са Жићом није ни било у њиховој моћи да правилно расправе, да је то непоновљив, јединствен догађај који, што више размишљаш и говориш о њему, постаје све више нестваран за прилике и људе 1. пролетерске бригаде.

Напослетку је узео реч и друг Плави. Говорио је полако, као да се и сам ломи, губећи ону уверљивост и снагу с којом је иначе увек излазио пред нас. Али то је трајало само тренутак, а онда је наставио да објашњава цео случај са њему својственом убедљивошћу, оцењујући га с позиције — шта то значи за вашу чету, за батаљон и за целу партијску организацију. О Жићи се могу донети две одлуке или га искључити из Партије и сменити са дужности командира чете, или га казнити партијским укором са последњом опоменом и задржати на тој дужности, па видети како ће се он даље показати.

— Ја лично био бих пре за ово друго решење — рекао је Плави — мада и први предлог има своје логично оправдање. Међутим ми ипак морамо узимати људе онакве какви су — са свим слабостима и недостацима, па и могућношћу да начине и преступ овакве врсте. Осим тога, пред Жићом сада остаје да у будућим борбама и раду покаже колико је као комунист осетио тежину свог иступа и колико му је казна помогла да уздигне себе и као човека и као комунисту.

Плави је, затим, кратко предахнуо, осмотрио Жићу, који је без речи посматрао цео ток састанка, и непосредно му се обратио:

— А ти, Жићо, запамти да Партију чине људи као што су ови, око тебе, који сада седе на састанку и решавају о твојој судбини. Треба више ценити те људе, своје другове, и те наше норме живота, наш морал и наше навике, да би и они тебе ценили као личност, али не због тога што би им ти попустио у каквом неоправданом захтеву, понекад напојио ракијом или нечим лепим заситио. Људи цене и строгост и неумољиву казну, али цене неизбежну оштрину — ако знају и осећају да то захтева ситуација и извршење за-

датка. То је наш морал, то су основна правила нашег живота, и само тако можемо проћи све оно што се од нас захтева и што ће се и даље захтевати од бораца Прве пролетерске бригаде.

Гласање око ова два предлога било је за многе олакшање. Жића је кажњен партијским укором са последњом опоменом и остао је на дужности командира чете...

Партијски састанак се завршио. У сећању су остали само неки коментари: „Одлука је правилна — морамо сачувати човека, поготову таквог као што је Жића". Већина је тако говорила, а коментари мањине су бири отприлике овакви: „Ако му тако попустимо сада, други пут ће се попети и на главу. Требало га је клепнути, па да боље размисли о своме понашању и да буде пример другима". Остала је у сећању и Жићина изјава на крају партијског састанка: „Немам шта, другови, да кажем. Ви ћете још видети шта може Жића. И какав је заиста Жића. А кад човек мало попије — он побрљави. Само, то нема везе..."

Тих дана нашао сам се у бригадној болници у Шњеготини и цео случај испричао Јовану Поповићу, нашем познатом књижевнику, поред кога сам лежао. Не сећам се тачно како сам му целу ствар приказао, али се добро сећам да ми је Јован дуго и много говорио у људима и људским односима, о вештини да у таквим случајевима, као што је био и Жићин, пажљиво размотримо све чињенице и настојимо да по сваку цену сачувамо човека, његово достојанство борца и ратника, никако не заборављајући речи Горкога: „Човек — како то гордо звучи".

У болницу 1. пролетерске бригаде стизало је тада све више нових рањеника. С њима и с друговима који су их обилазили долазиле су и нове вести о успешној офанзиви пролетерских бригада и дивизија. Посебно су нас радовале вести о успесима и јунаштву бораца нашег батаљона. Једно од имена које се све чешће помињало, привлачило и пленило пажњу било је и име командира Жиће Трнинића.

Жића је, како је по свему изгледало, са свом озбиљношћу извршавао обећање које је дао на партијском састанку и после тога...

Милорад ДРЕЊАНИН

ПУТ ДО БРИГАДЕ

У тражењу путева и веза за напуштање Сарајева дошла је и ноћ 3. септембра 1941. Била је то прва велика рација и масовно хапшење Јевреја у Сарајеву. Захватило је то и моју улицу, па сам с целом породицом био ухапшен и депортован у логор Крушчицу код Травника. Ту је почело систематско малтретирање и изгладњавање.

После месец дана жене су из тог логора одведене у Лобоград, међу њима и моја мајка и четири сестре с децом. Било је то и наше последње виђење, јер су све страдале. Ми мушкарци смо одмах после тога пребачени у логор Крапје, а након краћег времена у Јасеновац. Из Јасеновца сам почетком 1942. са групом квалификованих радника, пребачен у логор у Старој Градишци. Ту сам врло рано почео да мислим на бекство. Једном сам у пратњи усташког стражара ишао у Бању Луку. Није ми се указала згодна прилика за бекство.

Када сам се вратио у логор, срео ме је лекар др Леон Перић, такође заточеник из Сарајева, и упитао зашто нисам побегао. Рекао сам му да нисам имао прилике, јер су ме будно чували, али и да сам побегао, сто заточеника би, по утврђеној норми, било убијено. На то је он спремно одговорио:

— Макар ја био један од те стотине, други пут бежи. Видиш да одавде нико жив неће изаћи!

Мисао о бекству ме више није напуштала. Најпре сам мислио да бежим кроз канализацију. Са неколико другова сам се о томе и договорио. Због великог броја заточеника у логору, канализација се зачепљивала. Усташком натпоручнику Немету, који је руководио стручним пословима у логору, предложили смо да градимо већи пресек од-

водног канала до Саве, како би се отклонило зачепљивање. Тако је и изграђен канал толиког профила да се кроз њега могло лако проћи. Бекство кроз канал захтевало је препливавање Саве, а тамо бисмо се докопали Босне и партизана. А препливавање Саве је за нас, физички јако исцрпене, било врло тешко, па смо дошли на другу замисао.

Договорио сам се с Морицом Романом, трговачким помоћником, и Саламоном Катаном, водоинсталатером, да по неком измишљеном послу, уз пратњу усташког стражара, пређемо понтонским мостом у Босанску Градишку и да после, негде у Босни, убијемо усташу и побегнемо. Више од нас тројице није смело бити, јер су за четворицу заточеника који би ишли на ваљске радове одређивали два стражара за пратњу.

Искористили смо дан кад је натпоручник Немет био одсутан (он је једини имао преглед радова) да добијемо пропусницу. Као разлог смо навели да идемо да демонтирамо неки мотор у млину. Никакав конкретан млин нисмо знали, а ја, осим тога, нисам никада пре ни био у Босанској Градишци. Понели смо и алат: чекић, клешта, кључеве, што нам је могло да послужи за обрачун са усташом.

Прешли смо преко понтонског моста у Босанску Градишку и изашли из града. Усташа се одмах почео нећкати да ли да идемо даље, па је питао где је тај млин. Убеђивали смо га да није далеко. Није ни сањао шта му се спрема. Кад смо осетили повољан тренутак, напали смо га. Катан га је ударио чекићем по глави. Али гладовање и страх одузели су снагу Катану, па је усташа, упркос том ударцу, још био на ногама. Тада смо сва тројица скочили на њега. И тек је након трећег ударца пао. Дотукли смо га кундаком његове пушке и склонили с пута иза живице.

Када смо се ослободили стражара, спопао нас је страх да нас ипак не ухвате. Непосредно пре нас покушали су бекство преко зида осморица заточеника, али су их ухватили и пред свима у логору страховито мучили, док нису издахнули. Претили су да ће тако свако проћи, јер се „из логора не може побећи". Имао сам то на уму, и да бих се донекле осигурао, ако нас ухвате, тражио сам пре бекства од инжињера Блума, који је као заточеник имао везе с амбулантом, да ми да неки отров. Донео ми је једну таблету и рекао да је то довољно. (Када смо се после рата, 1945. године, поново срели, облио ме је хладан зној кад ми је рекао да је то била нека врста аспирина, а не отров! У амбуланти није било отрова и Блум ми је дао те пилуле само да не бих одустао од бекства).

Пошто смо се ослободили усташе, ишли смо непрекидно цели дан, кријући се и клонећи се насеља. Хтели смо да

стигнемо на Козару, јер смо чули да тамо има партизана, али не познајући пут, залутали смо и тек се увече оријентисали по једном путоказу за село Разбој. Око поноћи смо стигли до неке веће реке. Предложио сам да је пређемо, да заметнемо траг и онемогућимо потеру патролама са псима. Посумњали смо да је то, можда, опет Сава и да је с друге стране Хрватска, али смо ипак по брзини и ширини реке дошли до закључка да је Врбас. Имали смо среће да смо брзо нашли чамац. Доста дуго смо се мучили док смо стигли до друге обале. Предложио сам да пустимо чамац низ воду како се ни би открило место где смо прешли реку.

Цео дан ништа нисмо јели. Пред зору смо угледали једну усамљену кућу и у њој, срећом затекли само баку с децом. Рекла нам је да у селу нема усташа и да сада нема ни четника, јер је пре неки дан била борба. Упутила нас је неком избеглици из Бање Луке, који ће знати да нам да боља обавештења. Било је то село Ножичко.

Избеглица из Бање Луке, бријач, примио нас је врло лепо. Хранио нас је и саветовао да се склонимо с тог подручја, јер припада неком четку Бундали, и да се пребацимо на сектор четничког команданта Форкапе, који — каже — има споразум с партизанима. Однос четника и партизана није нам у то време, децембра 1942, био познат. Поверовали смо му; он је нашао кола и пребацио нас у Србац, у Форкапин штаб. Препоручио нас је капетану Јањићу, тадашњем начелнику овога штаба. Јањић је телефоном позвао Форкапу, који се налазио у Кобашу, и питао га шта да ради с нама, а ја сам кроз слушалицу чуо кад му је рекао да нас прими. Онда нас је неки Руди испитивао и проверавао наше податке о логору. Његово присуство и ограничено кретање учинили су да сам се одмах осетио несигурним.

Форкапина жена и њена деца из првог брака — брат и сестра Видовић, позивали су ме често да им причам о логору. Видовићеви су били наклоњени партизанима и код њих сам први пут слушао радио-станицу „Слободна Југославија". Од њих сам и сазнао да претпостављају да је Руди, који је тих дана нестао, четнички шпијун код усташа, док сам се ја плашио да је супротно. Видовић ме је повезао с четничким куриром Батом (то је име добио зато што је у Српцу био заступник „Бате" из Борова), који је, такође, био наклоњен партизанима. Бата је баш тада ишао до партизанског штаба, тобоже ради неке заједничке акције. Замолио сам га да извести партизане да желимо прећи к њима. Када се вратио, рекао ми је да су одговорили да знају за нас и да не бринемо. (Бата је касније отишао у партизане. Срео сам га 1943. године у 11. дивизији).

Једнога дана дошао је код мене да играмо шах капетан Черењић из четничког штаба. У игри ми је рекао да увече с једном четом иде у акцију и да ће се предати партизанима, па ако хоћемо да пођемо с њим. Бојао сам се да је то провокација и нисам прихватио понуду. Он је, међутим, стварно отишао у партизане. Касније сам га срео у штабу 1. дивизије.

После неколико дана дошао је у нашу собу четник Морача и тражио да ту спава. Нисмо знали шта то треба да значи. Око 10 часова увече дошла су још два четника и хтела да говоре насамо с Морачом. Он им је рекао да слободно говоре пред нама. Четници су му тада испричали да су се њихови повукли из села, пошто долазе партизани, и питали га шта да раде. Задржао их је да остану с нама. Било ми је јасно да желе да се предаду. Касније су дошла још три четника. Око поноћи смо чули куцање на прозору и наређење: „Отварај!" Отворили смо. Неко је питао кога има унутра. Рекао сам — тројица одбеглих логораша и шест четника. Тада су нам наредили да узмемо њихове пушке и да изађемо. Били су то делови 1. пролетерске бригаде. Не сећам се тачног датума када је то било, али из календара важнијих догађаја 1. пролетерске, којим сада располажем, види се да су делови ове бригаде избили на Саву 16. јануара 1943.

Исте ноћи партизани су напустили село, а с њима и ми и Видовићи. (Секу Видовић сам срео још једном 1943. године у централној Босни, а њен брат је погинуо у 4. батаљону 1. пролетерске).

После доласка у штаб бригаде, неко нас је саслушавао и проверавао наша казивања. Након узимања уобичајених генералија, када сам изјавио да сам студирао у Београду, упитли су ме кога познајем од београдских студената. Случајно сам међу првима поменуо Мијалка Тодоровића.

— Заиста познајеш друга Плавог? Да ли би и он тебе познао? — зачуђено ме је питао иследник.

Када сам то недвосмислено потврдио, саслушање је прекинуто. Разумљива је била моја велика радост кад су ме довели Плавоме и кад сам у њему препознао Мијалка Тодоровића.

Миша ДАНОН

ЂУКИНО ДЕЖУРСТВО

Крајем 1942. у селу Јошавки, у централној Босни, чета командира Жиће Трнинића налазила се на обезбеђењу. По распореду команде, требало је да једна патрола пође на извиђање околног терена. Мраз и оскудна одећа једног борца из патроле били су повод другарици Ђуки Ђоковић, четној болничарки, да се забрине за његово здравље и да то своје осећање гласно прокоментарише.

Жоја Табаковић, пушкомитраљезац, који ни за годину и по дана партизанског живота није могао да прихвати став о равноправности жена ни да се помири с тим, закачио се за овај детаљ и почео је да доказује како је борбени допринос другова неупоредиво већи од доприноса другарица. Наравно, све је то било у стилу лекције која се тога тренутка тицала Ђуке и осталих болничарки.

— За време борбе пуцамо и крварimo — говорио је Жоја — а кад није борба, обезбеђујеш положаје, стражариш, дежураш, патролираш или идеш у заседу. А ви? Превијете понекога, кад буде рањен у борби, а после тога живите на рачун чете.

Ђука је на то само стискала усне и ћутала.

Превијање, разуме се, није било једини борачки посао који су обављале другарице, нити су код партизана дужности извршаване на основу тога да ли је неко био друг или другарица. Све је то знао и Жоја, јер је имао прилике да, поред болничарки, види и другарице које су обављале и остале дужности борца, а и разне војно-политичке функције. Много пута је Жоја у оваквим „чаркама" морао да се повлачи и капитулира, али се у свакој новој прилици користио и најмањим поводом да заподене дискусију о тој теми.

Овога пута ствар се није завршила само у међусобној распри између Жоје и Ђуке. По подне на четној конференцији, Ђука је под тачком разно поставила и питање односа између другова и другарица. Сасвим разумљиво, цела чета је једнодушно осудила застрањивања, па и шале о различитом положају другарица. Жоја је и овога пута морао да узмакне; дао је обећање да убудуће неће више, чак ни у шали, да буде изазивач оваквих дискусија и расправа.

Када је изгледало да је све у реду, Ђука је одлучно захтевала да убудуће и другарице дежурају и растерете другове превеликих напора. Сва убеђивања да то, с обзиром на њихове болничарске дужности, не треба прихватити остала су узалудна. Командир чете је закључио састанак с предлогом да се Ђукин захтев привремено прихвати. Жоја се дискретно изјасни да ће под таквим околностима убудуће, ради сваке сигурности, морати да спава с отвореним очима!

Истога дана је предвиђено да до поноћи дежура Ђука. Командир Жића, који је и у много озбиљнијим ситуацијама био склон шали, скројио је тада план, са још неколико другова, којим је требало другарице ослободити дежурства.

Увече, по извршеној смени последњег стражара, Ђука се вратила у кућу у којој је спавала команда чете са једном десетином. Ближила се поноћ и она се припремала да преда дежурство следећем другу. У међувремену се зачуо узвик стражара: „Стој!", а одмах затим повик: „Дежурни!"

Ђука је брзо излетела напоље и угледала стражара са пушком на готовс. Био је окренут према пласту сена иза кога је провиривала „четничка" прилика. Са натученом шубаром до самих већа, прерушени водник Танасијевић је промуклим и измењеним гласом претио и псовао партизане. Ђука је застала изненађена призором. Збунила се и нагонски се склонила иза стражара. Са упереном пушком према четнику, стражар је повишеним и узбуђеним гласом тражио да Ђука приђе четнику и зароби га. Тек тада је Ђука схватила да је у брзини заборавила да понесе пушку и сјурила се натраг у кућу вичући:

— Другови, четник, дижите се!

Улетела је у собу у којој је била утрнута светлост лојанице. Настала је општа гужва. А, у ствари, једино је Ђука веровала да је напољу заиста четник, поготово што је у том крају и било четника Рада Радића. Остали борци, пошто су знали шта ће се десити за време Ђукиног дежурства,продужили су да играју своје улоге онако како је унапред било договорено.

У том метежу, са полуобувеном чизмом на једној нози, командир Жића јој је утрапио пушку у руке и просто је изгурао напоље.

— Брзо! — пожуривао ју је он са прага и љутитим гласом прекоревао њену неспретност.

Осећајући сву одговорност за будући ток догађаја, Ђука се с пушком упутила према сену иза кога се крио „четник". Када је избила у висини стражара, заклоњеног иза амбара и са нишаном у правцу пласта, неодлучно је стала. Чекала је док се поново није указала четничка глава.

— Стој, предај се! — узвикнула је нешто одлучније.

Уместо одговора на њен позив, четник је и даље претио и псовао партизане.

— Нећу! — рекао је изазивачки.

Тада је Ђука, осећајући иза својих леђа присуство осталих другова који су се извлачили из куће, направила још неколико корака напред и поновила позив за предају.

Следећег тренутка преко њене главе прелетео је неки неодређен предмет и зарио се из њених леђа.

— Бомба! Лези! — чуо се оштар Жићин глас.

Ђука се целим телом припила уз земљу. Прилепљена, напрегнуто је очекивала експлозију. Али уместо детонације, до њених ушију је допро смех другова и опет нека Жојина „пакост" о будности другарица.

Влада ДУЈИЋ

НОВА ГОДИНА У ТЕСЛИЋУ

У прохладној ноћи, у колони по један, кретао се 1. јануара 1943. Краљевачки батаљон на извршење задатка — ослобођење Теслића, у заједници са још два батаљона наше бригаде и 3. крајишком. У Теслићу је тада било око 1 500 домобрана и 300 усташа, милиционера и жандарма са артиљеријским дивизионом и оклопним возом. На нашем правцу дејства пут је водио кроз шумарке и забране, по прилично мочварном зимљишту. Батаљон је ишао у највећој тишини. Чуло се само шкрипање снега под ногама, који се после топлог дана почео смрзавати. Хладноћа је тек наилазила. Ноћ је била потпуно ведра. Месечина — као дан.

На прилазима Горњем Теслићу дочекали су нас четници. Један вод Рударске чете разбио их је у јуришу, газећи набујалу Малу Усору, а затим су борци, онако мокри, наставили марш ка Теслићу.

Нашавши се поред неке врзине, док је још пола батаљона било у шуми, колона се зауставила. Са чела је дошао позив, преношен шапатом, што је значило да смо били близу непријатеља: „Командант напред!" Штаб батаљона налазио се у средини колоне. Одржан је кратак састанак. Командант је имао температуру. Наговарали смо га да се повуче назад, ка комори. Али он није пристао — остао је са штабом с тим да на одлучујућем правцу напада иде са четом заменик команданта батаљона и непосредно руководи борбом.

Отишао сам ка челу колоне које је било удаљено од непријатеља свега двеста до триста метара. Земљиште је било испресецано живим оградама. Млада храстова шума сакривала је донекле колону од непријатељевих осматрача.

Са командирима чета вршио сам извиђање косе на којој се налазио непријатељ. Бројимо бункере — има их

осам. Али десно уз косу, на удаљености од око петсто метара, приметили смо да их има још.

После осматрања донели смо одлуку да 1. и 3. чета нападну бункере, а да 2. чета остане у резерви. Чете ће нападати по десетинама, с тим што свакој десетини треба одредити бункер. Десетине ће издвојити бомбаше, које ће, уз подршку аутоматског оружја, прићи бункерима и уништити их.

Све је било спремно. Непријатељ нас није приметио. Подишли смо му на јуришно одстојање. Почетак напада одређен је за 21 час. Преостало нам је још десет до петнаест минута. Да ли сачекати и остале батаљоне? У том тренутку делови 1. чете подишли су још ближе, тридесет до педесет метара. Непријатељ их је осетио и отворио митраљеску ватру. Наши нису одговорили, те је и непријатељ прекинуо паљбу. Тек што се ватра стишала, наишла је од града једна људска прилика, промашила бункер и налетела право на борце 1. чете. Неко од бораца опалио је у нервози метак и овај се стропоштао, стењући. Момо Дугалић и Миша Брезак су му ставили марамицу на уста и извукли га назад. Нашли су код њега флашу с вином, вероватно се враћао са слављења Нове године. Показало се да није рањен. Почели смо га испитивати ко је и шта је. У почетку још није био свестан где се налази, па је шеретски питао:

— Ко још у Теслићу не зна за „наредника" Микија Мауза?

Тек кад се мало отрезнио, сватио је где се налази и почео да нам говори о распореду бункера. У том часу поче да пуца код Рударске чете. Кренули смо у напад. Честитамо заробљенику тихо Нову годину. Он нам пружи флашу с пићем. Запитасмо га да ли зна ко смо ми. Одговорио је:

— А кај би вас враг знал? видим да сте људи.

Кад му рекосмо да смо партизани, он се зграну. Тада је заправо дошао к себи. Отрезнио се па смо могли и озбиљније с њим да разговарамо. Био је домобрански официр, натпоручник, чија се бојна налазила у бункерима испред нас. Наредио сам му да пође с нама да каже својој јединици да се преда. Разуме се, упозорио сам га при томе да је његова судбина у нашим рукама и да она зависи од тога како ће у датој ситуацији поступити.

Борци, видевши овај неочекивани сусрет, кренуше на јуриш у стрељачком строју ка бункерима, без пуцњаве. Заробљени домобрански надпоручник дозивао је своје војнике да изађу из бункера и да се предаду:

— Момци, излазите ван! Дошли су нам партизани!

Домобрани као да су једва и чекали. Излазили су из бункера без поговора. Настало је опште разоружавање.

Наши борци чинили су то веома спретно. Све је изгледало помало весело, оперетски. Почело се и жагорити. Неки домобрани су били весели, а други су с чуђењем посматрали шта се дешава. Појединци су успели да умакну ка граду.

Наши борци су се чудили колико их је и како су се одлучили тако лако на предају. У исто време, њихова предаја омогућила је и Рударској чети да без по муке обави свој задатак.

Док су наше две чете разоружавале домобране и прикупљале плен, Крајишници су се сукобили с четницима и почели да их прогоне у селима према теслићком руднику.

Заробљене домобране спровели смо у позадину код коморе. Ту ће их чувати један вод. 2. чете. Док се још вршило њихово постројавање приђе ми домобрански надпоручник, командир заробљене јединице, и замоли да му допустим да из неколико митраљеза отвори ватру у правцу одакле смо ми дошли. То би био знак његовој команди у гарнизону да се, ето, није баш тако лако предао! Закључих да то није лоше. Биће то и нама корисно. Тако ћемо прикрити своје даље наступање ка граду, а команда у месту биће уверена да се спољна одбрана Теслића још држи.

Командир митраљеског вода Јумба постави одмах два митраљеза „шварцлозе", са задатком да кратким рафалима „дејствују" у правцу одакле смо дошли.

Прва чета, с водом 3. чете, пође одмах низ косу ка граду. На ивици града дочекани су снажном али краткотрајном митраљеском ватром и бомбама. Ми смо им одговорили још жешће. Код цркве се налазила непријатељева хаубичка батерија. Између нас и батерије било је око петсто корака. Испод саме косе, до првих теслићких кућа, простирала се равница, покривена густом маглом. Из магле су стрчали кровови зграда и торањ цркве. Кад почеше да дејствују Јумбини митраљези — а пошто је ноћ била тиха, јер дотад ниједан метак још није био испаљен, сем десно у селима где је дејствовао 4. крајишки батаљон — јасно се чу командир непријатељеве батерије који је давао елементе за гађање. Опалила је прва хаубица. Зрно је прелетело преко нас и пало негде код Горњег Теслића. Закључисмо да непријатељ гађа насумце. Идући кроз маглу Мома Дугалић ми шапатом рече:

— Испред нас нешто има, али смо још далеко од топова.

Нисмо прешли ни тридесетак метара, кад приметисмо у магли људску прилику како се сагиње ка земљи. Без сумње, човек! Покушавао је да што боље види. У неколико корака нађосмо се код њега. Запретили смо му да ћути.

Био је то војник на стражи код чете минобацача и једног брдског топа. Запитали смо га где су остали.

— Ево их ту, у кући, греју се — одговорио је сасвим мирно.

Мома Дугалић одмах опколи кућу са водом и позва домобране на предају. Излазили су без оружја и постројавали се.

Други вод 1. чете и 1. вод 3. чете продужили су кроз град. Непријатељ их је тукао из хаубица шрапнелом. Чула се кратка, али оштра борба, а онда се све утиша. Хаубице нису више дејствовале. Налазио сам се код брдског топа, тражећи кључ за запињање цеви. Али га не нађох. Изгледа да га је однео командир одељења, који је, највероватније, побегао. Штета, муниције има доста, а топ остаје неискоришћен.

Код цркве поново започе борба. Одједном се зачу и долазак оклопног воза. Мома, са једном десетином, потрча лево ка цести. Пођох и ја доле. Борба је бивала све јача. Оклопни воз је већ наилазио с наше леве стране, дејствујући артиљериском и митраљеском ватром. Није га пратила пешадија. Зграде поред цесте штитиле су нас од његовог дејства. Мома је нападао оклопни воз, али без успеха. Курир другог вода дође са извештајем да су хаубице били заузели, али пошто непријатељ дејствује из Официрског дома и оклопног воза — оне су остале на „ничијој земљи". Дође и други курир и саопшти да је непријатељ добио појачање код хаубица. Настаде општа гужва. Много заробљених, много заплењеног материјала; батаљон је развучен на све стране, на простору од два километра; спровођење заробљеника смањило је бројно стање на фронту. Борба код цркве постајала је све јача. Пођох ка цркви и сретох борце који ми рекоше да је немогућно задржати непријатеља — има их много. Брзо обавестих командире да се повуку код првих кућа, на ивици града, како бисмо ту дали организован отпор.

Неко од другова тражи болничарку. Виче:

— Цврчак, Цврчак, дођи одмах. Мали Јакшић је рањен.

Јужно од града, на удаљености од два километра, повремено се чула борба код теслићког рудника. Пуцало се и у правцу Тешња и Добоја.

Упутио сам се у штаб батаљона, који се налазио под самом косом, на ивици града. Рекао сам друговима да смо пробили све положаје непријатеља и упали у град. Батаљон нам је, истина, развучен и многи борци су заузети спровођењем заробљеника, али је непријатељ деморалисан. Предлажем да средимо батаљон и поново кренемо у напад. До-

говарамо се Живан, Срба, Зека, Богавац и ја. Процењујемо ситуацију и решавамо шта даље да предузмемо. У том тренутку стигао је и 2. вод 3. чете и један вод 2. чете. Разоружали су непријатеља на коси према теслићком руднику. Имамо већ око четири стотине заробљеника. Сад је батаљон опет на окупу, без једног вода. Ситуација је била врло повољна, те је штаб батаљона донео одлуку да се напад понови.

Трећа чета и вод 2. чете добили су задатак да нападају на фабрику целулозе. Прва чета ће напасти посаду хаубица код цркве и покушати да неутралише дејство оклопног воза.

Тек што нисмо пошли поново у напад, неко донесе вест да је Милена Ђокић Цврчак заробљена. Милена, болничарка 3. чете, нашла се на „ничијој земљи". Пошто је превила малог Јакшића, рекла је четворици домобрана да га однесу у позадину, а она је кренула назад, на положај, својој чети. У ствари, тај положај је у том тренутку држао непријатељ и она је пала право њима у руке. Видећи каква је ситуација, домобрани су бацили Јакшића под један плот и побегли. Иако тешко рањен, он се некако довукао до наших предњих делова и саопштио о заробљавању Цврчка. Били смо мало потиштени, осећајући се кривим што нисмо оставили неку заштиту или бар известили другарицу и рањеног друга да се и они повуку. И поред тога што смо желели да поново нападнемо топове и да ослободимо град, јер то нам је, у ствари, и био задатак, сада се већ нисмо двоумили. Пала је команда: кренути у стрељачком строју са оружјем на готовс! При првом додиру с непријатељем отворити ураганску ватру из свих аутоматских оружја и извршити јуриш. Ово је било олакшано тиме што су сада, после разоружавања домобрана, чете биле засићене аутоматским оружјем.

Све се развијало по плану. Наш удар је био страховит. У првом налету 1. чете хаубице су освојене. У овом налету је погинуо водник Рударске чете Перо Стругар, који је на челу вода газио Укрину. Трећа чета је упала у фабричке зграде. Налазио сам се код хаубица. Једна је била исправна. Са мном је био Мома Дугалић и још неколико бораца. Окрећем хаубицу у правцу града. Тражим гранату, али нема ударника. У сандуцима су се налазили само шрапнели. Треба их температи, али не могу да пронађем кључ. Испред нас, на две-три стотине метара, непријатељ даје огорчен отпор. Треба брзо радити. Напунили смо хаубицу гранатом и нанишанили на зграду. Мома повуче упаљач, разлеже се пуцањ. Граната удари у зграду, проби је и зачу се њен пут даље. Од потреса и удара, са куће паде цреп, а на њеном десном крилу указа се велика рупа на зиду. Непријатељ поче да бежи. Дејствујемо даље по граду. Освајамо кућу

по кућу. Спустимо се на цесту. На прузи нађосмо вагон-платформу са противтенковским топом 37 милиметара. Скидосмо га и постависмо поред пруге, да сачекамо оклопни воз.

Опет тишина. Чује се само понеки пуцањ и узвици наших бораца: „Предај се!“ Било је много заробљених. Батаљон је поново развучен. Немамо никакве везе с друговима у центру града. Борци и наше старешине су сами себи одређивали задатке. Изненађивали су и разоружавали непријатељеве војнике. Један борац је водио у позадину и преко сто заробљеника. Више нисмо могли да им одузимамо пушке, већ смо само вадили затвараче, тако да су домобрани носили онеспособљено оружје и своју муницију.

Чекамо оклопни воз. Магла се већ била дигла, а месец зашао. Мале уличне светиљке у граду осветљавале су улицу. У једном тренутку појави се повећа колона војника, постројених четири по четири. Не знамо ко су. Видело се, уз слабо улично осветљење, да су наоружани. Рекох друговима да припреме бомбе. Склонисмо се иза штита топа. Кад се колона нашла на двадесетак корака испред топа, наредисмо јој да стане. Домобрански официр, који је био на челу колоне, зауставио се, пришао и рекао:

— Дошао сам да се предам с мојом сатнијом.

Шта сад да радим? Немам бораца. Ко да их прихвати? Како су могли проћи непримећени?!

— Водите војску код цркве. Тамо се налазе наши борци. Они ће вас прихватити. Оружје сложите уза зид цркве!

Колона прође поред нас. Шапнух куриру:

— Трчи Лали[1] и реци му да пошаље једну десетину.

Колона се заустави код цркве. Нас тројица били смо и даље код топа. Шта сада да радимо: да ли да топ окренемо према њима или да и даље чекамо оклопни воз? Из домобранске колоне се издвоји један војник, дође до нас и саопшти да код цркве нема никога. Коме да се предаду? Рекох им да су ту наши борци, али су прикривени, да се домобрани не растурају из строја. Нека између себе издвоје двојицу-тројицу који ће покупити оружје и сложити га на гомилу. Кад се домобран удаљио, дотрча десетина другог вода 1. чете, која прими задатак да разоружа непријатеља.

Тада се пред нама зачу хуктање локомотиве. Ево, најзад, и оклопног воза. Брзо отворих затварач топа, узех метак и убацих га у цев. Али — затварач се не затвара! Удаљен стотинак метара, воз се полако приближавао. Покушах да извучем метак, али без успеха: заглавио се! А воз је већ сасвим близу! У том тренутку наиђе и десетина која је ра-

[1] Миша Брезак.

зоружавала домобране. Поскакасмо иза зграда и бацисмо ручне бомбе. Из воза нам одговорише ватром. Али ми смо били добро заклоњени. Воз поче полако да узмиче, но уз жестоку ватру. На крају се изгуби према центру града.

С тешком муком извукох метак из цеви. Био је блатњав. У брзини нисам то ни приметио. Друг који је носио сандук истресао је муницију у блато. Онда је покупио и поново стрпао у сандук. Очистисмо муницију и с топом кренусмо у сусрет оклопном возу.

Прва чета је јавила да се налази у центру града, код главне команде. Поред самог воза, у близини града где је била главна команда, стадосмо. Зачу се тихи глас:

— Папањанин, припреми бомбе!

Истог тренутка јави се један женски, пискави глас:

— Папањанин, не пуцај! Ја сам овде.

То је била Цврчак. Борци полетеше према згради. Милена се налазила на подрумском прозору. Уз борбу и дејство наших аутоматских оружја борци ускочише у зграду и изведоше заробљене домобране и нешто усташа, а из затвора домобране и другарицу Милену Цврчка. Сви су били радосни што су ослободили болничарку, али није било много времена за весеље. Ишли смо даље гурајући топ рукама. Приближавали смо се команди града, где је непријатељ још давао отпор. Стадосмо. Воз се видео. Чујемо шиштање паре из локомотиве и уочавамо њену силуету. А онда — један шум, па други, и локомотива крену према нама, па опет стаде. Напуних топ. Сад је све било у реду. Пустисмо га на педесетак метара, а онда отворисмо брзу паљбу. Воз поче да се повлачи. Сада га већ нисмо губили из вида. Пратили смо га брзом паљбом. Наједном, зачу се експлозија у возу. Топовска зрна су пробијала оклоп. Усташе почеше да искачу и да беже према центру града. Тамо их дочекаше меци наших бораца. Они се повукоше у неку недовршену зграду. Напослетку, и воз је био уништен.

Гурали смо топ према центру града, где је непријатељ из једне зграде још пружао отпор. Већ су и остали батаљони наше и 3. крајишке бригаде улазили у град с друге стране. Довукосмо топ пред последње упориште, пред једну усамљену утврђену зграду, која се упорно бранила. Противколац је опет показао своје дејство: из зграде су убрзо излазили војници руку подигнутих увис. После тога настаде тишина.

Дан је свитао. На мосту преко Усоре појавише се другови из Београдског батаљона и 3. крајишке бригаде. Честитамо једни другима Нову годину, а уједно и победу над непријатељем.

Милан АНТОНЧИЋ ВЕЛЕБИТ

ДЕСЕТИНА У ИЗВИЂАЊУ

Средином јануара 1943. године, два наша батаљона су имала задатак да на препад заузму Тешањ. Крагујевачки батаљон, који се налазио око Тешањске, требало је после тога да успостави везу са овим батаљонима, односно да их покрене за штабом бригаде према Јелаху на путу Теслић—Добој. Штаб батаљона је знао у који дан и у које доба дана ће препад бити извршен. Рачунао је са сигурним успехом, јер после Ситнице ниједно се упориште пред нама није могло одржати. Четници су испред нас бежали, а домобрани су се масовно предавали.

С таквом претпоставком, сутрадан после предвиђеног препада, упућена је око 6 часова једна десетина у Тешањ који је удаљен од Тешањске неких десетак километара. Десетина је могла стићи око 10 часова.

За нас који смо сачињавали десетину пут у Тешањ представљао је, ипак, неизвесност. Распитивали смо се код сељака о ситуацији испред нас и за стање у самом Тешњу. Међутим сељаци нам ни у једном селу нису дали јасан одговор на питање: има ли партизана код Тешња и ко је у Тешњу? Обично смо добивали одговор: „Бива, има војске". Када бисмо тражили јасније одговоре, рекли би нам: „Има, вала, наше војске доста". Или: „Сву ноћ се пуцало, мора да су наши победили".

Из ових одговора и држања сељака осетили смо да они знају много више, али да не желе да говоре. Неки од њих су долазили отуда с празним вређама у рукама. Предвиђали су напад наших јединица на Тешањ, па су се привукли да нешто опљачкају. Враћајући се назад празних руку, били су љути и не баш пријатељски расположени према нама.

Тако смо, лоше обавештени, али спремни и на сва изненађења, дошли на периферију Тешња. Застали смо и договорили се шта да учинимо. Свима је била сумњива необична тишина на путу до Тешња и пред самим градом. Док смо размишљали шта да учинимо, пришао нам је један збуњен и преплашен младић. Питали смо га ко је доле у граду, али није хтео да одговори. У том тренутку је из бункера удаљених око триста метара отворена на нас ватра. То нас је, најпосле, ослободило свих сумњи. Сада смо знали ко је у граду. Требало је само што пре се извући из ове ситуације. После неколико минута сазнали смо од једног сељака да су партизани у току ноћи нападали Тешањ, али да су се после неуспелог напада јутрос рано повукли у правцу Јелаха.

Ситуација је за нас била опасна. Пожурили смо према Јелаху и срећно се извукли. Уз пут је почео да пада густ, влажан снег који нас је засипао с лица. Погнутих глава, да нам снег не би падао право у очи, корачали смо право према Јелаху. Тамо смо стигли око 13 часова. На наше изненађење утврдили смо да ту нема наших јединица, па смо одлучили да идемо преко моста. Сасвим случајно неко је у том тренутку бацио поглед лево од моста и упозорио нас на једну колону која се кретала железничком пругом Теслић—Добој. Погледали смо и видели војску која погнутих глава иде према нама. Неко је рекао да је то 2. црногорски батаљон и ми смо се упутили према њему. Ишли смо једни другима у сусрет. Како нас је снег засипао, сви смо увукли вратове у шињеле и оборили главе.

На стотинак метара од колоне неко иза мере рече:

— Бре, па то су усташе и домобрани!

Брзо смо схватили ситуацију. Командир вода Миловић нареди да легнемо дуж пруге и чекамо док дођу на цев пушке.

Полегали смо с једне и друге стране пруге и са зебњом ишчекивали сусрет са челом колоне која се отегла унедоглед. Очекивали смо, у ствари, непријатеља не размишљајући много о исходу сукоба. У таквим тренуцима човек личи на опругу која се напиње, затеже до пуцања да, када се опружи, удари што јаче, снажније.

Када су први непријатељеви војници стигли надохват пушчаних цеви, пригушено, да нас не чују други који долазе, викнули смо:

— Одложи оружје!

Гледали смо ове промрзле људе како дисциплиновано извршавају наше наређење, чак са неком журбом, настоје да се што пре ослободе оружја које им је сметало. Одлагали су га испред нас и за тили час је нарасла хрпа пушака,

митраљеза и разне друге опреме. Све је то лежало пред нама разбацано као после слома неке војске.

После десет минута осетили смо неко комешање у редовима оних који су долазили. Колона се одједанпут прекинула. Један део војника осетио је да се напред нешто збива и почео је да бежи узбрдо. Тек на даљини од око петсто до шесто метара распознали смо део прекинуте колоне. Није било начина да и тај део присилимо на предају. Зато смо се задовољили тиме да покупимо оружје, прикупимо већ заробљене и да кренемо с њима у правцу Јелаха, управо за штаб бригаде, мада нисмо знали тачно где ћемо га наћи. Постројили смо заробљенике и утврдили да их има шездесет и седам. Неко се већ побринуо и за саонице на које смо сложили заплењено оружје. А онда смо се са заробљеницима и пленом упутили према Јелаху.

Но на томе се није завршила ова помало комична игра. Пре моста на Јелаху сачекала нас је заседа 2. црногорског батаљона. Она је с правца којим смо дошли очекивала само непријатеља, те смо се једва споразумели.

Чим смо прешли мост, иза нас се појавила још једна мања колона која је ишла за нама. Када смо погледали мало боље, видели смо да је то још једна група заробљеника коју је водио наш Мачак — борац наше чете Милан Недић. У оној брзини, кад нисмо знали шта ћемо пре, пребројили смо заробљенике, а заборавили смо да се међусобно избројимо пре но што кренемо. Тако је Мачак на своју руку остао и сачекао четрнаест војника и три официра, који су покушали да побегну. Имао је срећу што су то били домобрани којима се тада баш није пуцало. Иначе, Мачак никад више куће не би видео.

Тако се наше извиђање претворило у акцију заробљавања осамдесет и четири домобранска официра и војника.

Лазар САВИЋЕВИЋ

ПРОДОР ДО САВЕ

До ослобођења Прњавора дошло је сасвим изненадно и за нас и за непријатеља, у ноћи између 15. и 16. јануара 1943. године. Према наређењу штаба бригаде требало је да 2. црногорски и 4. краљевачки батаљон демонстративним нападом на Прњавор доведу непријатеља у забуну и да му онемогуће да интервенише ка Теслићу, на који су те ноћи вршили напад 3. крајишка бригада и остали батаљони 1. пролетерске.

Одбрана Прњавора располагала је са око 800 војника, од којих је око 400 било у граду, а остало на истуреним положајима око града: на Церу и Вијаку, и у селима Вучјаку и Глоговцу.

Да би се ионако мале снаге што боље распоредиле за сам напад и за обезбеђење праваца према Дервенти и Бањој Луци, а и да би се код непријатеља створио утисак да није реч о демонстративном, већ о стварном нападу, из оба батаљона је издвојена по једна чета и тако створен трећи, комбиновани батаљон, под командом Милоша Вучковића. Тиме је створена могућност да се напад изврши из три правца.

Друг Милоје Милојевић, заменик команданта бригаде, којег је штаб био одредио да командује акцијом, поставио је батаљонима задатак да се не ограниче само на демонстративни напад, већ и да ликвидирају непријатељев гарнизон ако се за то пружи прилика у току напада. Пошто смо дознали распоред непријатељевих снага око града, донета је одлука да се ликвидирају само мања упоришта спољне одбране, а да се главна обиђу, с тим да се према њима обезбедимо с мањим снагама, а да главнином вршимо напд непосредно на град.

Краљевачки батаљон је имао задатак да ликвидира упориште на Вијаки и на Церу, а затим да продужи напад на град с југозападне стране. Десно од нас нападао је 2. црно-

горски, а лево комбиновани батаљон. Рударска чета је упућена на Вијаку, а 1. чета на Цер.

Напад је био предвиђен за 23 часа, али смо кренули на извршење задатка већ предвече. Ноћ је била хладна, са јаким ветром и снежном вејавицом. То нам је омогућило да непримећени приђемо положајима. Тиме смо непријатеља потпуно изненадили. Чак ни четници нису успели да открију наш наилазак и да обавесте на време своје господаре, како би нас спремни дочекали. Рударска чета је потпуно неопажено пришла школи испод брда Вијаке. Енергичном и вештом акцијом, непријатељева посада је била изненађена и ликвидирана. Прва чета је, такође, потпуно изненадила непријатеља на Церу. Једва је стражар био успео да опали метак, а наши борци су већ били на њиховим положајима, отворивши ватру и јурнувши у ровове. На излазу из земунице ухватили су телефонисту с телефоном у наручју. Пошто је телефон стално звонио, један од другова је подигао слушалицу. Неко из града је питао каква се то пуцњава чује у овом правцу, а наш друг је одговорио да је код „нас" све у реду и да то пуцају „банде" у суседном селу.

Одмах по ликвидацији упоришта на Вијаки и на Церу, командант батаљона Живан Маричић послао је први извештај: „Ликвидирали смо непријатељева упоришта на Церу. Исто тако и упориште у школи испод Вијаке. Заробили смо десетак домобрана и исто толико четника који су били на тим положајима. Продужавамо даље за град. До виђења у Прњавору".

После ликвидације спољних упоришта продужили смо према граду у четним колонама. Након преласка реке Лишње избили смо на равницу, где смо се поново развили у стрељачки строј. Непријатељ нас је приметио тек када смо се приближили понегде и на тридесетак метара бункерима и рововима на периферији града. Отворио је жестоку ватру, нарочито из бункера на путу ка Теслићу. Наши борци су полегли у снег не узвраћајући ватром, што је непријатеља збунило и поколебало. Настао је тајац. Чуо се разговор међу непријатељевим војницима о томе како су видели наш стрељачки строј, али да је одједном нестао као да је у земљу пропао.

Док је ова неизвесност трајала код 1. чете, на Рударску чету наишла је једна непријатељева колона из Прњавора, која је, вероватно, пошла према Церу да извиди шта се тамо догодило. Осетивши да имају некога испред себе, почели су да дозивају. Настало је оно познато из рата: „Ко је тамо?" — „А ко је тамо?" То се поновило брзо неколико пута, док неки од рудара није викнуо: „Ко може бити други него

партизани!", отворивши у исто време ватру. Развила се оштра борба, у којој су рудари одмах преузели иницијативу и брзо натерали непријатеља у бекство. Јурнули су за непријатељем у град, измешани са његовим борцима.

Тог часа је цео батаљон кренуо на јуриш. Пошто смо били близу, непријатељ није могао да пружи јачи отпор јер су се наши борци дочепали првих кућа. Одбрана је брзо разбијена, а деморалисани непријатељеви војници су панично бежали из својих ровова и бункера. Наши су их гонили у стопу. Организованог отпора више и није могло бити.

У граду је непријатељ пружао отпор још само из појединих упоришта, која су наши борци заобилазили и ликвидирали из позадине. Најјачи отпор пружен је око католичке цркве, соколане и бункера на путу за Теслић. Група рудара са Божом Жарковићем, пушкомитраљесцом, приморала је бомбама на предају непријатеља који се бранио у соколани.

Пред зору је батаљон већ био избио на другу страну града. Тамо је на улици заробљена главнина непријатељевих снага, са позадинским деловима, која је покушала да се извуче према Дервенти.

Користећи се нашим упадом у град и разбијањем организованог непријатељевог отпора, око четири сата ујутру 2. и комбиновани батаљон такође су предузели енергичну акцију и продрли у град.

Овај кратки и енергично вођени напад претворио се од демонстративне акције у наш потпуни успех и велики пораз непријатеља. Убијено је, рањено и заробљено око 400 војника и официра, са бојником на челу. Ми смо имали само неколико лакше рањених. Заплењена је велика количина ратне и друге опреме, између осталог: три тешка митраљеза, око 20 пушкомитраљеза, два тешка минобацача, око 400 пушака и много муниције, а нарочито велике залихе хране.

Ослобођење Прњавора и наше даље дејство према Дервенти и Босанском Кобашу имали су за последицу пораз четника у централној Босни. Они су доживели војно и политичко расуло. Многи су се разбежали кућама, а многи су ступили у наше редове.

Народ овога краја нас је веома лепо примио, одушевљено и масовно приступајући народноослободилачком покрету. Формиран је и партизански одред.

Наш батаљон је тих дана избио на Саву код Босанског Кобаша. То је био први продор јединица 1. пролетерске до Саве, дотада најдаље на север.

Милан СИМОВИЋ

БОЖИЋ У КОКОРИМА

После ослобођења Јајца бригада је извршила покрет у правцу Котор-Вароша и Јошавке с намером да очисти терен од четника.

Наш батаљон је добио задатак да очисти од четника терен села Кокора до Црног врха. Пошто је очистио терен, батаљон се сместио у селу Кокорима.

Петог јануара изненада су нас напали Немци заједно с четницима. Село смо морали напустити, али у току ноћи добили смо наређење да већ сутрадан поново протерамо непријатеља и учврстимо освојене положаје. Ујутру рано, док је густа магла заклањала видик, кренули смо у напад. Непријатељ нас није очекивао, па је, изненађен, био приморан да се повуче остављајући за собом ратни материјал и комору.

Приликом чишћења села стигли смо до сеоске цркве, чија су врата била отворена. Пажљиво смо ушли у цркву да видимо да ли се неки непријатељев војник тамо сакрио. Унутра није било никога. Црква је сва била загађена коњском балегом, сеном и сламом. Чим смо о томе известили штаб батаљона, наређено је да цркву очистимо.

На Бадњи дан смо обавестили мештане да ће доћи партизански поп да обави службу божју. Верски референт наше бригаде био је свештеник Блажо Марковић. Рано на први дан Божића забрујала су црквена звона. Народ, свечано одевен, почео се окупљати. Порта је била пуна. У цркви није било места за све. Сељаци нису веровали да је Блажо Марковић заиста свештеник.

Почела је служба. Поп је обукао епитрахиљ и у руци са Светим писмом изашао пред олтар. Пратио га је црквењак с кадионицом. Народ је више гледао у црквењака него

у попа. Црквењак је климајући главом потврдио да је Марковић стварно поп. Служба је обављена по свим црквеним прописима.

Кад су видели да није у питању никаква превара, сељаци су навалили да им поп крсти децу. А те деце било је доста јер су усташе убиле сеоског попа и затвориле цркву. Тиме су заправо обележиле почетак своје власти и насиља. И, ето, стицајем околности, догодило се да комунисти врате углед цркви од које су Немци и њихове слуге начинили шталу. И то баш на Божић, 7. јануара 1943. Сељаци су били задовољни нарочито тиме што су им деца крштена, јер за њихове појмове било је страшно држати некрст у кући. И још, не дај боже да које умре некрштено — па то би било равно једном од оних седам смртних грехова. Зато су, заједно с децом, навалили на попа Блажа с даровима. Било је ту пешкира, чарапа, шалова, кошуља и других ствари — довољно за цео батаљон.

После службе је почело весеље. У међувремену су пристизала кола с храном из суседних села. Ми смо се чудили и питали ко је наредио да доносе храну. На то су сељаци одговорили да је то храна коју су тражили четници не знајући да ће бити протерани из села и они и Немци.

Кад су сељаци видели да се у селу налазе партизани, нису хтели враћати храну, већ су је дали партизанима говорећи:

— Није ком је намењено, него ком је суђено.

Док је трајало весеље у порти, једна група сељака пришла је попу Блажу и замолила га да дође на трећи дан Божића да изврши богослужење, јер је то сеоска слава — Свети Стеван. Блажо је обећао да ће доћи. И дошао је. Тога дана после богослужења приређена је литија око цркве. Са народом су учествовали и неки борци Крагујевачког батаљона што су сељаци поздравили с одушевљењем. На крају је одржан велики митинг на коме су говорили комесар и командант батаљона. Тај митинг је био од особитог значаја, јер се на њему убедљивим чињеницама указало на сарадњу четника с Немцима.

Све ово што се догодило у селу Кокорима брзо се рашчуло по целој околини. О нама се друга прича причала. Када смо кренули из тог краја, народ нас је много топлије испратио него што нас је дочекао.

Милан ЂОРЂЕВИЋ ЈАНАЋКО

БАТИНА ПЕСМА

УНИФОРМЕ ПО МЕРИ

Ушли смо у Шујицу, ослободили Ливно. Запленили смо већу количину хране. Све је то подељено на батаљоне, а ми смо добили још по пуну капу шећера у коцкама. Рекли су нам да га не поједемо одједном, да се не разболимо, а ипак је једна другарица слистила цело следовање за непуно пола сата и ништа јој се није десило.

Требало је да се боље обучемо. Наш комесар батаљона Сава хтео је да набави свим другарицама у батаљону ветровке. Пошле смо нас неколико са њим у Ливно и пронашли коцкасто, непромочиво свилено платно намењено за кишобране. Купио је то од пара које му је дао штаб бригаде. Пронашли смо шнајдерку. Она нам је по мери свима сашила ветровке, које ће нас заштитити од кише. Штаб бригаде је поручио за све другарице одела и она су сашивена у Петровцу. Била су то нова мрка или тамноплава одела, са четири џепа и крагном до грла закопчаном. Тако обучене много смо се измениле. Другови су нам се смејали, а неко је приметио:

— Да вас некако виде девојке у Крагујевцу, ви би биле најмодерније и убрзо би свака од њих сашила руску блузу и пумперице панталоне.

СА ПРВОМ РАДНОМ

Нападамо на Кључ. Упали смо у неки шљивик чије су се гране савиле под полузрелим плодовима. Гладни смо, али нам још у ушима стоје комесарове речи: „Нико ни једну

шљиву — никакав плод да не узбере. Најглавније је: однос према народу". С тугом смо погледали шљиве и пролазили даље.

Кључ је ослобођен. Зграда жандамерије гори. На зиду, при изласку из града, читамо са остругапих опека паролу „Живео Тито". Непријатељ ју је стругао да би је избрисао, али су слова остала читка.

Остајемо неко време на терену Кључа. Стигла је и прва радна омладинска бригада. Жњу жито, беру кукуруз, односе летину — за партизане. Неколико њих из батаљона одређено је да се повеже са друговима из 1. радне. Из 1. чете пошли смо Муса и ја. Преко дана смо брали кукуруз заједно с друговима и другарицама Крајишницима, а онако неуке за тај посао, нажуљали смо руке трудећи се да не изостанемо. Увече смо им причали о бригади, о борбама, о местима куда смо све пролазили. Примили су нас и испратили не може бити боље, а када смо се вратили у чету, осећали смо се као да смо после дугог пута поново дошли својој кући.

БАТИНА ПЕСМА

Батаљон је на одмору. Налазимо се недалеко од Петровца, размештени у неком селу.

Ускоро ће бити смотра бригаде. Срећујемо се, чистимо, перемо. Одела дајемо на парење у велику бурад, коју сваки батаљон вуче са собом.

Другарице из батаљона организују прање рубља, јер до новог, чистог се долази само приликом ослобођења неког града. Другарице из села им помажу и уче их како се рубље пере без сапуна. Крај потока су наместиле неке каце без дна, нарочито направљене за прање. Ту би слагале ред по ред, а одозго би насуле пуно пепела. Затим би то прелиле неколико пута врелом водом. Причекале би да се мало расхлади, и онда би парче по парче рубља тукле пракљачом на камену и испрале у потоку. Један део би попуцао, исцепао се, али би био чист, без вашака.

Једном се десило да се рубље није осушило на време, па пошто је био изненадни покрет, морали су га другови у рукама мокрог носити. Разуме се, зато су грдили другарице, јер „како им пада на памет чистоћа за време рата?" Ипак смо сви били задовољни што смо чисти.

На одмору нам је скоро сваки сат био испуњен радом. Или је комесар одржао конференцију о стању у чети, или је секретар партијске ћелије одржао састанак на коме се понекад проучава једна од првих глава „Историје СКП(б)". У одређено време смо чистили и подмазивали оружје.

И културни рад није заостајао: учили смо рецитације, хор је пробао песме или учио нове, издавали смо батаљонске џепне новине. Пресавили смо четири полутабака и повезали као свеску. Ту је била писаћа машина, а то је за наше новине било довољно. У првом броју се налазио неки политички чланак, карикатура, писане су згоде и незгоде батаљона, дочараван је и наш родни крај. Била је ту и песма Бате Јањића:

Ласте, ласте, птице драге,
Кад би само хтеле,
Ви би брзо, врло брзо,
До Србије одлетеле.
А кад тамо ви стигнете,
У завичај тај наш леп
Окупите око себе
Радни народ, цео свет.
Реците им да је близу
Дан кад ћемо тамо доћи
Под заставом пролетерском
Кроз њихова села проћи.

Ишле су батаљонске новине од руке до руке, читане су и свако их је у себи касније допуњавао, маштајући како ће доћи у свој родни крај са заставом пролетерском и наћи тамо своје миле о којима већ одавно није ништа чуо — ако су живи.

КАКВА ВАЈДА ОД НОВОГ СЕКРЕТАРА

Повукли су ме из Крагујевачког батаљона да би била благајник и секретар штаба бригаде.

Благајник? — Забележила сам неколико пута да је дат новац штабу батаљона. А шта је тада вредео новац?

Секретар? — Са муком сам куцала батаљонске новине, а никако нисам могла убедити другове да сам невешта у томе.

Почела сам да вежбам куцање. Курири бригаде су се шалили да ми треба патрола да нађем слова.

Требало је откуцати наређење штабовима батаљона за напад. Нова „секретарица" села је за машину и ставила пет индига и шест полутабака. Командант бригаде је почео: „Свим штабовима батаљона Прве пролетерске . . ." Следиле су брзо друге реченице. Ја сам хитро прелазила очима са слова на слово, куцала реч по реч. Одједном се зачудих зашто командант више не диктира. Подигла сам очи, а он ме гледао са осмехом и рекао:

— Ако пронађеш та слова и научиш да куцаш док се рат заврши — биће то твој велики успех!

Ушепртљала сам се, али сам откуцала наређење до краја. Када сам га хтела дати на потпис, са разочарањем сам видела да је свих пет примерака откуцано с превртнутим индигом, те сам још једном села и прекуцала га.

ШТА ЈЕ БИРОКРАТА

Карбитна лампа је јасно обасјавала собу. У њој се налази клупа и сто, а на њему раширене секције, бусола, неки куцани папири, писаћа машина. По поду разастрта слама прекривена ћебетом. Командант звиждуће неку арију, а затим заједно с комесаром поче да певуши песму о Мадриду. Развила се прича о Шпанији, о опсади Мадрида, о рушевинама, о нападима и противнападима, о пожртвованости Шпањолки и још о много чему што ми нисмо знали. Ћутке смо их слушали, трудећи се да нам што не промакне.

У том разговору неко је споменуо реч „бирократа". Узгред је речена, али се она залепила за мене. Ово је други пут да је чујем, а носим је као загонетку већ две године. Решавала сам у себи да ли да питам или не шта та реч значи и на крају сам одлучила да тражим објашњење, решила сам да им испричам цео догађај . . .

. . . Повукли смо се из Србије после офанзиве, па су ме распоредили да радим на техници агитпропа за Санџак у Новој Вароши. Сместили смо се у згради некадашње жандармеријске станице. Радио-вести су хватане преко многих станица, јер је неколико другова знало стране језике. Професор их је сређивао и директно диктирао Енглескињи, слабој и ситној плавуши. Куцала је са десет прстију, на слепо. Откуцане матрице би давала Зорану и мени и ми бисмо на преси извлачили вести, такмичећи се ко ће више читкијих примерака извући. Једна копија је била увек резерва. Курири би долазили сваког дана и односили су вести у батаљоне. Неки батаљони су их читали и четницима преко Увца. Кад су се читале вести нису пуцали, већ псовали.

. . . Једнога дана, не знам шта ми је било, извадила сам на преси стари број вести — цео тираж, а папира није било довољно. Команда места нам га је давала шкрто — нису га ни они имали. Морала сам рећи да сам погрешила, али сам занемела када професор поче: „Бирократо, знаш ли ти шта си учинила? . . .'" Нисам могла ништа одговорити. Ћутала сам сва жалосна. Увече је био партијски састанак. Секретар Јован Поповић позвао је и мене, скојевку, што није било уобичајено. Уплашила сам се од онога шта сам

учинила и шта може да ми се деси. Соба је била мала, кревети војнички, на спрат, пуни истрошене сламе. Неки су седели „на спрату", а неки доле. Јануар, зима, ветар дува, а соба има троје врата па никако да се загреје. Свако пола сата по један друг је ишао да замени стражара, јер се од зиме није могло више издржати. Ја сам се била шћућурила у ћошку собе и очекивала шта ће бити. На састанку је била само једна тачка дневног реда: „Однос друга професора према једној скојевки".

... На самом почетку осетила сам да ме неће казнити, али и то да ми је друг професор рекао неку страшну реч. Један за другим чланови партије расправљали су два пуна, дебела сата. Нисам се усудила да упитам шта та реч значи. На крају су се мени обратили. Увидела сам да сам са питањем закаснила и тихо сам промрмљала „Ја немам ништа да кажем".

Војка ПЕТРОНИЈЕВИЋ МИЛАТОВИЋ

КАЉЕЊЕ НАШИХ РЕДОВА

Приликом уласка у састав 1. пролетерске бригаде, 3. крагујевачки батаљон имао је у свом саставу око шездесет до седамдесет чланова Партије и приближно толико чланова Скоја.

У првим данима батаљон је, састављен претежно од радника из Војнотехничког завода, који су потицали из свих крајева наше земље, па и преко њених граница, од страних мајстора, калфи и шегрта, оних који су знали само то да је Комунистичка партија једина и права партија радничке класе. У саставу батаљона било је бораца који су знали да су им њихови најмилији стрељани у познатом масовном покољу у Крагујевцу и оних који о судбини својих најближих нису ништа знали. Ту су били и омладинци, чланови и симпатизери Скоја чији су другови из школских клупа такође настрадали у масовном стрељању. Међу борцима је било и старијих другова интелектуалаца прогањаних раније ради напредних идеја и своје политичке активности, који су били или чланови Партије или комунисти по убеђењу. Многи борци били су сељаци из околних села, до којих су и раније допирале идеје јединства радника и сељака у борби против експлоатације. Неке од њих привукле су у редове партизана слободарске традиције Шумадије; они једноставно нису могли да се помире с доласком туђина у нашу земљу.

Тако су се у једној јединици нашли људи разних националности, из разних социјалних средина, неуједначених схватања и различитог нивоа политичке свести. О томе се, наравно, у политичком раду морала водити брига, као што се водила брига о свим променама које су касније настале.

На свом борбеном путу о саставу бригаде и Крагујевачки батаљон је попуњаван борцима из разних места Босне и Херцеговине, Далмације и Санџака.

НАЈБОЉИМ СИНОВИМА НАШЕ ЈУНАЧКЕ ШУМАДИЈЕ!
ХЕРОЈИМА ИЗ ВЕЛИКОГ ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА СРБИЈЕ!
ЈУНАЦИМА КОЈИ ЗАСТАВУ НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА
ПРОНЕШЕ ПО СВИМ ЗЕМЉАМА ЈУГОСЛАВИЈЕ!

НЕУСТРАШИВИМ БОРЦИМА, КОМАНДИРИМА И ПОЛКОМЕСАРИМА

ПРВЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ НАР. ОСЛ. УДАРНЕ БРИГАДЕ

ПОСВЕЋУЈУ ОВАЈ СВОЈ ТЕХНИЧКИ РАД ДРУГОВИ
ИЗ НЕОСЛОБОЂЕНОГ ДЕЛА СРБИЈЕ

ДОЂИТЕ! ВАША ДОМОВИНА ВАС ЖАРКО ОЧЕКУЈЕ

Посвета бригади на „Историји СКП(б)", која је штампана у илегалној штампарији ЦК КПЈ у Београду јануара 1943.

(Уметничка обрада Ђорђа Андрејевића Куна)

Најзначајнија попуна батаљона било је формирање Омладинске чете у Фочи, која је у почетку бројала око 50 бораца, омладинаца који су имали од тринаест до седамнаест година. То су били дечаци из дома у Фочи и омладински активисти из града и околине, од којих је неколико било у Фочанском, односно Калиновачком одреду. Они су по свом економском положају нагињали народној револуцији. Осим тога, они су пре нашег доласка видели страхоте покоља мирног становништва од стране усташа и четника и дошли су у партизане да се с младалачким заносом боре против окупатора и њихових слугу. Међу овим омладинцима било је тада мало чланова Скоја и чланова Партије. Свим старијим борцима остаће у незаборавном сећању тренутак када су младићи Омладинске чете, кратко време после покрета из Фоче, дигли глас протеста што нису добивали исте војничке задатке као и остале, војно знатно искусније чете батаљона.

Друга значајна попуна била је са Биокова. Батаљон је попуњен једном групом одабраних бораца из тамошњег одреда, већином чланова Скоја и Партије, који се од почетка ни по чему нису разликовали од старих бораца. Убрзо после ове, дошла је још једна попуна из Далмације, бројно много већа. Незнатан број бораца био је у Скоју и Партији, већина није имала ни војничког искуства, али убрзо после окршаја на Ситници, Јајцу, Скендер-Вакуфу и Котор-Варошу они су се равноправно уврстили у ред осталих бораца у батаљону.

Већи прилив бораца у батаљон био је, затим, у средњој Босни. Били су то већином млади другови који су имали потребно војничко искуство и одмах су се активно укључили у борбене редове батаљона.

Непосредно пред почетак пете офанзиве батаљон је био знатније попуњен из Бијелог Поља. То су били млади људи из редова једне заробљене четничке јединице, који су добровољно приступили батаљону и били распоређени у наше чете. Али на почетку офанзиве они су, делом из страха од оштрих борби које су већ биле почеле, делом због наговора неких који су раније били под јачим утицајем четника, једне ноћи организовано нестали.

У јеку пете офанзиве, непосредно пре борбе на Мильевини, батаљону је додељен већи број бораца расформиране 3. далматинске бригаде.

То су биле до тада најзначајније попуне батаљона, али може се слободно рећи да су у свим местима Босне кроз које је батаљон пролазио, а нарочито у онима где је више времена боравио или водио борбе, приступали нови борци и попуњавали места оних који су испадали из борбеног

строја, било да су погинули у борби, било да су рањени или болесни остајали по болницама, било пак да су долазили на више војне и политичке функције у нове јединице.

То је, наравно, само непотпун преглед састава батаљона, у коме се спроводио интензиван политичко-партијски рад, и најопштија слика услова под којима се та активност развијала.

Политички рад у батаљону развијао се преко батаљонских, четних и водних конференција, које су одржаване врло често, кад год су то услови допуштали.

Батаљонске конференције су биле ређе. Одржаване су у вези с разним питањима. Најчешће теме су биле: упознавање бораца с политичком ситуацијом у свету и са стањем на источном фронту и у разним крајевима наше земље. Информације о политичким збивањима у земљи и у свету биле су често повод и за упознавање са слабостима у табору непријатеља или, пак, са политичком ситуацијом на терену на коме се јединица налазила или на који је требало да идемо. Општи осврт на протекле војничке акције и поуке за будућу борбу били су готово редовна тачка дневног реда на овим конференцијама. На основу конкретних запажања оцењивани су поступци бораца према народу, а нарочито пропусти и неправилности који нису на линији народноослободилачке борбе. На тим конференцијама било је понекад речи о извесним општим неправилностима у међусобним односима, нарочито према новим борцима или према другим јединицама наше војске, и слично.

У оквиру батаљона одржавана су и предавања обично са општијим темама — о улози КПЈ у народноослободилачкој борби, о националном питању и политици братства и јединства коју води КПЈ, историји радничког покрета, народним одборима као клици нове власти и гаранције боље будућности, о версајској Југославији, о I и II заседању Авноја, о положају радничке класе и сељаштва, о политици избегличке југословенске владе и разних политичких партија и групација из бивше Југославије, о другом фронту, федеративном облику државног уређења и о многим другим питањима. Борци су упознавани са ставовима Комунистичке партије и Врховног штаба према свим питањима важним за будући развитак народног устанка и изградње нове Југославије. Ван сваке је сумње да су ове конференције, на којима су се борци упознавали с циљевима народноослободилачке борбе, одиграле значајну улогу у одржавању и подизању борбеног морала батаљона. На њима су се борци оспособљавали да својим поступцима према народу и правилним објашњавањем догађаја буду активни и успешни

политички агитатори и политички борци за циљеве народноослободилачке борбе и Комунистичке партије Југославије.

Четне конференције су се одржавале много чешће, јер их је било лакше сазвати: у местима у којима смо боравили неколико часова, на положајима, у случајевима краћег застоја у неком месту, па чак и у случајевима кратког застоја у покрету. На овим конференцијама расправљало се о конкретним грешкама и пропустима појединаца: о односу према народу, о међусобним односима, о односу према новим борцима, о неправилностима у политичкој активности на терену, о организацији исхране и правилној подели оскудних количина хране, о појавама немара у одржавању и чувању оружја, о неправилностима на стражи и у патролирању, о неправилним схватањима улоге жена у народноослободилачкој борби и сл.

На овим конференцијама држана су предавања о чувању и одржавању оружја и о руковању њиме, нарочито ако је од непријатеља било отето ново оружје или су приспели нови борци. Преко оваквих предавања борци су подучавани војничком дејству десетине, вода чете и батаљона у акцији, о патролирању, о дужностима командног особља и др. Војничку обраду појединих питања нису изводиле старешине образоване у војним академијама, него људи који су се ратној вештини учили и научили у свакодневној борби.

Четне конференције су, обично, биле веома живе, јер су борци о свим питањима давали своја запажања, допуне или нове сугестије. Они су то могли јер су им теме, војне, политичке или друштвене, биле блиске. Будући да су предњачили у свему и да су својим личним примерима давали тон животу, раду и борбама чете, чланови Партије и Скоја давали су тон и четним конференцијама. На њима је долазило и до борбе мишљења, јер су се баш ту најбоље испољавала различита схватања. А то је највише вредело, јер је служило као путоказ не само за садржину рада будућих конференција него и за реалну оријентацију у постављању политичког, војничког и партијског рада убудуће.

Хуманизам и вера у снагу устанка, у праведност идеја Партије наводили су нас, понекад на, поступке који су, у ствари, били наивни, представљали наше илузије. Али у исто време такви поступци су можда најречитије показивали колико је у наших бораца било искрене љубави према човеку, и то у време ратног хаоса, кад се водила борба на живот и смрт, кад је распиривана мржња. То илуструје и један пример из 1943. године. Пре почетка четврте офанзиве, када се батаљон налазио на сектору Котор-Варош—Прњавор—Теслић, био је заробљен известан број Немаца,

међу њима и један који је, за разлику од ранијих заробљеника, из кукавичлука (како се касније испоставило) изјавио да је могућно да фашистичка Немачка изгуби рат, па је чак изразио и спремност да се бори против фашизма. Крагујевачки пролетери, чије су родитеље, браћу и сестре стрељали немачки фашисти у масовном покољу извршеном у њиховом граду, ношени заносом искрених револуционара, решише да нацистичког војника преваспитају и улију му сазнање да је до тада припадао ратној машини Хитлера која носи ужас људском роду. Распоређен је у 3. чету, у којој се налазио Карло Швалек, радник и предратни члан Партије из Крагујевца који је знао да говори немачки. Тако је овај Немац остао с нама неколико дана и носио је титовку све до тренутка када су му наше другарице извезле петокраку звезду са српом и чекићем. Од тада, упркос оштрој зими, титовку је носио у руци. Међутим ни то није било довољно да пролетери одустану од своје наивне, али људске и чисте замисли.

Четна конференција је била у неку руку и суд партизанске части. Због тога се сваки борац трудио да својим поступцима не дође у ситуацију да буде критикован на четној конференцији. Сваки борац који би учинио какав преступ или прекршај партизанских правила строго је критикован с циљем да се убеди да тако нешто убудуће не чини. Ове конференције су већ у почетку биле значајан фактор уједначавања мишљења и ставова и непрекидног војно-политичког изграђивања бораца и руководилаца.

Поред политичке активности, у батаљону је био веома добро организован и културно-просветни рад. Данас може изгледати невероватно колико су ти млади људи показивали смисла за организовање културно-просветне активности и под веома тешким условима. Била је то и прека потреба једног живота лишеног најелементарнијих људских потреба. Крагујевчани су, не рачунајући приредбе које су организоване снагама бригаде, одржали велик број културних и забавних приредаба у местима где су се задржавали макар и неколико часова. Те приредбе су увек биле врло добро посећене. На њима су мештани могли видети и чути хор састављен од бораца повучених с положаја који је умео добро да отпева сплет народних песама, врло добро увежбан ансамбл народних игара, драмску групу која је приказивала пригодне скечеве, па чак и неке комаде Бранислава Нушића („Сумњиво лице“, „Аналфабета“ и сл.).

Веома популаран је био батаљонски „врабац“, који је духовито, кроз песму, причао о ситуацији и односу снага у свету и у земљи или подвргавао руглу бруталне и нељудске поступке слугу окупатора. „Врабац“ није изостављао

да увек нешто каже и о поступцима појединаца у батаљону или о евентуалној негостопримљивости мештана за које је програм припремљен. Обично је „врабац" спреман одмах, на брзину, али упркос томе био је лепо приман и од мештана и од бораца. Од критике „врапца" нису били поштеђени ни команданти, командири, комесари, ни друге старешине. Може се рећи да је то био један од облика партизанске сатире. Истина, неки културни радници су га критиковали и чак исмејавали, јер се нису слагали с овим видом активности, али батаљонски „врабац" је ипак остао омиљен и због тога често извођен. Рецитације, читање пригодних одломака из литературе, а понекад и пригодне информације о стању на фронтовима били су саставни део програма приредаба које су организоване по разним местима на путу нашег батаљона.

Такав програм културног рада доприносио је и популаризацији партизана, јер су их мештани преко тога боље схватили и упознавали. Нарочито је вредело то што су програми ових забава били прожети духом братства и јединства свих народа Југославије, духом мржње према окупатору и њиховим слугама. Они су, у исто време, били прожети и духом хуманизма и непомирљивости у борби против непријатеља. Иако су били углавном импровизовани и на скромном нивоу, ти програми су доприносили просвећивању народа у заосталим крајевима у којима су се кретале наше јединице.

Покретачи и организатори целокупног политичког и културног рада били су комунисти. Као и код других батаљона 1. пролетерске и наше Народноослободилачке војске, свака чета или самостални вод у батаљону имали су своје партијске ћелије. Пазило се на то да комунисти буду равномерно распоређени по четама. Секретари ћелија, заједно са комесаром, помоћником комесара батаљона и руководиоцем Скоја у батаљону чинили су батаљонски биро Комунистичке партије.

Партијска организација у батаљону остваривала је своју руководећу улогу пре свега личним примером комуниста, који су предњачили у борби, у самоодрицању, у издржљивости у изузетно тешким тренуцима, показујући и тиме своју високу политичку свест.

Партијска организација је могла извршавати све задатке јер је развила и врло жив индивидуални политички рад, који се испољавао у разним видовима. Један од најразноврснијих и упорно спровођених видова овог рада по четама, био је рад с кандидатима и са оним најбољим борцима који су припремани за Партију. Рад партијских ћелија карактерисала је, поред осталог, способност партијаца

да врло брзо упознају нове људе и да им прилазе онаквима какви они стварно јесу, да би од њих стварали одане и добре комунисте, што је, уосталом, била директива Партије у то време. Чланови Партије су брзо схватили да не треба тражити идеалне људе, већ борца стпљивим и упорним радом припремати за одговорни и тежак позив члана Партије. Са оним друговима који су имали погрешна схватања и погледе радило се дуже и упорније. Може се слободно рећи да су стрпљивост и вера у успех рада на припремању нових чланова Партије, у бурним и изузетно тешким ратним условима, биле налик на стрпљење вртлара који упорно гаји биљку.

С обзиром на то да се батаљон често попуњавао новим борцима, на партијским састанцима се говорило како треба прихватити те борце. Том приликом су чланови Партије и Скоја добивали задужења да им први приђу, да им помогну да се снађу у тешким условима ратовања, да их и остали борци приме људски, те да им и они помажу да се што боље војнички оспособе. Разуме се да су на тај начин чланови Партије вршили и одређен политички утицај. Ако су ови другови показивали „почетничке" војничке или политичке слабости, комунисти и скојевци су били дужни да се побрину за то да се према њима не поступа строго без претходног стрпљивог убеђивања и потребне обуке. Сваки такав борац морао је бити упознат са циљевима народноослободилачке борбе, с руководећом улогом Партије, са издајничком улогом четника, усташа, недићеваца, белогардиста и других непријатеља у разним деловима наше земље. Тако су стечена војничка и политичка искуства и знања комуниста и других бораца преношена на нове борце, па су се они врло брзо уврстили у борбене редове, и то равноправно са својим искусним друговима.

Многи борци су у првим разговорима с члановима Партије отворена срца износили све своје интимне мисли и осећања за које су претпостављали да им могу сметати да постану добри чланови Партије. Неки су отворено изражавали страх или стрепњу да неће моћи да одговоре обавезама члана Партије. Било је случајева да се борац слаже у свему са Партијом, али неће да буде члан. Такав је био Никола Маратовић, металски радник из Крагујевца, који је раније био синдикални активиста у Урсовој подружници металаца, изванредно добар борац и друг, политички зрелији од многих чланова Партије. Али он није хтео дуже време да буде члан КПЈ зато што му се чинило да он не може поднети строгу дисциплину која се од чланова тражи. Таквих и сличних примера било је неколико.

Партијске ћелије су на својим састанцима, који су одржавани по потреби, али обавезно једанпут у десет дана, расправљале не само о свим питањима из живота и борбе чете него и о политичким догађајима у нашој земљи и у свету. У почетку су ови састанци одржавани тајно, али убрзо су постали јавни, тако да се у чети увек знало када чланови Партије имају свој састанак. То је комунисте још више обавезивало да буду примерни борци и другови, јер су њихови пропусти били увек запажани и изношени на четној конференцији. Ипак је било најтеже наћи погодно време за одржавање ових састанака. Требало је за време краћег или дужег боравка на једном месту или приликом застанка у покрету наћи погодан тренутак за то, не реметећи осталу активност у чети. То је, најчешће, доводило до тога да су чланови Партије имали мање одмора од осталих. Често се дешавало да боравак у једном месту или разни застанци ради одмора, краће трају него што је предвиђено, па да чланови Партије наставе покрет без претходног одмарања. Није био редак случај да се из такве ситуације одмах иде у борбу, да изостане и онај минимални одмор који је имала њихова јединица.

На партијским састанцима обавезно је вршена критичка анализа појединих, нарочито већих акција, или оних у којима се испољило више пропуста и недостатака. По правилу, те су анализе вршене пре четне конференције, тако да су чланови Партије имали јединствене ставове и оцене, што је било преко потребно ради одржавања ауторитета командном саставу чете и батаљона и омогућавања конструктивне критике и извлачења правилних поука. Јер на овим састанцима је сасвим отворено и реално указивано на слабости појединих руководилаца и бораца, на њихове пропусте, грешке и недостатке, па је било од необичне важности да комунисти имају конструктивне предлоге и сугестије за отклањање испољених слабости. Треба истаћи да на тим састанцима није било извињења ни за кога, па ни за командире, команданте и комесаре. Међутим, ако су слабости и недостаци испољени код младих бораца са недовољним искуством или су биле последица дејства тренутних и непредвиђених околности, критика таквих другова је усмерена више да помогне него да осуди.

На овим састанцима је било и веома занимљивих расправа о дужностима бораца. На састанку партијске ћелије 2. чете морали смо се убеђивати са другом Батом, који је још од Крагујевца био пушкомитраљезац на шарцу, зато што није хтео да се прими дужности водника, сматрајући да је та одлука неправилна. Он је тврдио, и био је у том погледу у праву, да као пушкомитраљезац са шарцем може

убити много више непријатеља него као водник. Ипак је био критикован због недисциплине. Или, други случај, када су неке другарице одбијале да се приме дужности четне болничарке, референата санитета и хигијеничара у батаљону, јер су сматрале да их другови на тај начин потцењују као борце. Иако су неке од тих другарица већ у Крагујевцу, за време припреме устанка, завршиле кратак течај за болничарке, а поред тога су и знале да неко мора да врши те послове, оне су се нерадо прихватале тих дужности.

На састанцима ћелија понекад је расправљано и о случајевима „пикирања" бораца из чете, то јест појединачног узимања хране од мештана. Често су комунисти знали који су другови из чете склони томе, па су и они и остали борци на њих обраћали већу пажњу. Такви случајеви су оштро осуђивани на четним конференцијама, а поготово су за то оштро кажњавани чланови Партије и скојевци.

Најстроже су, ипак, били осуђивани случајеви када су ретки појединци чинили крупније преступе у односу према народу и тиме наносили велике штете политичком угледу пролетера и партизана уопште. Остала су у сећању два примера веома оштре осуде два друга која су учинила баш такве преступе. Први случај је био када је један борац после игманског марша украо из једне куће шал. То је било код Трнова, у крају у коме утицај партизана још није био јак, у коме су четници својом пропагандом ометали развитак партизанског покрета. Уз то је власник инсистирао да се његов шал пронађе. Пошто је борац био прикрио свој преступ и тиме још више штетио угледу пролетера, пресудом Војног суда он је осуђен на смрт стрељањем. Други случај је био с једним пушкомитраљесцем који је у селу Тичеву, у којем је сав народ био активно везан за партизане, украо порцију кајмака из куће у којој је био смештен и покушао да то прикрије. Оцењујући да је овим поступком нанета велика љага пролетерима, Војни суд 1. пролетерске бригаде осудио га је на смрт стрељањем. Многи чланови Партије и борци су сматрали да су ове пресуде строге, али нису реаговали због дисциплине и сазнања да пролетери заиста морају бити узорни у поступцима према народу ако хоће да изврше своју мисију.

Највише немира, па и нејасноће унела су два случаја која су расправљана непосредно пред шесту офанзиву и у њеном току. У условима када су смештај батаљона и услови исхране били релативно повољни и када су две нове другарице дошле у батаљон, два стара борца — водника за час су се у њих „заљубили до ушију". У ствари, они су с њима ступили у интимне односе, па из страха од оштре осуде пошто се одмах открило, изјављивали су да су се заљубили

и да хоће да се ожене. За време дужег расправљања они су упорно тврдили исто, то јест да су заљубљени и да хоће да се ожене, што у ондашњим условима није било могућно. Партијски руководилац који је руководио овом расправом, од муке што их није могао убедити у супротно, узимао је хладне облоге, јер га је болела глава, а борци по четама су дуго после тога шаљиво препричавали овај случај. Ипак, они се нису оженили и били су партијски оштро кажњени, јер су својим примером могли створити преседан који би штетно деловао на војнички дух јединице.

Једна од сталних тачака дневног реда партијских ћелија била је критика и самокритика. Принцип је био да сваки члан Партије износи грешке, пропусте и слабости и своје и осталих чланова партијске ћелије. Чланови Партије су на таквим састанцима давали примедбе на све поступке које су сматрали неправилним, без обзира на то да ли се то тицало бораца или руководилаца у батаљону. Они су, такође, критиковали неправилности у поступцима према народу, према новим борцима, према другарицама, недоличне поступке појединаца приликом поделе оскудне хране, дувана и др. Критикована је и неактивност у неизвршавању партијских задужења и у политичком раду у чети или на терену. Наши су команданти, политички комесари, командири, водници, политички делегати и десетари учили основне ствари командовања и руковођења и на партијским састанцима, и то преко критичке анализе војних акција јединица у којима су били, преко анализе и критике политичког рада, преко критике и самокритике, користећи се при томе сагледавањем проблема чланова Партије и бораца и узимајући у обзир њихове сугестије.

Томе треба додати и чињеницу да су се таквим радом чланови Партије и остали борци оспособљавали за командне и руководеће дужности.

Исту активност по формама, али прилагођену младим људима по садржини, развијала је организација Скоја, чије су младалачко одушевљење, упорност и дисциплина често не само били од великог утицаја на борбени полет и моралну снагу јединице него су служили за пример и старијим друговима, члановима Партије.

Урош БАЛИЋ

ИЗВЕШТАЈ ЗАМЕНИКА ПОЛИТКОМЕСАРА 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ НОВЈ ЦЕНТРАЛНОМ КОМИТЕТУ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

...

Партија у батаљонима доста је жива и активна — она постаје свестрани руководилац целокупног живота и рада у батаљону. Партијске јединице и организације све се више баве проблемима у четама и батаљонима и решавају их брзо и са успехом. Упоредо са јачањем и учвршћивањем, на површину излазе разни проблеми и слабости на којима се Партија учи и јача.

...

Бригада броји 566 чланова Партије. Тај број углавном задовољава. Од старих бораца мало је који су ван Партије и ту су готово исцрпљене све могућности увлачења у Партију.

...

Оданост Партији и народноослободилачкој борби је на пуној висини. Са учвршћивањем партијских јединица, формираним теоретским уздизањем, партијност ће се учврстити.

За одржавање састанака искоришћује се свако могућно време. Састанци се одржавају редовно, недељно двапут, у крајњем случају једанпут. Међутим дешава се да се поједина руководства и јединице састају и чешће, што опет зависи од проблема који пред Партијом искрсавају. Партијске јединице су се готово ослободиле оних дугих бесадржајних састанака, који су својом монотоношћу и једним те истим дневним редом губили форму састанака комунистичких ћелија. Поред састанака партијских ћелија и руководстава, одржавају се и батаљонске партијске конференције.

...

Политички рад у четама и на терену. Политички рад у четама развија се релативно добро, путем политичких предавања са темама, четних конференција о актуелним проблемима (колектив, дисциплина, разни прекршаји итд.). Конференције сада имају много више ефекта...

...

Сарадња политкомесара чета са политкомесарима батаљона је на пуној висини. Политкомесари батаљона често одржавају батаљонске конференције политичког и радног карактера.

...

Однос према становништву код бораца је био на пуној висини. Дешавало се да борци по дан и више гладују, али не би затражили храну док им сељаци не би сами дали. Нашим правилним држањем становништво је осетило да се ми заиста боримо за његову слободу и свесрдно нас је помагало. Нашим снажним наступом и доследним политичким ставом, четници не само што су разбијени већ су и потпуно демаскирани. Почев од Јајца па све до Прњавора и Саве одржано је низ зборова и конференција, који су већином успевали. У многим селима кроз која су пролазиле наше јединице осниване су НОО, који су одмах преузимали дужност. На тај начин формирано је преко 60 НОО. Приближавањем Прњавору и Сави народ нас је одушевљено дочекивао. Заведени сељаци у четничким редовима масовно су приступали нашим јединицама. Тако је једна комплетна чета са командним кадром код Прњавора приступила нама. У околини Прњавора на добровољној бази за 7—8 дана приступило је нашој бригади преко 700 људи.

Доласком партијског руководства на терен централне Босне, које је преузело дужност позадинског рада, наше партијске организације

активно су их помагале у стварању Скоја, АФЖ-а итд. Поред тога формиране су три партијске ћелије у селима.

... Батаљони су оспособљени за извршење и најтежих акција. Овај високи војнички ниво више је резултат искуства из 20-месечне борбе, самопрегора и пожртвовања бораца и руководилаца него резултат војничког подизања у самим јединицама. Али ово не значи да нема никаквог рада на том пољу. Напротив, већина наших бораца, искованих у тешкој борби, обогаћених широким искуством, оспособљени су за војне и политичке руководиоце. Доказ за то је велики број политичких и војних руководилаца које је наша бригада дала другим јединицама.

...

Културно-просветни рад је још увек једностран и непотпун. Тај рад се ограничава углавном на припремање за забавне приредбе, са скоро истим програмом, песмама, рецитацијама и др. Овде нам умногоме недостаје новог и актуелнијег материјала, којим бисмо могли употпунити програм.

...

Штампа (листови) у бригади доста је развијена. Сваки батаљон има свој лист, а многе чете такође издају своје посебне листове. Интересовање бораца за писање прилично је велико. И мање јединице, као противколска чета, редовно без закашњења издају свој лист.

За ликвидацију неписмености извршена је преко партијских ћелија кампања у циљу да се неписмени обуче да читају и пишу. Тај проблем код старих бораца је ликвидиран и сада се појављује само код новомобилисаних бораца. На овоме се интензивно ради. Примера ради наводимо случај једног омладинца из околине Прњавора који је научио да чита и пише за 5 дана и сада сам поучава друге. Таквих и сличних случајева има доста.

...

Први батаљон. Има 122 члана Партије и 23 партијска кандидата. Социјални састав: 49% сељака, 39% интелектуалаца и 12% радника.

...

Други батаљон. Броји 117 чланова и 28 кандидата. Социјални састав: 55% сељака, 10% радника, 35% интелектуалаца.

...

Трећи батаљон. Броји 120 чланова Партије, 26 кандидата. Социјални састав: 65% радника, 15% сељака, 20% интелектуалаца.

...

Четврти батаљон. Броји чланова Партије 90; социјални састав: 55% радника, 25% интелектуалаца и мањи број сељака.

...

Шести батаљон. Има 79 чланова Партије. Социјални састав: 51% радника, 35% сељака и 14% интелектуалаца. Бројно најмања организација.

...

Поред ових организација, постоје још ћелије у Противколској чети (10 партијаца), Пионирском воду (7 партијаца), интендантури (4 партијаца); курири и комора штаба бригаде (11 партијаца). Најагилнија је ћелија Противколске чете.

...

Однос и сарадња у штабу бригаде апсолутно задовољавају. Са политодјелом такође су односи здрави.

...

14. фебруар 1943.

Заменик политичког комесара
1. пролетерске бригаде
Душан Кораћ

ПРЕКО НЕРЕТВЕ И ДРИНЕ

ОД ПРЊАВОРА ДО ИВАН-СЕДЛА

У Прњавору смо већ пет дана. Ослобођени град отворио све капке на прозорима. Дућанџије подигле врата на радњицама и слободно нуде своју робу. Народ је измилио на улице. Дјеца се весело играју „партизана и Њемаца", игре коју су с тешком муком организовали уз помоћ четног омладинца Јагоша, јер нико неће да буде Нијемац. Дјеца нас воле, уз нас су кад смо на починку, а дјеца, кажу, и брзо осјете ко им је пријатељ.

Прије неко вече наша културна екипа забављала је војску и грађане приредбом спремљеном за такву прилику. Весеље се продужило до касно у ноћ. Омладина је била најбучнија. Послије приредбе Васа је, кажу, тражила патрола по граду. Појавио се ујутро, исто онако изненадно како је и нестао. Другови су му понешто добацивали, а он црвени и покушава да се склони, проналазећи посао и гдје га није било.

— Ех, како би био лијеп овај несрећни живот да нема ратова! — гласну се из кутка пушкомитраљезац Божо, тек толико да „дискусија" о Васу не би прошла без његовог коментара.

Атмосферу „смири“ долазак курира.

Штаб се повуче у своју просторију, а дотадање коментаре замијени нагађање о приспјелом наређењу.

— На Бању Луку или Добој, шта мислиш? — чуло се из групе која је остала у соби.

— Оставите крупне ствари старијима, а ви се позабавите уређивањем опреме и оружја како би вам лакше било на маршу — опомену их Шпиро, замјеник командира, погладивши риђи брк.

Без ријечи се групица растури.

„Почела је офанзива“, проструја батаљоном.

Пред нама су опет дуги данонoћни маршеви и сурове борбе. Кратки предаси, као овај у Прњавору, само подсјете на мирнодопски живот. Редовно у таквој прилици одржавамо зборове, конференције, партијске и скојевске састанке, радимо с кандидатима, одржавамо четне конференције, увјежбавамо програм за приредбе, тако да се и не осјети како вријеме брзо прође.

Предвече 28. јануара ћутке смо се окупљали на зборном мјесту. Грађани су нас забринуто пасматрали. У току ноћи смо маршевали ка Бранешцима. Све су новајлије са нама, осипања нема. Чак смо и муке имали са онима који су уочи поласка наваљивали да их онако неспремне поведемо.

Пут нас је даље водио за Шипраге. У њима смо наишли на дио наше дивизијске болнице. Из сваке чете одредили смо групе које ће посјетити рањенике. Послали смо им и поклоне — нешто воћа и мало шећера нашло се у комори.

Ћоко и ја смо потражили Влада. Нашли смо га у кући управо до болнице. Обрадовао се. Рече да се осјећа боље, а затим поче о другима. Причао нам је о умирању пушкомитраљесца Зака, рањеног у главу при нападу на Деветине. Тај прекрасни младић, који је у свакој борби правио подвиге, умро је од наоко безазлене ране, у бунилу које је дуго трајало.

Владо је био забринут због задатка који је, у склопу евакуације болнице, добио од комесара дивизије. Али је продужио започету причу о томе како осјећа болове од рана тих мученика на носилима. И сваки корак оних који га носе представља нов бол за њега. А колико корака има одавде до тог новог одредишта болнице и ко зна колико ће мјеста болница промијенити у оваквој ситуацији?

Богдану, командиру чете из 2. батаљона, Њемци су сломили ногу при нападу на Црни врх. Тек што је рана почела зарашћивати, дошло је до покрета. И пред сам долазак овдје, оклизнуо се један од другова који су га носили

и, ето, Богдану пукла кост баш тамо гдје је почела зарашћивати.

Не допада се Влади ни ово одвајање болнице од дивизије. Рекли су му да ће болница преко Врбаса, тамо негдје ка Гламочу.

Потражили смо и Богдана. Лежао је у школској учионици, међу рањеницима. Било му је драго што смо га посјетили, али му не би право кад уочи сажаљење на нашим лицима. На моје ријечи да ми је жао што ће га рана намучити, одговори хладно и кратко:

— Револуција је таква, она од нас тражи самопријегор и стрпљење. Болови се морају трпјети. Не можемо сви доживјети крај. Има их којима је много теже...

Мало смо разговарали, поздравили се са њим и друговима око њега, и пожурили у батаљон. Рањеници из 3. крагујевачког су нам довикивали: „Рођаци, поздравите наше кад их сретнете и кажите им да ћемо брзо к њима".

Облаци су обећавали нове падавине, а вечерња измаглица нешто блажу температуру.

За марш смо још били бодри. Једино нас забрињавају новајлије; њих смо звали заједничким именом — Прњаворчани. Појединци су већ показивали знаке умора.

Преко Угра, пута Јајце—Травник, пута Доњи Вакуф—Травник и планине Комара путовали смо три ноћи. Зора нас је затицала уморне и исцрпене ноћним маршевима, засједама, рушењима путева и пруге, сталном напрегнутошћу и оштром јануарском хладноћом.

Једном у свитање смо се пели на брдо изнад села Скакаваца, да обезбиједимо пролазак колоне. Рекли су нам да се зове Каштел (тврђава). И личи на тврђаву. На источним падинама постоји некаква стара тврђава, но о њој се нијесмо распитивали, нити смо за то имали времена.

Са Каштела, који је на висини од преко 1 200 метара, видјели смо долину Врбаса, од Бугојна до Доњег Вакуфа. Ријека, цеста и пруга јасно су се оцртавале у јутарњем руменилу, које је наговјештавало сунчан дан. Колона, уморна од ноћног марша, пролазила је испод нас, а тамо, долином Врбаса, од Бугојна према Доњем Вакуфу, хуктала је композиција воза. Вјероватно је у топлим вагонима возила усташке злочинце који су закаснили да нас пресретну на прузи Доњи Вакуф—Травник. Густ дим из локомотиве мијешао се с јутарњом маглом над Врбасом.

На простору предвиђеном за нашу концентрацију (околина Горњег Вакуфа) стигли смо на вријеме.

Неколико дана смо држали положаје према Бугојну и извиђали према Травнику.

Офанзива се разгарала. До нас су стизале вијести о крвавим борбама по Кордуну, Банији, Босанској крајини и Лици.

Пред наш долазак 3. дивизија је ослободила Горњи Вакуф и избила на Макљен, превој на путу Горњи Вакуф—Прозор.

Поред Прозора смо прошли у јулу прошле године. Прича се да је Прозор утврђен и неосвојив. Али ми сада нијесмо без тешког наоружања. Имамо артиљерију и тенкове. Хаубични дивизион Врховног штаба је већ много пута помагао јединице у разним окршајима.

Око Вакуфа смо се мало окријепили и одморили од тешких маршева.

У селу Бистрици смо се присјетили гимназисте Мухарема Хајдархоџића. Он је у 1. чету дошао с групом сарајевских ђака када је чета била у Фочи, марта 1942. године. Био је тако млад да је једва носио пушку. Касније се развио и порастао да га не познаш, причао је Ђоко, комесар чете. Сјећали смо се како је спроводио заробљеног четника на масивима Дурмитора и његовог захтјева да у Ливну осветнички суди препознатом крвнику свога оца, усташком потпоручнику. Овдје, у Бистрици, има тетку. Свраћао је к њој са неколико другова, кад смо ту наишли средином јула прошле године. Тетка, вјероватно, очекује да ће јој Мухарем и сада изненадно банути у кућу. А он је погинуо при нападу на Јајце, у јуришу на њемачке топове, и сахрањен је на Цареву пољу изнад Јајца.

Прва је половина фебруара. Већ пет дана смо око Горњег Вакуфа. Дани су, зачудо, сунчани и топли. Снијег се бијели по околним планинама. Масиви Вранице с једне и Радуше с друге стране надносе се над овом долином око Горњег Вакуфа и затварају је ка југоистоку, према изворном дијелу Врбаса. За Прозор, и од њега према кањону Неретве, води само један колски пут, преко Макљена и кањоном Раме ка Јабланици. Пут је стрм, узан, ишаран честим серпентинама и оштрим окукама, нарочито на дијелу од Макљена до Прозора.

До нас су стигле вијести о великим успјесима 2. пролетерске дивизије. Она је у првом налету ослободила Пошушје и Имотски. Чуло се да су у Имотском нађени пуни вагони дувана. Томе су се нарочито обрадовали пушачи, који су се одмах интересовали да ли ће и када интендант ићи за следовање, јер је, по обичају, такав плијен брзо стизао до свих јединица.

Добили смо нов задатак. Од Горњег Вакуфа, преко

Солакове Куле и села Реповаца треба да избијемо на Иван-седло и заједно с 2. батаљоном ликвидирамо жељезничку бојну и усташки батаљон који се тамо налазе.

Петнаестог фебруара смо извршили марш до Солакове Куле, а 16. навече стигли смо у Реповце, на домак Иван-седла. Јединице су размјештене по кућама. По обичају су предузете мере да нико од становника тога и околних села не обавијести непријатеља о нашем присуству. Патроле су упућене у извиђање ка Брадини и Иван-седлу, а на брijегу изнад села је постављен осматрач.

Увече је Саво развезао причу с нашим домаћином Мустафагом. О свему и свачему. Причљиви домаћин нас је забављао објашњавајући своју политику:

— Ја сам ти се склонио вођекар у селу, јер тешка су времена дошла, браћо мила . . . — али се ту трже и исправи: — Другови моји, људи се некако изопачили, — продужи спретно — свој свога издаје за шаку соли и килу брашна. А ја велим и ово ће проћи, и опет ће се живјети са људима . . . А, алаха ти, друже команданте познајеш ли друга Тршу и оног његовог друга, како се зваше.

— Волођа — додаде Мирко, који је с интересовањем посматрао Мустафу и слушао његову причу.

— А, јес', Волођа! Били су они код мене, у мојој кући, кад сте пролазили прошле године овуда за Крајину. Јес', алаха ми, друже команданте! А ја ћорав и без ових ђозлука ни дању ти ништа не видим — скиде наочаре показујући их нама около, не прекидајући причу. — Их, а да ми није тога, ја бих био са вама, тамо би мени било мјесто, а политичар сам ти бољи од сваког комесара. Добро сам се снашао и са оним Самарџићем и оним нашим несрећним Поповцем, кад су силазили у Коњић. Био сам тада тамо и причао са њима.

— Па то су ти четници — упаде му у ријеч Крсто.

Али се Мустафа није збуњивао:

— Да, да, али треба се са сваким знати снаћи, а делије су овако кад их гледаш . . .

Саво се смијао и духовитим упадицама сјецкао Мустафину причу, која нас је све занимала и разонодила.

— А, друже команданте, како је теби име, алаха ти, видим да си добар човјек, па хоћу да знам и памтим имена таквих људи, требаћемо ми руководиоци један другоме послије рата.

Тек тада смо сазнали да је Мустафа муктар у селу и да му тај посао иде од руке.

— 'Ајде, ханумо бона, дај нешто да се једе — завршавао је Мустафа своју дугу причу. — Видиш, бона, каки су ти људи у кући! Све сами пролетери, команданти и коме-

сари. Све ће ти ово бити ђенерали и министри, алаха ми, 'оће. Тада неће ни твоме Мустафаги бити лоше.

Сви смо се грохотом смијали. И Мустафа с нама. Подижући наочаре, показао је „хануми" врата оставе и заједно са њом ушао тамо. Вратио се са осмијехом на лицу и задовољно се обратио Саву:

— Таако! Треба нешто и појести. Старјешине и војска не смију бити гладни. Није ни вама живот лак, а ви то патите ради свих нас, знам ја то; то је мени све друг Тршо објаснио. Их, какав је друг тај Тршо! Био ја водич кад су нападали и он мени каже кад запуца: „Овдје ти, Мустафа, склони се ту под мостом, ти не видиш добро, а ја . . ."

— А шта мисли Турска, чује ли се што о њој, хоће ли заратити на Швабу? — прекиде га Саво питањем, очевидно ради тога да прекрати причу, јер је Тршо (Рифат Бурџевић) био мртав и прича о њему је изазивала тугу код свих нас, а осјећали смо да би и Мустафу потресла вијест о Тршовој, Волоџиној и Томашевој смрти, па смо жељели да то пређутимо.

— А, Турска, велиш? Турска води политику.

Из сусједне просторије се појави „ханума" и позва Мустафу да јој помогне поставити вечеру.

Вечерали смо уз причу о другим стварима. Од Мустафе смо сазнали да је до рата живио као приватни намјештеник по босанским и херцеговачким градићима и да се тамо толико еманциповао да ни жену не крије од свијета, бар док су му људи у кући.

Седамнаести фебруар је освануо ведар и хладан. Битовња је над нама, а у селу и околини снијег. Опет у снијегу, а прекјуче смо били на копној земљи. Таква је Босна, час долина, час планина, час снијег, час копнина.

Забранили смо свако кретање по селу и из села. Требало је прикупити се до вечери.

Кад падне мрак продужићемо мачјим корацима ка Иван-седлу. Нападнемо га заједно с 2. батаљоном. Остали батаљони наше бригаде су десно од нас, усмјерени ка објектима на комуникацији (путној и жељезничкој) ка Коњицу, Брадини, вијадукту Лукачу, Брђанима и другим.

Према прикупљеним подацима, у Брадини су Талијани, жандарми и нешто усташа. Вијадукт Лукач добро чувају Талијани и жандарми. У Брђанима је група милиционера са жандармима; о објектима даље према Коњицу немамо обавјештења. На Иван-седлу и у Раштелици је дио жељезничке бојне из Сарајева. Дијелом у касарни, на утврђеним положајима код пирамиде и ко зна све каквим бункерима. Треба их напасти, разбити, растјерати. Није то лак

посао. Ако их не изненадимо, биће погибије, јер ми морамо заузети Иван-седло.

Касарне, ровове, положаје око споменика и терен упознајемо по причи мјештана који су туда пролазили и познају овај крај. Таква је судбина партизанских старјешина! Без карте наслућујемо терен по општим контурама и причању наших пријатеља. Уз помоћ мјештана, који се смјењују од села до села, ходамо по брдима и планинама, и до сада нам се свега једном десило да нас водић наведе на погрешан пут.

Дан нам је протекао у припремама и одмору пред борбу. Било је и коментара о Мустафи, који су се завршили констатацијом да је Мустафа у основи позитиван и да тако спретни људи могу бити корисни.

У сутону је из села изаврела колона батаљона и упутила се према Иван-седлу. На коси источно од села дочекао нас је Божо Прља, вођа патроле. Обавијестио је команду батаљона о ономе што је примијетио послије задњег извештаја који нам је упутио данас око 16 часова.

По свему судећи, код непријатеља на Иван-седлу нема никаквих промјена. Није примијећена никаква ужурбаност. Патроле се крећу истим путевима као и раније, тако бар причају сељаци. Осматрачи су им стајали на старим мјестима. Пругом су се користили као и до сада, а цестом возила нијесу пролазила, ваљда због снијега.

По понашању непријатеља рекло би се да још није открио наш долазак. То значи да ћемо постићи изненађење, а то је већ половина успјеха.

Снијежна бијелина и јасна мјесечина сметале су нам. Нешто испред нас јасно смо видјели колону 2. батаљона која је у виду тамне линије пресјекла бјелину падине. Магла се хватала за врхове Иван-планине и високи Лисин и постепено се спуштала ка Иван-седлу. Тај савезник нам је добродошао. Убрзаним корацима грабили смо према Иван-седлу. Ево нас надомак њега. Стигли смо заједно с маглом; она нам је помогла да неопажено прићемо. Чете се распоређују. Лијево одоше 1. и 3. чета. Оне нападају ровове и положаје око пирамиде. Кад то заузмемо, Иван-седло ће бити у нашим рукама. Друга иде право ка касарнама. Јакша с минобацачем полази за 2. четом. Ове ноћи нападамо без резерве. Или — или! То се нама чешће дешава.

Прва и 3. чета су већ на домаку ровова, још неколико корака па — скок. Магла се изненада подиже. Јасно се оцртала црна линија строја испред непријатељевих ровова. Стражар је уплашено повикао: „Ко је?“ и ускочио у ров.

Умјесто одговора строј је јурнуо ка рову. Пуцањ, кратак рафал, тресак бомби, па громко „ура“. Чете су ускочиле

у ровове. Збуњене усташе су се надале у бекство. Изненађење је било потпуно.

— Без задржавања, само напријед! — чула се команда.

Једна крупна фигура појави се на коси испред нас. Долазила је из правца гдје је до сада био непријатељ. Ипак, упитасмо:

— Ко је то?

Био је то боксер Борота. Прије нам и исприча:

— Сретох ту једнога, а бомба ми у десној, пушка у лијевој руци. Не знам шта да чиним, а он блене, скаменио се, а мали к'о јади. Питам га: „Ко си?", а он одговара: „Усташа". „А, ја, ја, ја, толики, мали, па усташа", велим ја њему. Но виђи врага! Ваљда се и он нечега присјети, па окрену да бјежи, али стигох га десном. Он паде, а ја продужих у оној општој трци за усташама. Па, ето, навратих да видим је ли онај остао или побјегао.

— Шта је с њим, је ли му боље? — припита га Милош, курир.

— Ено, лежи, несрећник, издахнуо као многи ноћас. Нијесам му крив, само сам га мало песницом докачио.

— А не рачунаш ону бомбу уз песницу? — рече Милош.

Борба се још чула према касарни и ми се упутисмо тамо.

Око касарне сабрала се повећа група бораца. Нешто дијеле и причају да тога има пун магацин.

Андро, интендант, нашао се ту и покушава да успостави ред.

— Слатка ова вражја мармелада, па се тешко људи одвајају од ње.

Саво је скренуо пажњу командирима да се чувају засједа.

— Од засједа да се чувају, велиш? Чини ми се да ове са Седла неће ни Сарајево задржати, судећи по безглавом бјекству одавде — додаде један од другова.

Настала је луда трка за усташама. У Раштелицу смо се сјурили за непун сат. Упали смо у жељезничку станицу и од чиновника затражили телефонску везу с Тарчином и податке о кретању возова. Намјеравали смо да по свим прописима примимо воз у Раштелици и дочекамо га „почасном" партизанском засједом. Али, на жалост, поноћ је била прошла, тако да је, по реду вожње, први воз наилазио тек у свануће. Свјесни тога да ће усташе побјегле са Иван-седла стићи да обавијесте своје о нашем доласку почели смо уништавање жељезничке станице Раштелица и рушење мостова на прузи и цести према Тарчину. Требало је обезби-

једити се од евентуалне брзе интервенције непријатеља од Сарајева.

За даље гоњење непријатеља у току ноћи није било услова.

Рушење мостова је текло споро, нешто због слабог алата, нешто због замора бораца, а и због наше неспретности и невичности томе послу.

Истурили смо јача обезбеђења према Тарчину, дио снага оставили уз штаб батаљона у Раштелици, а остатак повукли ка Иван-седлу.

Из 1. чете су нас обавјестили да је у окршају на Иван-седлу пао прекаљени јунак 1. чете Мишо Пурлија; из 2. чете је тешко рањен пушкомитраљезац Лазо Грбовић и већ је упућен у бригадну болницу. Непријатељ је имао петнаестак мртвих. Заробљеника није било. Заплијенили смо доста хране, муниције, опреме и нешто оружја.

Осамнаести фебруар смо дочекали расути по Иван-седлу, Раштелици, коси код Вуковића и око цесте и пруге према Тарчину.

Штаб батаљона се смјестио у кући поред цесте, у самој Раштелици; курири су позади куће наложили велику ватру и већ планирали некакву гозбу.

Дан је протекао као и обично послије борбе — у одмарању-чишћењу оружја, дотјеривању опреме, крпљењу поцијепане одјеће, а било је и састанака по групицама нарочито кад су стигле вијести из дивизије.

Вијести су биле повољне. Свуда наши успјеси.

Захтјев друга Тита је остварен. Трећа дивизија је сломила жесток отпор Талијана у Прозору и наставила надирање ка Острошцу и Рами.

Друга пролетерска дивизија напредује низ Неретву, ка Мостару.

— Дакле, другови, све тече како треба, још само Коњиц, па ће рањени другови моћи лијепо камионима преко Прозора, Коњица и Бијеле за Борачко језеро. Тамо ће им бити и удобно и лијепо. Ето, видите, како ми непријатељску офанзиву претварамо у нашу офанзиву! — коментарисао је приспјеле вијести Спасоје, нови комесар чете, једној групи бораца.

Занесен брзим и релативно лаким успјехом на Иван-седлу и комуникацији према Коњицу, штаб бригаде је упутио 4. и 6. батаљон у напад на Коњиц, а 1. и 2. батаљон су добили задатак да заједнички предузму напад на Тарчин, гдје су се, по обавјештењу извиђача, прикупљале неке непријатељеве снаге.

Божо, командант 2. батаљона, гласно се љутио кад је чуо задатак. Тек кад нам је пришао ближе и у повјерењу

рекао да већ неколико дана вуче некакву вражју температуру и не може мањи, сјетили смо се да се због тога љути. А можда и није. Можда је осјетио опасност која нас је вребала од Сарајева.

Заједнички смо се договорили о нападу и 20. увече на брду источно од села Врбање дата су задња допунска наређења четама. 1. батаљона. (Требало је да 2. батаљон напада на Тарчин. са сјеверозапада, преко Граба).

По мраку смо се неопажено привукли положајима око Тарчина. Рачунали смо на брз и лак успјех. Мало пажње смо придавали обавјештењу извиђача о прикупљању неких непријатељевих снага у њему.

Трећа чета је упућена на пругу и цесту источно од Тарчина, како би онемогућила одступање непријатеља и тамо рушила пругу и цесту да би спријечила евентуално придолажење појачања од Пазарића. Очекивали смо да ће 3. чета избити на комуникације неопажено и лако извршити задатак. Међутим преварили смо се. Кад је чета избијала на комуникацију на њу је отворена ватра из вагона воза који је ту стао. Због борбе која се већ разгарала у Тарчину, чета је покушавала да насрне на композицију, али је сваки пут одбијена ватром која је обухватала све шири простор. Кад је покушала да се забаци десно, наишла је на још тежу ситуацију. Тамо су се из већ пристигле друге композиције искрцавали Њемци са артиљеријом и тенковима. Чета је оцијенила ситуацију као врло критичну и повукла се на косу јужно од пруге, одакле је могла само дјелимично ометати кретање непријатеља ка Тарчину.

У Тарчину и око њега крклјало је као у казану. Гранате су шиштале изнад наших глава и експлодирале по коси позади нас, ракете су скоро стално парале небо и освјетљавале простор. Чинило се да наши бацачи успјешно туку по Тарчину и да је притисак 2. батаљона са сјевера силовит. Мада је 3. чета јављала о озбиљној ситуацији пред њом, ми смо настојали да свакако ускочимо у Тарчин, па макар га одмах морали напустити.

Борба је трајала до пред само свануће. Војо и Василије су јавили да су примијетили долазак у Тарчин некаквог воза с војском, а 3. чета — да неће моћи издржати даљи притисак, јер су се они из воза искрцали и већ их нападају. „Чујемо јасно њемачку команду — форверц, и гласан разговор на њемачком језику", стајало је у извјештају 3. чете.

Ватра је јењавала и испред 2. батаљона. Наши бацачи су умукли. Сигурно, Јакша Драговић оцјењује да драгоцјене гранате мора чувати за критичније тренутке.

Пред свануће смо се повукли у Трзањ и Вуковић. Штаб батаљона се спустио на цесту. У кући у којој је био послије ослобођења Раштелице донио је одлуку да у Трзњу остави само 1. чету, а остале упути према Иван-седлу. Рачунали смо да смо бар успјели ошамутити непријатеља и да он неће тако лако поћи у напад. Толико потцјењивање непријатеља замало нам се није тешко осветило. Изнурени борбом у току прошле ноћи, заспали смо.

Из сна ме пренуло снажно дрмање курира Пеша. Он је стајао поред мене и саопштавао:

— Прва чета води борбу са Њемцима већ читав сат. Почела је да одступа према Вуковићу. Њемци наступају према њој у двије колоне. Десетина која је на мосту каже да је видјела тенкове, а већ је пуцала на њемачке патроле. Саво, Владо, Крсто и Мирко одоше цестом горе. Рекли су да пожуриш за њима.

Са Пешом пожурих цестом за друговима и стигох их тамо гдје цеста замиче у шуму.

Штуке су се већ појиле над Иван-седлом и заглушне детонације су допирале до нас. Саво, забринут због бомбардовања, пожури са Крстом, Мирком и два курира, а Владо и ја остадосмо да по Пешу упутимо наређење 1. чети, па ћемо и ми ка Иван-седлу. Већ је од Сарајева стизала нова ескадрила кад је курир кренуо ка селу Вуковићу и 1. чети, а Владо и ја ка Иван-седлу.

Поново су бомбардовали Иван-седло. Планином су одјекивале снажне експлозије. Сирене штука су парале ваздух. Прва чета је водила огорчене борбе на коси код Вуковића. Ми смо хитали ка Иван- седлу.

Са авијацијом одавно нијесмо имали посла, а сада се тако снажно окомила на Иван-седло. То је знак да су посриједи врло озбиљне ствари.

Почела је изузетно тешка борба за Иван-седло, за лијеви бок наших снага у долини Неретве, за пут наших рањеника преко Коњица и Бијеле ка Борачком језеру.

Гајо ВОЈВОДИЋ

У ОДБРАНИ РАЊЕНИКА

У борбама за одбрану рањеника задњих десет дана фебруара 1943. године, тукле су се непрекидно јединице 1. пролетерске бригаде око Коњица, на Иван-седлу и другим околним местима. Првих дана марта требало је усиљеним маршом, по великом снегу, прећи преко планина и заузети положај између Бугојна и Горњег Вакуфа. Били смо исцрпени дугим борбама, али смо успешно извршили овај задатак, који је — како нам је речено — поставио врховни командант друг Тито.

Налазимо се на положајима између Бугојна и Горњег Вакуфа. Морамо задржати Немце док не стигне главнина 3. батаљона. Са нама је вод пратећег оружја: тешки митраљези и бацач мина. Данас је 4. март.

Испред нас, у долини којом кривуда пут, видимо колону Немаца. Крећу се ка нама. У исти мах артиљерија почиње да туче наше положаје. Убрзо се појављују два месершмита: лете врло ниско, бацају бомбе и туку из митраљеза.

Око 8 часова и 30 минута зачу се немачка команда „форверц". Спремни смо. Лежимо припијени уз земљу и не мрдамо иако нас туче артиљерија.

— Припремите бомбе, другови! Митраљесци, будите спремни! — наређује командир Мома Јоксовић.

На његову команду експлодирале су прве ручне бомбе. Немци су се појавили на врху косе, али их је јуриш Омладинске чете натерао да се повуку. Поново се појављују авиони, овога пута читава ескадрила. Туку нас топови са цесте. Када се ватра стишала, Немци поново излазе на косу. Омладинци их опет дочекују бомбама и рафалима. Коса је без заклона, чиста као длан. Окршај је жесток. Болничарке

трче, указују хитну помоћ првим рањеницима. Њих има све више. Чује се запомагање Свете Папковића; рањен је у стомак и јауче. Смртно је погођен и командир Мома Јоксовић. Нисам успео ни шињел да му раскопчам, да видим где је рана, а он је већ био мртав. Ударио га метак у лево раме и покидао му крвне судове, тако да је одмах издахнуо. Ово је други командир који нам гине у кратком року од четири месеца.

Десетар Лојо са својом десетином пребацио се низ косу и поткачио Немце бомбама. Наша митраљеска ватра је безуспешна јер су Немци у мртвом углу, па их ефикасно можемо тући само ручним бомбама. Наш положај је неповољнији; ко год се помоли, одмах је изложен убитачној ватри. Ускоро су одјекнуле експлозије бомби на нашем левом крилу. То је Крстов вод у акцији. Немци баш тамо покушавају да изврше продор. Одбијени су, али је рањен водник Крсто Мандић. Захватио га је снајпериста и са два дум-дум метка направио му читав прозор на грудима. Рана је смртоносна.

Прилазим Крсту. Он се држи храбро; само шкргуће зубима. Болничарка је узнемирена, шапуће ми тихо да он не чује:

— Рана је толико велика да је не може завој с газом покрити. Покушала сам са два, па опет је мало. Много крвари.

Пипам му пулс и руку — хладан је као лед. Из ране на грудима пљуска крв, као да је човек шаком избацује. Крв се одмах згрушава, јер је веома хладно. До нас допиру јауци Папковића.

Крсто му каже:

— Стегни зубе, шта си се разнежио, ране се морају јуначки подносити.

Излазим на положај и гледам шта је с Лојовом десетином. У том тренутку се пребацивала десно преко косе. Тада је почела унакрсна ватра из шараца. Не могу ни напред, ни назад. Рашид Хаџимештић клекнуо на оба колена и наслонио се на пушку, а митраљез га туче. Рафал га је погодио посред појаса, тако да су му сви меци у фишеклијама експлодирали. На леђима му је опасач пресечен истим рафалом. Остао је без иједног метка. Дозивам га, али он не чује. Хтео бих да му кажем да се читава Лојова десетина врати, али мој глас надјачава ватра. Лојо и остали нестадоше са видика, када поче да пуца митраљез. Лакну ми. Живи су чим митраљез дејствује. Навикли смо на његово кратко пуцање. Све по два-три метка.

Враћам се да видим шта је с рањеницима, Крстом Мандићем и осталима, да ли су још у животу.

Крсто се очајнички борио са животом. Блед је као крпа.

— Крсто, Крсто, како је?

Он отвара мутне очи и познаје ме више по гласу него што ме види. Пружа ми руку. Хватам је и он ме пита:

— Јесте ли одбили Немце? Има ли доста рањених? Што Папковић не ћути? Нећо, молим те, када дође ослобођење и вратиш се кући, поздрави моје родитеље, Риста и Ристу. Ако преживиш, реци им да сам погинуо за слободу свију нас. Нека ме не жале. Имају још деце. Ваљда ће им неко преживети...

Покушавам да га прекинем, да му нешто одговорим, али он наставља све слабијим гласом да га једва чујем и разумем. Убрзо је издахнуо.

Одбили смо још неколико немачких јуриша. Милан Пичурић, водник пратећег вода, маше ми руком, јер га не чујем од силне детонације граната, и једва разабирам да треба да одем до њега. И код њега су рањена два-три друга.

Мали Шуца је рањен у главу. Откинуо му метак парче кости изнад десног уха, тако да му се види мозак. Сав је у крви, али не пушта тешку бреду из руку, него туче по Немцима. Иза Шуце стоји коњ Цветко. Није везан. Не треба га ни везати ни водити. Чим натоваре бреду на њега, он сам трчи за Шуцом.

Помоћ нам је стигла у прави час. Борци заузимају положаје лево и десно, смењујући наше борце. Објашњавам команданту батаљона, Моми Станојловићу, ситуацију и упозоравам га да другови не истрчавају јер заклона нема, а непријатељеви снајперисти са добрих позиција туку веома прецизно. Наводим му имена рањених: Момо, Крсто, Папковић, Рашид, Келава и Тони.

Повукли смо се мало иза косе, да се одморимо. Ту је одређена група омладинаца који ће сахранити Мому и Крста.

С погинулим друговима опростили су се комесар чете Димитрије Јанковић Цици и Недељко Милић Ћипа, заменик командира чете.

Ово су били највећи губици које је Омладинска чета претрпела у једној акцији.

Остависмо две свеже хумке и кренусмо даље. Папковић се страховито мучио. Неколико пута је молио другове да му скрате муке. Када је увидео да то нећемо да учинимо, тражио је оружје да то сам учини. Издахнуо је исте ноћи на носилима.

Недељко М. МИЛИЋ

НА НЕРЕТВИ

Снег се топи. Колона вијуга долином Неретве. У долини је много војске. Чују се топови. Одјекују и експлозије авионских бомби. Покрај колоне прође чета тенкова, која хита на положај. Црвена петокрака одудара од тамнозелене боје тенкова, који су до ослобођења Прозора служили непријатељу. Сада је то наше оруђе. На расквашеном путу од истопљеног снега остају трагови гусеница.

У колони се тихо зачу песма. Убрзо постаде снажнија. И у часовима када је снага на измаку, у очекивању нових окршаја, песма је увек носила људе, давала им нову снагу; с њом се лакше корачало иако су ноге биле уморне, иако је мраз штипао непокривене делове тела, иако смо већ неколико дана добивали само по један оброк хране дневно.

Долина Неретве се све више сужавала. За леђима остаде скоро опустела Рама. Изнад пута се уздиже Товарница. У подножју усечени пут вијуга поред реке. Стрме стране спуштају се до самог пута. Понегде се виде трагови експлодираних бомби. Тутњи планинска река, носи суво поломљено грање и мртва тела талијанских војника, која су се откачила са стене. Носи и војничку опрему, која није потонула, и песму пролетера, који хитају дуж њених кањона.

Касно у ноћ батаљон застаде у Јабланици. По четама је извршен распоред смештаја. Друга чета улази у пространу једноспратну кућу недалеко од Неретве. За судбину домаћина нико није знао. Једино растурене ствари показују да се нешто драматично одиграло с породицом која је ту живела.

Стиже све више војске. Бат корака и топот коња одјекују празним улицама. Мештана готово нема, само је понеко остао у кућама.

Уморни борци брзо заспаше. Нису осећали ни тврд дашчани под, ни глад која мучи већ толико дана. Само су стражар и дежурни упињали задње снаге да остану будни. Очни капци су се готово сами затварали. Неколико бораца је успело да пре спавања опере хладном водом надуле ноге. Остали су и то време искористили за одмор. Очекивао се покрет у току ноћи.

Осмог марта, у четири сата ујутру, дежурни је с муком будио поспале људе.

— Вечера, другови! — позивао је он ко зна по који пут.

— Каква вечера!? Пусти ме да спавам! — процедио би неко окрећући се на другу страну.

Хоће ли он да вечера или не — то је његова ствар.

Дежурни је упорно дрмусао сваког борца. Ускоро се чета нађе у строју. Отекле ноге, кукови и колена болели су.

— Када пре прође ноћ? — упита неко зевајући.

Није добио одговор. Људи су тромо вадили из ранца порције да приме вечеру, доручак или ручак — нису ни сами знали шта. Пред казанима, испред којих је догоревала ватра, чекао је строј. Једни су чекали, док су други већ увелико празнили порције. Брзо је нестајао тај ретко скувани скроб од јечменог, непросејаног брашна. Утонуло парче говеђег меса једва се осећало под кашиком.

— Покрет! — наређивао је дежурни.

Чета се брзо построји. До сванућа је остало нешто више од сата. Високе планине, које су се стрмо спуштале ка Неретви, тешко су се распознавале. Једино је свежина ваздуха опомињала да су оне на домаку. Звезде су светлуцале на небу. Кањон је равномерно одјекивао под ударцима реке.

Колоном по један чета пође ка Неретви. За неколико минута изби на реку. Погледи бораца усмерише се на стрми прилаз мосту, на гвождену конструкцију која је вирила из воде, на мост који су наше јединице, по наређењу друга Тита од 28. фебруара, бациле у ваздух. Срушен је да бисмо непријатеља заварали. И то је успело. Непријатељ је одатле повукао јаче снаге верујући да ћемо се пробијати у другом правцу. А сада преко тог порушеног моста прелазе борци и рањеници. Чело колоне се спушта стрмим, готово вертикалним прилазима ка изломљеној конструкцији. Многи иду четвороношке. Испод моста се пенуша силовита река. Пенуша се и бучи, ударајући у наквашене делове моста. За конструкцију која вири из воде привезан је уски дрвени висећи мост. Преко њега прелазе само тежи рањеници. Борци су се пентрали по гвозденим деловима моста, који су стрмо штрчали изнад реке. Ноћ захтева пажљиве покрете, а мост ипак треба брзо проћи, јер за нама следе друге јединице које до сванућа треба да пређу на леву обалу.

— Ко зна колико ћу пута до краја рата прећи ову немирну реку? — тихо процедих.

Сетих се Дунава који мирно протиче крај моје куће. На њему сада плове бродови под немачким заставама. А он тече и ћути... Сада бих сатима остао прикован изнад Неретве и гледао њене вртлоге, њену незадржљиву снагу,

стрме обале обасјане сунцем, пропланке и стене. Живео бих крај ње и радовао се њеној снази.

У свануће чета се нађе на левој обали. Прва и 3. чета су увелико хватале вијугави пут, који излази ка селу Крстацу.

Крај моста десетак мртвих четника. Пали су извршавајући наређење које су добили од окупатора. Погинули су бранећи Италијане. На њима су делови избледеле талијанске униформе. На главама црне шубаре и кокарде умрљане земљом и крвљу. Борци их презриво погледаше. Многи су помислили: када се ова борба заврши, историја ће их осудити. Осудиће их као издајнике. Осудиће их и њихова рођена деца и цео народ.

Батаљон се ужурбано хвата неравног пута. Испред њега је оголели беспутни Прењ, најдивљија планина овог краја, којом су до рата крстарили само шверцери дувана.

Задатак батаљона је да у садејству са осталим јединицама бригаде прошири мостобран на левој обали Неретве, да омогући несметан пут рањеницима, којих је сваког дана све више.

Сунце се помаља изнад високих планина. Понеки облак прође небом, лењо, као да жели да дуго остане над оголелим земљиштем. Свуда унаоколо крас. Као да из земље ниче. За батаљоном остаде Јабланица и мост преко Неретве.

Одједном небо се проломи.

— Авиони! Лези! — зачу се глас командира чете.

Крај усеченог пута борци полегаше преко оружја. Само су коњи мирно стајали, натоварени казанима и резервном муницијом. Изнад батаљона кружила су четири „дорнијеа". Спуштали су се и ниско, али нас нису приметили. Устремише се ка Јабланици. За који тренутак одјекнуше бомбе и село Крстац, са својих десетак кућа, нестаде у диму и облацима.

У колону стиже вест да су погинула четири тешка рањеника. Остадоше у тврдом херцеговачком камену.

Раде ИГЊАТОВИЋ

ИВАН-СЕДЛО

Неколико часова после извлачења из борбе с положаја Велики Дубоки Поток и прикупљања у селу Реповцима, Краљевачки батаљон примио је ново наређење:

„Ноћу између 22. и 23. фебруара провући се кроз борбени распоред непријатеља, заћи у позадину и извршити напад у рејону Иван-седла. Напад десно, на положаје на Малом Ивану, врше делови 3. санџачке пролетерске бригаде, а лево, на положаје кота 1174 — кота 967, напада 3. крагујевачки батаљон 1. пролетерске бригаде. Почетак напада за све јединице 24.00".

Ситуација код непријатеља у рејону Иван-седла није нам била јасна. Али се претпостављало да непријатељ има знатне снаге. Та претпоставка се показала као тачна.

На извршење задатка батаљон је кренуо око 21 час 22. фебруара 1943. правцем село Реповци — западно од села Мркаљића—Иван-седло.

Пред полазак борцима је указано на важност задатка и на услове у којима се батаљон може наћи. Предузете су и многе друге мере. Борци су растерећени сувишне опреме ради лакшег и тајног кретања. Батаљон је сву тежу опрему и коње оставио у Реповцима. Борци су понели само лако наоружање: пушке, аутомате, пушкомитраљезе и доста бомби.

Завршни део припреме извршен је у току самог покрета, пре проласка кроз непријатељев борбени распоред.

Око 23 часа батаљонска колона се провукла кроз борбени поредак непријатеља западно од села Неветина. То је један од оних рејона у којима су делови батаљона протеклог дана имали врло оштар окршај.

Пролазак је извршен мирно, иако непријатељ није био удаљен више од стотинак метара. Пронађена је „рупа" у

његовом борбеном распореду. Ноћ, густа букова шума и снег омогућили су тихо кретање. Али је то имало и своје негативне стране. Ишло се ван пртине и пута, по врло дубоком снегу у условима крајње ограничене видљивости, што је успоравало покрет и захтевало знатне физичке напоре. Ипак, батаљон је стигао на време. Прешао је комуникацију Сарајево—Коњиц, на деоници Иван-седло—Брадина у рејону села Мркаљића, и избио у бок непријатеља размештеног у рејону Иван-седла.

Непосредно пред напад 1. и 3. чета развиле су се у стрељачки строј, док је 2. чета задржана у резерви. Приласећи непријатељу, 1. чета се развила источно од комуникације Брадина—Иван-седло, док је 3. чета наступала нешто источније од ње.

Напад на Иван-седло непријатељ није очекивао. Није претпостављао да су партизанске јединице у могућности да се неопажено провуку кроз његове редове у позадини и отуда га нападну. Због тога је непосредно обезбеђење јединица размештених у рејону Иван-седла вршио само са слабијим деловима.

Батаљон је такву неопрезност добро искористио. Јединице предвиђене за напад избиле су тачно у предвиђено време, неопажено испред логора, фронтом на тридесет до сто метара. Испред њих, у шуми, гореле су ватре. Око ватара Немци су дремали. Стрељачки строј батаљона само их је мањим делом могао обухватити. То су биле резерве, артиљерија и јединице за снабдевање из састава групе „Анакер". Са јуришног одстојања осули смо по њима ватру из свих оруђа.

Затим смо јуришали. Створила се страшна гужва. Непријатељ, изненађен нападом, бежао је. Око ватара су лежали убијени и рањени. На десном крилу, под налетом рудара, Немци су напуштали и поједина артиљеријска оруђа. Послуга на њима је поубијана. Неки пушкомитраљесци тукли су по њој до последњег метка.

Бомбе одјекују. Не зна се коме су намењене, кога ће разнети. Под блеском њихових експлозија, виде се силуете људи како падају. Јуре. Отимају се око оружја. На друму, у рејону Иван-седла, јека мотора измешала се с јеком експлозија. Јединице за снабдевање су бежале. Око рањеника, плена, убијених, борци се не задржавају. Јуре. Али ни непријатељ не чека. Из ненападнутих рејона отвара снажну ватру. Артиљерија туче картечом. Брише. Не осврће се по коме бије. Логор јечи.

Почиње противнапад. Са положаја Мали Иван и из рејона коте 967 непријатељ скида снаге. Слободне су, јер наше јединице које су биле предвиђене да их нападну, сти-

цајем околности, нису извршиле напад. Непријатељ продире на бокове батаљона. Тежи да их одсече. Батаљон се извлачи. Надмоћност непријатеља постала је очевидна. Даље задржавање не би било оправдано. Одлепили смо се од непријатеља, а он, срећом, није имао смелости да предузме гоњење.

Према процени, губици непријатеља у овој краткој борби износили су око тридесет убијених и рањених. Да поједина оруђа, због замрзавања, нису отказала, они би били још већи.

Наши губици: три погинула и десет рањених бораца.

Међу рањенима је и заменик комесара Рударске чете, партијски руководилац чете и члан батаљонског бироа, рударски радник Никола Бубало. Јурио је пред четом. Водио је борце. Јуришао на топове. Када је, тешко рањен, пао, његови другови су за његов спас дали нове жртве, али га нису оставили, изнели су га из борбе. Сутрадан, на слободном делу земље, издахнуо је.

У праскозорје, батаљон је поново прешао линију фронта.

Милош ВУЧКОВИЋ

СИЛЕ ОСОВИНЕ

У четвртој офанзиви пролетери заробе немачког мајора и једног Талијана. Спроводник их повеза некаквом узицом и потера пред собом. Идући тако наиђе на друга Кочу Поповића, који га упита:

— Ко су ти ови?

— Силе Осовине, друже команданте — смејући се одговори спроводник.

БУБАЛО ЈЕ ТАМО ГДЕ СЕ ПУЦА

Добили смо задатак да извршимо напад на Иван-седло. Кад је пала ноћ, кренули смо према немачким положајима. Сем нашег, у акцији учествује и Крагујевачки батаљон.

Развили смо се у стрељачки строј (Рударска и 1. чета) и тихо се, под заштитом ноћи, привлачимо Немцима. Били смо ојачани великим бројем пушкомитраљеза. Мислим да смо их имали петнаест до двадесет. Успели смо да се неопажено привучемо Немцима и да их изненадимо.

Прва чета је наступала на десно, а Рударска на левом крилу. Био сам поред Бубала у Рударској чети. Затекли смо Немце како ложе ватре. Изненада смо осули ватру на њих из свих оружја. Међу њима је настала узбуна и пометња.

Бубало је, као и увек, био међу првима који су јуришали. Скочио је без двоумљења у први бункер и побио Немце у њему. После тога је с деловима 1. чете нападао на косу која се пружала пред нама. Потпуно смо растурили Немце и освојили косу.

Борба се распламсала, жестока обострана паљба је заглушивала уши. Опет смо пошли у јуриш. Знали смо да лево од нас треба да нападају Крагујевчани. Због тога сам звао: „Ало, Крагујевчани". Тада су Немци с великим снагама извршили жесток противнапад. Настао је прави ватрени пакао.

Требало је донети одлуку. Божа Калембер је потражио Бубала да се саветују. Запитао ме је где је Бубало. Одговорио сам:

— Па знаш и сам — увек тамо где се најжешће пуца.

И заиста, нашли смо Бубала како из стојећег става сипа рафале из пушкомитраљеза.

У борби која се даље разгарала опет смо се раздвојили. Када сам се нешто касније пребацио на десну страну, наишáо сам на њега. Намах ми се нешто у грудима склупчало када сам га видео како лежи тешко рањен. Другарица Славка га је била заклонила иза букава. Имао је на себи кишну кабаницу. Прискочио сам, клекнуо и ножем расекао кабаницу. Из груди, на левој страни, лила је крв. Расекао сам и одећу. Испод леве сисе зјапила је рана. Успео сам да испод ребара извучем повећи гелер. Славка је донела завој и превила га.

За све то време, у току моје „операције" и Славкиног превијања, Бубало се повремено само трзао, али гласа није пустио. Могао сам да претпоставим какви су то били болови и колико је ту требало снаге да их ћутке подноси.

— Држи се, добри мој друже — проговорио сам зазадивљен његовим држањем.

Положили смо га на ћебе и понели низ падину, око двеста метара, до једног камењара. Било нас је троје. У једном тренутку нисам могао више. Спремно ме је заменила другарица Стана из Мркоњића. Осам сати смо носили Бубала у ћебету. Сећам се дивне пожртвованости другарице Стане. И држања Бубаловог — ни да јаукне за све то време. Оставили смо га у болници и вратили се у батаљон.

Прошло је два или три дана, били смо на положају код села Трешњевица, када је стигла вест да је Бубало подлегао ранама.

Сећам се како је одједном настао тајац у чети. Људи нису хтели да поверују да је такав борац умро.

Пред нама је искрсавао лик вољеног друга. Снажан, лепо развијен, уредан, увек насмејан, живахан, хитар. Носио је заплењени немачки пушкомитраљез шарац с ремником преко рамена и држећи шаком врх цеви. Кретао се с њим лако и чило у својим гумењацима, као да нема никаквог терета.

Знао сам га као младића, рударског радника из Трепче. Заједно смо тамо радили. Иако врло млад, био је члан Урсових синдиката. Убрзо је постао и кандидат за члана Партије. Дошао је априлски рат 1941. године и успостављена је власт окупатора. У тим судбоносним данима Бубало се није двоумио: знао је где му је место, — 20. септембра заједно смо отишли у партизане.

Већ првих дана, у Копаоничком одреду „Тодор Милићевић", показао је спремност да изврши сваки задатак. Одважно је полазио у сваку акцију.

Приликом повлачења из Србије за Санџак, када су се многи питали шта ће сада бити, Бубало није био забринут. Имао је пуно поверење у Партију и Врховни штаб, био је

уверен у праведност ствари за коју се бори, у неминовност победе. У Рудом је 21. децембра, када је чуо Титове речи, добио речиту потврду да је његова вера била основана. Био је тога дана необично весео и расположен. „Видео сам Тита", понављао је ведар и насмејан. Бубало, рудар-пролетер, постао је борац-пролетер.

На борбеном путу 1. пролетерске имао је прилике да испољи своју храброст и друге одлике непоколебљивог и неустрашивог борца. Како смо улазили из борбе у борбу, тако је Бубало постајао све искуснији и вештији борац, који је већ умео и друге да учи ратној вештини.

Упоредо с тим израстао је и Бубало-комуниста, затим партијски секретар ћелије и члан батаљонског бироа, доследан партијац, који је увек био пример другима. Стекао је поштовање и поверење својих другова у чети и постављен је за заменика комесара чете. Спреман је био да увек пружа помоћ другу, да га разуме, да му да објашњење, да га убеди, да позитивно утиче на њега, али и да комунистички отворено укаже на слабости и грешке. Имао је за то довољно моралних квалификација. Он је као обичан борац заслужио да му се повери пушкомитраљез још у Србији, кад смо их мало имали. Као пушкомитраљезац испољио је не само ванредну храброст него и примерно држање борца. Никад се није потужио да му је тешко, да је преморен, да му треба помоћ. Касније, кад је постао партијски руководилац, то му није ударило у главу — знао је из властитог искуства с каквим се све тешкоћама борци носе, знао је како им је, шта мисле и осећају у свакој ситуацији. Зато је било природно и њему својствено да на маршу, када је умор надвладавао и последње физичке снаге бораца, редовно смењује другове узимајући од њих пушкомитраљез да га он носи; за време предаха се трудио да научи неписменог Дотлића и друге да читају и пишу, јер је он врло добро знао да све дотле док су неписмени — они не могу бити равни другима; кад је требало поделити на једнаке делове оскудну количину хране или замотуљак дувана — никада није изневерио очекивања и поверење својих сабораца; брига за болесне другове и за рањенике употпуњавала је племенити лик овог рудара-комунисте . . .

Због свега тога он је уживао велики углед међу борцима и њихову неподељену љубав. Зато је тешко, заиста, било поверовати да таквог човека више нема, да нас је заувек оставио.

Проко ЖИГИЋ

ИЗВЕШТАЈ ШТАБА БРИГАДЕ О ИВАН-СЕДЛУ

ШТАБ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ
1. ПРОЛЕТЕРСКЕ УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ
НОВ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Бр. 210
18. фебруара 1943. у 19 ч.

ШТАБУ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

Друже команданте, извршили смо ваше наређење. Ликвидирана су непријатељска упоришта: Раштелица, Иван-седло, Брадина, Лукаш и Брђани. Обезбеђујемо правац од Сарајева, чистимо непријатеља према Коњицу. Стање бригаде ратно, ново нема ништа.

...

Борба на Иван-седлу била је жестока. Сударили смо се на 10 м са усташама, услијед тога што је била густа магла и нисмо могли распознати линије. При првом додиру са непријатељем извршили смо на читавој линији јуриш и заузели непријатељске положаје. Убили смо 23 усташе. Имали смо једног мртвог и 3 рањена, од којих два теже. Заплијенили смо: 1 тешки митраљез, до 80 000 пушчане муниције калибра 7,9 мм, извјесне количине резервне хране (конзерве, сувог меса, мармеладе, хлеба, брашна, шећера и др.) и један камион. Наставили смо гоњење непријатеља према Раштелици, у коју смо ушли скоро без борбе. Уништили смо жељезничке постројбе и поскидали шине из тунела.

Борба у Брадини била је другојачија. Пришли смо до непријатељских положаја на 30 м и поставили тешка оруђа: бацаче и противколац. Међутим нисмо могли напријед: противколац није могао разрушити објекте. Талијани су тукли из утврђења невјероватном жестином. Борба је трајала до 6 часова, 18. ов. м., када смо главнину снага повукли на 500 метара сјеверно од Брадине, остављајући само мању блокаду Брадине. Предузели смо мјере да помоћу бензина упалимо зграду која се налазила у средини бункера. У току дана смо се припуцавали са Талијанима и жандарима, припремајући паљевину зграде. Међутим, око 12 часова отворила се борба на путу од Брђана према Брадини. Наш батаљон у засједи ступио је у борбу са Талијанима који су ишли од Коњица у помоћ овима код Брадине. Пјешадију је пратио један воз. Наши су послије краћег окршаја тукли Талијане, натјерали воз у бјектсво и журећи за њима заузели мост на Лукачу и овладали жељезничком станицом и селом Брђани. Талијани су имали приличне губитке. Ми смо тада извршили јак притисак на непријатеља у Брадини, тукући га брзом паљбом из тешких оруђа. Успјели смо да бацимо и бензинске флаше. Непријатељ је истакао бијелу заставу. У борбама имали смо 2 мртва и 4 рањена, већином лакше. Заплијенили смо 9 тешких митраљеза, знатне количине хране, муниције, одјеће и др. Заробили смо 60 Талијана. Ратни трофеји се још пребројавају.

Све јединице показале су се величанствено, како за вријеме овог историјског марша по напорима, тако и за вријеме борбе.

...

Непријатељ је деморалисан. Становништво је на нашој страни.

...

Укупни губици непријатеља: убијених 23 усташа, око 80 Талијана и 12 жандарма. Наши губици: 4 убијена и 7 рањених.

Смрт фашизму — слобода народу!
За штаб бригаде

(М. П.)

командант
Д. Лекић

У КЛАНЦУ

Краљевачки батаљон је улазио у уски кланац између две стрме стране, кад нешто изненада зашишта и заклобуча изнад глава бораца. Они попадаше у ретку папрат. Граната груну. Диже се земља увис и пошкропи борце. Они устадоше и, изненађени, погледаше у правцу одакле је дошла граната, напрежући слух не би ли чули поновни пуцањ.

— Трком напред! — преносила се команда.

Чело батаљона прелазило је у трк, док се крај колоне гурао напред правећи мали неред у бацачком воду.

Артем[1], командир бацачког вода, који је био на зачељу, управо је измахнуо прутом и ошинуо преко мршавих сапи последњег коња у колони кога је коњоводац узалудно вукао да пожури. Са рзањем коња, батом многих ногу и звекетом сандука муниције и куварских казана измеша се кратки подмукли клепет и шиштање друге гранате. Артем се баци на земљу. Иза њега се подиже папрат и земља, одјекну експлозија и покри га бели дим. Из дима излете коњ и бесно појури напред, газећи борца пред собом. Артем се подиже на руке, па онда клону.

Два најближа борца хитро му прићоше, подигоше га између себе и трком замакоше у кланац за батаљоном.

Горе, у страни, падоше још две гранате и опет завлада тишина. И све би било брзо заборављено, као у стотину сличних догађаја, да у колони нису била носила и на њима бескрвно и бледо Артемово лице. Једну руку држао је на грудима и пипао прстима неправилне облике парчета гранате, које му је, заједно са земљом из дубоке ране на листу ноге, извадила болничарка док га је превијала. Четири

[1] Славољуб Мирковић.

борца који су га носили неједнако су корачали страном, стењући под носилима, док је он гледао тамне врхове планина који су се лагано удаљавали. Борци су се смењивали под носилима.

Лагано је падао мрак. Колона је журила да се дохвати планинске висоравни још за дана. Почеше најпре ретке крупне капљице, а затим читави млазеви ране пролетње кише. Кроз помрчину, густу као тесто, колона је споро одмицала. Мала мршава болничарка пребацила је своје шаторско крило преко главе и горњег дела носила и заштитила рањеника од ледених млазева који су непрестано лили из мркле ноћи. Њени другови, погурени и шћућурени, увучени испод шаторских крила или ћебади, нису ни приметили да је она остала незаштићена и да јој низ врат тече млаз воде.

Све теже је нога налазила ослонац на угаженом блату које је колона остављала за собом. Борци су ћутке носили рањеног друга, држећи чврсто носила над собом. Артем је знао како је друговима тешко. И он је по сличној ноћи носио рањеног друга. Проклињао је себе и желео да умре, да што пре ослободи тешких напора своје другове. Киша се скупљала у кориту носила направљених од шаторског крила и квасила Артемова леђа све до врата подигнутог на ранцу, који му је служио као јастук. Лежао је у води. Језа га је хватала. Дрхтао је и губио и оно мало топлоте коју је изнурено тело стварало и молио другове да га спусте негде, да га оставе, да прекрате муке и себи и њему. Његове речи нико није слушао, нити је могао чути. Шљапкало се беспућем. Млазеви кише су и даље добовали по шаторским крилима, пребаченим преко глава бораца. Набујали потоци језиво су шумели у мрклој ноћи. Колона се кидала, заустајала, па ипак ишла неком невидљивом циљу, неком сиромашном планинском селу у којем ће се, можда, огрејати, осушити, наспавати и нахранити. А то село, неколико црних тачкица на карти командантовој, било је недостижно далеко.

У зло доба ноћи, негде пред зору, колона уморних и покислих бораца наиђе на две-три полуразваљене штале са сеном на тавану. То је то село на командантовој карти. Једно од уништених и спаљених села. У ствари, то су биле убоге сеоске брвнаре, чија је оголела брвна спрала плаха јесења киша, стварајући црне поточиће. Две-три штале стоје као једина потврда да је ту некада било село и да ће, ако је иједан његов становник жив, опет ту бити, јер такав је човек: вратиће се родној груди и заорати посну земљу макар ноктима и остати јој веран док има даха у његовим прсима.

Запламсале су ватре. Борци су цедили своја мокра одела, па опет их облачили, окретали леђа ватри правећи

живу ограду око ње. Та ограда се испаравала. Пушила. Пара се мешала с димом и гризла очи бораца. Они су трљали очи рукама, али подносили. Грејали су уска рамена и налазили речи за хумор, за подсмех своме незавидном положају, мокром хрбату и празном стомаку, и ко зна по који пут дочаравали оно шта би било добро за овакав случај — што се увек сводило на исто: топла кућа, сува преобука, масна вечера и мека постеља.

Скидајући Артема с носила из којих су изручили ведрицу воде, другови су га упитали како му је. Он је неприродно весело, растежући лице, жуто на одсјају пламена, испружио руке према пламену и одговорио:

— Добро ми је, другови. Само, не осећам више ову рањену ногу; од колена надоле, чини ми се као да је немам.

На његовом лицу није се гасио осмех.

Болничарка му опипа лист ноге. Осети неку чудну мекоћу као кад хлеб набубрио од квасца притиснеш руком. Она брзо трже руку, престрашена од изненадне мисли — гангрена. Хитро погледа рањеника. Он је, наслоњен на суво сено, већ спавао. Титрајући пламена играли су се с његовим жутим осмехом. У том тренутку био је чудно леп са својим мршавим детињим лицем, лако осенченим мушком наусницом, сенком око очију и високим равним челом. Болничарки би неизрециво жао тог младог човека и она се повуче у мрак. Саже се као да нешто претура по својој торби и нечујно заплака. Затим изађе. Нађе комесара у другој штали крај ватре и исприча му о смртној опасности у којој се Артем налази. Већ исте ноћи пошао је курир у бригадну болницу да задржи лекара. С првим наговештајем новога дана, батаљон крену с рањеником да би га спасао.

Око подне били су у селу. Док су борци у боровој шуми чекали на оброк меса и брашнене чорбе, бригадни лекар је пословао у једној кући око Артема. Пипао му је ногу од колена ка бедру и питао га да ли осећа додир. Артем се смејао и одговорио да осећа тек негде у препонама, управо на месту где се нога завршава.

— Закаснили смо. Дохватила се већ стомака. Ако већ и није, онда ће то бити за још који тренутак, а после тога живеће само неколико сати. Покушаћемо да јој препречимо пут — шапну лекар болничарки крај себе.

— Само мирно лези, Артеме. Извршићемо малу операцију —тешио га је лекар.

Хитро је засекао около бутне кости дебело месо, из кога није потекла крв него нека водњикава, розикаста течност. Шуштало је под кожом. Артем је мирно лежао. Осмехивао се на своје другове и све му се чинило лепо и радосно. Лекар је замолио двојицу бораца да чврсто држе ногу, док

је он хитро остругао тестерицом дебелу бутну кост. Артем је гледао у зид обасјан квадратићем сунца што је улазило кроз уско прозорче, готово и не обраћајући пажњу на то шта се ради с његовом ногом, а онда заклопи очи као да тоне у сан.

— Нисмо успели — рече лекар гледајући га.

У рукама борца остаде жута, завојем омотана одсечена нога његовог друга. Он побледе. Заједно с ногом у рукама срушио се на под крај рањеника. И остали који су то гледали били су бледи као крпа. Артем се будио и чудно их гледао са осмехом на лицу. Испод кошуље вирила је засечена трупина. Доле, на поду, крај кревета, лежала је његова жута, беживотна нога. Његови другови су се опраштали с њим не могавши да издрже потресну слику друга који умире пред њиховим очима. Он није свестан да га смрт већ има у својим рукама. Он само види сунце, кућу, своје другове око себе, лекара и болничарку, који се брину о њему, и он је због тога весео и радост му је у срцу, и смеје се смеје... А то што се он смеје, за све друге је знак да умире, лагано, сигурно и безболно. Он је умирао, а батаљон је кретао из села.

Пролазила је дуга колона крај његовога кревета и другови су му ћутке стезали руку. Он се свима смејао и гледао их очима пуним радости. За њих је он већ мртав. Одају му пошту јер то неће моћи учинити кад буде стварно умро. А он је мислио на живот. Ганула га је та пажња другова. Питао се да ли је он ту пажњу заслужио и чиме. Како су добри и мили сви ти његови другови.

Ћутке је ишла колона батаљона. Борци су носили у себи слику друга који је остао у селу, који им се свима широко смејао и радосно рекао збогом, уверен да ће га пренети у бригадну болницу и да ће из ње брзо изаћи и вратити се својим друговима.

На крају колоне ишла је болничарка и плакала.

Благоје БОГАВАЦ

НАДА ЈЕ СТИЗАЛА СВУДА

Дуга зимска ноћ.

Борбе око Теслића ближе се крају. Далеки тутањ топова и снажни поклици: „Ура, Прва пролетерска“, поздрављају нову, 1943. годину.

Последња упоришта падају.

Непријатељева одбрана је разбијена, расути и ошамућени војници беже.

Ту, испод нас, згрчила се сиротна босанска касаба. Ко зна колике и које војске су прошле преко ње, наружиле њено лице, пореметиле њен мир!

Долазимо да јој вратимо слободу, да њене баште расцветају, да момци и девојке заиграју...

Пршти снег под уморним ногама.

Улице пусте. Около белина, бескрајна и дуга као непроспавана ноћ.

Радознали и преплашени погледи деце и жена из поломљених прозорских окана говоре о стравичној ноћи града.

Идући градом размишљала сам о њему — о деци, нахереним кућама угнутим под теретом снега и леда.

Најпре смо се с децом спријатељили. Прате нас у гомили, хватају наше оружје, гледају нас пријатељски и задивљено — помешано једно с другим.

Једна старија жена стоји, наслоњена уз једно дрво, као да нас пребројава:

— Јесте ли из далека?

— Јесмо, мајко, из Србије!

— Погину ли вам ко, децо моја? Јадне им мајке њихове... Нека вас срећа прати, чувајте се, опак је рат, а још сте млади!

Њене брижне очи пратиле су некога, можда њено дете, које је негде на положају! Ко зна по који пут претура по мислима, оживљава његов лик, посматра у визији његову белегу, па случајно замахне руком да му косу помилује.

Многе мајке пресрећу борце, питају их о далеким крајевима и својим синовима у бригадама.

Многе од нас испратила је мајка у ратни поход и саветовала да се добро чувамо. Како су оне патиле? Колико су пута уз слаби пламен лојанице, у својим мислима, миловале лица своје деце! Трзале се на сваки пуцањ — као да њихове груди пробијају!

Деца нас прате по граду и причају нам о свачему.

Испред школе стајала је и гледала нас крхка, плава девојка. Очи су јој личиле на небо далеког хоризонта.

Гледала нас и нешто тихо, нечујно шапутала себи. Ко зна шта? Можда се у мислима опраштала од некога?

— Другарице, јесте ли уморне? Из које сте бригаде?

— Ми смо из Прве пролетерске . . .

— Да, из Прве пролетерске — проговори као за себе . . .

— Ја сам Словенка — рече — овде сам дошла сестри... Рођена сам далеко. Тамо су ми остали моји ђаци. Учила сам их и волела. Видите ову красну децу . . . Јутрос сам дошла до ове школе, али, ето, пуста је без деце . . . Ко зна куда лутају моја деца, моји ђаци?

— Хоћу да идем с вама, да се борим.

Задивила ме њена решеност. Упозорила сам је на све тешкоће:

— Другарице, тешко је код нас. Боримо се стално, нема одмора. Нема хране, нема мирног сна. Ти још не знаш шта значи кад глад мори и дуге бесане ноћи испијају. Слаба си, нећеш издржати.

— Знам ја то — одговори и погледа ме тако да је свако даље објашњење било сувишно. — Знам ја вашу снагу — продужи — та ме снага надахњује, зове да идем да се борим за слободу, за моју школу пуну ђака, за њихов жагор, игру и њихово срећно детињство . . .

Истога дана учитељица Нада, родом негде из Словеније, додељена је мојој чети. Радовала сам се.

Волела је књижевност, обожавала Прешерна.

Све напоре подносила је без тешкоће. Некад је била планинарка, брала киге алпског цвећа, китила себе и своју скривену љубав.

Другови су је заволели. Рањеници је дозивали. Стизала је свуда, уносила своју ведрину.

Једног фебруарског дана батаљон је нападао Брадину. Гранате су дизале облаке снежне прашине. Топовска грмљавина јечала је са свих страна.

С времена на време допире снажно „ура пролетери“.

Ура — против непријатеља, против зиме. Заносила ме та снага. Нисам осећала умор.

Нада је трчала од рањеника до рањеника. За свакога је имала топлу, људску реч.

На Надиним рукама, тешко рањен, умро је један друг. У њеним плавим очима видела сам крупне сузе. Брисала их је праменовима косе. Она, с краја наше домовине, оплакивала је друга из Србије. То је права, партизанска, људска љубав.

На брду, погођен, паде Пего. Око њега брисани простор. Не може му се прићи.

У најжешћој ватри Нада је потрчала према њему. Узалудни су били повици: „Надо, врати се, не може се прећи, сачекај!“

Трчала је као срна. Око рањенога друга рафали су и даље парали снег.

— Другарице, хладно ми је, воде ми дај! . . .

— Имам воде, али чиме да те покријем, чекај . . .

Нови рафал погодио је Наду.

Својим телом заштитила је друга од рањеничке зиме... и смрти.

Батаљон је кренуо напред. Другови су носили рањеног Пега. Окретао се са носила и гледао — шаљући јој последњи поздрав.

Ту, на том брду, лежи једна младост. Неће више пружати руке да набере цвеће. Њена школа је отворена. Не знам памте ли је њени ђаци. Али знам да је своју младост дала за њих, да их је много волела, као што су њу волели сви другови и другарице . . .

Живела је тако мало, а оставила бреме топлих, људских, дивних успомена.

Успомена . . .

Милеса ЂОРЂЕВИЋ

ДВА РАДОВАНА

У 1. батаљону није било борца ни старјешине који их нијесу добро познавали. Били су у познатој „гром-десетини", оној десетини која је такво име заслужила нарочито послије напада на Бугојно, када се читаву недељу дана сама пробијала кроз непријатељев распоред да би се прикључила бригади. Радован Гардашевић је био пушкомитраљезац, Радован Поповић његов помоћник.

Живо се сјећам моје прве ноћне борбе на Добром долу на Дурмитору, када смо напали четнике. У тој тамној и магловитој ноћи није се пуцало из даљине, прилазили смо четницима и борили се прса у прса. Заробљавали смо групице и појединце, а било је и појединачних обрачуна без оружја и хватања за гушу. Нас младића, још недовољно вичних ратовању, тек дошли у састав бригаде, било је око тридесет. Два Радована у тим озбиљним тренуцима били су забринути за нас. Чули смо како нас дозивају, да нас боље оријентишу у борби. Тада сам први пут осјетио ону велику пажњу и топлину пролетера нарочито према нама, младим скојевцима. Све до битке за рањенике био сам с њима помоћник на пушкомитраљезу.

Радован Гардашевић је рођен у Бијелим Пољанама, под Пустим лисцем, који својим именом симболише сиромаштво овог краја, у коме је Радован провео детињство. Као студент права у Београду је приступио напредном омладинском покрету. Учествује у јулским устаничким данима и у пљеваљској бици, децембра 1941. године, у којој се истиче храброшћу. Ускоро затим ступа у 1. батаљон 1. пролетерске бригаде. Од тада па све до смрти, јула 1943, налази се у његовим првим борбеним редовима.

Гардашевић нам је као комесар[1] остао у незаборавној успомени. У најтежим часовима послије дугих маршева,

[1] Постављен за комесара чете априла 1943.

борби или непроспаваних ноћи, за сваког је налазио понеку топлу и срдачну реч; знао је да се нашали шалом која уноси ведрину. Водио је дневник и у њему редовно биљежио сваки значајнији догађај. Дневник је остао недовршен. Послије пете офанзиве и преласка наших снага у источну Босну погинуо је код Зворника. Заборављен није. Име му краси звање народног хероја.

Гардашев нераздвојни друг и један од најомиљенијих бораца у чети био је Радован Поповић, добар човјек и друг, увијек насмијан и ведар. У његовој торбици се, поред муниције и бомби, свагда налазило и понешто марксистичке литературе, из које је учио и коју је ненаметљиво популарисао међу нама. На кратким одморима или у затишју борбе изучавали смо „Историју СКП(б)" или неку другу литературу. Многима су то били први часови марксистичког образовања. Зато још и данас многи од нас љубоморно чувамо биљешке хватане на часовима на којима нам је Радован Поповић тумачио и објашњавао нека теоријска питања. Било је то у љето 1942. године, у босанским планинама.

Занимљиво нам је причао и о јулским догађајима 1941. године, о политици окупатора коју је примијенио према нама. Талијани су на почетку рата успјешно спроводили познату паролу „завади па владај". Тако се и његово племе Цуце подијелило у два табора. Један дио је пошао за његовим оцем Крстом Поповићем, бившим командиром у црногорској војсци, кога су Талијани унапредили у чин генерала и поставили за команданта свих црногорских сепаратиста. Други дио, већином млађи људи, пошли су са Крстовим сином Николом, партизанским командантом. Другови из чете би се шалили с Радованом како, ето, његов отац постаде генерал, а он у револуцији једва десетар и пушкомитраљезац.

Једног фебруарског дана, у јеку четврте офанзиве, лежали смо гладни и прозебли на положајима, а Радован је извадио из торбе неки политички материјал и црвеном оловком подвлачио неке редове.

Но није му се хтијело да још много учи. У тој истој офанзиви, у нападу на село Чичево, ноћу уочи 15. марта, јуначки је погинуо на челу своје десетине.

Тако су из списка живих познате „гром"-десетине 1. батаљона 1. пролетерске бригаде избрисана два имена — два Радована, два племенита млада човјека и два свијетла лика пролетера.

Љубо ЋУКАНОВИЋ

ПРОТИВУДАР

Док су се водиле главне борбе у рејону Иван-седла и Коњица, ситуација се погоршала на правцу Горњи Вакуф—Прозор, на једном од она два крака који су се имали заклопити у виду кљешта негдје у долини Неретве. Поред 717. дивизије, непријатељ је тамо убацио нове јединице, у укупној јачини до двије дивизије, врло добро наоружане и снажно подржане артиљеријом и авијацијом. Тако је угрозио 27. и 28. фебруара прозорску котлину и све наше рањенике.

Врховни штаб је организовао противудар 2. и 1. дивизијом, с намјером да обухвати те непријатељеве снаге, да им нанесе пораз, да спаси рањенике и сачува слободу маневра. Такође, противудар ће подржати и 7. дивизија и 1. далматинска бригада 3. дивизије.

Прва бригада је 1. марта добила наређење штаба дивизије у коме се каже: „Сада смо од Врховног штаба добили радиограм да са дивизијом, без обзира на авијацију, кренемо усиљеним маршем преко Солакове Куле—Уздола за Прозор. У питању је општа болница".

Истога дана штаб је издао наређење јединицама да се послије пада мрака одвоје од непријатеља на дотадашњим положајима и да у току ноћи стигну на простор Солакове Куле. Задатак бригаде је био да се постави источно, односно сјевероисточно од Бугојна и Горњег Вакуфа, да нападне у бок 717. њемачку дивизију, која је наступала према Прозору. Тиме бригада привлачи на себе дио снага ове дивизије и смањује притисак на наше јединице које су водиле борбу са Нијемцима на простору Горњег Вакуфа и Прозора. Дотле су се 717. њемачкој дивизији супротстављали дијелови 7. банијске дивизије, 3. крајишке и 1. далматинске бригаде.

Критична фаза борби је наступила 1. марта. Наше снаге су узастопним јуришима штитиле централну болницу, која је била у опасности, и у исто вријеме појачавале наше угрожене положаје.

У склопу општег противудара било је предвиђено да 1. пролетерска, заједно са 1. далматинском и 3. санџачком, буде у десној нападајућој колони, са задатком да удари у бок и позадину непријатељевих снага, које су нападале правцем Горњи Вакуф—Прозор, и да пресјече одступну комуникацију у рејону Горњег Вакуфа.

Почетак противудара предвиђен је за 3. март у 15 часова.

Да би дошла до одређеног мјеста на простору Врси—Горњи Вакуф бригада је морала прећи око 70 километара преко планинског земљишта.

У току ноћи, између 1. и 2. марта, батаљони су извршили покрет у правцу Солакове Куле и 2. марта, око 6 часова, стигли на простор села Буковља. Послије двочасовног одмора бригада је продужила даље и за дана стигла у село Љубунци. Ујутро, 3. марта је наставила марш у правцу Горњег Вакуфа. При пролазу кроз село Цврче, око 9 часова напале су је штуке. Покрет је и претходног дана ометала непријатељева авијација. Дан је био погодан за бомбардовање. Изнад села су се смјењивале ескадриле. Због тога је бригада била приморана да цио дан остане у околини села. Покрет је настављен кад је пао мрак. Авиони нису више били тако опасни, мада су и у току ноћи покушавали да, употребом свијетлећих бомби, ометају покрет наших јединица.

Трећег марта је требало да се бригада приближи рејону Горњи Вакуф, како би могла напасти непријатеља. То се међутим није могло постићи, јер је предстојала још једна етапа марша, дуга преко 25 километара по планинском терену.

Нешто прије зоре, 4. марта, бригада је стигла изнад села Врси, сјевероисточно од Горњег Вакуфа, и послије сванућа запосјела комуникацију Травник—Горњи Вакуф.

Због закашњења и осталих јединица, општи противудар је почео тек у ноћи између 3. и 4. марта. На фронту према Прозору Нијемци су се 4. марта постепено повлачили трпећи знатне губитке.

Батаљони бригаде овако су били распоређени: 2. и 4. посјели су комуникацију Травник—Горњи Вакуф, с тим да врше притисак на непријатеља у околини Горњег Вакуфа са сјевероисточне стране; 1, 3. и 6. батаљон оријентисани су сјевероисточно од комуникације Бугојно—Горњи Вакуф, да би напали на бок непријатеља са линије Бистрица—Горња

Ричица. Такав распоред требало је да примора непријатеља да одвоји један дио својих снага с правца напада да би заштитио угрожену позадину. На тај начин олакшана је борба наших јединица које су нападале с чела. Свакако да би успјех био већи да је бригада приспјела на одређену просторију прије 10 часова и напала непријатеља у исто вријеме кад је на њега извршен општи напад наших јединица.

Осим јаких пјешадијских снага непријатељ је ангажовао у току дана авијацију и један дио артиљерије да туку положаје бригаде. Већ сјутрадан, пошто је одбацио бригаду источно од положаја које је дотле држала, успио је да се повуче према Бугојну.

Шестог марта бригада је добила заповијест да се повлачи са поменутих положаја низ долину Раме, у правцу Јабланице. Покрет је извршен 7. марта ујутро. У току дана бригада је стигла у село Грачаницу, у долини Раме. На цести испред села колону је посматрао друг Тито. И он је са Врховним штабом био у покрету према Неретви.

У Грачаници су се батаљони одмарали око три часа. Ту су добили нешто хране, коју су друге јединице заплијениле од Талијана.

Настављајући марш према Јабланици, бригада је прешла Неретву између 7. и 8. марта, преко моста који је већ био направљен.

Бригаду је и на овом маршу пратила непријатељева авијација. Међутим, са великим одстојањима између јединица и између бораца избјегнути су губици.

Нико ЂУРАШЕВИЋ

КОД ГОРЊЕГ ВАКУФА

Већ 4. марта 1943. дијелови 1. пролетерске, послије усиљеног марша од Солакове куле, избили су на десну обалу Врбаса, иза Горњег Вакуфа. Бригада се тако забацила за леђа Њемцима, чији је притисак на наше бригаде које су браниле прилазе Прозору био веома јак. Истог дана главнина бригаде водила је на читавом фронту борбу са истуреним њемачким снагама. Наш батаљон је ноћу прошао кроз село Бистрицу. Те ноћи смо то велико село на домаку Горњег Вакуфа били „подијелили" са усташама. Они су се налазили у доњем дијелу села. Наша колона је прошла поред њихових стража. Пуцања није било. Тек касније, кад смо утврдили да је у Бистрици непријатељ, дијелови једног батаљона, мислим да је био Трећи, припуцали су, и усташе су без одговора побјегле у Горњи Вакуф. У ноћи између 4. и 5. марта главнина и штаб 2. батаљона налазили су се изнад цесте Вакуф—Бистрица. Читаву ноћ експлодирале су око нас гранате из топова који су се налазили у селу Грачаници. Мало је ко спавао.

Ујутро 5. марта осјетили смо да се притисак наших снага од Макљена појачава. Видјели смо Њемце који су се мували по друму од Вакуфа према Бугојну и обратно. Наша артиљерија, која се налазила на Макљену, тукла је успјешно њемачку колону. Готово свака граната падала је међу њих. Ипак Њемци још нијесу одступали. Чак смо запазили јаке колоне које су замицале уз цесту ка Вилића гувну, према Прозору. Дијелови 1. пролетерске били су се протегли до Горњег Оцака, изанд Бугојна. Али отуда, због удаљености, нијесу могли да дејствују успјешно. Наш батаљон је био најближи Њемцима, управо на неколико километара од

Вакуфа, који су наше снаге биле ослободиле, па поново напустиле.

Тада је командант 2. батаљона упутио један вод да продре до Врбаса, на стотинак метара од цесте која води од Бугојна за Прозор. Скоро на домет ручне гранате! Њемци у Горњем Вакуфу остали би нам за леђима. Штаб батаљона није хтио ризиковати да у борбу уведе јаче снаге.

С водом је пошао и Петар, комесар 1. чете. Руководство те колоне од тридесетак људи нашло се пред деликатним задатком: требало је усред бијела дана пребацити вод не само преко цесте него и преко њива дјелимично покривених снијегом. Штуке су од самог јутра немилосрдно тукле положај наших снага на Макљену, али нијесу ни нас „заборављале". Њемци су, вјероватно, схватили опасност која им је пријетила од ударца у леђа. Друго, требало је привући се истуреном положају одакле је имала да почне наша акција. Јер задатак је био да се спустимо изнад самог Врбаса и да из пет-шест аутоматских оруђа оспемо ватру по њемачкој колони. Наш циљ је била једна шумовита чукица, југозападно од Горњег Вакуфа. Приликом покрета морали смо ићи на што већем одстојању да би се избјегле жртве.

Све ове задатке рјешавали смо у маршу. Испочетка смо покушали да се заклањамо иза неких живица. Али је њих ускоро нестало. Растојање од неких триста метара морали смо да пређемо у трку. Њемци на све то још нису реаговали.

Задатак је био да Њемцима приредимо изненађење. Да ли смо успјели да стигнемо неопажени? Или су Њемци чекали да заузмемо положаје, па да нас туку артиљеријом?

Прилаз пошумљеној и каменитој чукици водио је преко неког запуштеног каменолома, обраслог у коров и трње. Тако смо могли да се врху главичице привучемо неопажено. Четири пушкомитраљесца заузела су положаје и чекала наређење. И ми смо се дошуљали до њих. Одједном, на триста метара пред нама, преко Врбаса који протиче испод чукице, у шљивицама поред цесте, опазили смо њемачку колону. Ишла је према Грачаници. То значи да се повлачила, или је била добила смјену. Сигурно су се клонили цесте зато што ју је тукла наша артиљерија. Ријетко смо кад у рату видјели тако лијепу мету. Требало је само отворити ватру, па да сваки метак буде погодак. И ми смо отворили ватру. Тукли смо из пушака, да бисмо постигли што бољи ефекат. Наша прва паљба није трајала више од десетак минута. Наједном се пред нама, одмах преко ријеке, указала гомила тамнозелених униформи. Биле су то, вјероватно, резерве које су биле сакривене по шљивицима.

Неколико бораца Краљевачког батаљона код Бистрице, изнад Горњег Вакуфа, марта 1943.

Никоме од њих, за велико чудо, није падало на памет да отвори ватру. Тек кад смо ми осули по њима, јавило се неколико шараца. Па и колона која се кретала поред цесте разбила се у групе. На простору широком пола километра њемачки војници су бјежали.

Више од пола сата трајала је та трка. За тренутак смо се и ми замислили. Не би ли било боље да се спустимо на саму ријеку, испод чукице? Бићемо ближе цести. Али главнина нашег батаљона била је исувише далеко да би нам могла притећи у помоћ ако Њемци одлуче да нас нападну. Зато смо ипак остали на главичици. Нове групе Њемаца излазиле су из заклона и замицале према Грачаници. Примијетили смо да се и на сектору Макљена појачала ватра наших снага и да се њемачке колоне и отуда враћају. Наша артиљерија је тукла брзом паљбом.

Њемачка ватра на платоу према Прозору све више је слабила. Ипак, нијесмо имали представе о томе шта се дешава у самом Вакуфу. Зато смо Петар и ја са неколико бораца напустили чукицу и кренули кроз шуму у правцу Вакуфа. Шумица се протеже до цесте Бистрица—Вакуф. Иза брежуљка цеста савија и готово полукружно захвата брежуљак. На кривини, гдје пут поново скреће према сјеверу, налазио се дрвени мост. Њемци су и даље бјежали

поред лијеве обале Врбаса, али су настојали да се уклоне од наше ватре. Наша група је кренула једном стазом кроз шумарак. Стигли смо на крајњу источну главицу брежуљка, на нагиб према цести. На самој главичици налази се рудина од двадесетак метара у пречнику, оивичена шумом. Одатле смо могли голим оком да посматрамо њемачке положаје изнад Вакуфа. Али су, исто тако, могли и они нас лијепо да виде. И док смо ми натенане посматрали њихове покрете, почеле су да фијучу бацачке мине. Читави букети мина просули су се око нас. Попадали смо по откривеном терену, јер нијесмо имали времена да се склонимо у шумарак. А Њемци су непрекидно тукли, па се ускоро од дима није видјела зараван, а ни ми на њој. Како која мина експлодира и направи дубоку рупу, ми ускочимо у њу и тако се заклонимо.

Прошли смо срећно при првом бомбардовању, а онда нам је већ било лакше: било је доста рупа, јер је земља била мека. Кад се паљба стишала, кад су Њемци већ били увјерени да су нас „све побили", почели смо један по један потрбушке да се извлачимо из рупа и пузимо према шуми. Од нас осморице нико није био повријеђен. А било је на нас испаљено преко тридесет мина. Читава рудина била је просто преорана. Брзо смо сишли иза главичице у правцу главнине вода. Кад смо одахнули, почели смо сви у један глас да се смијемо. Ниједном од нас није се видјела кожа на лицу. Гар и земља били су нас потпуно изобличили. Требало нам је четврт сата да се колико-толико очистимо.

Наши митраљесци су и даље тукли по њемачкој колони, сада већ мањим рафалима, јер је муниција била при крају. А и Њемци су се извлачили опрезније, па су с времена на вријеме одговарали ватром. Док смо нас осморица заузимали положај на чукици, преко нас су прелијетале штуке и губиле се према Макљену. Тада је неко од нас зачуо хуку мотора. Велики тенк пантер ваљао се тромо цестом према Бистрици. Иза њега, колико смо могли примијетити, није било пјешадије. Но било је очито да је пошао с намјером да се обрачуна са нама. Требало је нешто предузети. Нисмо имали чиме да га нападнемо. Двије-три штуке почеле су да надлећу наш положај. И док су Њемци и даље у густим колонама одступали према Бугојну, ми смо лежали приковани за главичицу. Свуда око ње био је брисани простор. Петар се усправио и посматрао тенк, који се и даље лагано гегао према Бистрици. Тада нам је пао у око дрвени мост. Да ли ће се тенкиста усудити да крене преко њега. Било је то у том тренутку за нас најважније питање. Свакако, Њемци би нам се радо осветили, јер смо у њихове редове унијели и сувише панике. А вјероватно смо им на-

нијели и знатне губитке. Нема сумње да су касније по ватри могли да оцијене наше снаге.

Тенкиста се није усудио да пређе преко моста. Застао је и из топа и митраљеза почео је да туче по нама. Али нас то није забрињавало, јер смо били у мртвом углу. Ипак, нијесмо знали шта након тога може да услиједи. Одлучили смо се да чистином, по брисаном простору, кренемо натраг, у састав батаљона. Ускоро смо изгубили тенк из вида, али смо чули пальбу. Тукао је по ћувику, док смо ми одмицали према цести. Штуке су надлијетале, али ни једну бомбу нису бациле на нас. Тако смо без жртава успјели да пређемо цесту и уђемо у шумарак изнад Бистрице.

Кад су чули да смо на броју и кад су нас угледали, у штабу су се зачудили. Нас осморица заиста смо личили на оцачаре. А командант је рекао:

— Када су почели да вас туку из бацача, мислили смо да нико жив неће изнијети главе. Просто невјероватно!

Јован БОЖОВИЋ

НА ДОМАКУ КОЊИЦА

Четврта офанзива. Жестоке, данонoћне борбе трају без прекида. Да не бисмо били нападнути, стално нападамо. Ето, и вечерас се спремамо за покрет. Вероватно ћемо напасти Коњиц? Како чујемо, у њега се сручила грдна војска. Ваљда одатле пристижу нове трупе које омогућују непријатељу да издржи наше нападе на широком фронту од Иван-планине до Коњица.

Чисти се оружје, припрема муниција, свако још једном прегледа своје ствари очекујући наређење за покрет. Ушо ће Лука Ђоковић:

— Другови, има ли ко да ми позајми муниције?

— Нема — испречи се Муњас. — Сад ћемо у акцију, па је заплени. Код Немаца и Талијана има је напретек.

Рекао би човек: љути се Муњас! А ипак му даје неколико метака.

— Ево ти, — каже му шаљиво — па ако не погинеш, врати!

У сеоској кући у којој смо смештени домаћин с породицом слуша наше разговоре и учествује у њима, топло и присно као да је годинама са нама.

— Колико је до града? — упита га Дуца Живковић.

— Коњиц је ту, на четири километра одавде. Велика је то варош. Да је мира, па отићи тамо, имало би се шта видјети. Све сами дућани... А сада! Грдна њихова сила се слегла. И све бункер до бункера.

Прича домаћин о „грдној њиховој сили" не да нас заплаши, него што му се тако причиња. А ми се распитујемо зато што је планинско место, а ноћ тамна, па немамо никакву представу о околини.

— Не ваља се много распитивати, другови — примећује Жика. — Веселите се као да ћете на свадбу, а кад запуца, знате већ, многима ће срце у пете, па макар све знали.

Већ је ноћ увелико, а још нема никаквог наређења за покрет. Тек око 9 часова командант батаљона позва командира чете Милутина Танасијевића и мене да нас упути с једном десетином на посебан задатак.

— Ту, под брдом, — рече нам друг Синиша — на друму крај железничке пруге, налази се станица. У њој, према обавештењу, има петнаестак домобрана и неколико усташа. Ваш је задатак да ликвидирате то упориште.

Затим нам све подробно објасни над раширеном секцијом, посаветова нас како да се неприметно приближимо станици. На крају рече да се што пре вратимо после извршеног задатка.

Учинило нам се да је акција озбиљнијег карактера чим командант шаље с десетином једног командира чете и једног водника. Пошто је све било спремно за покрет, није нам преостало ништа друго него да се одлучимо с којом ћемо десетином кренути.

Кад смо се приближили станици, отворисмо ватру да бисмо испитали јачину посаде. Из станице опалише само неколико хитаца.

— Беже! Неко промаче иза куће! — викну Маре.

— Напред, другови! — нареди командир, и ми потрчасмо према станици.

Маре се није преварио: у станици никога не затекосмо. Посада је безглаво побегла, остављајући чак и неке личне стварчице. Видећи то, Марко Васић уздахну:

— Штета, могли смо их све похватати. Требало је приближити се неопажено, а не испитивати њихову снагу.

Командир прође телефону.

— Не вреди ти то, покидали су везе — кажем му.

— Можда и нису, — рече Танасијевић — у страха су велике очи!

Окрете ручицу и, зачудо, доби везу.

— Је ли то Коњиц? Дајте ми команданта места!

Сви смо се радознало окупили око телефона.

— Је ли то командант места?

— Јесте. А ко је тамо?

— Борци Прве пролетерске, на телефону командир Танасијевић.

— Шта? Ко се усуђује да тера шалу!

— Баш пролетери! — одговори Танасијевић. — Шта мислиш да се шалимо?

— Будало! Запамтићеш ме па ко си да си.

Очевидно, усташа је упоран, неће да верује. Али када Танасијевић опали један рафал у таваницу, усташа се прибра и одговори:

— Ако сте ви, добар ћу вам дочек припремити.

Веза се прекиде.

Разрушисмо зграду и све остало што би могло послужити непријатељу, а онда пожурисмо да известимо штаб батаљона. Уз пут Маре, пола у шали, пола у збиљи, примети командиру:

— Ти онако са усташким командантом! А замисли ако стварно идемо на Коњиц? Упропастио си све!

Танасијевић се мало замисли, па одговори:

— Знам ја шта радим. За ово би ме и похвалили. Али боље да о томе не причамо у штабу. Сви смо заједно били у акцији и сви заједно сносимо одговорност... Уосталом, нека види и усташки командант да га много не зарезујемо.

У штабу командир поднесе извештај. Командант се интересовао о свим појединостима. Одговарајући на његова питања, Танасијевић помену и телефон. Исприча му читав ток разговора.

Комадант ништа не рече, направи се као да то нема никакве везе с предстојећом акцијом на Коњиц.

Сутрадан се батаљон спустио на цесту. По концентрацији наших јединица према Коњицу непријатељ је осетио да припремамо напад на град. У његовим редовима настала је пометња. Групе од пет до десет домобрана су бежале из града к нама и предавале се. Сви су изјављивали да неће да се боре против нас. Један од њих је тражио да остане у батаљону.

Увече, уочи саме акције, речено нам је да напад на Коњиц има демонстративни карактер, што не значи да га не треба и заузети ако за то буде могућности. У сваком случају, циљ напада је да се ангажују снаге непријатеља у Коњицу док се остале наше јединице с Врховним штабом и са 4.000 рањеника не пребаце преко цесте Сарајево—Коњиц.

Наш батаљон је оријентисан према центру града, а на десном крилу је Краљевачки батаљон. У демонстрацији учествује и Рамски партизански одред.

Око 11 часова напад је почео. Отпор непријатеља није био жилав, па смо после једночасовне борбе заузели део града, и то готово без жртава. Требало је затим прећи на другу страну Неретве и продужити напад. Тај задатак је добила наша 1. чета. Одмах се показало да је мост заштићен са неколико митраљеских гнезда и да се не може заузети без великих жртава. А уочи напада изрично нам је наређено да чувамо људство.

Покушај да се Неретва пређе газом такође је пропао, јер је водостај био сувише висок.

Осећајући наш застој, непријатељ нас је тукао све јаче митраљеском и минобацачком ватром из својих утврђених упоришта. У таквој ситуацији командир чете је известио команданта батаљона да су четири борца погинула и да се мост може заузети само по цену још већих жртава. Након тога чета је добила задатак да штити јуриш 1. вода 3. чете на мосту. Овај покушај је успео. Вод је под снажном заштитом извршио силовит јуриш, заузео мост и натерао непријатеља да се повуче у бункере удаљене 50—60 метара.

Акција већ од тога часа нема демонстративни карактер — она се све више развија и прераста у одлучан напад за Коњиц. Први вод напада талијанске артиљеријске батерије у непосредној близини цркве. Кад смо се нашли у средишту града, захваљујући једном заробљенику који нас је упозорио да нам је иза леђа већи бункер са Талијанима, ми смо успели да истерамо посаду из бункера и да је затим заробимо у суседној згради, у којој смо затекли пет до шест војника како се, шћућурени, крију испод кревета.

У јеку борбе стигао је курир с наређењем да се повучемо. При повлачењу смо повели преко 50 Талијана и припадника градске страже. Штаб батаљона је донео одлуку да се сви заробљеници, сем Талијана, пусте кућама. То су били, углавном, сиромашни сељаци, насилно мобилисани да помогну непријатељу у офанзиви. Њих, истина, није ни требало вући са собом, јер су се предали без борбе.

Света КРАЧУНОВИЋ

ИНИЦИЈАТИВА — У ГРАНИЦАМА ПОСТАВЉЕНИХ ЗАДАТАКА

Прва пролетерска бригада се дуго време налазила у изузетно повољним условима. Била је под непосредним надзором и бригом врховног команданта и директно од њега добивала подробно разрађене војно-политичке задатке. О тој чињеници треба свакако водити рачуна када се подвргавају историјској анализи изванредни њени успеси. Тиме се, наравно, не искључује нити умањује значај свих других елемената који су допринели да 1. пролетерска постане славна и да узбудљива легенда о њој, саткана од поноса и љубави, остане у народу незаборавна.

Стриктно извршавање наређења врховног команданта стално је условљавало све нове и веће успехе 1. пролетерске, сачињавало је основу из које је исплетен венац славе с којим се украсила. Тито је створио 1. пролетерску и до те мере је познавао сваког борца да је непогрешиво знао за какве је подвиге бригада спремна. Зато је и могао да је брижљивом командантском руком води из победе у победу.

У једном тренутку штаб бригаде (конкретно ја, као командант) понесен могућностима јединице, осећањем снаге од којег се мути у глави, самоуверењем и спремношћу бораца да учине „што бити не може", покушао је да пође даље од задатка постављеног од врховног команданта и доживео први, врло тежак пораз. Изгубио је битку која је била од нарочитог значаја за оперативну групу у четвртој офанзиви.

Бригада је 15. фебруара 1943. године добила наређење да усиљеним маршем крене с просторије Бугојно—Горњи Вакуф на Иван-планини, да ликвидира непријатеља на томе сектору и да осигура одбрану Иван-седла. После непрекидног дводневног марша, у току којег борци нису примили

ниједан оброк хране, бригада је, након минималног застоја по доласку на одређени сектор, у налету ликвидирала непријатељева упоришта на Иван-седлу, Брадини и Раштелици. Требало је проћи бојиштем да би се добила слика о хероизму и сналажљивости 1. пролетерске. По дубоким рововима на Иван-седлу лежале су побијене усташе. Били су изненађени и, у сукобу прса у прса, уништени. Горели су железничке станице у Раштелици и Брадини. У тунелу испод Иван-седла одјекивале су демолирајуће експлозије наших минера. Тешки фортификацијски објекти у насељима и око железничких станица зјапили су беспомоћно опрљени гарежом барута и пламеном бензинских флаша. Мост на Лукачу сурван у провалију. На сваком кораку расут драгоцени ратни материјал. А путевима према нашој позадини кретале су се колоне заробљених Талијана и усташа, избезумљених од страха.

И тада сам, под „притиском" таквог успеха бригаде, као командант починио тешку грешку. Уместо да се стриктно придржавам постављеног задатка, одлучио сам да са два батаљона нападнем Коњиц. Напад није успео. Претрпљени су осетни губици, а заморено људство је требало хитно враћати на Иван-седло, јер су од Сарајева у Тарчин већ пристизали први делови јаких непријатељевих снага које су хитале у помоћ Коњицу.

Није тешко схватити срџбу врховног команданта због оваквог мог поступка.

У штаб бригаде су стизале вести о мери Титове љутње. На основу њих су се могле очекивати најтеже казне. Сећам се како су ми неки другови говорили: „Ради ти се о глави". Упркос свему, остао сам потпуно миран. Ни једног тренутка се нисам замислио над опасношћу која је, по свему судећи, непосредно предстојала. У Партији нисмо учили да иницијативу условљавамо истраживањем свих могућих последица које би нас лично могле погодити ако претрпимо неуспех. Напротив, били смо слободни да урадимо све што смо сматрали за потребно и, упоредно с тим, спремни да за то сносимо потпуну одговорност. Без таквог схватања нема стваралаштва.

На расплет се није дуго чекало. Ускоро смо добили наређење да с бригадом дођемо у Јабланицу и да се лично јавим врховном команданту. У Јабланици сам међу првима видео Ивана Милутиновића. Мада се од раније нисмо ближе познавали, ипак се задржао са мном у разговору, интересујући се о бригади уопште. Повео ме до кухиње, где сам добио нешто за јело, и тек после тога почео да говори о главном:

— Слушај, Стари је љут на тебе. Сигурно ће те грдити. А ти ћути. Ништа се рђаво неће десити.

Врховни командант је био у једној мањој кући изван места. Стигао сам тамо када је већ почео да пада мрак. Када сам ушао, нешто због полумрака у одељењу и, вероватно, више због јаке концентрације и силне напрегнутости, нисам никога другог приметио осим врховног команданта. Пришао сам и рапортирао. Држао је руке на леђима и упорно ме посматрао. Вероватно не више од неколико тренутака, али је то изгледало као вечност. Нагло се окренуо, отишао до краја собе, вратио се и поново ме посматрао. Поновио је то још једанпут. Први и једини пут ми тада није пружио руку после поднесеног рапорта. Почео је да говори, док сам ја све време остао у ставу „мирно":

— Сада са бригадом прелазиш под Пекову команду.

— Разумем.

— Са три батаљона ићи ћеш у претходницу.

— Разумем.

— Два батаљона постави према Коњицу.

— Разумем.

Настао је мали застој. Поново ме је погледао и у крајевима његових очију блеснула је искра осмеха.

— Али не смеш поново нападати Коњиц.

— Разумем.

Разговор је био завршен. Врховни командант се окренуо друговима у соби. Тек тада сам приметио Пека и Митра Бакића. Врховни командант ми више није упутио ниједне речи.

Задржао се у кући краће време. Изашао је праћен од Пека и Митра. Ишао сам позади њих. Осећао сам се дубоко несрећним. На цести је чекао аутомобил. При уласку, врховни командант се поздравио с Пеком и Митром, а онда се окренуо према мени, насмејао се, пружио ми руку и рекао:

— Здраво.

Неколико дана касније, после успешних бојева код Главатичева, Калиновика и на Дрини, врховни командант је преко „Слободне Југославије" похвалио 1. пролетерску бригаду и њеног команданта.

А у исто време Коњиц је био лекција 1. пролетерској, односно њеном команданту, да иницијативу развија пре свега у доследном извршавању постављених задатака.

Данило ЛЕКИЋ ШПАНАЦ

ПОВРАТАК ИЗ МРТВИХ

Ноћ је била веома тамна. Батаљон је ослободио Чичево и остао у њему. На косе изнад села пошла је 3. чета. Она ће обезбјеђивати батаљон. Без сметњи смо стигли на врх брда. Одатле смо ћутећи посматрали велику свјетлост што је допирала из долине. Командир, Саво Машковић, нареди састанак, а нас неколицина са шарцима и пушкомитраљезима кренусмо ка долини.

Призор је био изненађујући. Четници, много четника око ватара. Ту су и гомиле талијанских ципела, кошуља, одјеће. Кад стигоше свих седам пушкомитраљеза, отворисмо страховиту ватру. Настала је забуна и метеж. Бјежање какво се ријетко види. Сударили су се четници као овце када их вуци нападну. Ко зна колико их је мртвих било! Остала је талијанска опрема и храна, које су им преко дана дотуране авионима, помоћу падобрана.

Убрзо свану, те четници опазише да нас нема много. Средили су се и почели напад. То су, већином били бивши жандарми и финанси. Борба је била тешка. Јуриш за јуришем. Почеше другови да гину. Скоро све нишанџије на пушкомитраљезима су изгинуле. Мртви су Радош Ненадић, Радош Дуковић, Драгутин Лутовац и други. Укупно деветорица. Грдно су грије шили: ватру су отварали с једнога мјеста, а жандарми су добро гађали — сваки је погођен у главу. Рањен је и командир Саво Машковић. Видим га позади, превија га Софија Караџић. Чујем како ми Саво довикује:

— Анте, преузми команду, извлачи чету . . .

Чета се извлачила. Било је рањених и мртвих, али се највећи дио организовано извукао. Јуре Одак је тешко рањен.

Најзад, чета се извукла. Остали смо само Шупе и ја. Онда је и Иве отишао. Остао сам, са шарцем, иза једног камена. Нисам отварао ватру. Муницију сам нанизао у један ременик, тако да је имао 350 метака. Ставио сам ременик око врата и чекао. Четници су, претпостављајући да више никог нема, прилазили мртвим друговима и пуцали у њих. Чекао сам да се скупи већа гомила. На челу једне групе опазих официра са еполетама и кокардом. Одлучих се да отворим ватру. У први мах попадаше, а онда отворише ватру, тако да се ја поново уђутах. Они су и даље пуцали, па, ваљда, кад су претпоставили да је доста, опет кренуше. Ја сам их изнова дочекао рафалом. Кад се и трећи пут то поновило, устао сам из свог заклона и пошао за четом. Тамо више нико није веровао да сам жив.

Низбрдицом сам силазио брзо. Четници су још брже стигли до мјеста одакле сам отварао ватру и одатле бацили много бомби. Од њих је, у мојој непосредној близини, погинуо Миш (мислим да се звао Јаков). Из подножја сам гледао четнике на врху брда. Дохватих шарац, али он није дејствовао. Запрљао сам га силазећи низ брдо. Љут, ударих кундаком у земљу, а у том тренутку он опали. Метак ми прозуја поред самог лица. Кренух према чети. Видех Гојка Ђукића, носи неки котао и довикује:

— Анте, ма зар си жив, ђетићу? Дођи да се наједеш, сигурно си гладан.

И најео сам се. И увјерио се да је Гојко мајстор за справљање качамака.

Послије сусрета с Гојком најприје наиђох на Наду Срзић (погинула је у петој офанзиви). Сакривена у неком жбуњу, плакала је. Посматрао сам је неколико тренутака, а онда викнуо:

— Надо!

Као да није вјеровала својим очима.

— Жив си, мили мој, а сви су ми рекли да си остао мртав на брду.

— Шалили су се, не буди дијете, видиш да сам жив и здрав.

Повратак у чету био је велика радост.

Анте РАШТЕГОРАЦ

НА ГРОБУ СВОГА ДРУГА

Падао је сумрак кад је батаљон почео да се пење стрмом стазом која вијуга кроз крш. Иза нас су остајале раштркане куће села Бијеле. На махове, када би колона излазила из увала на косе, назирале су се за нама прве светлости у Коњицу. На ведром небу већ су се и звезде указивале. Даље, на западу, видео се беличаст облак чије је доње ивице још обасјавало сунце, при заласку. Врхови Прења, који су се као зуби заривали у пурпурни облак, употпуњавали су тај призор.

Наоколо је било глухо. Вечерњу тишину нарушавала је само шкрипа камења под ногама. С времена на време зачуло би се пригушено гунђање коњоводаца на рачун сусталих коња који су посртали.

Колона је споро одмицала. Чинило се да путељку нема краја. А сви смо знали куда води. Знали смо и шта нас очекује. Ту, испред нас, поред једног завијутка, пре три дана сахранили смо Слободана Антонијевића, једног од најбољих другова. Предстојао нам је задњи опроштај са вољеним другом. Мало касније, чело колоне је застало да боље уредимо гроб, да га пролећне бујице не однесу.

Тога дана, кад је Слободан погинуо, већ од самог јутра непријатељева авијација је била веома активна. Наши су положаји били истурени према Коњицу и видели смо све што се у њему догађа. Није било могућно да непријатељ крене ка нама а да га не приметимо.

Приближавало се подне. Слобин вод се припремао за одлазак на положај. А ручак још није био готов, јер су се кувари често склањали од бомбардовања.

Слоба је био прилично нервозан, због тога што је ручак закаснио. Није волео нетачност, нарочито када је у питању извршење задатка. Пошто је већ било време да пође

са својим водом, одлучио је да крене поред кухиње и да уз пут ручају. Чело се већ нашло на сеоском путу који води ка положају. У том тренутку, сасвим изненада, над колоном се појавила ескадрила бомбардера. Одмах смо зашли с пута у пошумљени камењар. Авиони као да нас нису ни приметили. Међутим, знали смо да ће за њима наићи нова група. Зато је Слобо одлучио да сам крене до кухиње и да види шта је с ручком. Тек што је изашао на пут, наишла је друга група авиона. И одмах настаде права грмљавина од експлозија. Тукли су целу површину под собом. Другови су опоменули Слобу да се склони. Али, било је већ касно — погођен.

Прошло је од тада три године. Једнога дана сам пошао са Слобиним оцем да нађемо гроб и да пренесемо његове остатке у Краљево. Природно, отац је желео да што више сазна о свом сину. А о њему се, заиста, имало шта да каже.

Као борац, водник и заменик командира чете био је омиљен и веома цењен у батаљону. Његова појава, начин опхођења и уопште однос према друговима, имали су необично привлачну снагу. Волео је људе и бринуо се о њима. Они су му то узвраћали. Стизао је свуда. У њему је постојало неисцрпно врело воље и енергије.

У свакој борби коју је батаљон водио истицао се полетом и смелошћу. О томе би се могло навести више примера, почев од првих дана у партизанском одреду.

За време напада на Ливно, августа 1942. године, непријатељ се бранио из неколико утврђених зграда. Освајане су једна по једна у жестоким јуришима. На крају је остала кућа доктора Митровића, која је била посебно припремљена за одбрану. Са свих страна била је опасана препрекама, а отвори претворени у митраљеска гнезда и пушкарнице. Изгледало је да је неосвојива са средствима којима смо располагали.

Као командир митраљеског одељења, Слоба је готово два дана и две ноћи без смене дежурао на балкону суседне зграде и са бредом, са одстојања од тридесетак метара, непрекидно изнуравао и уњуткивао непријатеља. На крају, у задњем јуришу, улетео је у кућу с митраљезом без постоља.

Још пре поласка на пут страховао сам да нећемо лако пронаћи његов гроб. Али нити сам могао, нити желео да то кажем Слобином оцу. Био сам, ипак, уверен да ћу се некако снаћи на терену. Тврђење неких сељака под Прењом да и они знају где је сахрањен храбрило ме је. Један од њих пошао је с нама.

Пењући се на брдо присећао сам се појединих детаља. Учинило ми се да поново гледам читав призор.

— Ево гроба! — тргну ме из размишљања сељак који је први изишао.

Ја у том тренутку осетих извесну нелагодност коју нисам могао сакрити ни пред Слобиним оцем. Пред мојим очима није било ни трага од оне слике коју сам понео у сећању из марта 1943. године. Око гроба није било камене ограде коју смо сазидали, а младо жбуње сакрило је и све друге знаке. Сада се ни по чему није могло рећи да је ту гроб.

Отац као да одједном поче да сумња. До тада ничим није показао да се боји да не погрешимо. Сада, међутим, када смо били пред гробом, то је било очевидно. Морао сам зато да тражим за њега уверљиве доказе. Сели смо крај гроба. Прилично узбуђен, он ме упита:

— Јеси ли сигуран да је мој Слоба овде сахрањен?

Размишљао сам, дозивајући у помоћ визију оних тренутака. Слоба је рањен када је хтео да прескочи ограду. Већ је био прекорачио преко ње. Сетио сам се, затим, да му гелер није пробио цело тело, већ да је повредио карличну кост. Значи, и то би могао бити доказ. Присетио сам се и других појединости — да је у џеповима имао лимену кутију за дуван, пиштаљку и друге предмете. Све сам то рекао оцу. А он је још додао да је Слоба имао на једном зубу горње вилице природан белег — црну тачку, по коме је могао познати свог сина.

Кад смо тако један другога саслушали, одлучили смо да отворимо гроб. Моја су се очекивања испунила. Докази су били ту: разбијена карлична кост, нађена је дуванска кутија, пиштаљка и, најзад, гелер. Пронашли смо и зуб са белегом. Све смо то ставили у кутију. Требало је тиме и мајку уверити.

Сунце је већ почело да залази иза Прења када смо сишли у село.

Драгољуб МОРАВЧИЋ

УПАД МЕЂУ НЕМЦЕ

После преласка преко Неретве, Крагујевачки батаљон је, негде на херцеговачким брдима, сменио на положају једну јединицу наше бригаде. Моја чета је добила задатак да брани правац широк један километар. Испред нас се налазило брдо које је доминирало околним земљиштем. Тамо су били немачки положаји.

Увече, истог дана кад смо стигли од командира сам добио задатак да с једном десетином извидим распоред и, по могућности, јачину немачке јединице чије смо присуство на брду осећали све док је пао мрак.

Крећући се према брду, у колони по један, стигли смо до подножја. До половине брда било је жито, а даље, до самог врха, ниска густа шума. Најпре у колони по један, а затим у стрељачком строју пошли смо кроз жито, застајкујући на сваких петнаестак корака. Дошли смо до саме ивице шуме. Пошто смо извидели шуму, одлучио сам да са одељењем у колони по један пођем до највише тачке брда једном уском стазицом која се провлачила кроз густу шуму. Рачунао сам — биће мање галаме него ако се крећемо кроз шуму развијени у стрелце. На челу одељења ишао је пушкомитраљезац с помоћником. Прешли бисмо неколико корака, а затим застајкивали, да бисмо могли ослушкивати. У ноћној помрчини и најмањи шумови су нам отежавали ослушкивање.

Скоро смо већ били избили на сам врх брда, а још ни по чему нисмо могли закључити да се на њему налази непријатељ.

На врху, поред саме стазе, на два-три корака од нас, изненада се чу глас немачког војника. Нашли смо се међу Немцима. Помрчина је била таква да се, како се то каже,

не види ни прст пред оком. За тренутак сам застао и одмах донео одлуку. Тихо се повући десетину корака назад, а затим ручним бомбама и из осталог оружја отворити ватру по непријатељу. Морали смо се повлачити без речи. Пипањем смо давали знак један другоме да се треба повлачити. Тако смо се сви, сем пушкомитраљесца и његовог помоћника, који су ишли на челу десетине, повукли за десет до петнаест корака. Њих у таквој ситуацији нисмо ни могли обавестити о нашој одлуци. Тихо сам издао наређење да се припреме бомбе. Рачунали смо да ће се пушкомитраљезац и његов помоћник, док смо се ми мало повукли, одмаћи од места где смо осетили Немце, тако да ми несметано можемо употребити ручне бомбе.

Наређење да се ручне бомбе одједном баце на непријатеља одмах је извршено. Експлозија десетак ручних бомби није само покварила сан Немцима него је начинила прави хаос међу њима. Одмах после дејства ручних бомби отворили смо брзу паљбу из пушака и аутомата. По кукњави немачких војника могли смо закључити да су претрпели осетне губитке.

После краће паљбе хитро смо се повукли.

Чим су чули експлозије ручних бомби за леђима, пушкомитраљезац и његов помоћник нису имали другог излаза него да се на супротној падини брда сјуре према полазном положају наше десетине. Ту смо се нешто касније и нашли.

Василије ЖИЖИЋ

ПРЕСЕО НАМ ПАПРИКАШ

Марта 1943. године, у четвртој офанзиви, 1. пролетерска је водила огорчену борбу против много јачих четничких снага и успела да ослободи Главатичево.

Наша комора је тада ушла у село, „ојачана“ са два товарна коња и потребним куварским прибором. Чим смо стигли, потражили смо економа вода да нам одреди смештај, али њега нигде није било. „Забункерисао“ се био у неком склоништу, изгледа с разлогом, јер му је тога дана торбица била пуна ораха и дувана!

Напокон нам је командир вода, друг Мушмула, одредио смештај у једној кући, у којој је до пре неколико часова био смештен четнички штаб. У исто време нам је дао и задатак да у току ноћи спремимо богат доручак, јер су борци били исцрпени и гладни, а ми кувари — као по неком правилу — „увек одморни, сити и наспавани“. С мојим помоћником Пајом размишљао сам шта да им скувамо. Претурали смо заплењене четничке ранце, али смо уместо хране налазили у њима дечје пелене, повоје и сл. Стога сам отишао у бригадну интендатуру и донео из ње следовање пиринча, куваног парадајза и шећера. У међувремену је Паја наложио ватру и спремио казане, па је покрај ватре и заспао.

Нешто ми није давало мира да легнем, него сам узео запаљени луч и почео обилазити таванске просторије, како бих се уверио да се није случајно неки непријатељев војник ту сакрио. Изненађење је било велико када сам, уместо непријатеља, угледао живину, која је мирно спавала на тавану. Одмах сам пробудио Пају и указао му на ову могућност да спремимо „богат ручак“.

У рану зору командир вода је наредио по куриру да одмах донесемо храну на одређено место и да будемо спремни за покрет. Борци су већ били постројени, чекајући на деобу оброка. Сви су се питали — зашто је данас храна донета у два казана, када се увек спремала у једном? Али радозналост брзо замени весеље када су видели да је за доручак спремљен пилећи паприкаш са динстаним пиринчом.

Разуме се, сви су били задовољни, нарочито команда вода и неки гости из штаба бригаде. Док се јело, падале су и похвале нашој куварској вештини, посебно „укусу и мирисима".

Сутрадан, после дугог марша и борбе, уместо спремања ручка (није се ни имало шта кувати), позвао нас је делегат вода и саопштио нам да морамо присуствовати састанку пристапских јединица. Био је то прилично узбудљив догађај за нас. Између осталог, на дневном реду су били: и кувари и пилићи! Најпре нам је комесар бригаде, друг Плави, одржао лекцију о томе да се никаква имовина у селима не сме узимати без питања одговорних органа, па макар какве користи то имало за јединицу и борце. Разумели смо одмах његову критику, јер нам је још док смо се полакомили за пилићима, да бисмо обрадовали борце, било нешто хладно око срца, знајући да је то што чинимо „забрањена довитљивост". Но ипак смо веровали — проћи ће, кад оно — састанак.

Критика је потпуно успела. Од тада па за цело време четврте и пете офанзиве често смо за ручак спремали храну „богату витаминима" — скроб, коприву и сремушу без соли, и не помишљајући више на пилиће из Главатичева. Уосталом, такви „ручкови" су за нас и били нормални, па су Пајин и мој паприкаш помињали борци само онда када су хтели да нас мало пецну. Но, ето, рат је рат, — одговарали смо ми — направи у њему човек и већу грешку него што је наша, куварска.

Мориц С. РОМАНО

КУЋА БЕЗ МАЛТЕРА

Сунце је већ огријало врхове Прења када смо стигли код шумарске куће у ували Борачког језера. Топовске гранате су падале за нама, у непосредној близини, по ивицама превоја испред језера.

Уску долину око Борачког језера пуниле су колоне наших јединица, које су извирале од Неретве. Нисмо знали тачно где се налазе четници. Нас је то вече чекао пут преко Главатичева према Калиновику.

Наша бригада је стављена под команду 2. дивизије и у њеном саставу ће оперисати у даљем надирању према Херцеговини.

Штаб батаљона је већ добио оријентациони задатак. Одлучено је да се померимо напред, у оближњу шуму испред села Чичева. То је згодно место да се склонимо од врло активне авијације, а уједно и да осматрамо правац према Чичеву и Главатичеву.

Лешкаримо и одмарамо. Другови који не спавају окупљени у групе испред букава, разговарају и обнављају доживљаје са Реповаца, Иван-седла и са марша према Бугојну и натраг. Такође и два дана проведена у долини Неретве били су пуни доживљаја и тегоба. Све је то данас за нама, најтеже смо преживели, па су наши разговори праћени међусобним задиркивањем и шалом. Између осталог, мени је остао у сећању један дијалог између Радоша Ненадовића и Драгутина Лутовца.

Драгутин се распричао како му се много свидела долина Борачког језера и у шали рече:

— Ако жив останем тражићу да послије рата овде направим кућу!

Радош се насмеја на његов рачун:

— Ништа не брини! Можда ћемо ти је још вечерас сазидати, и то без малтера!

У први сутон извршен је покрет.

Патроле су наишле на четничку заседу. Прва и 2. чета су се развиле за борбу и пошле напред, а 3. чета је застала испод брда, на чијем се платоу налазило село. Није дуго потрајало док су се чете сукобиле са јачим четничким снагама у селу. Детонације бомби и густи рафали пушкомитраљеза, помешани с виком, почеше да се разлежу у таласима низ долину. У густој, пакленој ватри, која је трајала скоро један сат, неко је дозивао:

— Ало, ало, је ли тамо Страдо Бојовић. Ало, је ли тамо Мирко Нововић?

То је, како смо касније сазнали, дозивао Ацо Бојовић, брат Страдов, кога су четници натерали да иде са њима.

После једног сата борба се скоро на читавом фронту стишала. Четници су протерани из села. Само се повремено чуо још по који рафал из митраљеза.

Штаб батаљона је наредио 3. чети да упути један ојачан вод према окомитим гребенима изнад села — туда су одступали четници — да испита и заузме тај положај и обезбеди одмор 1. и 2. чети, које су учествовале у акцији.

На гребене је требало стићи прије свитања. Чета је у тишини прошла кроз село и почела се пети уз окомито брдо, прошарано ретким жбуњем и понеком старом буквом. Ситно камење бежи испод ногу. Од половине брда смо морали ићи претежно на рукама и коленима.

Када смо стигли под сам врх, пред нама су се испречиле високе стене. Пели смо се полако, један по један, водоточинама између стијена, и задржавали се на самој ивици гребена. Испред нас се простирала висораван са много вртача. Непосредно иза гребена, у повећој вртачи, око догорелих ватара спавали су четници. Могли смо лепо да видимо како се појединци, сањиви, примичу догорелој ватри, да би се загрејали.

Вод се распоредио по гребену, на ширини од којих 50 м. На први рафал Раштегорчевог „шарца" једновремено су зашиштале бомбе. Рафали пушкомитраљеза заштектали су по гомилама четника који су, изненађени, устајали и бежали главом без обзира. Први блесак дана је донео необичну слику. Пред нама се на висоравни заталасала руља од неколико стотина четника. У логору су оставили више од десет „бреда" и пушкомитраљеза. Оставили су и осам минобацача, које смо одмах искористили. Није било потребно да се много нишани; четници су личили на стадо оваца у бекству. На нашем положају је настала радост. Безмало, сваки је борац имао митраљез или пушкомитраљез. Муниције је било доста, њу није требало штедети. Пошто смо овладали целим платоом изнад косе, пошли смо у потеру за четницима, на неких 200 метара иза ивице гребена. Ту смо се зауставили и водили борбу још један сат. Када је сунце обасјало гребен. пред нама се на висоравни чуо пискав глас: „Прва Невесињска бригада, напред! Прва Никшићка бригада, напред! Друга Бјелопољска бригада напред!" Набројао је још неколико њих. Пред нама се налазила већ сређена гомила четника, која је осетила да нас нема много, па је пошла у напад.

Наш је положај личио на мало острво на које се по

команди сручују таласи куршума из неколико хиљада пушака и аутомата. Руља је кренула према нама. Плато око нас почео је просто да кључа од ватре. Требало је издржати страшан притисак. Сва наша заплењена аутоматска оружја била су запослена. Тукли смо усталасану руљу која је са свих страна покушавала да приђе нашем положају.

Командир чете, Саво Машковић, стајао је за једним пањем, негде по средини вода и бодрио пушкомитраљесце да без предаха туку. Четници су се међутим приближавали и све јаче запљускивали наш положај. Ватра наших аутоматских оруђа поче да јењава. Прво умукну пушкомитраљез Радоша Ненадовића. Радоша је погодио метак и избио му иза плећке. Држао је главу наслоњену на кундак пушкомитраљеза. Лево од њега је погинуо и Драгутин Лутовац. Погођен у груди, клечао је за бредом коју смо били запленили, држећи се грчевито за ручице. Десно од Радоша погинуо је и мали Моша — Радош Дуковић, и Мише Блаж. Милева Шћепановић је била у недоумици како ће превити Сава Машковића, јер он није хтео да се склони, иако му је рука увелико крварила. Био је јако узнемирен. Видевши да не можемо задржати положај, јер нам се маса четника већ примакла на 100 м, и то са свих страна, наредио је да се постепено повлачимо. Четнике на десном крилу је шарцем још задржавао Анте Раштегорац, лево је Јанко Ћировић, поред Воја Рајичевића. Њих двојица треба да онемогуће четницима да овладају ивицом брда, јер је тамо једино било могућно одступати. Анте и Војо су се постепено повлачили и држали одступницу, док је остатак вода ишао ка ивици.

Силазак низ гребен био је незгодан. Морало се скакати по неколико метара са стијена које су стајале окомито према селу.

На гребену су последњи остали Јанко Ћировић, Војо Рајичевић и Анте Раштегорац. Анте је одступио кад је испалио и последњи рафал из свог шарца. Тек што смо одступили изнад нас на гребенима су се појављивали четници. Псовали су, вриштали и махали рукама. Киван на њих, а криво му још што смо одступили, Војо Рајичевић је узео једног на нишан на самом гребену и пресекао му рафалом псовку у грлу. Пао је и мртав се докотрљао до испред нас. Други се нису усуђивали после тога да главе помоле иза гребена.

Овај буран и мучан дан урезао ми се у сјећање нарочито по оном злослутном пророштву Радоша Ненадовића: Драгутин Лутовац није имао среће да на Борачком језеру сазида кућу после рата. Са још два борца из чете и са Радошем остао је изнад језера — у кући сазиданој без малтера.

Гојко ЂУКИЋ

НА НОСИЛИМА

Обично се у мом селу каже да је свет створен за шест дана. Само, како би се знало ког је дана створена несрећа. Јер чињеница је да она постоји. Или ће бити да су несрећу измислили људи. А зашто? То, вероватно, нико и не зна.

Човек лови човека као зеца. Баш као зеца, и то пази да не промаши, јер — биће сам погођен. Мора се добро гађати. И као командир стално о томе лупам главу. Ову малу ствар која се зове минобацач мора да је измислио неко ко је био јако пакостан. Јер њиме се мина и кроз димњак може убацити. И што је најглавније — убија, и то сигурно.

Ето, када стиже наређење да треба тући непријатељеву батерију топова, једноставно подесих елементе, убацих мину и посред батерије. Још неколико мина и батерија ућута. Да ли је уништена. Неко ми шапуће: „Непријатељ је уништен". Хтео је да коригује границе. Мало му је живота на земљи. Их, брате, под земљом ће им бити пространства до миле воље!

Изашао сам да осмотрим дејство минобацача. Одједанпут осетих неку несигурност. Помало ме и дрхтавица ухвати. Писак, удар у камен, и метак се зари у непосредну близину. Осмотрих не би ли спазио стрелца. И тада наједанпут туп бол кроз стомак. Замагли ми се пред очима. Осетих да падам. Али нисам знао зашто падам напред. Тек кад дођох к себи осетих да мрзим. Много, и хтео бих све фашисте уништити. Било ми је криво, криво — јер сам осетио немоћ. Не могу пушку да исправим и пуцам. Да, незгодно је када треба, а не може се.

Нисам очекивао да ће ме ранити баш у овом тренутку, кад су наше јединице већ чврсто опколиле Улог. Чуо сам борце око себе, били су са мном, и опет сам био јак и сигуран. Цекић је рањен — зачуо сам кроз сан. Окупили су се около и немо посматрали. Неко је већ ломио младе јеле за носила. Било ми је све теже. Страховити болови су мутили свест, само снага воље ме је одржавала. Дохватили су талијанско ћебе и затегли преко мотака. Коњским клинцима су нешто закивали. Тако су створили импровизована носила. Борци ме сместише у њих. Правац Улог. Приведоше неколико заробљених четника.

— Видите ли, пси, командира сте нам ранили у стомак — обрецнуо се пегави младић на једног четника.

— Командир!? — узвикну четник. — То зрно које га је повредило вреди злата.

Пегави младић задрхта и снажно удари четника.

Кораци и шкрипа снега свуда унаоколо. Белина заслепљује очи. До сада нисам знао да се може мрзети и бело, и снег, и сунце које се стидљиво пробијало с времена на време. Зима се увлачила кроз подеротине, као да је хтела да се загреје уз моје врућe тело. Стомак је још јаче болео. Имао сам осећај да доживљавам задње часове. То боли и пече. Свест ми никако није стабилна. Бунило је потпун господар. Један оштар патрљ сломљене гране ми се упорно утискивао у слабину, као да ми се свети што смо му узели јелу и с тим прекинули ток живота. Намах ми би жао те гране. Зашто смо је отргли од стабла. Шта се ње тиче наша борба и смрт?

Белина и само белина. Шкрипа и снег . . .

С времена на време носиоци су упадали у снег дубоко, а свако њихово пропадање било је пропадање моје свести у бесвест. Заустио сам да кажем: „Полако, другови", али сам заћутао јер сам знао у каквом су положају. Упитао сам партизана који је погнуте главе ишао покрај мене који је датум и сам не знајући шта ће ми то. Одговор је гласио — 20. март 1943. Просто ме је уплашио. Мислио сам да је прошло најмање три дана од рањавања, а оно се одиграло тек јутрос. Помислио сам да овај дан неће трајати читаву вечност. Осетих неко пецање и страховит бол.

Чудно је то кад човек осећа нешто а не зна шта је. Ипак сам заспао. Пробудило ме је нелагодно осећање, осећање усамљености. Могао сам гледати само изнад себе. Бескрајно плаветнило су пресретали беличасти облачићи који су пловили некуда пут Србије. Хтео сам их зауставити, подигао сам руку, они нису остали. Хтео сам скочити, али ме бол примора на мировање. Сам . . . тешко ми то одзвони у души. Сам . . . како то чудно звучи? Сам . . . у пространству и празнини. Бар да имам један метак да га прогутам. Страховито сам гладан. И хладно ми је. И боли. Е, орле, нећу да умрем. Теби у инат и друговима у инат. Оставили су ме сама. У празном. Зар је то другарство?

Био сам уморан, гладан, озебао и равнодушан. Хтео сам да се орао врати да не бих био сам. Али је он одлетео. Остали смо само празнина и ја.

Изненада зачух гласове. Погледао сам, али нигде никога. Халуцинација. А и куд би људи корачали кроз празно? Али преварио сам се, били су заиста људи. Чуо сам Драгана: „Ту је Цекић, дај носила". Ех, сетих се, ја их нисам могао видети јер сам гледао само у облаке.

Било ми је тешко што су опет ту. Хтео сам да умрем сам — у празном, на снегу. А сада су они ту. Људи који су ме оставили. Зашто? Зашто? Рана ме је још више болела. Људи су ме подсетили на њу.

— Драгане, — процедио сам — узми пиштољ и убиј ме. Буди човек. Ја ти то наређујем и праштам.

Покрили су ми очи марамицом. Сада ће — мислио сам и обузе ме нека чудна топлина.

Чудно се човек осећа пред смрт. Жао му је што ће умрети. Постало ми је јасно да херој није онај који храбро погине, већ онај који се храбро бори. А када погине — он је „херој који се храбро борио". Проанализирао сам цео свој живот и свега се сетио, само тог проклетог пуцња никако. Само жагор.

— Друже, — чуо сам болничарку — нисмо те оставили. Носила су ти се поломила, па смо ишли да стигнемо комору да бисмо друга донели. Сада ћемо те понети даље.

Марамицу су квасили и трљали ме њом. Сви су сумњичаво вртели главом. Само сам ја сада био сигуран. Морам преболети. Да бих дочекао слободу. Преживећу, јер, ето, тако хоћу. Понели су ме. Грозница, зима, глад, бол и светлост.

Ово су село бомбама упалили. Цело село. Само црна прашина и пепео. Сместили су ме у нешто што је некада била кућа. Зурим у изгорелу греду више мене која је дрско претила да се сваког часа откачи и дотуче ме. Ни сам не знам зашто, јер је ја нисам запалио и не сме ме убити. Нисам могао више да издржим, јурнуо сам напоље. Само рана је учинила своје. Онесвестио сам се. Оно што сам угледао учинило ми се познато. Мора да сам га негде видео. Сада ми је било јасно. Био сам већ у Улогу. Небо су прекрили талијански бомбардери и зато никога није било око мене. Пришао ми је Срба Јосиповић и питао ме је како се осећам.

— Чудно — рекао сам.

Да ли ће ме овај Александар заштитити од бомби? Мислио сам о његовом величанству, али ђаво га однео са авионима заједно.

Опет су ме упртили и понели. Па затим сањке. Сањке по снегу су заиста прави спас за рањенике. Али сањке по камену су пакао. Све је у мени шкрипало. Чинило ми се да ћу се распасти. А кочијаш је упорно држао јужну страну иако скоро нигде нема снега. Осећа се већ и дах пролећа. Лишће већ упупило, гдекад се стидљиво јави и нека птица певачица. Посматрам пространство. И брда у пространству. Гладан сам.

Бескрајна висораван. Блато и лапавица. Сумрак. У да-

љини караван ватара. Ко ли је тамо? Да ли су Талијани? Или четници? Мораћемо опет тражити неко склониште. И ко зна докле ће ови борци издржати! За њима остају отисци полубосих ногу. Отисци упорно путују за нама. Пуни муке, патње, озебли, пуни крви, пролетерске крви.

Отисци који пишу нове странице историје.

Да ми је знати шта мисле ова четири сељака која су од одбора одређена да нас прате. Просто бих желео да лупим оног надувеног који каже да је неопредељен. Мрзим ове неопредељене! Подсећа ме на грамжљиву орлушину. Другарица носи четири пушке, а он набио руке у џепове и стално са злурадошћу посматра оне ватре. Мора да нешто смишља. Он треба да помогне партизанима, а не да забушава и оклева.

... Полако долазим к себи, осећам сигурност. И физички се опорављам. Понешто могу и појести. Али устати не могу, никако. Лекар каже да је пресечен неки нерв. И због њега не могу на ноге.

Прошло је већ прилично времена. Једнога дана нас неколицина смо се обрели у неком тунелу, где је постојала једна чудна железничка пруга. Коњи су композицију извлачили уз брдо, а назад су је спуштали спретни кочничари. Та железница ми је била велика нада. И последња шанса да се докопам наших јединица. Пут у сигурност.

Присуствовао сам још једном рађању сунца. Полако и тешко је означавало долазак срећног дана. Пруга је просецала лепо јутро. И у тој лепоти се указала композиција. Њен један вагонет је био одређен за нас, рањенике. Тешка срца сам ступио у њега. Требало је заборавити дане пуне глади, опасности, искушења. Заборавити војнике који су цели дан, уморни, носили чудновата носила. Заборавити изгорело село, полуспаљену главу, глад и бол.

Истиснути и веселе коморџије у чијим се бурићима и у најтежим данима нашло нешто ракије. А заборавити два уметника на балванима — то никако. Ни другарицу са четири пушке. Ни кораке пуне крви; никако.

Вагон је јурио низбрдо, наслонио сам се на штаке и још једном обухватио брда кроз која сам прошао. Само су то сад била брда у лепоти.

Промицале су јеле, борови, поточићи. Жалосно су штрчали бели патрљци одломљених грана. Сада знам — одломљени су за носила. За нама се спуштала магла. Шарена шума. Високи борови. Поломљена стабла. Пиштољ је значио присуство сигурности, а сат је још јасније куцао.

Вагонет је јурио.

Рана је зарастала.

Добривоје ЦЕКИЋ

БОРБЕ НА ТРЕСКАВИЦИ

У марту 1943. Крагујевачки и 2. црногорски батаљон, помогнути деловима једног батаљона 2. далматинске бригаде, добили су задатак да ликвидирају четничко упориште Тројврх на планини Трескавици.

Истога дана када смо дошли до одређених положаја, четници су извршили снажан напад на наш 2. батаљон. Утегнути великим реденицима, наоружани до зуба, с камама о појасу, они су извршили снажан напад. Борба се водила прса у прса.

У претходници је Омладинска чета. Крећемо се по великом снегу. Испред нас на околним брдима видимо ватре и четнике око њих. Близу су. Можда три до четири стотине метара. Дели нас дубока увала, чију једну ивицу морамо посести. Четници нас виде и псују, али још не пуцају, јер нас штите дебела букова стабла.

Изађосмо на ивицу увале и поседосмо. Са батаљоном смо везани узаним делом пошумљеног земљишта. Наш положај личи на неко полуострво, на чијем се шпицу налазимо ми, а око нас свуда непријатељ. Осећамо то по митраљеској ватри, која нас туче са чела и бокова.

Гледам како са дебелих, стогодишњих букава, иза којих смо нашли заклоне, нестаје кора под митраљеским рафалима. Код четника неко комешање док артиљерија туче наше положаје. Неколико граната пада око нас. Сваког тренутка очекујемо јуриш. И — ево их! Иду према нама у скоковима од букве до букве. Галаме и псују нам „мајку пролетерску". Нишанимо, али не пуцамо; чекамо да нам приђу сасвим близу. Они то осећају, па застајкују. Снег је дубок и смета им да у јуришу претрче ово мало простора који нас дели.

Неки су куражнији и одмичу испред свог строја. Међу њима неколико са огромним шубарама и црним брадама. Личе на звери. Они који су нам се највише приближили најгрлатији су:

— Сису ли вам пролетерску! Нећете дуго носити петокраке са српом и чекићем. Неће вам капа имати на чему да стоји.

Бомбе су поред нас. Скинути осигурачи, а потков на пушкама очишћен од снега, да можемо лакше упалити каписле од бомбе. Још само неколико корака, и то је граница до које четници могу наступати. Онда... Онда се наша ватра одједном просу по њима. Беже и запомажу: „Јоване, брате, не остављај ме". Затим се све утиша.

И ми смо имали губитака. Тешко је рањен Андра Маринковић Мали, пушкомитраљезац познат по својој храбрости. За време борбе није хтео да легне. Стајао је на ногама иза једног буковог стабла и одбијао јурише. Његов шарац је непрекидно дејствовао, и када је једног тренутка застао, поверовали смо да је погинуо. Затим смо га поново чули. Касније смо сазнали да је Андра, иако тешко рањен, остао на положају до краја. Није хтео да се повуче и остави чету док се она бори. Тек око 16 часова, када је одбијен и задњи јуриш, одвели су га у болницу.

Са сломљеним ногама, непокретан, Андра је у болници дочекао пету офанзиву. Смештен је био са групом тешких рањеника у једну пећину поред Пиве. Немци су их осетили и пошли према пећини. Један друг који је изашао по воду допузао је назад и о томе известио рањенике. Настала је пометња. Многи су покушали да беже, а неки и да се убију. Андра их је умиривао:

— Борићемо се и погинути као комунисти. Нека свако пуца из чега може.

Андра је узео две бомбе, добауљао до отвора пећине и притајио се. Када су их Немци позвали на предају, одговорили су песмом и бацањем бомби.

Само један борац је преживео, оставши без очију. Притајио се и после неколико дана отпузао до реке Пиве, где га је нашла једна наша јединица која се вратила ка Зеленгори.

Недељко М. МИЛИЋ

ИЗ ИЗВЕШТАЈА ШТАБА 1. БРИГАДЕ ОД 5. IV 1943. ШТАБУ 1. ДИВИЗИЈЕ О БОРБАМА ОД 15. II ДО 1. IV 1943. ГОДИНЕ[1]

...

„Наше јединице у овој акцији[2] не само што су у потпуности испуниле постављени задатак већ су тај задатак, захваљујући правилном руководству, развиле оцењујући правилно ситуацију и настављајући уништавање непријатеља без обзира на то да ли ће се тиме мијешати у задатак и на правац осталих јединица. Непријатељ је на сјајним стратешким положајима тешко поражен и прогнан према Невесињу, трпећи велике губитке у људству и материјалу. Међутим и ова је акција показала извјесне недостатке наших јединица. Припрема акције није била добро изведена, тако да смо са поласком закаснили, што је условило јаки замор људства; даље, када смо ликвидирали прва непријатељска упоришта, људство је, мада за кратак период, остало ван контроле тиме што је остављено да се грије поред ватри. То је уопште редовна појава, изражена мање

[1] Зборник IV/12 док. 27.

[2] Разбијање четника на Липети.

или више у свим акцијама, да се по паду првих непријатељских упоришта олабави силно почетно стремљење на извршење постављеног задатка и да је потребно да прође известан период времена, ма како био кратак, док се јединице организују и поведу на настављање извршења, тј. на довршење постављеног задатка. То закашњење, мада незнатно, допринијело је, тј. омогућило је бјекство штаба Баја Станишића, управо тако је изгледало, што не мора бити тачно. Али је једно сигурно — да таква закашњења, ма како била минимална, могу имати врло рђавих посљедица."

...

„Борба на сектору Калиновика[3] спада међу најтеже борбе које је наша бригада имала до сада. И у таквој борби са одморним непријатељем, бројно много надмоћнијим, наше јединице су оправдале повјерење. А 2. — Црногорски — батаљон је, једном ријечју, превазишао самог себе. У тој борби он је био величанствен примјер масовног херојства од руководећег кадра до последњег борца, до нишанције на тешком митраљезу који се налазио у стрељачком строју и у моменту јуриша скида митраљез са постоља, устаје и туче с руку непријатеља на 50 метара. Други батаљон је заслужио сваку похвалу. Одбио је шест узастопних јуриша и извршио четири успјела. И у овој акцији направили смо извјесне пропусте и грешке. Наша бригада је морала проћи правцем предвиђеним у наредби што би омогућило обухват непријатеља, те би на тај начин непријатељ, а не ми, био у теренски неповољном положају, што би знатним дијелом допринијело њеном поразу. У том мијењању праваца огледа се извјесна лежерност према постављеном задатку, боље рећи, извјесна површност. Даље, није постојало координације међу јединицама у нападу, нарочито не са 2. пролетерском бригадом. Питање координације и везе је константан проблем наше војске, унутар мањих јединица више или мање савлађиван, а унутар већих јединица стално актуелан. Осим тога што немамо техничких средстава за везу, осим тога што оперишемо на терену јако испресијецаном, чиме је веза отежана, изгледа ми да се није предузело све да би се тај проблем ријешио са средствима и могућностима којима располажемо. Тај проблем је врло важан, јер не бисмо смјели даље давати могућности непријатељу да се појединачно обрачунава са нашим снагама. Мислим да би требало предложити ВШ, као једну од могућности одржавања везе, да изда наређење за образовање по свим јединицама једнообразних одјељења за везу путем сигнализације (сигнални барјачићи, цепне лампе, обични фењери и друго), са јединственим кључем и т.сл. Уколико би се тај предлог прихватио, ми бисмо могли предложити конкретан план. Даље, један од недостатака у општој поставци био је тај што нисмо познавали непријатељске снаге. Додуше, те снаге (четири васојевићке бригаде, јуришни одред Павла Ђуришића, двије санџачке бригаде, двије босанске и др.) дошле су у Калиновик непосредно пред наш долазак, али то не умањује горњу чињеницу. На крају, наша процјена ситуације у зору 22. марта била је погрешна. Ми нисмо схватили јачину ударца нанесеног непријатељу (на сектору наше бригаде непријатељ је имао око 70 мртвих и много већи број рањених), нисмо осјетили прелом у наступу непријатеља, тако да је недостајао само још један напор до његовог потпуног пораза, јер је непријатељ већ био деморалисан и знатним дијелом бјежао. Тако се догодило да смо се пред потученим непријатељем повукли (нека ми се не замјери на примедби: поновила се у минијатури бородинска битка). Међутим, у цјелини битка је успјешно завршена. Разбијени су и поражени елитни непријатељски одреди на којима су почивале све његове наде." ...

[3] 21. марта 1943.

ИЗ ПИСМА ШТАБА 1. БРИГАДЕ ОД 2. IV 1943. ШТАБОВИМА БАТАЉОНА У ВЕЗИ С ПРЕЛАСКОМ ПРЕКО ДРИНЕ[1]

...

„Ниједног момента се не смије изгубити из вида важност преласка преко Дрине и ликвидације непријатеља на десној обали. Чињеница је да је непријатељ концентрисао знатне снаге на десној обали, чињеница је да ће он ове положаје упорно бранити, али је и чињеница да њиховим разбијањем на Дрини ми добијамо, стичемо пут, врата за улазак у Црну Гору, Санџак и даље. Чињеница је да се на Дрини води у неку руку битка за наредне покрајине. Самим тим овој бици треба придати пуну важност и приступити њеном извођењу са пуном одговорношћу.

2. Засада ће сви батаљони са потребним бројем људства наставити упорни рад на изградњи сплавова. Не смијемо се ограничавати раније предвиђеним бројем. Што више сплавова, тим боље, тим је лакши прелазак. Према томе, изградњи треба ударнички приступити."

...

„г) Пошто ће се пребацивање јединица извршити код Модрана и даље код с. Мретевићи, другови Бурић и Божовић треба да предузму мјере преноса сплавова до Модрина. Пренос треба отпочети у току ноћи 2/3 ов. м., с тиме што се сплавови неће донијети до мјеста превоза, већ ће се оставити на неком склоништу мјесту прије Модрана, тако да у току сјутрашњег дана остану апсолутно неоткривени од стране непријатеља (треба их склонити за неки брежуљак, у неку рупу, камуфлирати их и др., тако да их непријатељ нипошто не може открити у току сутрашњег дана). Штаб 3. батаљона треба да ступи у контакт са друговима Бурићем и Божовићем, како би сазнао за мјесто гдје су остављени сплавови и предузео њихово пуно обезбјеђење. Пренос и скривање сплавова треба извести неопажено,јер је то један од главних услова за брз и лак прелазак преко Дрине.

д) Сви штабови батаљона извршиће одмах смотру лаког аутоматског оружја (пушкомитраљеза и лаких бацача). Пушкомитраљези се морају довести у исправност, очистити и подмазати, средити муницијске кутије (шаржере) и др., тако да до застоја не смије доћи.

ђ)Штаб 3. батаљона ће благовремено извидјети положаје на сектору Модрана да би се на одговарајућим положајима поставила тешка оруђа, која би евентуалном ватром потпомагала пребацивање.

е) Сви батаљони ће извршити контролу својих пјешачких јединица, тако да се у први мах пребаци људство способно за борбу. Пребацивање ће се изводити по ранијој наредби: 1, 2, 4, 3. и 6. батаљон, а оперативне задатке јединице ће добити накнадном наредбом.

ж) Уопште, како одговорни другови за питање организације тако и штабови батаљона и саме јединице морају предузети све мјере, унапријед предвидјети све могућности да би се избјегле све препреке и да би у потпуности савладали један од најтежих задатака који се до сада поставио пред нама.

з) Како одговорни другови тако и штабови батаљона треба да одржавају непрекидни контакт са штабом бригаде ради потребне консултације о спорним питањима.

6) Налазимо се пред тежим проблемом. Али су наше снаге довољно јаке да га ријеше. И ријешићемо га!"

...

[1] Зборник IV/12, док. 12.

КАКО СМО ПРЕЛАЗИЛИ ДРИНУ

У окуци Неретве и код Калиновика четници су били разбијени. Повлачили су се према Дрини и Пиви. Надали су се да ће ослонцем на ове двије кањонске ријеке и, наравно, уз помоћ Талијана зауставити продор пролетерских и ударних бригада у Санџак и Црну Гору, и тиме се спасти коначног пораза.

Прва пролетерска, пошто је са 2. далматинском бригадом разбила четничке јуришне одреде на падинама Трескавице, задржана је неколико дана у рејону Калиновика и Доброг Поља. Ту је застала ради обезбјеђења правца од Сарајева, док нису пристигле наше снаге из кањона Неретве, па је тек 26. марта кренула напријед — ка долини Дрине.

Двадесет седмог марта 1. батаљон је избио у село Кремин на присојним падинама Јахорине. Иако је село на висини од 1000 метара, ипак је, до њега допирао дах пролећа из долине Дрине. Ту смо уграбили да се одморимо, али, на жалост, врло кратко — свега до ноћи. За нас је то био добар одмор, јер 1. бригада више од два мјесеца нити се одмарала, нити је сунца видјела. Одмор смо прекинули већ у први мрак и кренули напријед, и то као претходница бригаде; задатак је био да ту вече пређемо Дрину и створимо мостобран.

Дрина је била много опаснији противник и од четника и од Талијана. Савладати тако велику ријеку и створити мостобран без икаквих пловних средстава — није било лако. Али другог рјешења није било, јер од Фоче до Горажда на Дрини није било моста. А до одлуке за прелазак баш код Устиколине дошло је због тога што смо били обавије-

штени да ту постоји дереглија. Али шта је с том дереглијом и да ли ћемо је ограбити? На то питање требало је да те вечери одговори 1. батаљон као претходница бригаде.

У сумрак смо кренули на задатак. У колони је и штаб бригаде. Ноћ је била мрачна. Спуштали смо се стрмим и непознатим тереном. Око поноћи смо приспјели у тамну долину са затвореним хоризонтом. То је била Устиколина. Чело колоне је застало испред насеља, а патроле су већ биле пошле према ријеци да би ограбиле дереглију. Ускоро су се вратиле и донијеле податке да је насеље пусто, да се дереглија назире на супротној страни ријеке, а да се дуж обале чује копање.

Те ноћи задатак се није могао извршити, па је штаб бригаде наредио да се батаљон повуче до сванућа у село Оџак, а у Устиколини да остане јача група бораца, која ће у току ноћи и сјутрадан извиђати према непријатељу, испитати ријеку и потражити у насељу ма каква средства помоћу којих ћемо прећи преко.

Иако у Устиколини нијесмо нашли никог од мјештана, опет смо рачунали да ћемо у насељу или околини наћи нешто за прелазак. Немогућно је било схватити да је заједно са људима који су ту до јуче живјели уз обалу и занимали се ријеком нестало и све оно што су годинама стварали и њиме се служили.

До зоре смо претражили сваку кућу и кућиште по Устиколини. Ништа нијесмо нашли што би се могло употребити за прелазак. Све је било пусто, празно и поломљено. Ујутро смо наишли на једног мјештанина — млинара Ника Вукадина. Ни он није могао ништа помоћи. Али нам је испричао за четнике како су с пјесмом, у четрдесет талијанских камиона, протутњали према Калиновику прије десет дана, и како су, опет, у паничном повратку, прије два дана, трчали на дереглију отимајући се ко ће прије на ону страну Дрине.

Смјестили смо се у Никовом млину. По дану смо продужили извиђање.

Слика коју смо сјутрадан стекли извиђањем непријатеља и његових положаја изгледала је, отприлике, овако. Дрина је била велика, мутна и пуна вртлога. Уз десну обалу је била привезана дереглија. Затезала је вез и отимала се да побјегне низ воду. Рубом, изнад саме ријеке, видјели су се ровови са свјежим грудобранима. Иза њих широк појас ливада и њива, које се благо дижу према селу Цвилини. Испред села и изнад њега такође ровови. На читавој дужини, колико се оком могло видјети, изнад поља, као бедем, протеже се вијенац брда, који затвара поглед и сваки излаз из ријечне долине. У том вијенцу истиче се

својом висином од преко 800 метара Крчино брдо, покривено закржљалом храстовом шумицом и понегдје избраздано вододеринама.

О свему томе обавијестили смо штаб бригаде, који је донио одлуку да се на неки начин дереглија заплијени и превезе на нашу обалу. По тој одлуци требало је одабрати три до четири одважна пливача која ће препливати ријеку, уграбити дереглију и довући је к нама. Да би се то извело, наређено је да се тешки митраљези и минобацачи из свих батаљона и противколски топ бригаде поставе дуж жељезничког насипа, који се протеже уз лијеву обалу ријеке, а надвисује четничке положаје. Ватра са насипа штитила би том приликом пливаче и довлачење дереглије.

Сјутрадан послије подне прикупљени су из свих батаљона, у заклону код млина, тешки митраљези и минобацачи, и сви пушкомитраљези из 1. батаљона. Послуга је прикривено изашла на насип и поставила оруђа. Ту се груписало око петнаест тешких митраљеза, осам минобацача и петнаест пушкомитраљеза. Пливачи су, такође, били, одабрани и чекали спремни.

Крсто Бајић, комесар батаљона, упорно је захтијевао да и он с добровољцима плива по дереглију. Одвраћали смо га, али узалуд. Истицао је да је његова предност у томе што је добар пливач, и то са Лима, те да познаје опаке ћуди планинских ријека. Крсто, Чучић, Милан Вежа и Војо Кадијевић су чекали на обали тренутак само да ускоче у хладну Дрину, која је тих дана јако надошла од топљења снијега по планинама. Све је било спремно, само се чекало да командант бригаде, Данило Лекић, да знак за почетак акције. Знак је дат. Црвена ракета је испаљена.

Пальба са насипа је почела, а Крсто с друговима ускочио је у ријеку. Ватра је била ураганска: на дужини од једног километра фронта, уз десну обалу Дрине, тукла је сваки педаљ земље. Митраљези и пушкомитраљези су резали земљу по рововима и око њих, а минобацачке бомбе су разарале појас изнад ријеке. Никад до тада нијесмо видјели жешћу ватру на тако малом простору. Крсто и другови рвали су се с матицом, која их је заносила. Час су се губили у вртлозима, час опет избијали на површину воде. С великим напором су се приближавали дереглији.

Ватрени слап четници нијесу дуго издржали, иако су били дубоко укопани. Након неколико минута, из четничких ровова почеше се на цијевима пушака помаљати кошуље, преврнуте капе и бјеле чарапе. Знајући их као већ деморалисану војску, за тренутак смо прекинули ватру и дозвали их да изађу напоље, без оружја. Четници се ни-

јесу много двоумили, већ су се поређали рубом обале, окренути према нама.

Нишанције су ватру пренијеле око Цвилина и на падине Крчина брда. Тамо су четници бјежали из села.

Пливачи су се с последњим напорима борили с водом. Допливали су до дереглије и с муком су успјели да ускоче у њу. За тренутак су предахнули, стресли се од умора и хладноће, а онда су забродили према нама. Чим је дереглија почела клизити низ жичано уже, наши борци су истрчали из заклона и пошли јој у сусрет. Чак су неки од њих загазили у ријеку, само да би што прије срели Крста и другове.

У међувремену је непријатељева артиљерија са Крчина брда, мада с малим закашњењем, почела да туче по нашим положајима. Ватра није била тако прецизна. Очевидно, Талијани су били изненађени нашим потхватом и нијесу знали шта би прије тукли — насип, обалу или дереглију. Гађали су зато цијели простор, али без неког успеха. Ми нијесмо имали ни губитака, ни штете.

Дереглија се полако примицала. Нестрпљиво смо чекали да је прихватимо. Сматрали смо да ће тада бити све готово и да ћемо у дереглији на ону страну ријеке. Али баш када је била на половини пута, дереглија је неочекивано застала. Голе и пометене „скелеције" су се напрезале да је покрену напријед. Али узалуд — није се мицала, застала је скамењена насред ријеке.

А шта се десило?

За вријеме пальбе, куршум је закачио челично уже и у тој пукотини се котурача дереглије заглавила. Даље није могла да клизи. Кад смо видјели да је свако напрезање узалудно, довикнули смо пливачима да скачу у воду и пливају к нама. Четници који су до тада немоћно бленули у ријеку и дереглију, видјевши да је дереглија запела, у једном скоку се бацише у ровове. И не само то већ отворише ватру на пливаче и на нас који смо то зачуђено гледали са обале.

Крсто је са друговима пливао низ ријеку, матица их је опет заносила и забацивала час лијево, час десно. Око њих су пушкали куршуми и млазеви воде се дизали од експлозија учесталих граната. Међутим, они су некако испливали и ми смо их, прозебле и уморне, прихватили на обали.

Тако је пропао наш покушај да се 29. марта отме дереглија и помоћу ње форсира Дрина. Зато је штаб бригаде наредио да се за прелазак скупља грађа и праве сплавови.

Грађе за сплавове није било ни у Устиколини, а ни у ближој околини. Чак ни шуме нигдје у околини није било.

Једино је остало да се из напуштених и порушених кућа и ограда (а све су биле напуштене или порушене) вади грађа и од ње праве сплавови.

Због непријатељеве ватре, грађа се по дану није могла скидати, па су се групе бораца у зору прикривено увлачиле у куће и, скривајући се иза зидина, голим рукама извлачиле грађу. Ноћу су долазиле екипе и одатле су ту накупљену грађу преносиле у воћњак, код млина.

На томе су радиле екипе из свих јединица бригаде. Избор грађе је био врло ограничен, па се скупљало све до чега се могло доћи — све што се на води могло држати, па било труло, напукло или нагорело. Екипе су ишле и у околна села, удаљена по неколико сати и отуда доносиле грађу.

Упоредо са прикупљањем грађе почело је и прављење сплавова. У цијелој бригади тај посао није нико познавао. Нешто је знао мјештанин Панто Гавран из 4. батаљона, али ни он их до тада није никад правио. У пионирском воду бригаде било је занатлија које су познавале, можда, дрводељске и друге занате, али сплавове, вјероватно, нико од њих раније није правио. Вод, под руководством водника Јована Вујовића, званог Мушмула, прихватио се тог одговорног посла. Но опет је искрсла још једна невоља. Скупљена грађа се није имала чиме повезивати, и поново су екипе пошле да претражују куће и рушевине. Отуда су извлачили зарђале и прогорјеле кланфе, ексере и жицу. С том зарђалом и прегорјелом гвожђуријом, која се ломила и кривила, „мајстори" су некако увезивали грађу у сплавове. Како није било жице и ексера, везови су се правили од врбовог шибља.

Пољана поред млина била је тих дана радилиште сплавова. Њега је често надлијетао талијански извиђачки авион и гађала артиљерија са Крчина брда. Но и поред свих тешкоћа, сплавови су се ипак склапали. Лекић и Плави су сваког дана залазили на радилиште и подстицали посао око сплавова.

Седмог априла је наређено да 1. батаљон почне да се пребацује. До тога дана било је изграђено око тридесет сплавова, који су се налазили на петсто до шесто метара од ријеке.

У мрак смо почели преносити сплавове на обалу. Сваки сплав је носио око двадесет људи, па и више. Сплавови су били тешки, гломазни, слабо увезани и неподесни за ношење. При ношењу климатали су се, везови се на њима често кидали и кланфе ломиле. У тим случајевима другови су скидали каише са пушака или опасаче и причвршћивали их. Ове непредвиђене тешкоће око преношења узеле су

много времена, тако да је до поноћи на обалу пренесено свега једанаест сплавова.

Четници су одмах примијетили да довлачимо сплавове на обалу, па су подругљиво довикивали с друге стране:

— Биће мртвих низ Дрину.

Тек послије поноћи су се прва два сплава отиснула од обале. Четници су их засули ватром. Један се потопио, а на другом је рафал митраљеза покосио цијелу посаду. Погинули су Петар Попивода, Јуре Боначић и омладинац Грбовић, а остали су рањени. Те ноћи прелаз смо обуставили.

Након овог неуспјелог покушаја штаб бригаде је сазвао сјутрадан све штабове батаљона на састанак у селу Оцаку. Састанку је присуствовао и командант дивизије, друг Коча. Анализирајући неуспјех прошле ноћи, Лекић је био изузетно оштар. Нарочито оштру критику упутио је мени и команданту 2. батаљона Божовићу, као руководиоцима преласка. Укорио нас је да се нијесмо довољно заузели у организацији и припреми преласка. На састанку је ријешено да се изаберу добровољци из свих батаљона и да они обезбиједе ужи мостобран, а тек онда да батаљони прелазе на десну обалу. Предвиђено је да прелаз почне већ у први мрак. „Ноћас се Дрина мора прећи!" — био је закључак тога састанка. Пошто је састанак завршен, похитали смо у батаљоне.

Божовић и ја ишли смо скупа. Он је ишао напријед. Послије дугог ћутања, одједном се окрену:

— Ноћас ћемо ти и ја први преко Дрине.

Скиде капу, па је тресну о руку два-три пута и понови још гласније:

— На први сплав идемо, па макар никад куће не видјели!

— А зашто, Божо? — запитао сам га тобоже зачуђено, правећи се као да сам већ заборавио на данашњу критику.

Божо ме је још зачуђеније упитао:

— А ти не чу како нас данас на састанку Лекић удеси? И то пред Кочом?

— Чух, али шта могу! Но пусти критике и ђавола. Ако ми ноћас пређемо Дрину, све ће се то заборавити.

У разговору о критици и преласку стигли смо до млина.

Батаљони су већ чекали спремни. Сад је требало да штабови изврше избор људства за прве сплавове. У току дана су у свим четама бригаде одржани партијски састанци у вези са вечерашњим преласком. Комплетни батаљони су се јављали у добровољце. Свако је хтио да буде добровољац. Мома Станојловић, командант 3. батаљона, један од најомиљенијих другова у бригади, пришао је Лекићу и замолио га да му допусти да с првом групом, као борац, пређе преко

Дрине. Молио га је неколико пута, али да не чују други. Командант му није допустио.

Штабови су одабрали већином руководиоце чета, водова и десетина и пушкомитраљесце. Од свих добровољаца формирана је „ударна група", наоружана пушкомитраљезима и бомбама. Њој је додијељен потребан број сплавара, такође добровољаца. Поред „ударне групе" формирано је још неколико мањих група које ће прве бити пребачене на супротну обалу, са задатком да заузму ровове уз обалу прије него што стигну четници из Цвилина (четници су ровове редовно запосједали кад падне мрак, јер им је дању, због наше ватре, тешко било остати у њима; остављали су само осматраче и мање групе).

У предвиђено вријеме, екипе од по двадесет бораца које не прелазе са првима преносиле су преостале сплавове до ријеке. У једну сандолину, која је пронађена дан раније, укрцали су се пушкомитраљезац Анте Раштегорац и возач Војо Кадијевић, а на први сплав Јанко Ћировић с групом добровољаца. Око 19 часова отиснула се сандолина, а за њом сплав. Јанко је већ са сплава њемачким бомбама с дугачким дршкама гађао ровове, а Анте га подржавао из шарца. То је било у тренутку када је колона четника трчала од Цвилина низ поље да појача одбрану на обали. Изненађени, четници нијесу успјели ни доћи до ровова. Сплав за сплавом отискивао се од обале. На прелазу су већ од почетка штабови дивизије и бригаде. Талијанска артиљерија је тукла прилаз обали и ријеку. Не знам колико је сплавова било отиснуто, а већ су се Јанко и Анте чули на десној обали.

Нашао сам се с Божом на сплаву који се таман отискивао од обале. И нашим сплавом, као и осталим крмарили су другови Далматинци. Они нијесу били много вични ријечној стихији и сплаварењу, а ми, остали, још мање. Мислим да до тада нико од нас није ни сјео на сплав. Сплавове је вода више заносила него што се њима могло управљати обичним колчевима. Пристајали смо по стотину метара низводно од предвиђеног мјеста. Ноћу је ријека изгледала много тежа него што се то по дану чинило. Нарочито су вртлози били опаки. При налету на њих, сплав се окретао у супротном правцу или се чак враћао назад одакле је и кренуо. Још горе од тога, дешавало се да опаки ковитлац и разбије сплав. То се десило и са сплавом на коме је био Хамид Беширевић из 3. чете 1. батаљона са својом групом. Сплав им се на ријеци распао, па је нешто од њега пошло низ воду, а нешто се закачило за врбак. Беширевић се нашао на једној греди што је пловила низ воду. Ухватио се рукама за њу и с пушкомитраљезом на леђима допливао

до обале. Наш сплав се, иако низводно, уредно приближавао обали. Када смо дошли близу обале, насукали смо се на сплав испред нас. Овој групи су се поломила весла, те су веслали кундацима пушака. Ухватили су се за наш сплав и тако смо их некако привукли уз обалу.

Упркос свим овим невољама и опасностима с којима смо се борили, нико ријечи није прозборио иако се ишло у потпуну неизвесност тим прије што је међу нама било и доста непливача.

Пристали смо уз обалу, далеко низводно. Сплавови се нијесу имали чиме везати за обалу, нити вући узводно и превозити назад. На то се није ни рачунало. Сплав смо, као што су то чиниле и остале посаде, пустили низ воду.

Групе добровољаца из 4. и 6. батаљона су већ гониле четнике уз Дрину према Фочи и низводно према Горажду, а групе из 1. и 2. батаљона пробијале су се уз поље ка селу Цвилину. Тамо се већ чуло довикивање наших. Јанко Ћировић је био грлатији од осталих. Добро се чуо како довикује четницима:

— Чекајте, фуњаре, да видимо чију муницију имате у фишеклијама и чији хљеб носите у торбицама?

Ишли смо полако уз поље. Сад смо се већ на рачун онога што је, до малочас, било опасност и невоља, смијали и од тога правили шале. Тако, Ђоко Вукићевић прича о неком из своје групе што је кроз сплав пропао у воду и углављен до рамена између греда, као у дупку, остао да тако виси све до обале.

У Цвилину се већ прикупило око педесет бораца. Четника ту више није ни било, побјегли су на вријеме. Ушли смо у куће. На огњишту у кући у коју је ушла моја група још је горјела ватра, а свуда около била је разбацана слама. Мокри смо и хладно нам је, па се примичемо огњу да се мало пригријемо.

У кући смо затекли једног сељака. Неко од другова је повео разговор с њим. Каже да је био четнички кувар и да је искористио бјекство четника да покупи нешто суђа и хране што је остало и однесе кући. Док одговара на питања трпа кромпир, хлеб и суђе у џак. Понаша се као да се ништа око њега не догађа и као да му је наш долазак добродошао. Питали смо га има ли Талијана на Крчином брду. Одговорио је да их је било око двадесет на топовима, али су, како он мисли, сигурно већ побјегли. На жалост, и ми смо тако претпостављали.

Упутили смо претходницу на врх Крчина брда. Њима је речено да запале ватру чим избију на врх брда и тиме означе да је мостобран заузет. У селу је остало нас два-

десетак да сачекамо наредне групе, које треба да се пребаце преко ријеке накнадно.

На Крчино брдо је пошла претходница под руководством комесара чете 1. батаљона Спасоја Драговића и Славка Божовића из 2. батаљона. Не знам колико је то трајало и колико смо ми остали у кући, али се сјећам да нас је тргла јака пуцњава са брда. Брзо смо искочили напоље и кренули уз брдо. Када смо чули експлозије, одмах смо наслутили да није добро. Али нијесмо претпостављали да нас тек сад најтеже очекује.

Већ се раздањивало када смо насред брда срели Екрема Дурића и Драга Ђукановића из 2. чете 1. батаљона са још двојицом другова. Они су носили погинуле другове Спасоја Драговића и Сава Никаљевића. У пролазу испричаше да су ишли колоном према врху. На челу су били Спасоје и Славко. Испод самог врха наишли су на талијанске ровове. Талијани су их изненадили. Славко је изгубио око, а Спасоје је био смртно погођен. Све се то збило испод самих ровова, надохват бомби. Рањеном Спасоју прискочио је Саво Никаљевић да га извуче. Талијани су поново запуцали и Саво је погинуо носећи на леђима већ мртвог комесара. Тада га је прихватио Блажо Попивода, али је и он био рањен.

— Сад их носимо доље — рече Екрем. — Другови су рекли да их сахранимо под оном расцвјеталом јабуком.

Продужили смо ка врху брда. Уз пут је пристигло десетак бораца, који су прешли ријеку послије нас. Изнад средине брда наишли смо на претходницу која је у току ноћи пошла ка врху. Било нас је ту око шездесет до седамдесет бораца. Ђока Вукићевића, са свега два друга, послали смо на једну преседлину, да нас с лијеве стране штите од четника, који би нам могли случајно избити с леђа и тиме у исто вријеме угрозити пут дијеловима који ће придолазити са ријеке. Другови су нам објаснили гдје се, отприлике, налазе положаји Талијана. Нијесмо их одатле могли видјети, али смо их наслућивали по пуцњави. По свему судећи, они су држали површје брда, са неколико редова ровова на предњем нагибу. Артиљерија им је била иза брда; то се могло закључити по гранатама које су звиждале преко нас, тукући брзом паљбом прелаз на ријеци. Плотун плотуну није давао одушке.

Ипак, још немамо јасну представу о јачини непријатеља, ни о његовим утврђењима. Распоређујемо се за напад. У стрељачком строју, готово пузећи кроз ситну шумицу са сувим лишћем, подилазимо врху. Талијани туку непрестано из свих оруђа. Иако смо још далеко од домета ручних бомби, они их толико бацају да се око врха брда већ хвата

дим од експлозија. Провлачимо се кроз шибље и залазимо у појас најгушће ватре. Ватра је толико јака да ми се чини да од ње неће остати ни гранчице у шумици, ни суве травке на земљи. Дим и шумица нас колико-толико заклањају, или се то нама само чини. По мјесту одакле се пуца и по домету бомби, чини ми се да смо близу ровова, иако их не видимо. Примијетили смо их тек кад смо дошли до испред самих грудобрана. То су стара утврђења, из првог свјетског рата, дубоко усјечена у стрмину брда. Испред њих се дижу стрми и високи земљани насипи. По насипима је израсла трава, маховина и шибље, и тако су природно маскирани да се ни по чему не разликују од околине. Талијани су их подесили за заклоне и одбрану. Прилаз роровима је тежак. У њих се може ускочити само пењањем преко грудобрана, а бомбе се могу убацити једино из стојећег става.

Почео је тежак двобој бомбама, онда туча кундацима преко грудобрана. Окршај је био кратак, али жесток. Једна група је некако успјела да заузме два рова. Талијани су је противнападом избацили. Срећом, група је успјела да из ровова угради два сандука талијанских бомби. Двобој за ровове се поновио још једанпут, али без успјеха. Сад смо тек увидјели да су у питању јака талијанска јединица и јака утврђења.

Брзо смо прихватили тешке рањенике и погинуле и нагло се повукли. Повлачили смо се готово до средине брда. У повлачењу је неко од другова повикао:

— Куд ћемо, кукала нам мајка!? Зар да се давимо у Дрини?

На овај повик смо стали и погледали на ријеку испод нас. Видјели смо да преко ње само сандолина мили, превозећи једног по једног борца, који су се, затим, у дугим размацима пребацивали пољем.

Артиљерија није престајала да туче прелаз.

Два друга су баш тада пристизала одозго. Нас неколицина пошли смо им у сусрет. Нестрпљиво смо им довикивали приближавајући им се:

— Шта је сада са дереглијом?

Кад смо се срели, чусмо немилу вијест — дереглија је страдала. Погођена је мином из бацача и сад је наши крпе. Једном је била некако окрпљена и они су се у њу укрцали

Кад су кренули, вода је пробила у њу, па су је морали порцијама и капама избацивати. Умало се нијесу подавили. Да би се дереглија окрпила, требало ју је навући на плићак. И око тога је изгубљено много времена. Оба штаба, и дивизије и бригаде, од синоћ су на прелазу. Чини се све да се дереглија што прије оспособи. Милан Вежа и Војо Кади-

јевић од синоћ су стално у води. Ваљда ће ускоро бити оспособљена, иако артиљерија омета рад.

У међувремену смо отпремили тешке рањенике у Цвилин. Међу њима је најтеже рањен Блажо Црвенко, комесар 1. чете 1. батаљона. Њему је бомба однијела доњу вилицу, па се гуши у крви. Има рањеника који неће да пођу бар да се превију; касније смо сазнали да је било и таквих који нијесу ни казали да су рањени. Крили су то, па су у болницу отишли тек пошто смо заузели брдо. Тако је урадила и Милева Шћепановић. Ујутро рањена у ногу, а тек увече тражила да се превије. Знала је да је мало бораца на Крчином брду, да је ту свака пушка драгоцјена.

У шумици смо се средили. Од мртвих и рањених узели смо бомбе и муницију. Подјелили смо и она два драгоцјена и спасоносна сандука које су наши, малочас у јуришу, отели од Талијана. Сад нам је било сасвим јасно да се Талијани могу истјерати из ровова једино бомбама. Друго оружје у овој прилици слабо помаже, јер су дубоко укопани у ровове. Из њих се повремено, иза грудобрана, помоли ту и тамо теме шлема. или се опази кратак покрет руке кад избацује бомбу.

Налазили смо се у тешком положају. Јуриш није успио. Утврђења на брду нијесмо заузели. Иза нас је Дрина без прелаза, а висити у стрмини, под ударом талијанске ватре, била је очевидна погибија.

Помоћ нам није пристизала, сем с времена на вријеме групице од по два-три борца, које су, у ствари, једва попуњавале мјеста погинулих и рањених. И поред свега тога, другог излаза нијесмо имали осим да и даље вршимо притисак на Талијане док дереглија не почне пребацивати јачу помоћ.

Јуриш на ровове поновили смо још неколико пута, али смо, на жалост, сваки пут били приморани да одступимо.

Талијани као да су приковани за ровове. Они се плаше да крену у противнапад и набаце нас у Дрину, иако виде да нас је мало и да је дереглија оштећена.

И тако, након узастопних јуриша и повлачења, негдје око 9 часова, нашли смо се Божо Божовић, Крсто Бајић, Саво Машковић, Милија Рашовић и ја да видимо шта се још може учинити. Док смо разговарали, наиђе једна група бораца пребачена сандолином. Зауставили смо их, као и све који су пристизали са ријеке, да чујемо хоће ли дереглија ускоро бити готова. У том разговору неко зачуђено упита једног од придошлих:

— Шта ти то вири из џепа?

— Риба — одговори придошлица, Далматинац, и исприча цијелу причу о томе како је артиљерија побила много

рибе, па ју је, убијену и ошамућену, вода избацила на површину. Он је, кад се пребацивао сандолином, ухватио двије. И још би причао о рибама да га неко не пресјече.

— А шта ће ти риба, један не био, кад, ево, све изгибе?

— Триба ист! — рече Далматинац мирно, као да иде на одмор у село гдје ће рибу испећи, а не у неизвјесни јуриш. Извади рибе из џепа, стави их у торбу, коју чврсто закопча, и продужи уз брдо ка јуришном положају.

На састанку смо одлучили да опет кренемо на јуриш. Али сада смо смислили још нешто: да јуриш помогнемо једним јачим одељењем из позадине. Истина, да би одјељење избило у позадину, мора да савлада неколико дубоких јаруга, које непријатељ, вјероватно, контролише.

За тај задатак се јавио Милија Рашовић, иначе још од раније познат по смијелим потхватима.

Божо се не слаже да иде Милија.

— Погинуће, ни ноћас му нијесмо дали да са првима пређе Дрину, баш због тога, али, ево, њега је ђаво донио овдје!

Вјероватно бисмо одредили неког другог, али Милија неће ни да чује.

— Не брини, Божо, вјештији сам ја него што ти рачунаш. Кад чујете мене одонуд — и показа руком — онда ви навалите. Биће готови кад им запуца с леђа, а ја ћу тамо брзо стићи, не брините.

Већ смо били утаначили којим ће ко правцем да крене у напад кад одозго, са лијевог крила, кроз шумицу, заграјаше четници. Разбијени у току ноћи, видјели су да нијесмо успјели отети Крчино брдо, да се Талијани упорно држе и да дереглија не превози наше снаге. Учинила им се згодна прилика да поправе пољуљани углед код Талијана, па пошли у напад. Ђока Вукићевића и његову групу, која се налазила у обезбјеђењу на превоју, четници су били већ заобишли. Опкољена група се бранила. Божо, Крсто, Јоко Борота, ја и још неколико бораца с пушкомитраљесцом Божом Прљом одмах смо пошли у напад на четнике, а Саво Машковић, Владо Ковачевић, Војо Абрамовић и Спасо Божовић, са главнином из оба батаљона, у правцу брда. У међувремену се са правца којим је Милија пошао није чуло ништа, што је значило да се он с успехом пробија.

Четници се изненадише кад избисмо пред њих. Завикали смо:

— Предајте се!

Дигоше руке увис, а неки некакве крпе. Предложих да се не пуца кад се већ предају. Пошли смо према њима да их разоружамо, али они, видећи, ваљда, да нас је мало, не сачекаше, већ стругнуше кроз шуму преко косе, у ита-

лијанске положаје. Ухватисмо свега тројицу. Док смо се ми обрачунавали с четницима, на врху су тутњале експлозије, и то тако јако као да се брдо руши. Одмах смо се упутили тамо.

На прилазу рововима наишли смо на мртвог Спасоја Гошовића. Бомба му однијела горњи дио главе. У рововима су једни преко других лежали мртви пролетери, четници и Талијани, махом погођени у главу.

Пошли смо преко ровова и избили у логор. Талијани су оставили шаторе и логорску опрему. Видјело се да су на брзину умакли. У логору се наши нијесу задржавали, продужили су за Талијанима. На излазу из логора, којих тридесетак или више метара десно од пута према Капку, наишли смо на мртвог Милију Рашовића. Он је с водом избио Талијанима за леђа, и то, вјероватно, у исто вријеме кад је главнина наших напала с фронта и четници испред наше групе панично убјежали у талијанске ровове. То је све пристравило Талијане, па су без икаквог реда бјежали према Капку.

Тек пошто смо освојили логор, видјели смо да су то били јако утврђени положаји и да их је бранио комплетан алпски батаљон „Интра" од шестсто војника са дивизионом топова и јаке четничке снаге.

Ето, тако је створен мостобран на Дрини и отето Крчино брдо, које је господарило преласком.

Саво БУРИЋ

СПЛАВОВИМА ПРЕКО ДРИНЕ

Једног јутра априла 1943. у чете и батаљоне стигао је захтев да се јаве добровољци од којих ће бити формиране групе за прелазак преко Дрине. Требало је да њихова акција омогући прелазак целој бригади. Одржани су партијски састанци и четне конференције. Борцима је објашњено од колике је важности за наступање у правцу Чајнича да пролетерска бригада пређе Дрину и разбије талијанске и четничке снаге на десној обали. После састанка јавило се више добровољаца, међу којима и многи десетари, водници и командири чета. Како је у сваком батаљону требало образовати по једну групу од свега седам добровољаца (шест бомбаша и једне болничарке), наређено је да се одаберу најбољи. Али то одабирање је било врло тешко; дуго су се команданти двоумили кога да пошаљу у штаб бригаде, где је одређен скуп добровољаца из свих батаљона и где ће их командант и комесар бригаде упознати са задатком.

И у штабу нашег батаљона није било лако одабрати добровољце. Коме год је од пријављених речено да се врати у своју чету, тај је налазио хиљаду разлога да се одупре. Свако се осећао способним за овакав задатак. Командант батаљона је узалудно говорио појединцима да су још исцрпени од рана и да је за њих ово тежак напор. Одговарали су му да им то ништа не смета и да се добро осећају. И борци и командири желели су да учествују у овој акцији.

На крају је командант наредио да један по један излазе и стају у строј, а он ће донети одлуку ко остаје у групи, а ко се враћа у јединицу. Први је иступио камандант 1. чете Жиђа Трнинић.

— Било би незгодно мене вратити у чету док не извршим овај задатак! Шта би на то рекли борци? — послужио се он лукавством, и додао: — Ја сам и вешт за овакве акције.

Командант је тренутак ћутао, а затим рекао:

— Добро, Жиђо, бићеш командир добровољаца Шестог батаљона.

За Жиђом су се јављали остали, међу њима и ја. Увидевши да је добровољаца већ два пута више него што је потребно, командант је узвикнуо:

— Доста је! Не излази више!

Пришао је строју и одлучно почео одабирати оне које је хтео. Када је дошао до мене, рекао је да сам скоро најстарији у чети и доста исцрпен, па је тражио да се вратим. Одговорио сам да се осећам одморним и потпуно способним за тај задатак. Командант ме је погледао и сложио се да останем. Као седми члан наше групе одабрана је другарица Зора Данити, болничарка.

Добровољци 6. београдског батаљона кренули су увалом иза првих коса које су заклањале Дрину и стигли до једног села недалеко од Устиколине, где их је чекао штаб бригаде. Кад су све групе стигле, командант бригаде, Данило Лекић, наредио је да се провери исправност митраљеза, аутомата, муниције и ручних бомби, како је то наређењем већ било предвиђено. Затим је одржао краћи говор и објаснио план преласка Дрине. Веће снаге наше бригаде заузеће положаје у непосредној близини реке, позади места одређеног за прелаз. Ако добровољци стигну на другу обалу и освоје прве непријатељеве положаје, за њима ће прећи цела бригада, без обзира на јачину ватре и отпор непријатеља.

Говорио је и комесар бригаде, Мијалко Тодоровић Плави. Рекао је да овим извршавамо лично Титово наређење, да наша бригада ноћас мора прећи Дрину, заузети талијанске и четничке положаје и продужити наступање, јер иза наших леђа чекају хиљаде рањеника.

Када смо увече 8. априла дошли до Устиколине, све је било спремно за акцију. Главни организатор грађења сплавова за прелазак реке био је друг Гавран, који се и раније бавио сплаварењем. Он нам је објаснио да се не треба бојати ако сплавови утону мало у воду и ако нам вода дође до колена или ако нас мало матица занесе. Треба само снажно веслати ка другој обали. Овај савет нам је много помогао, јер се касније стварно све одиграло онако како је то Гавран предвидео.

Дрина протиче поред Устиколине између високих брда и њено је корито често прекривено маглом. Те вечери је било мрачно. По групама смо долазили на одређена места, одакле је требало да спустимо сплавове у реку, а затим да почнемо прелазак. Раније нам је саопштено да ће група добровољаца 1. црногорског батаљона, у којој се налази и Анте Раштегорац, прва запловити. Ако она буде примећена и на њу непријатељ отвори ватру, наше чете ће јој својим дејством омогућити прелазак. На исти начин биће подржане и остале групе.

Група 1. црногорског батаљона је запловила. Када се нашла негде на средини реке, с друге обале чуо се глас:

— Ко је тамо?

Одговора није било. Онда се са обале чуо пуцањ. У том тренутку запловиле су и остале групе. С пажњом смо слушали шта се догађа с бомбашима 1. батаљона. Чули смо најпре дуги митраљески рафал. Није дуго потрајало, а са обале осуше паљбу. Тада се зачуше и експлозије ручних бомби, па поново јако дејство митраљеза и аутомата. Све је надјачавао глас Анте Раштегорца:

— Напред, храбри пролетери!... Не бежите, кукавице, јер ћемо вас сигурно похватати!

У тим тренуцима наша група се борила са брзом матицом, која нам је занела сплав; вода нам је дошла до колена. Постојала је и бојазан да се сплав изврне. Непријатељ нас је дочекивао ватром; друг Шуца је рањен у руку. Вешта болничарка Зора га је брзо превила. Митраљези стално дејствују, а храбри командир наше групе, Жића гађа из свог аутомата узвикујући:

— Напред, пролетери!

Пристижемо обали засипајући је јаком митраљеском ватром. Када смо искочили, приметили смо да четници беже у правцу села Цвилина. Предахнули смо у првим рововима поред Дрине. За то време група добровољаца 1. црногорског батаљона пребацивала се у правцу коса и првих положаја који су се налазили у подножју брда. Почели смо и ми да се пребацујемо даље. Непријатељ нас је на овом отвореном простору засипао јаком ватром. У исто време иза наших леђа већ су батаљони 1. пролетерске бригаде наступали према противничким положајима.

Кад је група Београдског батаљона била близу села у подножју косе, Милан Муњас је пришао командиру Жићи и рекао:

— Моја је жеља да ме пустиш да први извидим ове куће и, ако у њима буде непријатељ, да га заспем ручним бомбама. Једино ми дај још једног друга, да ми помогне ако будем рањен. Знао сам да ће ми вечерас требати доста бомби, па сам ову моју проклету торбу натрпао до врха...

Жића се насмејао и рекао:

— Знам да бољег од тебе нема. Слажем се да пођеш. Ако у кућама буде четника, бори се и не враћај се док ми не пристигнемо. Ако успеш и када видиш да се ми приближавамо, полако се с помоћником пребацуј према бункерима...

Муњас је затим хитро ишчезао у мрак. Кратко време после тога одјекнуле су експлозије његових бомби и повици:

— Не бежите, пролетерима не можете побећи!

Наша група се, затим, пребацила великом брзином и под самим бункерима пристигла Муњаса. Четници нас до-

чекаше кратком, али јаком ватром, па побегоше уз косе до следећих утврђења.

По ватри смо закључили да је четнике ухватила паника и да су у великој неизвесности где се налазе пролетери и колике су снаге прешле Дрину. Паника је ухватила и Талијане, који су из својих оружја испалили хиљаду граната, мина и пушчане муниције. Изгледало је као да Дрином не тече вода, него запаљени бензин или нафта.

Било је много положаја и стално су се смењивали јуриш за јуришем, стално су дејствовали митраљези и аутомати. Напади група добровољаца трајали су непрекидно неколико сати. За то време бригада је ужурбано прелазила Дрину.

Док је наша група и даље наступала, непријатељ је с нових положаја пружао све јачи отпор; по нашој оцени, није било остало много времена до сванућа. Ускоро смо утврдили да непријатељ тежи заобилажењу наших група с бокова, а можда и с леђа. У тим тренуцима добровољци 6. батаљона налазили су се на доњој ивици једног пропланка, у бункерима које су раније држали Талијани и четници. На другој страни пропланка, на самој ивици шуме, назирали су се други бункери. Размишљали смо да ли и даље треба нападати, или се учврстити за одбрану док не стигне бригада. Муниције нам је недостајало, а простор испред нас је био отворен. И док смо се око тога двоумили, из бункера је почела концентрична ватра у правцу наших положаја. Затим су се чули узвици и видела маса војника која је јуришала према нама. Није нам ништа друго преостало него да се бранимо. Наишавши на жесток отпор, непријатељ се брзо повукао у своје бункере.

Судећи по ватри, он је покушао да јуриша и на друге групе наших батаљона.

Баш када смо претпостављали да може доћи и до најгорега, да непријатељ поново изврши јуриш, када нам је понестало муниције, зачули смо на десном и левом крилу, према Крчином брду, дејство наших пролетерских чета. После неколико минута оне су већ биле сасвим близу. Међу нама је завладала велика радост — наши су успели да пређу Дрину, а ми смо извршили свој бомбашки задатак.

Ускоро смо чули и глас команданта бригаде, који је наредио да се добровољци одмах повуку иза бункера. Када смо стигли до њега, питао је да ли смо сви живи и има ли рањених. После тога је похвалио све групе, рекавши да смо часно извршили задатак пролетерске бригаде. У тим тренуцима били смо пуни поноса што припадамо 1. пролетерској.

Ратомир МРДОВИЋ

ВУЛКАН У ДОЛИНИ ДРИНЕ

Осми април. Вече се лагано спушта на село и обронке Јахорине и на долину Дрине, из које се диже плавичаста измаглица.

У сеоцима Доњем Жешћу и Стрмцу влада живост. Ту је логор Краљевачког батаљона. Борци су вечерали још пре заласка сунца и извршили све припреме за поновни покрет ка Дрини. Код бојне коморе је нека гужва. Тамо „фотограф" Драги издаје муницију Крагујевчанима. Дошли су да им дамо 2.000 метака за пушке и митраљезе и десет мина за тешки бацач. Ми то несебично чинимо — без гунђања и приговора, јер је и њихов батаљон део јединственог колектива.

Колона пратеће чете спремна је за покрет. Чека се још само на то да интендант батаљона Воја Бојовић изда зоб за коње. Ту је и Живан Маричић, командант нашег батаљона. Интересује се да ли смо Крагујевчанима издали муницију и како смо се припремили за ноћашњу акцију. Око 17 часова све је било готово. Кренусмо низ Врбичку косу доле ка Дрини. Сумрак лагано пада на косе око нас.

Ево нас опет у Устиколини. Ово је четврти силазак на Дрину за последњих тринаест дана. Три пута нисмо успели да је пређемо. Сви смо некако љути због тога. А кад се пролетери наљуте, онда неко мора да плати рачун. Ми, или они на другој обали. Уосталом, то ћемо видети ноћас и — сутра.

Пролазимо кроз Устиколину џомбастим сокацима. Готово све куће су разрушене. Није ни чудо, после толиких бомбардовања. Наиђосмо на пионирску чету бригаде и екипу пионира из батаљона. Направили су сплавове од греда и брвана разрушених кућа и сада их на дрвеним сељачким

колима пребацују ка скелском прелазу. Да се не би чула лупа и шкрипање таљига, осовине су подмазали катраном, а шине на точковима омотали крпама и сламом. Ноћас морамо успети. Коча је тако наредио.

Прегазисмо Колунску реку недалеко од млина. Тамо је штаб бригаде. Пењемо се журним корацима ка положају испод коте 574. Стигли смо у 18 часова и 30 минута. Још пола сата па ће почети напад. Поседамо положај без застоја, јер га добро познајемо још од прошле ноћи. По мраку, тихо и без нервозе, чисте се оруђа и припрема муниција. С Мошом Лакићем обилазим положај чете. Са нама су још Јово Шаренац и Гајо Шовљански Јумба. На истом положају, само нешто улево ка православној цркви, постављена су тешка оруђа 1. и 2. батаљона. И они завршавају припреме за отварање ватре. На самој ивици села, лево од њих су пушкомитраљесци 4. батаљона. И они учествују у обезбеђењу преласка Дрине. Остатак батаљона је ангажован за преношење сплавова.

Десно од нас, ка Фочи, налази се 6. батаљон. А доле, на обали Дрине, 1. и 2. батаљон врше последње припреме за укрцавање и само чекају час па да се отисну преко плаховите реке. Крагујевчани су на крајњем левом крилу. Њихов је задатак да обезбеде бригаду од Горажда.

Тиха априлска ноћ над Дрином. Ведро је. Нигде облачка. Испред нас на стотинак метара пружа се пут што води за Фочу, а одмах поред њега протиче хучећи студена, брза и ћудљива Дрина са својим вировима и брзацима. Сада је свуда дубока. Попунила је обале, и потмуло хуји и пенуша се. Као да прети... Тамо преко ње је мала равница са њивама. Нешто даље је село Цвилин. Лепо се виде куће. Миле Максимовић, митраљезац из моје чете, показује ми своју кућу и кућу Панте Гаврана, командира Рударске чете нашег батаљона. Тамо је сада непријатељ — четници Лукачевића. По дану су у селу, а када падне ноћ, долазе у ровове и бункере на самој обали Дрине. Позади, на Крчином брду и Капку, налазе се Талијани, који су ту поставили брдске топове. Четници им служе као предстража.

Још неколико минута па ће се преко Дрине отиснути први чамци и сплавови с пушкомитраљесцима и бомбашима. Све сами добровољци из свих батаљона. Међу њима су и рибари са Дрине — борци наше бригаде. Они су искусни пливачи и веслачи.

Наши су погледи уперени преко Дрине. Напрежемо очи да бисмо што боље видели. Служимо се и двогледима, јер ноћ није тако мрачна. Напор наших очију није био узалудан. Приметили смо како се преко њива креће омање колоне четника. Пошли су да поседну бункере на обали.

Тачно је 19 часова. Први чамци и сплавови већ су се отиснули на Дрину. Тада ступамо и ми у акцију. Из наших тешких митраљеза и минобацача просу се ураганска ватра. Плотун за плотуном. Обезбеђивали смо нашим друговима прелазак засипајући непријатеља. Уску долину Дрине испунила је заглушна јека која се вишеструко одбија од околних планина. Прави крклањац. Гледамо силуете наших сплавова како грабе ка другој обали. Не потраја дуго, нешто више од пет минута, и већ угледасмо пламени језик из нашег пушкомитраљеза на другој обали. То је сигуран знак да су наши прешли. Чује се продоран глас једног нашег борца. Претпостављамо да би то могао бити Жића из 6. батаљона пошто он воли да подвриснује узвикујући: „Дрмај, Србијо!"

Наша ватра је била ефикасна. Четници нису опалили ни метка. Беже као луди. Спасавају главе како ко може. Ми их прогонимо митраљеским рафалима и бацачким минама. Наши продиру преко равнице и већ су се докопали првих кућа у Цвилину.

Нисмо дуго остали на миру. Са Крчиног брда и Капка „проговорише" Талијани из минобацача и топова. Гранате и мине плотунском паљбом почеше да засипају Дрину, Устиколину и наш положај. Киша од граната. И то онако богата, без штедње. Устремили се да уђуткају наша тешка оруђа. Ту су и први рањеници. Као за инат, прва је рањена четна болничарка другарица Марија. Моша, комесар наше чете, указује јој прву помоћ пре него што ће је однети до бригадног санитета. Следећи плотуни непријатеља закачили су минобацачлије. Рањени су Јумба и Јакша Драговић. Јумби је експлозија мине искасапила тур, који он придржава рукама и одлази на бригадно превијалиште. А онда су дошли на ред митраљесци и команда чете. Једна граната се забоде поред мојих ногу, али не експлодира. Помислих — добро би било кад би све гранате овако „лагале". Али већина погађа и експлодира, наносећи нам све веће губитке. Наш положај је обасут ураганском ватром из топова, и ево нових рањеника. То су мали Јанко Ћосовић, Ђерић, Радић и ја. Јанко је најтеже рањен. Размрскана му је глава. Само јечи. Свима нам је тешко што је баш он рањен. Млад је, нема ни пуних шеснаест година. Јуче су му долазиле мајка и сестра у наш логор да га виде. Плакале су од радости, а он се због тога на њих љутио. На мајку се посебно наљутио што је тражила да га вратимо кући, а да код нас у чети остане само његов брат Бошко. Ништа није помогло ни кад су му рекли да му је отац болестан и да би желео да га види. Држао се гордо као стари ратник.

Остајем на положајима. Пратим борбу која се запалила. Доле, на Дрини, на самом месту прелаза, такође је врло живо. У импровизоване сплавове укрцавају се групе бораца и отискују преко валовите и пенушаве реке. И ту је скоро сваки квадратни метар под ватром талијанске артиљерије. Добар део граната пада у воду, па њихове експлозије стварају упечатљиве призоре, нешто налик на водоскоке и гејзире.

После првих бомбаша и пушкомитраљезаца, који су већ одбацили четнике од обале, почело је пребацивање 1. и 2. батаљона. Вршило се у исто време.

Превожење је било врло напорно и ризично. На сплавове од црвоточних греда и брвана укрцани су борци са оружјем и муницијом. Неки од сплавова су се после отискивања са обале распадали под ударцима таласа. Неки борци су заједно са сплавом нестајали у таласима реке.

Плаћамо данак нашој неопремљености.

Двадесет часова. Превожење сплавовима тече врло споро. Од тридесет и два сплава остало је у употреби само њих неколико. А треба што пре пребацити целу бригаду! Живан Маричић, који руководи превожењем, наредио је да Панто Гавран и Милан Вежа пребаце скелу с десне обале на леву и да се оправи челично уже и котурача. Мокри до голе коже, они су у мрклој ноћи успели да то учине. И тек што су је довукли близу обале, пала је на њу непријатељева граната и скела се убрзо нашла на дубини око један и по метар. Требало ју је извадити и оправити. У хладној води до гуше, нашло се одмах десетак другова — дугајлија. Ту су Благоје Богавац, Мома Дугалић и Божо Калембер. Скоро читав штаб батаљона. Око 22 часа скела је била извађена и оправљена. Дотле су оправљени котурача и челично уже, које је већ поново затегнуто. Један комплетан вод се укрцава у скелу. Сви су расположени — и командант прелаза и штаб бригаде. Сада ће превожење преосталих делова 1. и 2. батаљона тећи брже. А то је важно, јер од тога зависи проширење и обезбеђење створеног мостобрана.

Нисам могао даље да останем на положајима. Другови су ме натерали да идем у санитет. У селу Оцаку налази се бригадно превијалиште. Тамо се при светлости карбидских лампа указује лекарска помоћ. Ту је хируршка екипа. Са њима је и другарица Чарна. Она помаже лекарима и попуњава „рањеничке карте". Ту се врши тријажа. Лакше рањени се одмах враћају у јединицу. Тако су се вратили у чету другови Радић и Ђерић, а нас остале су послали у бригадни санитет, у село Жељево. С нама стиже још доста рањених другова из 1. и 2. батаљона.

Скоро ће поноћ. Свеже је. Из долине Колунске реке крећу се према селу Жељеву групице рањеника. Неки пешке, а неки на коњу, већ према томе како је одредио доктор и другарица Чарна. Позади нас јечи долина Дрине од експлозије граната. Митраљеска ватра се најјаче разгорела на Крчином брду. Тамо непрекидно треште експлозије бомби. Митраљези „штепују" дугим рафалима.

После два сата пешачења стигосмо у Жељево. Тамо је све будно. Гледају јединствен призор у овом нашем рату. Читаво Крчино брдо је у пламену. То није обичан пожар у коме гори само шума. То је огромна плавичасто-црвена пламена завеса чија висина често износи и до педесет, па и стотину метара. И величанствено и страшно. Величанствено као поларна светлост, а страшно као ерупција вулкана. То траје стално, с мањом и већом жестином, све до зоре. Старији људи, сељаци из овога краја, чуде се како смо смели да се усудимо да прелазимо Дрину овако голоруки и без савремене опреме.

Свиће. Звезде гасну. На Крчином брду се види само дим. Посматрамо како се поприште крвавих судара померило напред према Капку. Талијани су под ударцима пролетера морали да попусте и сада се жилаво бране. Чују се потмуле експлозије бомби. Овде, у Жељево, пристижу нови рањеници, који нам причају да се у Усколини развија жив саобраћај преко набујале Дрине. Завршено је превожење последњих делова 1. и 2. батаљона. На реду је наш Краљевачки батаљон.

Љубивоје ПАЈОВИЋ

НАШ КОМЕСАР СПАСОЈЕ

Тај лијепи, црномањасти младић, крупних очију, био је стасит, развијен и чврст. Сјећам се: носио је качкет, поврх капута доламицу, а о рамену само пушку и малу торбицу. Корачао је сигурним, крупним корацима.

Неки другови у чети одавно га познају. Кажу да је дјетињством везан за околину Колашина, али се уозбиљио и сазрио у Београду, — у студентском покрету. Ту је почео да живи животом студента, чија је лична слобода увијек била у неизвјесности јер — он дијели летке, пише пароле, демонстрира. Није имао ни пуних деветнаест година када је постао члан Партије.

У устанку је командовао водом својих Липовчана. Убрзо затим постао је замјеник командира чете у једном батаљону Комског партизанског одреда.

Приликом напада на Пљевља истиче се у уличним борбама — остао је у граду цио дан пошто се чета повукла.

У Рудом се нашао у строју 1. пролетерске, да би одатле продужио њеним путем. Рогатица, Романија, Олово, Вареш... Промрзао је на игманском маршу, па је морао привремено да напусти 1. батаљон. Промрзли игманци су га изабрали за свог политичког комесара...

Неко вријеме, као искусан политички радник, проводи у Дринском добровољачком одреду.

У другој половини 1942. поново долази у 1. црногорски батаљон. Ако се не варам, у Босанском Петровцу, пред само

формирање дивизије, постављен је за политичког комесара 2. чете, у којој се борио до Игмана. Од тада се његов живот изједначује с њеним. Ситница, Јајце, Котор-Варош, Теслић, Прњавор... Онда почиње четврта офанзива: велики марш са ријеке Саве до Иван-седла, борба на Неретви и Главатичеву. Пред нама је Дрина и — офанзива на измаку.

Пролетери се припремају да форсирају Дрину. Спасоје говори отворено на четној конференцији о тешкоћама које треба савладати приликом преласка надошле ријеке. Тешкоће су огромне, а могућности за прелазак веома ограничене. Он то не крије. Али он зна, он наглашава да су пролетери способни да изврше и оно што изгледа немогућно.

Борци му вјерују, јер он се не заварава и не заноси. Он вјерује у људе и њихове неисцрпне могућности. Као и увијек, он о свему реално расуђује.

Конференција је завршена. У ушима бораца брује Спасојеве ријечи: „Ми морамо успјети!"

Врше се посљедње припреме. У чети је као у кошници. Спасоје обилази све, труди се да свима помогне.

— Спасоје, да ти нешто кажем...

— Друже комесаре, да те нешто питам...

— Спасоје, још су ми потребне бар двије бомбе...

— Дођи да видиш, друже комесаре, хоће ли сад бити добро...

Он стиже свима да одговори, да посавјетује, да свакога на свој начин охрабри, подстакне.

У први мрак око тридесет добровољаца на импровизираним сплавовима запловило је преко Дрине с намјером да се искрцају на другу обалу. Спасоје добија задатак да организује пребацивање осталих дијелова батаљона. Та му дужност није по вољи, јер га одваја од његове чете. Но њему је својствено да не гуњча и не прави проблеме ради тога да би било како он хоће.

Они који су били уз њега знају да је организовао пребацивање и при томе стално мислио и говорио о својим борцима.

— Биће тамо много жртава. Шта мислиш, хоће ли се моћи извлачити рањеници? Плашим се за Пења, он је нагле природе. Ни Вујо се не чува. Много бих волио да сам тамо.

Није могао да издржи до краја.

— Ти, друже, води рачуна да се пребаци овај остатак, — рекао је политичком делегату, — а ја одох.

Скочио је хитро у дереглију и отиснуо се преко Дрине.

Чета се припрема за нови јуриш на Крчино брдо, на ком су се утврдили Талијани. У том ето и Спасоја.

Његов долазак изазва расположење. С његовим присуством расте самопоуздање. Он је још јуче рекао: „Ми морамо успјети!“

Спасоје погледом пребројава чету. Види — неколицине већ нема. На лицу му играју бијели и црвени праменови. За тренутак застаје, као да размишља, а онда одлучним покретом прихвати пушку и пуним гласом заповиједи:

— Друга чета, напријед!

И смјело пође први.

Пошао је у свој последњи, трагични јуриш. Са осталим дијеловима батаљона чета је продрла у бункере. Непријатељ је потучен. Крчино брдо је наше, а Спасоја нема!

Дани пролазе. Чета и даље ратује. И сјећа се Спасоја Драговића.

— Шта би ми рекао Спасоје? — мисли борац кад осјети потребу за савјетом онога кога је много цијенио.

Ратујући, борци су памтили и помињали свога комесара често и дуго још послије Крчина брда.

Драго НИКОЛИЋ

ПРСА У ПРСА

Под заштитом мрака, преко Дрине су пристизале наше снаге. Застали смо у подножју Крчиног брда, док се прикупе снаге за одлучујући напад. Почело је већ да свиће. У свануће је почела још јаче да дејствује непријатељева артиљерија. Много је отежавала прелазак наших снага.

Два дијела снага бригаде већ су прешла Дрину. Чекања више није било. Око 6 часова и 30 минута пошли смо у напад на Крчино брдо. Наши предњи дијелови су иначе били свега око триста метара испред непријатељевих положаја. Чете 1. батаљона биле су на лијевом крилу. Почела је огорчена борба. Стопу по стопу смо ишли напријед. Послије једночасовне борбе раздвајало нас је само око двјеста метара!

Одједном нас је почела тући бочна митраљеска ватра. То је група четника, јачине око сто људи, избила на бок наших јединица. Наступају и вичу „ура". Овај изненадни противнапад је пољуљао наше редове. Лијево крило се повлачило. Четници су то осјетили и још јаче заурликали.

Баш у тој критичној ситуацији на лијево крило је наишао командант нашег батаљона, Саво Бурић. Његово присуство је охрабрило борце. Чуо се његов глас: — Не назад! Хоћете да нас баце у Дрину?

Нашао сам се у његовој непосредној близини. Био је изузетно строг и готово љут на нас. Осјећајући да би нас непријатељ могао одбацити, озбиљно нас је прекорио:

— Зар пролетери, пред том четничком бандом да одступате?

— Не! Ми ћемо викати „ура". Пристигло нам је појачање, јачине око једне чете. Командант је с нама, у стрељачком строју и — нема одступања.

Почео је један од оних силовитих брзих противнапада пролетера. Четници га нису очекивали, не бар с таквом жестином. Они су обезглављени, дио њих натјеран је у Дрину и тамо уништен. Ситуација се измијенила.

Наше десно крило водило је борбу прса у прса на главном упоришту. Непријатељ је давао жилав отпор. Сада је и наша чета усмјерила напад у том правцу. Приближили смо се на домет ручних бомби. Нас тројица, што смо у групи прешли Дрину, још смо били заједно. Остало нам је по неколико бомби, таман за овај јуриш. Непријатељ покушава да се одржи на положају. Наноси нам осјетне губитке. На десном крилу чете био је комесар чете, друг Блажо Црвенко. Пред сам крај непријатељевог отпора покошен је митраљеским рафалом. Вијест о његовој погибији тешко нас је погодила. Изгубили смо друга и борца који је био душа чете.

Стопу по стопу се приближавамо рововима. Престао је да дејствује и митраљез друга Лекића, који је тешко рањен у главу. Његов пушкомитраљез прихвата командир наше чете, друг Гајо Војводић. Чује се његова команда:

— Напријед, другови!

Као бујица смо се сручили непријатељу на леђа. Отпор је био савладан. Онда је настало гоњење разбијених непријатељевих снага.

Блажо ЂУКАНОВИЋ

САНДОЛИНОМ ПРЕКО ДРИНЕ

Послије првог покушаја преласка Дрине почеле су нове припреме, на обије стране: четници и Талијани да спријече прелазак, а 1. пролетерска да га изврши. За неколико дана прављени су разни планови и покушаји, али никоме није пошло за руком да пређе на другу обалу. Онда је, једнога дана, Војо Кадијевић у селу нашао једну сандолину. То је био повод да он и ја направимо сопствени „план форсирања".

Било је вече. Пред командантом и комесаром биле су постројене групе добровољаца из свих батаљона, које ће те вечери покушати сплавовима да се пребаце преко набујале ријеке. Шпанац и Плави су говорили о значају прелаза преко Дрине, разбијању четника, уништењу Талијана, о продору у Црну Гору. Када су завршили, неко је позвао да добровољци који желе први ићи преко Дрине иступе три корака напријед. Иступили су сви без разлике, као по команди. Шпанац је питао шта то значи. Умјесто одговора — ћутање.

— Па, добро, не можемо сви одједном ићи преко Дрине!

Иступио сам у том тренутку два корака испред чете и обратио му се:

— Друже Шпанац, ми смо пронашли сандолину у селу. Поправио ју је мој помоћник на шарцу. Она је за једнога. Али нас двојица, лагани и мали, можемо стати у њу, са доста бомби, пушкомитраљезом и муницијом. Дрину ћемо брзо прећи. Бацићемо бомбе у бункере и створити мостобран...

Наста тајац. Шпанац упита ко је други. Окренух се према Воју Кадијевићу, показах на њега, а он ми скочи у загрљај.

— Ево, то је тај други. Нас двојица ћемо сандолином прећи Дрину.

— Добро, кад сте тако ријешили, нека буде. Пођите са мном и нек вам је срећно!

Остали добровољци су пошли да се припремају за прелазак сплавовима, а нас двојица смо отишли са Шпанцем и Плавим у колибу у којој је био смештен штаб. Ту смо још једном изнијели нашу замисао пребацивања, при чему су нас саветовали како да поступимо с обзиром на ризик којему се излажемо. Обећали су нам да ће нас подржати артиљеријска и аутоматска оруђа свих батаљона и да ће одмах за нама кренути добровољци на сплавовима. О свему смо подробно разговарали и уз разговор се добро најели. А онда смо се са свима поздравили и кренули. Срдачно смо се поздравили и са старим млинаром из Устиколине, који нас је неколико дана хранио пуром.

Од млина до Дрине смо пролазили кроз колону 1. батаљона. Другови су нас гледали као некога кога последњи пут виде. У непосредној близини Дрине срели смо Станицу Гломазић. Уплакана се изгрлила и изљубила с нама. Наишли смо и на другог помоћника Душана Бошковића; био је очајан што и он не иде.

— Не можеш — рекао сам му — има мјеста само за двојицу. И не знамо хоћемо ли и ми с пушкомитраљезом и муницијом стићи на другу страну. Све зависи од Воја.

Дошли смо до сандолине, узели је на руке и положили на ријеку. Сјели смо у њу и Војо је завеслао. Кад смо се примакли десној обали, митраљески рафал захвати сандолину и она поче да се брзо пуни водом и да тоне. Војо је неуморно веслао. Кад смо већ потпуно били у води, напустили смо је, али је тло већ било под нашим ногама. Вода нам је досезала скоро до грла. У устима смо држали талијанске бомбе, које смо још из воде бацили у бункер пред собом. Запливали смо и нашли се тамо где су били четници. Нашли смо двојицу мртвих, остали су побјегли. Погледали смо на ријеку — назиремо прве сплавове како се приближавају обали.

Избацили смо погинуле из бункера и посјели га. Војо је остао поред воде, да нам се не би неко неопажено привукао. Пуцао сам на четнике који су бјежали. У једном тренутку пушкомитраљез затаји. На велико изненађење, утврдио сам да се у шаржеру нашао метак од талијанске бреде. Толико се и тако заглавио да га ни бајонетом нисмо могли одвојити.

Ситуација је била врло тешка, јер су четници то осјетили и почели довикивати:

— Наши сте, нећете побјећи, пушкомитраљез вам не дејствује!

— Само дођите, имамо за вас доста бомби.

Четници су постајали све дрскији. Бомбе су нам понестајале; на крају је остала само једна, она коју ми је поклонио Стипе Чутурић, непосредно пред своју трагичну погибију у Врсима код Горњег Вакуфа. Двоумио сам се шта да учиним: да ли да је бацим на четнике када крену на нас, или да је задржим за себе, да ме не би ухватили живог или убили у хладној Дрини. Војо је дошао у бункер. Четници су осјетили да не могу с нама тако лако на крај изаћи. Очевидно их је страх — више псују него што нам се примичу. Ипак је један кренуо према нама. Ону француску кашикару што сам је држао у руци хитнух на њега. Случај је тако хтео да га погоди у груди и да баш тада експлодира.

Заглављени пушкомитраљез смо бацили у Дрину. И Војин се пушка заглавила. Остао је само мој парабелум. И кад је ситуација изгледала безизлазна, појавио се доброђудни, високи и снажни командир Јанко Ћировић. Разлеже се његово „Напријед, пролетери!“ С групом другова је ишао према нама. Четници се дадоше у бекство. Јанко нас као дјецу узе за руке:

— Живи сте, дјецо моја!

Стигао је и Душан Бошковић, донио ми шарца. Ничему се нисам тако обрадовао као њима двојици — Душану и шарцу. Јурећи за четницима према Крчином брду отворих ватру.

До сванућа смо се нашли пред добро утврђеним талијанским бункерима. Није нас било много. Углавном командни кадар, пушкомитраљесци и бомбаши. Са нама су били и команданти 1. и 2. батаљона, Саво Бурић и Божо Божовић.

Бато Шћепановић и ја били смо у претходници. Одједном смо се нашли пред талијанским бункером. Изненађени, Талијани од страха нису ни ватру отворили. Нас двојица залегли, па из шарца и пушкомитраљеза отворисмо ватру по њима. Онда и они одговорише. Мало послије сам био тешко рањен у главу и нисам знао што се доцније дешавало. Тек кад сам дошао свијести, сазнао сам да су наши били приморани да се повуку. Милева Шћепановић, иако рањена, видјевши да ме нема, пошла је да ме тражи. Нашла ме онесвијештеног и извукла.

Анте РАШТЕГОРАЦ

ИЗВЕШТАЈ ШТАБА 1. ДИВИЗИЈЕ од 6. V 1943. ВРХОВНОМ ШТАБУ О АКЦИЈАМА У АПРИЛУ 1943.[1]

...

„За прелазак реке није било никаквих средстава нити материјала припремљеног за њихову изградњу. У самој Устиколини налазио се један сплав на жици, но он је био одвучен ка непријатељу на десну обалу. Под заштитом јаке ватре аутоматских и тешких оруђа успео је један борац који је препливао реку да угради тај сплав. Међутим, жица је била случајем оштећена једним пушчаним поготком, те точак скеле није могао да пређе чвор који се створио на средини жице.Са оскудним средствима отпочела је изградња сплавова, која је завршена 7. IV. Сада је требало пренети сплавове до места прелаза под јаком ватром свих непријатељских оруђа из ровова које је непријатељ посео непосредно на супротној обали реке. Овај рад је био врло тежак и захтевао је велики број људи за ношење сплавова. Решено је да пребацивање отпочне у први сумрак 8. IV, с тежњом да се прво наше одељење пребаци преко реке пре него што непријатељ почне запоседање својих првих ровова, а уједно да би искористили сумрак за непримећено пребацивање. Овога дана на простор Миљевина — Устиколина пристизала је 3. крајишка бригада, која је добила наређење да се припреми за пребацивање одмах после 1. бригаде и да својим тешким оруђима — по потреби — потпомаже пребацивање 1. бригаде.

Осмог априла у 19 ч. непријатељ је почео да се спушта за поседање првих ровова. Помоћу сандолине успео је један наш пушкомитраљезац да први дође до ровова, из којих је отворио ватру на непријатеља који је ка њима долазио. Упоредо са сандолином отпочело је пребацивање добровољачке ударне групе, састављене углавном од пушкомитраљезаца. Но пребацивање је ишло веома споро, сплавови су одржавали само мали број људи, а делом се и потапала скела — која је у међувремену оправљена. После првог пребацивања поново је онеспособљена ватром из бацача. Да би се заиста обезбедило пребацивање и створио најпотребнији мостобран, требало је овладати узвишењем Крчино брдо. Са 50 пребачених добровољаца дато је потребно бочно обезбеђење и предузет напад на Крчино брдо, које је било поседнуто од 600 Талијана-алпинаца. После четири узастопна јуриша непријатељ је избачен из утврђења и наши су овладали тим положајем. Међутим, четници су успели да потисну наша мала бочна обезбеђења и тако избију за леђа пребаченим деловима.

---

[1] Зборник IV/13, док. 31.

Јуначким подухватом команданата 1. и 2. батаљона и њихових 13 бораца четници су ручним бомбама натерани у бекство. Овим су четничке снаге у јачини од око 1.500 људи биле паралисане. То је омогућило да се наше мале снаге на Крчином брду одрже и одбију четири узастопна јуриша алпинаца. Поступним пребацивањем, наше снаге на Крчином брду нарасле су на око 100 бораца, који су у 4 часа 9. IV успели да натерају Талијане у панично бекство према њиховом следећем положају — Капку. Овога дана око подне пребацивали су се на десну обалу Дрине сви борачки делови 1. бригаде, те је после подне отпочето пребацивање 3. крајишке бригаде. После пребацивања 3. крајишка бригада имала је задатак да делом снага бочно садејствује 1. пролетерској бригади, а другим делом да хвата везу са јединицама јужне групе и, уколико оне нису избиле, да затвори правац Фоча — Ифсар.

Ноћу 9/10 априла 1. бригада у четири узастопна напада на Капак заузимала је прве положаје, које је морала убрзо због јаке ватре напуштати. Концентрација ватре је била потпуна и врло јака из свих непријатељских оруђа. Тек у 4 ч ујутру, 10. априла, освојен је Капак после неколико нових јуриша.

Како је на простор између Устиколине и Горажда пристигла 6. и Мајевичка бригада, наредили смо да се и наша 7. бригада пребаци преко Дрине, за шта смо одмах тражили и накнадно добили и одобрење од Врховног штаба.

С развојем и током борби Прве бригаде увидели смо да главне непријатељске снаге нису у Фочи, већ да су оне у јачини од око 4.000 људи постављене на утврђеним узастопним положајима од Ифсара па све до најистакнутије тачке — Голи врх. Једино су те снаге биле офанзивне и око њих су биле скупљене четничке снаге — бригаде Босанског корпуса. Разбијањем ових снага најповољније се решава питање Фоче и стварају повољне перспективе за решавање ситуације око Чајнича, и — што је врло важно — за разбијање четника.

Тадашње директиве за даљи развој операција биле су: мањим снагама поставити се према непријатељу у циљу изоловања фочанског гарнизона, а главнином — у заједници са јужном групом —ликвидирати тај гарнизон.

...

Одступање — извлачење непријатеља са Голог врха одмах је примећено и од батаљона 1. бригаде који су учествовали у тучењу непријатељских колона, а потом их гонили ка Ифсару. Непријатељ је имао велике жртве у људству и материјалу. Само у овој акцији примећено је на терену преко 100 талијанских лешева. Између осталог великог плена у оружју, муницији, спреми, храни и другом, заплењено је: 4 брдска топа и делови друга два, 9 радиостаница. Непријатељ је у паничном страху одступао."

...

МАЗГА

Мазга . . . Мазга . . . Мазга . . .

У ритму корака, полугласно, понављао сам ту реч идући у колони која се вијугаво пењала уз брдо.

— Хеј! . . . Мазга! . . . Још каква си мазга, Чордашу — подсмешљиво ми добаци Марко Драшко, који је бректао иза мене под теретом пушкомитраљеза.

Намах се тргох, као кривац ухваћен на делу. Окренух се и бесно одмерих Марка од главе до пете. Поглед ми се заустави на широко разливеном осмеху његовог доброћудног лица. Бесан, зарежах на њега:

— Мазго! . . Не! . . Ти си мула . . . Мула, и то каква мула! Кад те претоваре, не умеш ни да се чифтнеш, а ја ти се, вала, чифтам са све четири и кад треба и кад не треба. Ја сам мазга, а ти си мула, па смо квит.

— Хајде! . . Хајде! . . Шта ти би? — збуњено се бранио Марко.

— Шта ми би? . . Ништа, Марко . . . — попустих и убрзах корак да бих стигао колону.

За све време марша Марко је био уза ме и добродушно је покушавао да ме одобровољи. Био сам киван на самог себе што сам допустио да гласно мислим и да то Марко чује, па сам се према њему односио чак и дрско.

Увече, кад смо се улогорили, усамљен сам вечерао, а одмах затим легао мало по страни, бојећи се да ћу у сну опет сањати мазгу и да ће ми њено мњакање парати уши, а њене очи молити за милост. Та мазга коју сам убио између Голог врха и Ифсара не да ми више мира ноћу.

Марко, који је, вероватно, приметио да сам утучен и да се клоним разговора с друговима, прође и леже до мене.

Једно време смо обојица ћутали и превртали се по земљи у жељи да се што удобније наместимо на рапавом тлу. После извесног времена чух како ме Марко шапатом зове.

— Шта је, Марко? — упитах га.

— Ништа... А шта је то с тобом? — упита он мене.

Осетао сам размишљајући да ли да му поверим и да му кажем шта ме мучи. Ако кажем, могло би се десити да он то неком другом исприча, а овај да пренесе даље и да сви сазнају, па да ми се смеју. Марка добро познајем и не верујем да би причао и препричавао наш разговор. Знам да је широке душе и да у незгоди притиче другу у помоћ.

— Марко! — зовнух га тихо.

— Шта је? — одазва се он.

— Мора ме мучи још од Ифсара... Марко...

— Испричаћу ти али немој да после другом причаш — рекох и ућутах да чујем шта ће он рећи.

— Ма шта ти пада на памет? Шта је то?.. Који враг? Испричај ми...

— Знаш... кад смо помлатили Талијане на Капку и Ифсару?.. Било је доста мртвих... Било је доста плена у оружју, опреми и...

И ту застадох.

— И?...

— ...И доста смо мазги запленили. Доста их је и угинуло. Било их је и рањених. Ето, једна рањена мазга одонда ме сваке ноћи прогони.

— Како? Како прогони?

— Лепо, сећаш ли се кад су ме критиковали што сам у борби напустио десетину трчећи за Талијанима?

— Сећам се, па?

— Е, кад сам јурио за Талијанима набасао сам на једну мазгу с пребијеном предњом ногом. Било ми је жао мазге, Марко!... Знаш, ваљда, да кад коњ сломи ногу, ту ништа не помаже. Стрпаш му ногу у гипс, али тешко зарасте, па зато се одмах и убија, да се не би мучио. Видиш... било ми је жао мазге, па помислих: ослободићу је мука. Била је на двадесет метара од мене а ја подигох једну талијанку са земље, нанишаних у главу и — окинем! А кад тамо, пребијем јој само доњу вилицу. Други пут опалим... Исто... Јадна мазга пође према мени да је заштитим. Ја и трећи пут окинем у главу и погодим је испод очију, а она и даље посрће према мени. Онда зажмурим и учини ми се као да ми неко шапну: „Гађај у срце". Нисам добро ни нанишанио, опалим и погодим је испод плећке. Крв шибну као из шмрка, а мазга се ипак докотрља до мене на три ноге, паде и црче. Гледала ме је та мазга цело време право у очи док је била жива и кад је цркавала. Сада стално сањам њене

очи... Мучи ме савест. Шта је она скривила? Због чега сам морао да је убијем? Стално сам себи говорим да сам је требао покосити пушкомитраљезом, а не да је мрцварим оном талијанском прангијом. Добро... Жабари су хтели нашу земљу и добили су је завечито, али шта је мазга скривила. Није ми жао Талијана. Тако им и треба, презирем и њих и Швабе. Мрзим их. То су голаћи без и трунке мозга у глави. За њих други мисле. Хитлер и Мусолини дерњају се: „Ми смо виша раса и нација", а они, мазгови, то примају... Поносни су, јер су, тобоже, нешто више од осталих народа. Мисле да ће цео свет бити њихов и да ће цео свет бити њихово робље. Какви идиоти!... Њих треба без милости требити...

— Ето, видиш, а убијеш мазгу, па зло. Осетиш се човеком, а не џелатом и крвником. Знаш, Марко, увек ми је било тешко у души кад видим како шинтери јуре псе по граду. Ако случајно видим да се кокош коље, онда због ручку. Ето, ова проклета мазга опет ми је пробудила самарићанску душу. Враг да је носи!... А кад ми побегне Шваба, Талијан, усташа или четник, поједем се од муке што је умакао.

— Марко! — зовнух га.

— Ој! — одазва се он.

— Сад се плашим да другови не дознају шта ме мучи, па да кажу: „Ено, Ђордаша плаче над мазгом".

— Знаш шта, Душане, и ја не бих тако лако дигао пушку на животињу... Ни вука, чини ми се, не бих убио, акамоли домаће створење. Али шта ћеш, у рату су људи гори од вукова.. Убиј, да те не убију! И тако останеш жив. Потпуно те разумем и стварно нећу причати. Ко зна? Можда би се људи стварно и смејали...

Марко опружи руку, дохвати ме за раме, продрма од миља и ућута.

Душан ЂОРДАШ

ОД ДРИНЕ ДО ЛИМА

Петог априла премештен сам из свог матичног, Крагујевачког батаљона у Београдски, за заменика команданта. Штаб батаљона, са друговима Шарцем,[1] командантом, Војканом,[2] комесаром, и Шијаном,[3] замеником комесара, био је у селу Мирјановићима.

Три дана касније, ноћу између 8. и 9. априла, прве групе добровољаца прешле су Дрину, напале четнике на самој обали и упутиле скелу ка левој обали. Неколико непријатељевих противнапада извршених до зоре било је одбијено. Очишћено је село Цвилин од четника, а исто тако и Крчино брдо, на ком су се били утврдили Талијани. У првим јутарњим часовима главнина бригаде била је већ на десној обали Дрине. Пошто је сломљен отпор на Крчином брду, бригада је продужила гоњење непријатеља ка Капку.

После преласка Дрине, Београдски батаљон је наступао преко села Цвилина, Хајрића и Мирисалића, обухватајући с десне стране Крчино брдо, с намером да избије у рејон Мавуља—Црнетићи, ради напада на Капак с јужне стране. После жестоке борбе непријатељ је и на Капку ликвидиран. Тада је припремљен напад на Голи врх, који је био утврђен као Крчино брдо и Капак.

Напад на Голи врх извршен је у ноћи између 10. и 11. априла. Талијани су своје положаје ојачали снагама које су успеле да се повуку са Крченог брда и Капка.

Батаљон је пошао у напад из рејона села Гапића, Хусића и Коњевића. Већ у току ноћи успео је да у врло тешкој и оштрој борби заузме извесна утврђења, али их није могао одржати, јер је непријатељ, осећајући да је са северне стране притисак слабији, маневром пребацио део снага према јужној страни Голог врха и тако одбио батаљон са већ заузетих положаја. Главнина батаљона се тада, по наређењу, повукла, остављајући мање делове за своје обезбеђење и извиђање непријатељевог маневра.

Једанаести април је освануо у магли и киши. У међувремену, током ноћи, 3. крајишка бригада је продрла у бок

[1] Милан Шарац.
[2] Војин Лукић.
[3] Душан Шијан.

и позадину непријатеља, на положаје код Раскршћа. То је противника натерало на извођење противнапада из правца Ифсар—Раскршће, како би снагама са тог положаја и са Голог врха помогао извлачење својих група. У току тих борби Крагујевачки батаљон је заузео Раскршће, а уз то је још осујећен противнапад из правца Ифсар—Раскршће, па се непријатељ нашао у тешкој ситуацији. У првим јутарњим часовима, по магли и киши, почео је да се повлачи у правцу Ифсар—Чајниче. Јединице 6, 4. и 3. батаљона заједно с јединицама 3. крајишке бригаде упорно су га гониле.

Од Раскршћа до Ифсара, на узастопно организованим одбрамбеним положајима, непријатељ је покушавао да јачим отпором заустави наше наступање и гоњење, али му то није полазило за руком. Био је савладан и потпуно разбијен. Због великих губитака и силовитог напредовања наших јединица, његове редове захватила је паника и настало је бежање.

Запленили смо тада мноштво разбацаног и напуштеног оружја — топова, митраљеза, пушака, муниције, опреме, коморе и разног материјала. На положају су остајали чак и мртви и рањени војници. Разбацане су архиве, ранчеви и одела, шешири с перушкама, а као симбол читавог тог пораза— у блату је изрешетана и поцепана, лежала четничка застава.

Наш батаљон је после ових борби остао неколико дана у рејону Ифсара, са задатком да обезбеђује правце Ифсар—Устиколина и Ифсар—Фоча и да прикупи и среди материјал који је остао на терену после повлачења и бекства непријатеља. Наређено нам је, такође, да се од заплењеног материјала сашију униформе за борце. Из нашег батаљона одлазе у Чајниче комесар 2. чете Бојић[4] и комесар 3. чете Митровић[5], да се придруже на неколико дана бригадној екипи, која треба свим борцима да додели нове титовке и униформу.

Радост и весеље владају у целом батаљону. После тешких и напорних дана, после маршева у току тромесечне четврте офанзиве, опет је била осујећена намера непријатеља: изашли смо из обруча и нашли се на слободном простору, испред кога потучени непријатељ безглаво одступа.

Од Ифсара се батаљон поново спустио према Дрини, у рејон Закаље, Требешко брдо, Боровска планина, са задатком да затвори и контролише правце: Горажде—Шанац—Закаље—Миљено—Чајниче и Устипрача—Борово—Међуријечје—Чајниче. Лево од нас налазе се 1. и 2. батаљон,

[4] Милосав Бојић.
[5] Раде Митровић.

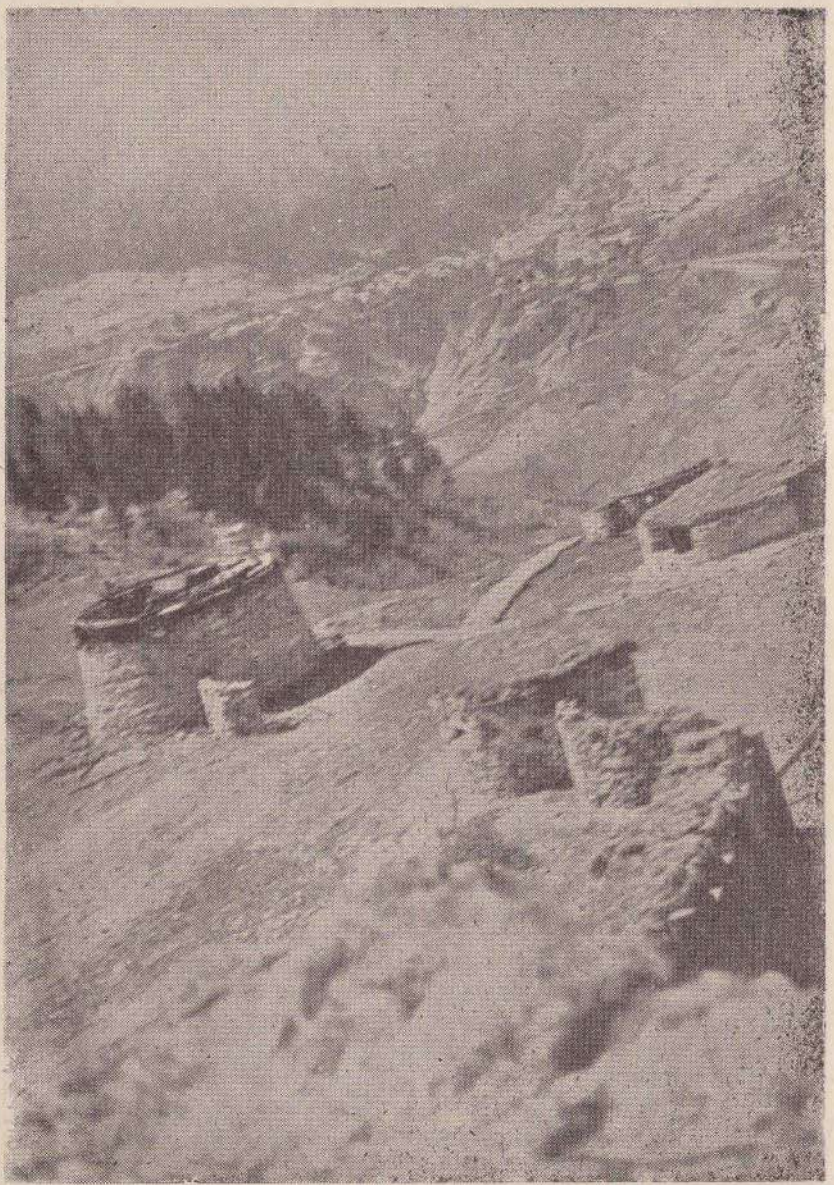

После борби на Крчином брду и Капку — напуштени талијански бункери изнад Чајнича

који затварају правце Горажде—Миљено—Чајниче. Први дани на овом терену и политички рад у народу довели су нам нове борце у батаљон. Били су то узбудљиви тренуци за све нас. Поред постројене чете наших бораца стоји десетина новодошлих и гласно изговара заклетву коју чита комесар батаљона Војкан.

Непријатељ нам ни тада није допустио да се дуго одмарамо. Повремено је тукао из артиљерије и минобацача наше положаје, покушавајући да се пробије путем Горажде —Чајниче и Шанац—Закаље—Миљено—Чајниче. Први његов покушај да се пробије путем Горажде—Чајниче био је онемогућен — његове снаге је разбио и натерао у бекство 1. батаљон. Сутрадан, 21. априла, као и осталих неколико дана, Немци и усташе су непрекидно нападали положаје нашег батаљона, али нису могли да заузму Градину, Вољачу и Требешко брдо. Један од најснажнијих напада, подржан артиљеријом из рејона Горажде, Копачи, извршиле су 29. априла јаке усташко-немачке снаге на положаје батаљона на Градини, Вољачи и Требешком брду. Жестока борба је трајала неколико часова. Први напади су одбијени, али је поновним противнападом непријатељ ипак успео да овлада нашим положјима. Тек заједничким јуришем 1. и нашег батаљона противник је натеран на повлачење, па су положаји батаљона поново враћени. У овој борби, која је непријатеља стајала десетину мртвих и рањених, погинуо је и пушкомитраљезац наше 3. чете Драгиша Јелић.

У току дана дошле су јединице 6. источно босанске бригаде да смене батаљон 1. пролетерске. Наш батаљон је извршио покрет предвече и у току ноћи 29. и 30., преко Чајнича и Метаљке, дошао до Бољанића и Глиснице.

У Глисници смо прославили Први мај. После певања „Интернационале", комесар батаљона Војкан говорио је о значењу овог празника; затим су борци извели културно-уметнички програм.

У току поподнева и ноћи између 1. и 2. маја прешли смо цесте Пљевља—Рудо и Пљевља—Пријепоље. Стигли смо у село Матаруге на путу Пљевља—Шаховићи. Два дана касније, 3. и 4. маја, док смо ишли ка Шаховићима, у које смо ушли 4. маја увече, водили смо борбе против четника који су се, после четврте офанзиве, разбијени повлачили на овај терен.

На овом путу смо имали и врло пријатан и срдачан сусрет с борцима 3. санџачке бригаде. Седмог маја батаљон је стигао у село Окладе и на положаје према Бијелом Пољу.

Са Жуте косе видимо град у равници и око њега бункере опасане жицом. Долазе нам људи избегли из града и позивају нас да нападнемо Бијело Поље, јер су у њему

само Талијани и нешто четника. На неколико дана уочи нашег доласка, кажу, Талијани су у граду похапсили око сто педесет наших другова и држе их као таоце.

Десетог маја батаљон је пошао у село Ујниће[6], са задатком да контролише пут Бијело Поље—Пријепоље, долином Лима. После доласка у село, планирани кратки одмор непријатељ нам је пореметио. Већ 11. маја колона Талијана, са око четрдесет камиона пуних војника и разне опреме, крећући се путем од Пријепоља преко Бродарева за Бијело Поље, упала је у заседу 2. батаљона код Гостуна. Већи део те моторизације је био уништен и спаљен, заплењено је мноштво материјала, наоружања и муниције; затим, радиостаница и архива, из које се могло видети да је дошло до смене гарнизона између Талијана и Немаца, то јест до повлачења Талијана према јадранској обали.

Истога дана увече Талијани су запосели положаје на Градини, у рејону Баре, Барски Рог. Дванаестог маја су извршили напад с намером да овладају нашим положајима дуж комуникације Бродарево—Бијело Поље, те да тако ослободе овај пут за своје кретање. Напад је почео ујутру, из рејона Гостун, Градина, на положаје 6, 1. и 4. батаљона. Водила се жестока борба на брдовитом терену, испресецаном јаругама и потоцима. Талијани су, као никад до тада, упорно јуришали. Три до четири пута су јуришали за неколико часова. На крају смо се с њима готово помешали. Пред подне је био одбијен и сломљен и последњи њихов јуриш, па су почели да се повлаче. Но, ми их нисмо оставили на миру. Наступали смо гонећи их, тако да смо већ око подне ушли у Гостун, из којега су побегли према Бродареву. Батаљон је тада добио наређење да се размести у рејону села Кања да контролише пут долином Лима из правца Бродарево.

На овом месту провели смо неколико мирних дана. Тада, посматрајући преко Лима, питали смо се да ли је већ дошао жељно очекивани дан када ћемо прећи и преко ове реке на другу страну, у Србију. Свим борцима је већ било познато да се некуда иде. Вероватно у Србију, у Метохију, или у неки други крај оног дела наше земље који смо већ одавно напустили, још новембра 1941. године. То су тада била наша маштања и снови, наде и ишчекивања.

Петнаестог маја 1943. батаљон се поново нашао у селу Окладама и на положајима према Бијелом Пољу. Одатле је непријатељ истога дана почео једну од највећих, најобимнијих и најтежих операција против нас. Почела је пета офанзива.

Бранислав БАРЈАКТАРЕВИЋ

---

[6] Родно место Љубе Рабреновића.

СУТЈЕСКА

ШПАНАЦ У СТРЕЉАЧКОМ СТРОЈУ

Колоне наших јединица, послије успјешних бојева на Неретви и Дрини, изукрштале су територију Санџака. Савладали смо безбројне окршаје и опасности и поносили се дотадашњим успјесима. Али знали смо да нам предстоје још многи маршеви, борбе, жртве. Правац — увијек напријед. Циљ — све ближи, достојан највећих прегнућа.

Били смо навикли на готово свакодневне акције. Вишедневни одмор нам се чинио неоправдан и у тим ситуацијама се осјећало како наши борци сами постављају питање зашто се мирује и чека. Непрекидна активност, свестрана иницијатива старјешина, свих бораца — то је била главна одлика наших јединица.

Побједе на Неретви, разбијање четника код Главатичева, на Липети планини, код Калиновика и на другим мјестима, успјешно форсирање на први поглед несавладљиве Дрине — још више су учврстили офанзивно расположење наших бораца. А када смо кренули према Колашину, борбено расположење свих јединица у бригади било је на врхунцу. Били смо готово потпуно заборавили на стотине километара савладаних у кратком времену, под условима оштрих борби и крајњег самоодрицања људи. Јер, тако рећи, на домаку једнодневног марша налазила су се четничка легла, затвори-мучилишта за припаднике народноослободилачког покрета, тамо су нас очекивали наши другови, рођаци, пријатељи, родитељи — илегални позадински радници. Не зна се ко је више прижељкивао тај сусрет, ми или они. Прије и послије борбе на Мојковцу с нестрп-

љењем смо очекивали да нам се омогући продор у позната, завичајна села. Тих дана су се упорно проносиле вијести да ће наше јединице кренути за Метохију и јужну Србију. Разговарали смо о томе и изражавали задовољство, особито када бисмо били у том походу на челу ударне групације наших јединица.

Ипак се наше наде нијесу испуниле. Наређењем штаба бригаде наш батаљон се оријентисао на Лим, са задатком да поруши комуникацију која води том долином и спријечи саобраћај који је овдје био необично жив у то вријеме. Десетог маја 1943. године јединице нашег батаљона биле су распоређене у рејону села Метанца и села Кања. Моја чета је била постављена према Бродареву. Наређено нам је да ниједан метак не смије бити испаљен у празно. Наш пушкомитраљез, који је био постављен готово на самој цести, имао је свега око осамдесет метака. Пошто је протекло неколико сати узалудног чекања, полако смо почели сумњати да ће од борбе ишта бити. Појединци су се због тога и љутили. Били смо уз то и гладни. Када смо били изгубили готово сваку наду да ћемо тога дана „укрстити копља" с непријатељем, негдје око 11 часова зачула се са правца Бродарева потмула, па све ближа и разговетнија хука тешких мотора.

Прилегли смо на земљу. Прибио сам се поред неког церовог дебла на једном облом брежуљку. Видио сам многе другове како су се заклонили иза жбунова и с упереним оружјем очекивали наилазак камиона иза благе окуке на удаљености од двадесет до тридесет метара. „Мали Илић", како смо га у чети звали, иначе повисок борац, који је овога пута имао бољи преглед него остали другови, поче одозго да добацује.

— Пазите, другари, три за грош!.. Не трошите муницију улудо! Сваки метак — погодак!

Нестрпљење је расло, а хука мотора је бректала под тежином терета. Само што се нијесу појавили.

— Пропустите прва два-три камиона! Нема тенкова у колони! — јавио се поново Мали Илић.

Управо тада је иза окуке наишао први камион. Одлична мета. Неки од наших пушкомитраљезаца није могао одољети срцу, препорука Малог Илића није поштована. Заштектао је пушкомитраљез и својим рафалима повукао жестоку паљбу пушака и аутоматских оруђа. Први камион се зарио у повеће наслаге пијеска поред цесте. Талијани су почели да искачу и склањају се испод пута и изнад њега. Неко с оружјем, неко без ичега. Једноме од њих запе пушкомитраљез о дрвену ограду камиона, па смо стално мотрили на њ, како бисмо га се што прије дочепали.

Послије два сата борбе, командир чете Мића Вујошевић нареди истуреном воду да се, користећи се увалицама и проријетким дрвећем, пребаци напријед, како бисмо неутралисали талијанске митраљезе и минобацаче, који су се све нервозније гласкали. Уз пут смо скинули онај пушкомитраљез са првог камиона. Неко од другова је дограбио сандук муниције, други пакете са цигаретама, чоколадом, сувим месом и печеним кокошкама. Пред нама се, недалеко од првог камиона, указала колоница од пет-шест камиона, из којих су Талијани искочили и посјели пложај на једној узвисини, одакле су њихови митраљези немилице и доста прецизно везли по околним чукицама. Нијесмо могли да им се примакнемо на домак ручних бомби, али смо углавном имали такав преглед ситуације да смо их стално држали на нишану.

Негдје послије подне, Васо Чарапић (или Леко Петровић?) упозорио нас је да се чувамо наоружаних четника који су ову акцију посматрали са доминирајућих положаја с десне стране Лима. Од њих нас је одвајало једва триста метара даљине. Они су потпуно наткриљавали мјесто окршаја. Ми смо им били добра мета, јер су наши положаји били углавном голи и према њима готово потпуно незаштићени. Опасност је била очевидна. Бацали смо поглед с времена на вријеме на четнике. А они су, изгледа, само пажљиво пратили ток борбе у којој су Талијани губили и живу силу и материјал. Нијесу се усудили на интервенцију — вјероватно због тога што су примијетили како наша тешка оруђа ефикасно бришу уочене циљеве, а нешто позади придолазе нове колоне наших јединица.

За сваки случај, негдје на два сата пред мрак, командир је наредио да на положају остану само пушкомитраљеска одјељења, а да се од тих дијелова образује група за евакуацију плијена и за уништавање камиона. Да би се тај посао што прије извршио, препоручено нам је да мобилишемо и дио мјештана, без обзира на то што су неки међу њима били чланови мјесне милиције, која је, да би шала била веселија, имала управо задатак да ту комуникацију штити од партизанских диверзија.

О смирају сунца пришли смо ликвидацији групе Талијана који су и даље пружали жилав отпор. Испод неке стијене, која се издигла изнад оштре окуке, два талијанска пушкомитраљеза су нам отежавала прилажење тим отпорним тачкама. Одједном, сјећам се, неко је пренио наређење да „до даљега“ не пуцамо против тих гнијезда непријатељевих.

Тада праснуше ручне бомбе и заштекта машинка. Замукоше пушкомитраљези. Рањени Талијани почеше да запомажу.

Почетак пете офанзиве: предах 2. батаљона за време марша 15. маја 1943.

Онда зачусмо продоран глас нашег команданта бригаде, друга Шпанца:

— Круцификс, аванти!

Нијесмо се могли начудити како је командант Шпанац успио да се провуче до јуришног одстојања од непријатеља. Умјесто њега, командир Мића Вујошевић испричао нам је како се Шпанац вјешто пребацио преко готово брисаног терена. Били смо задивљени смјелошћу команданта, али и прилично љути што тај задатак нијесмо ми сами извршили. Шпанац је на талијанском језику позивао непријатељеве војнике, растурене по шикарама и пропустима, да се предаду. Оцијенивши да су деморалисани нашим изненадним нападом, Шпанац их је упорно позивао на предају. Не знам да ли су изговорене ријечи биле на талијанском или шпанском језику, само су доспјеле тамо гдје је требало. Талијани су разумјели позив, и убрзо почеше да нам придолазе уздигнутих руку, без оружја, које су претходно побацали у страну. Ми смо их за сваки случај претресали, па спроводили ка мјесту сабиралишта заробљеника и плијена. Један дио Талијана који су нам се предали употребили смо за маневар камионима, који су, пошто смо их испразнили, убрзо били претворени у велику буктињу.

Нашавши се у близини једне групе талијанских заробљеника имао сам прилике да слушам друга Шпанца који им је причао о талијанским друговима-интербригадистима за вријеме грађанског рата у Шпанији. Талијани су га пажљиво слушали и били очевидно изненађени чињеницом да се међу нама налазе, ето, у првим борбеним редовима, и људи таквих квалитета као што је наш Шпанац.

Када је пао мрак, могли смо утврдити да је акција потпуно успјешно окончана. Уништено је деветнаест талијанских камиона, заплијењено је обиље разне опреме, почев од митраљеза и минобацача и већих количина муниције, до дувана, пиринча, чоколаде, фото-апарата и апарата за бријање. Заробљено је око осамдесет војника и официра.

Када смо срели другове из наше 3. чете, сазнали смо неке појединости које објашњавају зашто Талијани нијесу могли натраг. Трећа чета је била запосјела неки кланац, чиме је судбина талијанске аутоколоне била запечаћена. Били смо задовољни и једни и други што је ова акција, у којој наш батаљон готово није имао губитака, осим Вељa Џанкића, дала тако плодне резултате. За који дан наше јединице, умјесто планираног покрета ка Србији, нашле су се захваћене новом замашном офанзивом.

Александар БЕЛОЈЕВИЋ

БРЖЕ, БРЖЕ!

Колико ли су нас пута те ријечи подстицале да из себе исциједимо и посљедњу кап снаге да бисмо стигли тамо гдје треба стићи!

Брже! Брже!

Тако ево и сада. Усиљено маршујемо преко Љубишње, читаву прошлу ноћ и данашњи дан. Хитамо ка Челебићу, одакле до нас допиру одјеци барбе; хитамо јер знамо да закашњење може бити кобно.

Пуцњи са Челебића су све ближи, учесталији; чело наше колоне силази низ Падалиште у долину Ријеке, а затим почиње мучно пењање уз стрме косе. Ноге су тешке као олово, очи се склапају, али одозго, са Челебића, злокобно лају шарци.

Брже! Брже!

Мислиш да је то што си учинио — посљедњи могућни напор, да се више доиста не може. Али одјек борбе која се горе води као да зове, као да долива увијек нову снагу.

Избијамо на косу. Пред нама је село Челебић. Борбе се већ воде око цркве, тамо су Њемци набацили дијелове Мајевичке бригаде.

Како је ко излазио из долине на косу, одмах је ступао у борбу.

— Ура! Напријед, пролетери!

Ко би сад у нама препознао уморне, гладне и неиспаване ратнике који већ ноћима и данима непрекидно маршују кроз Санџак, спавају на кратким застанцима или у ходу . . .

Наш налет поврати снагу и борцима што су се под притиском повлачили од Завајита до Челебића.

Швабе се дале у бјекство.

Трком смо упали и у село Борје. Тамо смо затекли дио наших болница које је непријатељ заробио, али у повлачењу није стигао да побије рањенике, како је то, обично, чинио.

Мрак је већ увелико покривао врлети између Таре и Ћехотине, али борба не јењава. У току ноћи смо упали у шуме Ланишта, гдје су били разбијени остаци непријатеља и отета застава и комора неке пуковније.

Али се није смјело стати. У току борбе су стизала нова наређења. Њемци су држали Златни бор и контролисали једине стазе које код Узлупа воде преко Таре и којима треба да се повуку наше јединице и болнице из Санџака.

У саму зору смо се пробијали кроз густе шуме од Хадровића ка врху, а онда одједном шарац реско заштекта и у мирно јутро запрашташе бомбе.

Пошли смо без гласа ка врху, свјесни тежине задатка. Божо Прља и Видо Шабан преко наших глава већ сипају вреле рафале из пушкомитраљеза ка врху на коме су се утврдили Њемци.

Онда из тридесетак уморних грла одјекну, ко зна по који пут у ова два до три дана:

— Ура! Напријед, пролетери!

Упали смо у ровове. Њемци одступише. Онда виде да нас је мало и крећу у противнапад.

Збацили су нас. Доље је, испод нас, Узлуп, бучна Тара, коју сада преко висећег моста прелазе колоне рањеника.

Поново припрема у шуми, избијамо још једном на чистину. Још један јуриш. Мало нас је. Али наша срца више не куцају за нас, већ за стотине оних који прелазе и треба да пређу Тару.

Њемци поново одступају.

Златни бор је наш. Срећни смо што смо заштитили прелаз код Узлупа. Али смо прорећени. Од 1. чете мало нас је остало неповређених.

Међу погинулима је и командир чете, Јово Радуловић.

Смијенили су нас и ми смо пошли ка селу Настијенама и Узлупу.

Ђуро ВОЈВОДИЋ

БОЛНИЧАРКА

Данас можда изгледа да је суровост рата била потисла и оставила љубав у прохујалом мирнодопском животу, с тихим радостима породичне среће и меком постељом. А није било тако.

Ово је прича о једној таквој, партизанској љубави.

Наша болничарка беше тада младо, лепушкасто девојче, пуно чари и гимназијских несташлука. Банула је у чету с пролећа, уочи пете офанзиве, и намах освојила наше симпатије. Више од свих, с њеним доласком се измени наш командир, стасит и дотад нехајан српски делија, који је с песмом и шалом одолевао јуришима и офанзивама. Њене враголије и поглед који је стизао до дна душе учинише оно што није успело немачким офанзивама: командир се нагло уозбиљи и повуче у се. Бујне, тек процветале младости брзо се заволеше и страсно предадоше једно другом. Не могу заборавити како су делили оскудну војничку порцију; миловали су се погледима и увек остајали последњи, чекајући једно друго да узме већи и бољи залогај. Борци су од других чували тајну ове љубави, која им ненадно украси оскудан ратнички живот.

Мени, политичком комесару, било је теже него осталима. Требало их је раставити, а ипак сам оклевао, очекујући да то они сами затраже. У томе се разбукта њихова љубав, а наиђоше још и окршаји пете офанзиве.

Двадесет и другог маја, пошто отерасмо Немце са неколико положаја, чета заноћи пред њиховим упориштима, у густим шумама Троврха, близу Фоче. У свитање пођосмо да осмотримо терен. Пред нама, на пропланку који се лено

уздизао на брежуљак, на око петсто метара, претећи су штрчали немачки бункери. Блага падина није имала ни жбуна ни дрвета — ничега што би нас заклонило од метка и погледа. Само у средини тамнело се омање удубљење остало од давно ископаног, усамљеног дрвета. Такав положај није обећавао ништа добро.

Учини ми се да у командировом гласу први пут, од како заједно ратујемо, зачух призвук зебње.

— Први вод ће јуришати одавде. Ти са другим заобиђи улево и с Мајевчанима их отерај из оне шумице, па навали оданде где је пропланак најкраћи.

Хтеде још нешто рећи, и док се двоумио, заигра се пиштаљком снебљиво се осмехујући.

Насмејах се и ја; од када води чету наше јурише је пратио звиждук његове пиштаљке. Кад сам и ја једну набавио, многи повероваше да имамо уговорене знаке, и тако се око његове пиштаљке испредаху легенде. Увек смо се смејали томе, јер никаквих знакова није ни било.

Одлучивши се командир се уозбиљи, лице му обли руменило, а речи подсетише на ђака који с муком објашњава ненаучену лекцију.

— Молим те, поведи је са собом. Пази на њу, јер лудо јуриша.

Без потребе слеже раменима и склањајући поглед додаде:

— Кад прође ова гужва, пошаљи је у неку другу чету. Немој чекати мене. Ја то нисам кадар . . .

Ућутао је и у том трену поста ми дражи него икада: и за храброст о којој су већ кружиле приче, љубав је постала несношљив терет.

Схватио је да га разумем и хтеде још нешто рећи, али не стиже. Између дебелих букава борци Мајевичке бригаде хитали су на положај. Пожурих и ја. Позвах водника, и кад он пође, рекох болничарки да ће ићи са мном. Крупне граорасте очи севнуше на командира:

— Кад он наређује — мора се. Хајдемо, комесару, ти не страхујеш уместо мене.

Увређена, она га још једном ошину погледом и пркосно одскакута попут срне.

Он је ћутећи дуго гледао за њом. Тек тада схватих да сам оклевао сувише: за ове дане њихова љубав постаде озбиљнија него што сам помишљао.

. . . Заобиђосмо пропланак, измешасмо се с Мајевичанима и на звиждук његове пиштаљке кренусмо на јуриш. Срдито заштекташе немачки шарци и наше збројовке; ваздух запара прасак бомби, а ракета обасја пропланак препун бораца који су с повицима ишли на немачке бункере.

Распаљен борбом не осетих када умуче његова пиштаљка. Бијасмо већ заузели ров, а до главног бункера преоста само стотинак метара. Дунух у пиштаљку, али не добих одговор. Дунух јаче и стадох као окамењен: пушкомитраљезац Мајевичке бригаде, који однекуд истрча предаме, затетура се, а из потилька му шикну крв. На лицу осетих млаз његове вреле крви.

Наш јуриш је слабио. Застајкујући окренусмо непријатељу леђа и вратисмо се на ивицу шуме. И на командировој страни преста ватра. Небом заплива зелена ракета: Немци су јављали да су одбили напад.

Поново дунух у пиштаљку. Уместо командировог одговора, немачки рафал среза букову кору више наших глава. Обузеше ме злослутне мисли; искористих прилику и послах болничарку с лакшим рањеницима у батаљонски санитет.

Док смо се прикупљали, на нашем десном крилу поново се јави збројовка. Одговори јој неколико кратких немачких рафала. То се понови, а онда запрашташе бомбе. Појурих у правцу командировог положаја, да видим шта се дешава.

— Несрећа, комесару — потиштено ме дочека водник. — Командир је остао у оној удолици тешко рањен. Петорица су покушала да га извуку. Штитили смо их, али узалуд: двојица су рањена, тројица погинула. Мораћемо чекати ноћ.

Јутрошњи пропланак с орошеном бујно зеленом травом није подсећао на себе. По падини су зјапиле бомбама изроване рупе, а на угаженој трави црнела се тела изгинулих другова.

Грозничаво сам размишљао. Он се морао извући што пре, а петорица изгубљених бораца били су опомена да сачекамо ноћ. Нико не опази када је из дубине шуме изронила она, без капи крви на бледом, болом испијеном лицу. Само је један друг чуо с муком исцеђене речи:

— Све знам! Сама ћу!

Када је угледах, било је касно да ишта урадим. Ишла је према пропланку, нема и глува за све што се дешавало око ње. Поред нас прође као да нас није ни било. Пратили смо је погледима, и кад ступи на пропланак, очекивасмо пуцањ, немоћни и без даха. Тренуци постајаху вечност. Осетисмо како се и Немци узмуваше, један се показа и добаци нешто на неразумљивом језику. Она као да ништа није ни видела, ни чула: нити се сагну, нити убрза корак. Ишла је, дигнуте главе, одмереним, сигурним корацима. Наста потпуни тајац: стотину сурових, старих ратника гледало је без

речи и покрета, као да их опчини њен безумни ход по пропланку на коме је владала смрт.

Дођосмо к себи тек кад је изгубисмо из вида: за трен је била у мртвом углу заклоњене увалице, поред њега, рањеног.

Наредих митраљесцима да не скидају Немце с ока, а другом воду да импровизује напад бомбама; припремали смо јој повратак.

Двадесетак минута трајало је напето ишчекивање. А онда се одједном, носећи њега, појави она. Летела је према нама, док су меци пштали око ње. На левом крилу запрашташе наше бомбе и јавише се збројовке. На пропланак, истрча неколико другова. Она учини последњи трзај и предаде нам рањеника . . .

Издахнуо је међу својим борцима, десетак минута пошто се утиша ватра. Док се борио са смрћу, бдела је над њим, не осетивши ни своје ране, ни да су јој превили обе ноге, ни кад је ставише на носила. Нетремице га је посматрала мртвог, крај себе. Ни до тада, ни икада касније не видех такав поглед. Тужне а миле очи хтеле су да у последњем часу искажу све: оплакивале су га тако болно да су тврде војничке погледе уклањале у страну, а онда миловале таквим пламом као да ће му наново удахнути живот.

Она поста затегнута струна: побојах се за њу и послах је у батаљонски санитет. Кад подигоше носила, трже се и у једном трену схвати све. Из дубине душе оте се надљудски крик и она изгуби свест.

Тупо сам посматрао носила која су нестајала у густој буковој шуми. Окретох се мртвом другу. Смрћу пролепшано лице било је мирно и задовољно: на њему као да је и даље лебдео њен незаборавни поглед.

Милорад ДРЕЊАНИН

ЗЛАТНИ БОР

Свануо је 25. мај. Тмуран. Киша је престала. Пењемо се уз стрмину. Горе је — Златни бор.

Улазимо у шуму. Дуго идемо кроз њу. Иза наших леђа почиње борба.

Дуж колоне пролази Живан,[1] командант нашег батаљона. Мали, окретан човек. Пожурује нас.

После непуна два сата хода избијамо на ивицу шуме. Почиње киша. Напред, по самој ивици шуме, истурамо осматраче. Команде чета одлазе команданту батаљона.

Чекамо.

Најзад, Душко[2] се враћа. Скупља воднике, десетаре и политичке делегате водова. Сви одлазимо до ивице шуме. Испред нас: запуштена њива, две куће изваљених прозора и врата, као слепе. Трећа је нешто више. Горе, изнад треће куће, блага коса, дугачка једно стотину метара. На њеним крајевима бункери. Средином, кривудава линија рова. Испред рововске линије избачена земља. Црвена.

Душко објашњава:

— Лево, одоздо, нападаће Рударска, одозго — Прва. Ми идемо по средини.

После Вујаклија[3] објашњава због чега морамо да избацимо Немце са тих положаја. Тим правцем треба да прођу рањеници. Са тог врха Немци би уништили колоне наше болнице . . .

Затим Душко распоређује:

— Прво крећу бомбаши! У кућама су Немци, сигурно, истурили неко своје одељење! То је, наравно, само претпо-

[1] Живан Маричић.
[2] Душан Карић.
[3] Милутин Вујовић.

ставка. Када овладамо кућама, креће се одмах даље, према бункерима и рову... Морамо их избацити одатле! За нама већ гурају колоне рањеника и тифусара...

Читава чета се пребацује до ивице шуме. Немци насумце избацују рафале према шуми. Куршуми глођу мокра стабла. Понека мина тресне иза нас. Шума јечи.

У групу бомбаша улази и Пега,[4] поред Власте,[5] Саве[6] и Миливоја.[7]

Полазе. Са њима су пошли и бомбаши из Рударске и Прве. Не чујем више никакву пуцњаву. У мојим ушима тишина чекања...

Пузе: опрезно, на размаку од метар...

Боле ме очи.

Превалили су половину. Налазе се на међи, стотинак метара од прве две куће. Леже неко време, а затим један по један настављају.

Миливоје је најближи кући. Устаје, нагло, и трчи према њој.

Рафал из куће.

Сава, Власта и Пега трче за Миливојем према кући и туку машинкама...

Читава чета полази.

Пред самом кућом Сава чудно замлатара рукама. Миливоје први ускаче у кућу.

У трку прелазимо преко блатњаве оранице. Гњецава земља краде кораке. У ствари — гладни смо...

Гомиламо се око куће. Саву неко доноси до трема...

Душко виче:

— Не гомилај се!

Један део чете пребацује се до суседне куће.

Из ровова и бункера бију тако да имаш утисак да је све то један пуцањ, ужасно снажан, дуг и огроман... Мине трескају. Многе не експлодирају. Када таква тресне, учини ти се да нека огромна шака ошамари мокру земљу...

Прилазим Сави: без капе је; мокра коса спустила се на чело, а руке држи на стомаку. Између прљавих, блатњавих прстију цеди се крв.

Славка[8] хоће да га превије, а он одмахује главом и шапатом каже:

— Мало воде!

— Не може, Саво! Не ваља да пијеш воду!

---

[4] Предраг Михаиловић.
[5] Властимир Дробњаковић.
[6] Сава Кнежевић.
[7] Миливоје Ракић.
[8] Славка Вуковић.

Пега је груб. Одгурне Славку и приноси чутурицу. Славка се не мири:

— Али, Пего, како рањенику воду!

— Рањенику! — Пеги се беле зуби.

Вода се слива низ Савину браду, која је све шиљатија...

Наилази Душко:

— Узми му документа! — гледа и даље у мене, а затим додаје: — Сахраните га овде!

Рударска и Прва остају приковане на положајима. Тако је сада сама наша чета према рововима и бункерима...

Живан, командант, претрчава до нас:

— Ту остајемо, — рече сав задихан — а после ћемо већ нешто видети! Сада ће рудари и Прва још једном покушати.

Од Живана сазнајемо да је погинуо Раде,[9] комесар Рударске. Живан каже:

— Погодила га усред чела, посред петокраке на капи!

Гледа затим на часовник:

— За десет минута они крећу! И ми одмах полазимо!

Стиже Бранка. Комад гранате засекао је по грудима. Душко хоће да је превије, али она одбија. Катица[10] је најближа.

— Смешно, бога му, — љути се Душко — какав је то стид!

Она му ништа не каже. Само се насмеши.

Бацачи као да траже цепове; мине пљуште иза куће... Засипа нас блато, фијукају комади челика...

Одједном на врата куће, поред којих стојимо, испадају два Немца. Живан је најприбранији. Пуца из парабелума. Утрчавамо у кућу.

Кокан лежи преко пушкомитраљеза — рафал из машинке скоро га је преполовио.

Тако смо објаснили овај изненадни упад Немаца.

У кући сада остављамо тројицу. Враћамо се на стара места. Један Немац лежи на туђем прагу који је покушао да прекорачи. Други је то успео и сада је изврнут на леђа. Зенице разливене — можда од кише, а можда и због изненађења...

Обријан је, али не добро — испод левог уха остале су плаве длачице. Плав је, његова зелена, мокра униформа са СС-ознакама на оковратнику, чудно одудара од белог, туђег лица... Кожна торбица се у паду пребацила и лежи са стране, поред саме главе. Отварам је: секција терена Зе-

[9] Раде Миличевић.

[10] Катица Чачић.

ленгоре, Тјентишта, војничке ситнице и писмо с поштанским жигом Лудбрега.

„Примила сам твоје писмо. После толико времена. Кажеш да сте имали борбу. Ипак, зар ниси имао времена да се са неколико редака јавиш! Или, можда, та дивља земља нема поште. Љута сам, јер ме твоја немарност баца у непотребну бригу. Потруди се да се јављаш макар само потписом... Код нас — тако! Нешто си ми говорио о одсуству. Овде је дошло пролеће. Све је у цвету. Како је тамо? Мора да је досадно, а још та нова кампања. Чувај се прехладе, јер пролеће може да превари..."

Оставио сам писмо, јер су Немци опет покушали напад. Има их око стотину. Нешто галаме.

Живан командује јуриш. Полазимо сви.

Они нису издржали.

Ускачемо у прве бункере. Бомбе кључају. Ништа више не чујем. Само видим: скокове лево и десно и шик бусења влажне земље која одскаче рањена бомбама...

Једног Немца изненађује куршум у тренутку кад хоће да извуче дршку бомбе.

Из откинуте руке смрт је зауставила крварење...

У бункерима смо, у првој линији ровова. На педесетак метара, друга. Код бункера, са заклоњене стране, рудари копају гроб за једног другог.

Долази Дуња:

— Погинуо је Дева, а Лика је тешко рањен!

Затим ми пружа Девин дневник. Последњи датум „Двадесети мај... Артем је умро у Централној болници у којој је провео два месеца. Био сам са водом у набавку хране. Наишли на заседу. Једва сам се извукао. Цела бригада спава у шуми, поред ватре..."

У бункеру мирише на рат... Празне, испране порције поређане по полици више отвора за цев тешког митраљеза.

Дуња седа за тек заплењени тешки митраљез

Улазим у ров.

Пега нешто жваће:

— Узми! — каже и пружа ми комад хлеба.

Душко виче. Он је на левом крилу. До нас, ровом, стиже Миливоје:

— Наш вод треба да држи овај део рова. Пошаљи Дуњи у бункер још двојицу. Ја ћу бити на левом крилу.

Рафали преко рова. Једна мина тресну негде у средини рова. Притисак ваздуха обара и мене и Пегу,.

Трчим према месту експлозије. Миливоје, Власта, Чеда и Бора нагињу се над неким. Прогурам се и видим црвене чарапе, мало испрљане блатом.

Миливоје окреће лице према мени:

— У леђа га погодила!

Чеда и Власта остају да сахране Икицу.

У први сумрак, разбијен светлећим куршумима, Немцима бацају пакете с муницијом из брегејаца.

Јумба ме зове. Стоји на улазу у бункер. Прилазим му:

— Лику оперишу у бункеру! Треба неко да помогне!

Земља подрхтава од треска.

Прихватам се карбитуше. Лика ме поздравља климањем главе. У бункеру је тесно и Лика седи на два састављена сандука од муниције леђима ослоњен о хладан зид бункера, док хирург пере руке. Мени се чини да нема намеру да престане...

Најзад, хирург прилази. Јумба седа са стране сандука, лицем окренут Лики, а овај му каже:

— Ма нема потребе, ја сам не желим да гледам!

Јумба ипак остаје тако. Са карбитушом ја и још једна другарица стојимо више ноге, коју хирург сече испод колена.

Дуња, за тешким митраљезом, зури у мрак...

Хирург мора да сече још више. Пламичци на нашим карбитушама поигравају...

Преко тек одсечене ноге другарица пребацује шаторско крило. Чеда износи кофу. Хирург завија цигарету, а Лика каже:

— Ала бих пио млека!

Јумба устаје и спушта своју карбитушу на под.

Светлост је сада у једном делу бункера, под нашим ногама. Можда се због тога не усуђујем да и ја своју спустим.

Дуња, за тешким митраљезом, каже:

— Волео бих да пуцам из овог тешког митраљеза!

Лики по челу грашке зноја... Једна крупна кап цури према оку. Хтео бих да је обришем, али ми он каже:

— Овде је већ! — и показује руком на стомак.

Лика је апсолвент медицине и због тога је сасвим бесмислено Јумбино уверавање:

— Можда и није! Шта знаш!

Окачињем карбитушу више опраних, поређаних порција, затим махнем Лики руком.

Зној је у његовим очима.

Киша је престала, чак је и ведро. Месец се наслућује иза црнила шуме.

У рову, од Пеге сазнајем да је мина погодила у штаб батаљона. Рањени су заменик комесара, заменик команданта и још неки другови.

Убрзо до нас са Душком, стиже комесар батаљона. Душко узима једну десетину нашег вода; полазимо према

команданту, који је с неколицином пошао да заобиђе Немце. Најпре се спуштамо, а онда веремо по камењару.

Живана налазимо са двојицом бораца испод саме висоравни, где је друга линија немачког рова и њихов логор иза ње...

Живан нас распоређује. Душко псује месец, који се одједном појављује изнад висоравни...

Опрезно пузимо према њој. Тамо, код наших положаја, освојених у току дана, непрестано кува. Пега, који пузи поред мене, шапуће ми:

— Изгледа, код нас сасвим загустило!

Излазимо на саму висораван. Сад ми се чини да сам потпуно наг, да белину моје гладне коже лепо виде Немци из рова и логора... Најежио сам се, а ноћ јечи...

Мина тресну иза нас. Душко, који је сасвим десно, нешто више. Из рова отварају ватру, затим нас неко дозива. Мислим да је то друг из 1. чете...

Враћамо се назад. На месту одакле смо пошли налазимо Живана и двојицу из 1. чете над њим.

Мина је пала на метар од њега.

Правимо носила и враћамо се.

Понекад он зајечи. Мрак је, јер је месец поново одлутао... Или су га заклонили. Душко превија Живана. Претходно пипа рукама, па тек онда ставља завој... Њега нема довољно.

Била је зора кад смо се вратили. Хирург нам каже да ће морати да му одсече ногу. Тражи да то ми објаснимо Живану. Међутим овај неће ни да чује. Каже:

— Нека пробају и без сечења!

Уносимо га у бункер.

Хаубице почињу да ријуу. Изгледа да се свитање зауставило.

Живорад МИХАИЛОВИЋ

ЖИВАН МАРИЧИЋ — ОМИЉЕНИ КОМАНДАНТ

Живан Маричић је рођен 1911. године у селу Жичи, код Краљева, у сиромашној сељачкој породици са пуно деце. Завршио је само основну школу. Као младић је пошао у надничење да би колико-толико побољшао тешке услове живота. У фабрици вагона у Краљеву приступио је радничком покрету, а уочи рата постао и члан Комунистичке партије Југославије. Са још неколико комуниста учествује у организовању устанка у жичкој општини. Када је од оружане групе септембра 1941. формирана Крушевичка чета краљевачког партизанског одреда „Јово Курсула", Живан је изабран за њеног командира.[1] Са скромним војним знањем резервног наредника, али са великом храброшћу и вештином успешно је руководио четом у борбама око Краљева и за време блокаде града. Са том четом после повлачења одреда из Србије, ушао је у састав Краљевачког батаљона. Већ у првој борби батаљона у селу Гаочићима био је рањен (други пут од почетка устанка). Касније, кад је у батаљону изабран за командира 1. чете истакао се у одбрамбеним борбама у Херцеговини, а нарочито крајем маја 1942. у борби против веће групације четника око села Дрежња код Невесиња.

Приликом познате акције групе бригада на железничку пругу Сарајево—Коњиц 3. јула 1942. енергичним нападом који је чета извршила на железничку станицу Брђани, где је заробљено око сто двадесет војника, Живан је показао да му као војнику и старешини још више одговарају офан-

[1] Са Живаном су пошла у рат још три његова брата — Славко, Радосав и Жарко. Живан и Радосав су били команданти 4. краљевачког батаљона, а Славко је погинуо као заменик команданта овог батаљона приликом борби за ослобођење Београда, октобра 1944.

зивна дејства. То се такође видело и 13. јула у борби за ослобођење Прозора. Кад је Рударска чета савладала усташе на Козјим стјенама, на кључној позицији одбране непријатеља, Живан је пожурио са својом четом и као мађем сломио отпор усташа на утврђеном гробљу. После тога гарнизон је брзо капитулирао. Морао је капитулирати, јер је била уништена његова ударна снага.

У борби на Кленку, код Посушја, Краљевачки батаљон је у садејству с Београдским поразио једну усташку бојну, од које је остало на бојишту око шездесет мртвих. Живан се тада, као и увек, осмелио и забацио с четом на бок и позадину непријатеља, чиме је изазвао панику у његовим редовима. Слично је било и у борбама на Ливну, Босанском Грахову, Стрмици.

Када је у Босанском Петровцу примио дужност команданта Краљевачког батаљона, бригада је, у саставу новоформиране 1. пролетерске дивизије, кренула на врло важан војно-политички задатак у централну Босну. Живан је и тада, као командант батаљона, у првој борби — у нападу бригада, 19 новембра 1942, на утврђено упориште код села Ситнице, испољио изванредан смисао за брзо сналажење, за предузимљивост и смелост у одлучујућој ситуацији. Пошто је батаљон у садејству с 3. батаљоном ликвидирао непријатељеву одбрану на свом правцу дејства, пошто је заробио преко сто домобрана и запленио три топа, Живан је одмах послао у помоћ аутоматска оружја 2. батаљону, који није могао да савлада непријатеља у неким старим зидинама из којих се упорно бранио и наносио батаљону осетне губитке. Кад ни то није помогло, Живан је онда наредио минобацачком одељењу батаљона да отвори ватру. Трећа или четврта мина пала је право у зидине, нанела непријатељу тешке губитке и изазвала пометњу. Уследила је брза паљба са још неколико мина, и преостали део Немаца и усташа су се предали.

У следећим борбама, на путу за централну Босну, на Јајцу, реци Угру, Липовцу, Скатавици и Хрваћанима код Котор-Вароша, батаљон се изванредно борио и зато добио 9. децембра 1942. похвалу од штаба бригаде:

„Четврти батаљон у овим, као и у ранијим борбама, показао се способним да води борбу са бројно и технички надмоћнијим непријатељем. Користимо се овом приликом да одамо признање нашем 4. батаљону, чији борци, старешине и политички радници већ девет дана воде непрекидну борбу, под тешким условима дугог маршевања, нередовног смештаја и слабе исхране".

Сличну похвалу батаљон је добио и од штаба дивизије.

Највеће успехе у командовању батаљоном Живан је постигао у борбама у централној Босни. Поред разбијања Немаца и четника Раде Радића на подручју Јошавке, ту су још борбе за ослобођење Теслића и Прњавора у јануару 1943. године.

У нападу на Теслић Живан је још више него код Ситнице показао велику смелост и сналажљивост у сложеним и врло променљивим ситуацијама које настају у току саме борбе. Осетивши да пред собом има домобране у новогодишњем расположењу, он је наредио да се иде право на град, на бункере, и да се што пре пробије утврђена линија одбране. Када су чете доспеле у град, разбијајући и заробљавајући при томе мноштво војника, он је у даљем дејству врло вешто успео да искористи заплењено оружје и створену брешу у одбрани, и да претвори морално преимућство наших бораца у материјалну надмоћност за почетни успех батаљона, а затим и за потпун пораз преко десет пута надмоћнијег гарнизона у Теслићу. У тој борби у току једне ноћи ситуација се неколико пута мењала. Непријатељ је био много бројнији и много боље наоружан, располагао је артиљеријом и оклопним возом. Али је батаљон под Живановом командом одговарао на сваки противнапад непријатеља још смишљенијим и енергичнијим ударом, на појачану ватру још јачим ватреним дејством из свих заплењених оруђа. Мада је борба била жестока, наоко је могло изгледати да се све свршило без великих напора. Најбоље о томе сведочи извештај који је Живан послао после борбе:

„Батаљон је добио задатак да нападне на Теслић 1. јануара у 19 часова. У Горњем Теслићу наишли смо на групу четника коју смо одмах разјурили. Наставили смо пут према Теслићу . . . Први бункери заузети су доста лако. После пада спољних утврђења 1. и 3. чета јуришале су преко равног и брисаног простора у град — према цркви, где су били топови, и према фабрици. У овом силовитом јуришу наши борци су заузели хаубице код цркве. Један вод 3. чете био је из града зашао за леђа хаубицама. Непријатељ је два пута безуспешно јуришао да би повратио хаубице, али је оба пута био одбијен жестоком ватром наших аутоматских оруђа. Непријатељ је и трећи пут јуришао с јаким снагама са три правца, и наши су се морали повући за читав километар. За све ово време нисмо чули бомбу осталих наших батаљона у близини града. Нисмо знали шта се догађа на осталим секторима. Сазнали смо да се у граду налази око 2.600 војника и 12 топова. После краћег саветовања, штаб батаљона је издао наређење 1. и 3. чети да поново јуришају на град и заузму топове. Овога пута дочекао нас је непријатељ страховито јаком и брзом ватром, али је ускоро био

ућуткан још страховитијом ватром наших пушкомитраљеза, којих је свака чета имала по око 20 комада, јер их је запленила у првом јуришу на град. Наши борци успели су да се поново дочепају хаубица, које су одмах окренули на непријатеља и тукли га. Наставили смо гоњење непријатеља кроз улице града. Са собом смо вукли и један заплењени противколски топ, којим смо дејствовали на оклопни воз и на места из којих се давао отпор.

Другог јануара око 5 часова успели смо да овладамо градом и да разоружамо неколико стотина непријатељевих војника и око 20 официра. Број заробљених војника прешао је 1.000. Запленили смо четири хаубице, 3 противоклопна топа, 1 брдски топ пито, 4 тешка бацача, 4 тешка митраљеза, доста пушкомитраљеза и ратног материјала.

Наши губици су: 1 мртав и 3 рањена . . .“

Друга велика победа Краљевачког батаљона у овом периоду, кад је успех у демонстративном нападу претворен у ослобођење Прњавора, такође илуструје Живанову способност да брзо процени ситуацију, да на основу те процене измени првобитну замисао, и да донесе нову одлуку, у сваком случају, смелу и ефикасну, која подразумева стечено преимућство. И о овом успеху он је писао скромно и једноставним речником ратника.

„Петнаестог јануара батаљон је добио задатак да ликвидира непријатељево упориште на Церу, а затим да изврши демонстративни напад на Прњавор с југозападне стране, то јест наслањајући се левим крилом на друм Бања Лука—Прњавор. Лево од нас вршио је напад комбиновани батаљон. Тачно у одређено време (у 23 часа) нападнуто је и ликвидирано непријатељево упориште на Церу и у школи на Вијаку. Одмах смо продужили ка Прњавору и у силовитом налету ушли у град. Непријатељ је давао јак отпор око католичке цркве и из бункера на путу за Теслић. Ове бункере наши борци су заобилазили и из града ликвидирали. После ликвидације, у град је ушао и комбиновани батаљон (око 4 часа 16. јануара), а затим и 2. батаљон. Заробили смо око 350 војника и официра и запленили богат ратни материјал, који нисмо ни пребројавали ни проценили“.[2]

Под Живановом командом батаљон је, исто тако, водио успешне борбе и у бици на Неретви и Дрини. У нападу

[2] У „Борби“ од 8. фебруара 1943. објављено је: „У Прњавору је заробљено око 400 непријатељских војника и 10 официра, са бојником на челу. Запљењено је 3 тешка митраљеза, око 20 пушкомитраљеза, 2 тешка бацача мина, око 400 пушака и много пушчане и минобацачке муниције, много друге ратне опреме и животних намирница”.

на железничку станицу Брадина 18—19. фебруара 1943. године натерао је на капитулацију око сто талијанских војника и официра који су се бранили из једног веома јаког утврђења. Када нису успели наши јуриши на утврђење у току ноћи, Живан је после сванућа применио тактику систематског изнуравања дејством аутоматског оруђа са околних брежуљака који су доминирали над упориштем, и повременим угрожавањем непријатеља бацањем упаљених бензинских флаша на утврђење. Непријатељ је после осамнаесточасовне борбе истакао белу заставу. Заплењено је девет тешких митраљеза, четири пушкомитраљеза, 55 пушака и 30 пиштоља. У тој борби Живан је по трећи пут био рањен.

У нападу на Улог 20. марта енергичним препадом била је разбијена једна четничка бригада, ослобођено место и заплењено доста материјала којим су Талијани снабдевали четнике. У току борбе, због жестоког отпора непријатеља, Живан је дозивао поименично поједине четне старешине, бодрећи их да истрају.

Приликом форсирања Дрине, почетком априла 1943, Живан је био одређен за команданта прелаза свих јединица. Захваљујући његовој упорности извађена је и оспособљена дереглија коју је непријатељ успео да потопи у тренутку кад је довучена непосредно пред нашу обалу. За све време преласка он се није одмицао од обале, без обзира на жестоку минобацачку и артиљеријску ватру непријатеља.

После преласка, у нападу на Капак, Живан се нашао у стрељачком строју батаљона. Утичући на борце да одоле умору, пошло му је за руком да подстакне цео батаљон да устраје и примора Талијане, напослетку, да напусте бункере и даду се у панично бекство, остављајући за собом опрему и тешко наоружање.

У једном од јуриша батаљона на немачке положаје на Златном бору, 24. маја 1943. године, Живан је био тешко рањен. Са две чете упорно је јуришао првог дана и присилио Немце да се повуку на нове положаје. Следећег дана, пред мрак, њима је на тим положајима авионом спуштена муниција, што је био знак, свакако, да се на њима морају одржати. Живан је међутим хтео и одатле да их збаци по сваку цену, јер су ти положаји имали пресудан значај како за нас, тако и за Немце. И кренуо је на јуриш у стрељачком строју, заједно са рударима. Неодољиво је вукао строј напред. При том је рањен у обе ноге од бацачке мине. Као тешки рањеник пренет је у Централну болницу, у којој је неколико дана касније и умро.

Ако се макар и летимично сагледају борбе у којима је Живан учествовао, било као командир чете, било као ко-

мандант батаљона, може се запазити да је био самосталан у доношењу одлука. Али, кад год је требало, он је претходно саслушао мишљење штаба и команди чета како се најбоље може извршити добивени задатак. Тиме су створени услови да батаљон развије све своје квалитете, да се размахне иницијатива одоздо, да се не запостави способност нижих кадрова.

Као командант батаљона Живан је постигао за кратко време неоспорно велике успехе. Но било би једнострано и нелогично, у крајњем случају, било би из основа погрешно ако би се о тим успесима говорило изоловано и независно од батаљона. Они су непосредно повезани с квалитетом бораца, с борбеним и политичким искуством које су имали, са залагањем партијске и скојевске организације. То је ноторна чињеница. Али, с друге стране, мислим да нећу погрешити ако кажем да је батаљон са Живановим командовањем добио не само као јединица способна за извршење борбених задатака, већ и у погледу доброг расположења бораца и правилних односа између штаба батаљона и партијске организације. Свестан тога што значе морално-политички фактори за живот и успехе батаљона, Живан је тежио да их развије до највеће мере. То му је пошло за руком утолико више што је успео да успостави између штаба и партијске организације чвршће поверење и нормалније односе од оних који су постојали пре него што је он одређен за команданта. Он је знао да нађе праву меру у тим односима, тако да су узајамно разумевање и међусобна подршка постали свакидашња пракса ова два органа, без чијег јединства се тешко остваривао здрав живот колектива у ратним условима. Стога су батаљон и његова партијска организација били задовољни од самог почетка Живановим начином рада и руковођења. Односи какви су настали и какви су се развили благотворно су деловали на расположење бораца и морално-политичко стање чета појединачно, па и батаљона као целине.

Разуме се, развијајући и подстичући такве односе, Живан се није губио као индивидуа, а још мање као командант. Он је постао, заиста, неоспорни ауторитет. Борци и старешине су га због његове једноставности, скромности и вере у људе необично волели као човека и имали пуно поверење у њега као команданта. Извршавањем борбених акција они су се уверили да им је постављао реалне задатке и да је његово руковођење батаљоном док је у акцији поуздано и ефикасно. Развитак борбе је пратио налазећи се увек у средишту збивања. Зато су његов глас и командовање, кад би негде запело у току борбе, подстицали и покретали борце и старешине на ново напрезање и улагање

крајњих напора са уверењем да су сагледане нове могућности за победу. Уливао је и другима самоувереност, изнуђивао брзину дејства, тако да је свака акција под његовим руковођењем остављала утисак лакоће и мајсторства.

Треба истаћи да је био врло омиљен код људи, али и то да није стицао симпатије зато што је био попустљив. Напротив, када је било у питању извршење задатка, био је строг у захтевима без обзира на то колико су људи били уморни. Сећам се када је једном приликом, још као командир чете, маја 1942. у селу Дрежњу, наредио да се проспе храна коју је готово половина чете већ била примила, јер су четници напали једну нашу десетину на обезбеђењу. Никоме то у чети оног тренутка није било право. Многи су гунђали и говорили како ће то после акције поставити на четној конференцији, јер се тада у Херцеговини, у јеку треће офанзиве, само једном дневно добивао оброк хране. Међутим, ситуација је касније показала да је тај поступак био сасвим оправдан, тако да нико није зажалио за просутим оброком.

Или, случај када је батаљон почетком децембра 1942. после једне борбе морао да гази набујалу реку Врбању испод Котор-Вароша да би се пребацио на Скатавицу. Пошто је у селима око Јошавке било доста четника и пошто је постојала озбиљна могућност да нас нападну, Живан је скоро трећину батаљона дао на обезбеђење, а никоме није допустио да се изује иако смо били мокри до појаса.

Укратко, знао је да чува људе кад је било бити или не бити, али је у свим другим ситуацијама према њима био строг и неумољив. Зато му се никад није десило да његова јединица закасни на извршење задатака или да буде изненађена од непријатеља и да због тога претрпи губитке. Наравно, при томе никад није био нереалан, нити је губио из вида стварне могућности људи. У томе се огледала његова стварна брига о човеку. Тако је стицао поверење и створио присне односе са борцима и старешинама. Код њега је била складно обједињена умешност у командовању, лична храброст, командантска одговорност и осећање мере шта се у датој ситуацији може или не може.

Живан је остао у најлепшем сећању борцима батаљона, пре свега као човек који је волео људе, поштовао њихову личност и својим умешним руковођењем, људским односима и скромношћу освојио њихова срца и постао омиљени друг и командант.

Момчило ДУГАЛИЋ

ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАР РУДАРСКЕ ЧЕТЕ

(РАДЕ МИЛИЋЕВИЋ)

Раде Милићевић се родио у билећком крају, у сиромашној сељачкој породици. Школу није похађао, већ је сам учио да чита и пише. У раној младости отиснуо се у свет — трбухом за крухом. Једног дана се нашао у Трепчи, где му је брат Тодор радио као рударски радник. Ту, у руднику, као и многи други, Раде је нашао себе. Под утицајем свога брата почео је да се политички изграђује. Приступио је напредном радничком покрету, а 1939. је примљен у чланство Комунистичке партије. Калио се на раду, у илегалним акцијама и у великим штрајковима рудара.

Капитулација Југославије затекла га је у Трепчи. У устаничким данима са групом рудара-комуниста отишао је на Копаоник, где се формирао партизански одред. У једној акцији на жичару, којом је превожена руда из рудника у Звечан, Тодор је био тешко рањен. Раде је био поред њега. Херојски се борио да спасе брата. Он је подлегао ранама, а Копаонички одред је, у знак признања и захвалности, узео његово име — име Тодора Милићевића, комунисте-рудара.

У одреду су били познати комунисти-рудари: браћа Лабус, Јовановић, Балаћ, Бркљач, Живковић, Борјан Бубало, Калембер, Вујовић, Жигић и други. Са њима је и Раде учествовао у свим борбама око Рашке, у долини Ибра, све до Краљева. Затим су нападали и Краљево. На Каони су неки од њих погинули. На Рашки други. Тешко је био рањен и командант одреда Вилимовић. Гинули су најбољи људи. Раде је постајао чвршћи. Под борбом је напустио Србију децембра 1941. године.

У Краљевачком батаљону, у његовој Рударској чети, био је политички комесар. Чету су сачињавали у већини рудари, затим неколико других радника и нас неколицина који нисмо били ни једно ни друго. Рудари су давали печат целом колективу. Толико другарства и виталности нисам раније срео никада. Није било посла, није било борбе у којој се овај колектив није истицао својом борбеношћу и компактношћу. Раде и његов заменик Бубало били су храбри борци, племенити и добри другови, пажљиви према људима. Према народу такође. Никад нам се није догодило да нас неко критикује због лошег односа према народу.

Рудари су били згодни као људи, као појаве. Махом горостаси, снажни, као од стене одваљени. А уз то велике добричине. Ко би то могао спорити Станковићу, Бубалу, Михаиловићу, Стругару, Јанковићу, Познановићу, Рапајићу, Завађи, Калемберу, Стокући? У сваком погледу су били велики. Али Раде је, ипак, био и остао за нас највећи ауторитет. Кад би он рекао да се нешто може извршити, нико у то више није сумњао. Ишли су људи без поговора. У напорном вишечасовном маршу, по дубоком снегу и мразу, са Романије на Јахорину, никоме није пало на памет да затражи одмор, а камоли да заостане. Комесар је тражио од чете крајњи напор и за њу је то био закон.

Пред почетак треће офанзиве држали смо преко дана положаје изнад Праче. Једно јутро усташе су нас предухитриле. Посели су наше положаје јачим снагама. Позади нас је била Ораховица, а даље Фоча и у њој Централни комитет и Врховни штаб. Поподне смо добили наређење да ноћу нападнемо усташе и вратимо наше положаје, јер су били значајни за одбрану слободне територије. Као појачање смо добили чету Јахоринског добровољачког одреда.

Развијали смо се у шуми, ноћу, и прилазили непријатељу. Лакши део задатка препустили смо мештанској чети. Међутим, у једном тренутку је дошао Раде и известио да се мештанска чета повлачи, иако још није ни дошло до борбе. Саветовали смо се шта да радимо. Он је био енергично против напада, јер је сматрао да неће успети и да бисмо претрпели озбиљне губитке. Ако је напад осуђен на неуспех, не треба губити људе.

Али, кад већ постоји наређење да се изврши напад те ноћи, требало је имати три чисте па га одложити и за то добити пристанак чете. Раде је то могао. Можда само он у чети.

Прихватили смо његов предлог. Напад је одложен, а идуће ноћи смо протерали усташе у заједници с борцима мештанске чете, које смо у току дана припремили за акцију.

На Гаочићима, око Праче, код Чајнича, у Херцеговини, на Купресу, Ливну, Дувну, Теслићу — Раде је био свуда присутан, и то у првим редовима. Био је неуморан. Водио је увек бригу о људима.

Почетком маја 1942, после напада на утврђено упориште Козару изнад Чајнича, повлачили смо се у свануће према цести Горажде—Чајниче. Одједном, неко је приметио да једна колона улази у шуму с друге стране цесте. У исто време, у јутарњој тишини чули смо хуку тенкова, који, по свему судећи, нису били тако далеко. Ако не пређемо цесту пре него што наиђу — бићемо одсечени. И, како то обично бива кад ђаволи коло заиграју, неко је баш тада јавио да је пронађен један тешки рањеник. Били смо у дилеми: прећи преко цесте пре тенкова, или спасти рањеника? Смелост је била одлучити се — како за једно, тако и за друго. У сваком случају, већа за ово друго.

Као и увек, процењујући ситуацију не само онако како разум налаже, него и како срце тражи, Раде је одлучио да се вратимо за рањеника — једна је десетина пошла по њега.

Кад су га донели, у њему смо препознали друга Дукића, сељака из Дебелог Јасена. Цесту смо прешли у трку и дохватили се шуме. Сада је већ хука тенкова допирала из непосредне близине. Где би Раду био крај да су тенкови пресекли чети пут? Нико се ипак не би усудио да му за то пребаци. Он је то знао, он је у то био сигуран, јер у питању су били рањеник и његове људске и комесарске бриге и обавезе према човеку.

Према себи је био до краја самокритичан, а борцима је на умерен начин указивао на добре и лоше особине. Живео је увек међу њима, разговарао, помагао, убеђивао, објашњавао потребу да се издржи и оно што је изгледало немогућно, подизао морал, служио за пример у сваком погледу.

Чета се проредила. Нема Станковића, Кртинића, Познановића, Ђоке Заваће и других. Раде и Бубало су били још у строју. Чинило нам се, док буде њих, биће и Рударске чете, исте онакве каква је била у Рудом. Њих двојица су се увек осећали — дању, ноћу, на маршу, у борби, на партијском састанку. Ако би неко ноћу заостао у јуришу, њихов познати глас улио би му нову снагу и подстакао га да снажније јуриша.

Чета је неколико пута била похваљена преко „Слободне Југославије". Сви су се радовали. Њима двојици није ударало у главу. Они су били једноставни људи, рудари-комунисти.

Бубало је погинуо на Иван-седлу фебруара 1943. Туга је била притисла чету. За таквим другом и партијским руководиоцем смо плакали, иако смо то у рату ретко чинили.

Почела је пета офанзива. Уморна чета рудара је сачувала свој борбени дух. За време усиљеног вишедневног марша преко Љубишње, батаљон је хитао према Златном бору. Одмах по доласку морали смо у противнапад на Златни бор. Раде се тада растужио?

— Другови ће ми гладни ићи у борбу.

На Златном бору била се страшна борба. Једна од најтежих. Немачки положаји били су удаљени од наших свега педесетак корака. Једни другима смо хватали бачене бомбе и враћали их назад. Распрскавале су се у ваздуху. Отимали смо се за сваку букву. Смењивали су се јуриши и противјуриши. Многи другови били су рањени.

У овој великој борби, у јуришу батаљона на немачке ровове завршио је свој живот и Раде, рударски радник, политички комесар Рударске чете. Погодило га је парче бацачке мине која је експлодирала у његовој непосредној близини.

Рудара је мало остало, али је и даље остала Рударска чета — онаква каква је била, какву је Раде волео и васпитавао. У срцима преживелих бораца чете, у њиховој трајној успомени остао је светли лик Рада Милићевића, комесара, хероја и градитеља чете.

Милан СИМОВИЋ

ИЛИЈИНА ГЛАВА

Двадесет осми мај 1943. Налазимо се у повлачењу од Троврха преко Пјеловаца ка Папковом Долу. Из рејона Илијине главе дође курир и донесе наређење да се команда чете јави команданту батаљона. Остависмо чету у шумарку, те отрчасмо до команданта. Нађосмо га у мало чудном расположењу. Нервозно је шетао и повремено загледао у часовник. Одједном, као да се присети, рече:

— Да, дошли сте и ви из Друге чете.

Командант се поново замисли, повуче неколико димова из цигарете, погледа опет на часовник и рече:

— Ево, сада је четрнаест часова. Крените што брже са четом тамо, на ону полуголу косу изнад потока. Она се до деветнаест часова, значи до пада мрака, мора задржати по сваку цену. Туда непријатељ не сме проћи.

Тим речима Мома је завршио своје наређење. Ја и Флегел се за тренутак згледасмо и погледасмо Мому. Добро сам га познавао још од формирања бригаде. Увек је импоновао оптимистичким и чврстим држањем. Није било борца у нашем батаљону који га није ценио због храбрости, сталожености и другарства. Осетили смо то и у тренутку када нас је слао на задатак, за који је знао да ће захтевати знатне жртве. А људи, другови из његове раније чете, били су му веома драги. Зато је Мома био нервозан. У његовом оку треперила је суза, али је све то трајало можда коју десетину секунди, док се пренусмо и кренусмо у правцу чете.

Распоредили смо чету у заклоне од наслаганог камења, које је неко раније подигао. Али како се цела чета није могла сместити у њима, један део бораца је распоређен на малом, скоро голом платоу. Ту и тамо су стрчале гране

неколико жбунастих и закржљалих дрвета. На самој ивици платоа у једном бункеру остадосмо нас тројица. Одмах испод нас почињала је шума. Она нам је отежавала контролу терена испред чете. Зато смо издвојили једно пушкомитраљеско одељење и упутили га у заклон који се налазио око десет метара од основног положаја чете. Одељење је требало да нас на време обавести о наиласку Немаца.

Преко пута су немачки положаји. Од њих нас дели само једна увала. Удаљени смо једни од других око шесто до осамсто метара.

Још једном погледасмо положај. Био је толико узак да се чета на њему једва разместила. Постало нам је јасно зашто ове положаје брани само по једна чета. За друге јединице једноставно не би било места.

Иза наших положаја на око триста до петсто метара налазила се главнина батаљона. Могли смо лепо распознати митраљезе постављене на истуреним положајима са задатком да нас помогну у повлачењу. Лево од нас био је Београдски батаљон.

Седимо у бункерима и ишчекујемо Немце. Повремено обилазимо положај чете и проверавамо распоред бораца. Све је мирно. Нека чудна тишина. Рекао бих — ништа се не креће. Гледамо на часовник. Неко рече да је тек 16 часова. Љупче покуша да буде прецизан. Вели:

— Тачно је шеснаест часова и . . .

Више га нисмо разумели. Ураганска ватра прекиде разговор. Са коса преко реке Љутнице из села Завајита, Подгаја и Тохоља Немци почеше жестоко да туку наше положаје. Нарочито је прецизна брдска артиљерија. Око нас сваког тренутка експлодирају гранате и мине. Одједном се чета нађе у диму. Као да све гори. Не видимо шта се збива ни лево, ни десно. Више нема командовања ни гласом, ни погледом. Свако рачуна на борбено другарство исковано међу борцима ове чете у двогодишњим борбама. Знамо да се нико неће повући ни са левог, ни са десног крила. Зато смо мирни и остајемо на својим положајима. Свако испуњава свој задатак добивен пре борбе.

Јасно чујемо команду немачких официра „форверц" и „фајер". Већ се спушта сутон, ватра бива све снажнија, а у интервалима чујемо и осећамо да нам се гласне немачке команде све више и више приближују кроз густу младу шуму коју не можемо осматрати. Да смо бар то кадри, било би нам лакше, а овако смо приморани да их сачекамо на чистини испред шуме на неколико метара од наших цеви. Комесар чете Мића Роглић контузован од артиљеријске ватре и другови му помажу да се пребаци до батаљонског санитета.

На ивицу шуме испред нас избијају у стрељачком строју Швабе и почињу нас тући бесомучном ватром из аутоматских оружја. Крећу по групама на јуриш, а ми и даље чекамо, јер смо сигурни да ћемо их само блиском, убитачном ватром одбити. Насрнули су као бесни пси, али и наша бреда и шарац бљују смртоносне рафале.

Први јуриш је одбијен. Немци су се повукли на ивицу шуме, и припремају нов јуриш. Сумрак се већ спушта, али време се претворило у вечност. Очевидно је да су Швабе одлучиле да нас пре мрака збаце са те косе, јер би тако угрозиле наше организовано повлачење преко моста на Тари код Узлупа. Али је, исто тако, сигурно да смо и ми добили неопозив задатак да то спречимо и задржимо ту косу до 7 часова навече. Схватили смо тај задатак као нашу и војничку и партијску обавезу, која се мора извршити па макар и читава чета изгинула.

Знали смо да то није крај. До њега је још дуго. Зато смо нервозни и све чешће погледамо на часовник. Иако сумрак пада, још има доста дневне светлости за поновни напад.

Притајили смо се и ослушкујемо. Чујемо разговоре Немаца. Одмах затим одјекује звекет њиховог оружја. Тихо, мање речима а више погледима и знацима измењујемо мисли. Сваког секунда очекујемо поновни налет Немаца. И заиста, ево их! Јуришају и излеђу из шибља младе шуме испред нас. Видимо их сасвим добро. Чак запажамо и детаље на њиховим лицима. Задихани су и знојави. Збуњени су што нас виде. Можда их вара и понеки њихов шлем на нашим главама. Жестоко их засипамо бомбама и ватром из митраљеза, и они се поново повлаче у шуму.

Опет тишина. Из чете јављају да нестаје муниције. Сваки борац има само по два до три метка. Једино лака бреда има нешто више муниције. Тешка је ситуација. Али положај се одржати мора. То је дуг 2. чете у овој тешкој ситуацији. Тога смо свесни сви. Вршимо извесно поравнање муниције између суседних бораца и очекујемо следеће јурише. И доиста, Немци насрнуше поново и још бесомучније. Одговоримо ретком, али прецизном ватром. На групе оних који су и даље насртали бацисмо бомбе. И први пут у току те вечери наше детонације надјачаше непријатељеву ватру. Изненађене Швабе устукнуше и јурнуше назад у шуму, која је у сумраку постајала све црња. Одбисмо и овај налет, али време несхватљиво споро одмиче. Опет се срећујемо на нашим положајима, а Немци то исто чине, прикривени ивицом шуме.

Борба се утишала, а сумрак се већ претвара у мрак. Гледамо шуму испод себе у долини потока Љутнице. Знамо

да је пуна Немаца, те нам у сумраку изгледа још мрачнија. Мислимо о задатку и очекујемо нов насртај. Али се и непријатељ колеба; сувише су га стајали претходни налети.

Чујемо поново команде „форверц" и звекет оружја. Осећамо да се померају ивици шуме десно и лево од наших положаја. Поново насрнуше, али овога пута не тако организовано као раније. Сада су из шуме јурнуле поједине групе по пет до десет војника. Меци су нам на измаку, зато бацамо бомбе. Швабе се још једном поколебаше и побегоше у шуму.

Настало је изнуравање; Немци само на појединим местима испадају, али се враћају засути бомбама. Напослетку, и бомбе су нам на измаку, а издржати се мора још десет минута. Швабе крећу, али оклевају. Друг Љупче, са којим сам заједно, довија се тако што на групе Немаца место бомби баца камење. Пошто је већ мрак, они се склањају да би избегли експлозије. Тако се довија читава чета. Швабе су то почеле схватати, па су понеке групе почеле слободније јуришати на нас. Но тада се ипак понегде нађе права бомба која их опамети. Већ је мрак. Насртљиве Швабе добро су платиле своју упорност иако су у повољнијој ситуацији, јер им стално пристижу нове, свеже снаге. Непосредно пред 19 часова Швабе извршише нов јуриш.

Неколико ручних бомби пада око нас. Једна је експлодирала у мом бункеру. Дим и прашина и некаква тишина.

Део Крагујевачког батаљона са замеником политичког комесара Урошем Бајићем

Осећам немоћ и хоћу да легнем. Пипам се по глави и нешто лепљиво осетих под прстима. У то стиже наређење „повлачи се“. Бацамо задње бомбе и повлачимо се.

Тетурам се и залазим у густу шуму. Мрак је и не видим куда треба да идем. Губим наду да ћу се извући из шуме кроз коју се непријатељ прикрада положајима батаљона. Одједном набасах на један жбун из кога ме изненади тих, али одсечан глас: — Ко је то?

Јавих се. Било је то пушкомитраљеско одељење које нас је обезбеђивало у повлачењу.

У Папковом Долу нађох своју чету, те ме другарица Бела преви. Исте ноћи кренусмо преко Таре код Узлупа. Друга чета је била задовољна својом данашњом борбом. Извршила је часно и сигурно најтежи задатак, задатак који је добила од свог команданта Моме, њеног првог командира. Зачудо, прошли смо готово без губитака: један контузован и један рањен.

Приликом спуштања ка Узлупу неколико пута у току те језиве тамне ноћи разговарао сам са Момом. Поносио се својом ранијом четом. Интересовао се за сваког појединца.

С муком се спуштамо спотичући се у густој тами према мосту на Тари.

Божидар ШЕВО

МИНЕРИ

Штаб бригаде је донио одлуку да се формира минерски вод и с тим упознао штабове батаљона, да би извршили избор људства. У почетку су овај вод претежно сачињавали рудари из рудника „Трепче“ и „Копаоник“ и ибарског рудника „Јарандо“; они су се налазили у Краљевачком батаљону, већином у Рударској чети.

Вод је бројао тридесет људи. Био сам постављен за командира, а за водног делегата одређен је Душан Врзић. Стари смо знанци из Трепче, где смо заједно радили. Зато смо били вични послу за који су нас одабрали.

Одмах послије формирања, замјеник команданта бригаде, Данило Лекић, упознао је све борце вода са задацима који стоје пред њима. Рекао је, између осталог, да су то специјални задаци, да ће морати да руше мостове и комуникације којима се служи непријатељ против нас, да уништавају возове, постављају нагазне мине на друмове и слично.

Борци су почели да се оспособљавају за предстојеће акције. Одржавани су разни течајеви на којима су се учили руковању свим врстама нагазних мина и њиховом постављању, употреби разних експлозивних упаљача и рушењу мостовских и жељезничких конструкција. Често је долазио из Врховног штаба друг Владимир Смирнов Волођа да нам помогне.

Приликом борби 1. бригаде на прузи Мостар—Сарајево, наш вод је добио задатак да уништи пругу и мостове и важнија жељезничка постројења на дијелу од Коњица до жељезничке станице Раштелица. Командант бригаде, друг Коча Поповић, наредио ми је да се сруши мост преко

потока Лукача између Брђана и Брадине. Такође је требало да уништимо тунеле који су се налазили на овој линији.

Када сам се вратио из штаба бригаде, упознао сам борце са задатком, те смо одмах приступили разради плана. Но, имајући у виду бројност објеката на тој прузи, а знајући да вод располаже врло малим количинама експлозива, поново сам отишао у штаб бригаде и упознао другове с тим да постоји бојазан да с постојећим залихама експлозива нећемо моћи уништити све предвиђене објекте. На то ми је друг Коча одговорио да имам три батаљона на располагању, да се повежем с њима и да ће ми они осигурати средства за акције. Уз то је додао да ће се експлозив запленити од непријатеља.

Није ми преостало ништа друго него да кажем „Разумем, друже команданте" и да се вратим свом воду.

За извођење појединих акција подијелили смо се на три одјељења. Прво одјељење, коме је вођа био Петар Грачанин, рудар из ибарског рудника „Јарандо", порушиће мост на Лукачу, друго одјељење, са Душаном Врзићем, водним делегатом, тунел између вијадукта на Лукачу и Иван-планине, а треће одјељење које је водио Драган Митровић, зидарски радник, разориће пругу према Коњицу.

Прво одјељење је пришло мосту још док је трајала борба између наших батаљона и непријатеља, а затим је пењући се уз мостовску конструкцију везивало експлозив. Након везивања мина вођа одјељења дао је задатак да се развуче електрични кабл од мина до апарата за паљење мина, који је био смјештен у једном заклону близу самога моста. Сам је везао кабл за мине. Када је било све спремно, минери су се повукли у заклон, а паљење је извршио Кристифор Перишић. Мост је пао у дубоку провалију.

Друго одјељење је имало врло тежак задатак. Када су његови борци улазили у тунел, наишли су на скривену непријатељеву патролу, тако да је настало пушкарање. Погинула су два борца из одјељења, а непријатељеви војници су побјегли на другу страну тунела, гдје су их дочекали и заробили борци Краљевачког батаљона. Одјељење је наставило рад. Успјели су да нађу у тунелу минске коморе, у које су смјестили експлозив, а затим су извршили минирање. Тунел је био онеспособљен за пролаз.

Послије два-три дана наша бригада добила је задатак да ослободи Коњиц. Са батаљонима је пошло и наше треће одјељење. У Коњицу је заплењен велики број локомотива. Међу њима било је и осамнаест специјалних — са зупчаницима за вучу уз успон према Иван-планини. Одјељење је добило задатак да уништи све локомотиве и остале инсталације на станици.

Треће одјељење је извршило свој задатак тек изјутра. Оно је имало најмање експлозива и средстава. Зато је Драган Митровић предложио друговима да се експлозив употреби само за рушење резервоара за воду и свих скретница на жељезничкој станици, а да се локомотиве униште на овај начин: да се подложе угљем и да се пара подигне што се више може, а затим да се поставе на отвореној прузи једна према другој и да се пусте у покрет да би удариле једна у другу. Тако је и учињено.

Пошто су све акције биле завршене, вод се окупио у Коњицу, гдје смо анализирали извршење задатака. Баш у току ових разговора дошао је један друг из Београдског батаљона. Извештавајући ме да је батаљон заплењио око 500 килограма експлозива и разних упаљача, рекао ми је да све то треба да преузме минерски вод. Били смо одушевљени. Одмах је отишло једно одјељење са Костом Станићем и узело експлозив. Спаковали смо га у лимену бурад, натоварили на коње и кренули даље према већ добивеном распореду.

Када смо стигли у штаб бригаде, рапортирао сам команданту о успјешном завршетку акције. Он је одговорио:

— Врло добро, Мушмула. Акција је успјела а и експлозива је било довољно.

Ја сам му објаснио како смо извршили акцију и додао да нас је Београдски батаљон снабдио за наредне акције.

Тако је наш вод и практично провјерио знање које је стекао у дотадашњој обуци. При томе су се нарочито истакли Душан Врзић, Петар Грачанин, Душан Радоњић, Драган Митровић, Стево Ковачевић и Кристифор Перишић.

Вод је добио и похвалу од штаба бригаде.

С развојем борбе наметнула се потреба да се и вод повећа, па је штаб бригаде донио одлуку да се формира техничка чета, која би имала задатак не само да руши него и да прави мостове преко разних ријека које треба да савладају наше јединице. Исто тако, наметала се потреба да се у овој чети нађу стручњаци који би могли да врше извјесне оправке на оружју, радио-станицама, писаћим машинама итд. Зато смо у новоформираној чети имали три вода: минерски, понтоњерски и технички вод. У минерском воду били су већином рударски радници вични минирању; у понтоњерском воду већином радници сплавари који су радили на рекама, а у техничком је било разних стручњака способних за техничке оправке, као и једно одјељење за везу. Ја сам постављен за командира чете.

После тешких борби на Неретви јединице 1. пролетерске избиле су на Дрину између Фоче и Горажда. Ко-

мандант бригаде, друг Данило Лекић, сазвао је команданте батаљона. Био сам и ја присутан. Он нас је упознао са задатком да се Дрина мора прећи што прије и да се настави покрет према Лиму. Техничка чета је добила задатак да обезбиједи прелазак наших батаљона преко Дрине, повезујући се са 1. црногорским и Београдским батаљоном ради обезбјеђења превоза.

Када смо почели да правимо план, искрсао је проблем грађе за прављење сплавова, с обзиром на то да је на том терену није било. Отишао сам команданту 1. батаљона, другу Саву Бурићу, и рекао му да је читав проблем у набавци грађе. Он је наредио батаљону да извуче у току ноћи сву грађу из порушених и напуштених зграда у Устиколини, те да се та грађа употреби за прављење сплавова. Повезали смо се и са штабом 6. батаљона, како би и он помогао да се сплавови на вријеме направе. Недостајао нам је и остали материјал. Нијесмо имали ексера, кланфи, жице за повезивање ове дрвене конструкције. Друг Бурић ми је дао сугестију да се од младога прућа направе везе које сплавари употребљавају. Борци из чете су се хитро прихватили посла. У току ноћи борци 1. батаљона донијели су толико грађе са порушених кућа да чета није могла сама да направи све сплавове, већ је један дио посла узео на себе Београдски батаљон. Грађење сплавова трајало је један дан и једну ноћ. То се вршило у једном заклону где је било могућно радити и преко дана, пошто се на обали на другој страни Дрине налазио непријатељ који је митраљеском и пушчаном ватром настојао да онемогући сваки наш покрет. Борци 1. батаљона су морали ноћу да преносе грађу, да непријатељ не би прозрео наше намере. Штаб батаљона је био смјештен у једној воденици на обали Дрине, па је веза одржавана само ноћу, пошто је од мјеста гдје су се градили сплавови до воденице био брисан простор, тако да је било немогућно преко дана доћи у штаб батаљона.

Када су сплавови били изграђени, одмах је обавијештен штаб бригаде. Донесена је одлука да свака десетина има свој сплав и да га сама пренесе до Дрине. Исте ноћи је издато наређење за прелазак преко Дрине и батаљони су одредили десетине. Приликом самог преласка непријатељ је отворио ватру, тако да су неки наши борци скакали у Дрину.

У Устиколини се налазила једна дереглија која је била везана на супротној обали. Када су први борци прешли сплавовима и отјерали непријатеља, покушали су да превезу ову дереглију. Непријатељ је то видио и почео да туче. Један метак је погодио у челични конопац по коме је клизио колут дереглије и она је запела тако да смо је на све зле јаде довукли до обале. Кад смо успјели да је на

брзину оправимо, наставили смо пребацивање јединица преко Дрине — дереглијом.

У току даљих борби техничка чета снабдјела се и са два гумена чамца. Приликом преласка Пиве, овим чамцима су пребачени дијелови 1. пролетерске дивизије.

Мост преко Пиве стално је тукла непријатељева артиљерија. Зато је чета добила задатак да пребацује борце преко Пиве на мјесту гдје непријатељ најмање угрожава терен. Чета је нашла једно погодно мјесто, заклоњено шумом, гдје је корито ријеке било доста уско. Развукли смо један конопац с једне стране ријеке до друге, оспособили гумене чамце у које је могло стати по десет бораца, те је настављено пребацивање великом брзином.

Пошто су борци били преморени од свакодневне борбе и исцрпљени од глади, то је ово пребацивање било нарочито тешко, тако да су при томе борци из техничке чете једва издржавали напоре. Друг Перо Њего, који је неколико сати пребацивао борце, дошао је код мене и тражио смјену пошто више није могао да издржи. Рекао сам му да смјене нема и да настави пребацивање. Он се вратио и наставио рад, али се због изнемоглости насред ријеке отпустио и Пива га је понијела заједно с гуменим чамцем. У том тренутку сам са два друга скочио у ријеку, ухватили смо чамац и извукли га на обалу. Замјеник комесара Љубомир Роглић пришао ми је и рекао да морам водити више бриге о људима. Ја сам му одговорио да нема људи и да не знам шта ћу, јер се пребацивање мора извршити до одређеног рока. Уморни Њего је сио на један камен и одморио се десетак минута, а затим је наставио посао.

У овој акцији нарочито су се истакли другови Перо Њего, Тихомир Стефановић, Миливој Катић и Љубомир Роглић, а чета је добила похвалу од штаба дивизије.

Јован ВУЈОВИЋ МУШМУЛА

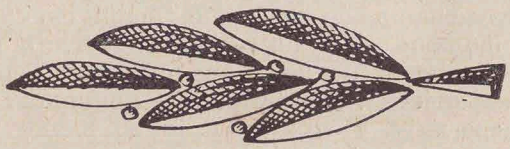

С РАЊЕНИЦИМА НА НЕРЕТВИ И СУТЈЕСЦИ

Средином децембра 1942. године приликом рањавања, негдје близу Јошавке, у централној Босни, задобио сам високи прелом бутне кости и тако се нашао у групи тешких рањеника 1. пролетерске дивизије, а нешто касније у Централној болници.

Збрињавање рањеника било је у то вријеме заиста врло сложен и тежак проблем. Требало је уложити крајње напоре, много сналажљивости и брзине да се осигура прихват, прва помоћ, њега и лијечење, евакуација макар и мање групе рањеника и болесника. Тешко се може рећи ко се питањима евакуације више бавио — Врховни штаб или руководства подручних му јединица, љекари или болничарке, позадинске власти или цивилно становништво. Такође је готово немогућно измјерити што је у томе било важније: транспорт или смјештај, исхрана или набавка најосновнијих медикамената за лијечење рањеника и болесника. Чини ми се да је за онакав начин нашег ратовања — када није било стабилне слободне територије и непокретних болница — пребацивање рањеника, и то најчешће носилима и врлетним стазама, било подједнако тешко и за рањенике и за особље којем је било повјерено да се о њима брине.

На почетку офанзиве пребацивани смо од Шипрага кањоном Врбање до Крушевог Брда. Крагујевачки батаљон је имао задатак да обезбиједи евакуацију рањеника. У почетку су нас носили заробљени домобрани, а од Крушева Брда до Мркоњић-Града ту дужност су узели на себе борци батаљона.

Негдје, у једном од заселака близу Крушевог Брда, сусрио сам се с борцима моје чете. Било је то изненадно и драгоцјено окрепљење мјесец дана послије рањавања и растанка с бригадом. Причало се да су наше јединице већ поодмакле на исток, па је мене и остале рањене другове била заокупила помисао да се више никада нећемо срести с бригадом. А када је до тога неочекивано дошло, онда се може слутити колико је то био узбудљив и пријатан догађај. Борци су улазили један за другим у кућу — привремено склониште рањеника, и руковали се са мном и с осталим

рањеницима. Не зна се ко је више био узбуђен: они — ти неуморни ратници, који су с ведрином улазили из борбе у борбу и преваљивали готово без предаха десетине километара, или ми — њихови дојучерашњи суборци у стрељачком строју, сада приковани за импровизирана носила.

Приликом преношења рањеника за Петрово Поље борци Крагујевачког батаљона морали су да нас носе преко неких јаруга и кроз дубоки снијег. Огромно је било пожртвовање 3. чете са командиром Стевићем, која је уложила максималне напоре да се сви рањеници извуку пртином која је на први поглед изгледала несавладљива. Група бораца „задужених" за моја носила била је, чини ми се, најпожртвованија. Као да су били срасли с носилима. А ја сам био заиста најтежи рањеник, не само због ране него и због тежине тијела. Сјећам се да су нека три километара тог врлетног пута прелазили за више од седам сати. Падали су на кољена, једном руком су држали носила, а другом се хватали за сњежне наносе или коријење, само да се не би оклизнули и заједно са мном пали низ стрмину. Говорио сам им да ме оставе и да се не муче. А они су на то топло одговарали, заричући се да ме неће оставити макар сви изгинули.

Пребацивање рањених и болесних другова, особито оних на носилима, од Јабланице преко Неретве до Крстаца било је испуњено многим тешкоћама, али и пожртвовањем бораца-носача и самих рањеника. До којих је граница ишло пожртвовање оних који су носили рањенике, потврђује, између осталог, пример једног Далматинца. На маршу од Злополља према Јабланици видио сам га како је умро од напора и остао прислоњен главом уз носила.

Непосредно прије преласка Неретве пао сам с коња. На страну то што сам се добро угрувао. Коњ је побјегао, а ја остао сам и беспомоћан. Било је око три часа послије подне. Како сам се нашао на репу колоне, иначе јако испрекидане, остао сам на обали Неретве и ту преноћио. Рано ујутру прошла су два друга и једна другарица, чије сам гласове препознао и јавио им се. Они ме нијесу могли одмах узети собом, јер је то била хируршка екипа 1. дивизије — морали су хитно да пређу на ону страну Неретве ради неке операције.

Одмах послије преласка Неретве они су јавили о мени начелнику санитета Гојку Николишу и комесару дивизије Фићи Кљајићу. У међувремену је наишао неки сељак, који ме натоварио на леђа и спустио у једну оближњу пећину поред саме обале. Другови Николиш и Кљајић су се вратили по мене, а за све то вријеме се на све стране водила жестока борба против четника, Талијана, Њемаца, усташа. Николиш

и Кљајић су прикупљали заостале другове и рањенике. Довели су и коња за мене.

Јахао сам на лијевој бутини, јер ми је десна нога била у гипсу. Држао сам се објема рукама за самар, док је рањена нога ударала о стијене поред пута и изазивала ми страховите болове. Био сам већ страшно исцрпљен и одржавао сам се на коњу више снагом воље него изнемоглим рукама. На лијевој обали Неретве, код тунела, гдје је била нека прихватна станица,неки друг ми је дао конзерву с месом. Одатле је стаза великим успоном водила за село Крстац. На пола пута талијанска артиљерија је отворила жестоку ватру. Коњ се поплашио, збацио ме и побјегао. И коњово дац се негдје изгубио, па сам опет остао сам на стази. Изнад мене, на оближњој коти, држала је положај једна чета из 7. банијске дивизије. Видећи што се са мном дешава, кренули су к мени командир те чете и једна болничарка. Договарали су се како да ми помогну. Уто је наишао неки сељак с коњем и цедуљицом у рукама, у којој је стајало да га нико не смије задржавати на путу, и наравно, да се коњ ни за какав задатак не смије употријебити. Командир се с њим подуже објашњавао покушавајући да га убиједи у то да коња треба дати рањенику, али без успјеха. Преостало му је оно посљедње, чега се, очевидно, клонио — наредио му је да преда коња. Њих двоје су ме натоварили на коња, пребацили до села Крстаца и пред неком кућом ме оставили. У ствари, ова и још неколико кућа у селу биле су намијењене за рањене другове. Међутим због прелома нијесам могао да се довучем до врата. Рањеници су ипак осјетили да сам у њиховој близини, па ме неко између њих запита:

— Друже, јеси ли ти рањеник или тифусар?

— Рањеник сам! — одговорих.

На то је једна рањена другарица добацила:

— Море сигурно си тифусар! Не улази овамо, и овако смо у тешком стању! Таман још и то — да нам пренесеш тифус!

Ја сам заћутао.

Међу рањеницима је настала препирка:

— Свеједно ко је — тифусар или рањеник, мало је изгледа да ће преживјети! — рече неко.

Наишле су штуке и у неколико налета бомбардовале село. Кућа са десетак рањеника била је погођена директним поготком. Камење и земља, парчад рањеника летјели су на све стране. Прашина је засула и мене пред кућом. Када су престали налети авиона, опет се зачу разговор:

— Како ми је, другови, жао онога друга што га не пустисмо унутра! — зачу се глас оне исте другарице.

— Ти си крива! Сиромах човјек! — поче је грдити неки од рањеника.

Она је јадиковала доста гласно:

— Сигурно је погинуо!

Тада сам се ја јавио:

— Нијесам погинуо, ту сам, пред кућом!

Онда је она била најгрлатија у напорима да убиједи остале да ме пусте у кућу, па ми нареди:

— Довуци се овамо, друже!

Али како! Због прелома и опште исцрпљености нијесам могао ни да се покренем с мјеста. У том тренутку је прошла нека болничарка да провјери да ли су рањеници живи. Она ме увукла у кућу. Дочекали су ме доста хладно, али ја нијесам марио за то. Убрзо сам заспао и тек пред зору сам се пробудио. Неко ме био нагазио. Била је то љекарка Зора Штефи. Реаговао сам не баш пристојно.

У зору су нас пребацили ван куће и посакривали у неком камењару испод проријетког дрвећа.

Мучан је положај тешког рањеника. С једне стране не видиш никаквог излаза, а с друге стране толика другарска пажња и љубав другова, нарочито болничарки. Рањеници им узвраћају истом мјером, па се развија међусобно повјерење и пријатељство које се никада не може заборавити. Често смо говорили: „Није важно и ако погинемо!“ У том случају починули бисмо и ми и они, носачи и болничари. Договарали смо се — у случају да нас непријатељ изненади — да му не допустимо да нас мрцвари, већ да се ручним бомбама и пиштољима боримо до последњег метка. Да погинемо у борби прса у прса, онако како то нама и доликује.

Поновни сусрет с друговима из моје чете и батаљона доживио сам у тренуцима који су били крајње критични за све — и за нас рањене, и за болесне, и за здраве борце, и за становништво на подручјима на којима се развијала офанзива у мају и јуну 1943. године. Дијелови болнице били су на почетку офанзиве распоређени на ширем простору Санџака. Моја група рањеника била је размјештена у рејону села Глибаћа. Живот болнице је текао до тада без потреса, без оних убитачних покрета и узнемиравања из ваздуха. Чак смо се надали да ће такво стање мало дуже потрајати, толико да се рањени и болесни другови опораве и врате у своје матичне јединице, а то је и била најинтимнија жеља свих нас.

Офанзиву нијесмо очекивали, најмање таквих размјера... Али убрзо поче да одасвуд пуца. Све је то наметало мноштво питања у вези са судбином неколико хиљада ра-

њеника и болесника: куда сада, како се пробити, с којим снагама. Снабдијевање је ишло све теже. Љекова је било све мање. Требало је одржати морал у тим тренуцима који су дубоко у срцима једних и других изазивали стрепње од онога што се може десити. Нијесу то биле искључиво оне личне бриге о себи, већ више за своју јединицу, за све другове који су се били затекли на том врлетном, дивљем, осиромашеном терену.

Неколико дана послије почетка офанзиве, 1. пролетерска бригада добила је задатак да се најхитније пребаци с положаја према Мојковцу и Шаховићима у рејон села Челебића, тамо гдје се налазио дио централне болнице — рањеници и тифусари — реконвалесценти. Колона бригаде је пролазила баш поред села гдје се налазила моја група. Неко од бораца из те неуморне колоне свратио је до првих кућа нашега села не слутећи да су ту рањеници. Ја сам се тада придржавао штака. До стазе којом се кретала колона није било више од четрдесет корака. Чим се сазнало да пролази наша бригада, сви су похрлили из кућа — неко пузећи, неко је замолио да га изнесу пред врата, да бар погледом ухвати колону која живи у срцу и о којој се машта, због које се упињало из свих снага да се прездрави и поново нађе мјеста у њој. „Потрчао" сам и ја — и док сам избио на тај путељак, пао сам пет-шест пута. Зачас су се окупили и борци мога батаљона. Настало је весело здрављење. Онако бучно и топло да од тога заборавиш ране. Не знајући да сам још тешки рањеник, неки другови су хтјели да ме одвуку собом — да се не губи вријеме и да се не прекида веза. Чак је и комесар Фића, који је туда наишао и загрлио ме, хтио да ме поведе с њиме. На жалост, нијесам био способан ни за најкраћи покрет, био сам још везан за болницу. Рана ми је била тек зарасла, нога је остала непокретна у кољену и зглобу. Уз то сам имао и задужење: партијски секретар ешелона. Ипак, сусрет ми је био драг: улио ми је снаге и вјере да ћу убрзо оздравити и укључити се у мој батаљон и бригаду.

Покрет који смо одмах послије тога растанка извршили преко Косанице и Ђурђевића Таре такође ми је остао у сјећању — јер нам је у том покрету с једне стране Таре на другу, преко онога импровизираног моста, тринаест рањеника помрло. А изгледало је да су сви били на путу потпуног оздрављења. У ствари, од физичке исцрпљености и напора који нам је био наметнут овим покретом, они нијесу издржали. Ни ми остали нијесмо били у таквом стању које би пружило макар малу наду да ћемо у пуном бројном стању доспјети до циља. Били смо смалаксали до те мјере да нијесмо могли сахранити помрле другове. Те губитке смо

регистровали дубоко у нашим срцима и понијели их даље, до раскида непријатељевих обруча, до краја рата, до ових дана. Остали су заувијек с нама.

Двије ноћи и један дан прелазили смо тај пут од Косанице до села Његобуђе, што би иначе могло да се превали за пет до шест сати обичнога хода. А када смо стигли у Његобуђе — поново нас је чекало наређење за покрет. Требало је да се пребацимо за село Црну Гору. Срећом, тада смо наишли на Вучковића, а онда на Копичића, који су нам дали своје сљедовање хране (не знам да ли је то било сљедовање батаљона или бригаде), а дали су нам, такође, и све своје коње, па смо послије краћег одмора успјели да се пребацимо за село Црну Гору.

Сви смо били свјесни да је у питању крајње критична ситуација и да и од нас, рањеника и болесника, такође зависи да ли ће се извршити план Врховног штаба да се што прије и са што мање губитака извучемо. Стога смо трпјели све недаће такве офанзиве — и глад, и покрете, и неспавање. Њега болничара била се свела на топле ријечи, на поглед који храбри и одржава у колони.

Од села Црне Горе надаље вршили смо покрете под још тежим околностима него раније: пратила нас је и непријатељева авијација, оно надлијетање које доноси смрт с бомбама и митраљеским рафалима. Ушли смо у састав централне болнице исцрпљени до крајње мјере. Сјећам се да су нам тада дали неки парадајз у конзервама заплијењеним од Талијана. Неко од рањеника је тада рекао да у свом животу никада ништа укусније није појео!

Налазио сам се у оним посљедњим ешелонима изнад Пиве. Овдје сам се срио са другом Николишем, а одатле смо се убрзо повезали са дијеловима 7. дивизије, гдје нас је прихватио њен командант Павле Јакшић.

Једне ноћи, приликом преласка Пиве, изгубио сам везу са болницом. Једна другарица ме вукла низ нека точила ка Сутјесци и негдје ме оставила међу рањеницима који су се такође теже кретали. Изгледало је као да смо потпуно одвојени од свију и да нас нико неће пронаћи. Појединци су страховали да не постанемо плијен непријатеља. Што је вријеме више одмицало, ситуација код нашег збјега била је све мучнија. У тренутку који је личио на очајање, однекуда је наишао Шпиро Лагатор, прездравијели рањеник. Он је унио зрачак наде. Негдје је пронашао једнога коња и натоварио ме на њега. Затим је формирао један ешелон рањеника и кренуо правцем који је обећавао да води у састав наших јединица на Сутјесци. Међутим испод неке чуке набасали смо право на Њемце. Они су запуцали. Срећом, нико од нас није био погођен. Шпиро се снашао у тренутку који

је био врло критичан. Скренуо је колону у неку густу шуму и тако се „откачио“ од непријатеља. Путовали смо, а то је тако изгледало као да милимо. Трајало је то доста дуго, дан или два, и пристигли смо близу села Рataја, гдје сам наишао на Радована Досковића и Васа Вукићевића са женом. Васо је имао у џеповима прилично прженог јечма, па ми је дао једну прегршт. Тако сам халапљиво јео та пржена зрна као да ми је од тога зависило хоћу ли се спасти или не. Као да је у сваком зрну тога јечма писало — живот. А можда је и било тако.

Када је прошао ко зна који налет авијације и настало извјесно смирење, рањеници су самоиницијативно почели да се пребацују неком јаругом на другу страну. Задржавао сам их, узалуд. Васа и још неколико њих сам успио да задржим. Досковић је, међутим, прешао на другу страну. У том часу је наишао нов налет авиона и окомио се баш на пропланак, који се налазио с оне стране, а тамо су управо пролазиле колоне рањеника. И, наравно, мета је била јако повољна за непријатеља. Тако су тамо нашли смрт многи другови. Много више их је изгинуло на том пропланку него приликом првог бомбардовања.

При проласку кроз Миљевину посматрали смо колоне наших јединица и болнице како прелазе преко цесте Калиновик—Фоча, на којој је директним погодком противколца 2. пролетерске бригаде био уништен један њемачки тенк. Пут према Јахорини био је отворен. Обручи непријатеља су попустили тамо гдје су његове снаге биле прилично јаке и гдје, изгледа, није очекивао наш пробој. Посматрао сам доктора Ђанија, реконвалесцента од тифуса, како послушно слиједи свако наређење команде ешелона. И не само команде. Ко би му год што рекао, он је пажљиво слушао и извршавао. Стога смо се с њим шалили, а ти трећуци су били крајње озбиљни и мало мјеста је било шали на рачун онога који извршава наређења.

Тих дана побједоносног пробоја вишеструких обруча непријатеља навратио сам у штаб 1. дивизије. Срио сам књижевника Јована Поповића. Крећући се неколико стотина метара иза колоне често сам с њим разговарао о посљератном уређењу земље, о животу након завршетка револуције. С колико је одушевљења он говорио о тим данима!

Као прездравели рањеник одређен сам на нову дужност — али ван јединица 1. дивизије. Морало се пожурити у сусрет новој јединици и новој средини. Није било времена ни да се поздравим с друговима из мог батаљона.

Богдан ВУЈОШЕВИЋ

ПЕТАР ПАЈТИН

Ко год је познавао Петра Пајтина Перу могао је у њему осетити безграничну љубав и топлину према човеку и надасве — према животу. Чак и оног кишовитог јунског јутра, непосредно пред своју погибију, уносио је ону драгу ведрину, живост и шалу, тако да су његови саборци за тренутак заборављали да смрт вреба на сваком кораку и да предстоје многобројне тешкоће да би се непријатељ сломио и савладао...

Упознали смо се у Краљеву непосредно после капитулације Југославије, крајем априла 1941. године, када сам с мајком дошао као избеглица из Скопља.

Првих дана маја нашао сам се са њим у VIII/б разреду краљевачке гимназије. Седели смо заједно у истој клупи. Морам признати одмах ме је освојио својом искреношћу и непосредношћу. Али једна од највећих његових људских вредности и особина била је крајња људска осећајност и дечачка живост.

Није нам требало више од недељу дана да постанемо блиски другови. Учили смо и радили заједно скоро читав мај, а већ првих дана јуна смо положили и велику матуру. После матуре често је размишљао шта ће студирати кад се буде рат завршио и истерао окупатор. Говорио ми је да ће једнога дана постати машински инжењер и да ће његове машине бити необично дело конструкторске вештине! Волео је да сањари, да машта, понекад се заносио попут детета...

Рођен у породици железничког радника средином децембра 1922. године у Суботици, Пајтин је од малих ногу осетио горчину живота. Што год је више растао, расло је у њему и разочарање у режим и поредак. Због тога није ни чудно што се већ крајем 1939. нашао у VII разреду краљевачке гимназије међу активним антифашистима, а већ следеће године у чланству Скоја са Николом Бугарчићем, Николом Јончићем Кочом, Зораном Катићем, Радошем Ракићем и многим другима. Три четвртине ученика VIII/б били

су активни чланови Скоја. Кроз скојевску организацију и преко оца Михајла, старог синдикалног радника и опозиционера, учесника генералног штрајка железничара, Пера је све више уобличавао свој лик припадника комунистичке омладине Југославије.

Сећам се као данас да нам је Пајтин сваког дана преносио вести разних радио-станица у свету, јер му је отац прилично добро говорио неколико језика, па смо тако били обавештени о свим догађајима који су нас интересовали. Причао нам је да је после 22. јуна, када је Немачка објавила рат СССР, скоро свакодневно молио оца да по читаву ноћ слуша вести док би он чувао стражу. Но то није потрајало дуго. Већ око 1. јула Немци су им одузели радио-апарат и дали потврду, којој су се у породици често подсмевали, све док је стари није запалио. Знам да је оног дана када су им одузели радио-апарат био више него тужан, скоро очајан, и да је већ почео да смишља и прави планове за освету.

Оца су му, због доброг познавања немачког језика, Немци покушавали да натерају да буде њихов тумач у фабрици вагона, али је то Михајло енергично одбио. Због тога су га у октобарском покољу стрељали међу првима баш ту, у кругу фабрике.

Пера ми је често причао о својима, нарочито о оцу и мајци. Дивио се очевом држању и вери у сутра.

— Зар би Пајтин отац, као син радничке класе?!, смео себе продати за окупаторску саламу и шећер?! — знао је да каже.

Увек је током рата, кад год смо разговарали о својим блиским и драгим, људски искрено жалио онај септембарски дан приликом илегалног поласка у одред што се није поздравио са сестром, коју је необично волео.

За време дејства нашег одреда у борбама за Краљево и око Краљева, Пајтин је показивао неописиву храброст и смелост. Међу првима се увек јављао за ванредне акције. Један од првих је био и у групи бомбаша који су се на организованом течају у Матарушкој Бањи припремали за коначни обрачун с окупаторским гарнизоном у Краљеву.

У првој офанзиви, приликом повлачења одреда са терена Краљева, растали смо се.

Поново смо се срели у Новој Вароши, после више од двадесет дана растанка. Не знам ко је због тога био срећнији од нас двојице. Срдачан стисак руку, пољупци и загрљај...

Када смо се у први сумрак децембарске ноћи почели од Нове Вароши пробијати ка Лиму, позвао ме да заједнички чамцем пређемо реку, јер је он одлично пливао, па је, ваљда, желео да ми помогне ако би се чамац преврнуо, јер сам био непливач.

По доласку у ослобођено Рудо сместили смо се у напуштеној кафаници на самом тргу. Спавали смо један до другог, на поду прекривеном сламом. О формирању 1. пролетерске бригаде били смо обавештени дан-два раније. Радовао се томе догађају и не схватајући тада, као уосталом ни већина нас, величину тог тренутка.

Представљао је себи и целој чети лик нашег врховног команданта, друга Тита, и причао како га замишља. Јер Тито је наш највећи друг! Правио је о њему све могуће комбинације. А када се пред нама појавио стасит и темпераментан човек, у кратком кожном капуту с немачким парабелумом о опасачу и с „руском" капом, Пајтин је скочио и љубећи ме тражио да му потврдим тачност његових предвиђања.

Тренутак после тога завладао је тајац.

Стајали смо постројени на платоу малог трга босанске варошице и слушали као у заносу речи свог врховног команданта:

„Другови, ви сте најбољи синови наше земље и наших народа... Ви сте искра из које ће букнути пламен широм наше земље... Ви ћете извршити историску мисију ослобођења наше поробљене домовине..."

Речи друга Тита упијају се у нас и продиру до дна душе. Радосни дрхтај нас обузима. Нехотице погледах у Пајтина; сузе помешане с крупним влажним снегом непрекидно га росе. И док Тито говори, Пајтин одиста плаче. Суза сузу стиже...

Много пута касније, током дугих ноћи у маршевању, на партизанским ноћиштима, стражарском месту или у патроли, није могао да ми објасни своје сузе. Стално и упорно је тврдио да су сузе спонтано ишле мимо његове воље.

Када је друг Тито завршио говор и ми с батаљоном пошли у своју малу кафаницу, покушавао је да нас у чети убеди у нашу снагу и величину. Попут детета, раздрагано и весело тврдио је да смо једина сила у Европи после СССР и да ћемо сваког непријатеља прегазити оног тренутка кад се са њим ухватимо укоштац.

У првој акцији нашег батаљона и бригаде на Гаочићима изгубили смо седам дивних другова, међу њима школског друга Зорана Катића, једног од најбољих омладинаца краљевачке гимназије. И док је једна чета, после завршене борбе, спроводила 124 талијанска заробљеника са мноштвом плена у Рудо, дотле је наша чета сахрањивала погинуле другове.

Мрак је већ почео да се спушта када је извршена сахрана. Пајтин ми је касније причао да је смрзлу земљу било тешко копати, али да је добио такву снагу да је радио

за двојицу, јер је требало ископати већу раку за седам другова и пре мрака их сахранити. Када су их сахранили и када су и последњи грумен тврде, смрзле земље бацили на гроб, одата им је почаст плотуном. Другови су ми причали да су се у том тренутку Пајтину сузе котрљале низ лице.

После напорног марша уочи нове, 1942. године, 31. децембра, нашли смо се у Рогатици. Пајтин се више пута у мислима враћао на Гаочиће, на изгинуле другове, на погинулог Зорана и рањеног Кочу.

— Не, не могу из себе Гаочиће избрисати! Они су у мени, и део мене је у њима! Зар смо морали изгубити седам дивних другова и имати више од десет рањених? — покушао је да својим оскудним војним знањем реконструише борбу на Гаочићима.

Живим покретима руку уносио би се саговорницима у лице. Нама неколицини је тврдио да би он, да је био командант, цео тај посао свршио са највише десет до петнаест бораца — бомбаша, и то за врло кратко време!

Такав је био и остао до краја дечачки полетан. Ко не би схватио ту његову младићску необузданост, могао би претпоставити да је претерано амбициозан и самоуверен.

Многе борбе које је Краљевачки батаљон водио у источној Босни, Херцеговини, Далмацији, Црној Гори и Санџаку везане су за име и личност овог двадесетогодишњег пушкомитраљесца, члана Комунистичке партије Југославије.

Та како би се могла заборавити његова храброст када је с неколицином другова из батаљона, у мрклој мајској ноћи 1942., подишао талијанском логору на Козари код Чајнича и експлозијом бомби и ватром пушкомитраљеза ставио до знања Талијанима да су партизани у њиховом логору? Ко ће избрисати из сећања неописиво јунаштво Пајтиново у борби са четничким бандама по Херцеговини када их је својим пушкомитраљезом разгонио као крда поплашених оваца!

У борбама на положајима код Купреса — у селу Брдима и Шокачкој Мали, првих дана септембра 1942., Пајтин се ручним бомбама обрачунавао са усташама, све док није био рањен. Па чак и кад је био рањен није се повиновао наређењу командира Вучка да се повуче, све док и последњу бомбу са свог опасача није бацио на непријатеља.

Такав је био и остао све до своје погибије.

После успешног пробијања преко Неретве и разбијања четничких банди негде у првој половини марта 1943. добио је пегави тифус и као тешки болесник пребачен је у дивизијску болницу. Стицајем околности и тамо смо били за-

једно. Као комесар болнице свакодневно сам га убеђивао да што дуже ту остане. Али су сви моји предлози, сва моја настојања и убеђивања остали без резултата.

Иако се још није био опоравио, јер није било прошло ни два месеца од почетка болести, Пајтин је у другој половини маја напустио дивизијску болницу, боље рећи — побегао из ње. Иако се једва кретао, другови из батаљона су га прихватили и он је при штабу провео краће време, а затим отишао у своју чету. Сви су били изненађени, али су се морали помирити, јер је он тако хтео. Био је водник 2. вода и већ крајем маја учествовао је у борби против Немаца на Златном бору.

Тешке напоре и свакодневне окршаје, овај неизлечени и неопорављени реконвалесцент подносио је натчовечански. Сви су се чудили и питали откуда му таква снага. Али његова воља је увек побеђивала, па је тако било и овога пута. Когод је Пајтина мало боље познавао није се морао чудити његовој снази и његовом духу.

Последњи пут смо се срели на планинском масиву Вучева. Носио је немачку машинку, трофеј са Златног бора, и причао ми о тој акцији и погибији дивних другова из нашег батаљона: Живана, команданта батаљона, Шуце, командира чете, водника Милосава Спасојевића Деве и других. Нисам ни слутио да ће то бити последњи наш сусрет и да ће за који дан нестати и он, као и многи други.

... На прилазима Сутјесци, изнад Поповог Моста, тог кишовитог јунског дана пао је Петар Пајтин, водник 2. чете Краљевачког батаљона. При противјуришу Немаца изашао је иза дрвета које му је служило као заклон и почео из стојећег става да решета машинком по немачком строју. Био је, кажу гневан — псовао је, викао је и претио Немцима да туда неће проћи. И, ето, замишљам га како се и мртав испречио да им скрати пут.

Уочи саме погибије правио је шале и вицеве са друговима у чети. По чудној игри судбине највише се шалио с Милорадом Тримуновићем Мидом, нашим школским другом и замеником комесара чете, који је на исти начин и на истом месту свега неколико тренутака касније такође погинуо.

Пајтин је погођен у главу, а Тримуновић у срце. С њима је престала да одзвања у чети и њихова омиљена песма, коју би увек прихватила цела чета: „Наше очи горе јасно...“

Милан БЕЛОЈЕВИЋ МАЧАК

ЦВЕТ

Крај тврде, уске стазе, уклесане у камену, која се у оштрим луковима готово окомитом литицом спуштала доле, дубоко, унедоглед, отварао се на јутарњем сунцу жути цвет жутиловке.

Каквом ли се чудесном игром поиграла природа кад је, оштрим ветром ношену, једва видљиву семенку, бацила на овај бели крш! Каква ли јој је снага кад је и на камену могла да окорени, израсте и развије жути цвет — обојен јутарњим и вечењим црвеним сунчевим одсјајима на овој сивобелој стени, из чије се пукотине извија нежна цеваста стабљика и три кржљава затворенозелена листића!

Никаквог другог биља ни растиња около. Свуда голи камен кањона Таре.

Главом поред жутог цвета, без иједне косе, спаљене ватром тифуса, лежи издужено детиње голо тело мртвог партизана. Црни мрав, сићушне главе и дебелог тела, шета се по вештаној кожи. Увлачи се па излази из плитких бора пупка. Беле очи гледају према жутом цвету. Нос истањен штрчи као оштра ивица секире. Уста отворена. Преко ретких жутих зуба плазио се, белином ватре тифусара, опаљени језик. Језик се једва приметно помицао напред-назад, преко ивице зуба. То је био још једини покрет овог живог мртваца. Све друго се већ предало смрти или је, можда, још лагано умирало. Можда су то последњи грчеви живота који излазе из танких костију обложених жутом кожом, а не могу да се откаче. Држи се још ту, као да би хтео да се врати.

Рано јутрање сунце покривало је својим косим зрацима тело мртвог партизана, као да је својом нежном топлотом хтело да му подгреје и покрене укочене зенице белих очију.

Раздрагана јутром и неочекиваним оброком јечмене каше, вијугала је низ литицу кањона омања партизанска јединица. Поред мртвог партизана за тренутак је застајао сваки борац. Гледао га погледом пуним ужаса и, журећи на-

пред, нагло замицао. Сваки је видео жути цвет, стаклене очи мртвога партизана, црну тачку мрава од кога се не брани мршава грана руке бачена у страну. Сваки је то видео и замислио себе...

Мукла тишина, која је долазила од чела колоне до последњег борца који још није стигао до жутога цвета, брзо је хватала колону као да ју је гутала од чела до зачеља.

На крају колоне ишао је комесар и у чуду се питао: „Како се то нагло мења расположење бораца? Чудан ли је човек!"

Најпре је спазио жуту боју цвета и искрено му се обрадовао, а онда видео голо тело мртвог партизана и нагло се тргао и стао.

Цвет крај главе мртвог друга!

То није обичан жути цвет жутиловке! То је споменик који му је природа подигла док је умирао. Жути цвет никао из страсне жеље за животом — борца који умире. Жуто цвеће које је запалило јако јутарње сунце више главе умирућег борца.

Замислио се комесар. У машти стварао представу о томе како се то догодило...

Колона неке партизанске болнице, за којом у размаку од једног дана идемо као заштитница, угибала се под теретом носила тешко рањених бораца и тифусара, који нису имали ни толико снаге да могу јахати. Тифусару је храна живот, а гладовање — сигурна смрт. Он то зна и зато неуморно тражи — „јести". Болница већ неколико дана нема никакве хране... Коње не смеју клати. Нема снаге која може издржати да носи још једна носила, а борца не могу оставити.

„Јести... јести... јести..." — говориле су дубоко упале, грозницом упаљене очи. Крчала су отворена уста и језик што се миче у њима, а смрт га је грабила све више из часа у час.

Док су се борци који су га носили одмарали крај стрме стазе, спазио је мали пупољак жутога цвета и с крајњим напором прошапутао из дубине гласа:

— Тамо... код цвета... умирем...

Оставили су умирућег друга увијеног у ћебе — и отишли. Наишао је онда некакав човек, четник или сељак — луталица, који се крије и бежи од сваке војске, и истргао ћебе испод мртвога партизана. А он је умирао дуго, тешко гледајући како се пред његовим очима отвара цвет јаке жуте боје и неочекиване лепоте.

Можда се исто овако родио, поред жутога цвета, на њиви коју је мајка окопавала све до самог порођаја!?

Можда се мутно сећао како је из грубе дрвене колевке у дворишту гледао жут дренов цвет на плавом далеком небу над собом?

Можда је помислио на жуте искре које су врцале из мајчиних очију док га је отврдлим жуљевима миловала кад га је испраћала у велики и непознати свет — да постане свој човек и сам зарађује за живот?

Можда се сетио девојке! Жути цвет имала је у устима док је бежала и бранила се, а он је чврсто грлио и љубио. Жутим цветом који је из своје косе извукла закитила му је шајкачу кад је полазио у борбу:

— Нека те на мене подсећа ... да ми се вратиш...

Последњи борац замицао је иза лакта врлетне стазице и губио се из вида комесару. Комесар скиде капу и дубоко се поклони мртвоме другу, а затим потрча за јединицом. За његовим чврстим кораком рунило се и котрљало ситно сиво камење.

Мало после тога вратила су се два борца, да сахране мртвога друга.

Коси јутарњи сунчеви зраци развијали су круницу закаснелог жутог цвета крај мртвога партизана.

Благоје БОГАВАЦ

ИЗРЕКА ВОЈЕ РАДИЋА

Воја Радић, и у батаљону и касније, у штабу бригаде, пре сваке борбе је говорио: „Од овај положај се не одступа“ — па су ове његове, „по нишлијски” изговорене речи скоро постале пословичне. Наравно, у току револуције се срећа мењала па се и напредовало и одступало, али то Воји није сметало да пред сваку борбу као „ученаш“ изговори своју изреку. Кад се обруч на Сутјесци сасвим стегао, бригада се, у тешкој ситуацији, већ спремала за одлучан јуриш. Воја се тада задесио код нас у батаљону и узбуђено рече:

— Другови, од овај положај се не оступа!

На то му Бата митраљезац одговори у шали:

— Е друже Војо, од овај сад положај немаш куда да одступиш и да хоћеш. Свуд око нас су фашисти, и ми куд год кренемо, можемо само наступати.

ТЕШКО ЈЕ БИТИ ЧОВЈЕК

Густа, висока трава, отежала од ситости, наднијела се са свих страна над испруженим човјековим тијелом које спава, или се можда предаје земљи, и лагано се над њим њише спремна да се сасвим положи по њему, умота га замршеним, зеленим ткањем и припреми за храну своме прољетњем потомству. Човјек се пробуди, напола отвори око тражећи буновним погледом казаљку на великом небеском часовнику, прекривеном облацима прљавим као војнички обојци. Згуснута тишина, дебела од земље до неба, плаши човјека приморавајући га да остане приљубљен за земљу, да не шестари погледом, ако се жели спасти лудила неминовног при сазнању безнадежне осамљености у огромном безљудном простору. Приземни вјетар бодри траву на веселији живот. У тој игри збијени струкови нагињу се један према другоме изнад човјекове главе, правећи несигуран распукнут свод. У замршеном поретку струкови се додирују, размичу, а човјеку се чини да се они сашаптавају, договарају, једни некуд одлазе, а на њихово мјесто долази војска новог влаћа које, на сивој основи неба, добива изглед витких џинова што у некој опакој, завјереничкој, глувој журби припремају човјеково уништење, јер је нежељен дошљак у њиховом свијету. Витки џинови, наоружани сабљама, копљима, топузима, рогљама, затресу нијемим главама и у таласу оштро нападну човјека, ошину га по лицу, устукну и ситно подрхтавају над њим од подругљивог смјеха.

Човјек спушта капак да порозном браном заустави продор спољњег свијета у измучени мозак, али тај се свијет упорно и болно пробија као сврдло, и витки џинови се опет јате и дивљају над њим дозивајући га да смјеста устане и иде, или да им се преда и утоне у земљу.

„Оставите ме на миру", каже човјек, „зар не видите да нијесам косац, већ војник који је изгубио пушку, па се

бојим сваког шума и покрета? Помислим да је човјек који ме не воли. Будите моји пријатељи, мирујте нада мном и сакријте ме од људског погледа, јер хоћу мирно да заспим. Не бојте се од мене, ја једем пужеве. Још док сам био дјечак у мом Камбеловцу научио сам од оца да једем пужеве. Хвала мом оцу Шимуну Перишину што ме томе научио. То ми је много помогло. Тај љигави створ, који се увијек нађе под ногама, због своје гмизавости, ипак добро дође да човјек њиме снагу окријепи. Моја Трећа чета Другог батаљона Прве пролетерске је у резерви. Скупио сам пуну капу пужева. И други ми их доносе. Пред нама Златни бор опружио зелене пропланке око којих се наш батаљон отима с Њемцима. Спремам себи оброк. Моји другови се гаде пужева и окрећу главу на другу страну, да не виде како једем. Командант Божо бодри минобацачлије који непогрешиво забадају пламене лепезе на највиши врх Златног бора. Командантова капа виси на потиљку — то је знак да је задовољан оним што види и да међу његовим момцима нема још мртвих. Недалеко од минобацача дими се ватрица. Комесар моје чете, Лола, пече јежа. Он позива чету да се ослободи предрасуда и загризе печеницу велику као дечја песница.

— Презалогајимо, другови — позива Лола својим промуклим, веселим жубором ријечи. — То је сјајна ствар, кад вам ја кажем. Пробајте, другови, нећете се најести, јер ја нијесам Исус, али окусите. Анте Перишин једе пужеве — наставља комесар и показује главом према мени — а јеж је бољи од пилетине.

Цијела чета је одала признање јежу и комесар је био задовољан, јер је тог дана учинио све што је било у његовој моћи за тијело од неколико десетина глава. Ја сам се најео пужева и био сам потпуно сит када ме наредног дана погодио метак у ногу.

Четвртог јуна четрдесет треће био је мој деветнаести рођендан. Прошло је десет дана од мог рањавања. Десет дана пјешачења с пробушеном ногом у покретном ешелону рањеника. Споро се крећемо, и колико год дуго да идем, чини ми се да се не мичемо, јер ми је оловносиви Маглић, владарски неосетљив за приземне догађаје, увијек над главом. Ако је дан ведар, небо је поплочано авионима, па због тога до мрака остајемо у влажним густишима, удишемо мирис трулежи која к нама прохладном струјом допире из црног шумског бездана. Сваким даном све јаче чујемо било битке и не знамо да ли се ми примичемо њеном средишту или она нама. За нас је важно да је чујемо и од њеног непрекидног врења осјећамо се бодрији.

Једнога дана занемогох. Од кука па до пете рањена нога натекла ми је као мијех. Скинуо сам ципелу, а стопало омотао поставом коју сам извукао из рукава. Док сам се спотицао по каменој стази, људи су пролазили поред мене, претицали ме, и ја сам могао запазити како све више заостајем. Тога дана смо се кретали по сунцу од којега се и небо спекло и чинило ми се да сав жар јунскога дана носим испод мојих отрцаних прња. Тамнозелена испрекидана црта шуме повукла ме још неколико стотина метара. Одлучио сам да умрем уз прво стабло, али то се десило другоме, и мене су посадили, умјесто њега, на талијанску мулу — космополиту наших дана, због чега је свакој војсци добродошла и на њу нико не пуца. Пјешачки ешелон рањеника пође дивљом стазом, а нас једанаест јахача изабрасмо шири и нешто равнији пут. Муле су водили заробљени талијански војници, кротки као и животиње које су нас носиле. Предводила нас је једна глава, чврсто умотана у завоје, због чега је подсјећала на главу пантљичаре са двије црне тачкице на мјесту гдје су очи. На широким леђима јаке животиње осећам се безбрижно, јер њој ништа друго не треба осим хране које има свуда око нашег пута. Довољно је само да пружи врат и уста су јој пуна среће.

Све до мрака главињамо у црној пјени бескрајне шуме мијењајући сваки час путљаге испреплетане као цријева. Мрак нас затиче у шуми. Вођа нам покретом руке и рамена даје знак да је бесмислено настављати покрет до јутра. Остајем, као и моји другови, на мули. Осамљен сам у беспримјерној тами с мукама од премјештања сопствених костију на живом бријегу изгубљених облика, али шкрипа самара и смолаво гњецкање копита потврђују да је група на окупу.

Спуштамо се стрмом, размекшаном стазом пуном клизавих облутака и коријења. Једва се држим на самару. Руке несигурно подрхтавају од напора, јер сам сву тежину тијела пренио на њих док сам се одупирао да не склизнем преко мулиног врата. Пред нама се свијетли отвор као излаз из тунела. Дошли смо до њега. Заслепљује нас свијетлост дана и осјећамо пријатни дах топлине који трне већ на педесетак метара у дубини шуме. Вођа са главом од пантљичаре даје руком знак да станемо и да се не гомиламо. Муле послушно мирују. Чујем јак, неравномјеран хук који ме подсјећа на ударање вјетра у борову шуму. Рањеник који је најближи вођи нешто довикује, али његове ријечи надјачава шум непознатог извора и цијепа их у неповезане слогове, тако да они до нас долазе у нереду. Поравнамо се на рубу ријеке саткане од огољелих мишића, квргавих, дугачких, испреплетаних и у необузданом залету сливених

у организам без почетка и краја, али организам необичне снаге. То је Сутјеска. Познајем је из треће офанзиве. Тада је она била само безазлена планинска рјечица, а сада се ваља пред нама као згуснута снага планине. Воћа полази први. Талијан који води његову мазгу прекрсти се, заколута очима према небу, високо прихвати воћице и загази. Мула енергично крену напријед вукући за собом водича. Већ су на средини ријеке. Водич се не држи на ногама и вода га заноси као даску. Он се рукама грозничаво хвата за улар, а мула се отима од тог загрљаја да не загњури главу у воду. Напосљетку се и она занесе. Неколико тренутака истезала је врат над водом, а затим је опет све било чисто на неравној површини ријеке. Пошли смо низводно неколико стотина метара. Тамо се корито ширило, вода је текла мирније.

Ријека нам је била за леђима. Њено кретање сам још дуго носио у ушима, а када сам се и тога ослободио, уплаших се тишине кроз коју је бродила наша црна лађа без сигурног компаса и крме. Куда идемо? Гдје се налазимо? Радије бих сишао са муле и пошао пјешке, јер кад осјетим тло под ногама, чула почињу поузданије да раде. Но мозак је мој био тром, успаван млаким испаравањем земље, и ја сам само желио сан, сан, сан. Под том жељом било је све друго затрпано као комади жара под пепелом, и ако се у мојој свијести ма шта друго и јављало, то је било само повремено и, на лаки додир повјетарца, слабо свјетлуцање запретане ватре.

Талијан ми поможе да сјашем. Не могу да стојим на ногама и спуштам се на земљу најкраћим путем, стискајући зубе да не јаукнем због болова који продиру у моје тијело са свих страна. Не допада ми се мјесто које смо изабрали за предах. Киклопско камење без коријена и поријекла, испрано, беживотно, слично гомили костију несхватљиво крупне животиње, која је ту давно угинула, подигло се над нама затварајући видик са свију страна. Тврда ледина, велика као надланица, чини овај камени гркљан још суморнијим. Треба прилећи и заспати. Сви смо на ногама, и док муле чупкају траву, ми без ријечи гегамо подно камења тражећи мјесто на којем ћемо се испружити. Можда неко нешто каже — ко то зна. Ма колико ријеч била гласно изговорена, тешко да ће коме доћи до уха. Удариће о храпаву стијену и разбиће се о њу, или ће побјећи у црне пукотине које се језиво плету преко избочених камених маса. Сићушни смо и слабашни. Личимо на фигуре од крпица које се крећу без трунке снаге, немоћне ма шта корисно да ураде. Изгледа ми да би најбоље било да се што прије укријемо у рупе између камења, јер ће нас вје-

тар, који ваља надојене сметове облака по исцијепаном небу, ако сиђе међу нас, развијати као пљеву.

Лијежем са осјећањем осамљености и тугом за Трећом четом. Свијест се угаси. Пао сам с муле и ударио главом о камен и остао лежећи на путу узалудно покушавајући да се помакнем. Безгласно дозивам у помоћ, а нико ме и не види. Прегазиће ме муле које наилазе. Велико копито са оштром потковицом тик је над мојом главом. Тргнем се свом снагом, и копито промаши и забоде се у земљу, па се мало одлијепи од ње и очеше ме по сљепочници. Опружим руку да одбијем поновни ударац, али ми копито снажно пригњечи прсте. Усправих се. Подлактица је чврсто притиснута поткованом војничком цокулом. Пушчана цијев се лагано љуљала испред лица. Погледом пођох по њој: небо је било покривено челичним печуркама испод којих су зијевала уста избацујући лајаве неразумљиве ријечи. Схватих да сам засвагда изгубљен — метак који је испао из пуног шаржера. Моји другови су на ногама. Сагледујемо се и беспомоћно удружујемо погледе у велику тачку коју стављамо на крај наших биографија.

Ћелави брежуљак нагрђен је роговима, ожиљцима ватара, огложданим костима, црним квадратима непромочивог папира, завојима замазаним крвљу, праменовима вате које слаби вјетар дрмуса у наježеним бусикама. Ми стојимо недалеко од накривљеног пољског стола, око којега главе са ширитима спремају представу. Прилазе нам четири војника и слабим конопчићима везују руке спајајући по двојицу. То присилно спајање двије шаке које припадају различним тијелима у том тренутку за мене је било једино осјећање које одузима нешто терета неизрециве невоље. Мисао тек што се зачне бива угашена почетком неке друге, и тако редом непрекидно брисање почетака, да би, напосљетку, остало осјећање неподношљиве досаде коју би требало што прије завршити, али ширитима као да се не жури.

Прошли смо између два рова и окренули низбрдицом обраслом папрати која је, изломљена и загажена, била полегла. Десно од нас спушта се у дугачком луку гребен прекривен гривом букове шуме. Рачунам да за момка мојих година до ивице гребена нема ни педесет метара. На десетак корака испред нас иде плећат војник. Машинка му је у руци. Примјећујем да се ниједанпут није осврнуо од како смо пошли. По страни, слијева, прате нас тројица. И они држе оружје у рукама, но наше физичко стање као да их не опомиње на опрезност. Незадовољни су што се вучемо као корњаче и изгледа да би нас се најрадије лишили на овом пристранку испод самих грудобрана од ровова. Веза којом је моја десна рука прикопчана за лијеву руку мога

парњака је слаба. То осјећам под прстима и чвор се лако дријеши.

— Примијетиће — каже ми друг.

Крајеве конопчића држим у руци да не спадне и чвршће се ослањам на друга, којем је десна рука ишчупана из коријена. — Како ћеш с том ногом? — Каже ми он.

— Ово радим за тебе. Ти имаш здраве ноге, бјежи!

Њему засвијетле очи и тијело му живахне. Осврће се лијево-десно. Чини ми се да одмјерава властите могућности и тражи прави тренутак. Одједном малаксало каже:

— Не могу, далеко је — па пошто направи још неколико корака, одскочи у страну, направи два-три скока, саплете се и падне, али се брзо подиже.

Учини ми се да је неодлучно застао. Не бих рекао да се предомишљао, јер кад је митраљез из рова пустио први рафал, он је већ био учинио два корака ка шуми.

Стали смо пред највишом степеницом. На њеном рубу стоји плећати војник без врата и одмјерава дубину амбиса. Са мјеста на којем стојим видим само ону другу страну, спљоштену и много нижу. Плећати војник се окреће к нама. Сунце му бије у очи и он их осјењује дланом пружајући руку са машинком према мени. Покретом цијеви позива ме да пријем. Идем ка ивици. Још један корак ме одваја од ње и продужио бих даље да ме рука, јака као гвоздена кука, не хвата за опасач и зауставља. Пред очима ми је готово вертикална стрмен са два три жбуна и понеким праменом траве. Дугачка је десетак метара и пресјечена, како ми изгледа, литицом којој се не види основица. Није ми тешко и ништа ме не боли. Разговијетно чујем шкљоцање метала иза мојих леђа. Затим тајац. Занима ме да ли ћу осјетили бол; да ли је смрт од тачног поготка у главу само привидно тренутна; да ли оштећени дио материје продужава да мисли још који часак. Ударни механизам јако шкљоцну, али метак не опали. Стријелац љутито пљуну и ја се окренух. Њемац нервозним покретом прстију настоји да ишчупа заглављени метак и усред те ужурбаности подиже поглед к мени. Метак још није извађен. Војник режи да се окренем ка дну гигантског гроба. Радим обрнуто: и тијело и лице окрећем к Њемцу, који ме у бијесу удари врхом цокуле по цјеваници рањене ноге, од чега падох уз распрскавање стаклених лоптица у очима. Њемац ме држи за косу и подиже увис церекајући се. Машинка му виси о врату, а у руци свјетлуца пиштољ. Псујем га свим псовкама које ми долазе на памет и отимам се колико год могу, настојећи да лице што више окренем његовом, јер видим да му је необично стало да цијев наслони на мој потиљак. Први хитац прави оштру огреботину изнад мог ува. Отвор

цијеви се помјера к средини лица и јаки прасак ме заслепљује и снажно удара у главу. Пропадам, али сасвим кратко, јер сам раменом ударио у нешто осјетивши стварни бол од тог удара. Стружем лицем земљу која се осипа и путује са мном или ме носи тихом лавином. Са страхом очекујем пад у празно, али мислим да ће се свијест угасити бар на половини пута, па ће ми бити свеједно с коликом снагом ће ми се одупријети земља кад се ударим с њом. Оштри предмет који се угиба пропушта главу, али успорава ваљање тијела које се снагом залета и масе пробија кроз танке шибљике, и, напослетку, савладано њиховом густином, зауставља, али не сасвим, јер обамрле ноге мртво продужавају пут све док их остали дио тијела, прикачен о жбун — клин, не заустави.

Послије сваког пуцња чујем глуви пад тијела и котрљање које се приближава натјерујући ме да се лактовима чврше прикопчам за пруће и тако напет останем све док опасност не прохујн мимо мене и преда се слободном бешумном паду. Бројим сваки пад, јер немам снаге у мишићима да издржим напрезање. Пуцњи су чести и смрт поред мене тече као на траци: прецизно и без застоја. Ја сам остао на средини сигуран да ме Њемци виде. Да ли моје тијело говори да сам мртав. Очекујем пуцањ и увјерен сам да нишане мој кичмени стуб на оном мјесту на којем је он највише савијен и избочен к њима. Погодак, па ће крхка веза пући. Дуго чекам тај погодак, и кад видим да га нема — чекам ноћ. Неиздржљиво боли глава. Једно око ми је заливено крвљу. Бојим се несвјестице као и пуцња с леђа, јер би то било исто. Мислим да ли ће ми остати довољно снаге да тијело доведем у бољи положај.

Довукао сам се до оне највише степенице са које сам се, погођен у главу, отиснуо у смрт. То је заиста, степеница, направљена природним одроњавањем земље, чак је мало удубљена, тако да не могу ископати ослонац за ногу да бих се успео и савладао ову усјеку, која ми је висока готово до рамена. Чујем жагор око ровова. Још су ту. Рана на четири сантиметра испод ока је мала, једва је могу напипати прстом, док је она на врату повећа, читав би палац у њу ушао. Око ми је отекло. Да ли ће ми се рана загадити прије него што дођем до наше болнице? Хладно ми је и од тога ме рана још јаче боли. На стару сам и заборавио. Она као да ми више и не смета. Све више зебем и болови се појачавају. Скинуо сам кошуљу и њоме некако замотао главу, остављајући једну страну лица слободну. Примјећујем румено, дрхтаво треперење свјетлости. Подигнем се и видим како изнад ровова палаца дугачки пламен.

Спустим се у мој заклон да не гледам ватру. Ако до јутра останем непомичан, укочаћићу се и умријети од зиме.

Не знам колико је прошло времена кад сам поново устао. Више се ништа не чује, а ни ватра се не појављује. Причекао сам неколико минута, и кад сам био увјерен да сам остао сâм са хладном црном тишином, успех се на травнату степеницу и опрезно пођох према роговима са изрешеtаном снагом, без одврнуте бомбе, без набијене пушке, али са искуством бомбаша Прве пролетерске. Ровови су празни као опљачкани гробови. Познати брежуљак ме гледа округлим жутим оком жеравице по којој се хвата пепео. Бојим се да ме ватра не открије, па настављам слијепо тумарање далеко око ње. Сâм сам. То за мене у овом тренутку значи много: слободан живот уз ватру. Са гомиле навученог сувог грања узимам велики нарамак и бацам га на дремљиви жар. Клекнем да распалим ватру, али накупљени ваздух пискавим шиштањем уз експлозију бола излете на рану испод ока.

Ватра је увелико буктала кад ми се свијест повратила. Лежао сам наузнак ногама окренут огњу. Голо стопало рањене ноге готово је било печено, те га повукох тарући њиме по земљи.

Дан сам дочекао будан пекући се уз ватру. Нашао сам неколико прегршти јечма просутог у трави, па сам га покупио и сасуо по џеповима. Због ране нисам могао да гризем тврда зрна, али сам нашао две овчје главе и појео све сем костију. Послије оброка и умивања на лијеном поточићу покупио сам бачене и већ употребљаване завоје, којих је било доста, и све их омотао око главе, пазећи на то да они чистији буду ближе рани. Нашао сам и мотку којом ћу се поштапати на мом дугом путу за Првом пролетерском, коју већ видим у трептавој фатаморгани. Унапријед знам да тај пут неће бити лак, али ја сам био срећан што он постоји.“

Анте је отворио слободно око тек када се крупна кап кише распрсла на његовом челу. Лагано се придигао заклањајући руком лице од високе траве у коју је ушао приземни вјетар и беспоштедно је мрсио и бацао му је у лице. Када је устао, погледао је преко рамена уназад, према Иванпланини, и видио меку влакнасту завјесу кише како га отуда сустиже.

Радомир ВУЈОШЕВИЋ

КАЗИМИР ВЕЉКОВИЋ КАЗА

Знао сам га по причању мога оца и брата. Радио је заједно с њима у Војнотехничком заводу у Крагујевцу. Једне недеље, био је леп и сунчан дан, дошао је с братом на ручак. Нисам га приметио док ме отац није позвао с кућног прага:

— Ходи да видиш ко је дошао.

Ушао сам у кућу. Преда мном је стајао млад човек, плаве таласасте косе и насмејаних очију. Претпостављао сам да је он, и када ми је отац рекао: „Милане, то је Казимир", ја сам му полетео у загрљај. Он ме је загрлио и пољубио. Са мном је почео да се шали и игра као да смо се познавали већ дуго. За време ручка нисам скидао очи са њега. Мајка ме је терала да једем, али од узбуђења нисам осећао глад.

Упознао сам човека из очевих и братовљевих прича не сањајући да ћу се заједно с њим, иако много млађи, борити раме уз раме за слободу земље.

Отац ме је за време школског распуста често водио у Илијину Воду код Крагујевца. Ту су радили радници на бетонирању плоча за топове. И овде сам се састајао с Казимиром. У слободном времену правио ми је играчке од дрвета, колица, клепетуше... Више пута сам му помагао, доносећи материјал. Учио ме је како се струже тестером, како се ради брадвом, говорећи да ће ми то, можда требати у животу.

За време доручка обично сам му правио друштво. Када бих ишао да берем љубичице, јагорчевину, дивљи зумбул, набрао бих му букет цвећа. Он је волео цвеће и увек бих га с букетом обрадовао. После рада носио га је са собом кући.

Једне зимске вечери, лежећи у кревету, слушао сам разговор између оца и мајке. Отац је био страшно љут. Разговор се водио о Казимиру. Мој отац је неке његове пријатеље називао кукавицама, потказивачима, али ја ни-

сам могао да схватим шта је било посреди. Ноћ сам немирно преспавао и одмах сутрадан запитао сам мајку о чему је говорила с оцем.

— Ти си, сине, још мали, па ћеш вероватно кад порастеш знати нешто и о томе — одговорила је мати.

Том приликом мајка ми је рекла да су неки људи тужили Казимира и да је он због тога био кажњен. Дуго време нисам се са њим виђао.

За време школског распуста 1937. (већ сам имао шеснаест година) у Крагујевцу је почело хапшење. Полиција је хапсила све напредне људе, а међу њима и Казамира. Питао сам оца зашто су га ухапсили и зашто хапсе раднике из Завода, али је он ћутао, мислећи да га даље нећу питати. На моје навaљивање рекао ми је да су ти људи ухапшени због својих идеја које данашња власт не трпи.

С Казимиром сам се поново видео после завршетка школовања 1939. године.

У партизанима смо се срели у Равном Гају, негде у децембру 1941. Када сам га видео, био сам пресрећан. У данима одступања из Србије, у току тешких маршева и глади, био је примеран на сваком месту. И последњи залогај хране делио је с друговима. Када се тих дана делила храна, а ње је било у сасвим малим количинама, сви смо имали у њега поверења, јер је он био најправичнији.

Имао сам срећу да будем и у његовој чети. Био ми је политички комесар.

О њему се може рећи да је био не само примеран комуниста, учитељ, васпитач, друг, борац и руководилац већ и добар старији брат, отац, најрођенији. То су осећали сви другови. Када је давао савете, пазио је на то шта ће коме рећи, јер савети не делују подједнако на сваког. За свакога је имао прави савет, топлу другарску реч.

Казимир је умро од глади. Можда је било могућности да се спасе после преболелог тифуса, али на наваљивање појединаца из батаљона да пође с четом и напусти болницу, он је само одмахивао главом. Одбио је да не буде у чети на терету, знајући да ће чета и батаљон имати велике окршаје. Остао је на једном ћувику над Дрином пожелевши нам успех и срећан пут. То је био последњи његов поздрав. Нисам веровао да га више нећу видети. Да је послушао своје другове, можда би данас био међу нама.

Милан ЂОРЂЕВИЋ ЈАНАЋКО

ЛИК СА ИЗБЛИЈЕДЕЛЕ ФОТОГРАФИЈЕ

У мом ратном албуму налази се и једна аматерска, блиједа, похабана фотографија. На њој Лука, Лазо, Бора, Пењо, Мићо — сви млади, насмејаних лица. Позната „гром-десетина".

Негдје на кратком починку код Турбета ухватио је објектив групу бораца и команданта нашег батаљона. У првом плану осмјехује се округло, дјечачко лице Пења Секулића. Дубоки поглед упрт је негдје у даљину. Коме је био намјењен? Непроживљеном дјетињству, кад је весело и безбрижно јурио за преплашеним стадом и прескакао комшијске ограде да би убрао још недозрелу јабуку? Или неком другом?

Гледам лик свога друга који је у строју чете дуго стајао покрај мене.

Не знам му годину рођења, али знам да је био врло млад. У данима припремања устанка међу првим омладинцима је постао скојевац. Припадао је оној младој генерацији пред којом није било препрека, која је могла и „звијезде са неба скидати".

Кад су били формирани први одреди, Пењо се јавио. Причао нам је на какве је све тешкоће наилазио у првим ратничким данима. Био је врло млад, а уз то и растом мали, па су старији другови с невјерицом гледали на његову издржљивост. Једном приликом позвао га је неки од руководилаца и наредио му да се одмах губи с положаја. Увријеђен, пошао је да се жали секретару партијске ћелије. Захтијевао је да му се одобри „легализација". Наумио је да на реверу капута закачи малу траку на којој би писало: „Шеснаест ми је година и члан сам Скоја". Тај предлог је изазвао буру смијеха међу старијим друговима, па су га

дуго послије тога звали „Легализација“. Тешкоће око освајања права да буде борац, онај прави, с пушком у руци, нијесу престајале све до дана када се сврстао у строј 1. омладинског црногорског батаљона.

У зиму и рано прољеће 1942. батаљон је водио жестоке борбе по залеђеним врховима Синјајевине. Изнурени, гладни и слабо обучени, са мало војничког искуства, његови борци су ипак, успјешно одолијевали нападима многобројних и до зуба наоружаних четничких јединица. У борбама на Синјајевини и приликом напада на Колашин батаљон је претрпио осјетне губитке. То је био повод да Главни штаб за Црну Гору и Боку донесе одлуку о расформирању овога и Дурмиторског омладинског батаљона. Омладинци су распоређени по ударним батаљонима. Међутим око тридесет омладинаца упорно је тражило да буду упућени у 1. пролетерску. Пењо је био међу њима.

Прве борбе у којима су омладинци учествовали као пролетери водиле су се на Добром долу и у планини Пиви. Нијесу прошла ни пуна три мјесеца и на Пењовом рамену нашао се пушкомитраљез. Како је само радостан био!

Пењо је био борац „гром-десетине“, састављене од младих бораца. Само су се Милан и Јоже Поје били већ примакли тридесетој. Сваки је борац у десетини имао неки надимак. Пења су звали „Касни“, због његовог честог закашњавања у строј. А и у повлачењу је увек био посљедњи. У јуришима увијек у првим редовима. При повлачењу би се жалио друговима да не може брзо напустити положај: „Тада ми се просто ноге поткрате, па не могу да макнем“. Десило се више пута да га чета већ ожали, а он се изненада појави са својим пушкомитраљезом. Извлачио се из готово немогућих ситуација. Критиковали смо га, али све то није много помагало. Увијек би обећао друговима да ће се „поправити“, а у првој наредној борби све би ишло по старом. Но ни цијела десетина није у том погледу била много боља!

Та десетина је са шалом и пјесмом ишла у борбу и враћала се из ње. Послије сваке битке било је безброј досјетака на рачун оних који су направили неки „испад“ у десетини, чети или батаљону. Гајила је она хумор особите врсте. Њени борци су имали за то посебног смисла. Шалом и досјеткама указивали су друговима на извјесне слабости, а то је увијек дјеловало јаче од сваке критике.

Неким чудним стицајем околности сви борци десетине његовали су и смисао за игру и пјесму. Ако би се приликом напада на неки градић домогли било каквих музичких инструмената, десетина би се за час претварала у малу веселу трупу. Пењо је у томе предњачио. Пјевао је и у оним тре-

нуцима када је од умора душа била у носу. Пјевао је у свакој прилици — на одмору, у маршу, у борби. Њему је тешко падало кад би се колоном пронијело наређење „тишина". Такви маршеви су га замарали више од свега.

Приликом напада на Коњиц, Пењо је „заробио" једну стару гитару. Од тада до оног дана кад је на носилима напуштао своју јединицу није се раздвајао од ње и пушкомитраљеза.

Једном приликом због мале хармонике озбиљно га је прекорио командант Перо. Батаљон је ноћу маршевао у колони и приближавао се непријатељевим положајима код Кључа. Владала је гробна тишина. То је била једна од оних ноћи кад је борац борца могао примијетити само на стопу испред себе. Колона је полако миљела према непријатељу, а онда су тишину одједном разбили звуци хармонике. Били су запрепашћени. Нико осим најближих Пењових другова није знао шта се десило. Командант је био ван себе. Батаљон је стао, а командант је појурио ка зачељу. Изнад непријатељевих положаја рефлектори су почели да парају небо. Били смо у опасности да будемо откривени и тиме доведемо у питање успјех напада. Тек смо касније сазнали шта се десило. Пењу се откачила хармоника с рамена и откотрљала малом низбрдицом.

Послије преласка Неретве наш батаљон је нападао четнике на Главатичеву. Сатима смо ишли уз стрмину док се нисмо докопали врха планине. Пењо је добио задатак да са одјељењем напада с лијевог крила чете. Требало је да једним муњевитим налетом пролетера са свих страна ликвидирамо непријатељев логор. Пењов пушкомитраљез је тада затајио. Мјесто рафала, одјекнули су звуци музике и пјесма неколицине пролетера. Касније је један заробљени четник причао да је међу њима више панике изазвала баш та музика и пјесма.

У ноћним борбама наша је јединица лако распознавала Пењово оружје. Он би се увијек брижљиво побринуо за то да у акцијама прибави свијетлеће метке. Низао их је у редеинке као да је желио припремати мали ватромет. Одашиљао би по два-три зелена метка, онда црвена, па опет зелена, и тако редом. Играо се као несташни дјечак. Кад би га неко непознати посматрао, мислио би и да не схвата опасности које пријете његовом животу и животу његових другова.

У тешким и дугим маршевима по беспутним планинама, гладним и изнуреним борцима понекад је тешко падало ношење сваког терета. Чинило се човјеку да ни своје сопствено тијело не може носити! Добро је дошло ако би се нашао неко снажнији и издржљивији који би примио,

На застанку код Сухе горе на Вучеву, јуна 1943.

макар и неколико минута, дио твога терета. А таквих је тада било мало! Желио је друг другу да помогне, али би у таквим ситуацијама већина бораца обично била на измаку снаге. У таквим тренуцима најтеже је падало ношење пушкомитраљеза и муниције за њега. Зато су команде чета одлучивале да се пушкомитраљези и муниција носе на смјену. Сваки борац носио их је десет до петнаест минута, што је зависило од дужине марша. Пењо је у колони био испред Луке. Они су били нераздвојни другови већ од првих дана устанка. Кад би десетар дао знак да се „терет" пренесе даље, Пењо као да је увијек оклијевао. Чинило му се да је издржљивији од других, од Луке поготову. А био је један од најмлађих бораца наше чете.

Чудна је била једна његова особина: могао је да у колони на маршу спава а да никад не прекине везу. То је сматрао великом својом предношћу и говорио је да какавтакав сан ипак пола умора односи. Тиме је убиједио самога себе и друге да је издржљивији од осталих у чети, па је увијек био спреман да замијени друга на стражи, у патроли и на другим дужностима.

Борбе су односиле многе другове и борце. Увијек су се у строју чете и батаљона сретала нова лица. Тешко је заувијек се растати са друговима, али сузе нијесу текле

низ наша лица. Неки би грч стегао грло и ми смо се увијек изнова заклињали над њиховим ракама да ћемо их осветити, да ћемо у борби удвостручити своје снаге. Пењо је сваки губитак блиских другова преживљавао на посебан начин, чинило ми се друкчије од нас осталих. Из крупних црних очију котрљале су се сузе низ округло лице. Данима би био тужан и повучен. За Милорадом Радовићем мјесецима је туговао. Причао је друговима да његову смрт не може прежалити. На калиновачкој цести јуна 1943. године смрт је покосила и Луку Бијелића. Пењо се заклињао над мртвим другом да ће га осветити. Кад је свој завјет остваривао, и сам је био прорешетан митраљеским рафалом.

У борбама око Фоче, тешко рањен у кичму, лежао је Пењо на носилима, непокретан. Куда окренути његова носила — у колону батаљона или према бригадној болници? Пењо је знао шта значи у таквим ситуацијама одвојити из строја неколико бораца за ношење рањеног друга и није желио да буде терет својој јединици. Али штаб батаљона је донио одлуку да Пењова носила иду заједно с батаљоном све док ситуација то допушта. Другови су га бодрили. Но њега није требало бодрити. Он је бодрио нас, јачао нам наду. Молио је другове да на носила поред њега ставе гитару, нераздвојног његовог друга из борби и маршева. Болови су му грчили лице, очи су се мутиле, свијест се губила и враћала, али се ипак с његових носила чула пјесма „Партизан сам тим се дичим“. То је био и његов последњи поздрав друговима и вољеној бригади.

Станка ГЛОМАЗИЋ

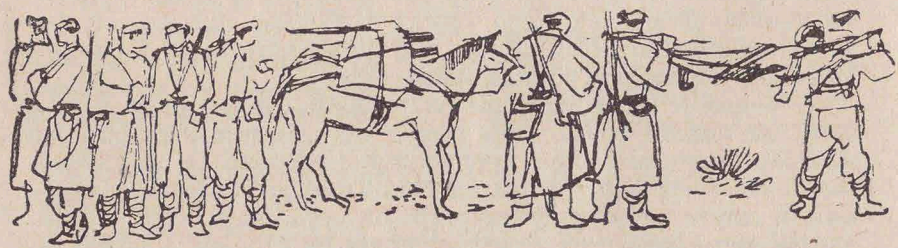

СУХА

Трећи јун четрдесет треће.

Киша, олује и грмљавине. Београдски батаљон запосео је положај код Сухе, крај реке Сутјеске. Сменио је 1. батаљон 2. пролетерске бригаде, који је добио нов задатак. Изнад положаја, на домаку ока, високо се уздижу планине Волујак и Маглић. Иза нас је пропланак и напуштена, усамљена кућа.

И последњи оброци хране нестадоше; једино понекад има коњског меса, без соли и хлеба. Пушке су отежале. Само мало одмора и све би било боље.

Током ноћи патроле од по три борца су се непрекидно смењивале. Њихов је задатак био да у речној котлини открију непријатеља. Пред наш долазак Немци су покушали да продру низ реку. Скупо су платили тај покушај. Двадесетак њих је остало да лежи у долини, недалеко од наших положаја.

Немци ће, сигурно, опет покушати пробој ноћу. За њих су наши положаји од огромног значаја да би још више стегли обруч. Борци то знају. Зато и спавају „с једним оком".

Одредили су ме у другу патролу. Прва се још није вратила. Киша пљушти као из кабла. Прст се пред оком не види. Пред нама је уска козја стаза. Довољно је да човек скрене само пола метра па да се нађе изгубљен у провалији, одакле бучи и пенуша Сутјеска. Идем опрезно; кундаком тражимо стазу. Са мном су још Милорад Ристић, браварски радник с Чукарице, и Драгослав Стефановић, ученик средњотехничке школе из Београда.

Одједном застадосмо. Згазио сам некакав мек предмет, и он се покрену. Осетих леш, а затим видесмо да је то Немац.

Око поноћи смо завршили патролирање. Свуда је унаоколо било тихо. Само је река тутњала.

Освануо је 4. јун. Киша опет повремено пада. Магле се вуку долинама и прекривају оближње висове. Још смо на положају. Дању је видљивост слаба, тако да патроле непрекидно крстаре и прате сваки сумњиви шум. Осећамо затишје пред буру. Очекујемо напад Немаца, који, сигурно, негде крај реке гамижу. Откако је почела офанзива мало је дана прошло без борбе. Бомбардовање наших положаја

и колона бивало је све жешће. Ни ноћу нас нису остављали на миру.

Око уморних тела киша је издубила мала корита којима вода отиче низа страну. Тако, без ватре и топле одеће и обуће, проће још једна ноћ.

— После пробоја идемо у Србију. Знаш, нико нас више не може зауставити. Чуо сам то као сигурно — шапну ми Никола Ружић, политички делегат вода.

Николине упале, мале, црне очи засјаше радошћу. На мршавом лицу изби благ осмех. Повратак у Србију био је сан сваког борца Београдског батаљона. У мислима лебди таласаста Посавина. Борба за ова брда и голети око Сутјеске је и борба за Посавину. Борци то знају и зато незадржљиво јуришају и бране положај тамо где се налазе.

Петог јуна око 10 часова јача непријатељева колона је пошла долином Сутјеске ка нашим положајима. Избила је из магле која се тек дизала. С десне стране, где је била 3. чета, отпоче борба. Одјекнуше прве ручне бомбе... Непријатељ је јуришао, падао и устајао. Положаји остадоше ипак у нашим рукама. Најзад, после неколико узастопних јуриша, непријатељ је одступио. Ни жртве нису успели да одвуку.

Ближило се подне. На положају је непомично лежао, смртно погођен, политички делегат вода Никола Ружић. Крај његовог тела стоји погнуте главе десетак бораца. У близини, неколико њих покушавају да оскудним прирученим алатом ископају раку у камену.

Четом се брзо прочу вест да је Никола погинуо. Стајао сам као укопан. У мислима су ми се ређале слике из његовог живота. Рођен је 1921. године у радничкој породици, која се с муком прехрањивала. Тако је дошла и 1935. година, када је Никола постао ученик у ливници бродоградилишта на Ади Циганлији, код Београда. Упорно је радио на савлађивању заната и подносио тегобни шегртски живот. Крајем 1938. постао је ливачки помоћник. Борио се против малтретирања ученика и против пароле већине мајстора — да је „батина из раја изашла". Учествовао је и у демонстрацијама радника. Двадесет седмог марта 1941. је корачао београдским улицама. А када је земља окупирана и када је Партија позвала народ на устанак, отишао је у партизане. Било је то 28. септембра 1941. У партизанима је био примеран борац и друг. Почетком 1942. је примљен у Партију. Био је у сваком окршају, свугде је својом храброшћу подизао борбени морал. Постао је политички делегат вода.

...Сада је непомично лежао. Смрт нам га је отела рано, већ у двадесет другој години живота.

Раде ИГЊАТОВИЋ

МИЋА ШУЦА

Упознао сам га у одреду. Дошао је неколико дана после мене. Био је мали, жгољав, са кривим ногама и великом главом на танком врату и снажним раменима. На глави су се истицала два велика уха и светлоплаве очи, дубоко сакривене у очним дупљама. И у њима увек неки пламен, жар неког расположења, неке страсти. Све је у њему и на њему било скромно. Нисам га видео да се гласно смеје или радује. Он је то чинио на свој начин, не дајући бучног одушка свом тренутном расположењу.

Све што је чинио радио је тихо, без буке, готово крijући се од погледа других. Као да се бојао да му неко не преотме посао. Добијао сам утисак да је себе оптерећивао задацима и обавезама који су били тешки и обимни и за јаче људе. Али он је, преузимајући те задатке, познавао себе и сопствене снаге. Зато је тако и радио. Када смо ишли у акцију или се враћали носећи на себи сандук с муницијом, он ме је, онако жгољав и незграпан, подсећао на мрава који, носећи нешто, батрга преко траве журећи кући. Погнуо би се под сандуком муниције, пушка би га ударала по глави јер је због сандука није могао боље наместити, док би му о боку висила војничка торбица. Знојио би се, коса би му увек била због тога влажна, а капа на ивицама масна. Спотицао би се, падао, нарочито ноћу, али се дизао и без буке и шума улазио у строј хватајући корак десетине. Када бисмо покушали да му помогнемо, он је то одбијао говорећи: „Не брините ви за Мићу, он ће то што носи донети тамо где треба".

Иако мали, слаб, чак и нејак, лоше храњен и пре и сада, имао је снаге напретек. Снажна воља давала му је снагу. А вољу је јачао, хранио свешћу да је ова револуција његова и да за њу мора бити храбар, јак, здрав и издржљив. И он је то био. Од првог до задњег дана. Зато га нисмо видели нејаког, иако се физичка слабост осећала на целом телу; уморног, иако су му очи биле бледе и без сјаја; себичног и прождрљивог, мада је стално гладовао, па му се стрепња глади увукла у душу; никада са страхом у очима, мада га је, као и сви ми, носио у себи. Онда када бисмо,

уморни од пешачења и борби, легали не бирајући тло испод нас, знали смо шта Мића ради: уређује своју скромну одећу, чисти пушку, вади иглу и конац с воском да закрпи ципеле и торбу с многим преградама. У свакој прегради могло се наћи од свачег помало — од прибора за јело па до политичке литературе. У највећој прегради држао је књиге и брошуре. Када бисмо га питали шта носи у торби, он би одговорио: „То је мој агит-проп".

Мићу никад нико готово није слао на задатке. Њему би приличио надимак — вечити добровољац. Увек се добровољно јављао, без обзира на тегобе и напоре које стварају патролирање, стражарење и извиђање. Као да је тражио прилику да се непрекидно кали, да непрекидно доживљава револуцију, да се за њу бори.

Док је све то могло некако да се разуме, његово скривање страха или, боље речено, непознавање страха изгледало је нестварно. И ја и многи други веровали смо да Мића не познаје страх и да зато лако, без узбуђења, корача у сусрет непријатељу.

Неки су му због тога завидели. Мислили су — лако је Мићи да иде у бомбаше или претходницу када није свестан опасности. Он не зна шта је то страх. О томе су неки гласно говорили. Мића је ћутао. Због чега? Тада то нисам знао себи да објасним. Веровао сам да он ћути због тога што није знао прави одговор.

Догодило се то после напада на усташко упориште Шћит, јула 1942. Опет смо били у претходници. Али и у претходници има претходнице. То су они на челу, који први наиђу на непријатеља, приме ватру на себе да би се други припремили и напали са што мање жртава. Бити у таквој претходници значило је суочити се са смрћу очи у очи. То су најтежи задаци. Човек је напет, у сталном ишчекивању првог пуцња или праска бомбе.

Ми смо се увек бојали тог првог пуцња, јер нисмо знали коме је намењен. Идући обазриво ка бункерима уз пут смо стално гледали лево и десно, посматрали заклоне: већи камен, увалу, дрво, спремни да на први пуцањ ухватимо заклон. Мића је то презирао. Он је ишао напред усправно и без оклевања. И овог пута сам био уверен да није тражио заклон. Опет је био без страха.

Са његовом познатом торбицом четвртастог облика, попут оних које су носили у првим разредима основне школе, он је ишао према бункеру. Онако мали, био је налик на основца, одличног ђака који иде у школу с припремљеном лекцијом, а део пута од школе користи да провери још једанпут зна ли своју задаћу. А он ју је знао. Ништа га није могло збунити, имао је одговора за све. Када је испаљен

први рафал, док смо ми легали иза заклона, он је већ бацио две бомбе и пуцајући из пушке ишао право ка упоришту. Упориште је било ликвидирано.

Непосредно после тога имали смо партијски састанак. Расправљали смо о држању комуниста у тој акцији. Критикован је један друг због страха који га је спречио да изврши свој део задатка. Неко му је указао на Мићино држање у акцијама. Овај је, бранећи се, рекао да Мића не зна за страх и да се зато тако држи у свим акцијама. Мислили смо да Мића неће реаговати, али смо се преварили. Овог пута Мића је имао одговор. Чекао је само моменат. Никада га таквог нисам видео. Скочио је, уперио прст у тог друга, затим у нас остале и рекао:

— Није истина да ја не знам за страх. То причају они којима треба оправдање за лоше држање у борби. Ја се бојим исто тако, и ја знам за страх о коме ви причате, и мени колена клецају од њега, али ја се борим против страха. Док идем према бункеру, сто пута ми неки други Мића каже: не иди, опасно је, погинућеш. На свако „не иди" ја два пута поновим „мораш да идеш", и идем. Идем, јер сам члан Партије, дисциплинован комуниста, јер знам да само тако можемо победити.

Сео је сав задихан и знојав. Ово га је исцрпло. Очи су му сијале, усне биле натечене и црвене као у некој ватри. Мислио сам да је болестан. Заправо, тог тренутка сам схватио да је он туберкулозни болесник. И био је због тога већи, снажнији, прави човек. Борећи се са самим собом, страхом у себи и болешћу која га је раздирала, излазио је увек као победник.

Погинуо је годину дана касније, у петој офанзиви. Тражио сам добровољце за насилно извиђање. Немци су били и лево и десно од нас. Свуда. Нисмо знали на колико метара. Мића је отишао да то утврди. Када сам му издавао задатак, за тренутак сам се колебао. Већ сам хтео да тражим другог, када ми он једним гестом поврати сигурност:

— Не брини, друже командиру, Мића стиже свуда и жив се враћа.

Није прошло ни десет минута, а проломиште се две снажне експлозије пропраћене рафалима машинских пушака. Онда се све утишало. Знали смо да је наишао на заседу. Ослушкивали смо пажљиво као да смо још нешто очекивали, као да смо знали да Мића није рекао задњу реч. И доиста. После два до три минута од прве експлозије чули смо још једну снажну детонацију и онда потпуни мир.

Погледали смо се, а затим оборили погледе ка земљи.

Лазар САВИЧЕВИЋ

Први батаљон је избио на Мркаљ-Кладе 31. маја 1943. године. Залогорио је на ивици пропланка окруженог густом четинарском шумом и стрмим падинама Маглића и Вучева. Тим пропланком вијуга коњска стаза, која од села Тјентишта води ка Вучеву. Затворити тај правац и спријечити да њиме не продре непријатељ од Сутјеске ка слободној територији, био је главни задатак батаљона. Како непријатељ није надирао у том правцу, батаљон се одмарао и сређивао послије тешких борби на Челебићу и Златном бору и исцрпљујућег марша преко врлетних и дубоких кањона Таре и Пиве.

Штаб батаљона и батаљонски партијски биро су предузели мјере за сређивање стања у четама, попуну упражњених руководећих мјеста и анализу недавних борби. Анализе прошлих борби на састанцима партијских ћелија и на четним конференцијама су биле доста дуге и често жучне. Сваки ко је узимао ријеч трудио се да запажањима и указивањима на пропусте, своје и осталих, обогаћује искуства и бораца и руководиоца.

Упоредо с тим радили су активи Скоја. Одмах послије првих дана одмора и унутрашњег рада батаљон је оживио. Опет је по четама одјекивала пјесма.

На збору батаљона командант бригаде, Данило Лекић, саопштио је да је командант нашег батаљона, Саво Бурић, наредбом Врховног штаба премјештен за команданта 5. црногорске бригаде, а замјеник команданта батаљона, Војо Абрамовић, за обавештајног официра бригаде. За команданта нашег батаљона је одређен дотадашњи командир 3. чете, Саво Машковић, а за замјеника команданта — командир 2. чете, Шпиро Шпадијер.

Требало је да Бурић одмах послије саопштења одлуке крене у 5. бригаду. Упутио је неколико ријечи батаљону, којим је дуже вријеме командовао и са којим је, по разним крајевима наше земље дијелио зло и добро од 1941. године. Очито је био ганут, ријечи је тешко изговарао. Није се могао уздржати, сузе су потекле. И борцима је тешко пао растанак с командантом. Било је још сузних очију.

Из батаљона су још пошли Страдо Бојовић, за комесара артиљеријског дивизиона 1. дивизије, и Комнен Жугић, за његовог замјеника.

Штаб бригаде је наредио Душану Вујошевићу, вођи митраљеског одјељења наше пратеће чете, да се пробије кроз непријатељеве редове, избије у село Обаљ и испита јачину непријатељевих снага у рејону Калиновика. Иако су на путу за Обаљ биле њемачке јединице, а у самом селу организовани и наоружани четници, Душан је, као и увијек неустрашив, преко старих познаника из времена када је наш батаљон, почетком 1942, боравио у селу, дознао многе појединости о непријатељу. Послије три дана враћа се неопажен преко Зеленгоре и Сутјеске и обавјештава штаб бригаде о распореду непријатељевих снага. Ти подаци су помогли штабу бригаде и дивизије да правилно процијени непријатељеве намјере.

Поред нас су прошле јединице 2. пролетерске дивизије, ојачане артиљеријом наше дивизије. Њена 2. пролетерска бригада приковала је Њемце за Кошур, а у исто вријеме је 2. далматинска успјешно одбијала силовите налете Њемаца од Гацка.

У тој ситуацији 1. пролетерској дивизији је наређено да се повуче између те двије њемачке групације и што прије избије на Зеленгору . . .

Наш батаљон је претходница. Спуштамо се ка Сухи на Сутјесци, коњском стазом која води испресијецаним, густо пошумљеним тереном. Повремено се појаве брегејац, штука или савоја. Извиђају терен. Шума штити наше колоне од осматрања из ваздуха. Приближавамо се Сутјесци, нагло пораслој и подивљалој од скорих киша. Продужавамо уз Сутјеску и мислимо о томе како ћемо преко надошле ријеке. И са једне и са друге њене стране готово окомито се дижу гребени, огољели и излокани ријеком и ерозијом. На њима се гдје-гдје назире понеки бор који је својим жилама чврсто продро у утробу сивих стијена. Пркоси времену и чува стражу над жуборном и плаховитом Сутјеском.

Ноћ се спушта. Колона је челом ушла у Суху и почиње да прелази преко дотрајалог моста. Преко њега не могу прећи коњи с митраљезима и комором. Коњовоци нашли згодан прелаз и нагоне коње да загазе у ријеку. Натежу

са првим, послије иде лакше. Вриједне животиње су се након изласка из воде стресале од хладноће и кротко продужавале марш у колони.

Настављамо пут између окомитих стијена и Сутјеске. Једино чујемо шум ријеке и топот коња или спотицање друга који је због мрака скренуо с пута. Све смо ближе Тјентишту. Настојимо да се колона што мање чује. Забрањено је пушење и — кашљање. Повремено небом запара свијетлећи метак или ракета, а шарац са Кошура огласи да су Њемци присутни и да упорно држе пошумљено брдо.

Пут нас изводи управо поред Кошура. Узимамо још веће растојање и истурамо обезбјеђења. Што смо ближе Кошуру, ватра је све јача. То 2. пролетерска бригада и ове ноћи врши снажан притисак на непријатеља. Наша колона наилази тик поред Кошура и скреће уз узвишицу покривену осојем старе букове шуме. Ужурбано се пењемо стазом, нешто бољом од досадашње, јер ју је стока проширила при изласку на пашу и повратку са ње. Што више одмичемо од Кошура, све мање чујемо пуцње. Ноћ је све тамнија, а шума све гушћа, те смо приморани да успоримо ход иако нам се жури да се што прије дохватимо Зеленгоре.

Уморни смо, али колона иде даље. Повремено правимо кратке застанке, кратке јер тежимо да што даље одмакнемо од Њемаца и што дубље продремо у њихову позадину.

Пут вијуга испресијецаним тереном, час уз брдо, а час низ брдо. То много замара. Зора већ руди, а дријем све више савлађује борце.

Први дијелови у цик зоре избијају на рјечицу Хрчавку. Повећавамо одстојање, јер брегејац је већ почео да извија. Изгледа да је непријатељ осјетио наш покрет. Настављамо марш уз Хрчавку, да бисмо касније, уз пошумљену стрмен, почели да се пењемо ка Јаворку. Кад је наша претходница избила на прве пашњаке, непријатељ са Бошчије главе и Цареве горе отвори на нас ватру из митраљеза и бацача. Иако та ватра, због велике удаљености непријатеља, није била прецизна, одлучујемо да се поново вратимо у долину Хрчавке.

Одатле отпочињемо пењање уз Дебелу раван и Катунишче ка Лучким колибама на Зеленгори. Стаза која води тим правцем иде час десно, час лијево и прави оштре окуке. Успон је јако стрм, овај је правац ипак повољан, јер се крећемо јако пошумљеним тереном, што нам омогућава прикривен марш.

Њемачки авиони су се узројили и претражују терен. Чак се и штуке обрушавају на поједине дијелове шуме, бомбардују их и митраљирају. По томе претпостављамо да смо их изненадили и продрли у њихову непосједнуту позадину,

па покушавају да нас авијацијом задрже док не пристигну њихове снаге. Што се више приближавамо Лучким колибама, успон је све већи, а умор и глад све тежи. Немамо резервне хране, а батаљонска комора је далеко заостала. На застанцима гулимо букову кору и стружемо мезгру, неки беру траву сриједомошу. Другови који су појели сриједомошу жале се да их је опалила по стомаку и увијају се од болова.

Патроле већ излазе на чистину и пењу се уз брдо. Ми остали, према наредби команданта батаљона, Сава Машковића, чекамо на ивици шуме спремни да пођемо у напад. Патроле извиђају терен и све ближе су врху. Нама минути све дужи и неизвјеснији. Већ су први другови на брду. Јављају да непријатеља на Лучким колибама нема.

НА ЛУЧКИМ КОЛИБАМА

Због авијације се маскирамо и журимо да посједнемо плато што растреситијим стројем. Одмах извјештавамо штаб бригаде да смо стигли. Ево нас послије годину дана — 7. јуна 1943. — поново на Лучким колибама. Али смо овог пута још више исцрпени и гладни. Како немамо никаквих залиха у храни, наређујемо да се убију два коња из коморе.

Неки се двоуме да ли да једу коњско месо. Међутим глад је освојила, а и гледају како с апетитом једу други па почеше и они. Изјављују да је добро и укусно, само да има соли.

Групе авиона прелијећу преко нас и окомише се на Баре, гдје положаје држи 2. далматинска.

У току дана и ноћи пристижу и остали батаљони бригаде. Рано изјутра продужавамо покрет ка Кошути. Сјутрадан 2. батаљон продужава ка Врбничким колибама. Он је наишао на слабије снаге непријатеља, које је лако протјерао.

Деветог јуна се 2. батаљон сукобљава с јачим њемачким снагама у рејону Старог катуна. Ми му хитамо у помоћ, дејствујемо обухватно и јуришамо, иако нас авијација стално прати, митраљира и бомбардује свежњевима мањих бомби. Све брже дејствујемо и одузимамо непријатељу положај за положајем и тако смањујемо ефикасност авијације и дезоријентишемо је. Пред мрак авијација престаје да дејствује, а непријатељ, под јаким притиском 2. батаљона и нашег обухвата, нагло одступа.

У ЗАСЈЕДИ

Пред сам мрак примјећујемо непрегледне непријатељеве колоне. Оне су се, послије неуспјелог покушаја да продру преко Бара, заобилазним путем, преко Орловца, по-

јавиле нама иза леђа. Штаб батаљона одмах доноси одлуку да са 3. и пратећом четом и једном десетином 2. чете у току ноћи затвори тај правац и онемогући надирање непријатеља. Одређено је да овим снагама руководи замјеник комесара батаљона, док ће остали дио батаљона, у саставу бригаде, дејствовати у пробоју непријатељевих положаја на Балиновцу.

Ноћ се спуштала. Дјелови батаљона одређени за засједу журе се да прећу шуму за видјела и поставе засједу на ивици шуме, како би непријатељу, ако се буде кретао ноћу, нанијели што теже губитке. Налазимо се на ивици шуме, под самом висоравни Орловца. Очекујемо непријатеља. Патроле обилазе засједе — да ко не заспи. Настојимо да не дајемо никакве знаке да смо ту. Ни непријатељ се не креће. Изгледа да се улогорио на висоравни. Једино се чује како се низ стрмину повремено обурва камен.

На лијевом крилу смо успоставили везу с јединицама 3. крајишке бригаде. То нас чини сигурнијим и безбједнијим. Већ је прошло пола ноћи. Патрола из 2. чете коју је водио Драго Николић, комесар чете, послана од штаба батаљона успјела је, упркос тамној ноћи и густој шуми, да нас пронађе и пренесе наређење да хитамо за бригадом како бисмо ујутро учествовали у пробоју на Балиновцу.

Ноћ је тако тамна да се не види ни прст пред оком. Свуда око нас шума. Свјетлост не смијемо да палимо, да нас непријатељ не открије. Крећемо се полако, пипамо пред собом да не ударамо главом о стабла, држимо један другог за руку да не изгубимо везу. Нијема тишина. Одједном узвици: „Веза, веза!“ То је Карамба, талентовани карикатуриста, али заврзан један, занесен и неспретан до зла бога. Иако не бисмо смјели да вичемо, зовемо га ипак; али он све даље бјежи од нас. Продужава да виче: „Веза, веза“, затим пуца, опет виче и баца бомбу. Заокупила га усамљеност и мрак. Не чује нас, не можемо да успоставимо додир с њим јер све даље продужава низ шуму и виче.

Избијамо на пропланак, онда на ливаду. Осјећамо да се зора примиче. Дријем нас притиска, а и глад узела маха. Прошли дан добили смо по једно повеће парче непеченог коњског меса. Нијесмо имали времена да га испечемо: читав дан смо водили борбу, ноћу били у засједи. Неки се сјетише и почеше да га једу сирово. „Иницијатива“ се брзо прошири готово на све другове.

Примјећујемо да нам је прошлих дана нестао из пратеће чете студент технике С. О. и омладинац М. В. Одлучили да кришом напусте батаљон и да се сами пробију из обруча. То су сви борци осудили као издају. Огорчење бо-

раца према њима је такво да им, сигурно, не би требало другог судије ако бисмо их ухватили.

Наилазимо на један гребен. Већ је зарудјела зора. Осјећамо да је туда прошла бригада и главнина нашег батаљона. Читав пут је направљен кроз шуму, свуда унаоколо побацани дијелови коморе. То су се јединице растерећивале од свега што је сувишно, да би постале покретније. Неки другови у пролазу претресају остављене ствари не би ли нашли што за јело, други примијетише уништене митраљезе. Борци стежу зубе! Жале за оружјем које смо у јуришима отимали од непријатеља и које нас је толико пута штитило или подржавало у борбама.

Колона се издужила и успорила кретање.

Одлучујемо се да са свим борцима и старјешинама одржимо кратак састанак. Предвидјели смо све мјере обезбјеђења на маршу и поступке у случају да наиђемо на непријатеља прије доласка у састав бригаде. Послије тога је кретање убрзано и опрезност повећана. Слиједимо пут који је направљен кроз шуму. У зору, када се већ разданило, 10. јуна, стигли смо бригаду.

БОРБА ЗА БАЛИНОВАЦ

Командант бригаде, Данило Лекић Шпанац, очито изненађен и радостан што смо пристигли, рече нам да је читава бригада у нападу на непријатеља који се укопао на ивици шуме, код пропланка. Главнина нашег батаљона, као и остали батаљони бригаде, већ је подилазила непријатељу. Јасно нам је било да се ту бије одлучујућа битка за пробој обруча. Није нам требало ни рећи да идемо у састав батаљона, макар што смо уморни и исцрпени, боље рећи — изнемогли. Нико не смије себи да призна да у том тренутку — не може. Хитамо у борбу.

Њемци су ивицом шуме ископали заклоне, добро их маскирали, и туку чистину пред собом. Битка се разгорјела у зору. Ми пристижемо стрељачки строј и срастамо с њим. Широм читавог вијенца Балиновца запламсале су бомбе, заштектале пушке и митраљези, и проломило се као лавина: „Ура, напријед, пролетери!“

Прва пролетерска бригада јуриша. Али данас први пут то чини на тако малом простору, скупно, батаљон до батаљона, пролетер до пролетера! Зато је и њена ударна моћ била већа него обично, зато је непријатељ за врло кратко вријеме разбијен. Нестало је обруча испред ње. Свијест и сазнање да разбија обруч непријатеља у тако критичном тренутку учинили су њен јуриш тако силовитим. И наш

батаљон је оправдао очекивања. У јуришу је збацио непријатеља са косе и продужио да га гони.

Стрељачким стројем наилазимо на вреће хљеба, саламе и другог. Гонећи непријатеља борци у пролазу узимају хљеб, одвале повећи комад и жудно га једу, остало трпају у торбу, џепове или њедра, и продужавају да пуцају и јуре за разбијеним Њемцима. Наиђе тако једна група, десетак бораца, поред већ упола испражњеног џака, и у исто вријеме сви завлаче руке у њега; на дну џака остале само мрве, па сваки зграбио по пуну шаку и хоће да извуче руку. Руке се заглавиле и вуку џак тамо-амо. Чак ни опомене старјешине нису утицале. Обузела их неизмјерна глад за хљебом, та нису га јели ко зна већ колико! Најзад се неко међу њима сјети и пробуши џак.

Наилазимо на нове вреће хљеба. Борци их уз пут празне. У даљем гоњењу разбијених њемачких јединица наишли смо на њихову комору с муницијом и храном и нахранили читав батаљон хљебом, месом, саламом, маслацем и другим. Послије три мјесеца батаљон је први пут јео како

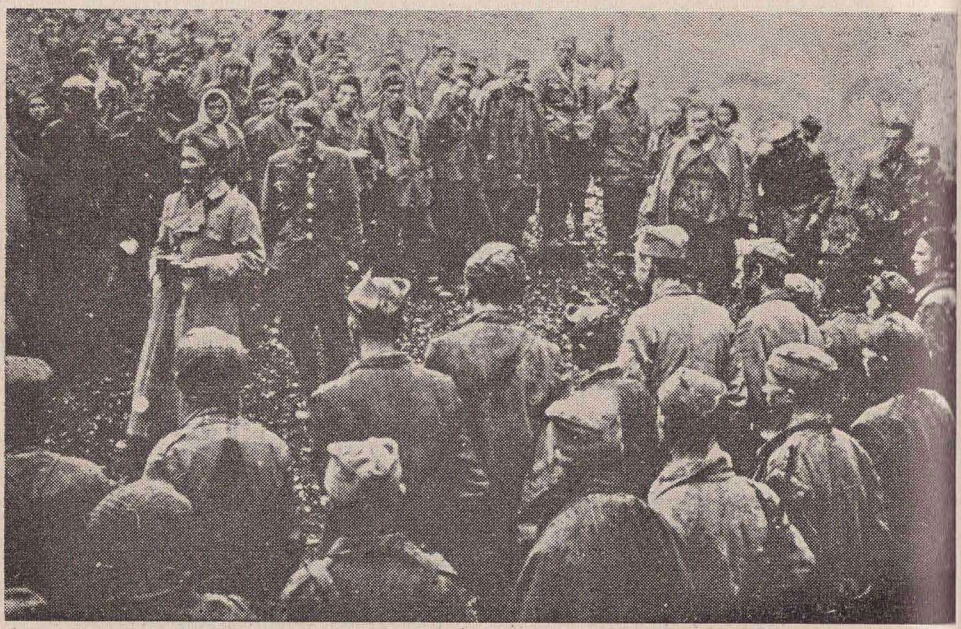

Мркаљ кладе, пета офанзива: командант бригаде Данило Лекић Шпанац говори борцима 1. батаљона поводом именовања Сава Машковића за команданта батаљона и одласка дотадашњег команданта Сава Бурића на дужност команданта 5. пролетерске бригаде

ваља. Кад више нијесмо били у додиру с непријатељем, комесар батаљона Бајић позива борце да дају резерве хљеба, саламе, маслаца и друге хране за другове из штаба бригаде и других батаљона. Комесарове ријечи су тако убједљиве да борци без изузетка почињу да празне торбе, џепове и њедра стављајући храну на раширена шаторска крила.

Пролетерска солидарност према другим батаљонима и штабу бригаде! Сваки је борац дао сву резерву друговима из других јединица, иако свјестан да ће идућих дана гладовати.

У овој, као и у претходној борби, Саво Машковић, тек постављени командант батаљона, показао је да је одмјерен, одлучан и дорастао да руководи нашим батаљоном.

ПОСЛЕДЊИ ОБРУЧ ЈЕ ПРОБИЈЕН

Гонимо непријатеља, али не можемо да ухватимо додир с њим. Ломимо се по врлетима и непрегледној шуми. Најзад наилазимо на шумску жељезничку пругу. То нас је обрадовало, рачунамо да ћемо номе стићи у питомије крајеве. Досадило нам верање по беспућу. Настављамо кретање дуж жељезничке штреке. Одједном примјећујемо да се испред нас налази шумовито, али јако стрмо брдо, уз које се пење зупчана жељезничка пруга.

— Који је враг изградио ову жељезницу туда? — пита Бато, пушкомитраљезац 3. чете.

Почивамо у подножју брда да бисмо прибрали снаге за ту стрмен која нам се испријечила на путу. Неиспавани смо и уморни до крајњих граница. Једино данас нијесмо гладни — Њемцима смо отели њихово сљедовање. Док се ми одмарамо, наилази Милева Шћепановић, десетар у 3. чети, снажна и одважна дјевојка.

— Другови, зашто се излежавате, знате да морамо пожурити — рече она и од једног друга узе пушкомитраљез, од другог мали бацач и стави га на леђа.

Са свим тим и машинком коју је држала у руци продужи без застанка уз брдо. Борце би срамота, па се и они подизаше и крену. Нијесу стигли ни до сред брда, а већ су два пута застајали да одахну. Милева се попе на брдо без застанка, окрену се и стаде опет да прекоријева другове што толико застају.

Жеђ нас мори од њемачке саламе, сланине, маслаца и хљеба; и уморни смо. Путем свуда загледамо да ли гдје има воде. Неки од другова наилазе на издубљене пањеве у које се ухватило мало воде и пију, други се мотају око устајалих локви и послије се мрште и кају што су пили,

толико је та вода бљутава. Напосљетку наилазимо на поток. Читаве чете полегле и пију.

Већ се спушта и ноћ, а ми још нијесмо изашли из шуме. Морамо наставити пут и до краја искористити побједу над Њемцима на Балиновцу. Зато продужавамо пут. Иако уморни и исцрпени, нарочито од несанице и дугог марша, а и глад поново осјећамо, ипак нас напријед носи мисао да се пред нама налази још један обруч који треба разбити да би пут Миљевина—Фоча био слободан за пролазак наших јединица и рањеника.

Тамна је ноћ, а шума густа, па се споро одмиче. Из бојазни да не наиђемо на засједе, испитујемо сваку стопу земље.

Спуштамо се низ планину. Још један гребен — па ће Миљевина, кроз коју пролази колски пут и ускотрачна жељезница. Тамо су Швабе. Претпостављамо да имају осигурања на гребену. Привлачимо се полако. Видимо прво село послије много километара пређених у данонoћним маршевима и борбама. То су Трновци. Надамо се да ћемо се у њему поткријепити. Присјећамо се да смо неколицина нас у том селу били послије игманског марша и, чак, одржали у њему конференцију. Вјерујемо да ће нас познати, да нас нијесу заборавили.

Већ смо близу села. Заустављамо батаљон у шуми, док патрола не испита село и гребене више њега. Морамо преко дана да се ту притајимо, одморимо и, по могућности, нахранимо и наспавамо, како бисмо увече, колико-толико окрепљени и одморни, могли изненадити непријатеља на путу Миљевина—Фоча.

Тешка је та неизвјесност. Ми се налазимо на десном крилу претходнице. Лијево од нас су 4. и 3. батаљон наше бригаде. Даље од њих, улијево, у правцу Калиновика, запосјешће положаје 3. крајишка.

Вечерас морамо ослободити овај пут и тиме разбити и посљедњи обруч непријатеља! Ударају наша 1. пролетерска и 3. крајишка бригада. А између њих двије је у многим борбама исковано такво повјерење које надахњује њихове борце на подвиге.

Враћа се један друг из патроле и обавјештава да нема никога ни у селу, ни на околним гребенима. Ипак се крећемо доста растресито, због авијације. На самом уласку у село сретосмо сељаке озарених лица, дознали су да долазимо. Неке од наших другова препознаше, о другима се распитују; и о тегобама кроз које смо прошли.

— Нијесмо вјеровали да вас могу уништити, иако је прошла онолика војска на вас! — рече један старац.

Ми им причамо о оном што смо преживјели на путевима ове офанзиве, најтеже од свих досадашњих.

Владу и Нику није било тешко да у овом селу нахране батаљон. Свесрдно су им помогли сами сељаци.

Гледајући нас, једна је старица препознала на нама њемачку, усташку и домобранску одјећу, а за сукнену је претпоставила да смо је скинули с неког ђакона.

Долази један друг с предстраже и јавља да се на цести код Миљевине Швабе нешто мотају, једни одлазе, други долазе. Стиже им и много бицикала.

Док се батаљон одмара, извиднице и патроле стално доносе нова обавјештења о непријатељу и његовим покретима. Много су се узнемирили Њемци, није им лако, изгледа!

Пред ноћ смо већ били спремни за напад. Једна је наша чета пошла у претходницу, главнина батаљона кренуће чим падне мрак.

Густа тмина нас нагло обавија. Киша пада као из кабла. Спуштамо се. Клизаво је. Сваки час понеко пада. Друга пред собом не можеш да видиш.

Одједном поче борба. Наша чета је наишла на непријатеља. Свијетлећи меци туку обронке гребена низ који се ми полако спуштамо. Шапатом се преноси наређење штаба батаљона да се пожури и што прије стигне на мјесто гдје се води борба. Колону све чешће обасипају куршуми. Има већ лакше рањених.

Најзад смо се спустили до ријечице и одмах почињемо да се пребацујемо један по један. Борба се све више распламсава. Брзо успјесмо да ухватимо везу с нашом четом која је водила борбу. У тренутку када смо се распоређивали за јуриш, штаб батаљона је наредио да ради бољег успјеха морамо ускладити јуриш са осталим батаљонима бригаде. Није требало много чекати да и наш 4. батаљон на лијевом крилу отпочне напад. Наше чете су притисле ватром. Борба се разгара на све ширем простору. Разбукти се на једном мјесту и све пламти, онда се утиша, да би опет на том или другом мјесту планула. Тако то траје, с мањом или већом силином, читаву ноћ. Пред саму зору смо осјетили да отпор непријатеља малаксава. Још један јуриш, и непријатељ је одбачен. Оставља за собом огроман материјал, међу којим и око 200 бицикала, пушкомитраљеза, пушке; муниције има напретек, али нема ко да је носи, ова је офанзива осјетно смањила наше јединице.

Прелазимо мост без нарочите журбе и идемо цестом према Фочи. Касније се на окуци, подаље и лијево од нас, појави тенк, поче да туче мост, тако да су борци са зачеља батаљона били приморани да претрчавају преко моста један по један. Како није имала противколске то-

пове, 3. крајишка је морала пропустити тенк који нам омета прелазак преко моста. А тенк нам је опасност једино на цести и у њеној непосредној близини, те зато батаљон жури да што прије стигне у Доњи Будањ. Тамо морамо порушити пут и спријечити непријатеља да нам, евентуалним појачањима из Фоче, угрози прелазак преко пута код Миљевине.

ОДБИЈЕНИ НЕПРИЈАТЕЉЕВИ НАПАДИ

Послије краћег марша стигли смо у Доњи Будањ, село које се простире падинама косе преко које води цеста од Фоче ка Калиновику. Уморни смо. Једна чета иде на обезбјеђење према Фочи, она ће и да поруши пут. Остали дио батаљона се одмара. Интенданти се брину о томе да сакупе храну. Труде се да после дужег времена поново скувају нешто за батаљон.

Тек што смо легли, а неки већ и заспали, наша чета, истурена у обезбјеђење, отпоче борбу. Истрчасмо изнад села. Непријатељ је наступао са три лака тенка, осам камиона пуних војске, три мотоцикла и два аутомобила.

Још се није ни развила борба, а дође нам попуна — чета из 1. батаљона 3. далматинске бригаде, јачине око седамдесет бораца. Брзо јој дадосмо задатак да с јужне стране обухвати непријатеља и дејствује у његов бок. С том четом упутисмо и замјеника комесара батаљона.

Прелазимо у напад: двије чете ударају на чело непријатеља, једна врши обухват лијево, а друга, далматинска чета, десно. Опкољавамо непријатеља у долини на цести. Јуришамо. Тенкови се, ваљда уплашени прокопаним путем и обухватом наших бораца, вратише у Фочу.

Камионе, аутомобиле и главнину војске већ смо опколили и упорно их уништавамо. Наши борци су чули да су им као попуна дошли Далматинци, па се труде да покажу какви су пролетери у борби. А Далматинци да оправдају част што су борци 1. пролетерске јуришом показују да су дорасли пролетерима.

Неколико камиона гори. Непријатељ је ријешен да се брани до посљедњег метка, али га брзи и смјели наши јуриши обесхрабрују. Главнину смо већ побили и заробили, дио бораца претражује жбуње и јаруге. С времена на вријеме се чује понеки пуцањ, што је знак да је још један Шваба, који није хтио да се преда, мање на списку. Камиони, путнички аутомобили и мотоцикли, митраљези, шарци и велика количина муниције остали су на цести.

Дјелимо оружје борцима, тако да свака десетина добије још по један шарац и потребну муницију. Знамо да

нас непријатељ неће оставити на миру, а ми морамо обезбиједити пролазак наших јединица преко Миљевине.

Борци се пресвлаче у тек заплијењене нове њемачке униформе.

Неки камиони су већ горјели, кад из даљине наиђоше, уз продорни звук сирена, дванаест штука. Од заробљеника дознајемо да се заставом даје авионима знак докле су дошле њихове, њемачке трупе. А ми смо имали једну, заплијенили је у овој борби. Стависмо заставу на ливаду близу нас. Штуке облијећу заставу, спуштају се изнад ње на стотинак метара. Наши борци иду око заставе и смију се превареним пилотима. Авиони одлетјеше десетак километара у нашу позадину и у поретку по један, наизменично правећи кругове, изручише бомбе у једну шуму.

Мало послије тога артиљерија из Фоче отвори страшну ватру по шуми далеко позади нас. Борци почеше правити вицеве на рачун њених промашаја.

Нису прошла ни пуна четири сата како се одмарамо у шуми на коси изнад Доњег Будња, а осматрачи јавише штабу батаљона да се од Фоче креће једна колона Њемаца, јачине око 1200 војника. Брзо издајемо наређење да се на положаје поставе сва оружја, да се маскирају и притаје док Швабе не дођу на блиско одстојање. Тек кад су се приближили на око сто метара, командант батаљона издаде наређење да се отвори ватра.

Заштекташе њемачки шарци из партизанских руку, запуцаше пушке, чу се и одјек бомби. Преврћу се Њемци и јаучу. За час настаде паника међу њима. Њихови официри покушаше да успоставе ред и изврше јуриш на нас, али их ватра шараца из руку Пења Секулића, Анта Раштегорца, Бата Шћепановића и других у том онемогући. Ускоро прећосмо у јуриш, којим смо непријатеља разбили и растјерали.

Могли смо се несметано одмарати до пред саму ноћ. Тада цестом од Калиновика наиђоше шест тенкова; успјели су да се пробију кроз обезбјеђење 3. крајишке и ударише нам у леђа.

Наста огорчена борба. Немамо противколских оруђа ни флаша с бензином, па нисмо кадри да им било шта нашкодимо. Покушасмо да их оштетимо бацањем свежњева ручних бомби, али без виднијег успјеха. Но то ипак натјера тенкове да се без много задржавања пробију у правцу Фоче. Разбијени дијелови Њемаца се охрабрише појавом тенкова и почеше нове нападе. Отпоче ватра и из четири хаубице. Ми поново извршисмо противнапад и збацисмо их са положаја.

Овом приликом Њемцима нијесу помогле ни штуке, ни тенкови, ни хаубице, ни мноштво војске. Храбри пролетери, ојачани са тек пристиглим Далматинцима, одољевали су нападима и с огромном вољом извршавали добивено наређење. Нападима и противнападима су проријеђивали редове непријатеља. Али и ми имамо прилично другова избачених из строја. Погинуо је омладински руководилац Јагош Срдановић, погинуо је и помоћник комесара чете Лука Бјелић и други. Дивни су то и храбри младићи били.

У рану зору поново почињу жестоки напади на наше положаје. Артиљерија туче, у почетку позади нас, а касније поче по нашим положајима. Чује се бректање тенковских мотора, али они, срећом, не могу мимо пута, а ми смо пут оштетили. Наилазе штуке и почињу да бомбардују. Нијесу, вјероватно, добро обавијештене, па туку шуму нешто иза нас. Ми смо се притајили и чекамо пјешадију.

Настаје огорчена борба. Швабе јуришају, али без резултата. Упорни смо и наглим противнападом смо успјели да их деморалишемо. Повукли су се у нереду. Узалуд су оставили велике жртве, ми смо и овога пута издржали.

Тога дана Њемци су повремено осипали ватру по нашим положајима. Имамо доста жртава. Но ријешени смо били да извршимо задатак по сваку цијену. Командант Машковић и политички комесар Бајић су, као и увијек ових дана, били у сваком судару у првим редовима и на вријеме предузимали потребне мјере ватром и покретом, што је омогућило да се одржимо на тим положајима.

Сахранили смо мртве другове и одали им посљедњу пошту. Рањенике смо слали у бригадно превијалиште.

У ноћи послије тога, трећој по реду, још једном смо изненадили Њемце. А у зору нам је дошла смјена, јединице Банијске дивизије, — и ми смо продужили са бригадом преко цесте Миљевина—Фоча.

Мирко НОВОВИЋ

НЕОСТВАРЕНА ЖЕЉА

У вријеме припрема за поход у Босанску крајину нашао се у колони Београдског батаљона као реконвалесцент. Дошао је у сасвим нову средину, у којој га нико није познавао. У Србији је ратовао у Драгачевском батаљону, заједно са братом, о коме није имао никаквих вијести, али је о њему говорио често и увијек са дивљењем.

Већ и по спољашности Брацо Дабић је био такав да није могао остати незапажен. Висок, са нешто погрбљеним држањем, крупне главе са изразитим вилицама и дубоко смјештеним очима, помало незграпан, клатио се при ходу с пушком немарно забаченом преко рамена. Тако примјетне, рекло би се, чак, упадљиве особине откриле су врло брзо свим борцима у батаљону новајлију у 2. чети. Додуше, томе су ишли наруку и ријетки састанци у напорним покретима од Зеленгоре до Шћита и краткотрајни предаси, на којима се могло и запјевати. С његовим доласком „репертоар" пјесама се повећао. Осим већ „увјежбаних" „Ој Мораво", „Чај, горо" и других, тада су се зачуле „Међумурска успаванка", „Спи, млађенец" и многе нове. Синиша, командир чете, који га је слушао помало одсутан, као увијек, у шали би примијетио:

— Друга чета је и најмузикалнија.

На тим застанцима упознао сам га мало боље. Зближили смо се можда и због неке сјетно изговорене мисли о Славонији и Посавини, о људима њиховим, о водама, шуми и виноградима. Касније, наше су жеље и разговори чешће прелазили Саву и скитали по заједничким знаним питоминама. И настављали су се тако, изазивајући доста често моје чуђење. Не једном збунио ме је питањем, натјерао да размишљам и, након тога, опет да не нађем задо-

вољавајући одговор. Изненађивао ме запажањима којима се нисам хтио оптерећивати; надасве одушевљавао ме и привлачио ширином мисли и разумијевањем људског у човјеку. Када би осјетио да је умјесно, знао је рећи да нам не смије бити ништа страно што је људско.

Не варам се и не претјерујем ако кажем да је сав био саткан од неких финих влакана, од људскости која је била имуна за све што би било унапријед срачунато на личну корист. За своје године, чини ми се, био је одвише природан, отворен и непосредан. И то тако и толико да би ме понекад баш тиме изненадио. Кад смо били у Тичеву, просто ме збунио једним својим признањем. Испричао је да га је у једној претходној борби ухватио такав страх да се једва суздржавао да то не испољи пред друговима. Замјерио сам му што је неотпоран и себичан, што не мисли на другове, што се не угледа на друге, боље од себе... Пребацио сам му доста тога онако како је то већ требало учинити по неком неписаном правилу и пракси у оно вријеме. А он је, мада му је све то било непријатно, наставио да „филозофира". Чинило ми се, чак, да се правда и прикрива своје слабости изналазећи их и код других.

— Мислиш да Синиша[1], Нићифоровић, Милутин Танасијевић или Здипи[2] не размишљају и осјећају као ја? Жића[3] и Симић можда не, јер вјерују да им ништа не може бити. Али кладим се да би Синиша, када би се „исповиједао", рекао исто што и ја сада теби кажем.

Наравно, тада се нисам са њим сложио.

Управо, због таквих и сличних мисли и схватања стално смо оклијевали да га кандидујемо за члана Партије. Неко би рекао да није довољно храбар, други да не може издржати глад и напоре, трећи да још сачекамо, да провјеримо, да боље ствари сагледамо... И тако, вријеме је пролазило, а он је остајао и даље изван партијске организације. Па ипак, тешко да се могао неко наћи ко га није волио. Многи су жељели да с њим подијеле покривач, да се нађу у истој кући приликом смјештаја, да учествују у разговорима које он води, или да га само слушају.

То оклијевање он је осјећао, па се понекад жалио да му задужења која је имао у културно-просветном одбору батаљона, на припреми приредаба, организовању рада хорова по четама и слично тешко падају. Не због тога што тај рад није волио, већ да се не помисли да се тако не извлачи од других послова.

---

[1] Синиша Николајевић
[2] Тодор Чоловић
[3] Жића Трнинић

Повод за маштања о путовањима била је припрема за превожење батаљона „Шипадовом“ жељезницом до Оштреља. Многе је та идилична вожња живописним крајевима потсјетила на раније жеље и успомене. Предајући се ритму љуљања и бучног такта точкова, већина је сањарила ускачући, само понекад у токове тромих разговора или отегнуте и тужне мелодије о Гламочком равном пољу. Брацо није био такав. Он је успомене морао дијелити с неким, волио је да се у друштву отисне у несагледане путеве будућности.

— Многим „влакашима“ — сјећао се средњешколских дана — већ послије неколико мјесеци влак је омрзнуо до те мјере да им је свако путовање било терет. Мени не. Било ми је жао што не могу путовати и за вријеме распуста... Кад је гужва, радујем се сусретима с непознатим људима; понедјељком је било најмање путника, и уживаш у вожњи и по бандерама одређујеш брзину; ноћу бројиш искрице као кријесове; ујутро ловиш први одсјај сунца на орошеном лишћу... А тек кад се упутиш новом пругом! Најпотпуније доживиш љепоту предјела ако га посматраш кроз окно из воза...

Онда је замишљао и планирао путовање послије ослобођења, до ситница, са прелазима и именима станица на раскрсницама (знао је напамет ред вожње за 1940. годину на прузи Загреб—Београд са везама на главним раскрсницама).

Често се враћао на доживљаје са пута, на прошла и будућа путовања — возом, наравно, — и без непосредног повода, и онда када су пруге биле удаљене од нас десетине километара. Борбе и боравак у централној Босни, у Јошавци, око Прњавора, одмор у Вијачанима мало кога су подсјећали на путовања и нове крајеве и побуђивали жељу за њима. Свако је од нас прижељкивао да што дуже остане ту гдје се нашао — да се одмори, да осјети како то изгледа живјети десетак дана без борбе и покрета. А Брацо, вјечно гладан даљина и нових крајева, лако је налазио повода да „путује“.

— Често из воза не мораш да изиђеш да би упознао поједине крајеве. Гледај људе који улазе, прислушај или се и сам упусти с њима да разговараш, па ћеш убрзо упознати њихове обичаје, начин њихова живота и мишљења. Погледај какав хљеб једу, какве кобасице праве, знају ли за обичан или добар колач и — знаћеш из каквог су краја. Прислушај их кад запјевају па ће ти јасно бити воле ли тужне или веселе пјесме.

Сав се предавао тим бескрајним путовањима. Причао би и застајао као да је хтио рећи: има ли шта љепше у животу од путовања!

На примједбу да се тако замара и одвлачи пажњу од дневних, сасвим конкретних задатака, одговарао је да таква замишљања значе за њега одмор и окријепу од физичког бола у натеченим ногама, од монотоније ходања; да га бране од гријешне мисли.

— Сричем пјесму по такту клопарања воза и лакше ходам — говорио је понекад.

Ту, у централној Босни, сви смо се на неки начин нашли поново на још једном испиту. Онај који се полагао оружјем — положили смо са високом оцјеном. Требало је положити други. Четништво је политички дезоријентисало дио становништва и то тако да смо понегде наилазили на крајње неповјерење.

И као да смо се сви до посљедњег човјека у десетини, зарекли да треба у раду истрајати. И то нам се исплатило. У то смо се увјерили прије него што смо пошли из тих крајева.

Били смо од раније навикли на непрекидне покрете и скокове. Не може се рећи да смо и ту мировали. У једном мјесту нисмо остајали дуже од неколико дана. Честе промјене боравка биле су, чини ми се, прије свега посљедица политичких потреба. Требало је да се понека наша јединица нађе у сваком селу и засеоку и да својим искуством и политичком акцијом измјени представу о партизанима и циљевима за које се они боре, као и о унутрашњим односима. Требало је да својим моралом подстиче морал народа.

И Брацо је са успјехом положио свој испит пред четом и батаљоном. Физички је већ био очврснуо, па му напрезања на маршу, под теретом муниције и великог ранца, нису причињавала нарочиту тешкоћу. И када је осјећао бол, прећутао га је. Није се више чуло никаквих примједаба на његово држање у борби. С порастом активности чете и цијелог батаљона повећала се и његова. За много штошта био је и сам иницијатор.

У тим данима Синиша и Војкан,[4] тада већ командант и комесар батаљона радо су навраћали у „своју бившу" чету. Био им је нарочито драг сусрет с Брацом. Послије таквих виђења Војкан би понекад упозорио да је вријеме да се Брацо прими у Партију.

Међутим ни тада то нисмо учинили.

Као у магновењу, прошли су напори и борбе око Коњица и Горњег Вакуфа, на Неретви и Главатичеву, — а пред Дрином већ смо се припремали за нове. Ту смо Брацу кандидовали. Сада је то био захтјев свих, што је показивало колико је Брацо био запажен у досад најтежим искушењима.

---

[4] Лукић

Био је радостан као дијете због указаног повјерења, и баш тако је испољавао своје задовољство, па је то изгледало и смијешно када је поскакивао као основац и махао и ширио изнад главе своје велике руке.

Са Дрине смо се отисли у нове жестоке окршаје. У вртлогу борби, Брацо је, као рањеник, изостао из колоне своје чете и батаљона. Од тада се изгубио сваки поуздани траг о његовој даљој судбини.

У нашој колони он је затворио свој круг. Како се на том терену на тромеђи Босне, Херцеговине и Црне Горе — изненадно појавио једног пролетног дана 1942. године, тако је ту неочекивано, заувијек ишчезао из колоне.

Сутјеска нам је отргла из строја многе драге другове. Послије пробоја код Миљевине међу нама више није било Христивоја Јовановића, поузданог и разложног младића из Орашца, Николе Косановића, вјечито насмијаног, сем у ватри борбе, када би псовао гласно и разјарено; код Кошура је остао Милан Шарац, лијеп и поносан као дјевојка, хитар као хајдук из народне пјесме, а сталожен у борби кад командује као да је сигуран да ће га мимоићи тане непријатеља; испред Сухе сахранили смо Живу Борјановића, сељака из Звечке, у коме је било снаге колико у тројици других.

О њима и другим говорили смо често и задржали их у успомени. О Браци Дабићу можда и више, јер нас је пекло што нисмо остварили његову и нашу жељу да га примимо у Партију.

Вељко МИЛАДИНОВИЋ

ПРВИ ТОП НАШЕ БРИГАДЕ

У другој половини марта 1942. године завршена је операција чишћења Гласинца и Бирча од Дангићевих и Тодоровићевих четника, у којој су, 20. марта, 1. и 2. пролетерска бригада ослободиле Сребреницу и Братунац и избиле на Дрину. Тада су два батаљона из ове две бригаде — Београдски и Чачански — запленили код Братунца, између осталог, један топ пито 37 мм, са око 60 граната.

Расподелом плена топ је додељен 2. пролетерској, али је после месец дана, по договору између штабова бригада, замењен за један италијански минобацач 81 мм.

У селу Ораховици топ је предат 20. априла Краљевачком батаљону, који га је задржао до 5. фебруара 1943. Тада је додељен противколској чети 1. пролетерске, у којој је остао све до 8. јуна 1943. У завршној фази битке на Сутјесци закопан је на јужним падинама брда Кошуте, у близини Лучких колиба.

У току нешто више од године дана топ је био употребљен у 40—50 већих и мањих борби које је водила 1. пролетерска. Први командир одељења које је њиме руковало описао је неке од тих борби у свом дневнику.

ДОЛАЗАК У КРАЉЕВАЧКИ БАТАЉОН

20. април 1942. — Рано ујутру натоварио сам топ у Месићима и упутио се са једном десетином бораца и три коња из 4. ужичког батаљона ка селу Ораховици.

У први сумрак смо стигли у Ораховицу. У једној овећој згради, бившем турском хану, на путу Прача—Фоча, нашао сам штаб Краљевачког батаљона. Искрено су се обрадовали

нашем доласку и одмах изашли да виде то топче које ће одсад припадати батаљону.

У дворишту растоваримсмо коње и топ постависмо у положај за борбу. Око њега се искупише другови из штаба батаљона, курири, кувари, већи број бораца и руководилаца из 1. и 3. чете и неки борци мештанских јединица. Постављали су разна питања, све их је занимало, а понајвише да ли може „да баци у Прачу?" Не размишљајући много, рекох да може, нашто ме Јакшић и „Капетан" упитно погледаше. Осетих да сам претерао. Али остадох при своме, па то даде повода да се договоримо да ујутро извршимо гађање Праче. Јакшић нареди командирима чета да одвоје шест бораца и три коња са самарима за топовско одељење, пошто се дотадашња послуга са коњима морала вратити у своју јединицу.

Устали смо рано и формирали одељење. Неколико пута смо испробали товарење и истоваривање топа, да би послуга видела и научила како се то ради. Нешто касније смо кренули према брду Црни врх. Јакшић и Велебит су рекли да се са тог брда лепо види насеље Прача и да је одстојање до њега нешто краће.

Око осам часова поставили смо топ на један пропланак на коси изнад самог села Датељи. Пред нама у долини, обасјане сунцем, лепо се виде куће у Прачи. Са нама су Војо Батинић из Прачанског батаљона и Коча Јончић, комесар Иловачке чете Јахоринског одреда. Њих двојица, као добри познаваоци Праче, одређени су да ми помогну при избору циља. Показаше ми железничку станицу, зграду усташке команде и неке магацине.

На нашем топу није било нишанске справе. Зато смо кроз цев нанишанили једну двоспратну зграду у варошици. Елевацију дадох одока. Опалисмо једну гранату. Није погодила. Смањих елевацију. Други погодак је био добар. Војо Батинић рече да је граната погодила баш његову кућу, у којој су смештени пошта и домобрани. Коча Јончић га погледа и рече:

— Па ја сам као дете у тој кући становао.

И, збиља, убрзо установише да се познају од пре петнаест година, и да су се као деца заједно играли.

Приметисмо да су гранате направиле читаву узбуну у варошици. Домобрани се узмували, трче на све стране. Опалисмо још две гранате, једну ка жељезничкој станици, а другу ка мосту у варошици. Усташе и домобрани почеше да пуцају према нама из митраљеза, али смо били ван домака њихове ватре. Лево од нас, са суседне косе, наша тешка бреда одговори са неколико кратких рафала.

По повратку са Ораховице били смо некако празнично весели због тога што смо положили „пријемни испит".

После неколико дана, на предлог другова из штаба батаљона пристао сам да останем с Краљевчанима, мада је требало да се вратим у 2. пролетерску бригаду, пошто обучим нове артиљерце.

ДВОБОЈ ПРЕКО ДРИНЕ

12. мај 1942. — Батаљон већ трећи дан држи положај на левој обали Дрине, од села Трбушча до Брода. Негде око подне осматрачи јавише да се креће једна колона с друге стране реке, падинама од села Бунова према Дрини и селу Броду. На положајима настаде живост. Осматрамо двогледима колону. Утврдили смо да су Италијани. Кад су стигли до сеоца Рудине, ценимо даљину до њих, па то проверавамо и на карти. Далеко су нешто мање од три километра.

Пре него што ћемо отворити ватру, да не би село изложили ватри непријатељевој, преместисмо топ изван села. Убрзо затим испалисмо прву гранату.

— Пребачај, рекоше у исти мах Живан Маричић, командир 1. чете, и Велебит.

Италијанска колона застаде неколико тренутака и поново продужи. Смањио сам елевацију, али много, тако да је друга граната подбацила. Италијани поново стадоше. Пошто сам поправио елементе, трећа граната паде покрај саме стазе. Колона се прекиде, настаде бежање. Претпостављамо да не знају одакле их тучемо.

После пола часа Италијани поново кренуше. Напунили смо топ и чекамо да наиђу на тачку за коју имамо сигурне елементе. Одједном, изнад наших глава профијука граната и експлодира позади нас у селу. Повукосмо се мало назад, у неке ровове што су били ископани у првом светском рату. Изнад наших глава пролете још неколико граната. Запазили смо њихов топ у Буновима, на даљини од три до три и по километра. По јачини експлозије закључујемо да је то брдски топ, калибра 65 мм.

Италијанска колона полако креће напред, и кад је наишла на место где смо је већ тукли, опалисмо две гранате. Опет настаде бежање. И опет поче да нас гађа њихов топ. Штаб батаљона нареди да и њега узмемо на нишан.

У двобоју који се развио са италијанским артиљерцима принудили смо их да први прекину паљбу и да се повуку. Додуше, и нама је то добродошло, јер морамо да штедимо муницију. Пребројавамо чауре. Утрошили смо једанаест граната. Много је то за нас.

24. мај — Данас је други дан од како смо стигли у северну Херцеговину. Око подне добих наређење да кренем са 2. и 6. батаљоном у акцију на четнике.

Код села Југовића бомбардовао нас је један авион. Имали смо неколико рањеника. Једном другу је сломљена бутна кост. Доктор Сафет Мујић из Мостара одсекао му је ногу сељачком тестером на једној ливадици, и то без анестезије. Није ни јаукнуо. Стиснуо зубе и ћути.

У село Сливље стигосмо у први мрак. После одмора од једног часа, кренусмо неком увалом уз планину Јавор. Пред поноћ смо били под самим врхом. У заклону наложисмо ватру. На овој планини је доста хладно. У увалама још има снега.

Са нама је Ударни батаљон Херцеговаца са Владом Шегртом, командантом Севернохерцеговачког одреда.

У саму зору кренули смо гребеном Јавора. Испред нас, са обе стране гребена расуле су се по камењару колонице пешадије.

Око пет часова већ смо били на каменитој коси која се зове Главица. Лево, испод нас, на падини су сеоца Колешко и Гај. Четници запуцаше на нашу пешадију која је опкољавала село. Наши митраљесци ступише у дејство. Ми чекамо да се разјасни ситуација. Не можемо тачно да установимо где су наши а где четници. Све се помешало. Но, ускоро се појави пламен од запаљених гомилица сламе. По томе смо знали докле је допрла наша пешадија. Четници дају жесток отпор и покушавају да на брзину евакуишу села. Жене, деца и стока, под заштитом ватре, беже падинама Главице. Испалили смо из топа две, три гранате на четнике који су хтели заузети положај на Голубинском брду. Они одатле брзо побегоше, а жене и деца, ваљда из страха од артиљерије, вратише се са стоком својим домовима. Наши борци су избили на Голубинско брдо и продужили да гоне четнике преко Колешког потока према планини Црвњу.

И ми смо се морали пребацити на брдо План. Од Главице до Плана топ смо носили на рукама и на леђима беспутним херцеговачким камењаром.

С новог положаја угледасмо на путу од Невесиња ка Кифином селу моторизовану италијанску колону. Неколико танкета је продужило путем према Моринама, у сусрет нама. Дочекали смо их са неколико граната. Побегли су пуним гасом.

На Јавору смо топ поново натоварили на коње и кренули у село Сливље.

1. јун — У Звијерини су четници неколико дана раније заробили болницу и запленили магацине Оперативног штаба за Херцеговину. Заједно са 1. херцеговачким ударним батаљоном упућен је и Краљевачки да покушају спасити болницу и заплењене магацине.

Ваљало нам је прећи скоро 40 километара од Слата до Звијерине ради учешћа у овој акцији. А били смо уморни и исцрпени, и ми и коњи. Ипак, на целом том путу починули смо непуна два часа у селу Давидовићима, у ком смо затекли Оперативни штаб за Херцеговину. Ту сам се срео с Миром Попаром, старим познаником са Београдског универзитета. Одвео ме је у бајту своје мајке. Симпатична старица спремила је мало варенике да нас послужи. Разговарали смо највише о четничкој издаји и не слутећи да ће Миро бити ускоро једна од њених жртава.

Пред ноћ смо стигли у село Крстачу, под планином Ситницом. С друге стране планине је Звијерина.

По доласку у село штаб нашег батаљона и четна руководства састали су се са друговима из штаба херцеговачког батаљона и начинили план за сутрашњу акцију. По том плану требало је да кренемо у свитање. По обичају, наше одељење, односно наш пратећи вод, подржаће напад из непосредне близине топовском и минобацачком ватром.

У свитање, 2. јуна, наше су се колоне упутиле на одређене правце. Четници се нису дали изненадити. Спремно су дочекали наше јединице на чукама изнад Звијерине, у природним заклонима какви се могу само пожелети. Развила се жестока борба која је трајала до девет часова. Тада су се наши борци привукли до главног упоришта, на једном гребену, на које смо ми, у исто време, испалили неколико мина и граната. У одлучном јуришу борци су сломили отпор четника. Они су се ужурбано повукли ка планини Видуши. То повлачење се касније претворило у право бекство, нарочито од тренутка када им се на боку и за леђима појавила наша Рударска чета.

Око десет часова смо ушли у Звијерину. У школи, у којој је била смештена болница, нађосмо рањене и болесне другове, међу којима су били Фјодор Махин и Бора Продановић. Од радости су плакали. На жалост, сви нису били на броју — четници Саве Ковача, бившег жандара и бившег командира Љубимирске партизанске чете, одвели су са собом седам партизана и две болничарке. Међу њима су Хусрет Ћишић из агитпропа Оперативног штаба и Раде Правица. Сви су чланови КПЈ и Скоја. Страхујемо за њихове животе.

У магацинима смештеним у околним кућама под шумом, нађосмо један топ пито са 12 граната, три тешка бацача са двадесетак мина, један тешки митраљез шварцлозе, један пушкомитраљез и један противавионски митраљез. Сем тога, била је недирнута остала спрема и намирнице.

Наш батаљон је добио одобрење да понесе тешки бацач са десет мина, топовске гранате, пушкомитраљез тешки и противавионски митраљез. Узгред буди речено, добро смо се снабдели дуваном и цигарет-папиром.

ГАТ

10. јун — Из Сувог поља кренули смо преко Бијелих дола ка Буковој градини. Око нас је права камена пустиња са погдекојом оазом ниске и закржљале шуме.

Око заранка стигосмо на мали плато испод Букове градине. Штаб батаљона је отишао напред. Нешто касније позваше и мене. Ту беху на окупу скоро читави штабови 1. и 2. пролетерске бригаде са неким командантима херцеговачких јединица. Планирали су напад на четнике и Талијане у котлини између Казанаца и Гата.

Према заједничком плану, наше одељење је добило задатак да прати Краљевачки и Београдски батаљон и да, ако затреба, помогне у ликвидацији упоришта око Гата. Почетак напада предвиђен је за 11. јун, тачно у три сата ујутро.

Пошто је пала ноћ, почео је покрет ка Гату. Стазу којом идемо често губимо. Онда обилазимо вртаче и застајкујемо док је поново не нађемо. А кад се она пронађе, почне трчање док опет негде не скренемо. И тако, наизменично, час трчимо, час стојимо. Колона се скупља и развлачи. На све стране камен и глогово трње. Ноге и руке су нам крваве, али нико не гунђа.

Око поноћи се сретосмо са Београдским батаљоном. Милоје каже да се већ два сата врте у кругу, а никако да нађу стазу која води ка Гату. Тек у свитање угледасмо силуету тврђаве на Гату. Очевидно је да смо закаснили за акцију.

Кад је свануло, непријатељ нас је приметио и осуо тешким митраљезима ураганску ватру по нашим колонама. На тврђави и околним камењарима вију се заставе. И наши барјактари су развили наше, пролетерске. Пешаци већ у скоковима савлађују простор. Десно, Шумадинци и Ужичани јуришају уз падине Гата, а лево Београђани разјурише логор Италијана близу засеока Галештина. Краљевчани се

пребацују преко брисаног простора. Фронт се јасно оцртава експлозијама ручних бомби и минобацачких мина.

Топ смо поставили изнад села Добрељи и узели на нишан стару аустријску тврђаву на врху Гата. Али наше су се гранате показале превише слабе за њене дебеле зидине. Јумба је са бацачем убацио две, три мине у саму тврђаву и тада је са ње скинута застава.

Нешто пре десет часова Италијани почеше да туку артиљеријом из Автовца. Читава просторија на којој су се налазили наши батаљони засута је гранатама. Једна је савоја систематски кружила и истресала бомбе. Ускоро је од Автовца пристигла повећа колона камиона и на путу испред села Добрељи и Динићи истоварили пешадију која нападе на бок наших јединица. Морали смо ужурбано да се повлачимо уз озбиљне губитке.

ПОСЕТИО НАС ЈЕ ДРУГ ТИТО

8. јул — Налазимо се у селу Сеоници, које је од Острошца и Неретве удаљено пет до шест километара. Око једанаест часова кроз логор прострује вест да су другови Тито, Марко, Коча и Фића дошли у штаб батаљона. Ускоро до нас дотрча курир да нам јави да ће друг Тито доћи и у наш пратећи вод. Ужурбано се спремисмо да га дочекамо. Наше топче постависмо у хладовину под један крошњати орах. На окупу је сва послуга. Радојица Милашиновић Соко тимари свог брњу, који носи лафет. Мало подаље од нас су Јумбине минобацачлије и Слобови митраљесци. Водник „Шуца" трчкара од једних до других.

Око подне дођоше другови Тито, Марко, Коча, Фића, Јакшић, Миро Драгишић и још неки из Врховног штаба. Друг Тито, пошто је примио рапорт и поздравио нас са „Смрт фашизму", задржа се око пола часа, интересујући се за све, ама баш за све. Нарочито је био задовољан кад је видео да имамо и панцирне гранате. Узео је једну у руку, „измерио" јој тежину и зажалио што није бар мало тежа. Пошто смо му, на крају показали како топ расклапамо и товаримо на коње, свакога је од нас питао одакле је, шта је по занимању, кога има од породице, како је са здрављем итд.

— Друже Тито, када ћемо у Србију? — запита га Соко.

— Знам да бисте сви вољели да се што прије вратимо у Србију. То и ми сви желимо. Сад је ситуација таква да треба ићи у Крајину, да помогнемо Крајишницима. Кад

њима помогнемо, наша ће војска да ојача и нарасте, па ћемо онда у Србију — рече друг Тито, а затим крену од нас ка Рударској чети.

ИЗ БОРБЕ ЗА ПРОЗОР

13. јул — У подне борба за Прозор достиже свој врхунац. Усташе нису издржале јуриш Рударске чете и 5. санџачког батаљона. Козје Стијене, Калац и Дебело Брдо су у нашим рукама. Непријатељ се још жестоко брани из утврђених упоришта у граду. Једно од тих упоришта била је џамија, са митраљеским гнездом на њеном минарету. Да бисмо га могли туђи, морамо се спустити низ једну падину према граду. Изложени ватри непријатеља, постављамо топ крај једног дрвета. Ратко Плазинић је нанишанио и — промашио првом гранатом. Џаба му што промаши, али што нам се топ „распаде“ . . . У брзини, а вероватно и због кише куршума која нас је пратила и која нас не оставља, Ратко је заборавио да учврсти цев за лафет, па га је она ударила по десном рамену и претурила. Да смо почем били побожни рекли бисмо да је то воља Алахова. Но никоме није тако нешто пало напамет — наместили смо и учврстили цев, а затим са две гранате уништили митраљеско гнездо на џамији. Потом смо се пребацили на брдо Кумбат да би помогли при ликвидацији Куле. Ратка терамо да иде у санитет, али он неће да напусти борбу.

Из Куле, старог средњевековног утврђења са дебелим зидовима, усташе су тукле наше јединице са два тешка митраљеза и једним минобацачем. Не даду нос да се помоли. Морамо да обиђемо брдо са јужне стране. Губимо у времену, а сви чекају на нас. Одлучили смо да кроз густо храстово шипражје просечемо пут и да по деловима, неопажено, пренесемо и поставимо топ и тешку бреду на место са кога ћемо распалити по Кули.

Око два сата после подне испалили смо прву гранату. Ударила је поред Куле. Усташе убацују једну за другом три мине у бацач. Видимо их као на длану. Нанишанисмо и другом гранатом погодисмо сам бацач. Трећа је „смазала“ митраљез на отвору куле.

Испаљене мине експлодирале су у нашој близини. Једно парче ме је закачило по врату. Из вене ми шикља танак млаз крви. Прстима стежем рану и посматрам јуриш наших бораца. Био је силовит и незадржив. Усташе беже ка Рами. Ошамућени ватром, траже спас у самоубилачким скоковима низ литицу тврђаве. Редак призор! Дубина понора с јужне стране је преко педесет метара. А управо тамо скачу. Радије у смрт него да се предаду.

5. август. — Приликом напада на Ливно, наш је батаљон савладао у свитање све препреке испред сточне станице. Остала су још само два бункера крај штала. Наша 2. чета је успела да се пробије до првих кућа, али због брисаног простора не може да приђе бункерима. На „сцену" ступа пито и са неколико граната уништава један од бункера. Други нисмо ни гађали, јер су нас пешаци одменили својом „артиљеријом": док смо гађали први бункер, искористили су прилику да се пребаце преко брисаног простора и да убаце бомбе у други.

Други црногорски батаљон је од синоћ изолован у центру града. Стога се од нас тражи да хитно нападнемо оружничку постају. Тешко се било приближити тој једноспратној згради, која је пуна жандара и усташа. Милош Вучковић и још неки другови покушавају да јој приђу из дворишта. Чујемо експлозије бомби које су бацили.

Са командантом батаљона тражим погодан положај за топ. Одлучујемо се за мали парк преко улице, из кога се зграда може непосредно тући. Пребацујемо топ по деловима. Командант чучи иза једне бетонске клупе у парку и наређује да ту топ поставимо. Мало необично, али мора се. Далеко смо од постаје неких тридесет метара. Нишанимо у један од њених прозора. Испаљена са 30 метара одстојања, граната није имали куд друго него у постају. Заређали смо онда у остале прозоре. Међутим, замало што главом не платисмо нашу дрскост: неки жандар је хитнуо ручну бомбу с прозора и она је пала крај самог топа. Клупа нас је спасила. Брзо испаљујемо још једну гранату и — крај. Усташе и жандари тражили су да прекинемо паљбу, јер хоће да се предаду. Ипак су неки покушали да побегну преко парка. Али касно.

Девет је часова. У Ливну ситуација чиста. Ликвидирана су сва упоришта осим куће доктора Митровића. Немци, власници рудника у Ливањском пољу, направили су од те лепе виле праву тврђаву. Са њом је пратећи вод имао пуне руке посла. Но све је било узалуд. После многих покушаја, на крају је одлучено да се кућа држи у блокади док стигне један топ већег калибра са којим су Крајишници недавно ликвидирали нека утврђења у Гламочу.

Око десет часова, кад смо поставили топ код џамије, у близини опкољене куће, рањен је нишанџија Ратко Плазинић. Мало после тога дошао сам код њега и упитао га како је. А он рече:

— Видиш и сам. Са мном је готово!

Четворица другова су га однели у бригадно превијалиште.

Шестог августа ујутро, пођох са Моравчићем до превијалишта, у фрањевачком самостану, да га посетим. Доктор Ђани нам рече да му се није могло помоћи, умро је још синоћ. Сахрањен је позади манастира. Над хумком смо ставили једну даску на којој смо урезали име, презиме и датум смрти. Остали смо без још једног изврсног друга. Ратко је био металски радник, члан Партије, родом из Доњег Драгачева.

БОРБА СА ЦРНОМ ЛЕГИЈОМ КОД ПОСУШЈА...

16. август. — Поподне, док смо с главнином батаљона држали положај на брдима Љут и Црновро, приметили смо једну моторизовану колону која се кретала од Посушја према селу Бишки. После краћег задржавања, десетак ка-

Напад на Ливно 5. августа 1942; лево: Филип Кљајић са Павлом Јакшићем и Миром Драгишићем, а десно топ „пито" 4. краљевачког батаљона.

миона је продужило и зауставило се код Пиљине кафане. Ту се војска искрцала и кренула ка брду Кленак.

У Доцима, источно од нас, налази се Београдски батаљон. Наш је командант тамо послао курира чим је колона запажена (Београђани су се тада забављали — играли су фудбал!). Курир је стигао благовремено — једна се чета припремила на брзину и стигла да поседне Кленак. Међутим, непријатељ је упорно и силовито навaљивао да је збаци с врха. Уто су и Краљевчани отворили ватру митраљезима, минобацачем и топом, који је узео на нишан непријатељеве митраљезе. Нешто касније неки делови Београдског батаљона убацили су се непријатељу иза леђа. Настала је ситуација какву смо ретко кад видели. Непријатељ не само што није могао да се брани и одбрани, већ напросто није знао куда ће да побегне. Зато је међу одбеглим било и оних који су доспели на наш положај. Једног таквог водник пратећег вода Лазић хтео је да ухвати живог. Кад му се приближио и рекао да се преда, овај је на њега бацио бомбу и ранио га. Другу је ставио испод себе. У његовом џепу нашли смо легитимацију: био је то дочасник 9. бојне „Црне легије".

... И КОД КУПРЕСА

7. *септембар.* — Лудо се туче та „Црна легија". Има „часнике" који не воде рачуна о томе колико ће се легионара вратити с бојишта. Подстичу у њима животињске нагоне, опијају људском крвљу, а пред полазак у борбу обично их загревају пићем, па не знају за страх. Јуришају као звери. Такве их знамо са Кленка, такве смо их видели и код Купреса, кад су под заповедништвом Павелићевог изасланика Шимића и бојника Бобана извршили „офанзиву" на наше батаљоне. Са две колоне пошли су и цивили. Поведени су да покупе плен и опљачкају преостала села око Купреса.

Ишли су рачунајући да ће нас разбити „од прве". Али су се преварили. Пошто су протерали један вод наше 1. чете с Црног врха, наишли су на жесток отпор наших јединица код Православне и Сокачке мале. Ту смо, са одстојања од неких пет стотина метара посматрали како официр „риба" своје легионаре зато што су посустали у јуришу и полегли пред нашом ватром. Он је у једној руци држао пиштољ а у другој корбач и ишао од једног до другог војника. Гађали смо га из пушака, али он на то није обраћао пажњу. Видећи то, Јакшић се нервирао, па ће мени:

— Пајовићу, гађај га из топа!

После прве гранате, он се више није појавио на видику. Али су се нашли други који су легионаре покренули поново на јуриш, и то такав јуриш који нисмо могли сломити чак ни ручним бомбама. Морали смо се повући. Наш смо топ изнели на леђима. Носили смо га тако шест до седам километара, све до села Заноглине.

ЛИЦЕМ У ЛИЦЕ СА ЧЕЛИЧНОМ ГРДОСИЈОМ...

3. октобар. — При поласку из Ливна добили смо један противколски топ. Али пито тиме није изгубио своју улогу. Кад смо се нашли, почетком октобра, између села Војићи и Бабићи, употребили смо га чак и против тенкова, приликом покушаја Немаца да продру из Кључа у Босански Петровац. Са даљине од двеста или триста метара панцирним гранатама дочекали смо један од три тенка који су крчили пут пешадији. Гранате нису ништа могле наудити челичној грдосији од 32 тоне. Али, напоредо с нама ступила је у дејство бомбашка заседа. Тенкиста у првом тенку био је изненађен. Покушао је да се врати и при томе се сурвао у провалију испод пута. Остали тенкови су одступили ка Пудин-Хану и Рамићима. Заједно са бомбашима, пито је изашао као победник.

... И ПРОТИВ ХАУБИЦЕ

26. октобар. — Приликом напада на Босанско Грахово наш је топ био рођени брат хаубичкој батерији Оперативног штаба за Босанску Крајину. За време борбе једна италијанска батерија, са положаја крај саме цркве, тукла је плотунском паљбом наше хаубице. Срећом, из почетка их је пребацивала. Али сам претпоставио да би их могла наћи. Зато сам предложио Живану Маричићу да изнесемо топ у стрељачки строј и да непосредним гађањем обаспемо ватром италијанску батерију. Он се с тим сложио — расклопљени топ смо пренели преко ровова тачно под жицу испод цркве. Једва ако смо били далеко од батерије двеста метара. Као и увек у тежим ситуацијама, с нама је бреда. Заједнички смо отворили ватру брзом паљбом. Батерија је зањутала.

Док је на Градини кључало (Београдски батаљон опасао је то брдашце ватреним зидом), ми смо пекли кромпире, рачунајући да смо извршили свој задатак. Међутим, Италијани су нас изненадили: извукли су једну хаубицу са друге

стране цркве и другом гранатом скинули кров са кућице у којој смо се били окупили. Истрчасмо и свукосмо наше топче у један ров, из којега смо се затим померили за неких тридесет метара. С тог места смо грунули у правцу хаубице и разјурили њену посаду.

Пред зору нас зове командант батаљона. Тражи од нас да донесемо и поставимо топ пред стару градску капију да би је разбили. Носећи делове топа изгубили смо оријентацију и доспели под сам зид, али без лафета. Миле Маслар гласно дозива Марка Јањића који га је однео и залутао. Италијани су чули наше дозивање. Почели су да бацају ручне бомбе са тврђаве. Припили смо се уза зид док нису престали да нас гађају. Онда се измакосмо и наместисмо оружје под један орах крај пута. Кад испалисмо неколико граната, Миле Маслар уздахну разочарано:

— Па то ти је као да смо пљунули! Ово је посао за хаубицу, а не за овај наш пиштољ.

ИЗ БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈАЈЦА

24. новембар. — До пола ноћи непријатељ је осујетио неколико јуриша наших јединица. Борци нашег батаљона леже на снегу испред непријатељевих ровова код села Царева Поља. Топ нам је на једном камењару. Миле Маслар, вођа одељења, засео и вреба прилику када немачки шарци отварају ватру да на њих нанишани. Већ је двојицу умирио. Чека трећег. Опалио је две гранате. Али му Немци не остају дужни. Читави снопови светлећих зрна обасипају топ. Послуга се формално слепила с камењаром. Зрна само што не лижу њена тела. А она стрпљиво вреба нови тренутак. Тако је то трајало читаву ноћ. У свитање смо се повукли у сеоце Шеник.

У ноћи између 25. и 26. новембра 1. пролетерска дивизија заједно са 3. дивизијом и 3. крајишким одредом, поново је напала на положаје непријатеља код Јајца. Ове ноћи напад је био боље припремљен. Минобацачи из целе наше бригаде су постављени на једном положају.

Наш је топ изнад сеоцета Ладона. За ноћас смо добили тежи задатак: треба да паралишемо ватру немачких противколаца. Међутим, Немци су нас изненадили својом ватром, тако да смо морали променити положај. Тек тада смо ступили у дејство које није остало без ефекта.

Око пола ноћи отпор Немаца је сломљен.

Ујутро, 26. новембра, 1. пролетерска је имала жесток окршај са једном колоном немачких тенкова, која је од

Травника и Доњег Вакуфа продрла до ослобођеног Јајца. У овој борби смо употребили, заједно с нашим топом, заплењене противколце. Сасули смо, без штедње, кишу граната. Непријатељ се морао повући.

МАСЛАР ГИНЕ НА ТОПУ

4. децембар. — Очекујући помоћ из Бање Луке, непријатељева посада у Котор Варошу је покушавала да са три своја тенка консолидује ситуацију, мада је у свитање била на измаку снага. У току ноћи наше топовско одељење је овога пута пратило Крагујевачки батаљон и крчило борцима пут тукући непријатеља у утврђеним објектима код џамије, железничке станице, школе и болнице.

У свитање, тенкови се пробијају до главне раскрснице у варошици и истерују топовском и митраљеском ватром наше борце из већ освојених кућа. У таквој ситуацији командир одељења Миле Маслар поставља топ насред улице и почиње брзом паљбом да туче тенкове. Тенкисти су узвратили митраљеском ватром. Тада је један рафал смртно погодио Маслара. Издахнуо је на рукама својих другова.

Било је око осам часова. Помоћ из Бање Луке није стигла. Непријатељ сад покушава да се спаси бекством. Тенкисти траже излаз у пробоју путем према Бањој Луци. Код села Бабићи дочекује их Крањевачки батаљон са противколцем и враћа у град. Немајући другог излаза, они напуштају возила и беже према брду Скатавици. Наши су борци запалили сва три тенка.

ПИТО ОДЛАЗИ ИЗ КРАЉЕВАЧКОГ БАТАЉОНА

5. фебруар 1943. — Четврта непријатељска офанзива је у јеку. У селу Скакавцима добисмо наређење да наш топ са коњима и послугом упутимо у састав Противколске чете наше бригаде. Жао нам је што се с топом растајемо. Сродили смо се с њим. Дуго је то био једини топ 1. пролетерске. Али од прошле јесени имамо и већих и „јачих" топова и хаубица.

На првом састанку се опраштамо од Милутина Матића, вође топовског одељења, Марка Јањића, чика Боре Коностревца, малог Пере и других. Укупно седам другова је данас отишло из састава наше Пратеће чете. Отишао је и наш омиљени и нераздвојни пито.

Љубивоје ПАЈОВИЋ

ХАМИД БЕШИРЕВИЋ

— ХРАБРОСТ ДОБРОТЕ —

Реч храброст не казује много док се не одреди, док не сиђе у стварност. И већ док нам се ближи постављамо јој питање извора. И тек кад јој дамо име, почиње да стиче црте и свој лик, да се остварује у догађају (понекад у бронзи, мермеру и песми), да се узајамно реше — човек њом, и она човека.

Ни труна намере овде да му име спасим из таме толиких „стотина хиљада", где блесак појединачне храбрости тоне у немилосрдну равнодушност анонимних цифара. Отаџбина је то учинила сувишним у септембру 1953. године, када је, место њему, његовој породици уручен највиши знак наше храбрости — Орден народног хероја.

Тиме је на најсажетији начин већ много речено. Па ипак не толико да се не би могло још додати о њему и о тим, нашим и његовим, већ далеким горким и гордим годинама.

Те зиме, када је Хамид са својим школским другом Јусуфом Дорићем ступио у партизанску колону, улицама Рудог празнички су жаморили наоружани батаљони српских и црногорских бораца под петокраком. Баш тих дана на оснежној пољани крај Рудог сврстали су се батаљони 1. пролетерске, у прву бригаду југословенске револуције. После немачко-четничких казнених експедиција на „Ужичку републику", после Кадињаче и Златибора, после неуспелог напада црногорских партизана на Пљевља, Рудо је постало предах наше борбе, и њен нов датум по свему ономе што је донело будућим акцијама не више партизана, већ стално растуће и неуморно офанзивне Народноослободилачке војске.

Прича о томе како је колона 1. батаљона изашла из Рудог са два нова борца почиње једним сусретом до ког би морало, сигуран сам, доћи и да није било овог повода.

Тог децембарског јутра у приземљушу покривену сламом бану млад муслиман, блед као пепео. Нека патрола срела га у околини и упутила у нашу чету, јер је тај чудни човек желео „хитно да говори с неким из главног партизанског штаба". Задихан, искидан, није знао одакле да почне нашем командиру своју муку. А убио је малочас, куне се, морао је. Зато је и журио да што пре то некоме исприча. Да се растерети. Није његово да суди о своме поступку: можда и није убио човека (јер тај личи на једног од оних брадоња који се врзмају по муслиманским селима и, држећи нож испод грла, траже ниске дуката, а кад га не „нађу", односе кокошке, вуну, вреће кукуруза, суво воће, девојачку спрему, бакарно суђе, све, па и вериге с огњишта). Зато је дошао . . . вели.

Прича је обична за оне дане четничко-усташке крвавозлатне грознице по нашим крајевима и под разним изговорима, „јер је комунистичко, јеврејско, српско, муслиманско, хрватско . . ." Кад је спазио четника кроз шљивик, отац Јусуфов тутнуо је свом јединцу стару кремењачу, изгурао га кроз споредна врата.

Пошто је избо башту гвозденом шипком, погледао сламарице и трапове, четник је спазио траг у снегу преко баште и кренуо — за својим метком. Шта је Јусуфу преостало, сем да се поузда у једини излаз, у обарачу своје „чаће". Четник је прилазио са пушком на готовс, полако газећи у његове стопе. Иза стабла младић је цептео као прут — од хладноће. И дилеме. Срећом, ороз је прихватио. Није имао с ким да пречисти то, најмање са самим собом.

Размишљање није могло помоћи — пред четничким крволоштвом. Ко зна? То вечито „ко зна" почело је да га гризе. Борци га прекидоше: чему та глупа самооптуживања? Боље што је он убио пљачкаша него да је допустио да га овај мрцвари. Није ту било ни времена, ни места за размишљање. Није тај пошао да теферичи већ — зна се.

Био је то Јусуф Дорић, касније борац 2. чете. На крају је замолио командира Секулу Вукићевића да га прими у чету скупа са његовим школским другом Хамидом Бешировићем, који се из Вишеграда склонио од четничког терора ту, код родбине. Уочи одласка из Рудог родитељи су позвали на вечеру читав наш вод. Врло усрдно су нас почастили. Мада је страх од четникове освете био дубоко урезан на лицима домаће чељади, ипак су се радовали што им младићи одлазе у тада највећу сигурност — да буду борци.

У покрету, исте ноћи, наздрављали смо често флашама крушковог пекмеза на почивкама и причали с првим новим борцем 3. чете — Хамидом Бешировићем. Добио је место

испод мене у колони, и у разговору о домаћој издаји и разбијачком шовенству, упитао је:

— Када ћемо једном престати да осећамо муслимански, православно, католички? Када ћемо се отарасити мрачних порива крда? И поћи за идејом неке више људске солидарности . . . ?

Ширећи своје руке питао је снежне даљине које су ћутале као претња неизвесности.

До зоре смо се пењали и спуштали, клизали и падали по стрмим сеоским путевима, по козјим стазама преко оснежених брегова и шума. Ведар, упркос наглом вишесатном маршевању, Хамид је у разговору с борцима показивао неку његову доброту, хлебну, рекао бих, и разбољену од благости. Био је радостан што је најзад ту, међу својима, партизан. Говорио је као да је дуго ћутао (као да многе неподељене мисли хоће из самоће и тескобе радо саме да се кажу), највише о свом Сарајеву, гимназији и невољама које су пратиле школовање сина сиромашног хоџе. Рече да је имао тамо доста другова комуниста и да се и сам осећао тако.

Из глупог страха (први пут говорим са тим младићем) да ни случајно не позледим нешто муслиманско у њему, клонио сам се те ноћи теме о религији; у тој школи спремао се, рече, за шеријатског судију, чију улогу ни до данас нисам доспео да сазнам. И сад ми је криво на самога себе због опрезности тадашње. Била је то само моја предрасуда, што се убрзо и показало. Хамид је већ тада био далеко од сваке верске бајке, зрео ум. Уз то, из најлепше скромности прећутао је чињеницу да је већ као ученик био члан скојевске организације у Сарајеву; није хтео да му се ишта на реч узме.

Изјутра, на починку крај неког потока, чета поче да пребира по торбицама, да једе шта је ко имао. Хамид је ушао у колону без пушке, без торбице и без залогаја хлеба. Док су борци јели, чупкао је травке, бацао камичке у поток, забављао се. Празну флашу од синоћњег крушковог пекмеза завитлах низ стрмину. Хамид је отпрати тужним погледом и признаде да се одавно не сећа да је овако био гладан:

— Ваљда од ноћи на чистом ваздуху.

Маших се за свој комад кукурузе и парче сланине у торбици. При помисли да треба понудити тиме и Хамида, сетих се усташке пропаганде међу муслиманима: „комунисти ножем натерају муслимане на сланину пре него што их приме у своје редове". И да бих се ослободио тих препрека у себи, почех да се извињавам у вези са хлебом. Отприлике: да бих врло радо с њим поделио то парче промрзле кукурузе, ако њему не смета што је било умотано скупа са сланином.

— Само ти мени понуди — насмеши се Хамид. — Јесте да сам из хоџинске фамилије, али ћу теби морати да признам да сам ја већ пре неколико година из чисто пубертетске радозналости пробао сланину. И видиш свиђала ми се, ваљда сам био гладан као ово данас. Што се тиче мог дина, дај, дели и хлеб и сланину само ако теби није жао.

На цестама, долином Лима до Дрине, колона је остављала своју дубоку пртину и ватре у сметовима на којима су догоревали исечени телефонски стубови. Није се гасила партизанска песма. И она је грејала озебле и гладне пролетере, од којих су се многи тада први пут удаљавали од свог родног места, од своје породице и школске клупе. Песма партизанке Миле Ћетковић, крај ватара близу ушћа Лима у Дрину, била је Хамиду један од првих романтичних тренутака партизанства; тај чисти девојачки глас у пустом пејзажу поробљене домовине деловао је и на нас остале окрепљујући.

Ускоро, у заседи код Мећеће, Хамид је дошао до своје омиљене пушке, дугачке талијанке. И сада видим Хамида како се „попартизанио" једном талијанском пелерином, а од талијанске војничке капе одмах направио партизанску тако што је место упаљених граната пришио од неког старог феса изрезану петокраку.

Преко Рогатице (тада још са мешовитом партизанско-четничком влашћу) и Хан-Пијеска стигли смо на слободну, Чичину Романију, где су о пролетерима већ и песме певали као о радосно ишчекиваној помоћи и охрабрењу тамошњих устаника. Хамидове личне особине, а и однос другова у чети према њему учинили су да се он ускоро ни по чему није разликовао од својих другова из Црне Горе, по борби неколико месеци старијих од њега. Можда се тако брзо стопио с јединицом зато што је ступио у њу баш у дане када се она изнутра још довршавала на новим свакодневним напорима. Можда су ти спонтани приливи бораца већ у почетку припремили наш батаљон за касније беспрекоран однос према попунама из Далмације и Црне Горе и других крајева.

Трећа чета је Хамиду, брзо као и нама осталима, заменила породицу. Мирнодопске мисли потиснули су умор, борбени напори и сан о слободи. Постао је брзо пролетер не само по ратничким навикама и спремности на најтеже задатке и личне жртве већ и по оном, што кажу, активном идејном ставу. Поносећи се својом јединицом, њеном политичком мисијом, и сам је, као и већина његових другова, у свим приликама ширио своја убеђења. А њих је све чешће сам борбени пут бригаде просто нудио. И умео је Хамид да заподене разговор. Становали смо по романијским селима, и дуге зимске ноћи често су се претварале у посела и нај-

присније разговоре са сељацима. По тим невидбозима људи су се нарочито тих месеци распитивали да им неко каже шта има ново у свету и шта ће бити од свега овога, шта се „закувало".

У борбама с четницима по Романији, у борбама с домобранима и усташама на Дабравинама, у дугим маршевима, Хамид се двоструко показао: и као изврстан друг у чети, и на пушци као смион борац. Даљи догађаји, друга офанзива, игмански марш, борбе, страже, извијања, још више су учврстили добар утисак о њему.

Видео сам га како скупа с Вујом Зоговићем крај врела Босне, уз једну немогућну стрмину покушава да спасе бар који сандук муниције. Тамо где је све падало под теретом сопствене исцрпљености, њих двојица пртили су и посртали под сандуцима мина крај попадалих коња, који су ту и остали скупа са једним делом опреме, траг натчовечанског напора у игманском маршу.

Као ретко ко, Хамид је, чини ми се, био заштићен осећањем одвратности према свему што не приличи. Хоћу да кажем — имао је сопствена крила, а узори које је нашао у 3. чети само су га понели, улили строгост према себи, спремност да се жртвује без ваљкања. Сећам се једног врло непријатног састанка на Синјајевини. Критикован је неки сељак, младић одскора партизан, зато што није могао да трпи глад. Јер збиља, аветињска глад мучила је борце колико и пренапрегнути покрети. Појава дечјег егоизма на храни била је само знак да човек није победио своју животињу, звер глади. Тај друг се бранио на исто толико неспретан колико и некоректан начин.

— А зашто не критикују другове из те и те чете што су ономад у извидници скували качамак кришом у некој кући под шумом? А кад су се вратили из патроле (на Хамиду је титрао смешак револта), опет су „збрисали" пуне порције меса и качамака. О томе нико у њиховој чети не зна. И нико их, наравно, није ни критиковао. А ви, мене, заокупили . . .

Видело се да се и Хамид спрема да говори. Нешто се у њему ускомешало. И заиста, дигао је ђачки — два прста. И почео од звери. Јест, рекао је, да се на њу ослањамо, на жалост; и уништавајући је човек је сазнао да ништи и вулгарно моторни део самог себе. На жалост. Али наше достојанство још никад није узвисила наша звер. И пут ка вишем, потпунијем, водио је преко савлађивања неких отпора који пружа у нама животиња, звер ниских нагона. Критикујући тог друга, и оне који су „затрпали" свој недругарски поступак као мање свој брабоњак, Хамид нас је одвео негде у широки сунчани предео више људскости, помогао борцима

да себе схвате, да лакше собом овладају, да је храброст, у ствари, савладани отпор животиње која би, можда, и пристала да привремено живи да вегетира било како. Само да живи... кукавички.

Оно горковско — да смо читавог живота изложени подједнако силама лоших и добрих примера као двема супротним тежњама (рептили — земљином тежом да пузе, и птице — звездама да се откину, полете) одлично је уклопио у ову прилику „Између ругобе и лепоте, између добра и зла, човек се опредељује сваког тренутка, као између инерције и акције. Тако се вечито смењују у нама Обломови и револуционари".

— Међу партизанима — вратио се Хамид на повод — не могу се дуго трпети ниске природе којима се разум гаси пред чанком топле супе. Лепо је имати ружичњак под прозором, корисно помусти козу. Да коза руже не обрсти, морамо их раставити оградом. Корисно је некоме и друмско разбојништво, али је — неморално... Зато и нехотице следимо за оним што је несумњиво најбоље око нас. Савладати у себи неке отпоре, значи понекад сачувати своју ружу од сопствене козе.

Запамтио сам тај састанак само по Хамидовој дискусији, која је ублажила непријатност теме и одвела нас у неке ширине, у благост књига и размишљања. И боравак са Хамидом код неког доброг човека у Влахољу почетком 1942. остао ми је свеж у сећању. Удовац, сточар неки, коме је жена на самрти оставила два сина, сада већ два одрасла чобанина, дочекао нас је без много речи. У тој групи био сам и ја. Хамида смо овластили да у име свих са старцем води преговоре о нашем положају у кући. Његово извињавајуће држање („нас је одбор послао теби под кров да нас храниш као себе, оним што најмање жалиш") имало је за резултат да нас је старац хранио као најдраже госте. Брзо смо престали бити у његовим очима „н'ака војска", постали смо пријатељи, другови са којима се често увече сит исприча. Тих недеља после игманског марша држали смо талијански гарнизон у Калиновику под мушицом и рафалима Миладиновићевог и Којичићевог тешког шварцлоза. Починак у Влахољу био је искоришћен за живо проучавање политичког материјала у чети.

У Обљу сам опет са Хамидом распоређен код Ђура Гајовића и сеоске страже. Пред зору смо стигли. Нисмо ни опазили у мраку куп пушака у предсобљу, нити смо од умора уграбили да се питамо откуда толико чељади на слами у групама лежи по читавој кући. Заспали смо као кладе, пробудили су нас касно позиви за доручак.

Када смо отворили очи, имали смо шта да видимо:

наднесене брадоње у шубарама са укрштеним цеваницама испод мртвачких глава. неспретно ливеним у олову. Било је то превише за једно буђење после синоћњег марша кроз вејавицу преко планине. Једино је било утешно што су нас та уста, зарасла у густе брадурине, звала на доручак гласом врло пријатним и ословљавајући са „другови". Згледали смо се забезекнуто: наше пушке прислоњене иза врата биле су далеко и неупотребљиве: прво што сам помислио било је: „Па, читав батаљон синоћ је распоређен по селу. Морало би све да буде у реду!" Брзо смо се снашли: разговорност нам је помогла да изгедамо сасвим мирни, притајени, одмерени у односима с многобројним, веома пријатним домаћинима.

Устали смо и пошли на умивање. Поливала нас је пред кућом Херцеговка румена као са Чермакових слика. Кад јој је понестало топле воде, вратила се унутра да напуни лонац, а Хамид је дискретно објаснио брадоњама да је њихова спољашња ознака компромитована издајом садашњег четништва. Извео је то дискретно, изокола, без ичег што би могло да вређа њихово људско достојанство или њихове патриотске тежње.

Остали су ту, у кући, да чувају село упоредо с нашим стражама и патролама, али тога дана један по један, након Хамидове беседе, излазили су из куће под разним изговорима и након неколико минута враћали се, настављали разговор, али — без брада и ознака за високи напор и отрове. Били су то одлични момци, већина их је изгинула у јуришу на њихове старе омразе, на утврђене усташе у Жупи, када су касније нападали са нама, пролетерима.

Ти домаћини су учинили да време у Обљу и Хамиду и мени остане једна од најдражих ратних успомена. Нарочито Митра, жена Ђурина, бринула се неуморно да добро храни своје партизане. Као да су јој рођени синови.

У суседној кући, другог јутра. Хамид је срео Колашинца Бећира како у наручју љуља бебу од око годину дана; домаћица с рукама до лаката у тесту, а муж спрема дрва за кување.

— Ево, видите — рекла је домаћица Хамиду — немам девојке као Гајовићи. Ја сам мог партизана запослила као и мужа. Ако хоће добар ручак, нека га прво заслужи. То је, мислим, по партизански.

— Тако је, другарице — каже Хамид, а засузиле му очи од радости што види дете у рукама Бећировим како се загрцује од смеха.

За њега је остао тај призор — симбол. Бећир са дететом у наручју — то смо ми, партизани, у онима који долазе.

— Ето, гледај, како смо се сродили с народом — убеђивао ме као да сам ја неко коме то треба утеривати чекићем у главу.

После Романије, Игмана, Улога и Жупе, Хамид се у пролеће 1942. налазио близу свог родног Вишеграда.

Одмарао се с батаљоном у Гораждu, одлазио са групама пролетера на политички рад по околини. Након покоља који су пред наш долазак четници извршили у Фочи и Гораждама, Хамид је и вредио и радио за тројицу пропагандиста. (Само на горажданском мосту заклали су око три стотине муслимана).

Једне вечери вратио се из посете својим рођацима који су становали ваљда ту негде, на периферији Горажда. Дочекали га грљењем, сузама радости, вестима да је породица у животу. И снебивајући се рекли му да су за ову војску „запостили" (најусрднији начин молитве: да Алах спасе пролетере који нас штите од четника и сваког зла). Ето, какве су наше прилике? Ражалостио се Хамид.

— Али, дирљиво је то, Хамиде — каже неко. — То је са дна срца. Народски искрено. То ти захваљују они који су једва избегли четничку каму. И без обзира на то што је религиозно, не смеш то потцењивати. То је као величанствена музика.

Примљен је у Партију у пролеће 1942. године, негде у време огорчених борби с црногорским четницима на Сињајевини и Дурмитору, када је погинуо његов школски друг Јусуф Дорић.

Након ослобођења Јајца новембра 1942. године, на Царевом Пољу Хамид се с групом добровољаца привлачи утврђењу и уништава га скупа са посадом.

У четвртој офанзиви већ је заменик комесара у својој, 3. чети (партијски руководилац). Тада је и показао колико је, и сам богат, научио од својих претходника — црногорских другова на тој дужности.

Код Главатичева предводи групу бомбаша добровољаца, неопажено прилази четничком логору, изненађује их и разјури тако да остављају сву опрему и оружје.

Следи последњи и најјачи блесак Хамидове храбрости.

У априлу 1943. године, за време познатог пребацивања преко Дрине, иако непредвиђен, Хамид ускаче на сплав са ударном групом добровољаца скупљених из 1. и 2. батаљона.

Био је то један од првих сплавова који се разбио пошто је отиснут од обале. Тада се Хамид умало није удавио, јер није знао да плива. Спасао се тиме што се грчевито држао за једну греду и тако, нешто низводно од положаја

свог батаљона, поново изашао на обалу. Али није одустао од нових покушаја да се укрца.

Онако мокар, убацио се на један од следећих сплавова, пошто је убедио борце да зна добро да весла. Тек је с тог сплава закорачио на другу обалу и тиме испунио обећање дато на састанку своје четне партијске организације, чији је био секретар: да ће међу првима ступити на другу обалу Дрине, на утврђену обалу коју су браниле огромне непријатељеве снаге.

Пошто су истерали четнике из њихових утврђења на другој обали, успостављен је мостобран. У огорченој осмочасовној борби прса у прса, приликом ликвидације осталих четничко-талијанских упоришта на Крчином брду, непријатељ прелази у грчевит противнапад.

У тек отетим рововима Хамид се нашао с неколико другова скоро опкољен. Иза њега Дрина — непрелазна, снежна и мутна, а испред њега — све ближи крици четника. Побацао је ручне гранате на њих до последње. Погледао — свега четири метка у магацину талијанке. Нов талас четника сручио се на већ проређене борце партизанског мостобрана. Чуо се дивљачки поклич четника:

— Хватај живе!

На Хамида је налетео један, али га он обара првим метком. Са преостала три рачунао је на хладнокрвно нишањење; на Крчином брду клонула су још три четника. Сад куда? Али „безметковић" тако мре: група четника била је ту, врло близу, хтели су да га ухвате жива. Један од њих бацио је на Хамида талијанску бомбу. Падајући сав у крви, на руке свога друга, рекао је:

— Не жалим што гинем... четири гада сам убио.

Након противјуриша борци износе рањеног Хамида на другу обалу, у батаљон, где је с посебном пажњом лечен и негован. Међутим, због наглих и дугих покрета и узастопних борби батаљона, Хамид се касније морао придружити дивизијској болници.

Напори у току пете офанзиве, ужасан положај болница, нарочито оних са непокретним рањеницима, учинили су да се на Хамидове ране придода пегавац. У току борби и пробијања на Сутјесци ишчезао је, али не и у сећању својих другова... Желео сам овде само да додам тој великој речи храброст — црте лица и његову доброту. И ево, под тим кровом од наслова и имена и презимена завршавам причу о рођењу још једне пролетерске храбрости која носи лик Хамида Бешировића и морални одблесак наше 1. бригаде.

Радоња ВЕШОВИЋ

ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА КРАЉЕВАЧКОГ БАТАЉОНА

У време формирања бригаде Краљевачки батаљон је по социјалном саставу био изразито раднички. Од укупног бројног стања имао је 124 (око две трећине) радника-металаца из краљевачких фабрика авиона и вагона и рудара из Трепче и ибарских рудника, 16 сељака и 50 ђака и интелектуалаца. Партијска организација у батаљону имала је тада око 35 чланова, а СКОЈ 41 члана. Међу члановима КПЈ мало је било предратних комуниста; већина их је примљена у Партију за време устанка. Но, и поред тога што је била бројно мала, а по стажу чланства прилично млада, партијска организација је имала веома јак утицај у батаљону, чему је, свакако, допринео и његов социјални састав.

На једном од првих састанака партијско-политичких руководилаца бригаде, у Рогатици, којим је руководио политички комесар бригаде Фића Кљајић, закључено је да се од секретара четних партијских ћелија формира у сваком батаљону партијски биро, као партијско руководство батаљона. Нешто касније, по одлуци ЦК КПЈ, у састав бироа укључени су и политички комесари батаљона.

После тог састанка за секретара бироа нашег батаљона одређен је Момчило Петровић Трша. У биро су ушли секретари четних партијских ћелија: Момчило Дугалић (1. чета), Станимир Ђоковић (2. чета) и Витомир Секулић (3. чета). Касније је укључен и Миро Драгишић, комесар батаљона. Сем Трше, који је био студент, остали чланови били су радници.

На састанку у Рогатици постављен је задатак да се одмах почне са радом на идеолошко-политичком уздизању чланова Партије и целокупног састава батаљона. У вези

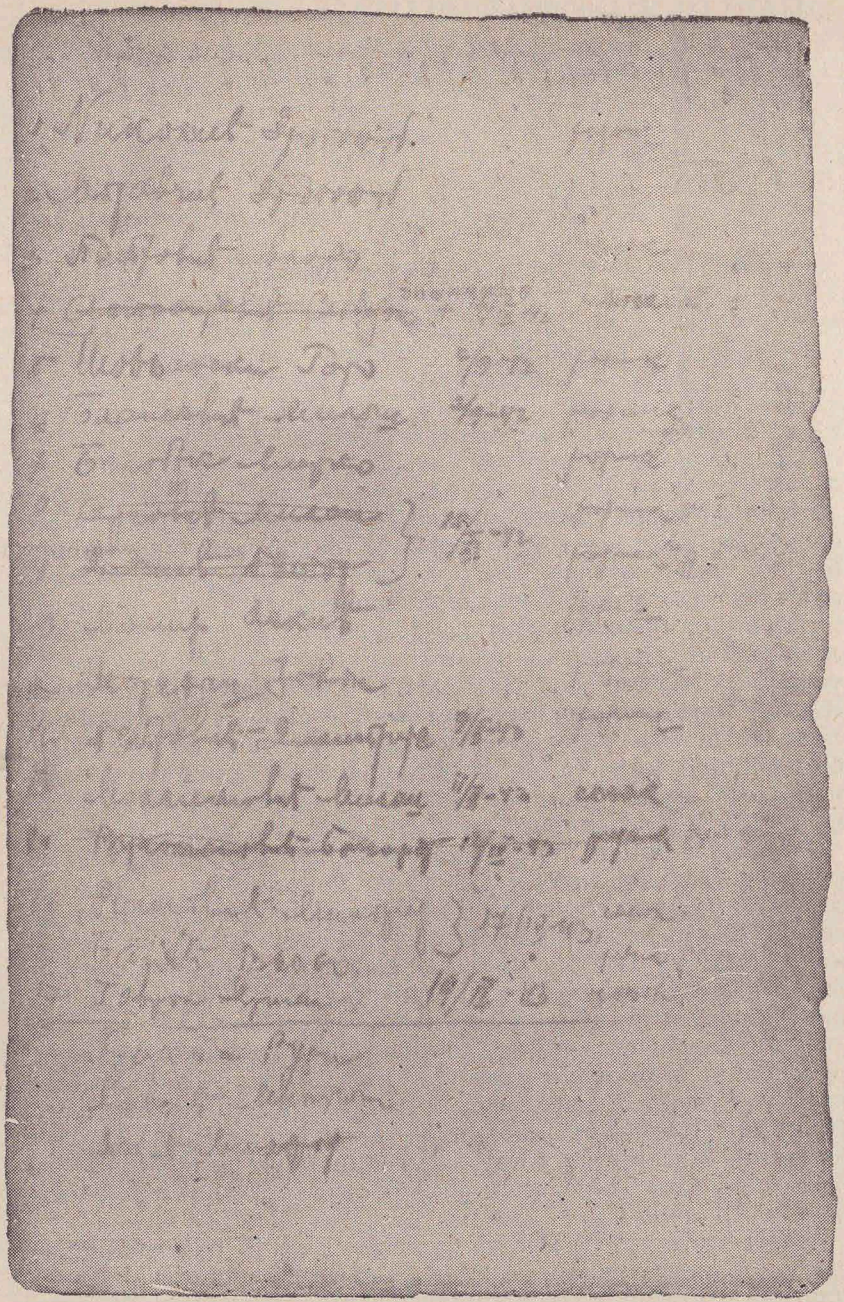

Фото-копија списка чланова Партије Пратеће чете Краљевачког батаљона у марту 1943.

с тим одлучено је да се састанци четних партијских ћелија одржавају најмање једном недељно.

У нашем батаљону још у Рогатици је организован политички и културно-забавни рад по четама. У то време се, између осталог, припремао и програм приредбе поводом Нове године, а у 1. чети су издате и једне зидне новине. Сем тога, на четним конференцијама се дискутовало о актуелним темама из области међународне и унутрашње политике.

По доласку батаљона на Ораховицу (у другој половини јануара), где се дуже остало на положајима према Прачи, развио се врло жив партијско-политички рад по четама и на терену. Недељно су одржавани по један партијски састанак (чешће по два) и по једна или две четне конференције. Сваки дан су читане радио-вести о ситуацији на фронтовима и важнијим догађајима код нас и у свету. Почетком фебруара добили смо од ЦК КПЈ и један програм тема за идеолошко-политички рад у јединицама.

Како је материјал за идеолошко-политички рад био врло ограничен — у најбољем случају добијао се за чету, врло често само за батаљон, један примерак обрађене теме или умножене књиге — то су чете на смену користиле добијени материјал и прорађивале га по групама, зависно од смештаја.

Овај рад се веома позитивно одразио на идеолошко-политички ниво батаљона — порастао је и број чланова Партије (он се у јануару и фебруару готово удвостручио). Већ у марту партијска организација је имала 52 члана и 10 кандидата (у 1. чети 18, у 2. — 10, у 3. — 20, а у штапској ћелији 4).

Омасовљењу чланства допринела је и директива ЦК КПЈ и бригадног партијског руководства да се не секташи, већ да се смелије примају у Партију одани и у борби проверени борци, нарочито радници и чланови СКОЈ-а.

Чињеница да је наш батаљон у овом периоду био скоро четири месеца одвојен од бригаде и лишен непосредне помоћи штаба бригаде и партијског руководства, а да су и чланови штаба батаљона ретко обилазили чете, свакако се неповољно одразила на живот батаљона и међусобне односе у четама. Захваљујући активности партијских организација и руководстава чета спровођен је интензиван рад у четама и на терену где су оне боравиле. Али, да је он могао бити бољи и ефикаснији потврдило се почетком септембра, када су партијску организацију обишли Мијалко Тодоровић Плави, партијски руководилац бригаде и Митра Митровић, члан политодела. Тада су одржани састанци организација и скојевских актива по четама, затим партијског бироа ба-

таљона, а на крају и батаљонска конференција. На састанцима се отворено и живо расправљало о слабостима у нашим међусобним односима и о извесном запостављању партијске организације од стране штаба батаљона, што се осећало још од формирања бригаде.

Ипак, и поред тога што су нека за батаљон животна питања била нерешена, наша партијска организација је била живо ткиво, она је расла и развијала се, била кадра да одоли свим тешкоћама и да се до половине септембра готово удвостручи. Тада је већ имала 83 члана и око 20 кандидата. Тај пораст је био резултат како идеолошко-политичког рада тако и веома доброг борачког састава. Уз то ваља напоменути да је до тада у доброј мери било превазиђено секташтво приликом пријема нових бораца у Партију.

На основу сачуваних спискова партијских организација у неким четама може се донекле видети и слика партијске организације батаљона у првој половини 1943. године. Тада је батаљон, поред три пешадијске, имао и једну пратећу чету чији је списак партијског чланства најбоље очуван. Из њега се види да је крајем априла 1943. у овој чети било 20 чланова Партије (15 радника, 3 земљорадника и 2 ђака). Од осам кандидата четворица су били радници, двојица земљорадници, један интелектуалац и један професионални војник. Према подацима, од септембра 1942. до априла 1943. примљено је 10 нових чланова Партије, што значи просечно 1—2 месечно.

У 1. чети била су 23 члана Партије (12 радника, 5 сељака, 5 интелектуалаца и ђака и 1 професионални војник). Подаци за остале две чете нису сачувани, али се зна да им се састав није много разликовао од 1. и Пратеће чете. Тако се може поуздано рећи да је социјални састав партијске организације батаљона био претежно раднички. После годину дана ратовања губици су углавном попуњавани борцима са села.

Према једном сачуваном списку види се да је за време битке на Сутјесци у 3. (рударској) чети било свега 16 чланова Партије. Мада података о социјалном саставу чланства немамо, ипак се, с обзиром на састав ове чете (радници-рудари), може поуздано закључити да су већина комуниста били рудари. Тај списак указује и на то да је партијска организација ове чете, која је у марту 1942. имала 20 чланова Партије, после више од годину дана, и поред пријема нових чланова, спала на свега 16 комуниста. А то говори да је чета претрпела озбиљне губитке, нарочито у петој офанзиви.

Упоређивањем исто се може утврдити и за партијско чланство батаљона. Само у борбама на Златном бору погинуо је и рањен велики број другова. Изузев политичког комесара, избачен је из строја цео штаб батаљона. У 2. чети су погинули командир и његов заменик, а у 3. (рударској) политички комесар, политички делегат вода и већи број бораца који су махом били чланови Партије.

До краја 1943. бројно стање партијске организације батаљона поново се поправило — било је око 100 чланова и око 20 кандидата. Приближно, то бројно стање организације задржало се све до краја рата.

Уз партијску организацију постојала је и деловала у батаљону организација СКОЈ-а, која је била бројно нешто мања. У њој су, такође, за дуго преовлађивали радници, металци краљевачке фабрике авиона, и средњошколци. Скојевски активи по четама били су снажна подршка партијској организацији у свим задацима и њена кадровска резерва. Младалачки полет скојеваца и претежно омладински састав партијске организације давали су тон животу и раду батаљона. Ослањајући се на њих, батаљонско руководство је са сигурношћу решавало и најтеже задатке.

Јован ШАРЕНАЦ

ДЕМА

Другог имена му не знам*. А зар је то и важно за оно што желим да кажем, што је сећање на ратника, на тог металског радника из Крагујевачког батаљона који је на почетку четврте офанзиве дошао у бригадни санитет?

Био је омален, широких леђа, снажан и окретан. У петој офанзиви смо сви били изнурени дугим гладовањем, тешким маршевима и неспавањем. Били смо налик више на авети него на људска бића. Једино се то на Деми, насмејаном и расположеном за шалу, није много примећивало.

У почетку офанзиве је морао оставити бензинску бубурад, подешену за дезинфекцију одеће бораца. А предано је радио свој посао и једва је чекао да му се пружи нова прилика да набави другу бурад, то најјаче партизанско оруђе против пегавца. Тешко му је падало то „разоружање" — како је у шали говорио — и стално је тражио да нешто ради. Увек се могао наћи поред рањеника, око товара који ваља припремити за покрет, око санитетског материјала, тако драгоценог у тим данима, кад није било изгледа да ћемо до новог брзо доћи.

Ишли смо кроз обруч и било нам је тешко. Умор и глад су нас притискивали. Коње смо морали чувати за још критичније тренутке. Како је благотворно тада деловало његово тихо и полетно: „Шумадијо, родни крају!"

... Морали смо претрчати подужи пропланак, изложен непријатељевој авијацији, киши бомби и митраљеских рафала, па смо мало предахнули на изласку из шуме пре него што то учинимо. Тек што смо сели, нешто затутња као да се проломи небо. Земља под нама поче да подрхтава, дрвеће да се ломи, лети у ваздух и поново с праском пада

* Драгослав Миловановић Дема — Ред.

натраг. У једном трену помислила сам да нам је крај и да у овом паклу од дима, земље, грања и камења нико од нас жив не може остати.

Но кад се све стишало, дођосмо к себи, стресосмо земљу и грање и пођосмо напред. Дема је водио коња натоварена санитетским материјалом и брзо нестао у густој шуми. Ја сам застала у разговору с неким друговима из Пратећег батаљона. Испричаше да је у овом авионском нападу рањен и друг Тито. Али, срећом нашом, рана није била тако тешка.

Тек што почесмо улазити у шуму, испред нас опет бомбардовање и митраљирање. Наша је колона полако ишла, осетно разређена, како би у случају напада било што мање жртава. Ниже пута, у јарузи, поред једне велике букве, опазих неке другове, међу њима и Чарну. Она нешто ужурбано ради, те ми би јасно да је неко рањен. Пријох — кад тамо Дема у самртничком ропцу. Чарна ми даје знак да му нема помоћи.

Тешко ми је, врло тешко. Нема ништа од његовог сна да поново види Србију и сиромашну кућицу у којој његова сирота мајка чека сина...

Призор је неиздржљиво тежак. Стално и једино још изговара: „Дуња, убиј ме". Нема му помоћи. То су му последњи трзаји. Сви смо око њега узбуђени, беспомоћни. Немамо ни носила да га пренесемо још бар пола километра. А и да их имамо, каква вајда кад нема ко ни да га понесе, једва вучемо и сами себе. А на коњу не може да се држи. Чарна предлаже да га не дирамо, ионако је већ у ропцу.

Морали смо Дему оставити. Већ је сумрак. Образује се колона за пробој. Непријатељ је у непосредној близини, а неко из непажње запали ватру. Можда да угреје парче коњског меса. Засуше нас пушкомитраљезом. Ватру брзо угасисмо. Чарна се врати да види шта је с Демом. Пристижу и други борци. Причају како је издахнуо и како је непрестано изговарао моје име. Враћа се и Чарна.

Мрак је већ увелико овладао. Све смо спремили и чекамо наређење за покрет. У том ишчекивању прелиставам пређени пут и искрсавају ми пред очима разне слике. Најчешће једна, веома потресна, из претходне офанзиве — слика тифусара, авети изнурених болешћу, глађу и напорним маршевима. Уз њу и ова садашња — Демова погибија и његове речи: „Убиј ме, Дуња".

Нисам га, као ни многе друге овде, могла сахранити. Остао је у столетној шуми, у подножју једне велике букве, тамо где су пре партизана само вукови долазили.

Дуња ВЛАХОВИЋ

КИША И КОСТИ

Корачање непрекидно; свако се вуче за нечим.

Смањио се корак и војници, умотани у шаторска крила, наказице — носе носила. Псују кишу, своје вратове и рамена. Себи у браду.

По људима топти — удара велики добош.

Их, разапели кожу...

Рањеник се стегао у носилу, тањир воде лежи на стомаку; тежак је, процурела вода до сувих мошница. Одавно је киша у капцима, у веђама — напунила је уши. У телу: мозак топао; глава је кост шлемаста — не да киши на уђе.

Ноћ, погана, гутала и прогутала људе, камен, сваку грану и дрво у шуми.

У црној си утроби: све што пипнеш хладно, љигаво.

Корачање, докле ће да траје?

Диши, зини ако смеш; гуташ воду, кишницу — смрди на зелење, опрала је сваки шумски врх. Зној људски осећа се свуда; киша никако да га спере.

Иди, и прави кораке; за ову ноћ, само то; блата су у планини тврда;лед газиш, свуда је убојито где паднеш.

Идемо ли добро?

А куда, куда?

Напред.

Ђавола, повлачимо се, идемо назад.

Тачно, али где, куда? Волим да знам. Овако сам животиња.

Командир зна.

Иде ли онај Дуња?

Иде и пада; стално треска; сирома, има овчије опанке.

Нека пада. Триста му богородица, не уме да стане.

Неће и не треба. Гази, кишо.

Гази.

У инат гази, да видим шта можеш...

Прокисле шуме, и људи; свака се кост охладила и кутњак осетио кишу; пада у врат, пуни бабину рупу и залази поганица до пупка.

Људа се колона, пужасто се провлачи шумом. Осам носила; носи их чета 1. пролетерске. На њеном је крају Дуња, чувар рањеника. За рањенике је добио торбицу брашна и увек понављану реч „снађи се".

Снађи се: лист зелен, бљутав; кора горка, купина нема, воћка у планини не расте. Киша убила шуму и све је одавно у јазбини, дупљи; сова, што се не јави; птицо, где си; нико не другује с колоном.

Где је кућа?

Иди, мајко моја, нема краја.

На заравни.

Чистина; увек су куће у заветрини.

Под обалом.

На твом носу.

У глави је кућа.

Поред шуме.

И то се зна.

Све се зна. Пази где газиш.

Колона застане; смењују се носачи, киша непрекидно цури, и смрадеж воде подвукао се свуда. Киша ће сваку пору да раствори: на челу, образу и темену; ући ће у крв, направиће водене људе.

Дуња коракне, падне; рашчепрљен у блату — пригњечени рак; браду и колена повлачи по земљи; и за тренутак остаје умирен, киша га залива, глава израсте у велик, мокар цвет; онда развлачи уста пуна блата; пљује комадиће земље (добро је, нису жути).

Рањеник стење, бол нико не чује, односи га киша и набија у земљу.

(Муче нас, носе ... у киши нокти расту ... реке отичу ... ђаволски нокти гребу ме по цеванице ...)

Говори нешто.

Сећа се.

Чега? ...

Зашто си рођен?

Морам да газим, то знам.

Не блебећи.

Кишо, падај, да видим докле ћеш.

Блесуша.

Може све.

Ништа не може.

Војници стењу, пуцају грбине заједно с псовком; ипак, све је шљапат; киша улази у ноздрве, у уста; киша може и да удави ...

(... другарство, коме га доказујемо; буквама, киши ... коме то треба ... цап: сви мртви, одједном; носили би сте лешеве; свако носи свој леш; главо, погано мислиш, изгледа тачно; стан'те блесави другари ...)

И овај прича.

Не, сања; у сну се говори.

Сања оно чега нема.

Читаве ноге.

Гргољи, смеје се.

Можда је ропац.

Не, опет прича; куца срце.

Дуња потрчава, скраћује одстојање од колоне. Од падања боли га стомак и препона.

Нисам се струнио; нисам; а моја се осморка променила; свако је у туђем лику; носи за вас Дуња торбицу брашна, да вас променим; једва сам искамчио од интенданта; направићу качамак, пројино брашно... Бре, стани, кишо, куд си запуцала...

Оклизнуо се низ стрмину и никако да се ухвати за жилу, бусен; немоћан суља се, добија све већи замајац; главом лупи о дебло, немоћно верује да клизи низ мокре коже.

Киша дави и трезни; пипа торбу, сва је некако нарасла; на киши све расте, па и брашно, зашто да не; у торби је тесто, греје га Дуња — постаће хлеб; надуло се и напило; земља је велики писак, куд се све киша не протиње...

Смрде шуме, гажевине лањске, и лист, и сва трулеж шумска; скувано коњско месо, киселкасте слачице увукле се у озон и свуда светлуца пањ — шумска кост; да се прекрстиш... Ветре, растерај облачину...

Дуња устаје, хоће корак, опет се оклизне и падне. Пун џак псовки у небо да пошаље. Дуња пуже, шакама гребе по земљи, коленима се испомаже.

Торба се пробушила и тесто цури низ ногавицу, у блато; киша све опере, само на пешевима остане траг као да се ту мушки живот сасушио.

Иде ли онај матори слепац Дуња?

Па, мајку му, не носи, зашто заостаје?

Сигурно је опет пао.

Ту сам, ту сам. Вршио сам нужду.

Добро је што имаш из себе да избациш.

Болничар и коморџија увек резервицу имају.

Живот је пирамида, другари; ка врху пужемо сви.

Мало је тамо места. У подножју је много шире.

Мрави, мрави...

Полазак. Напред.

Командир је испред колоне; стићи до куће најближим путем. Киша шушти, губар једе шуму, све је сито, нико више не прима воду; ни дрво, ни земља, ни глиста; рупе су све пуне и воде клизе, отичу; гране су олуци, спроводе кишу у мрак, у поноре, тамо су прљави ковитлаци воде.

Зашто лево?

Излазимо на чистину.

Дижи мотку, спуштамо се.

Горе-доле.

Рањеник забацио главу; јабучица постала смрзнута бела коштица; у отегнутом телу све је непокретно. Погодио га метак у вилицу, развалио је и рашчупао језик; тражио је огледалце мимиком, рукама својим — али га нико није разумео; тако су сакрили лице од њега.

(... киша, глатки мишићи; вода је глатка; из стомака расте дрво; боли пупак, киша ископала стомак; лист, здерана жабља леђа; киша, у камену настале ране...

... где смо, у папратовим шумама; вратили се на рану-почетак;

... уме ли неко да мисли...

... огледало, нема га нико у колони; о да је огледало).

Провлачи се колона и као да газе по врелом месу; беже ноге — беже носила; држи и пљуј јед, црева своја; ипак, иде се, шљапат корака киша не затрпава.

Командир: сувише се иде низбрдо; сутра, на положају, неко ће се опет попети у носила; друге одлуке нема: идем да носим.

Стење Дуња, прави корак, овчији опанак гладак, стално га враћа уназад; чуди се што торбу не осећа, верује да се раме навикло на терет. А тесто цурка по пешевима — пужеви голаћи, своје трагове замрсили.

Далеко смо негде, у туђини; земљо моја, зар си таква?...

Све их је оставило, само је киша присутна. Бије лице, усне — плаве натеклине; (ко верује да ноћ може нестати); по дану, киша је лакша. Распашће се колона, отићи ће под лањски лист. Сви говоре: командир носи; опет су скупљени и згрчени, верују да ће стићи; увек је војнику мало потребно.

Да се стане.

Ко наређује?

Ја.

Ко си ти?

Носач број три. Познајем ово дрво. Пре једног часа, овде сам пао и исцепао шињел. Вртимо се у круг.

Сто му богова.

Исуса ти.

Бежи, ту си пао.

Муко...

У кругу циља нема.

Тако је, где станеш, стигао си.

Шта да радимо?

Сунце, где си?

Чекамо зору.

Много ћемо да порастемо на киши.
Виши од шуме; подигнеш руку, пипнеш небо.
Прстом пробушиш облак.
Стани, овде си исцепао шињел. Пипај, познајеш дрво.
Сасвим сигурно, нашао сам комад шињела.
Триста богородица, сунце проклето, скренули смо лево.
Овуда морамо.
Па да, испустили смо изохипсу.
Цврц.
Хајде, не причај. Овуда, за мном.

Киша шљапута, киша и даље једе шуму; људи слинаве, хиљаду пута умивени. Нема песка, прогутао би сваку кап; песак је бог за кишу. Овако, и одела не служе ничему; да збаце са себе све, и голи, бели да крену кроз шуму; рањеници јече и јато ћурака стално над главама; избелеће вода, све, надуће трбухе и лица, очи ће да процуре. Иди — корачање и корачање; носило да се мало гурне, да се једном стигне.

Јесу ли живи?
Дишу.
Куца, куца.
Сви су живи.
Сви.
Одлично; и ми смо живи.
Па где је та кућа?
Горе, горе.
Ко то зна!
Гази.

Мотке су тешке, храпаве, поцепале шињел, искидале рамењачу и пале на кожу и кост.

Могао си да будеш и ти у љуљашци.
Знам, све знам: носим себе.
Е, љуљашке, куршуми нас пењу у вас.
Пада ли киша?
Па чујеш.
Навикао сам се.
А онај Дуња.

Носи торбу брашна. Нахраниће све и свакога. Дуња, слинавко. Где је та кућа?

Да се опет не вртимо?
Сврака мозак попила.
Киша је све попила.

Дуња жмирка, доћи до краја и запалити ватру; велику ватру, целе букве да навољамо; и, кишо, онда падај; и тебе да зезнемо; ватру, сунце скинемо на земљу; па онда дремај, спавај у диму, одмарај кокала.

Једва корача, сав се расправио, млитав; киша га обневидела; верује, лакше би газио да скине опанак.

Одавно већ не чује колону; у недоумици се забленуо у мрак; није залутао, у то не сме да верује; потрчи, киша је јача, букве се размакле.

Крај, да пољуби чистину; ту кућа мора да постоји; пипа, трава је четкаста; пође лево — нема дрвећа; онда десно — нема дрвећа. И даље, спази усек ватре; жури, под ногама жмига трава; ближе, трља очи: отворили врата и пламен сукља; први пут ове ноћи види косо падање воде из неба.

— Стој, ко иде?

— Ја... ја...

— Матори слепац?!

— Најзад кућа; где су?

— Унутра, спавају — стражар се слободно раскорачи, запишавао је кишу.

У земљаном предсобљу пара и дим обневидоше Дуњу; када се привикао; људи смлаћено леже свуда, подавио их умор; под њима отичу барице; са греда висе комади одеће, ћебад, шаторска крила, — испарава се, пламени колутају и киклопске сенке расту по дрвеним зидовима куће; отвара мала врата и улази у собу; са пода ваља се смрад рањеника.

— Седи и затвори врата; ти си онај што остаје? — рече командир.

— Ја, Дуња.

— Много си заостао, читав сат.

— Не видим те — простења Дуња.

Влажан и мокар, пипао се; мутило му се по глави, хтео је себе да иштипа, живу присутност своју да докаже; у бутинама дрхтавица, умор је секао ноге.

— А има ли некога овде?

— Обилазили смо около и звали; нема никога. Дошли смо са југозападне стране, преко седла; кућа је у страни, као што смо претпостављали; испред нас ливаде, Гојкова коса.

— Тамо идете?

— Да, преко косе! чета мора да се одмори; ова ноћ нас је упропастила; три овце да закољем па нешто да поправим.

— Ко да их нађе! — очајно рече Дуња, пипао се по торбици; сувише мекана, лака.

— Шта је, лези и спавај; ти као да си се упишао.

— Ма није — на торбици је пронашао балаву рупу; тврдо је сазнавао: све је исцурело.

— Рано одлазимо — командир је зевао.

— А моја веза?

— Штаб болнице, није се истопио на киши. Хајде, иди спавај; много гњавиш.

Дуња изиђе из собе, привлачио га велики пламен из огњишта; угура се међу људе и пањеве.

Пробудио се између нагорелог пања и неке црне обловине; будан, утврди да лежи поред велике карлице; језиком опипа усну; шакама трља лице, скида крупне љуске пепела; укочен и мемљив, присећа се да би требало најзад видети шта је у торбици остало; нагло отвори једно око — па друго; као да тиме мења себе, своју судбину; над главом верига, црна кост; около: празно, чета је већ отишла, и он је сâм, једини који може да иде; мора да устане, нечим рањенике да залаже.

Окренуо се према вратима; шака сунца лежала је на прагу; изишао је из мрака преко греда, угашене ватре и разбацаних пањева. Стајао је у вратима и гледао плавило неба; ширио руке до довратка и остајао разапет у главном отвору куће; сунце је пљускало по лицу и гуши; раскопчавао је копоран, чакшире, задизао кошуљу; нека сунце тресне у стомак и мошницу; окретао је и црне лактове према звезди коју Срби највише псују.

Пеци; стврдни све око себе.

Кезио је зубе прљаве и још јаке, нека их сунце изгризе; зинуо је, зевао; жвалавио је од среће.

Испред куће жутео се од влаге дрвљеник. Траве се кострешиле према небу. А далеко, Гојкова коса — зелено просути јед; по ливадама је опажао људе, кратке колоне које се пењу. Онда је огрејан обишао кућу; вратио се и погледао у торбу; доброћудно је веровао да ће и тим остацима теста нахранити рањенике; гребаће кашиком по торби, и скуваће танак скроб; а онда их убеђивати да је качамак; морао је најзад да уђе у собу, код рањеника.

На вратима га задржа смрад. Шаком превуче преко усне, онда нагло:

Добро јутро, зора сванула, трчи трчуљак по кући врсуљак.

(не ваља, на то су навикли; досадно, зијају у таваницу).

Добро сте спавали; мрачно је, отворићу прозор

(равнодушни, њих не занима прозор; погледајте ме, ни то).

Светлост нас чини веселијим.

(брљам; прелази на конкретно).

Прво саопштење, слушајте! Вести повољне: наши напредују, заробљено четрнаест Немаца и два тешка бацача. Освојена кота 906. Другови, ви сте ратници, знате шта су „тешки".

(нико главу да покрене).

Друго: велика руска офанзива.

(тако, двојица се покренула; полако, чућу и ваш глас).

Треће: успостављена веза са савезницима. Познато је да су официри дошли; видео сам једног од њих, долазили до штаба болнице, инспекција, униформа каки боје. Најважније: шаљу гриз,пиринач, кромпир сушени, чоколаду. Рачунам да ћу већ сутра све то добити.

(тако, сви ме сада гледају; помало верујете; а шта да вам кажем).

Бацају месо, шунку; сланину не би смели да једете; амерички сир, жут; завоје и лекове; неко ће бити одмах оперисан.

(заустави се, довољно је).

Четврто: овде остајемо дуго; сигурно место. Иза куће шума, такву нисте видели . . . Ма знам да сте видели шуме, али кућа је сигурна од авијације. То је битно, руководство је знало где нас је послало. Данас успостављам везу са штабом болнице.

(дуго мељем . . . напред, Дуња . . .)

Сати је седам; по сунцу ценим.

Киша . . .

(тако, волим глас да чујем . . .)

Не пада, сунце притисло земљу . . . У глави шушти, премор. Биће доручка, полако другови; прво једно унутрашње саопштење: решио сам да вам променим сламу.

(опет равнодушно; не дам се, жилавко је Дуња).

Нову овсену сламу; стог је иза куће; неначет, лепо зденут — и после кише сув. Да вам буде меко, овсена слама је здрава . . . за плућа . . .

А кога има овде? Ми смо ту; зар то није довољно? Испред нас наше јединице. А овде, напуштена кућа.

Напуштени.

(пази, гадна реч; сад Дуња . . .).

Нашао сам велики бакрач. Испарићу вас, то прво да учиним; да вас ослободим белих напасти и сврабежа. А голи? . . . То је незгодно.

(ништа не верују; гњавим).

Онда само сламу. Донећу много сламе. Цео стог ћу да пренесем. Дуња може све. Упамтите, какав душек, има да шушти . . . свила; од сламе највеће госпође праве шешире; кроз сламу пију лепа пића; од сламе се прави кров и женске ташне. Биће меко, стрпљења.

Пуно сламе; сваку кост да одморите. Направићу вам узглавље. Зашто да будете без тога? Зашто? Питам се: зашто?

Скувај воду.

А, вода. Умићу вас; прво хоћу да вас умијем. Лепо, потпуно: уши, врат, леђа; тако се ради у свакој болници.

Па добро, знам, киша вас је спрала. Али крмељ постоји;

сваке ноћи израсте. Шта сад кажете. Дуња је ту да вас слуша. Заповедајте, другови. Дуња вас слуша; шта год хоћете. Прво сламу . . .

(заспали; уморио сам вас, спавајте . . .).

Дуња излази и опет је на каменом прагу куће. Далеко види Гојкову косу у планинским ливадама, понегде зелену раван секу оштри рубови голе и жуте земље — остаци зимских усова; у тим сливницима трава никада не стиже да израсте, војници се вуку у гомилицама, корак по корак. Дуња ослушкује рафале, верује да се нико не приближава.

Онда трља очи, да га сунце није заслепило; да га жеље нису некуд одвукле, лик му се променио, али глава није; трава је зелена; небо је плаво; на рукама десет прстију.

Никако неће да верује: код дрвљеника петао кљуца; пиргав, кобилица сувише истурена напред; петао се помера, размахује крилима.

Ти, откуда; рођени, имаш и кљун и батаке; откуда, ђаволе пернати. Рођо, кукурику . . .

Петао је опрезан, диваљ — одмиче од дрвљеника; стално својим косим погледима неповерљиво одмерава Дуњу.

Дуња узима пушку, легне, ноге опружа према орњишту; пушку наслања на праг — нишани; певац се помера, губи се у ливади; миришу млада блата и расквашени дрвљеник; Дуња повуче.

Богаму, закочено.

Кија, полако откочи пушку и петла смешта у гајку; прво улази креста, па петлова глава; онда спушта још ниже, бело месо гаћа; петао је ту најшири, испршен према ливади, косо погледа према Дуњи. И пушка не опали.

Дуња загледа, спустио се окидач; у киши је све прокисло; поново репетира, убацује једини метак; певац се више одмакао, али је опет у гајци; повуче ороз, — пушка остаје мртва; певац размахује крилима снажно, хоће целу ливаду под себе да покупи.

Болничка посла, један метак, као да је од злата; и ја сам ратник, пишај, боже . . .

Баца пушку, узима мочугу и полако полази према петлу. Али певац је зверка, отцупка низ ливаду. Дуња крије мочугу иза леђа и, у трави сенка: сапети грбавац.

Заморен, враћа се према кући. Присећа се велике карлице: певче, уловићу те.

Дуго саставља нађене узице и лику; најзад употреби и свој каиш; тако добија подужи конопац; узима карлицу и поставља је код дрвљеника; таквом је замком некада ловио голубове и грлице; нестрпљив је, одлази код рањеника, мора велику радост да саопшти.

У соби важан, нешто раскорачен:

Храна је увек најважније, особито за рањена и болесна човека.

(мисле да сам луд . . .).

На помолу добар ручак. Пронашао сам певца. Петла, ура, другови! Не верујете, знам да сумњате. Проклетник, неће да кукурикне.

(Баш сам баксуз: сад ме сви гледате . . .).

Не сањам, на часну реч; проверио сам све, где је стајао и кљуцао. Гађао га, али проклете кише, не ваља пушка. И зато ћу да га уловим, наместио сам карлицу уместо корита. Чекаћу га цео дан. Намамићу ту глупаву птицу, стрпљив сам. Живинска супа, спас.

Петао закукурика, чудно, промукло; онда опет понови своју песму.

Певче рођени, шта сам рекао? Дуњи верујте у све што вам говори. И да га не уловим, вечерас стиже провијант из болнице.

(ово нисам морао, лабав сам на језику).

Дуња излази на праг: нигде петла. Одлази иза куће и код стога сламе угледа жену. Наслоњена о стог и окренута према сунцу — дрема; тако се и коњ у запрези одмара.

Приђе јој ближе, она не обрати пажњу на њега, само је истезала главу ка сунцу. Жмурела је, сва у свом одмору, без мараме и плава; косу је савијала у безброј ситних витица, па су све заједно правиле пунђу; касније, када се боље загледао, разлучио је: од нечешљања, коса се сама упредала, а од лежања на темену створила се велика гука косе.

— Ко си ти?

— Ја, зна се — одговори жена, не реметећи свој наслон у сену.

— Како то „зна се“?

— Жена сам, ваљда видиш.

— То видим, а зашто жмуриш?

— Ко гледа у сунце?

— Ово је твоја кућа?

— Моја.

Дуња је чачкао уво, онда се трљао по врату; зашто се не помери, није се залепила за сламу.

— Ушли смо, од ноћас ту станујемо.

— Ако.

Где си ти била? Викали смо.

— Ту — отеже једносложеницу колико се год могло; и онда се окрену према Дуњи; плаве, испране очи, као да стално плаче; пљуцкала је у говору, без два предња зуба — рупа на деснима, црвено-плава. Сува, кошчата, нешто повијена преда се осећала се на земљу, на клијање кромпира.

— Имаш кромпира.

— Мом се оку не да ништа сакрити — с висине као птица штакара погледа у Дуњу.

(шта јој то значи . . .)

— Питам: имаш ли кромпира?

— Немам.

— Смрдиш на кромпир — продра се Дуња.

— Чујем ја, ако.

Стог је отпуштао влагу; овсена слама воњала је на мокраћу и трули купус; сада примети — жена је боса, огромне црне ноге, прсти тврди, скамењени кромпири, — отпочивају у трави.

(како иде; ступасто, потрчи, и не знаш како; ослободити је, смешкати, то прво . . .).

— А где спаваш? — пријатељски упита Дуња.

— Тамо.

— На дрвету?

— Испод, у трапу.

— А зашто не у кући?

— Па ви сте.

— А јуче?

— Долазе, долазе.

— Брашна?

— Мом се оку не да ништа сакрити.

Клати сувом главом; извлачи јој се шија, црна, танка, као у птице; стално подиже веће и шаком брише увек мокру усну.

— Јеси ли мајка?

Опет врти главом, загледа своје ноге, онда жмирка према сунцу.

— Никада ниси рађала? Толика жена.

— Јесам.

— Сад си сама . . . А деца?

— Помрла; нешто отишло.

— А муж?

— Одвели га.

— Ко?

— Муслимани.

— Неко ће да се врати.

— Чекам.

Опет се наслони на стог, извуче једну сламку, стави је на језик и поче кутњацима да је гризе; загледа се далеко у модре лукове шуме.

— Имам болесне људе.

— Ако.

— Тешки рањеници; поломљене ноге, груди, некоме и руке; главе су читаве — мозак.

— Ако; ратујете.
— Шта то говориш.
— Ничега нема.
— Полако, можемо нешто да нађемо. Шта ти једеш?
— А ти?
— Ово је твој певац?
— Мој.
— Појела си кокошке — раздражено рече Дуња.
— Други, други су узели — пискаво одговори жена, још увек ослоњена на стог.
— А певца?
— Па шта, један певац — један дан.
— То хоћу; један дан. Потребан ми је леп дан, само један, добро си рекла.
— Па после?
— Нема после; после не постоји.
— Како да нема?
— Постоји сутра: а то је цео дан; нов, шта се све може у једном дану; направиш човека. Имаш главу, руке читаве, ноге.
— То је остало.
— Заклаћу певца. Узећу га.
— Нећеш моћи.
Жена је остајала мирна, раширених ногу на ливади, слабо ослоњена на овсену сламу. Сунце је пекло, почела је да се осећа боровина.
— Леп дан.
— Опет ће кише; увече — рече жена.
— Ипак ти једеш — тихо рече Дуња.
— Идем у шуму.
— Тамо си сакрила козу; знам, ти си бестидна жена.
Ширила је усне, опет се указивала румено-плава рупа; подизала је веђе, кожа код браде се скупљала: то је био осмех.
— Уклета.
— Јесам.
— А шта у шуми?
— Корење и гљиве.
— А где су печурке?
— Око пањева; трулежи . . .
— Све је код тебе неодређено.
— Ако.
— Немци ће узети певца.
— Ако.
— Њихове пушке раде; сасуће певцу цео рафал. И кућу има да упале.
— Ако.

— Како си блесава, тебе ће да убију.

— Ако.

Ветар је долазио из шуме, повијао боровину; нешто ниже шуштале су букве.

— Жено, певца морам да узмем. Да се торба није пробушила, прошла би некако; опет сумњам.

— Црна ти је душа.

— Црна, гарава од дима. Живина је за рањеника лек.

— Нема лека.

— Има: један дан, то хоћу.

Жена је ћутала; жвакала је влат сламе, узела је другу; Дуња је одсутно гледао у њене црне ножурде.

— А извор, где је?

— Лево, више куће.

Оставио је жену код стога сена; узео је бакрач, напунио га водом; с прага је погледао у постављену карлицу: петла није видео.

У соби осети јачи смрад; нешто се распада, дуго је постојало у земљи: корење неко, цвекла; трула кост, смрде им уста, цела кожа; одећа се потпарила и сврабеж захватио мршава тела; пуштају гласове чудне као да се неке шиљасте траве цепају.

Умивање, биће лакше; па онда кувани певац; све ће бити; немам сапунића, али планинска вода освежава; а што ће сапун, кожа је ионако посна; уснице ти испуцале, другар, као кора; убиће Дуња зеца, на нашем путу можемо и на то да наиђемо; зечји лој је најбољи за усну, за кожу уопште; то знају удовице.

Признајем, реч могу увек да дам; јесте, и ти ћеш добити дрвену ногу. Руси све могу, трчаћеш. Напољу је сунце; иза куће велики борови; умусио си се нешто . . .

(Како се човек брзо хлади . . .).

Дуња га покри, остали непомерено гледају у таваницу. Излази и затиче жену код стога, увађану у сламу и даље окренуту према сунцу.

— Да ми помогнеш, умро ми један.

— Ако.

— Шта говориш?

— Ако.

— Ти си луда.

Жена се одлепи од сламе; ишла је иза Дуње, погнуте главе, замишљена, као да броји прсте на босим ногама. На прагу жена кратко закука.

— Моја кућо, јој. црна ја. Животије, за што смо правили зграду. Где си, Животије, — нагло престаде, опет је чудно озбиљна, у пасу превијена. На вратима је застала и пропустила Дуњу; у соби се само прекрстила.

Дуња, још један певнуо; певамо брзо, остало нас шесторица.

Извукли су оба леша из куће; Дуња им главе прислони уз стог; на воштена лица падоше прве муве.

— Завлаче се у нос — рече Дуња.

— Врше свој посао.

— Шта кажеш?

— Претвара га у земљу.

— Донеси мотику, риљ — шта имаш; морамо да копамо.

Дуња оде од стога и одреди место на ливади за раку. Око сунца створила се прозрачна белина; и то је умањило припеку.

— Биће кише — и жена спусти алатку, остатак неког риља.

— Овим да копам. Имаш ли секиру?

— Немам. Биће кише.

— Неће бити; лепо је.

— Знам, доћи ће облаци. Скупљају се на Црном врху. Копај.

— Морам, а ти привлачи камење... Где ти је певац?

— Лута. Хоћеш заједно да их закопаш?

— Хоћу.

— Ако. А крст?

— Ставићемо два велика камена; белег; крст иструли, дрво је земља. А камен урасте, остане. Када би могао да навалам велико камење.

— Ветрови и кише донесу земљу и трулеж; прво никне боца и камен испуца. Опет ништа. Како се овај звао?

— Далматинац, гледао је море. Видиш, они су дугачки људи.

— Море, дубока вода?

— Планина стане у море.

— Ако.

Закопали су лешеве ћутке.

Док је намештао камење сељанка се некуд одвукла. Нешто касније пред кућом је викнуо: жено, где си? Било му је криво што јој не зна име. Онда се привукао карлици; петао је долазио голуждрав и весео, крилима је терао пред собом ливаду. Дуња леже поред дрвљаника, погледа у косу: војници су теглили носила.

Ко је у љуљашци? Носе, срећни да дођу овде. И ношени се надају.

Певац изрони из траве; застаде, ослушкивао је пуцњаву. Над косом се скупљали облаци; Дуња поче да ваби петла.

Зашто не долазиш; тако си се наместио да би те и

ћорав погодио; учини корак, још један; не бој се, не гутам перје. Хајде, рођени, тако; опет си стао, шта си то пронашао?

Дуња гњечи земљу, прави земљано зрно кукуруза и баца га певцу; сувише је пребацио и петао прерано открива лажна зрна.

Доћи ћеш ти мени, велики сам жилавко; много се гордиш, као да си дебео и од расе; шака меса, пиргаво, кусо; убиле те кише; лењивац, ниси се ни просушио а било је сунца за толико; боже, ружнијег певца нисам видео.

Ниси ни певац, баксузе голуждрави, где су ти коке; пањеве табаш. Заклаћу те, на часну реч, нећеш ни да писнеш; упоран сам ја: мазга из резерве... Ипак, живот си: грумен врелине. Опет се кукољиш, да ми је добар метак; вала, певче, морам да признам, одавно нисам пуцао. Кукурикни, ниси блесав као твоја газдарица. Припуцало, шта земља у себе муниције не прими...

Направићу чорбу, раскуваћу те целог. Свакоме по комад меса, на шест делова да те поделим; за себе узимам главу и ноге; оглодаћу петловске ноге да боље трчим. Помери се, ниси ти ништа; сврака си ти!

Хајде, тако, још два корака; цупни, злато, па мушкарац си; шта се плашиш, то је карлица, срао си по њој; а ниси ружан, твоје перце је пиргаво, граоран...

Певче, суђено ти је да нестанеш; зато си и дошао на свет да нама људима послужиш. Какав ти је живот у овој пустињи, самцит, без кока и супарника, једеш црве, бубе. Дивљак си, плашиш се мене, човека.

Све ближе пуцају, а ти отежеш. Не ваља; триста ти богова, шта кљујеш? Па ти побеже!

Чуо је кораке иза куће; неко је долазио; за сваки случај Дуња повуче конопац и карлица паде. Устаде, седе на дрвљеник. Појавише се двојица партизана; један од њих, огрнут пелерином, учини му се познат.

— Здраво, ја сам комесар болнице.

— Знам те — рече Дуња. Већ је био устао.

— Откада си овде?

— Ноћас смо стигли.

— Сам?

— Потпуно, и рањеници. Мени се увек дају најтежи.

— Јасно, немаш ни једног коња и нико не може да иде.

— Сасвим тако. Из болнице?

— Немамо коње, ни људе. Потпуно празно, ничега од хране.

Комесар се окрену око себе, приметио је у трави карлицу. Низ Гојкову косу спуштале се чете.

— Предвече ће овде бити Немци.

— Сигурно?

— Да, наши не могу више да издрже. Иначе, пробој је извршен код Балиновца.

— Нисам чуо. Где је то?

— Чуће се, извршила пролетерска. Доле, право — одсутно рече комесар. Онда подиже главу:

— Ти си слободан.

Дуња је стајао опуштених руку; сметале су: да их завуче у џепове, најбоље да не постоје.

— Слободан си — понови комесар.

Никако се није померао, облак их је потпуно заклањао од сунца.

— Слободан си, разумеш ли, иди у болницу, наћи ћеш их у покрету.

Онда се комесар окрену према кући; велик облак бацао је сенку на дрвљаник и зграду.

— Куда? — уплашено упита Дуња.

— Да им саопштим: ко може, нека се подигне.

— Не може нико.

— То знам.

Дувао је ветар и облак је мењао време; осећао се полен са ливада; смрдела је аптовина и дрвљаник је постао црњи.

— Дуња, морају све да знају.

— Свима саопштаваш? — тако упита Дуња.

— Свима.

— Да им кажем ја, боље је — рече Дуња.

— Не знам умеш ли.

— Не бојим се . . .

— Шта ћеш, Дуња? Не можеш да их претвориш у бубе. Нема се куд, Дуња.

— Заклаћу певца; много сам им обећавао.

— Певац . . . комесар га је загледао.

— Ту је, мота се.

— Одмори се, Дуња.

— Нисам ја луд. Певац је кукурикао; у земљу је набадао кљун, гледао сам трагове, као да си ексерима тукао.

— Верујем, Дуња Па, ето, чинили смо све.

— Хтели смо, а сад их остављамо; побиће их; муке отишле у кишу.

— Није, Дуња, памтимо — рече комесар.

— Зар нема ниједног коња? — раздражено викну Дуња.

— Нема.

Дуња седе на дрвљаник; загњури главу међу колена, јецао је без гласа, мршава рамена купила се до ушију. Ветар је постао јачи и облак је променио време. На дрвљаник је падала ливадска полен.

— Стани, куда ћеш? Договорено, ја саопштавам — одједном рече Дуња.

— Пази, не сме да испадне да смо побегли.
— Разумем: а коме то треба?
— Свима.
— Разумем.
— Онда здраво, Дуња.
— Здраво.

Опет сам, упорно намешта карлицу и седа на дрвљаник; чека пернато живинче; и певац долази ливадом.

Посна тела... Певче, то су живи људи; срца постала танка, дишу кратко — сви су стаклина.

Ноге, ноге су увек важне. А свима је то некако поломљено; изгубили су снагу и да пузе. Да им саопштим: одлазим... За која говна тебе ловим; мала си радост, певче, муку не умеш да скратиш. Па, хајде, пођи, замисли жуто зрно...

Фијук мине натера Дуњу да се приљуби уз дрвљаник; заглуши га прасак, по њему је прскала земља и тршљика. Подизао је главу: карлица лебди чудно, некако дуго — у небу, мрска корњача; црна, треснула је распукнута, а горе остаје крваво перје у ковитлацу.

Откуд маслачак — забезекнут, пљује земљу.

Перца се ковитлају, падају надоле притиснута облаком; Дуња их прати како одлазе и на кућни кров.

Утрчао је код рањеника, они су сви гледали у таваницу.

Грунуло, мене пребацило; а певца разнело.

Нису га ни погледали, сви су у таваници; Дуња стоји и не уме више да говори; боље је ћутати, чини му се да има много мушица у соби. Излази, с намером да се поново врати.

Са прага: низ Гојкову косу све више се спуштају; и падина раља беле и тамне печурке; утапа их у себе ливада. Стубови дима лелујају — у њему је неки певац. И онда одлази до трапа. Виче:

— Јеси ли ту?
— Пуца.
— Шта радиш?
— Седим — одговори жена.
— Изиђи наполье.
— Нећу, бежи.
— Одлазимо.
— Ако.
— Певац је пропао.
— Ако.

Дуња се сави и провуче се кроз отвор трапа; смрди прокисло земља и кокошије ђубре.

— Певац је ту спавао.

— Ту.

— Шашава си.

— Ако.

— Пијана си; откуд ракија?

— Ништа.

— Ти си добра, имаш ракију. Жено, учинићу нешто. Теби не треба више; доћи ће Немци; долазе.

— Ако.

— Извуци се из јазбине; бежи у шуму, они брзо пролазе.

— Ако немам ништа.

— Све имаш.

Мине падају близу дрвљаника; земља се у трапу љуска, опада по Дуњи и жени; не може да види њено лице, а то жели.

— Пијана си, несретнице, треба ми једна порција. Нема се времена. Певац је отишао; свакоме по три гутљаја. Нека спавају весели, нека тако помру.

— Ако.

— Долазе, мораш да даш. Жено...

— Ако.

— Лупићу те!

Напипао је њен врат — танак, испуцао; стезао га, ближио ка земљи њену главу; гушио га кашаљ и прсти се све више заривали у кожу и жиле; она је истезала ногу; гурала трап, ширила га лећима, целим телом; када је глава пала, звекнуло је; одмах је напипао литрењак.

Извукао се из трапа; уплашен, није гледао своје руке; куршуми су подизали треске око дрвљаника; стезао је литар на грудима, крио га телом од метака и утрчао у кућу.

Свима, свакоме подједнако. Ту је и певац, у љутој водици је све; мученицу, не бој се.

Болесне главе се покрећу, претучено, једва.

Спавај и певај, како год хоћеш! И за тебе има, мала ти глава, очи се гасе брзо; румениш.

Полако, иза тебе; љуљај се, нећемо више на љуљашци да вас мучимо... А ти, нећеш?

Рањеник без пола језика и криве вилице жмири; под покривачем показује на пиштољ.

А ти ћеш да пуцаш; нека неко пуца...

Погледа Дуња око себе, клати празна литра.

Спавајте. Е па, због ом, другари.

Махнуо је руком и изишао из куће; низ падину светле шлемови; рафали буше дрвени кров зграде, циче суве даске.

Дуња залази у боровњак.

Не окреће се.

Антоније ИСАКОВИЋ

ХЉЕБ И ЧАСТ

Боровно смо двапут освајали. Кад смо га први пут узели, морали смо се предвече повући, јер нијесмо успјели да одбијемо противнапад. Моја чета је била смијењена и ми смо пошли на одмор. Како је киша падала читав дан, били смо мокри до коже. Док смо ишли према шуми, на сваком кораку чуло се како вода штрца из подеротина наше обуће. Пошли смо неколико стотина метара по путу који кроз густо набивену шуму води према Драгош-седлу, а онда смо, код првог потока, скренули с пута и зауставили се да ноћимо.

Иако је још био дан, овдје је владао мрак, јер слаба дневна свтјетлост није имала снаге да се пробије кроз густи сплет грана високих различитих букава. Чини ми се да ми нијесмо волјели букве. Не само ове које су нама, покислим, озеблим и гладним, овдје, у овој као вучје вилице врлетној долини Сутјеске, замјењивале дом, него иначе — нисмо волјели букве. Обично је било тако да тамо гдје оне расту нема ни хљеба, ни куће. А нама је ово био други дан без икаквог оброка.

Шума је била пуна оборених сасушених стабала. Наложили смо велике ватре и тако, сједећи уз њих, сушили ону страну окренуту ватри, док бисмо другу заклањали од кише шаторским крилом или нечим другим. Мада се оброку нисмо надали, он је ипак стигао. Килограм јечменог брашна скуван у двадесет пет литара воде, за нас је значио гозбу. Пола војничке порције млаког, скоро прозирног скроба могло се попити и на душак, али то није нико учинио. Свако се старао да што спорије срче. Они који то нису могли при-

мицали су порције ватри чекајући да скроб ускључа, а онда су полако, као да скидају кајмак, помало захватали по површини и скоро побожно сркали. Из неког набора са кабанице којом сам се био покрио преко главе у један мах бучно потече дебели млаз воде право у моју порцију и она се напуни водом, која се, измијешана са остатком скроба, бјеличасто замути.

После вечере припремали смо лежаје. Најприје смо наломили по нарамак букових грана које смо осушили на пламену, а онда их пажљиво послагали око ватре на мокру земљу правећи себи постеље. И на таквим лежајима предавали смо се сну и будним стражарима. Киша је по нама лила сву ноћ, а ми се нисмо будили, већ смо непомично лежали као да смо крпе које су, отежале од воде, подадале с високих грана поред случајних ватара.

Рано ујутру крећемо у напад остављајући за собом угашене ватре. Букова стабла са којих смо скинули кору да бисмо остругали и појели сладуњаву мезгру гледају на нас у овом влажном мраку као авети.

Напад изводимо као и претходног јутра. Моја чета иде десно и залази у шуму кроз коју се, због густог шибља, једва пробијамо. Као да пливамо: разгрћемо кргаво шибље које нас немилосрдно гребе по рукама и лицу правећи ране. Најважније је сачувати очи и имати укочену пушку. Из облака што се долином Сутјеске вуку као опуштена и прљава кравља вимена киша не престаје да пада, и ми двоструко киснемо, јер вода која се скупља на лишћу пада по нама и сви смо подједнако мокри. Од тога као да је и боја наших, иначе различних униформи, које су толико засићене водом да је више не могу упијати, једнака. Иако овакво кретање ствара јак шум, као и први пут, Њемци нас, изгледа, не чују, па смо се и сада привукли на тридесетак метара од ровова и изненада их засули бомбама и ватром из митраљеза и пушака. Ди бисмо се докопали њемачких положаја, прво морамо прећи пут, који је, у ствари, више ододерина. Јуче је на њему остало неколико Њемаца. Пребацујући се преко пута видјели смо их како леже на истом мјесту. Лица и руке бијеле им се као хартија. У наборима блуза и чакшира мирују локвице воде. Мирује вода и у шљемовима.

Испред свих нас Спасо прави два-три дугачка скока и већ је пред грудобраном првог рова. На грудобрану и око ровова лежи разбацано камење, о које ударају меци и одскачу с продорним зујањем. Срдито прелећу гранате изнад наших глава и протутње с таквом урнебесном хуком да се чудиш како трава не полегне по земљи за њиховим трагом. Читава чета је већ пред рововима. Они су напуштени, али

ми не ускачемо у њих, јер су до пола напуњени водом. Њемци су се само повукли иза ровова и застали одмах иза гребена. Напустили су и митраљезе, који глупо и беспомоћно чуче на својим постољима и чекају да их узмемо. Њемци покушавају да се врате на положаје које су изгубили. С времена на вријеме ивица гребена наклобуча се сивим шљемовима који брзо нестају. Спасо покушава да устане, мало се придигне на лактовима с главом јако забаченом уназад, а онда опет нагло пада. Рањен је. Притрчавам му. Он главом удара о земљу и ја му полако постављам под њу длан. Хоћу да видим гдје је рањен. Питам га, али ми он ништа не одговара. Широко отвара уста и јако срче ваздух који никако не долази. Чини ми се да му то одјећа смета да дише. Скидам са њега опасач, раскопчавам му шињел и блузу, али ваздуха нема. Он више не покреће главу. Један танак млаз крви из десног угла устију полако, преко лица, испод десног уха, силази низ врат и нестаје испод кошуље. Очи је широко отворио и не миче поглед с мене. Читаво његово лице сакрило се иза великих беонњача. Мој друг умире. Наслонио сам лице на његово. Учинило ми се да су му образи хладни као грумен снијега. Одједном чух како ми гласно рече:

— Имам комад хљеба у џепу. Узми га да се не обрукам.

Чуо сам нечији глас како пита ко је узео лопату. Један други и болничарка пажљиво су вадили ствари из Спасових џепова. По прљавој води у рову пловио је комад хљеба.

Радомир ВУЈОШЕВИЋ

Више кревета, поређане једна уз другу, окачене су на белом зиду четири споменице Савеза бораца, четири Тодоровића.

Прва споменица... отац Милан, зидарски радник и члан КПЈ, кога су немачки окупатори стрељали на Бањици марта 1943. после провале партијске организације у Врњачкој Бањи. Отац који се по повлачењу својих синова за Босну није предао, већ наставио борбу...

У Врњачкој Бањи, где га нико није познавао, ухватио је везу с партијском организацијом и активно радио целе 1942. године, све до издаје провокатора Специјалне полиције. Онда су дошли: затвор у Краљеву, Главњача у Београду и стрељање на Бањици...

До споменице оца стоји споменица најмлађег сина, Стеве, рођеног 1924. године. Као борац 1. чете Краљевачког батаљона тешко је рањен у првој борби бригаде на Гаочићима, 23. децембра 1941. Колика је била снага те младости која је одолела тешким ранама талијанског митраљеза што је тог снежног јутра на домаку сеоске школе пробио његово раме и размрскао му кости! Стева се није дао, није клонуо. Док су га болничарке превијале, говорио нам је: „Ништа ми није, верујте!“ Молио нас је да му после акције дамо један заплењени талијански пиштољ, како би му се нашао... Ту смо му жељу за непун час испунили. У смирај децембарског дана, док смо га на импровизованим носилима, пробијајући се уском пртином, носили ка Рудом, београдски скојевац Стева Тодоровић упорно је покушавао да нас убеди да ће за недељу-две бити са нама поново у строју.

Али ране су биле теже него што се мислило. Били смо приморани да га пребацимо у дубоку позадину преко Романије, чак до Шековића, где је заувек остао. Много пута сам се у рату интересовао и распитивао шта је са Стевом, учеником шестог разреда београдске гимназије и чланом Скоја; да ли је жив и у којој се јединици налази. Негде после пете офанзиве коначно сам сазнао за страшну судбину његове младости: четничке банде су упале средином марта 1942. у Шековиће и побиле све наше рањене и болесне другове...

Трећа споменица... две године старији Стевин брат — Александар-Аца, металски радник, дрејер. Пао је, такође као борац 2. чете Краљевачког батаљона, 11. јуна 1942. године, на Гату у Херцеговини.

Био је сушта супротност свом млађем брату. Тих, миран, увучен у себе. Са врло мало речи умео је да прикаже таворење своје породице и своје мучно пробијање кроз живот. Мада је био познати спортиста, играо је фудбал у првом тиму београдског Баска, никада није говорио о томе,

прибојавајући се да га неко не би сматрао нескромним. Увек је без приговора извршавао наређења, не жалећи се на умор, сан, глад. Сећам се добро да је још од Нове Вароши вукао на својим раменима пушкомитраљез, збројовку све до оног сунчаног 11. јуна када је погинуо. Тог дана борба са Талијанима и домаћим издајницима истргла је из наших редова десетину дивних другова. И онда када смо успели да одбијемо непријатеља, једно зрно је погодило металског радника Аџу Тодоровића.

Све што смо могли у тој тешкој ситуацији да учинимо било је то што смо његово тело, излажући се и сами смртној опасности, успели да пребацимо и сахранимо, уз последњу почаст, уочи покрета...

Четврта споменица... најстарији брат Никола-Ница, апсолвент Правног факултета у Београду, рођен 1916. године. Уочи формирања 1. пролетерске и он је био у нашој 2. чети. Касније је отишао на позадински рад у Санџак. Нисмо се сретали све до пете офанзиве. А тада је и он пао — приликом пробоја на Сутјесци, као члан политодјела 3. санџачке бригаде. Завршио је свој живот у хладним таласима легендарне реке.

Непосредно пред његову погибију срели смо се на планинском масиву Вучева. Била је прва недеља јуна 1943. године, а у шкрапама и у увалама око нас још су лежале гомиле снега. Срдачан стисак руку и пољубац били су израз обостране радости због сусрета. Ни тада није знао шта се десило с његовим најмлађим братом, Стевом. Говорио ми је да се распитивао код другова из 6. источнобосанске бригаде и да има изгледа да је жив... Саветовао ми је, као политички радник, а уз то старији и искуснији, да се пазим, како би се што више нас из Србије вратило у родни крај. Знао је да ће ова офанзива бити најтежа... Растали смо се више него пријатељски, не слутећи да ће за недељу дана и он, последњи од браће Тодоровића, оставити кости на бојиштима револуције...

Гледао сам нетремице у четири споменице на чистом белом зиду скромно намештене собе. Гледао сам их мислећи да се са нама у соби налазе и они, осећајући њихово присуство свим бићем. Они су одиста били ту, наши блиски и драги другови...

Нисмо ни опазили да сумрак обавија град и да је време да идемо. Стисак руку, неколико суза у очима и топле речи мајке Јелене:

— Децо, дођите ми понова и што пре, јер кад вас видим, осетим се поносном и срећном, као да су ми живи моји синови.

Милан БЕЛОЈЕВИЋ МАЧАК

САНИТЕТ ДРУГОГ БАТАЉОНА НА СУТЈЕСЦИ

Из Мељака смо 21. маја око 12 часова усиљеним маршем кренули у правцу Челебића. Требало је похитати — у питању су били рањеници и болесници. Уз пут, уз саму Ћехотину, наишли смо на борце 1. далматинске бригаде. Међу њима сам срио многе моје ближе комшије, са којима се нисам био видио од поласка у 1. пролетерску, августа 1942. Неочекиван и пријатан сусрет. Но дознао сам да су пали многи моји познаници. Болни, ненадокнадиви губици. Никад их не могу прежалити. Али у овом ратном вихору све то изгледа природно: једни гину, придолазе нови борци и сви скупа идемо к циљу.

Око 20 часова батаљон је стигао на Челебић. Онако уморни, борци су се из покрета ударили с непријатељем. Борба се водила читаву ноћ. Под притиском наших снага, Немци су се повукли ка Фочи и део њихових снага запосео је Златни бор. У овим борбама погинули су из нашег батаљона Милисав Прелевић и Недељко Ковијанић; рањени су Душан Резановић, Бранко Вучинић и Вучета Чарапић.

Претила је опасност да Немци угрозе прелазак преко Таре на Узлупу наших рањеника и болесника који су се тек почели опорављати после четврте офанзиве. Зато смо их на Златном бору морали задржати по цену највећи губитака. Стога смо, ујутру 24. маја, кренули ка Златном бору и по дану се испели из корита речице Љутнице до немачких положаја. До пред сам врх нисмо могли уочити положаје Немаца, тако су се били добро ушанчили и замаскирали. Овога пута смо, као ријетко када раније, били у сасвим неповољном положају. Немци су били добро утврђени, а наши борци су морали нападати, и то по дану. Дакле, нисмо имали ни ону уобичајену повољну околност — заштиту мрака у нападу. А те борбе за висове Златног бора

трајале су два дана. Колико је издржљивости и хероизма морао испољити сваки од наших другова пентрајући се врлетним странама према непријатељу који је притајен чекао и у одсудним тренуцима постављао прави зид од ватре митраљеза и бацача! На Златном бору смо изгубили другове: Васа Чарапића, Ива Рончевића, Влада Љумовића, Петра Матовића, Васа Рудића и Васића. Рањени су : Гојко Миловановић, Владо Савељић, Владо Шпаљак, Средоје Ракић, Љубо Јовановић, Милован Глигорић, Светозар Грујић, Ђоле Вујошевић, Александар Бјелојевић, Вуксан Вучинић, Ратомир Пирак и Радуловић. На том планинском масиву били смо удаљени од свега — од путева, дивизијске и бригадне болнице, од људских насеља. Санитет се нашао пред изванредно тешким околностима за указивање прве помоћи, евакуацију рањеника и бригу око оних другова који су, иако повријеђени, остали у саставу својих јединица. Ипак, сви задаци су испуњени на вријеме захваљујући великом пожртвовању болничарки Милке и Јулије Вукашиновић, Зоре Петрић, Вукосаве Перовић, Миле Крстајић, Вукосаве Шћепановић, Бранке Вучинић и Јане Бешић, које су биле са нама још од формирања батаљона, као и оних које су касније дошле: Манде Крлић, Марије Рупић, Зоре Шупе, Зухре из Ливна и других. Није било ниједног случаја да се ма коме рањеном другу, макар била у питању и наизглед безазлена ситуација, није пружила свесрдна помоћ. Када се узму у обзир стручне квалификације и услови под којима су се збрињавали рањени и болесни може се рећи да су наше другарице — болничарке дале више него што су могле, а у много случајева су жртвовале и своје животе за спас рањеника. То су сви другови високо ценили и несебичним, храбрим болничаркама одавали свуда заслужено признање.

Сјећам се случаја Васа Чарапића. Био је просто покошен митраљеским рафалом, па је требало извршити хитну хируршку интервенцију. Затекао сам другарицу Зору Петрић како га превија. Помоћу завоја и пинцете враћала му је црева у утробу. Док је она скупљала црева и превијала ране, Васо је ћутао. Видећи како се Васо храбро држи и знајући да му нема спаса, Зори су потекле сузе. А Васо јој је смијешећи се говорио:

— Не плачи, Зоро! Остави ме, сам ћу се некако помоћи! Иди, помогни другима!

Убрзо затим, Васо је издахнуо.

После протеривања Немаца са Златног бора прикупили смо пале другове и сахранили их у заједничку гробницу, негде на врху ове дивље планине, под једном усамљеном јелом.

Када су остале јединице 1. пролетерске и других дивизија прешле Тару, за њима смо кренули и ми преко Узлупа, а исте ноћи смо прешли и Пиву, да бисмо се затим, с крајњим напорима, некако докопали висоравни на Вучеву. Већ два-три дана нисмо ништа јели, осим што је понеко брао разно корење и коприву, па смо од глади и умора били потпуно смалаксали, због чега се пењање на Вучево претворило у вечност. Негде пред самим врхом наређено је да се кретање убрза и да се што пре изиђе на плато, да би се тако осујетио излазак Немаца из долине Сутјеске. Чим смо то чули, оно мало крви прострујало је у нама, живахнуо је сваки дамар, као да нам је некаква волшебна снага однекуд била надошла.

На ово драгоцено парче слободне територије испели смо се пре Немаца. И то је, као што смо касније сазнали, било од пресудног значаја за пробој наших јединица у петој офанзиви и за наш опстанак уопште.

На Вучеву нисмо нашли ни воде, иако је тих дана киша готово непрестано падала. Међутим, пронашли смо нешто друго, за нашу исхрану од посебног значаја — била је то сремуша, нека врста траве из фамилије дивљег лука. Уз сирову и неслану коњетину, била је то доста укусна салата. Партизански јеловник је био „обогаћен", али је сада са те стране запретила нова опасност — од нових обољења.

Негде на Вучеву сазнали смо да је енглеска војна мисија дошла у врховни штаб, спустивши се падобранима на аеродром код Жабљака. Више нас је интересовало што је са Русима и не схватамо што њих нема. Добро би нам дошло било што од њих, оружје или санитетски материјал.

На положајима према Мратињу остали смо два дана. Када нас је сменила нека крајишка јединица, кренули смо ка Драгош-седлу и Поповом Мосту. Због слабе видљивости, кише и мочварног терена, спуштали смо се на циљ готово целу ноћ. А ујутру смо стигли пред утврђени немачки положај на Боровну. Ниже, недалеко од нас, хучи Сутјеска. Наш батаљон, са осталим батаљонима бригаде, имао је задатак да реку пређе у првом налету и тиме омогући прелазак других снага. А да бисмо прешли Сутјеску у рејону Поповог Моста, требало је претходно збацити Немце са Боровна.

Напад је припремљен за кратко време. Током 3, 4. и 5. јуна понављали су се јуриши наших бораца на ово утврђење. Непријатељ је вршио противнападе. Наш батаљон, а и други батаљони наше бригаде које су узели учешћа у нападу запленили су на овом месту већи број лаких и тешких митраљеза. Уједно, Немцима су нанети осетни губици у људству. И док бисмо ми ноћу заузимали Боровно, Немци

би ујутру вршили противнапад и, уз подршку снажне артиријске ватре, поново овлађивали тим положајем који је очевидно, за обе стране био од великог значаја.

У тим огорченим борбама око Боровна, наш батаљон је имао следеће губитке: погинули су Велимир Радевић, Милета Поповић, Спасо Божовић, Војин Ивановић; рањени су: Мића Вујошевић, Станоје Брајовић, Јопо Баровић, Војислав Иковић, Никола Ковања, Глигорије Вранеш, Илија Милијашевић, болничарка Миља Матаругић, Вукадин Влаховић, Драго Вуксановић, Гајић, Душан Радовић . . . И испред нас и позади нас били су Немци. Рањенике је требало извући, превити и евакуисати. Али куда — питали смо се сви одреда. Прича се да је болница негде у кањону Пиве, на Рудинама или ко зна где! Ни носила немамо да бисмо могли носити непокретне рањенике. Сечемо млада стабла и уз употребу шаторских крила и конопаца правимо носила, која су, и без рањеника, за ондашњу снагу наших бораца била сувише тешка.

Свесни положаја у коме се сви налазимо, борци нерадо иду у болницу. Радије остају с нама, у чети. Уверени су да им је ту — у првој борбеној линији — понајсигурније. Оне који се могу кретати и не приморавамо да иду од нас, али што да се ради с непокретнима? Наши редови су тих дана, почетком јуна, били тако проређени да је било тешко одвојити макар и једног јединог борца из стрељачког строја за пренос рањеника.

Киша непрекидно пада. Изнемогло тело хвата дрхтавица. Глад нас је обрвала. Овде нема ни сремуше. А открили смо и то да су немачки команданти забранили својим војницима да са собом носе макар и најмању количину резервне хране. Тако је и тај извор снабдевања пресушио. Треће ноћи јуришања на Боровно запленили смо неколико десетина килограма зоби испред швапских коња. Немци нису рачунали да нам и зоб може добродоћи. Она је одмах подељена по четама и скухана за ручак. Тај ручак ми је остао у сећању као најслађи у животу.

Добро се сећам Божа Божовића, команданта нашег батаљона, како је с муком јео ону зоб. Дуго је жвакао бодљикава зрна и избацивао несварљиве ошуљке, што нисам чинио ни ја, ни ико други. Он је одлично трпео глад, али без дувана није могао. Приликом ликвидације деветнаест талијанских камиона на Лиму, непосредно пред офанзиву, дошли смо до знатних количина дувана и један део смо успели да евакуишемо. И ја, мада непушач, понео сам са собом неколико паклица цигарета. Када је команданту понестало дувана, обраћао ми се с питањем: „Перо, да нема још која цигарета?“ Давао сам му по неколико комада, али

уз напомену да више нема. Ипак, када би му опет додијала дуванска глад, давао сам му преостале цигарете — све до Лучких колиба.

После окршаја на Боровну, које су многи од нас прозвали „крваво Боровно", прешли смо Сутјеску код Сухе и неком козјом стазом пробили се у рејон села Крекова и на Милинкладе. Приликом тога пењања, негде под Трескавицом, испод неког камењара наишли смо на гомиле људских лешева и побијених коња међу обореним буковим стаблима. Преко дана је то место било под сталним ударима авијације и артиљерије — јер је туда водила једина слободна стаза из долине Сутјеске ка Зеленгори и слободи. Наш батаљон је туда прошао баш у сам сутон и, за срећу, нисмо имали губитака. Затим смо у току ноћи, која је била изузетно мрачна, наставили покрет, прешли речицу Хрчавку и ујутру поред ње направили застанак, јер је ту било обиље кописве, која је све прекрила поред речице. Са коњетином смо скували ручак. Иако после оне куване зоби нисмо ништа окусили, чај нам је био доста бљутав.

Око 11 часова почело је напорно пењање ка Лучким колибама. Снага нас је издавала. Ноге су клецале, али су се ипак помицале напред. Пред ноћ смо избили на висораван. Било је ведро време, па се спустила роса с прохладном сумаглицом, кроз коју се ипак могла назрети непријатељева логорска ватра. Куд год се окренеш — свуда ватре. Немци су се грејали око њих. И славили „уништење" наших снага. А треба признати, ситуација је била заиста крајње критична. Морал није попуштао, мада је сваки од нас био свестан да је стање врло озбиљно. Неки другови причају како су официри из енглеске војне мисије предлагали другу Титу да се предамо, будући да је ситуација безизлазна, а да их је он упутио до пролетера, па како они одлуче.

Када смо се те вечери нашли пред одлучујућом препреком, уочи битке од које је зависио коначан исход целокупне операције, наређено нам је да покољемо неколико коња и да припремимо довољно меса за два-три дана. Није се спавало читаву ноћ. Неки борци су били заузети спремањем меса, други су извиђали непријатељеве положаје, санитет је вршио припрему лакших рањеника, а командири су правили планове за сутрашњи окршај. Чим је свануло, кренули смо преко голе висоравни на положај према Орловцу. Непријатељев авион који је у свитање пошао у извиђање спазио је нашу колону и обасуо је митраљеским рафалима и прегршћима ручних бомби. Срећом, само један друг је био рањен. Када смо одговорили ватром из пушака и пушкомитраљеза, авион се удаљио, а ми наставили по-

крет. Било је то 9. јуна. Нисмо били далеко одмакли, када смо ступили у борбу која није престајала до касно увече. На тим падинама Орловца требало је издржати до пада мрака по сваку цену, како би се ноћ искористила за пробијање.

У борби коју је наш батаљон водио на тим положајима, и то на врло блиском одстојању, имали смо прилично рањених другова и другарица. Тога дана, сваки од нас више је волео да погине него да буде рањен. Болничарка Љубица Марковић је приликом извлачења тешко рањеног друга била и сама рањена. На положају је била остала пушка тог рањеника. Љубица се вратила по њу. Било је срамота оставити пушку: непријатељу би то био доказ да смо се почели деморалисати. Немци су опазили смелу болничарку и засули је ватром. Погођена с неколико метака она је пала на земљу претварајући се да је мртва. Немци су, за сваки случај, пуцали још неколико пута у њу, па су је — видећи да се не миче — оставили на миру. Тешко рањена Љубица је остала на ливади од 14 до 20 часова. Када се смрачило, она се провукла кроз непријатељеве положаје и, носећи остављену пушку рањеника, допузала у штаб батаљона, који није ни био много удаљен од тога места. Била је сва у крви, а на себи је имала више од десет рана! Сви смо се чудили како је издржала толике ране и болове. Тога дана, поред осталих, била је рањена и другарица Зухра, болничарка 3. чете, затим другови: Душан Марковић, Душан Иванковић, Милош Марковић, Клемо Пухарић, Деса Лукић, Ђуро Гајић, Ибрахим Поповић, затим, Глигоријевић, Вехид, Ранко и још неки којима сам заборавио и имена и презимена.

Када је пао мрак, брзо смо се окупили, закопали тешка оруђа, како нам је било наређено, и око 21 час кренули низ неку стрмину и непроходну провалију. Неколико коња, које смо још вукли за собом, растеретили смо самара и товара, у тежњи да их провучемо врлетном стазом. Били смо приморани да их оставимо јер нису могли проћи. Видећи како их напуштамо, коњи су копитама копали земљу, вриштали — као да су нас на свом „језику“ преклињали да их не остављамо.

Спуштали смо се најтежом стазом коју смо икада имали да савладамо у нашем рату. Мували смо се тамо и овамо, од дрвета до дрвета или неке стене. Више пузећи него корачајући одмицали смо напред. Нама се чинило да смо били поодмакли. У ствари, када је свануло, утврдили смо да нисмо прошли више од четири километра. Занимљиво је да се, у свитање, у том пресудном тренутку читава бригада нашла заједно у некој увалици између огромних букових и јеловић стабала. Над нама је био Балиновац.

Још један обруч непријатеља. Лепо се видела немачка војска на косама. Нису нас гађали — ко зна зашто: или нас нису били открили због густе шуме, или пак због уверења да ће нас све живе похватати. У то се пронесе вест да су негдје у нашој близини другови Тито, Марко, Моша и други. И док су борци буљили у правцу Балиновца, друг Данило Лекић Шпанац оштро командова:

— Другови, за мном!

И читава бригада се попут лавине сручи на непријатеља. У том заносном јуришу Немци су били готово збрисани. Њихови остаци побегоше ка Миљевини. Наш је батаљон и у овој борби изгубио неколико бораца. Погинули су Божо Јелић, Грујо Грујић, Тихомир Вишњевац и Михић. Рањени су Звонко Михић, Јово Тешан и Дарко Деспот.

Код Миљевине нас је очекивао још један обруч. А онда још један — на реци Прачи. Пробивши се код Миљевине, наше јединице су изашле из тога пакла, који је трајао тридесет дана и тридесет ноћи, и избиле на широку просторију источне Босне, толико пространу да смо били кадри да готово без предаха из непријатељеве офанзиве пређемо у нашу противофанзиву. Сада смо утолили и глад, која нас је месец дана морила. Дошли смо до овсеног хлеба, до млека и стоке. А тада су настале и нове тешкоће за борце и за санитет. Настале су компликације због узимања великих количина хране. Организам се није могао преконоћ навићи на редовну, обилнију и јачу храну. Али свикли смо убрзо. У ослобођеним местима Хан-Пијеску, Власеници, Дрињачи и Зворнику запленили смо веће количине намирница, што је било довољно и за нас и за рањенике. На гладовање у великој бици на Сутјесци се готво и заборавило.

Перо БОГУНОВИЋ

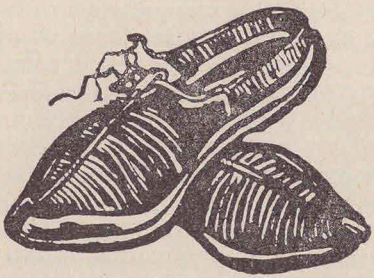

НЕОЧЕКИВАНИ СУСРЕТ

Крагујевачки батаљон је маршевао тог јунског јутра уском стазом кроз густу шуму Зеленгоре, из које се није видело небо. Као курир у батаљону, ишао сам са замеником команданта батаљона Јовом Пејковићем и осталим друговима на челу колоне. У једној јарузи кроз коју је водио пут чули смо јасно звиждук неког човека. Хитро смо сви узели заклоне поред стазе. Ослушкујући смо утврдили да нам неко долази у сусрет. Знајући да испред нас нема наших снага, били смо сигурни да то звиждуће неки залутали немачки војник. Очекујући његов наилазак шапућемо међу собом. Баш у том сашаптавању наилази висок човек у плавој немачкој униформи, са шарцем преко рамена. Лено корача уском стазом. Сасвим се приближио. У том часу заменик команданта је одредио једног другога, чијег се имена не сећам да ликвидира немачког војника.

Били су то дани и неспавања. Ако се нисмо тукли с Немцима, онда смо маршевали. Није чудно што смо најједном осетили жељу да изађемо из те непрегледне шуме, где нема живе људске душе, а још мање каквог насеља. Желели смо видети куће, људе, живот, јер смо се већ око двадесет дана тукли по планинама, шумама и камењарима. После сусрета с овим немачким војником продужили смо марш у правцу одакле је он долазио.

Можда смо прешли цео километар када смо приметили да се налазимо сасвим близу непријатеља. Чујемо галаму

и речи на страном језику. Скренули смо у дубину шуме, приближавајући се непријатељу тихо, с највећом опрезношћу. Зора је, може се видети на неколико стотина метара. Био је то Балиновац.

Наш батаљон се приближио непријатељу на свега сто до двеста метара. Са ивице велике шуме јасно се видело неколико стотина Немаца како се на пропланку комешају, галаме, смеју. Чује се лупа војничких порција. Деле храну. Посматрамо их. Ми већ неколико дана једемо само коњско месо с травом, у најбољем случају кувано или на брзу руку печено. Нечујно смо се распоређивали испред те гомиле Шваба и чекали знак за јуриш. Пристигла су још два наша батаљона и заузела положаје за напад.

Јуриш је био незадржљив. Тукли смо их ко је чим стигао: пушком, пушкомитраљезом, бомбом. Немачки војници се распршташе по непрегледној шуми остављајући топао чај, маслац и остало. Бацали су са себе све да би могли што брже бежати испред силовитог јуриша пролетера. Многи су погинули у том окршају. Ми смо имали неколико лакше рањених другова. У тој трци зграбио сам једну немачку торбу и у њој пронашао мало соли. Било је то мало богатство. Имао сам у својој торби парче сировог коњског меса, које нисам стигао да раније испечем. Сада сам, заједно са још неколико другова, то осољено парче коњског меса појео у сласт.

Василије ЖИЖИЋ

ЕНО НАШЕ ЗАСТАВЕ!

Девети јун 1943. године. Борба се стишала тек онда када је на врхове Зеленгоре ноћ почела да развија свој црни вео, а ми се свили у колону и кренули.

Нико од бораца није видио ту уску, неравну стазу, тада први пут утрту. Газили смо мокру, раскаљану земљу, сурвавали се у провалије заједно са одваљеним комадима стијена и, збијени на ускоj стази која није постојала, вукли се као сјенка, корак по корак. Цијелу ноћ смо посртали, падали, да бисмо се у зору што је свитала над шумом нашли у подножје Балиновца.

— Треба живјети и дочекати крај тихо добацује Момо Ђуричић, омладински руководилац батаљона.

— Овима ту је дошао крај — каже Божо Орландић. — Неће, вала, мајци остати ни један жив. Само ме мучи шта наши чекају, могу нас примијетити.

Рука Јока Бороте повукла ме у страну. Гладан, уморан и сањив, слушам испрекидани шапат командира чете:

— Иза оне стијене штитићеш напад чете. Ми одосмо на јуриш, а када овладамо Балиновцем, пожури за нама.

Са стрмине пресушеног поточића огласили су се митраљези.

Батаљон се дигао у једном трзају и слио се у огромну буjицу. Сви као један: борци, митраљесци, болничарке, командири, комесари.

— Јуриш, Први црногорски!

Гледамо: штаб батаљона на челу.

У средини Марко Станишић једном руком држи развијену заставу, а другом празни машинку.

Десно су командант, Саво Машковић, и комесар, Крсто Бајић. Лијево њихови помоћници: Шпиро Шпадијер и Мирко Нововић.

— Напријед, Први црногорски!

— Брже, брже, брже!

Безглаво повлачење Њемаца.

Валови незадржљивог јуриша.

— Никада овако нешто нисам видио — радује се Живко Лаништанин, помоћник пушкомитраљесца.

— Иза оне кладе неко превија рањеника — каже Драго Коњовода. — Сигурно су наши. Останите овдје и осматрајте, а ја одох да помогнем.

Одмах затим појавише се два Њемца. Кренуше у правцу рањеника. Остасмо забезекнути. Није се могло пуцати у њих а да се рањеници не изложе опасности. Гледали смо шта ће се догодити, а онда засија црвенкаста муња и експлозија проломи зрак. Оба Њемца се затетураше и падоше.

— Овамо, другови, има конзерви, и положаји се боље виде — звао је женски глас.

Била је то другарица Дара Барац, која је превијала Ђоку Иковића.

Борба се више није чула. А када је сунце обасјало замагљени Балиновац, са радошћу повикасмо:

— Ено наше заставе, лепрша се на врху.

И ми пожурисмо горе, ка њој.

Милош ЧИЧИЋ

ЗА БРИГАДОМ

Припреме за покрет су извршене брзо и темељно. Командант 1. батаљона је оставио Ника Ђурашевића и мене за везу с деловима наше и 2. далматинске бригаде.

Борци су одмицали у ноћ, у правцу Балиновца. Командант бригаде наврати поред нас двојице. Рече нам да ту останемо највише двадесетак минута. Приупитасмо га којим правцем да идемо да бисмо стигли бригаду. Он нам рече и пође за бригадом.

Минути су споро пролазили, чинили су се дужи него сати. Петнаест их је већ прошло, а из очекиваних јединица није нико пристизао. Борба се нигде није чула. То нас је узнемирило. Почела се јављати мисао да су јединице које очекујемо отишле можда другим путем, стигле бригаду и заједно с њом прошле кроз непријатељев обруч без борбе.

Прошло је било већ четрдесет пет минута од како смо остали овде. Остати до јутра, значило је наћи ту сигурну смрт. Одлучили смо да кренемо правцем којим је прошла бригада.

У некој долини јужно од нас чуло се дозивање. Помислили смо да су то делови наших јединица. Нисмо се јавили, јер се могло догодити да то буде и непријатељ. Чекали смо неко време, али из тог правца нико није долазио. Само се сад чуо туп удар секире и дозивање, које због даљине нисмо могли разумети. Прошло је нових петнаест минута. Шта да радимо? Да идемо и проверимо ко је у долини? Договорили смо се да ја пођем, а Нико да сачека да не би однекуд наишле случајно јединице које смо очекивали.

Растанак нас је узбудио. Помислио сам: „Може се врло лако десити да се више никада не видимо“.

Спустио сам се опрезно низ стрму страну. Удари секире су се чули све јасније. Осетио сам и мирис дима. Пузећи између дрвећа привлачио сам се ватри. Неколико силуете су промицале тамо-амо, нисам могао распознати јесу ли то наши или непријатељеви војници. Кад сам се примакао сасвим близу чуо сам ријеч „друже". Устао сам и упутио се к ватри. Око ње су били борци из Крагујевачког батаљона, међу којима и неколико рањеника. Изненадили су се када су ме угледали. Није било много времена за разговор. Рекао сам им да угасе ватру и објаснио им наређење штаба бригаде — да одбаце све сувишно, да са собом узму што више бомби, муниције и лакшег оружја. Одиста су тешко могли да се помире с тим да оставе комору и уз то поједине личне ствари с којима се, може бити, нерадо растају. Али друге није било.

Испели смо се на пропланак, где нас је чекао Нико. Било нас је око четрдесет бораца. Јака група, што улива поуздање. Сада је већ лакше. Борба се нигде унаоколо не чује. Пробијаћемо се сами, за бригадом.

Нисмо далеко одмакли кад наиђосмо на остављене бригадне и батаљонске коморе. Коњи су стајали, натоварени казанима и опремом. Даље нису могли. Испред њих се налазила висока стена, а са две стране зјапила је провалија. Тужна слика. У пролазу понеко би коње помиловао руком. То им је био последњи поздрав.

После неколико корака изгледало је да ни ми не можемо даље. Загледали смо лево и десно, али узалуд — само дубока провалија! Али куда, којим путем је прошла бригада? Да се није вратила натраг? Или је можда прошла поред нас, а ми је нисмо приметили?

Не, то није било могућно!

Изгледало је као да су колоне бригаде у земљу пропале. Поново смо трагали. Пронађосмо некакав узани пролаз, али како утврдити да је бригада баш туда прошла? Срећом, један од бораца је имао батеријску лампу. Светлост огрнусмо шињелима. Пред нама се указаше трагови.

Бригада се овуда спустила!

Ухватисмо се за руке и почесмо силазити. Пред зору смо били у подножју.

После је све било лакше. Стигли смо делове бригаде. А кад смо се јавили штабу, командант је баш издавао наређење штабовима батаљона за јуриш на Балиновац. Онда је бригада, у стрељачком строју, извршила онај познати јуриш који је означио пробој обруча пете офанзиве.

Владо ПЕЈАКОВИЋ

КРАЈ СТОЛЕТНЕ БУКВЕ...

Зеленгора, одакле нам је претила смртна опасност готово са свих страна, била је за нама. Наше јединице су уклањале челичне препреке једну за другом, а на Балиновцу је непријатељ доживео тежак ударац баш у тренутку када је рачунао да је наступио час потпуног уништења свих наших снага које су се нашле у долини легендарне Сутјеске.

Дугачке колоне 1. дивизије силазиле су према Миљевини повлачећи се кроз густе шуме. Осећали смо преокрет у нашу корист — све је очевидније било да смо се извукли испод уништавајућег удара непријатеља. Многобројне ескадриле авиона крстариле су над ширим подручјем Зеленгоре и Сутјеске. Ми се због тога нисмо много узнемиравали, али таква активност авијације наводила је на размишљање. Можда су се толики авиони окомили на колоне рањеника и болесника, или је непријатељу на неким секторима фронта постало тескобно.

Били смо на домаку Миљевине. Нови обруч, који је ишао дуж комуникације Фоча—Калиновик, још није био раскинут. Цео дан су наши батаљони водили борбу против непријатељевих тенкова и пешадије који су настојали да нам онемогуће да се дохватимо падина Јахорине. Авиони су надлетали наше положаје, бомбардовали и митраљирали сва места у којима су открили комору, део партизанске колоне, дим, било шта сумњиво. Болница, склоњена у шуми, очекивала је наређење за покрет. Мировало се и одмарало, више ћутало него разговарало — штедела се снага која је готово до последњег атома била исцеђена.

Око подне, не сећам се тачно датума, продорни шум штука наговештавао је још из даљине да прети опасност. Опет бомбардовање наших положаја. Био је леп дан, пун

сунца, па смо кроз крошње старих борова зурили у модро небо, одакле је вребала опасност од непријатеља, коме овога пута, због мало муниције, нисмо могли ништа. Авиони су се окомили на наше положаје, на рејоне где се водила огорчена борба, од које је зависило да ли ћемо разбити и овај обруч и створити пролаз за јединице, спасоносни излаз за исцрпене борце и измучене рањенике. Ипак, почеле су да падају авионске бомбе и на онај део шуме у којем су се налазили рањеници. Неко викну:

— Склоните се!

Погледам: свуда само борови. Куда? Никаквих других заклона нема. Да буде још мучније, од крошњи дрвећа готово се и не виде авиони, које иначе добро чујемо, нити откачене бомбе над нашим главама. То је непријатно осећање — беспомоћно гледање у небо и чекање исхода. Група њих пође према некој гомили камења у жељи да се тамо заклони од тешких бомби. Другарица Љубица Живковић је седела покрај неке развађене бараке и неће ни да се помери с места.

— Бежи одатле, Љубице! — повика неки друг. — Знају они за ту бараку, гађаће је!

— Нећу одавде никуда. Прислонићу се уз ово стабло! — рече она одмахнувши руком.

Стара буква је на први поглед пружала добру заштиту.

Отрчах до оне гомиле камења испод које су се већ били готово завукли они другови. Бомбе падоше у непосредној близини. Три жестоке експлозије. Онда наста мир испуњен стравичним ишчекивањем да ли је ко страдао или не. Плашили смо се да не наиђе нов налет, па се нико није помицао са свога места. Минути су пролазили, страх од новог таласа бомбардовања се смањивао, а неизвесност шта се малочас збило расла. Устали смо опрезно и гледали унаоколо. Крај старе букве угледасмо језив призор: Љубица је лежала у крви. Обе ноге јој је разнела авионска бомба. Још се држала рукама за стабло које јој није пружило заштиту. На лицу ове увек ведре и храбре другарице остао је грч од бола. Није давала знаке живота.

Сви смо били дубоко ожалошћени. Стајали смо над њеним лешом неми и непомични. Као да нисмо веровали очима. Њено пријатно чаврљање и звонки смех, њена примерна брига око рањених другова — све је нестало. Остала је лепа успомена на друга и борца, на болничарку која је с топлином обављала свој посао, пркосећи свим опасностима и не жалећи себе. Сахранили смо је под тим столетним стаблом, које, сигурно, и данас постоји.

Др Мика ПАВЛОВИЋ

МИЉЕВИНА

После пробоја на Сутјесци, пробијајући се преко Зеленгоре, Београдски батаљон је избио као претходница на место одакле се лепо видело село Миљевина и део пута Фоча—Јелеч—Калиновик.

Од почетка пете офанзиве углавном смо се кретали ненасељеним теренима. На некадашња, иначе ретка, насеља упозоравали су нас порушени зидови спаљених сеоских кућа, обрасли у коров. А сада, први пут после двадесетак дана, пред нама се указало село.

Радост је, међутим, била краткотрајна. На путу у долини испод нас, који је вијугао поред речице Бистрице, угледасмо немачку моторизацију — тенкове и камионе. Осећали смо се уморни и исцрпени од претходних борби и напорног марша. Уз то је киша падала готово цео дан. Застали смо и запосели косе.

У први сумрак 11. јуна 1943. добили смо наређење да са 2. црногорским батаљоном извршимо ноћу напад на немачке јединице и покушамо да се пребацимо преко пута. Ноћ је била мрачна, а терен ка другу каменит и тежак. Колона се почела полако спуштати, једва одржавајући везу. Међу Немцима је владала тишина. Повремено би само блеснуо понеки фар или засветлуцала батеријска лампа. У ноћи је то био и једини сигнал који нам је обележавао правац кретања и служио као оријентација. Уз велики напор спустили смо се до близу саме Бистрице и запоседнутог пута.

Наједанпут, као по команди, из тенкова је започела јака митраљеска ватра. Брзо смо полегали по мокрој земљи, натопљеној кишом. Претпоставили смо да Немци пуцају само из опрезности, јер су знали да се неке наше јединице, после пробоја на Сутјесци, крећу ка комуникацији Фоча—Миљевина—Јелеч—Калиновик—Улог.

Дуго су изнад наших глава прелетали читави ројеви светлећих метака. Могли смо да их пратимо од изласка из цеви до преласка преко нас. Посматрали смо како парају ваздух и за собом остављају дугачак светли траг. Поједини борци, савладани умором, убрзо су заспали. Није им сметала ни хладна и влажна земља, ни барице које су остале после кише, ни рафали из немачких топова.

Лево од нас почела је борба. Крајишници су покушавали пробој. Нама је, међутим, убрзо наређено да се повучемо. Остати на овако чистом простору било је крајње ризично и опасно. Пробудили смо другове који су заспали и кренули у колони по један. Ишли смо споро, али смо у свитање већ били прилично удаљени, тако да нас више нису могли приметити.

Били смо доста далеко од места где треба да извршимо пробој. Заменик команданта 1. пролетерске Милоје Милојевић и командант 2. црногорског батаљона Божо Божовић двогледима осматрају пут и простор око њега. На наше изненађење, немачке моторизације је нестало, као да је никада ту није ни било. Само је на једном месту поред пута горела велика ватра. То су Немци при одласку нешто запалили. Сигурно су веровали да је главни правац пробоја наших јединица на другој страни, па су кренули да тамо својим снагама пруже помоћ. На такву њихову одлуку вероватно је утицао напад Крајишника на део пута Јелеч—Калиновик.

Поново је издато наређење да што брже пређемо пут и запоседнемо косе на другој страни. Борци као да су добили нову снагу, заборавили су на умор и исцрпеност. Кренули смо одмах. Део чистог простора од једног километра, који нас је раздвајао од пута, готово смо претрчали . . .

Поред речице је горео велики дрвени магацин с митраљеском муницијом. Из пламена се чуло пуцкетање. Нешто даље, на једној ливади, лежало је преко стотину нових бицикала. Крај њих — ранчеви и немачки шињели. Све је то оставила нека бициклистичка јединица . . . Око запаљеног магацина борци су скупљали растурену муницију, када су изненада око нас почеле да се распрскавају гранате. Нисмо ни слутили да је недалеко, у једној шумици, било замаскирано немачко противколско одељење, које нас је осматрало и почело да туче. Брзо смо се сјурили у оближњи поток, који је био добар заклон. Одатле смо се, један по један, на већем одстојању, пребацивали на другу страну реке, преко импровизованог мостића који су Немци сградили. На сваког борца када је претрчавао мостић отварали су директну ватру из противтенковских топова. Претрчавајући на другу страну видео сам једног друга кога је граната

погодила у главу; пао је раширених руку, без главе, насред пута.

Десно од нас борци црногорског батаљона газили су реку и пребацивали се. Немци их нису приметили.

Пошто смо прешли пут и прикупили се у једном заклону на другој обали, батаљон је кренуо да запоседне косе. Комесар батаљона Војин Лукић зауставио ме је и наредио да са још два друга одем у први заселак Миљевине и набавим нешто хране, као и неколико флаша с петролејом, помоћу кога је требало запалити један мост на путу. Док су борци запоседали косе, нас тројица смо журили у правцу најближег засеока.

Миљевина је партизанско село. Једно време у њој је била стационирана и наша болница и неке радионице. Већи број људи из Миљевине је у нашим јединицама. У селу је радио и народноослободилачки одбор, јер је ово подручје дуже време било у саставу слободне територије.

У засеоку је владала тишина. Претпоставили смо да су куће напуштене и да никога нећемо наћи. Ипак, закуцали смо на једна врата. Појавио се старац седе косе, од око осамдесет година. Погледао нас је мало зачуђено:

— Децо, зар вас још има живих?

Одмах нам је било јасно да је и до њега допрла непријатељева пропаганда како су партизанске јединице потпуно уништене у кањонима Пиве, Таре и Сутјеске. Пустио нас је унутра. Били смо кањави, необријани и исцрпени. У кући смо нашли две жене и неколико деце.

Објаснили смо због чега смо дошли, да је наша јединица прешла пут, да се налази изнад села и да је борцима потребна храна. Рекао нам је да у селу има мало народа, али да ће он припремити све што се буде могло.

— Моје ће вам снахе то донети! — додао је.

Дао нам је и две флаше с петролејом.

На голој, влажној коси лежали су борци нашег батаљона, приљубљени уз младу зелену траву. Немачка авијација, која нас је пратила од почетка пете офанзије, почела је рано да бомбардује Зеленгору. Немци су знали да су се наше јединице пробиле преко Сутјеске и да неке од њих надиру овим правцем. Бомбардери су нас надлетали у групама и бацали товаре бомби. Сва планина била је у диму и пламену.

Немци, међутим, нису знали да је преко две стотине бораца нашег и црногорског батаљона већ прешло пут и заузело положаје на другој страни. Рачунали су да ове косе још држе њихове снаге.

Бомбардовање наших јединица које су надирале кроз Зеленгору трајало је скоро читавог дана. Знали смо да ће

нам ти напади нанети велике губитке. Уједно смо осећали колико је крупан и значајан задатак који је дат нама и Црногорцима. С положаја које смо запосели били смо дужни да у току ноћи обезбедимо пребацивање наших јединица, коморе и рањеника. Чинили смо све што можемо да нас немачки авиони не открију. Уједно смо били спремни да ове положаје по сваку цену бранимо и одржимо.

Са положаја чете, у којој сам био комесар, лепо се видео пут и мост који је требало запалити и тиме спречити евентуалне покрете немачких моторизованих снага. Мост је био дрвен, нов. На супротној страни, у проређеној буковој шуми нисмо примећивали Немце.

Један борац је добио задатак да изврши паљење. Са флашом петролеја претрчао је преко брисаног простора до моста. Убрзо смо видели пламен и дим. Борац је трчао натраг. Али тада се, са брежуљка удаљеног око две стотине метара, зачуо дугачак митраљески рафал. Немци су били у близини, контролисали су простор око моста. Друг се вратио лакше рањен. После неколико минута на мосту је нестало дима и пламена. Паљење овога пута није успело. А то се по сваку цену морало извршити. Јер — шта ће бити ако се Немци врате с моторизацијом и поново запоседну овај део пута?!

Затражен је добровољац. Сви смо знали да мост штити немачки митраљез и да ће свако ко покуша паљење бити изложен његовим рафалима. Настао је тајац. Свако је гледао испред себе.

Јавио се Младен,[1] батаљонски заставник, који се тада затекао у нашој чети. Био је радник, омладинац, познат по својој храбрости. Зато му је и поверено ношење батаљонске заставе. Али носиоце застава за овакве задатке није требало употребљавати.

Гледао сам Младена који је већ пружао заставу Марету,[2] исто тако необично храбром борцу. Гледао сам и команданта батаљона. Ћутећи — и он је гледао у мене. На крају је слегао раменима. По изразу лица видео сам да се слаже.

Младен је предао заставу. Узео је флашу с петролејом и почео да се привлачи до места одакле ће најбрже притрчати мосту. Са страхом смо пратили сваки његов покрет. Два наша пушкомитраљеза била су спремна да оспу ватру на немачки митраљез у часу кад Младен буде прилазио мосту.

---

[1] Младен Митровић

[2] Маре Василић

Младен је претрчавао брисани простор. Немци су испалили неколико рафала, али га ни један метак није погодио. Радосни, посматрали смо Младена како се, скинувши шињел, попео на мост са његове доње стране, изабрао погодно место и на дрвену конструкцију сасуо петролеј и запалио га. Избили су велики дим и пламен. Мост је горео, пламен је бивао све јачи и већи. Сада смо били сигурни да се више неће угасити.

Испод моста Младен се окренуо к нама, подигао шињел увис и показао на рупе од метака.

Довикивали смо му да се не враћа док се не спусти сумрак . . .

У току целе ноћи, газећи преко Бистрице, несметано су пролазили наши борци, рањеници и комора. Сазнали смо да је само једна немачка моторизована јединица покушала покрет према Миљевини, али је наишла на борце 2. пролетерске, који су обезбеђивали простор десно од нас, између Миљевине и Брода. Тенк на челу колоне био је уништен, а остали су били приморани да се врате натраг.

Ујутру је на читавом овом простору било мирно. На путу и по ливадама распознавали су се само трагови наших јединица које су у току ноћи прошле. За тим траговима кренули смо и ми.

Милорад МИТРОВИЋ РАДЕ

ТРАГОМ КОЛОНЕ

Бригадна болница је убрзано евакуисана из долине Пиве. Задужена сам да водим апотеку. Радије бих ишла у свој батаљон, али како се у овој ситуацији успротивити? Неко и на овим местима мора бити, убјеђујем себе. Формирам своју групу и крећемо према долини Сутјеске.

Домаћица Вуковић доноси нам ражани колач и, пружајући ми га, вели:

— Узмите ово, требаће вам. Дуг је ваш пут. Сваки дан по један залогај. Макар толико; а за мене је лако, ја остајем!

Нас четворо дијелимо колач. Скрећем пажњу на ријеч домаћице која нас испраћа с очима пуним суза. Као да испраћа своје кћери. Љуби нас као да смо јој најближи род.

Колона је доста брзо одмицала. Осврталe смо се и дуго гледале усправну фигуру домаћице која нам је махала све док нијесмо замакли иза неког брда.

Наша болничка колона одмиче преко бреговите заравни — без одмора. Као да смо постали борачка јединица. Тишина. Чује се монотони топот коња који послушно гурају кривудавим стазама носећи рањенике и санитетски материјал. Шумови људских корака готово нечујни. Погдјегдје се зачује како цвркуњу птице. Тај склад колоне у покрету често ремети звук авиона. Ближимо се густој шуми. И, ево, одмор у сумраку. То је управо застанак, да притегнемо опанке за још теже маршеве.

Моја група је у сласт појела свој дио колача, а ја само један залогај. Изненада, зачуше се ретки рафали митраљеза, затим експлозије ручних бомби. Бљешти шума као да гори на све стране.

Одједном, застанак. Спотакао се коњ и рањеник је пао. Нико се не усуђује да приупита рањеника је ли се угрувао, нити он пушта гласа због болова. Он опет мора на коња, немамо носила. Стрмина, напорно и опасно спуштање. Читаву ноћ смо ишли, а везом је ко зна колико пута преношено наређење — „брже". Нико не зна и не пита куда идемо. Слиједимо наше јединице које врше пробој непријатељевих обруча. Стога рањеници, болесници, болничарке иду темпом који задивљује.

На неком превоју колона се пореметила, коњи су посустали. Скидамо лакше рањенике да бисмо растеретили коње. Нудим коња који ми је био додијељен, али ме одбијају — јер веле да лоше изгледам и да коњ мени ипак треба. Обилазим апотеку и налазим да је све у реду. Истина, сви су мокри до коже. Срела сам Бранку Вучинић и видјела да да се, због ране у кољену, тешко креће, па сам јој дала коња. Мали чупавко, Нурко, прати ме у стопу. Недавно смо се срели и спријатељили. Хтјела бих да тога малишана извучем из ове опасне ситуације, страхујем да му се што не деси.

Настављамо покрет, али послије краћег времена — опет ватра са свих страна. Чују се поклици наших другова који јуришају. Ми идемо за њима. Имам представу као да и наша колона небораца пробија обруч. А готово је тако. Пожурујем колону. И овог пута смо срећно прошли. Са неке чистине зашли смо у шуму, па се сигурније осјећамо. Коњи посустају, падају, док људи одмичу упркос преморености и глади. Два сандука санитетског материјала, највише првих завоја, остало је на пропланку. Зар да се то остави? Стала сам поред пута и дјелила по један завој сваком борцу. Тако сам испразнила један сандук. Онај други, препун газе и разних лијекова, понијела сам на леђима до првог логоришта, гдје смо све то раздијелили — мало борцима, а мало рањеницима.

Планинске колибе примиле су мноштво рањеника и болесника. Киша непрестано пада. Читав дан смо се одмарали, па смо се пребацили до Мркаљ-клада. Тамо смо били пријатно изненађени куваном говедином за ручак. Не осјећам глад, чак ни страх од опасности које вребају са свих страна — с чела и са зачеља, с бока и из ваздуха. Отупила сам на све. Заједно са болничарком Љубицом Живковић обишла сам рањенике. Када сам се вратила у колибицу и заспала, сјећам се, уснула сам своје родитеље, своју сестру. Из тога ме прену наређење за покрет. Сада је колона ишла некако веселије. Нурко је самоиницијативно нахранио и коње, а и другови су се малко окријепили. На Дрэгош-седлу, гдје су били положаји артиљерије 1. пролетерске дивизије, добисмо

кратак предах. А онда — правац Сутјеска. Мучна, кривудава стаза. Најтежа дотад. Колона се миче, застаје, коњи падају, спотичу се рањеници. Колона ипак креће. Хтјела бих да нешто припомогнем, чини ми се да имам више снаге него други. Мрак. Ништа се не види. Одједном, бљесак свјетиљке и веза: „брже"! И заиста, колона одмиче нешто живљим темпом.

Рекоше — правац Зеленгора. Познатим, старим стазама. Неко ме ухвати. Зачух молећиви глас једне другарице. Кроз плач ми се обратила за помоћ:

— Врати се са мном, молим те. Пала ми је капа код ријеке. Да је не нађе непријатељ, а и незгодно је овако . . .

Испунила сам јој жељу, али када нијесмо нашле њену капу, поклонила сам јој своју.

Негдје на Врбничким колибама добили смо одмор. У близини је била нека јединица пратећих оруђа из 1. бригаде. Од бомбардовања на том подручју имали смо тешке губитке. Једном од другова из пратеће јединице, кога су звали Бора Јовановић, парче авионске бомбе одсјекло је обје ноге. Превијао се од болова, палацао језиком од жеђи, и једва прозборио једине, посљедње ријечи: „Помози ми, докторе!"

Због губитака од бомбардовања повећавао се прилив рањеника у болницу. А то је све нас озбиљно забрињавало. Предстојао нам је најтежи задатак — пробој. А наша колона се кретала иза јединица 1. пролетерске бригаде, којој је било повјерено раскидање обруча на Балиновцу.

Пробој! Или — или. Рекоше нам да и „неборци" морају, у случају потребе, прихватити борбу. Сви способни за ношење оружја кренули су у први борбени ред. Када је почео тај незаборавни јуриш, тај пролом митраљеза и бомби, поклика, учинило ми се као да се гора проломила и као да се све слило у јединствен хук и грмљавину.

Одједном, наредише: „Болница налијевокруг!" Послушали смо, док су зле слутње пролетјеле кроз главу сваког од нас. Мало касније, ново наређење: „Напријед!" Таман се закачили мало „завјетрине" у позадини, а оно — покрет. Била је то зора 10. јуна — велики датум у историји 1. пролетерске. Непријатељ на Балиновцу није успио да одоли јуришима пролетера. Пробили смо се! Побиједили смо!

Тога дана авијација је била готово без прекида над бојиштем. Густе шуме примиле су наше колоне преморених бораца и рањеника у своје окриље. Како је сладак био тај починак. Још се живо коментарисао пробој. Рањеници су ћутали. Нико од њих да се пожали. Сви трпе тегобе напорних маршева.

Избили смо на подручје Загорице и Ратаја. Опет бомбардовање. Налет иза налета. Нове гомиле мртвих и нове групе рањеника. „Тепих“ бомби разастро се у близини неке куће у којој смо били смјестили неколико тешких рањеника, док су они лакши одвучени у скровита мјеста. Срећом, није било губитака. На другој страни, тамо гдје је Љубица Живковић превијала рањене другове, било је прилично рањених. Морали смо тражити нове коње за потребе болнице. Изгледало је као да је, негдје пред смирај дана, прошла ваздушна опасност. Посматрала сам с Љубицом како залазећи зраци сунца позлаћују неку зараван преко јаруге. Одлучисмо да тамо сједнемо и попричамо. Ипак, злокобни шум, који нам се приближавао великом брзином, опомену нас на то да за нас може бити још посла.

— Да се, Мргуде, спустимо у шуму! — обрати ми се она.

Нијесам је послушала. Једино сам је ухватила погледом како као вихор појури према шуми, да се спасе — а у ствари је летјела у сусрет смрти. Све се одиграло за неколико тренутака. Сирене штука, звиждук бомби и — Љубице више није било. С њом су погинули и неки рањеници.

Пада први мрак. Окупљамо рањене другове. Све болничарке раде пуном паром. И рањеници и болничарке с тугом помињу име погинуле другарице Љубице.

Нов покрет изведен је, упркос многобројним рањеницима и посусталим коњима (којима ни Нуркова брижна рука није могла повратити снагу), доста брзо. Остали су само најтежи рањеници, с тим да се накнадно — пошто се обезбиједи потребно људство за њихов пренос — пребаце тамо гдје се ми будемо налазили. Облачи се. Прави мрак. Почела је да ромиња киша. Застанак, тајац. Сјела сам на неки пањ поред стазе и — заспала. Остала сам потпуно сама, иза колоне која је већ замицала ка падинама Јахорине. Мрак и гробна тишина. Куда? Некако натрапам на кућу у којој су били смјештени тешки рањеници. Провирим унутра: мрак и страх. Пожурим натраг. Учинило ми се да се у непосредној близини води борба. Понека граната експлодира на домаку оне куће.

Кренем према Миљевини. Не осјећам никакав замор. Мислим на рањенике. Идем и застајем, тражим одговор на питање куда су се дели тешки рањеници. Да нијесу покушали да и они крену „пјешице“. Осјећам да неосјетно мрак нестаје и пуца зора. Идем, али нијесам сигурна да је то прави пут. Најзад, допрла сам до неког брда изнад Миљевине и на неком превоју застала. Већ је била пала ноћ и звијезде су жмиркале по небеском плаветнилу. Сједнем и, некако радосна у души, почнем да осматрам унаоколо

и да ослушкујем борбу која се све оштрије развија. Миљевину обавила густа магла. Пушкарање. Непријатељева артиљерија туче мост на шумској пруги што вијуга испод брда на коме се налазим.

Приближавам се селу, мосту и магли која све то обавија неком тајанственошћу. Парчад гранате закачила ме по ногама. Покушала сам да претрчим мост, али нијесам успјела. Угледала сам страшан призор: на мосту висе лешеви људи и коња. Жао ми је свих другова, али се плашим од саме помисли да се сретнем с неким од познатих. Прећем мост и таман сам се удаљила неколико корака, опет експлозија гранате. Једина мисао која ме заокупља: погинути, у реду, само да ме непријатељ не ухвати живу или рањену.

Тек се стишао одјек експлозије, до мене доприје неко стењање. Почнем да се осврћем около, зовем — без одзива. Наједном, глас.

— Друже, убиј ме, не остављај ме!

Прићем ближе. Непознат друг лежао је у крви, тешко рањен у главу. Превила сам му ране, мада је било сигурно да му нема лијека. Како је страшно бити беспомоћна онда када је другу помоћ најдрагоценија. Покушавала сам да с њим поразговарам. Он је, с времена на вријеме, понављао ону убитачну молбу: „Убиј ме!“ Питала сам се што да предузмем. Како га оставити у ропцу? Да му услишим молбу и прекратим му болове — зар би то било правично, другарски?! Он је заћутао, као да је прислушкивао моје размишљање. А ја сам била непоколебљива у томе да му не остварим његову гласну жељу. Можда ће се спасти, јер што све човјек не издржи и не преживи!

Пођем напријед, можда ћу ухватити везу и упутити људе на рањеника коме треба помоћи. Никако се не мирим с помишљу да је стање тога друга безнадежно. Тумарам по мраку, и, када је магла почела да се разређује, прешла сам цесту код неке куће, па продужим травњаком, да ми се не чује ход. Наиђем на чесму, напијем се и освјежим. Онда дођем до неког порушеног моста. Прећем поток онако обувена. На цести угледам — тенк. Устукнем, а онда ипак прићем непокретној гвожђурији чим угледах да су му гусенице покидане. Завирим у тенк и тамо нађем опасач са упртачем, што ми је управо остало као једина предметна успомена са Сутјеске. Куда сада — питала сам се. Случајно, на двеста-триста метара угледах утрту стазицу којом су наше колоне скренуле са цесте. Пођох тим правцем до раскршћа, па онда обрнем десно путељком који води поред цесте Миљевина—Фоча. С времена на вријеме отпочинем наслоњена на тарабу која се налази поред пута или на набрекле жиле неког стародревног стабла. Опет: што ли је са оним рање-

ним другом? Ето, зове ме или ми се то само причињава. Поново себе преиспитујем: да ли сам све урадила за њега, да ли је требало прекратити патње човјеку који је био у самртном ропцу?

Размишљања прекиде рески шум митраљеског рафала. Нијесам претпостављала да је непријатељ тако близу. Али не помакох се с мјеста. Нијесам имала снаге да бјежим. Ипак, опасност прође. Посматрала сам некако неодређено около себе док ми се поглед није задржао на стаду оваца које су очигледно биле узбуњене, као да је вук међу њих упао. Чобани су плакали и некако су се сви, и овце, и чобани, и четири или пет другова који су јурили стадо, приближавали мени. Неколико њих је сјело поред мене. Питам их што то раде, из које су бригаде.

— Што те се то тиче! Ми смо са Сутјеске, другарице! Гладни смо. Гањамо једно јагње!

— Није то исправно, другови! — рекла сам им гласом који није пријетио, већ подсјећао на неке наше обавезе према народној имовини, на неки ред кога се ми морамо придржавати и сада.

Они су ме тако прекорно погледали да сам се стварно препала.

Група гладних, који су самоиницијативно покушали да дођу до хране, нестаде за трен ока чим мало јаче запуцаше непријатељеви митраљези. Остадох сама.

Бол у лијевој нози отежавао ми је кретање. Петна жила укочила ми је читаву ногу као да је била прикачена уз челичну шипку. Најзад, са супротне стране угледах колону од неколико коња. Болнички курир ми рече да је упућен по рањенике, ако их негдје има. Наравно, упозорила сам га на мјесто гдје је остао онај тешко рањени друг. Неко ме попео на коња и дао ми правац кретања. У ствари, коњ је ишао путем који му је, изгледа био, познат и добро ме довео. Док сам се кретала тим путем, авиони су кружили на широкој просторији, лијево од стазе којом ме је носио коњ. Сада сам била све нестрпљивија, жељела сам да се што прије нађем у саставу своје јединице. Самоћа ме дотада психички крајње исцрпла, једва сам чекала да се укључим у ону колону у којој се, упркос препрекама које савлађујемо, увијек налазе нови извори самопоуздања. Коњ ме сада вукао уз неко брдо прекривено ситним шеваром. Утрта стаза не изазива никакве сумње да сам негдје залутала. И заиста, убрзо ућох у означено село и тамо натрпах баш на апотеку и болницу моје дивизије.

Љубица ВУКАНОВИЋ

ПОНОВО У БОСНИ И ДАЛМАЦИЈИ

ОЖИЉАК КОЈИ СЕ НЕ ВИДИ

У зору избисмо под највиши врх Јахорине, остављајући иза себе Метанац на Лиму, Челебић, Златни бор, Вучево, Боровно, Баван, Балиновац и Миљевину, сада далеко од наших погледа, али неизбрисиве у нашим сјећањима, јер у тешким борбама преко њих прокрчисмо пут и све их обиљежисмо хумкама палих другова.

Ту, на широкој заравни Јахорине, опуштамо тијела и нерве, напете већ дуго вријеме као тетиве. Предајемо се слатком одмору ослобођени мисли на сљедећи тренутак, јер некако осјећамо да се налазимо у средишту великог простора који је потпуно наш, и то не за један тренутак већ за дуже вријеме.

Али и овога пута, како то у нашем рату најчешће бива, одмор је трајао само до ноћи. Прекинут је баш у часу када је требало да почне.

Прва пролетерска маршевала је према жељезничкој прузи и цести Вишеград—Сарајево. Сјутрадан добисмо заповијест да се у току ноћи пробијемо преко пруге и цесте код жељезничке станице Реновица, а одатле да наставимо покрет према Гласинцу. Уз пут је требало да 2. црногорски батаљон у Реновици оштети, што је могућно више, станичне инсталације.

Зар опет пробој? Ко зна колико ће их још бити, али, вјероватно, не онаквих кроз какве смо прошли! Ако се и упадне у сличне, знали смо да излаза има. Око тога су се, отприлике, кретали наши разговори док смо се по мраку примицали ријеци Прачи. И с увјерењем свих бораца да је најтеже прошло, батаљон је лако прегазио плитку ријеку и приближио се на неколико стотина метара прузи и цести. Упутисмо 2. и 3. чету у напад, а 1. задржасмо у резерви. Тишина је. Рачунамо да наше сусједне јединице још нијесу стигле до објеката које ће напасти. Или, можда, нема непријатеља пред нама? У ову другу претпоставку мало вјерујемо. Убрзо се зачу неуједначено брујање мотора. Спочетка једва чујни звук бивао је све јачи, да би се, наједанпут, угушио у густој, крткотрајној пушчаној и митраљеској ватри. Тешко је било процијенити да ли су посриједи камиони или тенкови, јер је зука мотора ударала у брда и одбијала се од њих, па су се ти одјеци мијешали и носили долином као протегнуто, храпаво брујање неодређеног почетка и краја.

Ми у штабу прибојавали смо се тенкова, јер би се наше двије чете нашле у врло незгодном положају. Оне су се кретале ка цести ливадама голим као длан. Неизвјесност је повећавала потпуна тишина која завлада послије брзог изненадног прекида ватре.

Уто стигоше курири 2. и 3. чете са извјештајем да је цеста запосједнута и да су, изгледа, пристигли и тенкови. Због тога се чете тешко могу пробити, па командири траже савјет шта да раде. На брзину се посавјетовасмо у штабу батаљона и закључисмо да бисмо претрпјели велике губитке ако останемо при одлуци да на овом мјесту вршимо пробој. Раван терен и присуство тенкова приморавају нас да донесемо одлуку о повлачењу батаљона.

Убрзо смо прикупили све чете. Један вод 2. чете, који је ишао на челу колоне, ипак је успио да пређе цесту.

Требало је потражити повољније мјесто за пробој. А гдје је оно и како га пронаћи? То би се у току дана могло најбоље испитати, али то чекање би трајало одвећ дуго и ко зна у којем правцу би се ствари до идуће ноћи измијениле.

У мислима се зачињу разне комбинације, али ни једном нијесам задовољан. Запажамо да што год више одговора тражимо и настојимо да нађемо најбољи, неизвјесност постаје све већа и обузима нас неодлучност. Изнад свега тиштти помисао да наш батаљон први пут одустаје од извршења задатака који му је постављен. Сви батаљони ће, сигурни смо, и то више него икад, извршити задатке, а ми нећемо. Остаћемо на Јахорини одсјечени од бригаде.

Група најмлађих бораца 2. црногорског батаљона

Разним претпоставкама не видимо краја и увиђамо да такво нагађање не води ничему добром. Враћамо батаљон натраг и крећемо се ка истом мјесту на којем је требало и први пут да се пробијемо.

Читав батаљон у стрељачком строју избио је на цесту и пругу, које прећосмо не опаливши метка. Нигдје непријатеља. Брзо смо прешли уску равницу крај пруге и кренули уз падине заобљених брда, чији су се врхови једва назирали у мраку. Очекивали смо да ћемо негдје на косама испред нас наићи на отпор, али од непријатеља ни трага. Чак ни на жељезничкој станици нијесмо нашли никога.

Било нам је јасно да извештаји командира чета нијесу били тачни, и колико год сам био задовољан што смо

пругу и цесту преши без борбе, ускиптјех од љутње због поступка командира.

Заустависмо батаљон да бисмо испитали случај. Испостави се да су се обје чете нашле пред цестом и пругом у тренутку када је изненадно наишао оклопни воз и неколико камиона. Чете су биле изненађене када је на њих отворена ватра, па су устукнуле назад, без јасне представе о томе с каквим непријатељем су се среле.

— Да, — рекао сам — умало не побјегосмо од непријатеља који сам бјежи. Како бисмо пред штабом бригаде правдали поступак да смо одступали ка Јахорини!

Командири чета су у овом случају очевидно подбацили у својим процјенама. То није могло проћи без оштрих опомена и критике.

Пред прикупљеним батаљоном, у љутњи и без довољно размишљања, упутих оштре ријечи и командирима чета и борцима. Неодмјереност мојих ријечи изазва реаговање међу многим друговима, јер схватише да им приписујем кукавичлук, што ми никако није била намјера. На моје ријечи правили су упадице. Између осталих, добаци нешто и командир 3. чете, Марко Катнић. Нијесам разумио шта је рекао, али по тону и по гестовима руке схватих да се не слаже са оним шта сам рекао. Ускиптјех од љутње и, обраћајући му се, рекох:

— Тебе сматрам најодговорнијим за подношење онако неоснованог извјештаја и смјењујем те са дужности командира чете.

Овим ријечима заврших и издадох наређење за покрет батаљона ка Гласинцу.

За вријеме покрета обузе ме таква потиштеност и незадовољство самим собом да заборавих на све друго. Нијесам осјећао радост побједоносног завршетка пете офанзиве, нити сам мислио о ономе што је пред нама. Нијесам могао наћи оправдања пред собом за учињени поступак. Зашто сам онако говорио батаљону? Ја не знам ни шта сам све рекао. Говорио сам, а људи су гунђали! Вјероватно сам их увриједио, и то без разлога. У то више нијесам сумњао — увриједио сам људе, а двоструко Марка Катнића. Сада сам био сâм са собом на челу колоне батаљона и осјећао сам се као кривац пред свим тим људима који иду за мном, а највише због тога што је у мени расло увјерење да сам својим пренагљеним поступком ранио другарство батаљона. Стрепио сам од помисли да сам повриједио оно због чега смо сви били поносни и срећни. О том другарству разговарали смо читав дан док смо се одмарали на Јахорини. То није било случајно. Прошли смо од Лима до Јахорине кроз непрекидна четрдесетодневна тешка искушења и из пете

офанзиве изашли без иједне мрље на нашем борачком лику. Поносили смо се оним што смо оставили иза себе и били задовољни оним људским богатствима која су нам ти тешки тренуци донијели.

У мени је било потпуно сазрело увјерење да сам нанио неправду Марку. Нијесам могао издржати, па сам своје мишљење саопштио друговима у штабу батаљона. Они су ме смиривали убјеђујући ме да је мој поступак био на мјесту. Њихове ријечи за мене су биле само покривање жара пепелом. Нијесам у тим тренуцима видио другог рјешења сем да идем из батаљона у неку другу јединицу. Комесару батаљона, Владу, поставих то као мој одлучни захтјев. Он се није сложио са мном. Али ја сам био упоран и ствар је дошла до штаба бригаде. У селу Соколовићима одржан је поводом тога састанак свих руководилаца батаљона, којем је присуствовао и представник бригаде. Посматрајући читав догађај пред батаљоном, представник бригаде заврши с тим да је мој поступак, у ствари, био оправдан и одлука правилна. Али ни то ме није увјерило да су моја лична расуђивања о овом случају била неправилна, или да сам „ствар сувише трагично схватио", како су ми неки од другова говорили. С образложењем представника бригаде у души се нијесам сложио, но то задржах за себе.

Послије овога батаљон је кренуо на нове задатке. У незадржљивом налету наших јединица ослобођени су Хан-Пијесак, Власеница и Зворник. Приближили смо се Тузли. У свим овим борбама учествовао је и 2. батаљон и, као и раније, све задатке са успјехом извршио. Расположење и ведрина у батаљону били су као и раније. Једино ми се, понекад, чинило, посматрајући Марка у пролазу, да је са његова лица нестао онај њему увијек својствени лаки осмијех. У разговору с друговима о Марку дознадох да је, као увијек, међу првима у јуришу.

Борбе и побједе су се низале, а дани лете и напоредно са радостима и тешкоћама заборав почиње да брише онај немили догађај код Реновице. У таквом расположењу, неколико мјесеци касније, долази наређење да идем у другу јединицу. Тога дана батаљон је био на окупу. Одмарали смо се. Згодна прилика да се поздравим с читавим батаљоном. Размишљајући шта да кажем на опроштају, још једном нађох у себи потврду да су моја осјећања према батаљону само најљепша. Помислих да из низа тих најљепших осјећања изаберем оно што је најсвјетлије и да кроз то истакнем и примјере бораца, чета и цијелог батаљона, јер сам досад, у том погледу, био веома шкрт. Али кога изабрати и који примјер посебно истаћи? Има тога много. Како истаћи појединца или поједину чету када је за све наше успјехе, на-

посљетку, заслужан читав батаљон? Због тога је најбоље своја осјећања изнијети цијелом батаљону и никога посебно не издвајати.

Размишљајући шта даље да кажем, не сјетих се ни једног случаја да ми је било ко, било у којој прилици, за цијело вријеме проведено у батаљону, учинио ма шта нажао. Васпитавани смо у духу искрености и отворености. Научили смо да друг другу каже све што мисли и да се то схвати правилно, са нашим другарским разумјевањем.

А да ли сам ја коме шта учинио нажао за ово вријеме? И поред тога што се случај код Реновице већ некако заборавио, он је остао у мени као ожиљак, који нико не види, али га ја, с времена на вријеме, јасно осјећам. Стално сам био под утиском да се све оно, уз више такта с моје стране, могло боље свршити, и да сам без обзира на све тадашње околности, ипак учинио нажао и батаљону и Марку. Због тога одлучих да се извинем батаљону и Марку. Са Марком ћу, помислих, и посебно разговарати. Искрено ћу му рећи да је, између осталог, један од основних разлога онаквом мом поступку био тај што сам сматрао да се борцу као што је он није смио десити онакав пропуст. Никада га раније није издао оштар вид, слух и покрет спретна борца. Ако буде требало, истаћи ћу низ подвига његових и његове чете, за које зна читав батаљон. Разложно ћу му представити и друге околности које нијесам узео у обзир у оном тренутку.

Увјерен да је све оно што ћу рећи искрено и да ће ме сви схватити и разумјети, изађох пред батаљон. У излагању се запетљах, јер ми помисао на растанак са толико драгим друговима пресјече ток мисли, и не изговорих ни пола онога што сам желео да кажем. Не поменух ни случај код Реновице, ни Марка, већ заврших с молбом да ми се опрости ако сам било коме што нажао учинио.

И послије тога — чврсти стисци руку и многобројни топли загрљаји уз очи пуне суза.

Двије и по године касније срио сам Марка у ослобођеном Београду. Послије кратког, срдачног разговора он ме позва својој кући на ручак. Пристадох и помислих да ћу бар ту прилику искористити да поразговарам с њим о случају код Реновице. Послије ручка остадосмо у разговору све до ноћи. Обновисмо многе успомене из ратних дана, али ни Марко, ни ја не поменусмо случај код Реновице.

И сада понекад сретнем Марка и сваки наш сусрет је искрен и топао, али о случају код Реновице не кажемо један другоме ни ријечи.

Божо БОЖОВИЋ

ХАН-ПИЈЕСАК И ВЛАСЕНИЦА

Јутро је. У боровој шуми борци су полегали да се одморе од напорног ноћног марша. Одједном се у непосредној близини зачу митраљески рафал. То је реаговала наша патрола, која је отишла у извиђање према Хан-Пијеску и наишла на усташку заседу. Усташе су прве отвориле ватру. Када су наши другови запуцали на њих, они су одјурили у град. Сви смо поскакали. Једни су почели да товаре рањенике и комору, а остали су са штабом батаљона и другом Милојем Милојевићем потрчали у правцу пуцњаве. Било нас је око стотину. Нама у сусрет је трчао један друг из патроле. Испричао је да се патрола сада налази на месту где су били усташе, крај једног летњиковца, одакле се лепо види Хан-Пијесак. Друг Милоје одмах посла једног борца да доведе на положај тешки бацач из пратећег вода 1. црногорског батаљона. Бацачем су руковала два борца, који се од њим нису хтели раздвојити, упркос наређењу да се приликом пробоја на Сутјесци тешко оружје демонтира и закопа.

Када је бацач стигао, друг Милоје нареди да се две преостале мине испале на једно узвишење у самој варошици, за које смо сматрали да је утврђено. На том месту и око њега врзмало се много усташа. Нисмо видели где је пала прва мина, изгледа да је пребацила циљ. Али друга је пала насред узвишице. Неколико тренутака касније видели смо дим и гужву међу усташама. Трчали су на све стране. Тада смо извршили напад, пуцајући и вичући: „Напред, пролетери!“

Усташе су пружиле јак отпор из бункера. Водила се оштра борба све док их једна наша десетина није заобишла и довела у опасност да буду опкољени. Уплашени тиме, побегли су, па смо после тога ушли у варошицу без борбе.

Нису стигли ни телефонску централу да демонтирају. Политички комесар батаљона, Војкан Лукић, успоставио је тада телефонску везу с Власеницом. Обавестио је Власеницу да Хан-Пијесак нападају партизани и питао шта да ради у таквој ситуацији. Настала је кратка станка у разговору,ваљда док је телефониста нашао „надлежно лице". Неколико минута касније, усташки официр из Власенице рекао је Лукићу да се треба борити, а ако дође до повлачења, да се повлаче у правцу Плоче, јер појачање неће моћи да добију. А када му је Лукић рекао да је крај телефона партизански комесар, саговорник из Власенице је одмах спустио слушалицу.

У Хан-Пијеску смо затекли обед који је био спремљен за усташе: казане с чајем, затим доста мармеладе и врућег хлеба. Неколико магацина је било напуњено брашном, макаронама, мармеладом, зејтином и другим намирницама. Запленили смо веће количине оружја и муниције, а у једном магацину смо нашли већи број малих ручних бацача и мина.

Штаб бригаде је одмах обавештен да је Хан-Пијесак заузет на јуриш. Тада нам је наређено да храну и оружје прикупимо на једном месту и организујемо печење хлеба за остале јединице које ће стићи у први сумрак.

Око мешења и печења хлеба у пекари и по кућама били су запослени готово сви борци.

У први сумрак, из свих праваца, наишле су колоне наших батаљона. При уласку у насеље сваки борац је, са сабирног места, примао оружје и храну: хлеб, сланину и мармеладу. Коморе су товариле муницију, брашно, макароне, сандучиће с мармеладом, канте са зејтином и друге намирнице. После тога батаљони су наставили покрет према Плочи и Власеници.

Целе ноћи између 24. и 25. јуна 1943. пешачили смо по тврдом путу. Пре сванућа били смо на Плочи. Борци су брзо поспали. Немачка авијација је, чим је свануло, почела да надлеће Хан-Пијесак и пут за Плочу. Вршили су извиђања. Приметивши на путу заостале борце и неке делове коморе, почели су да их митраљирају. Вероватно да су на основу тога закључили да се наше јединице већ налазе на Плочи, па су после краћег времена наишле штуке и бациле бомбе од по две-три стотине килограма. Столетна стабла летела су у ваздух. Затим су наишли бомбардери. У први мах они су нас засули малим бомбама и запаљивим плочицама, а затим су нас цео дан бомбардовали. Шума је око нас горела. Не сећам се да су Немци икада у току рата бацили на нас више бомби и запаљивог материјала на тако малом простору као тога дана. Имали смо приличне губитке.

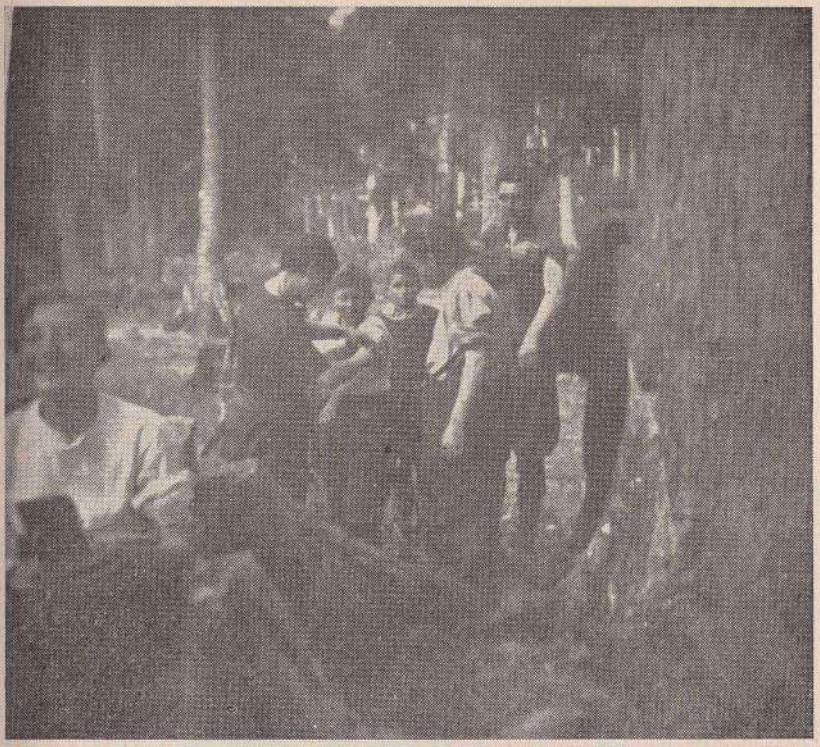

Вакцинација на Милан-планини јуна 1943.

Од првих бомби погинули су нам она два друга Црногорца, који су носили минобацач.

У току дана, између два бомбардовања, командант 1. пролетерске дивизије, Коча Поповић, и командант наше пролетерске бригаде, Данило Лекић, позвали су на састанак батаљонске и четне руководиоце. На том састанку су нам рекли да у току ноћи треба напасти Власеницу. На основу података с којима се располаже, Власеница је бројно јак гарнизон у коме се налазе Немци и усташе. Изнад града на неким косама изграђени су бункери којима је веома тешко прићи. Ако заузмемо бункере, речено нам је, — заузећемо Власеницу. Борцима је требало предочити од каквог је значаја уништење једног таквог гарнизона после пете офанзиве и нашег тобожњег уништења на Сутјесци и Зеленгори. Посебно, плен ће нам добро доћи за нова офанзивна дејства наших јединица. Власеницу нисмо могли видети јер је била прилично удаљена и заклоњена густом шумом.

Колико се сећам, распоред снага био је овакав: бункере десно од пута, на Орловачи, нападаће 4. краљевачки батаљон, а лево од пута, већи број бункера, Крагујевачки, Београдски и 2. црногорски батаљон. Штаб бригаде, санитет и 1. црногорски батаљон кретаће се главним путем према вароши. Уништење бункера требало је означити са три зелене ракете, што би у исто време био знак 1. црногорском батаљону да изврши јуриш на Власеницу, како би онемогућио извлачење Немаца и усташа избачених из бункера. Рањенике је требало упућивати на пут где се налазио санитет.

У напад смо пошли кроз шуму, са водичима муслиманима, које смо повели из Хан-Пијеска. Падао је мрак док смо ишли кроз шуму. Водичи, који су познавали терен и имали задатак да нас доведу до бункера, искористили су таму и побегли. То исто се догодило 2. и 3. батаљону. Због ноћи и густе шуме, кроз коју смо лутали, изгубили смо оријентацију. Тада су се штабови батаљона договорили да се борци прикупе и да се сачека јутро.

У сам освит зоре запазили смо да смо у непосредној близини косе са бункерима, који су се добро распознавали. Распоред за напад био је брзо направљен. Већи број малих ручних бацача, које смо запленили у Хан-Пијеску, добро нам је послужио. Договорили смо се да пре него што пођемо на јуриш из свих бацача отворимо ватру на бункере и косу.

Усташе нису приметиле наше присуство и припреме за напад. Безбрижно су спавали, сем стражара поред бункера. Чим су бацачи отворили ватру, извршили смо заједно с борцима 3. и 2. батаљона јуриш на бункере. Њихова је посада била изненађена, али се ипак прибрала да нас дочека јаком ватром и тако осигура себи повлачење.

Коса је била брзо заузета и то је омогућило 1. црногорском батаљону да у силовитом налету уђе у Власеницу и запоседне куће поред моста на Сушици. Бежећи испред нас у намери да се извуку, усташе су морале прећи преко моста, где су их дочекали борци 1. батаљона и готово све уништили. Власеница је била ослобођена 26. јуна 1943. Много другова било је рањено, међу њима и ја.

Милорад МИТРОВИЋ РАДЕ

ПОСЛЕДЊА ПОРУКА ПРОЛЕТЕРА ЛИСЦА

Звали смо га Лисац. Надимак мало необичан. Ко се сећа његовог лика, рећи ће да му такав надимак није одговарао. Очи благе, сетног погледа. Усне, мало натекле од писка кларинета, увек спремне да се насмеше. Готов за шалу у свако доба, а изговор у лесковачком жаргону подстицао је на простосрдачност и блискост са друговима. Па откуд му, онда, такав надимак?

Да, зашто смо га тако звали?

Већ првих дана постао је помоћник главног минера у одреду и за кратко време је овладао том вештином до танчина. Зато је имао повољне прилике и неограничене могућности.

Прве акције Краљевачког партизанског одреда биле су усмерене на то да се заплене сва складишта авионских бомби у Белимарковцу код Краљева. Један део је извучен дубље на Гоч, где је био партизански логор. Али то није било могућно учинити са целом залихом из десетак магацина, односно са главном резервом „краљевачког ваздухопловства" које је било стационирано на краљевачком аеродрому. Зато су у време блокаде Краљева ове резерве обилато искоришћене за рушење мостова и пропуста на комуникацијама које воде из Краљева. И не само око Краљева. Са мањим и већим бомбама, са „прасцима" и „крмачама", како су их тада називали, Лисац је обишао околину Крагујевца, Лапова, Јагодине, Параћина, Крушевца... Тако је задавао муке немачким колонама које су покушавале да из ових гарнизона разбију блокаду Краљева. Вештим подешавањем упаљача правио је од авионских бомби нагазне мине од преко сто килограма, које је затрпавао на цестама и подметао под железничке шине, или вршио опаљивање

индуктором, хватајући у „маказе" целе моторизоване колоне или железничке композиције.

Једном приликом, пробијајући се од Крушевца према Краљеву, немачка моторизована колона избила је на пола пута између Трстеника и Краљева. На челу колоне била су борна кола, а иза њих десетак камиона. Из страха од заседе, колона је често застајала. С времена на време, отварала је ватру по шумарцима и воћњацима покрај пута, па тек онда продужавала.

За то време Лисац је, с руком на индуктору за активирање мина, заклоњен иза једног храста на стотинак метара од пута, чекао да колона уђе у његову зону. Око њега је била прикривена 1. чета. Онда је одјекнула експлозија. Кола са чела су полетела у ваздух. Остала су за тренутак заостала, а затим су се окренула да би пошла назад. Али тек што су кренула, грунула је следећа мина. Овога пута на челу обрнуте колоне. Опет је предње возило полетело у ваздух. Немци су из преосталих возила почели да искачу и отварају ватру насумце. Лисац је активирао још једну мину. Чети тада није било тешко да докрајчи посао.

Влада Петровић Лисац је био прави мајстор свог заната. Спретно је баратао око бомби и упаљача. Смело се привлачио мостовима и пропустима и подметао мине пред носом стража и посада, прикрадајући им се као лисац кокошкама.

Ето, отуда му и надимак.

Познавао сам га и раније. Радили смо у истом одељењу фабрике авиона. Били смо заједно у ватрогасној музици и скупа отишли у партизане, када и цела музика. Били смо нераздвојни другови. Пре него што је 27. јуна 1943. године издахнуо од задобијених рана, у последњим тренуцима живота ми је с крајњим напором и тихо саопштио:

— Реци моме брату, ако га икад сретнеш, да сам се поштено борио!...

На жалост, нисам успео да му пронађем брата, кога је он од ближе родбине једино имао. Прича о Лисцу и његове последње речи кружиле су 1. пролетерском бригадом и из ње допрле до његовог родног краја...

Био је то почетак наше противофанзиве после пробијања на Сутјесци (приликом пробоја Лисац је био командир минобацачког одељења и — непогрешиви нишанџија). Прва пролетерска је наступала према Власеници. Негде пред мрак 24. јуна зачеље колоне је прошло мимо Хан-Пијеска, који је требало да нападну друге наше јединице.

Међутим непријатељ нас је приметио и отворио па-

клену артиљеријску ватру. Што су дуже гађали, ватра је била све прецизнија. Неке гранате падале су поред колоне. Задатак да се што пре стигне до Власенице није нам допуштао задржавање. Ишли смо даље, иако је већ неколико другова било лакше рањено. Превијени су у покрету. Међу њима је био и Лисац. Мањи гелер зарио му се у лист леве ноге. Из пратеће чете, у којој је био политички делегат вода, добио је коња. Јашући испред мене окренуо се и, смешећи се, добацио ми:

— Друг бар не мора да иде пешке. Баш сам се био уморио . . .

Артиљерија није престајала. Нисмо прошли ни неколико стотина метара, када је поново запраштало око нас. Полегали смо по путу, а Лисац је остао на коњу. Када смо се подигли да бисмо кренули даље, видели смо да је граната пала готово под ноге коњу на коме је јашио. Коњ је посрнуо, а Лисац се стропоштао и нечујно згрчио од бола. Поново је био рањен, и то у исту ногу и на исто место. Прва рана је била раздерана. Лисац, осим великих болова, више није осећао ногу. Пуна земље и гарежи, рана је страшно изгледала. Предали смо га хируршкој екипи дивизије.

Дан-два касније до нас је допрла вест да је Лисцу ампутирана нога. Пошао сам с групом другова да га обиђем. Затекли смо га испруженог на дугачком столу импровизоване операционе сале. Када нас је угледао, насмешио се и, мислећи да је најгоре прошло, рекао:

— Оде нога . . .

Др Јулка Мештеровић позвала нас је на страну и рекла да је ситуација озбиљна и да причекамо напољу.

После извесног времена саопштила нам је да му нема спаса. Ушли смо. Сада је, већ готово модар у лицу, поново покушао да се осмехне, али је то био више грч него осмех. Позвао ме је и једва прошапутао поруку брату. Сели смо пред њега. Гледао нас је мутним, влажним очима, све док му се поглед није угасио. А на уснама му се задржао онај вечито благи осмех.

Драгољуб МОРАВЧИЋ

НА ВЛАСЕНИЦИ

Пут од села Миљевине, кад смо изашли из пете офанзиве, био је тежак и напоран. Журили смо да пређемо комуникацију Вишеград—Сарајево. Иако смо после офанзиве дошли до хране, још се нисмо сасвим опоравили. После дуготрајног гладовања, организам је био толико испошћен да се нисмо смели честито најести. Они који су то учинили махом су се поразболевали, тако да смо са њима имали муке у покрету. Неки нису могли ићи, а коња за јахање нисмо имали.

Комесар 3. рударске чете муку је мучио подстичући другове да издрже. Ја сам му помагао, мада сам и сâм тешко ишао. Десна ципела била ми је исцепана, па сам голим табаном стајао на земљу. Тако сам ишао од половине пете офанзиве. Та невоља била је скоро равна глади, умору и исцрпености.

Још у офанзиви замолио сам чика-Данила Симовића да ми направи опутњаке. Како смо били стално у покрету, кожа се није могла осушити, па ми је направио опанке од сирове коже. Обуо сам их, али ципеле сам ставио у ранац, за сваки случај, иако је десна била „прогледала". Кад смо избили на Вучево, удари киша. По мокрој трави почео сам се клизати у опанцима као по леду на сличугама. Умало врат нисам сломио. Чим смо стали, скинуо сам опанке и обуо подеране ципеле.

Горе од мене прошао је Никола Путниковић, који је ишао потпуно бос. Било ми га је тешко гледати како се мучи. Из табана му је повремено цурила крв. Срећом, другови су му нашли неке опанке одмах после офанзиве, али је он и даље тешко ишао.

Пред комуникацијом Вишеград—Сарајево изненада

осу по колони артиљеријска ватра. Погинуо је десетар 3. десетине, који је код нас дошао на Ифсару после четврте офанзиве. Рањено је још неколико другова. Убрзали смо покрет да избегнемо ватру. На цесту изађосмо код Бара. Упутисмо се цестом да запоседнемо најпогоднији положај. Наједанпут иза леђа чусмо звук мотора. Срећом, били смо код једне окуке, па нас Швабе не приметише. Није се имало куд, јер је земљиште с обе стране било неподесно да се склонимо са друма. На самој окуци, када је и шофер морао да смањи брзину, Милош Блажевић и његов помоћник Тошо Асентић искочише са шарцем пред камион. Швабе су биле изненађене и без икаквог реаговања зауставише камион. Заробили смо четири Немца, од којих је један био официр. Камион је био пун брашна и конзерви. Обрадовали смо се оваквом плену. Запосели смо одговарајући положај, а храну однели са друма.

Интенданти су нашли начин да испеку хлеб, па смо га већ за вечеру имали. Био је црн и некако гњецав, каквог до тада нисам јео, но ипак добар после гладовања у офанзиви. Конзерви је било колико је ко желео. Увече, када смо пошли да пређемо пругу и цесту, дадоше нам интенданти по десет да носимо, јер их комора није могла понети. Свако их је радо примио.

Кад кренусмо, поче и киша. Целу ноћ је падала, и то тако јако да смо путем, на појединим местима, наилазили на житко блато до изнад ципела. Клизале су се ноге, једва смо се кретали. Људи су посртали и падали. Били смо мокри као мишеви. Осећао сам умор и хладноћу од мокрог одела. Чинило ми се да у току читавог рата нисам имао тако тежак марш. Сутрадан, око 9 часова, стигли смо у неко село западно од Рогатице, које је било попаљено. Читава чета смести се у једној кући. Није се имало где ни сести, ни сушити. Наложили смо јаку ватру на огњишту, па смо око ње, стојећи, сушили одећу. Тако смо, сушећи се, отварали конзерве, подгрејавали их и јели без хлеба. Неки су опомињали да их не ваља јести док још имамо испошћена и болесна црева и желуце. Али глад не познаје дисциплину. Људи су јели, један је Далматинац рекао: „Ишћу, Исуса ти, па макар оста' без црива".

Таман смо се распричали о конзервама, кад стиже наређење из штаба батаљона да сваки борац преда по пет комада за санитет и остале батаљоне бригаде. Нико није негодовао, али нам је било криво што их нису тражили уочи покрета, па да их они носе.

Пут до Власенице много сам лакше поднео. Са исхраном смо још кубурили — никако да дођемо до хлеба! Пред Власеницом у једном српском селу, које је неким чудом

остало незапаљено, интенданти нађоше некаквог сира и кајмака. Добили смо скоро по пуну порцију, али без хлеба. То нам је била храна за напад на Власеницу.

Око 10 часова 25. јуна стигли смо на Плочу, изнад Власенице. Одмарали смо се у шуми. Предвече кренусмо напред. Кад нас командир Здравко Циговић доведе на место одакле смо могли видети положаје изнад Власенице које ћемо нападати, заустави нас и окупи око себе.

— Другови — поче он — вечерас нападамо на Власеницу. У граду су усташе и домобрани. Има их много, око четири батаљона. Добро су утврђени. Ми нападамо иза брда Орловаче. Десно напада наша Друга чета, а лево једна чета Трећег батаљона. Кроз село до Орловаче треба да буде тишина, да нас непријатељ не примети. Пазите на везу.

Идем и размишљам о вечерашњој борби. Кад оволика војска удари на утврђен град, сигурно је да мора бити мртвих. Ко ли је тај који више неће видети своје родитеље, браћу, сестре или драгу девојку? Сетих се мајке кад ме је испратила. Као да и сада чујем њен глас: „Срећан ти пут, сине!" Читав мој живот пројури ми у мислима. Сетих се да сам био шегрт и како су ми другови причали о социјализму. Прихватио сам те идеје и преносио их на друге, припремајући се да једног дана ступим у отворену борбу за власт радника и сељака. Некадашњи разговори, припреме и маштања о пролетерској револуцији остварили су се, и ево ме ту, у колони; идем са својим друговима да ослободимо још један град и да збришемо још једну непријатељеву јединицу. Мисли о прошлости прекину ми друг испред мене кад ми рече:

— Пренеси — „брже."

По навици пренесох наређење и поново утонух у размишљање.

Тек негде око 22 часа стигосмо у неку густу, младу шуму. Ту дође наређење да продужимо у стрељачком строју. Налазио сам се на левом крилу чете. Кретање кроз шикару било је отежано. Бојао сам се да не останем без очију. Сваки час тукле су ме гране по лицу. Читав терен је био пошумљен. Кад смо доспели у неку веома густу шуму, која је била близу непријатељевих положаја, осу митраљеска и минобацачка ватра. Минобацачи су, срећом, пребацивали, али су парчићи мина прштали по шуми. Пренесоше наређење да се што брже иде напред. На све стране пуца. Кркља као у котлу. Нема више разлога да се тихо преносе команде. Кад смо већ били на излазу из шуме, Милошу Блажевићу метак отакиде врх носа.

Ускоро изађосмо на чистину, указа се Власеница и Кик изнад ње. Сад боље схватих да моја чета напада Вла-

сеницу са истока, с десне стране пута Власеница—Зворник. Успоставих везу с Крагујевчанима. Одавде је требало ићи по благој и чистој низбрдици право на бункере. Видим митраљеска гнезда из којих сипају ватру. Командир нареди митраљесцу да туче непријатељево гнездо. Пребацујемо се напред по групама. Туче нас непријатељ са источне стране града. Тешко се иде напред. Поред мене паде мој земљак Сава Николић. Притрчасмо му Катица и ја, али је он већ био мртав. Био је млад и неискусан.

У трећој десетини тешко је рањен један Вуковљанин, који се на једвите јаде извукао из пете офанзиве. Би ми га жао. Као да га сада гледам како седи поред пута за Лучке колибе, толико изнемогао да се није могао макнути с места.

Пратим борбу на Кику, где нападају Црногорци. Не знам каква су утврђења тамо, али и они слабо напредују. Од ватре са косе југоисточно од Кика не можемо даље. Поново вршимо јуриш и пребацујемо се напред. Наилазимо на неке гомиле камења које су сељаци скупили чистећи њиве. Оне нам добро служе као заклони. Сад јасније видимо бункере на источној ивици Власенице. Сину ми у глави како би нам сад добро послужили минобацачи и „пито" који су остали на Зеленгори.

Ноћ одмиче брзо. Уопште ми се не спава. Ускоро поче да се помаља зора. Стиже наређење да се повлачимо. Значи, узалуд толике жртве и труд. Делегат вода, пошто је био с мојом десетином, понови команду и одреди правац извлачења. Пребацујемо се један по један од заклона до заклона. Непријатељ појачава ватру, јер на хоризонту назире наше силуете у кретању. Испред мене претрчава Вјекослав Струјић. Видех како на два метра испред гомиле камења паде потрбушке. Метак га је ударио изнад бубрега у кичму и изишао испод груди. Био је у несвести. Пошто га је Катица превила, ускоро је дошао свести. Узели смо ћебе и понели га ка Орловачи. Био је јако развијен младић. Тешко смо га носили. Ишли смо споро. Кад смо изашли на Орловачу, сунце је већ било високо одскочило.

Црногорци су за Кик још увек водили огорчену борбу. Онда погледах одакле смо ми нападали и схватих да смо се морали повући. Иначе бисмо имали још више губитака. Из наше чете два су друга мртва, два тешко рањена, а један лакше. Тешко рањени су умрли на Орловачи. Прва чета је такође имала два мртва. Погинуо је и бивши командир Раде.

Помислих — кад смо ми имали оволико губитака, колико ли тек имају Црногорци, који се још туку на Кику.

На Орловачи седимо исцрпени борбом и ношењем рањеника. Не спава ми се иако целу ноћ нисам ока склопио.

Размишљам о борби и изгинулим друговима. Жао ми је малог Саве Николића. Како ћу после рата, ако останем жив, испричати његовом оцу где је и како је погинуо. У свакој борби гине понеко од мојих земљака. Разговарам с друговима о борби на Кику. Не схватам због чега се Црногорци нису повукли са Кика. Кад би и хтели, сад не би могли по оној чистини. Усташе би их бомбама могле побити.

— Сигурно има неког разлога што им није наређено да се повуку — одговара ми Жика.

Борба се сваког тренутка мењала, ватра је час слабија, час јача. То смењивање траје већ сат времена. И када ми је већ изгледало да неће бити ништа од тог продуженог напада, изненада се појача борба и у исти мах спазисмо црвену ракету и непријатеља како бежи са Кика.

Низ североисточне падине Кика бежало је стотине војника без икаквог реда. Таква борбена „парада" ретко се могла видети. Скочисмо на ноге без команде, не осећајући више никакав умор и глад. За тили час прешли смо три километра ниже Власенице да пресечемо пут Власеница—Зворник и да спречимо извлачење непријатеља тим путем. Трчао је како је ко могао. Кад смо били у подножју Орловаче, осу ватра по нама. Крај мене паде из моје десетине Шашко Четлак, који је дошао из 3. далматинске бригаде. У 1. чети погину један друг из источне Босне. Настала је забуна — наши другови Војвођани, који су такође били на Орловачи, само нешто источније од нас, кад су спазили да трчимо, помислили су да је непријатељ и тако отворили ватру по нама. Брзо смо се споразумели, али за она два друга сувише касно. Нисмо имали времена да се задржавамо.

Кад стигосмо близу потока Табахана, отворисмо ватру на непријатеља који је трчао са друге стране цесте. Од јаке пальбе Станковићу се прегрејала цев пушкомитраљеза. Сваки час смо застајали и отварали ватру. Задиханост је отежавала тачно гађање. Из моје десетине, само нас је пет остало; тројица су погинула, а о другима ништа не знам. Око нас нема ни осталих другова из чете, сви смо се растурили по групама. Свака група туче и разоружава непријатељеве војнике. Још трчимо напоредо са непријатељем и повремено отварамо ватру, како бисмо га збунили и нанели му што више губитака. Јурећи спазих једног земљака из моје чете како бере трешње. Прекорио сам га и одмах је прекинуо.

Пређосмо на ону страну потока и друма и попесмо се на Градину. Сад тек наста гужва. Измешасмо се са непријатељем, наста борба и разоружавање. Не знам са које ће ме стране напасти и на коју страну су моји другови отишли, нити имам времена да гледам где су. Ипак смо се нас пет

одржали у једној групи. Разоружавали смо домобране и усташе. Вадили смо затвараче из њихових пушака и стављали у торбе, а онда им враћали и пушке и торбе да носе.

На све стране чули су се појединачни пуцњи и кратки рафали из машинки. Стално су неке непријатељеве групице извиривале из оних шумица и јаруга. Разоружали смо око 45 домобрана и усташа. У овој групи била су само двојица усташа, остали домобрани. Усташе су се тешко предавале; ова двојица су имали само усташке панталоне, а све друго су побацали да би се прикрили. Потерали смо их доле на друм, да их водимо у Власеницу.

Таман смо почели да постројавамо заробљенике, кад пуче пушка на брду. Појавише се неки домобрани. Међутим, кад упитасмо ко је горе — један рече да су Војвођани и да су убили неког усташу. Скренусмо им пажњу да не стављају домобранске капе на главу да не би дошло до забуне, да се опет с неким својим не потуку. Није прошло ни пет минута, кад се на коси појавише друга двојица у цивилу. Један од њих носио је пушку с кундаком напред, а други је био без пушке. Повикасмо да баце оружје. Један од њих рече: „Сад ћу, сад ћу", и у исти трен удари ручну бомбу о кундак. Помислих да ће је бацити на нас; довољно је било да је испусти из руке па да експлодира међу нама. Међутим он је држао бомбу и даље у руци и, кад је експлодирала, он се низ косу скотрља на цесту пред нас. Сличан случај у рату нисам доживео.

Постројили смо заробљенике и спровели у Власеницу. Тек после подне нашли смо чету у селу Барицама. Испричали смо колико смо заробили непријатеља, неки другови су нам рекли да су то домобрани из 15. пука, који је Павелић одликовао за борбу против партизана.

Непријатељ је у Власеници имао следеће јединице: штаб 15. домобранског пука, два усташка батаљона, један домобрански батаљон, 40 жандарма и нешто милиције. Бројно стање — око 2000 војника.

Према непријатељевим документима, из Власенице се извукло у Зворник 679 војника, што значи да је више од половине изгинуло и заробљено.

С наше стране нападала је 1. пролетерска бригада са око 700 бораца. Пошто је сломљен отпор непријатеља на Кику, напад су прихватиле 1. и 2. војвођанска бригада, које су биле у заседи дуж комуникације Власеница—Зворник.

Сима ЛАЗИЋ

КАМЕНОВАНИ

После пробоја обруча у петој офанзиви сручили смо се као лава преко Миљевине ка Романији. Онако исцрпени гладовањем и свакодневним борбама, вероватно смо изгледале страшно, јер су нас сељаци Миљевине и других села гледали и примали као да смо нека нестварна бића. Па ипак су били изненађени кад су видели колико нас има и како смо организовани и дисциплиновани. После онаквог непријатељевог потхвата, после вишенедељне непрекидне грмљавине свих оружја по гудурама Зеленгоре и после хвалисаве пропаганде непријатеља да су наше главне снаге уништене, појава наших бригада и осталих јединица још једном је код њих учврстила уверење о неуништивости народне војске. Свуда су нас дочекивали пуних руку, нудећи нам све што су имали. Брзо смо се опорављали.

Посаду у Хан-Пијеску збрисали смо готово без борбе. Имали смо великог савезника: вест да смо пробили непријатељев обруч и мит о нашој неуништивости била нам је моћна претходница, која је утеривала страх у кости сваком ко би покушао да нас задржи.

Истога дана спустили смо се ка Власеници и наредне ноћи напали утврђене положаје пред њом.

Пред нашим батаљоном испречила се стрма, висока и добро поседнута коса Кик. Према месечини оцртавала се као каква огромна мрачна тврђава, пуна непознатог, пуна претњи да нас све упије у себе и уништи. А одмах иза ње била је Власеница, па даље Зворник, Дрина, Србија . . .

Део косе који смо нападали био је најнижи и завршавао се једном чуком, тачно изнад пута. Лево и десно од нас су остали наши батаљони нападали положаје који су били знатно виши.

Према обавештењима, пред нама су биле усташке јединице. Цела ивица косе била је поседнута. Тврде, густо распоређене бункере повезивали су ровови.

Рачунали смо са изненађењем. Наређен је једновремен напад на све секторе.

Полако, нечујно, пазећи на сваки покрет, подвлачио се стрељачки строј уз косу. Трајало је то доста дуго. Успели смо да им приђемо на педесетак метара. Притајени, припремали смо се за јуриш. Бомбашке групе су издвојене и истурене нешто напред.

Тачно у заказани час букнула је коса. Првим налетом заузели смо је скоро целу. Изгледало је да је задатак брзо извршен. Међутим непријатељ се није лако предавао. На крајњем левом крилу, на највишој тачки косе, још је крклјало. Лево од нас непријатељ је вршио противјуриш. А на нашем сектору остао је неуништен бункер на крају косе, изнад пута. Били смо сасвим близу, на десетак метара испод њега. Неколико митраљеза и других аутоматских оруђа сејало је из њега непрекидно убитачну ватру. У првом налету утрошили смо готово све бомбе. Чеда курир и ја имали смо само још по једну.

Ситуација је била озбиљна. Непријатељ је већ почео да збацује са косе и делове нашег батаљона. Ако не ликвидирамо бункер пред нама, могу нас сасвим одбити и противнападом натерати поново у поток.

И то бар да ми је неки непријатељ! Зар вреди због тих гадова поново газити воду и пентрати се уз ово брдо. Треба брзо и одлучно напасти бункер, ликвидирати га, а затим из њега потпомогнути наше ватром у бок и леђа непријатеља.

Договорили смо се. Уз повик „на јуриш", бацићемо ове две бомбе, а затим наставити камењем по крову бункера. Неколицина нас прикупило је по пет-шест каменица. А онда — уз оно стравично „јуриш пролетери" — загрме ватра из свих аутомата и пушака, прасак бомби и киша каменица по усташком бункеру. Док си тренуо — ево нас у бункеру. Митраљезац није успео ни да се извуче из њега. Затекли смо га забезекнутог у ставу неког очекивања. Ваљда је чекао да експлодирају оне каменице! Остале смо отпрашили брзо са косе, а телефоном из бункера јавили њиховој команди да хитамо и ми за њима.

Убрзо је била освојена цела коса, а у току дана журили смо већ кроз Власеницу ка Зворнику.

Љубиша ВЕСЕЛИНОВИЋ

СУСРЕТ С ВОЈВОЂАНИМА

Са Плоче смо пошли кроз густе четинарске шуме испод Подстијена ка Кику. Кроз мрклу ноћ, испод столетних јела, корачали смо један за другим, држећи се за руке да не бисмо изгубили везу. Не види се ни прст пред оком. Негде после поноћи смо стигли у Залуковје, непосредно испод Кика, који се као бедем оцртавао на хоризонту. Гола коса, начичкана бункерима, испречила нам се на путу за град. Десно, на Орловачи, борба се већ увелико води. Јасно нам је да од изненађења нема ништа.

Припремили смо бомбе и пошли уз голи камењар ка врху. Са нама је и заменик комесара батаљона, Мирко Нововић.

Осетили су нас пре него што смо стигли до врха. Изнад наших глава прелећу хиљаде метака. Ватра из бункера је непрецизна. „Напред другови, само напред!“ Мирко је пошао са нама — групом бомбаша која се примиче бункеру на самом врху. Ускоро ће зора, мрак пред праскозорје као да нам је савезник.

Одједном, испод нас блеснуше бомбе — као ватрени зид. Усташе већ губе живце, пуцају без плана. Осећају да смо близу, чују котрљање камења испод наших ногу, па се, ваљда, чуде што још не јуришамо . . .

А онда, већ смо надохват бомби. Једно „ура, напријед, пролетери!“ и бомбе су запраштале. Осветлише Кик. Ускочили смо у ровове и бункер на Кику. Део батаљона одмах пође десно, косом, ка Власеници. Наша чета доби задатак да што пре пресече комуникацију Власеница—Шековићи и одступницу од Власенице ка Џемату и Симићима и да са те стране упадне у Власеницу.

Сјурили смо се низ стрму косу, прегазили поток Сушицу и избили на око два километра северно од Власенице. Одједном — бочна ватра од Незировића.

Главнина чете пође ка Власеници, у напад на Кулу; мој вод окрену ка Незировићима. Око рушевина овог, ко зна када попаљеног села видимо како претрчавају људи, пребацују се к нама уз подршку тешког митраљеза и минобацача.

Развили смо се за борбу. Божо Прља већ поставио шарац и ватром натера нападаче да залегну око кућишта. Опрезно смо се приближавали и из једне јаруге пошли на јуриш уз громогласно: „Напред пролетери!"

— Другови, не пуцајте! — разлеже се из кућишта.

Прилегли смо и с неповерењем очекивали.

— Другови, не пуцајте... Овде су Војвођани!

Знали смо да ћемо се с њима срести негде око Власенице. Пушке су умукнуле. Полетели смо једни другима у загрљај.

Био је то штаб 1. војвођанске бригаде са пратећим водом.

— Мајку вам Петрову, — викао је коштуњав човек тресући ми руку — па зар да се овако упознамо с пролетерима, а жељно вас чекамо!

Био је то командант, Марко Перичин Камењар.

Све се одиграло у трену. А онда смо, први пут заједно, похитали према Дураковићима и цести Власеница—Зворник, хватајући и тукући мање групе непријатеља који се пробијао од Власенице и неорганизовано бежао ка Дрињачи.

Ђуро ВОЈВОДИЋ

СУЛЕЈМАН ОМЕРОВИЋ ЦАР

Партијска организација наговестила нам је већ у јануару 1942. године да се спремимо за одлазак у партизанске јединице. Били смо срећни што нам се пружа прилика да се боримо са оружјем у руци. Али пролазио је дан за даном, а ми никако да пођемо. Била је у току друга офанзива, па су одређени канали за излазак из Сарајева на ослобођену територију престали да функционишу. А у граду је постало несношљиво. Терор и глад као никад раније. На улицама омрзнута лица у зеленим и црним униформама. Живот је на јавним мјестима замирао већ у први сумрак.

Партијска и скојевска организација живјеле су у веома тешким условима. А ипак су радиле. На зидовима су освитале пароле које су позивале у оружану борбу; цијепане су њемачке вијести о успјесима на источном фронту и брзом завршетку рата; дијељени су на брзину куцани билтени о развоју наше оружане борбе, припремани нови борци за партизанске јединице, и тако даље.

Ми смо постајали нестрпљиви, иако нисмо помишљали на могућност откривања нашег одласка од стране полиције. Напокон, почетком марта дошао је дуго очекивани дан. Речено нам је да се одређеног дана — била је недјеља — нађемо у 14 часова на зборном мјесту у Добровољачкој улици. Пошто је претходна група била откривена на малти у Ковачићима, дата су нам упутства да не носимо никакве пакете, сем најпотребнијих ствари, које се могу ставити у џепове. Наша група из шеријатске гимназије изишла је заједно на заказано мјесто. Тамо су се већ налазили неки другови из учитељске и техничке школе, а остали су пристизали. Тачно у заказано вријеме наишао је друг из ре-

јонске партијске организације и извјестио нас да се покрет одгађа за 17 часова.

На том мјесту се нисмо смјели задржавати, јер смо били ипак необично одјевени, а у џеповима смо имали санитетски материјал и друге ствари које би нас компромитовале у случају хапшења. Зато смо одлучили да се склонимо у посластичарницу „Код Сабе". Ту смо остали до 16 часова. Тада смо хтјели кренути, али се испоставило да немамо чиме платити колаче које смо појели. Нешто мало преосталог новца заборавили смо у интернату. Цар је понудио да заложи свој прслук, но чинило нам се да би такво рјешење могло изазвати сумњу. Зато га нисмо прихватили, већ смо одлучили да један од нас пође у интернат и узме новац од другова који су знали за наш одлазак. Иако је и то било ризично, другог излаза нисмо могли наћи. Цар је предложио да он пође. У шали је чак додао:

— Боље да ја заглавим него ви — ви сте из бољих породица.

Од када је пошао, што је вријеме више одмицало, то нас је све више хватао страх да му се што не деси. А стигао је у посљедњем тренутку, тако да смо на зборно мјесто једва приспјели у одређено вријеме. Један од курира с којима смо кренули ухватио је Цара под руку и пошао с њим у одређеном правцу. Ми, остали, упутили смо се за њима — нашим заједничким путом који нас је довео у редове 1. пролетерске.[1]

Своје ватрено крштење „Сарајлије" су доживјеле у жестоким борбама против четника на Сињајевини. Гонећи четнике доспјели су, најзад, с батаљоном у Колашинско поље. Ту су се одморили, очистили и на састанцима анализирали дотадашње борбе и држање сваког појединца у њима. Тада је Цара међу првима похвалио у име штаба командант батаљона. У 1. чети, у којој се налазио, био је запажен од самог почетка као примјеран друг и борац.

За нас који смо с њим отишли на ослобођену територију било је разумљиво и то и свако друго признање које је Цар добио. Мени нарочито, јер сам га познавао готово

---

[1] У групи ученика која је почетком марта ступила у 1. батаљон 1. пролетерске бригаде били су: из шеријатске гимназије, сем мене, Асим Перван, Хајро Мехинагић, сада официр ЈНА, и Хасим Викало, погинуо у мају 1942. на Сињајевини; из средње техничке школе: Хасан Идризбеговић, умро послије рата, Наил Лагић, погинуо 1943, Салих Османбеговић и Омер Пезо, сада официри ЈНА, Мухарем Хајдархоџић, погинуо у борбама за ослобођење Јајца 1942. године; из учитељске школе: Нециб Татаревић, сада потпредсједник општине у Бијељини, и Дервиш Сушић, књижевник.

од дјетињства. Био је старији од мене за једну годину. Већ првог дана послије доласка у гимназију пришао ми је и упитао ме одакле сам. Када сам му рекао да сам из Грачанице, стегнуо ми је руку говорећи:

— Значи, земљаци смо! Ја сам из Маглаја.

Тако је почело наше прво познанство и наше другарство.

Иначе, и без тога, морао бих га убрзо запазити. Био је п р в и када је требало помоћи другу, када се играо ногомет, када се ишло на излет, или када би се повела песма... Био је п р в и у свему што је стварало пријатељску атмосферу и омогућавало да се лакше подносе тегобе интернатског живота. Зато је и добио надимак Цар. Многи му нису ни знали право име. Једноставно, знали су Цара и — волели су га. А био је, како се онда говорило, сиромашног стања. Ретко би кад добио пакет или новац од куће. Због тога су га многи имућнији ђаци чашћавали или помагали, пазећи увек да не повреде његов младићки понос. У вишим разредима, када се замомчио, радо је ишао на игранке. Пошао би од друга до друга и од једног позајмио одело, од другог кошуљу, од трећег кравату, и тако се спремио. Није му то тешко падало. Знао је: другови му то од срца позајмљују. Знали су: и он би њима позајмио када би имао. Јер — давао је оно што је имао: своју топлину, другарство, помоћ и подршку тамо где је требало и када је могао.

Своју немирну природу и младалачки бунт испољио је у сукобима са интернатским и школским режимом. Али не јалово, не у празно, не да би се чуо и истакао, већ зато што је осјећао бездушност и нечовјечност тога режима. Једном приликом је позван на одговорност зато што је износио храну ученицима искљученим из гимназије због учешћа у штрајку који је организовала техничка школа. По цијену избацивања из интерната, тражило се од њега да ода остале ђаке који су у томе учествовали. Па зар од њега захтијевати да направи тако нечовјечан, цинкарошки гест?! Ни ријечи није рекао.

Био сам код њега у Маглају у љето 1940. године. На иницијативу партијске организације Грачанице и Маглаја дошло је до међусобне посјете напредне омладине. Цар је тада већ био члан Скоја. Навече је одржана приредба на којој је омладина дала одушка својим тежњама. Хор је пјевао борбене пјесме, а Цар је учествовао са соло-тачком — рецитовао је „О класје моје", у ово вријеме веома популарну пјесму.

Послије приредбе пошли смо заједно његовој кући, која је на крају варошице. Уз пут ми је показао Маглај, у којем је од ране младости упознао мукотрпан живот и

биједу људи. Његови родитељи су ме дочекали као старог знанца. Вечерали смо при свјетлости лампе, сви из једне посуде, и послије пољегали с његовом браћом на строжњаке.

Цар је брзо израстао. Уочи поласка пролетерских и ударних бригада у Босанску крајину, у љето 1942. године, постао је кандидат, а ускоро и члан Комунистичке партије. То је било велико признање од партијске организације, чији састав су чинили стари и већ прекаљени партијски кадрови од прије рата и из устанка. Разумљиво, у таквом саставу требало је свугдје и увијек бити међу најбољима да би се стекло признање, да би се појединцу повјерили макар дужности десетара. Осим тога, требало је да прође и вријеме.

Цар је брзо усвајао нова искуства и знања. И релативно брзо напредовао — постао је десетар, затим политички делегат вода, а у петој офанзиви замјеник политичког комесара чете. Бити комесар чете, руководити њеном партијском организацијом у оно вријеме, и то у 1. батаљону 1. пролетерске бригаде — био је то, заиста, завидан успон. Између осталог, тај успон свједочи о томе да је Цар био перспективан човјек, с потенцијалним могућностима. У сваком случају, да није био рањен на Зворнику, заслужио би у нашој бригади нова признања и нове, још одговорније дужности.

Послије рањавања у борби за Зворник Цар је остао на лијечењу, а бригада је пошла својим путем. Кад је оздравио, није јој се могао придружити, већ је остао у 16. војвођанској дивизији. Ту, у новој средини, гдје је нашао нове другове и пријатеље, дошли су до потпуног изражаја његови квалитети борца, друга и руководиоца. Некадашњи бомбаш на њемачке бункере у Јајцу и вођа јуришне групе приликом форсирања Дрине постао је међу Војвођанима појам храбрости. У њиховим јединицама су готово сви знали за његов подвиг на Романији 1944, када је бомбама растјерао Њемце који су изненада напали штаб бригаде и тако спасао своје другове; за његову одважност приликом форсирања Драве, када је на мотору пројурио кроз село у коме су били Њемци и уз пут заробио њиховог везисту; о његовим подвизима у борбама на Мајевици, у Славонији и у завршним операцијама у Словенији.

Царева храброст није била усамљена. Било је у његовим јединицама и других, исто тако храбрих. Па ипак, о његовој се причало. Зашто? Мени се чини да је он био у исто вријеме и храбар и паметан ратник. У критичним ситуацијама, налазећи најбољи могући излаз, умио је да сачува и себе и своје саборце. Ако се при томе има у виду да је као политички радник уживао велики углед и неподијељене симпатије, онда није никакво чудо што су га Вој-

вођани прихватили и носили у сјећању као легендарног јунака.

Осим врлина које су красиле, мање-више, све пролетере, Цар се одликовао и неком изузетном ведрином, која га није напуштала ни у најтежим данима. Ја га као таквог памтим и из пете офанзиве.

Пењали смо се из долине Пиве на Вучево. Иза нас су остале стотине пређених километара, десетине непроспаваних ноћи и жестоке борбе вођене против Нијемаца још од Бијелог Поља. Ноге су клецале. И коњи су већ падали од умора. Колона је тешко савлађивала велики успон. Уто смо наишли поред 1. чете. Цар је на челу чете носио пушкомитраљез. Кад ме је угледао, он ми рече некако заповједнички и самопоуздано:

— Не дај се, биће боље, није ничија до зоре догорјела!

Из пете офанзиве, такође, остала ми је у сјећању његова дјечачка доброта, коју сам запазио још у гимназији. Она га није напустила ни у најсуровијим условима. Напротив, мислим да је међу пролетерима, у веома здравом и хомогеном колективу, добила још већи и хуманији смисао. Ето, кад год мислим о Цару и његовим врлинама, увијек се сјетим другог нашег сусрета из тих дана најтежих по нас и нашу војску. Послије пробоја обруча на Балиновцу избили смо на жељезничку пругу изнад Миљевине. Ту ме је командир чете оставио да сачекам 1. чету и да јој покажем правац којим се батаљон упутио. Након извјесног времена јављено ми је да пођем за четом. Тешко сам корачао. Хватала ме несвјестица од глади. Већ дуго смо се хранили само травом и пријесном коњетином. Због могућности откривања положаја нисмо смјели ложити ватре. Убрзо сам наишао на неколико бораца, међу којима је био и Цар. Пришао ми је и пружио комадић хљеба и сланине. Други борци су ми рекли да је нашао сљедовање неког њемачког војника и да га је подијелио с борцима који су се с њим затекли. Са мном је подијелио свој дио.

Последњи пут сам се срио с њим у јесен 1944. године. Прва пролетерска дивизија, послије успјешног преласка Увца и борби на Палисаду, око Ужица и Бајине Баште, настављала је свој продор на сјевер, према Ваљеву и Београду. У једном селу поред Бајине Баште среле су се колоне 1. пролетерске и 36. војвођанске дивизије. Полетјели смо један другом у загрљај. Био је то срдачан сусрет. С поштовањем и љубављу је говорио о новој средини, у којој се брзо снашао. Био је већ командант бригаде. С великим искуством из 1. пролетерске, кад је нагло порасла наша војска, он се морао преоријентисати с политичко-партијске дужности на војну. Колико сам могао сазнати из тог крат-

ког, успутног састанка, био је веома задовољан не само новом средином него и тиме што се „повојничио". Вјечити оптимиста, на растанку је пожелио наш нови сусрет. Одлазећи, с коња ми је довикнуо: „Зора пуца, биће дана!" То је била његова узречица у рату, с којом је и сад завршио наш састанак и изразио, по обичају, вјеру у скорашњу слободу домовине.

Цар је доживио слободу. Али, на жалост, за кратко. У јесен 1945. пао је, смртно рањен усташким метком, на цести Осијек—Нашице. Тако рећи, он и није осјетио слободу и њену љепоту у правом смислу. Није стигао, чак, ни да се у слободи нагледа свог ужег завичаја, који је волио некако сјетно, дјечачки сјетно, тако да је готово боловао кад је 1. пролетерска, послије борбе око Тешња и Теслића, у четвртој офанзиви, окренула према Прозору и Неретви, а не према ријеци Босни и његовом Маглају. Он је погинуо жељан завичаја. Отуда и није случајно што је на самртном часу пожелио да га сахране у Маглају. Град му је за ту љубав узвратио чувајући га у трајног успомени. Данас маглајска гимназија носи његово име. А у њеном дворишту је подигнут споменик у знак захвалности и вјере у идеале за које се Цар часно и истрајно борио.

Екрем ДУРИЋ

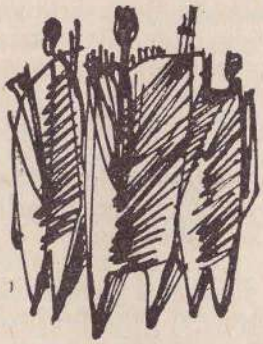

ТАТАРОВ ПОДВИГ

Пре него што ћемо поћи у напад на Власеницу, у ноћи 25. јуна, пронађен је водич, мјештанин, да нас одведе до брда Кика, чије су падине усташе и домобрани прекрили бункерима. Наш је батаљон имао задатак да ликвидира то непријатељево упориште, а затим да се пробије у град са западне стране.

Иако се до брда могло стићи за сат-два, ми смо, „заслугом" водича, лутали цијелу ноћ и тек у зору стигли у његово подножје. На врху брда, према небу су се јасно оцртавале силуете непријатељевих војника. Са стране одакле смо ми дошли још их нико није нападао. Они, сигурно, више чувају лијеви бок, отуда су их нападали Крагујевчани.

Јуриш нас је зачас довео до врха. За ручним бомбама баченим у усташке ровове ускочили смо и сами. Преживјеле усташе безглаво су бјежале низ косу према Власеници.

Батаљон се задржао на падинама Кика, чекајући да и остали батаљони ликвидирају спољни појас одбране града. Одједном су у 2. чети пронијели вијест да нема Татара[1], једног од најхрабријих бораца чете. У једном тренутку зачусмо борбу око бункера на прилазима граду. Били смо изненађени кад смо угледали Татара како се, сам, привлачи бункерима и баца бомбе. И радосни што је жив, али и испуњени зебњом за његов живот.

Татар је ликвидирао неколико бункера на правцу наступања нашег батаљона.

---

[1] Нециб Татаревић.

... Сишавши низ Кик, Татар се нашао у потоку Сушице, који га је одвајао од заравни на којој лежи град. Прешао је поток и педесетак метара успона иза њега. Пред њим је изронио бункер са уским пушкарницама, око њега грудобрани од наслаганог камена, високи до рамена. Није дуго размишљао. Претрчао је невелик простор и нашао се тик уз бункер. С „талијанком" у зубима и откоченом пушком почео је обилазити око бункера. На вратима се сударио са усташом, који је држао пушку уз ногу. У тренутку је реаговао: зграбио је лијевом руком за цијев усташину пушку и инстиктивно окренуо главу уназад. Позади њега, иза најближег грудобрана, удаљеног свега неколико метара, спазио је црну усташку капу и пушчану цијев окренуту к њему. Није био свјестан свог поступка, али у истом тренутку кад је усташа опалио он се бацио уназад и са двије пушке нашао се са супротне стране бункера. Отету је прислонио уз бункер, а своју подигао да гађа усташу иза грудобрана. Али он није чекао да се препуцавају: видио га је како бјежи ка првим власеничким кућама. Опалио је за њим. Тек тада се сјетио усташе са којим се сударио на улазу у бункер. Завирио је кроз пушкарницу и угледао га; био је сам. Татар је завукао пушку у узани отвор пушкарнице. Усташа се хитро помакао у други крај бункера. Узани отвор пушкарнице онемогућавао му је да га узме на нишан. Извукао је пушку и покушао да то учини кроз другу пушкарницу. Поновило се исто. Онда се оканио тога.

Обазрео се око себе и тек тада му је синуло у глави да је сам. Хитро се удаљио од бункера двадесетак корака и легао на земљу. Само што је то учинио, зачуо је глас иза грудобрана:

— Друже, ми смо домобрани, ми се предајемо.

— Изиђите из бункера! — рекао им је без двоумљења.

Једна глава провирила је иза грудобрана и одмах нестала.

— Слободно излазите, нећемо вам ништа — поновио је Татар.

Опет извиривање и склањање главе.

— Кога се врага бојите? Изиђите слободно! — продерао се.

Једна, друга, трећа, седма, десета глава, колона глава иза грудобрана! Први већ излази иза грудобрана. Иде према њему. Подофицир је и носи аутомат. За њим колона домобрана с пушкама. Има их десетак.

Пало му је на памет да неће бити добро кад виде да је сам, а они наоружани.

— Стој! — узвикнуо је.

Кад су застали, командовао је да одложе оружје. Послушно су одложили пушке, а подофицир аутомат. Кад су му затим пришли, скочио је, притрчао остављеном оружју, узео аутомат и, да му провери исправност, окинуо кратак рафал у земљу. Било је све у реду. Лакнуло му је. Домобрани су се осврtали:

— Гдје су остали? — питали су.

— Ту су они, не брините . . .

Усто је, заиста, искрснуо Иво Бјелиш, нераздвојни Татаров друг. Татар му је предао домобране на чување, а затим је пошао улијево, ка бункеру који се није видио, јер се налазио мало подаље. Пришавши му, бацио је бомбу на његов дрвни кров, а затим му и сам прилетио. Он ка бункеру, а усташе и домобрани из њега.

У бункеру су остали само сандуци муниције, слама и ћебад.

Знао је да се на истом растојању налази и трећи такав бункер. Хтио је поћи даље, кад се опет код њега створио Иво.

— Гдје су ти домобрани? — упитао га је Татар.

— Предао сам их Славку Сандићу, који је дошао за нама, он их је одвео у штаб батаљона.

Заједно су, затим, пошли на слиједећи бункер. Двије бомбе су бацили у празно. Посаде у бункеру није више било. Одлучили су да ту сачекају силазак батаљона. Припуцавали су насумице у правцу кућа, тек толико да усташама ставе до знања да су бункери запосједнути. Онда је заштектао митраљез из средњег бункера, оног што су га малоприје оставили празна. Мало послије више њих се нашао Миљан Чогурић, водник и митраљезац.

— Одмах да сте се повукли. Псују вас командир и комесар . . . Ја сам морао доћи по вас. Остале јединице још нису извршиле задатак — истресао се на њих Миљан.

Татар се бунио што напуштају већ освојене бункере. Али се није имало куд. Морао је поступити по наређењу. Пењући се уз огољело брдо Кик, засула их је ватра из пушака и митраљеза. Срећом, прошли су добро. Штитили су их борци с Кика: тукли су по Власеници и бункерима које је непријатељ поново посио.

Кад су стигли у ровове на врху брда, Татар је пошао комесару батаљона, Крсту Бајићу. Замолио га да му остави запљењени аутомат. И добио га је.

Тада је пала и команда да се иде напријед. Батаљон се за час сјурио и прешао поток. На три бункера пошла су три вода. На команду „јуриш“ — потрчали су уз повике: „Напред пролетерска“. У близини бункера почеле су да раде ручне бомбе. Један усташа је пао у непосредној Татаровој

близини. Скокнувши к њему, Татар је уперио машинку у тијело. Спазио је њемачку ручну бомбу у отвореној шаци усташе: из ње се извијао плавичасти дим. Није стигао честито ни да схвати да је бомба упаљена, а од њене експлозије ништа више није чуо. Нашао се на усташи, коме је разнета десна рука, раме и глава. Придигао се и ужаснуо од властитог изгледа. Умјесто ногу, видио је дроњке меса, ципела, панталона и чарапа: све помијешано с много крви, која је непрекидно липтала. Хтио је да дохвати машинку и оконча живот, али се није могао примаћи. Но већ је стигла и болничарка и почела га превијати. Наишао је и комесар Крсто.

— Како си Татаре? — питао га је.

„Храбрости мало", говорио је Татар себи, осмјехнуо се и рекао:

— Добро је, друже комесаре.

— Осветићемо те, Татаре, скупо ће нам платити.

Није сумњао у то . . .

Тешке ране раставиле су га од бораца чете све до краја рата.

Екрем ДУРИЋ и Хајрудин МЕХИНАГИЋ

КОМАНДИРОВО СРЦЕ[1]

Још јуче сам дановао под заштитничким окриљем дебелих стабала у густој шуми са локвама сунца, где су другови лежали као мртви, а ја покушавао да пишем. Још синоћ сам ноћио крај димљиве ватре близу колибе, из које је извиривала престрашена жена, стишћући уза се мусаву децу као квочка пилиће. А данас сам у граду, после више месеци, после скоро два месеца непрестаних пробијања у петој непријатељској офанзиви. Варошица Власеница изгледа као чаролија после двомесечне дивљине. Пре неколико дана заузела ју је на јуриш Прва пролетерска бригада, сручивши се од Хан-Пијеска. Она је изненадила не само немачко-усташке гарнизоне него и источнобосанске и војвођанске бригаде, које су се биле далеко од главнина и још нису знале у ком ће правцу главнине нападати после скршене непријатељске офанзиве. А и борци Прве пролетерске били су изненађени када су зачули пуцњаву иза непријатељских леђа. Непријатељ се нашао у маказама теренских и пролетерских бригада.

Командант дивизије Коча није нас дању пуштао у град — његова строгост спасавала је јединице Прве дивизије од авионских жртава. Али данас је кишовит дан, небо је као тешка сива појава разапето између суморних планина око града, а из улегнуте пољаве без краја сипи киша. И ми уживамо у томе што смо у граду, у кућама, у правим правцатим кућама с дрвеним подом и великим прозорима, који гледају на уредну улицу или на башту заливену кишом. Гледаш у те непрекидне влажне нити што перу земљу и бришу обрисе кућа, биља и људи. Гледаш, и чини ти се као да још промичу уморне колоне јуришајући увек изнова и као да на путу још леже наши мртви... чини ти се као да све још траје. А прошло је. Сада смо ми у офанзиви. Улазећи у заузети град морао сам да пазим да не газим по лешевима Немаца и усташа, јер сви прилази беху посути њима. У шуми пред градом видео сам Роћка, срећног што се срео с пролетерима. Један курир војвођанског штаба говорио ми је:

— Е, то је чудо. Видео сам како Шпанац гледа у мапу

---

[1] Ова приповетка Јована Поповића, књижевника и борца 1. пролетерске бригаде, објављена је у књизи „Истините легенде", издање „Култура", стр. 249.

и мирно каже: гарнизон се може ликвидирати за четири сата. Зинуо сам. Па ни ми нисмо мачји кашаљ, ал' што се не може, не може се. И гле — може. За четири сата град. Знали смо да се пробијате, држали смо се наређења Врховног штаба да вам помогнемо нападима на гарнизоне по целој Југославији. Али да ће ова уморна војска нас научити како се напада, ето, то ми не иде у главу.

Стајао сам крај прозора и довршавао диктирање вести. Навикла да држи писаћу машину на коленима, Дара и сада куца на коленима, седећи на миндерлуку. Тако ми је чудно кад је гледам. Кад сам ушао у собу и видео витку младу девојку у лакој женској хаљини, био сам зачуђен: откуд у штапској просторији нека непозната девојка. Певушила је, а кад се окренула, забацујући косу, морао сам сам себе да уверавам да је та лепушкаста девојка она иста Дара с којом сам већ месецима у истом штабу, и коју сам увек видео само као борца обучена у тешке панталоне и копоран. Хаљина кадијине кћери одјеном ју је начинила девојком.

Крај прозора кадијине куће промакао је млади заменик политкома бригаде, Мирко. Спазио је моје лице, замишљено, прилепљено уз прозор, и моје очи које се беху изгубиле над избрисаном силуетом планине обрасле у густ четинар; позвао ме да пођем с њим. Огрнуо сам се и опасао и похитао да га стигнем. Довео ме је до једне бивше кафане, чији је газда-петоколонаш ишчезао у олуји догађаја; сад је у њој приређивала другарску вечеру Омладинска чета. У великој травној авлији уморни товарни коњи пасли су сочну траву, тресући мишићима под мокром кожом, а у малој штали рскали су штапски коњи мирисно сено. Пред кафаном шуштали су покисли јабланови подрхтавајући као од језе на хладној летњој киши. Изнутра је допирала бука, али складна: бука партизана.

За дугим столовима седели су млади борци. Пред њима, у огромним чинијама, брда палачинки и уштипака, чак и неколико боца разнобојних ликера. Млада лица, на којима је дуга борба исклесала неку тврдоћу и одлучност, сва су озарена сјајем победе. Сва та лица, младићка и девојачка, иако огрубела, зраче пламенитом лепотом. Јер то је Омладинска чета Прве пролетерске бригаде.

На тим мршавим, скоро одуховљеним лицима, виде се још трагови недавних напора, гладовања и неспавања. Али то је сад прошло као руком однесено. Несаломљива чврстина отпора претворила се у безбрижност победе. И ту, у Власеници, која је заузета за два часа на јуриш, омладинци се свете за низ бесхлебних дана, за низ дана без ичега сем комада хладне и жилаве коњетине. Куварима је

дат најстрожи ултиматум да се не шале главом и да не скувају чорбу, па ни меса да не пеку, макар то била и свињетина. Сан гладних дана био је хлеб, пшенични хлеб, набубрео и накисео, а врхунац снова — палачинке, масне, набијене пекмезом и посуте дебелим слојем шећера као да је сву ноћ падао снег по њима. Има да се створи. У магацинима, које фашисти нису успели да испразне, нађено је и брашна, и масти, и шећера, и пекмеза. Јесу ли болнице већ добиле? Да. Е, па онда? Не чекај да нестане. Не мисли хоће ли сутра бити. Ратујемо и побеђујемо!

— Нема тврђаве која пред нама неће пасти, — рецитује у шали једна омладинка, чије танко лице, као резано на драгоценој камеји, блиста од слатке масти. И сви се младалачки насмејаше, и новим снагама навалише на тврђаве палачинки, које се смањују, нестају. Научили су они да освајају и друкчије тврђаве, а камоли неће овакве.

Млади политком Мирко мунуо ме је руком у ребра, сав се претворивши у раздраган смех. У ствари је и он омладинац. Иако му је умиљато лице с плавим брчићима, топле очи и боре које су му на лице урезале бриге одају озбиљност и искуство, њему је тек двадесет и једна година. Из крагујевачке гимназије пошао је право у Крагујевачки одред и ускоро је морао светити ученике које су Немци побили. Сада, згледан с љубављу и задовољством у омладинце из свог батаљона, он је, као и ја, застао у вратима и није се мицао, уживајући у призору. Ни омладинци, заузети озбиљним послом и загушени својом буком, нису изменили ништа у свом понашању, јер нас нису одмах приметили. Тек сад нас је приметио дежмекасти Драган, еластичан као лопта, лица увек спремна за смешну гримасу, и тобоже уплашено довикнуо једном мршавом, помало пегавом другу, који је управо испразнио чашицу ликера:

— Пази, Марине, шта радиш, ево контроле!

Начинио је врло глупо лице, а Мирко се грохотом насмејао као и они.

— Мораш и ти да седнеш с нама, друже политкоме, да делиш с нама и уживање и одговорност — повикао је један, а други су прихватили, и одмах су неки долетели да га одвуку. Мирко се бранио:

— Ја се још држим старих партизанских правила: не пијем ни кад ме зуб боли.

Кретао се неспретно, круто, јер му је врат остао укочен од недавне ране.

— Сад ћу одмах, само ви наставите — одбранио се најзад.

А онда ми се, још с осмехом на лепом лицу, обратио, накрећући се и раменима због укоченог врата:

— Видиш, управо у оваквим радосним часовима нарочито осећам колико празних места има. Где је Пера из Крагујевца? Где је Аца из Фоче? Где Омер из Горажда? Где Шиме из Шибеника? Колико их недостаје! Чета је ту, она је увек на броју, — али су лица све новија. Чини ми се као да се са овим веселим лицима сливају лица којих више нема... Зар их заиста нема? — прешао је у шапат неким топлим, страсним гласом у коме су подрхтавале притајене сузе.

Од изненадне туге је зажмурио и замахнуо неспретно главом, можда да стресе оне две капи росе што су се ипак, и против његове воље ухватиле на трепавицама. Док је жмурио, загледао сам се за дуги тренутак у то драго лице. Пре шест месеци срео сам га у Котор-Варошу, у радости тек ослобођеног града. Неколико часака после нашег веселог здрављења видео сам га рањена у ногу. Томаш, коме је, крај њега, мина однела десну, а озледила леву руку, загледан тужно у свој патрљак говорио је с неверицом: „О, моја десна руко, зар да више не пуцаш на гадове?“ Мирко је био несрећан што са својим батаљоном не може да гони већ пољуљане непријатеље. Кад сам се ускоро нашао с њима у болници, био је ту и онај Аца из Фоче, чије већ непостојеће лице Мирко сад тражи међу овим лицима. Колико присних разговора за тих незаборавних месец дана! Лежећи, после тешких покрета, на слами крај димљивог огњишта, ми смо болове и патње савлађивали дискусијама. Томаш је постављао стално питања, а Аца ми је показивао своје прве књижевне покушаје. Могу ли се та лица заборавити? Може ли се без њих живети? Колико си другова стекао у овом трагичном и великом заносу, а сваки ти се, кад га видиш или га се сетиш, чини најприснији, као онај без кога не можеш да замислиш живот. А сваки може да ишчезне, и ти се бориш даље, у гневу и поносу борбе, и тебе такође сваки час може да нестане.

И ја сам, као и Мирко, посматрао ту скоро у једно сливена лица бораца Омладинске чете. Нисам живео с њима, као он, али и ретки сусрети по дужности учинили су ми их блиским.

На своме путу кроз Санџак, Босну и Херцеговину и Далмацију, Прва пролетерска бригада попуњавала се омладинцима куд год је пролазила. У Крагујевачком батаљону, око језгра крагујевачких омладинаца који су четрдесет прве пошли у партизане, створила се Омладинска чета, која је, као и друге чисто омладинске чете, сматрала за дужност да прослави читаву нашу омладину. Крајем новембра четрдесет друге, када је тек створена Прва дивизија надирала према Бањој Луци и Јајцу, Омладинска чета Прве

бригаде била је на челу у нападу на Ситницу. Облачни дан и суснежно вече претворили су се у јасну месечинасту ноћ. У издајнички светлој ноћи, по снегу, бригада је силазила у долину: ту, маскирано грањем и покривено снегом, чекало их је сто двадесет бункера. Бригадири нису видели ништа, а притајени непријатељ, много јачи но што се мислило, видио је све. Непријатељ није давао гласа од себе док се јуришни строј није сасвим приближио ... Кошена митраљезима и минама из бацача, колона се пред ватром невидљивих бункера за час усталасала и застала у недоумици. Први, на челу, пао је командир Омладинске чете Симић. Али као да им је тај тренутак застоја и тај губитак дао нов полет. Омладинска чета је неодољиво јурнула кроз ватрени зид метака и бомби, отварајући пут осталим четама. Налет је био беспримеран, а бес је узимао фантастичне подвиге. Један борац је с непријатељима играо смртоносну игру лопти, хватајући и враћајући бомбе фашиста. Неки су упадали право у бункере, док су други увлачили цеви у пушкарнице. Један митраљезац скинуо је митраљез са постоља и, држећи тешко оружје као ручну пушку, пузио у стрељачком строју. Кад су први бункери пали, битка је била решена. Редом су падали до зоре, од налета споља и панике изнутра. А када је дан осветлио бојиште, указала се победа у свој својој величини и страхоти. Читава посада бункера била је што побијена, што заробљена; снег је био попрскан крвљу и посејан лешевима оних који су бежали. Али ту је остао и командир Симић, ту су остали и други јунаци — а без њих срце као да је празно.

Командир Симић био је мртав, погођен митраљеским метком право у срце. Спремајући га за сахрану, другови су приметили да је метак прошао кроз сребрну табакеру коју је Симић носио у џепу војничке блузе, и да је у табакери остао комадић командирова срца. Командир је сахрањен. Али табакера је заварена и у њој су борци његове чете чували комадић његова срца, тако је командирово срце свуда пратило чету. Пратило ју је из борбе у борбу. У свакој новој бици за опстанак, у сваком новом јуришу, у свакој новој победи, чета је стицала нову славу, али и нов изглед. Било је све мање старих бораца, оних из првих дана; на њихово место долазили су нови — али Омладинска чета је остајала, остајао је дух Прве пролетерске, онај дух по коме си познао свакога борца славне бригаде.

И када би се сада ту, на овој гозби његове чете, изненада појавио командир Симић, онај чије срце чета носи са собом, чувајући га у табакери као реликвијум, он би их све гледао дуго и пажљиво. Да, прво би се са задовољством насмешио на слатку раскош стола. Слатише, добре цигарете,

а, после првих партизанских месеци аскетизма, и чашу доброг пића, командир Симић увек је умео да цени. Због њих, он би понешто и ризиковао. Славан по јунаштву и умешности у командовању, ушао је у приче због своје веселости и те наклоности за слаткише и цигарете; задиркивали су га да он сваки бункер брже заузме ако зна да ће наћи слаткише и цигарете у немачким ранцима. И друге ствари је некада волео бивши потпоручник Симић — и карте, и жене, и кицошке мундире —, али их се одрекао за љубав народне борбе. Од официрчића краљевске војске постао је командир ослободилачке војске, но не и безлични јунак. И заиста би уживао у призору гозбе својих бораца, и, онако нестваран, учествовао с њима у њој. Али би се онда замислио и растужио. Дуго би морао да прелази очима по својој чети да позна своје борце. То лице јесте лице његове чете, али нису та лица. Многи су остали на бојиштима, код Ситнице, код Јајца, код Теслића, код Коњица, на Неретви, на Дрини, на Сутјесци, обележавајући славни пут Омладинске чете.

Али не би их пребројавао само мртви командир када би се појавио из партизанског гроба. И они се сами кришом пребројавају. И док овако безбрижно једу палачинке и полуилегално срчу ликер, ко би могао рећи колико горке туге им је сакривено у срцима?

О, навикли су већ на то да најбољи другови гину, да нестају, они без којих ти се живот чини празан, и чији је дах, чији је дух постао саставни део твога даха и твога духа. Навикли су... А после борбе, кад има плена, и поред смрзнутих суза у очима, и поред бола што ти кришом рије у срцу, бацаш се на слаткише, на цигарете, на ранце и сандуке из бункера, на нове цокуле или на нову униформу скинуту с фашиста. И певаш с друговима у победном расположењу, као што с њима певаш о победи и онда кад би свак мислио да је све безизгледно. И причаш о тужним стварима с неким нарочитим хумором, као да је све лако и весело.

— Сећаш се кад смо у Прологу код Ливна извршили јуриш на усташке кошнице? Дара се онда за час угојила у лицу, а Аца није могао да преврће језиком...

— А кад смо код Главатичева изненадили Дражин труст мозгова, његову „Равногорску омладину"? Мислили су да су сигурни, у Америци су чак објавили њихов „демократски апел". А кад смо пробили четничке линије, и они зачули наше: „Напред, омладинци!", помислили су да је забуна. Е, то је било смешно! Очајнички су викнули: „Ама браћо четници, ми смо ваши, ми смо равногорци!"

— Хахаха! О пружали су своје прописне легитимације с талијанским печатом...

— Па и с немачким...

— Тачно. Правилно су се обратили. А кад су видели колико је сати, почели су да се пренемажу и да муцају: „Браћо, другови, па ми смо у души ваши, ми смо интелектуалци, можемо и вама да послужимо, разумемо се у пропаганду"...

— У пропаганду! Их, што су то биле њушке. Како су се само пренемагали, издајници. И још до последњег часа су веровали да ћемо им насести и да ћемо пропагандистима клања дати да врше за нас...

— ... про-па-ганду!

— А сећаш ли се како је Мираш магарчио четнике на Трескавици?

— Како да не. То је било онда када је Сава Бурић, гонећи четнике, сео да се мало огреје крај њихове ватре и довикнуо им: „Хеј, четници, да се нисте шалили главом да пуцате док се не огрејем, и онако ћу вас ја још стићи!" Побегли су са свога положаја кад смо са свих страна распалили. Чучали су на стрмим литицама, где су мислили да их нико не може дохватити. Што су изгледали, мајко моја, кад смо, пењући се један другом преко рамена и убацујући бомбе из мртвог угла, банули међу њих. И у том лому Мирашу је још било до шале...

— Час је стављао на главу шубару с кићанком, час партизанку, а четници на које је наилазио час су га уверавали да су заиста четници, час га кумили да им верује да су партизани, јер нису знали шта је он, док им није свануло, односно смркло...

— Е, диван је био. И погибе на Дрини кад смо пробијали талијанску линију.

— Погибе.

Тежак, неподношљиво тежак мук настао је за час. Дуго се не би могло издржати.

— А кад смо сад, после пробоја последњег обруча, наишли на прва усташка села с млеком и кајмаком...

— Не помињи, нисмо се баш држали наређења о снабдевању...

— Али нам се и осветило — стомаци су нам се побунили...

И разлегао се здрав смех младих људи, који се сећају пребројених невоља, а пред собом виде победе.

Међу раздраганим омладинцима седи и прича политком бригаде Мирко, окрећући се круто час на једну, час на другу страну. А можда је највеселији, најбезбрижни међу њима био Чеда, бивши крагујевачки беспризорни, питомац

Завода за поправљање малолетних. Завод за малолетнике није успео да својим робијашким заптом „поправи" оно за што је био крив Чеда. Али је успела народноослободилачка борба својим духом да од Чеде направи човека, јунака, младог комунисту. И он се од плена обукао, обуо нове цокуле, па се сад такмичи с друговима ко ће потаманити више палачинки. Али као да се не гуши само њима, као да га и изнутра нешто гуши, иако му је лице сјајно од слатке масти и смеха. Усред јела одједном се уозбиљио, загледао се некуда неодређено, и обратио се Мирку, тихо, поверљиво:

— Кад видим колико нас је остало, колико их нема ту за столом, дође ми да заплачем, заболи ме као убод у срце. Издржали су толике напоре и борбе, толику глад, на Вучеву, на Зеленгори, на Лучким колибама, па она бомбардовања, ону сталну ватру од Пиве до Романије — и погинули сад, кад смо можда близу коначне победе...

— Можда смо близу, а можда, Чедо, још нисмо.

— Ја верујем да јесмо, као што су и они веровали. И не знам да ли је у реду што их жалим. Застидим се. Шта мислиш, треба да овековечујемо њихова имена. Ми, који смо остали, треба да се боримо и уместо њих, да двоструко и троструко тучемо фашисте.

Мирко га је без речи загрлио. На лицима им је био исти израз — чудновато исти. А онда се Мирко прибрано обратио мени.

— Јунак је мали Чеда. Хајде, Чедо, испричај како си гонио оног дебелог Немца кад смо пробијали последњи обруч.

— А шта да причам! Чега ту има нарочитог? Него, знаш, кад сам гледао како онако гојазан, задригао, нахрањен опљачканим нашим хлебом, путером и сланином, лако трчи с митраљезом и сандуком муниције под мишком, било ми је страшно криво што ми нисмо тако снажни, одморни, па да трчимо, али за њима. Ето, покушали су да нас зауставе, искрсли су пред нама на неочекиваном положају, ми их разбили, они трче а немамо снаге да их гонимо, ноге нас више не слушају, тело нам малаксава. Замисли само: они беже, а ми не можемо да их гонимо! Ми смо њих као војску изнурили, али појединци су код њих одморни. Нашу војску нису изнудили, али је појединцу истрошена сва снага. Ама не бих ја могао поднети да ми умакне онај гојазан Шваба кога сам био узео на око. Доста је да сваки узме по једног на око. Али он већ замаче иза неке узвишице; ја хоћу да потрчим — јок, не иде. Вукао сам се као оловних ногу, али никако да се успнем. Дизао сам се на врхове прстију, истезао сам врат и — угледао га у даљини како трчи гимнастичким кораком, као на некој спортској утакмици: носи

свој митраљез и онај сандук, као да ми пркоси. Е, нећеш, хитлеровачки гаде! Волео бих да те видим како би постао и понизан кад би ми пао шака! Нанишанио сам, онако сав истегнут, а он се претурио. Пушкомитраљез му је одлетео у широком луку, сандук с муницијом пао му је међу ноге, а он се испружио наузнак, раширених руку и ногу, као да још чува оно хитлеровско оружје. Последњим снагама — а, верујем, биле су последње — пошао сам према њему. Још се мицао, али му се поглед већ гасио. Крклјао је све теже и цвилио. Узео сам пушкомитраљез, легао крај сандука и пустио неколико рафала за фашистима који су ми још били на домаку. И скоро без гласа морао сам да викнем, нисам могао да се уздржим, иако је, знам, било смешно: „Бежите, задригли пси што се јуначите над женама и над децом!"

И Чеда, бришући усне, гледа некуд неодређено, с тријумфалним осмехом у очима. Да ли види призор како ситан, изгладнео, изнурен, го и бос млад партизан, после непојамних напора пете офанзиве, ипак сустиже гојазног, стаситог есесовца, који лако носи пушкомитраљез и муницију, али трчи пред њим, пред Чедом?

Изашао сам из дворане. Сутра рано је покрет. Киша је стала, на пропланку неба указао се месец и за час сео на црквени торањ да се одмори од јурњаве с обацима. Шумовите планине, надвијене над уснулим градом, ћутале су замишљено и слутиле идуће борбе... Тихо је, једино се сасвим далеко чује понеки пуцањ. Улицом одјекују само кораци наших стражара. Наши стражари бде у Кладњу, у Хан-Пијеску, у Олову, у Зворнику, на Мајевици, у Бирчу. За време непријатељске офанзиве на наше главнине, народноослободилачке војске Хрватске и Словеније проширале су слободне територије, а у Македонији је никла нова војска. Петина Југославије је у нашим рукама, а цела Југославија у нама.

Месец се изгубио у облацима. Мрак је прогутао град. Од ноћног слепила, које ме прати кроз читаву борбу, почеле су ми се од сенки кућа привиђати стрме стене међу којима води уска стаза — пролаз крај мртваца непозната лица. Месец се опет помаља. Улица опет постаје стварна. Из даљине чујем како омладинци из Крагујевачког батаљона, познати као добри певачи, на растанку, пред спавање, уочи нове битке, певају складно у хору. Као да чујем и Чедин тенор:

Живот, младост жртвујемо ми,
Ал'фашисте протерат' смо се заклели...

Јован ПОПОВИЋ

4. јул 1943. Јутарња роса и свежина у јулско свитање пробудиле су многе борце поспале испод младих храстова на Ахметовом брду, изнад села Мехмедића, и натерале их да потраже топлије место да доспавају најслађи сан. Дежурни батаљона обилази логор и издаје наређење да се коњи уведу у шуму и погасе ватре што су као печурке никле на ивици шумице. У даљини, тамо око Власенице, већ се чује бректање и зврка немачке „роде". Немци се боје да не изгубимо везу, па нам сваког дана у свитање шаљу хеншеле да нас обавесте како нас нису заборавили.

Данас смо ми имали једно пријатно задовољство. Састали смо се са сремским партизанима. Додуше, ми смо се са друговима из Срема већ састајали за време напада на Власеницу, али нисмо имали времена да се сити наразговарамо. Прва и 2. војвођанска бригада налазе се сада на просторији око Цапарда и у Бирчу. У ствари, оне нам у садашњој ситуацији штите леђа за предвиђени напад на Зворник. Необично нас је интересовало какво је стање у Срему, па смо од Сремаца тражили да нам нашироко причају о томе. Највише нас је занимало како се врши „базирање". Додуше, било је међу нама и таквих који су се више интересовали о начину исхране сремских партизана него о развоју устанка у Срему. Ево једног од тих разговора.

— Мој слатки брале, има ли тамо код вас „Смрт фашизму"? — запита Боћо Пиловић једног Сремца.

— Па да, друже. А шта ти мислиш! — одговори му омален и црнопураст сремски партизан.

— Ма ја, онако, питам. А има ли код вас облачине по кућама? — поново запита Боћо Сремца и мало намигну на нас.

Пошто се Боћо увери да га Сремци не разумеју, поче да им објашњава своју шифру:

— Мој слатки брале, ми ти имамо овакву шифру: кад те ја питам: „Има ли смрт фашизму?“, то значи — „има ли ракије“. А кад те питам: „Мој слатки брале, има ли облачине у кући?“, то значи — „има ли сланине и меса у кући“.

Другови Сремци су се смејали Боћиној шифри и замолише га да им одсвира бећарац на његовој изанђалој виолини.

Око дванаест часова једна немачка колона од три тенка и неколико камиона са пешадијом, пошто је пробила положаје Војвођана источно од Цапарда, изненада изби на окуку пута изнад нас у селу Глуминама. Продор је био брз и Војвођани нису успели да нас благовремено известе. Штавише, нису успели да обавесте ни једну њихову јединицу код куле у Глуминама, па је и она била изненађена и растерана. Немци су наш Краљевачки батаљон затекли у строју приликом поделе ручка. Неколико топовских зрна и митраљеских рафала су за тили час натерали батаљон да заузме положај на Ахметовом брду. Код превртнутих казана остали су да леже један мртав и два рањена друга.

Немци престадоше да гађају. Настаде оно затишје кад обе стране размишљају и доносе одлуке шта даље да чине. Тобџије у немачким тенковима отворише куполе, помолише се до појаса и почеше двогледима да осматрају наоколо. Гледамо их кроз жбуње сасвим мирно и шапатом се споразумевамо да сваки узме на нишан по једног.

— Пали! — чу се полугласна Карићева команда.

Пррр-пу, кррр-пуу, дррр-ббрр . . .

Проговорише пушке и пушкомитраљези. Две плавокосе људине се пресамитише преко куполе, а трећа као миш шмугну унутра. Међу Немцима, очигледно, завлада паника, јер брзо упалише моторе, окренуше и побегоше пуним гасом одакле су и дошли. Нас неколицина са Карићем кренусмо кроз шуму у стрељачком строју. Треба што пре да избијемо на косу код куле и да тамо разјуримо Немце који су већ били посели положај. Са неколико бомби и рафала из машинки брзо смо их растерали. Под једном настрешницом нађосмо недокуван ручак Војвођана — казане пуне меса. Нису имали времена да евакуишу кухињу кад су наишли Немци с тенковима, али се, исто тако, ни Немци нису могли скрасити код куле. Немачке пешаке који су били поскакали са камиона и почели да заузимају положај на Лишини предухитрили су наши митраљези челичном кишом, па и они ухватише маглу за тенковима. Код куле је остало неколико мртвих.

Мало касније батаљон у стрељачком строју изби на Лишину и Черик. У даљини према Цапардама чује се зврка мотора и митраљески рафали. То су Војвођани приредили Немцима свечани испраћај.

Данас поподне вршена је политичка и војничка припрема у батаљону за ноћашњи напад на Зворник.

Сунце је већ зашло. Спушта се сутон. Тишину ове јулске вечери ремети цврчање зрикаваца и топот копита у партизанској колони, која као змија вијуга уским путељцима према Кули, Граду и Млађевцу. Напад ће почети у 22 часа. Идем у колони са 2. четом и разговарам тихо с Банетом Божовићем. Код Марчића кућа стиже нас курир из бригаде и донесе наређење да одмах кренем у штаб дивизије, који је тада био у засеоку Шабићима. Уз пут од курира сазнадох да су неки артиљерци воловима довукли један топ у Шабиће и да ћу ја сигурно, опет у артиљерију. Код засеока Султановића наиђох на 6. београдски батаљон, који се из Јошанице ријеке пењао уз Млађевац.

— Београђани ће да нападају на Млађевац заједно са Другим црногорским — рече ми курир.

Убрзо стигосмо на одређено место. Јавих се Кочи и Фићи. Одмах ме упутише с куриром на један пропланак више Шабића. После десетак минута хода наиђох на артиљерце. Све стари познаници из пете офанзиве. Пошто се поздрависмо, саопштих им да имамо задатак да у 22 часа испалимо десетак граната на Зворник.

При светлости фењера израчунасмо елементе и заузесмо их на нашем топу, који су Французи још у првом светском рату прозвали „артиљеријски пиштољ". За нас је он топина, а не пиштољ.

У 22 часа поче општи напад на Зворник. Из нашег „нула шест" испалисмо осам зрна брзом бањбом. На Млађевцу, у Кули и Граду крклња и ври. Штектање и клокотање митраљеза мешају се с праскањем бомби и потмулим експлозијама мина. На небу се кат кад укаже читава ватрена завеса изазвана експлозијама ручних бомби и минобацачких граната. Нађулисмо уши и слушамо. Хтели бисмо да по звуку експлозије дознамо исход борбе. Ово је само почетак. Пола сата касније ватра се мало утиша, па се онда поново претвори у ураган. То је знак да наши јуришају.

Давно је прошла поноћ. Преко Млађевца се назире белило новога дана. У даљини, из кањона Дрине, чују се ретке експлозије бомби и митраљески рафали. Ми смо наш „нула шест" око пола ноћи натоварили на коње и ево нас већ у Кули Граду.

5. јул 1943. Курири јављају да су наши батаљони сатерали непријатеља у центар града, али да се „легија" крваво

туче. Од једног заробљеног усташе сазнасмо да у граду има око 3 000 усташа из „Црне легије“ и око две стотине домобрана из 15. домобранске пуковније пуковника Копачина, коју смо пре неколико дана потукли код Власенице.

Око 9 часова почели смо напад на централни део града, али он није успео, јер су се усташе биле добро забарикадирале. Пешаци су тражили да топом рушимо куће које су претворене у тврда упоришта. Али то није било лако, јер нам је непријатељ ватром из митраљеза онемогућио да топ поставимо за непосредно гађање. Није нам успео ни покушај да га увучемо у тврђаву кроз капију која је била изложена ватри. Онда смо одлучили да га расклопимо и да, део по део, помоћу конопаца, пребацимо преко западног зида, високог око десет метара. После великих напора, топ и муниција су били пребачени у тврђаву. Поново спремни за дејство, очекивали смо само знак пешадије.

Већ је 11 часова. Око моста на босанској страни ври као у кошници. Помешале се усташе и „мухаџери“. Мост је празан исто као и пут с оне стране Дрине. Одједном преко моста, као бујица, нагрну маса усташа у Србију. За толику масу мост је био и сувише узан. Из наших пушака и митраљеза бљује по мосту паклена ватра, која је многе приморала да „запливају“ у Дрину. Наш топ је такође дејствовао брзом паљбом. Гранате су експлодирале међу усташама које су се повлачиле. Страшан призор! Дрина, обојена крвљу, носи лешеве. На мосту и око њега са обе стране гомила лешева. Данас је Француетићева „Црна легија“ платила један део рачуна за своја злодела.

Подне је. Зворник је први пут ослобођен. Сунце се попело високо над Дрином и Млађевцем. Са српске стране недићевци и белогардисти пуцају на нас. Комесар чете из Београдског батаљона Драган Марковић, огорчен због ове пуцњаве, викну из свега гласа:

— Ето нас и тамо! Видећемо чија је Србија!

Љубивоје ПАЈОВИЋ

ЗА ЗВОРНИК

После борби на Хан-Пијеску, затекли смо се у шуми више Власенице, где су нас бомбардовали и митраљирали непријатељеви авиони. Рањено нам је неколико другова, а погинуо је Јакша, најбољи нишанција на минобацачу.

Тога дана, око 15 часова, позвао нас је командир чете и саопштио нам да крећемо у извиђање према Власеници.

После извиђања терена, који је те вечери требало напасти, командир је сваком воду дао задатак и распоред. Морам признати да сам се уплашио свога задатка, који сам добио као десетар одељења. Ставио сам примедбу командиру вода, Радоју Првуловићу, да моје одељење увек добива најтеже обавезе. Одговорио је да је наредба таква и да „нема дискусије".

Положај је био врло тежак. Непријатељ је држао утврђења на двема косама високим око 800 метара. На једној узвишици се налазио отворен бункер, који је моје одељење требало да ликвидира. Плашио сам се тог бункера, мада сам касније увидео да је то било неосновано.

Око 22 часа ноћу кренули смо у напад. Приближивали смо се непријатељевом положају. Сваком борцу понаособ одредио сам што да чини. Но невоља је била у томе што су сви одреда запазили како је тешко доспети до бункера. Што је најгоре, био се уплашио митраљезац од кога нам је све зависило. Дрхтавим гласом је рекао:

— Митраљез ми не ради!

Осетио сам да ме је преварио из страха. Узео сам митраљез и предао га његовом помоћнику наредивши му да туче без прекида у отвор букера све док бомбаши не учине своје.

Пут којим смо се привлачили непријатељу био је врло стрм. Једино смо се ослањали на бразде које је начинила вода. Љубан Чврљак, Пантић и ја приближавали смо се бункеру пузећи. Имали смо срећу што нас посада није приметила, тако да смо дошли на неколико метара, и сва тројица у исто време бацили бомбе. Зачула се експлозија, па јаук.

Искористили смо тај тренутак и ускочили у бункер. Усташе су лежали рањени. Одмах смо узели њехова два тешка митраљеза и ставили их у дејство. Тако смо знатно олакшали напредовање 6. и 3. батаљону.

Борба је трајала целу ноћ, а у свануће смо тек успели да заузмемо косу на којој је непријатељ био утврђен и да одатле отворимо директну ватру на Власеницу.

Усташе су извршиле противнапад, али он није успео. Чак смо их лако одбили и потерали низ косу. Највише их је заглавило у високој папрати.

У Власеници је у међувремену завладала паника. Једини мали простор којим се могло побећи из града био је тучен нашим оружјем.

Кад смо сасвим овладали Власеницом, тројица наших другова била су рањена, а један је погинуо.

Заузећем Власенице, борба није била завршена. Ми смо у овом гарнизону наишли и на домобране који се нису хтели предати, већ су одступили, заједно са усташама, према Дрињачи и Зворнику. Истина, приликом одступања ка Милићима и Касаби, сачекивале су их и тукле две војвођанске бригаде. Ипак их је доста умакло, што сведочи о томе да је Власеница била веома јак гарнизон. У то смо се уверили и приликом напада на Дрињачу, где нас је дочекао добар део домобрана и усташа који су успели да побегну из Власенице.

Борба за Дрињачу је трајала два дана. Непријатељ је био потпомогнут артиљеријом из Србије. Сем тога, очекивао је помоћ из суседних гарнизона, углавном из Зворника. Зато се тако упорно држао док му се све наде нису изјаловиле, кад је панично одступио према Зворнику.

Ми, као да смо га узели „под своје", истога дана смо кренули да га докусуримо у Зворнику. Маршовали смо цео дан и целу ноћ без борбе. Куда год смо прошли муслиманско и хрватско становништво је побегло испред нас у Зворник, заплашено причама о нашем „зверству и убијањима". Куће су остале празне и пусте.

Пошто смо опколили Зворник, знајући да је пун народа, држали смо га у блокади. При томе смо покушали да преговарамо са официрима да предају град без борбе, како би се спречила погибија становништва. Они су то одбили.

У Зворнику је за то време нестало хране и за људе и за стоку, о чему су нас извештавали појединци, који су се некако извлачили из града.

Када више није било другог излаза, одлучено је да се град нападне и заузме без одлагања. Наш је батаљон добио задатак да ликвидира једну тврђаву, која је имала доминантан положај над градом. Напад смо извршили ноћу 4. јула и већ сутрадан око 8 часова тврђава је била у нашим рукама.

Дотле су поједине јединице успеле да продру у сам град у којему је настало право расуло. Непријатељу је остала једина могућност да се преко моста пребаци у Србију. Међутим, то су била и сувише тешка и опасна врата да би се могла организовано извући бар главнина снага. И ко зна да ли би се ико од тих домобрана и усташа спасио да их није помогла Недићева војска, која је отворила ватру на наше положаје?

У тврђави се задржао добар део нашег батаљона, са пратећим водом. Ту су постављени тешки митраљези и минобацачи с тим да дејствују према Дриму. Када је непријатељ почео да бежи преко моста, мост је постао право разбојиште, јер је био изложен прецизној концентричној ватри.

Ову значајну победу наш батаљон је прилично скупо платио. Погинуло нам је шест другова, међу њима Драган Марковић, Марко Васић и Радивоје Првуловић. Седам или осам је рањено.

У Зворнику је погинуо и наш комесар дивизије Филип Кљајић. То је био и наш највећи губитак у Зворнику. Фића је био толико омиљен међу руководиоцима и борцима, тако да је његова погибија изазвала општу жалост. Иако смо се били навикли на жртве и патње, тај нам је губитак теже пао од свих. Готово да није било човека коме нису потекле сузе кад смо чули за Фићину смрт.

У Зворнику смо се задржали само 24 часа, а затим смо пошли према Тузли. На том путу смо се сукобили с непријатељем код Цапарда. Тукли смо се целу ноћ, а у зору добили наређење да се повучемо, зато што смо претрпели осетне губитке и, сем тога, што је непријатељ добио појачање из Тузле.

Приликом повлачења носио сам са још три борца друга Пантовића, који је био тешко рањен у груди. С нама је ишла и болничарка Лепа Марковић. Када смо изашли уз

брдо, у шуми нас је сачекао један друг и рекао нам да ће по рањенике доћи кола. Уморни и неиспавани, једва смо дочекали да предахнемо. Спустили смо рањеника и, обрвани умором, легли смо крај њега. Плашећи се да ћемо заспати, рекао сам болничарки да остане будна и да га пази. Међутим, сан је и њу превари о.

Пантовић је тада узео моју пушку и убио се.

Када смо чули пуцањ, сви смо скочили, али је било касно и узалудно.

С обзиром на нашу бригу о људима и напосе о рањеницима, овај је случај оцењен у чети као тежак прекршај. Разуме се, ја сам тиме био највише погођен. У чети нико није имао за мене никаквих олакшавајућих околности, па су ме командир чете Стева Адамовић и заменик комесара Вељко Миладиновић упутили у штаб бригаде. У овом случају то је било и најбоље решење, јер су другови у штабу могли мирније и објективније расуђивати о целој ствари. Захваљујући томе, утврдило се да ја нисам крив за Пантовићеву смрт, па за то нисам био ни кажњен.

Никола ВУЧЕТА

ФИЛИП КЉАЈИЋ ФИЋА

Срео сам у Револуцији немало људи који су се истицали изузетним способностима, војничким, политичким, организаторским, који су се у њој нагло расцвјетали у јаке, изразите личности, мада је временски рок њихове активности био, авај, понекад врло кратак. Изгинули су у биткама, покошени прије времена, али лик њихов остао је близак, незабораван, надахнујући не само за узак круг људи који су их изближе знали него ширим слојевима учесника у Револуцији.

То су били махом активисти наше Партије који су и до рата имали за собом дужи или краћи низ година илегалног револуционарног рада, али којима је тек Револуција омогућила да широко размахну крилима, да испоље све своје људске квалитете у највишем степену, да дају своју пуну мјеру.

Међу такве личности спада Филип Кљајић-Фића, један од организатора устанка у Србији, који је, као политички комесар Прве пролетерске дивизије, погинуо код Зворника у јулу месецу 1943. године.

Једне јулске вечери 1941. године, кад су се становници окупираног Београда журили својим кућама јер се ближио полициски час, срео сам се с Фићом. Тај сусрет трајао је свега неколико минута — требало је да се само видимо да бисмо се сутра у возу, којим ћемо се одвести на заједнички посао, могли познати. То је било моје прво виђење с њиме. Запамтио сам добро његов прав стас, опуштене плаве бркове и продоран поглед жућкастих очију које су ме испитивачки и нетремице посматрале.*

---

* Мјесец дана касније, приликом одмора послије напорног ноћног марша по киши и блату, рекао ми је смијући се:

— „Кад сам те први пут видио у Цвијићевој улици, помислио сам — како ли ће овај елегантни другар да подноси штрапаце партизанског живота".

— „А-а-а, сад ми је јасно, зашто си ме тада онако критички мјерио од главе до пете", одговорио сам му, такође смијући се.

Доцније, као чланови Главног штаба партизанских одреда Србије, прокрстарили смо Фића и ја за прва три мјесеца устанка безмало сву западну Србију: Космај, Колубару, Бранковину, Шумадију, Рудник, Јадар и Рађевину. Пјешице и возом, чезама и аутом ишли смо из одреда у одред, срећивали у њима стање, водили их у прве акције, повезивали их међусобно. То су били славни дани: за три мјесеца устанак у Србији је веома брзо и бурно прошао пут од првих акција младих, тек формираних партизанских одреда до узимања градова, од првих искри до правог пожара који је захватио цијелу Србију.

На таквом раду, који изискује од човјека крајње напрезање свих његових снага, у таквом времену, у коме се догађаји веома бурно, скоковито и драматично развијају, посматрао сам Фићу из дана у дан и видио га у најразноврснијим ситуацијама и најразличитијим расположењима. Видио сам га на састанцима штаба, гдје се мирно расправљало, у акцији, кад је требало доносити одлуке брзо и без колебања, на партизанским састанцима, кад је требало исправљати појединце или цио колектив, приликом саслушавања заробљених непријатеља или на маршу под условима веома несигурним, кад је на сваком кораку вребала смртна опасност. Видио сам га мирног и наоко равнодушног, одушевљеног и разјареног, разњеженог љепотом пејсажа Србије или узнемиреног због неизвјесне судбије другова. У свим тим приликама и расположењима он је остављао утисак снажне, цјеловите личности која зна шта хоће и која има снаге и воље да то и оствари. То је био сјајан примјерак оних људи које је наша Партија дигла из народних дубина, васпитала их, прекалила и оспособила за руководиоце побуњеног народа.

Као дјечак, Фића је напустио кућу својих сиромашних родитеља у једном селу на Кордуну и дошао у Београд, гдје је изучио обућарски занат. И одмах је, још учећи занат, дознао за раднички покрет, да би као обућарски радник постао активиста у синдикатима у оном периоду кад су их комунисти освајали од социјалдемократских издајника и претварали у организације револуционарне класне борбе. У својој двадесет и трећој години Фића је члан Партије, а годину дана доцније члан Окружног комитета Партије за Београд. Он је прошао сурову школу капиталистичке експлоатације и илегалне борбе у којој се прекалио. Често хапшен, он је добро упознао Главњачу и звјерска лица разних полициских крвника. Причао је како је доводио до бијеса једнога од њих, Вујковића, који од њега никаквим средствима није могао да ишчупа признање.

На једно Вујковићево питање, Фића је одговорио:

— То је моја тајна.

— А бих ли и ја могао да знам, питао је Вујковић подругљиво.

— Ја само пред својом Партијом немам тајни, мирно је рекао Фића.

— Кад те притегнем, рећи ћеш ти мени и оно што те не будем питао, дрекнуо је Вујковић.

— Вараш се ти.

И кад му је послије вишечасовног мучења Вујковић добацио:

— Тешко је то Србин бити!

Фића му је лаконски одговорио:

— Али лепо!

На партиском послу Фића је провео извјесно вријеме у Нишу и Ваљеву, да би непосредно пред рат опет дошао у Београд. Кад се наша Партија оријентисала на оружани устанак против окупатора, Фићи је у његовој двадесет и осмој години повјерена одговорна функција у организовању и вођењу устанка у Србији. Избор није могао бити бољи, јер за оно што се тражило од партијских активиста у тим првим данима устанка Фића је био као створен.

Првог дана на терену, Фића се показао као човјек од иницијативе, сналажљивости и изванредног смисла за акцију.

Нас тројицу чланова Главног штаба Србије, међу којима је био и Фића, изненадила је у селу Поповићу жандармеријска патрола. Ишли смо кроз један шљивик пењајући се малом узбрдицом кући Марковића, наших другова из тог села. Фића је био одмакао пред нама двојицом и, већ на домаку куће, спазио како с друге стране улази у шљивик патрола, гонећи општинској судници неког сељака. Не обазирући се на нас, Фића је мирно пришао кући, оставио на сто пред кућом свој коферчић и изгубио се иза куће. Вођ патроле зауставио је нас двојицу и почео нас испитивати, јер је сумњао, уосталом с разлогом, да ми нисмо они за које смо се издавали. Док је та мучна процедура трајала, Фића је дејствовао. Он је у селу пронашао Дражу Марковића, искупио нашу наоружану десетину, направио засједу иза куће куда би патрола, да нас је ухапсила и потјерала, морала проћи, и онда се опет појавио пред кућом.

Вођ патроле га је легитимисао и узео да испитује, а Фића му је тако безазлено одговарао, тако се прибрано држао да га је просто тиме сасвим умирио. Пустио нас је сву тројицу да идемо својим путем, увјерен да смо ми „мирни и поштени" грађани, а не „сумњиви типови који се мувају по селима".

Послије нам је Фића објаснио: чим је спазио жандарме, он је закључио да с њима може бити окапања. Стога је за трен ока направио план: осигурати се за сваки случај десетином, па тек онда се објашњавати са жандармима. Ако може с њима на лукавство, добро, ако не може, онда на снагу, али тако да жандарме разоружамо без велике галаме и без икаквог ризика.

Фића је био неуморан на послу; понекад сам га у чуду гледао: одакле црпе ту енергију, како издржава толике напоре.

Сјећам се како је, првих дана устанка, из Космајског одреда дошао у село Малу Врбицу, гдје се тада налазио Главни штаб за Србију. Задовољно трљајући руке, причао је како је припремљена диверзија на вијадукт код Раље, која је требало да буде извршена те ноћи. Дуго смо сједели будни, очекујући кад ће да загрми експлозија. Међутим, није се догодило ништа. Фића није могао да нађе себи места; хтио је да одмах полети у штаб Космајског одреда да види зашто акција није извршена. Мало се умирио кад је закључено да нас двојица пођемо тамо и да под личном одговорношћу организујемо диверзију и код Раље и код Белог Потока.

Не сјећам се да сам икада дотле тако брзо ишао пјешице као тај пут с Фићом. Он је просто јурио космајским стазама, желећи да што прије стигне у штаб одреда.

На састанку штаба, он је оштро корио другове због неодлучности и невјерице у своје властите снаге, које се једино у акцији могу одмјерити а не „сједећи у шуми и нагваждајући шта се може а шта не може". Он је то говорио некако нарочито стишаним гласом, савлађујући се, ваљда, да не прасне, само су његове жућкасте очи испод полуотворених капака јаросно сијевале. Истог дана ми смо израдили план за дизање у ваздух вијадукта код Раље и жељезничког моста код Белог Потока. Фића је одређен да с једном четом иде на Бели Поток. Мјесто да се одмори послије напорног марша и уочи тешког задатка, Фића је ноћу отишао у село Парцане на неку конференцију, с које се вратио тек у зору.

Обје диверзије — прве крупније партизанске акције у непосредној близини Београда — успјеле су. Фића се, међутим, није вратио у Главни штаб, него је одмах послије акције код Белог Потока отишао с политичким комесаром одреда, другом Бором Марковићем-Сељом, у Посавину, да обиђе тамошњу чету.

Још један примјер: првих дана августа мјесеца 1941. године били смо заједно у штабу Ваљевског одреда. Припремали смо напад на Лајковац. Њега је требало да изврши

Филип Кљајић Фића, комесар бригаде, на положају код Посушја августа 1942.

Колубарска чета тог одреда заједно с једном четом Посавског одреда. Док се хватала веза, Фића и ја отишли смо с командантом и политичким комесаром одреда да обиђемо Азбуковачку чету, која се налазила на Рожњу, тридесетак километара далеко од Робаја, гдје се налазио штаб одреда.

Кад смо се вратили с тог пута, а вратили смо се по кишовитој ноћи, уморни и гладни, нисмо код Робаја затекли Колубарску чету. Нико није знао да нам тачно каже гдје се чета налази. Знали смо само толико да је у међувремену била напала Мионицу и да се налази негдје око Љига.

Не одморивши се честито, Фића је предложио да иде с командантом одреда да је тражи. Узалуд сам му говорио да пошаљемо курира. Он није хтио ни да чује, него је с командантом отишао два часа послије повратка с Рожња. Нашао је чету у Љигу, с њом исту ноћ напао воз на жељезничкој станици Латковић и вратио се сав сијајући од задовољства што су у том возу убили неколико њемачких војника, а једног заробили и дотјерали у наш логор.

У њему је просто кипјела неисцрпна снага која је, удружена са упорношћу чинила од Фиће руководиоца који је умио да за собом повуче људе и да њихове напоре усмјери у одређеном циљу. Задовољство је било гледати га како на састанку неког штаба, пошто би увјерио људе да је задатак који се поставља могућно и лако извршити, задовољно трља руке, глади своје плаве бркове и весело узвикује: „Тешко је бити Србин, али лепо". То је била његова омиљена узречица коју је он различито наглашавао: тако је она звучила час као похвала или прекор, час као бодрење, а некад као питање: како да се нађе излаз из неке ситуације.

Према људима који су нешто згријешили био је оштар, али је увијек настојао да у разговору с њима пробуди код њих осјећање стида због ружног поступка који су учинили.

У Колубарској чети био је неки опанчарски радник из Ваљева, по имену Синиша, који је 1920. године био у синдикатима, па због тога сам себе називао „старим комунистом". Он је сматрао да за њега не важе дисциплина одреда и наређења штаба. Волио је да на своју руку одврља у село, попије коју чашицу и поједе добар залогај.

Послије борбе код Лајковца зауставили смо се у селу Мушићима. Синиша је хтио да искористи ту прилику и да оде у село, али га је стражар зауставио на излазу из логора. Кад је почео да виче на стражара и да му пријети, овај је дигао пушку и наредио му да легне. Синиша је покушао да се објашњава, али стражар је дозвао дежурног, који је Синишу разоружао и дотјерао у штаб.

Стајао је пред нама разоружан и правио се дубоко увријеђен због тога понижења.

— Мене, старог комунисту, да разоружавате ви који сте сигурно прошли кроз разне буржујске партије прије него што сте дошли у нашу Партију, рекао је набусито.

Фића га је нетремице гледао неколико тренутака, а онда је почео полако, ријеч по ријеч:

— Ти би у село да ждереш и лочеш, а сваки час могу стићи за нама Немци у потеру. Лепо би се ми провели кад би сад сваки борац кренуо куд хоће.

Синиша је одмах промијенио држање и постиђено је гледао у врхове својих кицошких опанака.

— Друже Фићо, нисам ја хтео у село да ждерем и лочем, као што ти велиш. Ја сам се струнио у акцији, а знам у селу једну бабу која поправља струњак, па сам хтео да одем до ње да ме жена оспособи за другу акцију, говорио је Синиша готово плачући.

— Ти си, кажеш, комуниста? — упитао га је Фића оштро.

— Јесам, и то од двадесете године, одговорио је Синиша поносно.

— Е, кад је тако, рекао му је Фића, ти треба да будеш пример млађим борцима, а не да кршиш дисциплину, да се правиш важан и да врећаш остале. Ако си болестан, нека те прегледа лекар. Ако ти треба боловање, остани колико ти он одреди. После тога у чету. Ако се не јавиш, бићеш сматран дезертером. Што то значи, знаш и сам. Одступ!

Фића је био ведра, осећајна природа. Умио је да се одушеви и разњежи, волио је да се нашали и насмеје, да запјева, иако се није могао похвалити ни нарочитим слухом ни гласом; уживао је у љепотама природе; не једном сам га видио како усред марша застане и узвикне: Лепа је земља Србија!

Никад нећу заборавити наше путовање из Крагујевца у Крупањ, камо нас је био позвао друг Тито. Кренули смо из Крагујевца за Милановац рано ујутро једног ведрог септембарског дана. Путовали смо чезама у које је био упрегнут одличан касач кога је Фића набавио негдје у Поморављу, одакле се управо био вратио. Били смо изванредно расположени, готово раздрагани. За нама су била три мјесеца рада на организацији устанка који је растао као плима, захватао све нове крајеве, увлачио у своју матицу све шире слојеве српског народа. Очевидно је било да курс наше Партије на оружани устанак одговара тежњама народа који је спреман да се бори за своју слободу. Таквом расположењу доприносило је прекрасно јутро, једно од оних јутара раније јесени кад се дише лако, кад се са сваким удисањем про-

хладно-свјежег ваздуха налива у човјека физичка бодрост и дубока радост просто од сазнања што је жив.

Касач је грабио свом снагом, чезе су поскакивале и опасно се нагињале на страну на окукама, али ми за то нисмо много марили, него смо пјевали колико нас грло носи. На мелодије револуционарних пјесама правили смо нове стихове, за које смо мислили да су прикладнији за нашу борбу, смијали се тим покушајима, весело довикивали сељацима које смо сретали на путу или виђали по њивама. По том понашају мало смо личили на организаторе устанка, који су колико јуче рушили с партизанима мостове и ишли у друге акције, а прије на веселу студентску братију која иде на летњи распуст кући.

Послије савјетовања на Столицама, у септембру 1941. године, растао сам се с Фићом. Отишао сам у Босну, а он је остао у Србији. Мјесец дана послије тога видио сам га тешко рањена у Рогачици, код Бајине Баште. Тешке ране нису могле да сломе човјека какав је био Фића. И не само то: он је као тежак рањеник кренуо из Ужица, кад смо морали напустити тај град крајем новембра мјесеца 1941. године, и такорећи на маршу углавном залијечио ране. Залијечио их је сасвим као политички комесар Прве пролетерске, и то идући с њом стално у акције, почевши од Мећеће па преко Игмана, Борика, Милића, Власенице, Сребрнице и Романије.

Послије пете непријатељске офанзиве срео сам се с Фићом код Хан-Пијеска у штабу Прве пролетерске дивизије, којој је он био политички комесар. То је већ био искусан, прекаљен ратник који је, заједно с Кочом, на челу Прве пролетерске бригаде, а доцније Прве пролетерске дивизије, прошао тежак и славан пут од Фоче до Босанске крајине па одатле до Санџака и кроз непријатељске обруче на Сутјесци и Зеленгори до Власенице, коју је управо тог дана ослободила Прва пролетерска бригада, под командом Данила Лекића.

Убрзо послије тога, првих дана јула мјесеца 1943. године, ослобођен је Зворник, и Фића је похитао тамо. Све га је нешто вукло Србији. И ту, на домаку Србије, погодио га је издајнички метак, у тренутку кад се с групом другова враћао с дринског моста према Снагову. Поводом смрти друга и пријатеља, с којим су ме везивале многе заједничке успомене на прве дане устанка, на учење како се организује и води народ у борбу на живот и смрт, на прве успјехе и побједе, написао сам ове ријечи:

„На носилима направљеним од свјежег грања лежао је, поред гроба ископаног у тврдој, од сунца испреченој земљи, мртви политком. Лице му је пепељаво-зеленкасте боје,

плави брци опуштени, а кроз њих се назиру модрикасте полуотворене усне које као да би нешто да кажу.

Око ракé стоје његови другови, стари ратници, прекаљени у љутим биткама, кроз које их је политком водио. Њихова лица, опаљена од сунца и вјетра, мрка су и усредоточена, као код људи који носе велик терет. У њиховим очима које су гледале и крв и пожар, и умирање драгих, и страдања блиских, сад блиста суза. Смрт друга увијек је тешка, али ова што их је искупила овдје, на ивици тамнозелене шуме, све их је шинула као усијаним гвожђем по самом срцу. Против смрти која превремено скрши човјека, као што вихор ишчупа из коријена младо стабло још пуно животних сокова, буни се и срце и мисао. Ова што сломи крила орлу који је пркосио многим бурама изазива у душама срџбу, коју бол само појачава, и страсну жељу за осветом, коју туга неће учинити мање немилосрдном.

У треперавом, врелом јулском ваздуху замрле су последње ријечи опроштаја. У њима је било и другарске нежности, и бола који се не да ријечима исказати, и сурове величанствености наше борбе, и крика за осветом најрођенијега, чији се живот прекиде ненадано за све, иако је смрт стално лебдела око ове главе што сада мирно лежи на носилима, мало нагнута настрану, као да је политком прилегао да се, послије битке, одмори.“

Фића, вјерни син наше Партије, понос наше младе армије, сахрањен је на брду под чијим подножјем данас, у слободној домовини, неуморне руке градитеља социјализма укроћују плаховиту Дрину, да би њена снага служила људима, помогла им да учине свој живот радосним и срећним, онаквим о каквом је снијевао, за који се борио и пао овај племенити и неустрашиви борац радничке класе и свог народа. А одозго, с његова гроба, види се земља за коју је он, водећи по њој, славне четрдесет и прве године, прве наше партизанске одреде, много пута усхићено рекао: „Лепа је земља Србија“.

Родољуб ЧОЛАКОВИЋ

КОМЕСАР ПРВЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ

Детињство му је било помућено сиромаштвом и невољама које је са собом донео први светски рат, а младост тегобама шегртовања на изучавању обућарског заната у Београду. Иако је живео и радио под веома тешким условима, више гладан него сит, налазио је снаге и времена и за своје лично уздизање. До касно у ноћ горело би слабо светло у собици младог обућарског радника Филипа Кљајића, а често га је и зора затицала са књигом у руци.

Кад је 1936. године примљен за члана Комунистичке партије, за собом је већ имао трогодишње организаторско искуство из рада у Урсовим синдикатима. Већ током следеће, 1937. године, постао је члан Окружног комитета КПЈ за Београд. Поред рада на учвршћивању и јачању партијских организација, био је један од најактивнијих организатора штрајкова и других борбених акција радника у последњим предратним годинама.

Филип Кљајић је био поносан пролетерски борац и несаломљиви комунист. Кад је, на пример 1940. године ухапшен — на броду, на путу за Доњи Милановац, с кофером пуним илегалног материјала — био је страховито мучен у београдској Главњачи да би одао ко му је дао материјал, али све што је Вујковићу рекао било је: „Знам ко ми је предао материјал, али нећу да кажем. Ја сам комунист!"

У ДАНИМА УСТАНКА

Када је, 4. јула 1941. формиран Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за Србију Филип Кљајић наименован је за члана Главног штаба. У том својству је већ 7. јула кренуо из Београда „на терен" ради орга-

низовања партизанских чета и одреда и њиховог превођења у прве окршаје. На том послу револуционара Фића је обавио огроман пионирски рад, који га ставља у ред најзаслужнијих људи за покретање и успешан развој устанка у Србији.

Дубоко схватајући логику рата и револуције, — уверен да ће партизанске чете, састављене од доскора обичних омладинаца, радника, сељака и ђака, брзо постати праве војне јединице, само кроз практично искуство, у ватри борбе — непрекидно је инсистирао да се иде у акције, да се непријатељ стално напада и уништава. Многе чете су под његовим непосредним руководством и доживеле прво ватрено крштење. Фића је стално био у покрету, јурио је из једног краја Србије у други, из једног одреда у други. Прелаљивао је и по четрдесет километара пешице, ноћу по киши и блату да би стигао тамо где је најтеже, где је требало највише помоћи. Иступао је на митинзима, позивао нове борце под заставу слободе и Партије, заклињао партизанске одреде, водио их у окршаје, критиковао и похваљивао, смењивао недовољно способне штабове и рђаве командире, саслушавао непријатеље и кажњавао издајнике. У кратким предасима између борби одржавао је партијске састанке, који су јединици давали несаломљиву снагу и чинили је способном да савлада препреке и искушења партизанског рата.

Свуда је стизао. И да темељито претресе стање у јединици, и учврсти је, и да одржи говор на митингу, и да напише исцрпан извештај о свом раду, и да присуствује састанцима Главног штаба и војним саветовањима (у Дуленима и Столицама) и да организује партизанске нападе на непријатељска упоришта, комуникације, руднике и насеља . . .

Стекао је велико борбено искуство па му је у току прве непријатељске офанзиве друг Тито поверио организовање одбране на ваљевском правцу. На извршавању тог задатка Фића је, почетком новембра, рањен у врат и у груди. Тешко рањеног стигло га је и повлачење из Србије.

БОРАЦ И ЧОВЕК

Крајем децембра 1941. Филип Кљајић је постављен за политичког комесара Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде. На дан њеног формирања, у Рудом, 22. децембра 1941; са белим завојем око главе, говорио је постројеним пролетерима о тешком али славном путу на који ће одатле поћи. Ране му нису биле зарасле ни касније, али му то није сметало да се сав посвети својој бригади.

Почетком новембра 1942. године наименован је за политичког комесара Прве пролетерске дивизије, у чијим је редовима наставио да неуморно развија дух дружељубља, братства и јединства, хероизма, пролетерске дисциплине и револуционарног заноса. Куд год је ова славна јединица пролазила, остајале су у народу приче о њој и њеном комесару Филипу Кљајићу.

Одликовале су га ванредно хумане црте, својствене борцу социјалистичке револуције, протагонисти нове етике и нових односа међу људима. Средином септембра 1941. боравио је као члан Главног штаба за Србију у Крагујевачком одреду. Једне вечери док је хладна јесења киша обилно лила, Фића је седео међу борцима и причао им при слабом светлу лојане свеће о херојској борби шпанског народа и великој октобарској револуцији. Другови су га са напрегнутом пажњом слушали, само је крагујевачки металац Живко Грујић — Жижа ушивао цокулу и, гунђајући што му тај посао не иде од руке, реметио тишину. Фића је у једном тренутку, без речи, узео цокулу од Жиже и, не прекидајући причање, за кратко време мајсторски је ушио: додавши само: „Ево ти, сад си спреман за сутра".

Био је неуморан пешак. Увек је ишао напред без коња, и увек брже од осталих, иако је био сав у завоју. Коња је давао другима, сматрајући да им је теже. За време целог игманског марша, на пример, јануара 1942., ишао је пешице, а кад је стигао на врх Игмана, још док му је лед висио на плавим брковима, сачекивао је борце, секао им смрзлу обућу и масирао ноге снегом.

Волео је шалу и мало ко га је запамтио без осмеха и ведрине на лицу. Такво расположење је и у најтежим тренутцима умео пренети на друге.

Фића Кљајић је био узор политичког комесара и најомиљенији човек у Првој пролетерској дивизији.

Погинуо је 5. јула 1943, у тридесет првој години живота — у тек ослобођеном Зворнику, од непријатељског метка, с друге стране Дрине.

Пролетерима је било тешко да схвате да ће у нове борбе и победе морати да пођу без свога политкома Фиће.

Андреја МИЛАНОВИЋ

ПОСЛЕДЊИ ПУТ С ФИЋОМ У ЗВОРНИКУ

Са члановима штабова обавезно су ишли курири кад обилазе јединице, а норичто за време борбе. Као пратиоци, ради обезбеђења, разуме се, али још више ради тога да пренесу неку поруку с положаја до штаба, или суседне јединице, кад се за то укаже потреба.

Приликом напада на Зворник мене су одредили да пратим комесара наше дивизије. Тога дана, негде у зору, из штаба смо кренули пешке право у Зворник. Пошто сам раније одржавао везу са Крагујевачким батаљоном, пут сам добро познавао. Стога смо могли брзо ићи, и већ када се раздањивало почели смо се спуштати низ једну падину изнад града. Десно од нашег пута остала је зворничка тврђава у окружењу наших јединица. Из ње су се усташе још упорно бранили.

Док смо се спуштали према Зворнику, Фића је у више наврата разговарао са мном. А чудни су били ти разговори! Као да га је била ухватила нека носталгија за Србијом — највише је на том путу о њој говорио. Запиткивао ме је да ли бих волео отићи у Србију, објашњавао ми да су оне планине на другој страни реке у Србији, сећао се првих акција и формирања првих партизанских одреда у Србији... Тога јутра, што се каже, пуна су му уста била Србије.

А умео је лепо да прича, да проникне у душу сваког борца, да га заинтересује причом, да га развесели убацујући разне пошалице.

Јединице одређене за напад на град већ су биле у предграђу. Непријатељу је остао једини излаз — мост преко Дрине, јер је био потиснут и опкољен са свих других страна. Иначе, у Зворнику су нашли уточиште сви они бегунци који су умакли испред наших јединица из Хан-Пијеска, Власенице и других упоришта. Били су то махом зликовци, решени да се боре до последњег даха. Стога су вршили противнападе, стога се требало борити за сваку улицу, за сваку кућу која је могла послужити као упориште.

Први додир с борцима Фића је успоставио баш када су тога јутра почеле уличне борбе. Пошто се упознао са ситуацијом ту, на самом бојишту, задржао се кратко време са неким руководиоцима, дајући им упутства како ће и шта ће даље да предузму. Сећам се да их је упозорио на то да ће усташе почети да се повлаче преко моста у Србију, и да због тога треба поставити шарац тако да чисти све на мосту.

Одатле смо се пребацивали од куће до куће тамо где су групе бораца запоседале положаје. Око нас су падали куршуми, али Фића на то није обраћао пажњу. Он је готово код сваке групе застајао и распитивао се за губитке, а посебно за рањенике. Када смо се хтели пребацити преко једне уличице, другови су повикали са друге стране да туда не прелазимо док се не ликвидира кућа на спрату у самом средишту града. И, заиста, тек што смо застали неколико минута недалеко од тога места, зачуо се јуриш и ручне бомбе су почеле да експлодирају. Са друговима иза зграде на другој страни улице претрчали смо до једноспратнице из које је усташки тешки митраљез до малочас тукао уличицу којом смо хтели проћи. Из заузете куће лепо се видео прилаз на Дрину. Остало је да се ликвидира још само једно упориште, које је било лево од нас, близу моста. Непријатељ је пуцао из зграда код самог моста, бацали су бомбе, вршили противнападе. Био је то прави пакао од пуцњаве и експлозија.

Фића је остао извесно време у заузетој кући. Показивао је на мост преко кога су покушавале мање групе непријатељских војника да се пребаце у Србију. Његова јутрошња предвиђања су се обистинила. С друге стране реке четници и Недићевци су покушавали да обезбеде извлачење непријатеља чак и артиљеријом. Но све је било узалуд. Мост је био изложен ватри митраљеза који је постављен на погодном месту по Фићиној препоруци. Видели смо како појединци изгубе главу кад их шарац „оплете" рафалима на мосту. Неки су се покушавали спасти скачући у Дрину, неки су успели да претрче и до половине моста, али на други крај, бар док смо ми осматрали, нико није стигао.

С друге стране Дрине непрекидно су тукли тешки митраљези и топови. Њихова је ватра била усредсређена углавном на улицу која води према Тузли. Преко те улице морали смо се појединачно пребацивати до једног другог положаја наших јединица.

Откад је дошао међу борце Фића је за све време био расположен. Сваком борцу би нешто казао. Неке је похваљивао, са некима се шалио, а понекоме би нешто и замерио. Али су сви били задовољни његовим присуством, просто су се радовали што је и он у највећем окршају са њима.

Тако је обишао цео положај Крагујевчана, попио шербет код њих у некој напуштеној кафани и кренуо према излазу из града.

Могло је бити око подне. Дан је био сунчан и топао. Када смо се враћали из обиласка последњих делова наших јединица, срели смо Плавог. Сећам се: имао је лепе чизме, био је лепо обучен и, по обичају, прописно затегнут официрским опасачем. Краће време су разговарали о прилазу мосту и његовом рушењу. Фића је упозоравао да се заштите минери док обаве рушење моста и указивао на ватру која долази из утврђења на десној обали Дрине.

Непосредно после састанка Фиће и Плавог, почело је бомбардовање Зворника из ваздуха. Не одустајући од свог плана, Фића је продужио према излазу из града. Пошто је део града и пут у правцу Тузле био изложен непријатељевој ватри, пребацивали смо се појединачно од заклона до заклона. Бомбардовање га је јако забринуло. На сваком застанку гледао је према граду. Непријатељ је поражен, говорио је као за себе, наши су губици веома мали — бојим се да ће нам ово бомбардовање нанети тешке жртве.

Последње куће на периферији остале су за нама и већ смо били у теснацу кроз који пут води за Тузлу. Ту је била и последња препрека коју смо прешли идући пажљиво крајем пута. Преко нас су звиждали куршуми. Но чинило нам се да смо већ сигурни, јер смо били, мање-више, заклоњени природним заклоном и кретали смо се десном страном пута. Прешли смо тако можда око пола километра. Тада Фића наједанпут паде. У први мах помислио сам да се оклизнуо, јер смо ишли самом ивицом пута. Међутим, када сам покушао да га подигнем, он није могао да стоји на ногама. Ништа није говорио. Био је блед и његове полуотворене светле очи остављале су утисак премрлости. Онда ми се учинило да му је позлило. Звао сам га: Фићо, Фићо . . . Он није давао знака живота. Онако збуњеном пало ми је напамет да покушам са вештачким дисањем. Али ни то није помогло. Не знајући шта да чиним, ухватио сам га испод пазуха и пренео на леву страну пута, у једну заклоњену увалу.

Све се то десило у необично кратком времену. Чим сам га пренео на другу страну пута, са брда су дотрчали неки борци из минерског вода. Вероватно су видели кад сам га преносио. Заједно са мном, они се још нису ни прибрали, а већ је дошао Плави и Јулка Мештеровић. И, као по договору, нико није хтео да поверује у то да је Фића мртав. Сви су се питали шта му је. А он је лежао у чистој зеленој трави док смо му скинули блузу, па затим кошуљу. Свлачећи га, нико није приметио рупу на блузи и кошуљи. Очекивали смо, ако је рањен, да ће се испод одела појавити крв. Тек после пажљивог прегледа докторка Мештеровић је нашла малу округлу модрицу на леђима. Траг залуталог метка који није имао снаге да избије спреда, на груди, али је био довољан да пресече живот најмилијег и најпопуларнијег комесара 1. пролетерске.

Радмило ВУКСАНОВИЋ

МИНИРАЊЕ ЗВОРНИЧКОГ МОСТА

Ујутру око 9 часова срели смо курира из штаба бригаде, који је ишао у Војвођанску бригаду. Он нам саопшти да је Зворник ослобођен. Око 14 часова пошли смо у град, али смо били „поздрављени" митраљеским рафалима с друге стране Дрине. Склонили смо се с пута у корито речице, која се ту, у Зворнику, улива у Дрину. Ушли смо у неку воденицу поточару. Наиђосмо на групу партизана с рањеником. Авијација је почела да бомбардује град. Бомбе су падале и око нас.

Када је престало бомбардовање, група партизана изнесе рањеног друга и затражи да им и ми, минери, помогнемо. Питао сам једног од њих (био је курир у штабу дивизије) ко је тај рањеник. Рекао ми је:

— Друг Фића, тешко је рањен.

Занемео сам. Нисам знао шта даље да га питам, нити сам могао. Срце ми се стегло. За размишљање није било времена. Већ је превијен, али сада му је требало указати и лекарску помоћ. Скупио сам толико снаге да кажем:

— Другови, брзо, морамо помоћи другу Фићи.

Минери су се погледали и једва проговорили:

— Друг Фића рањен?

Хитро смо пришли носилима и понели вољеног комесара. Био је у агонији. Није давао знаке живота.

Ишли смо уз поток, док нисмо зашли за једно брдашце и склонили се од пушкарања, које је долазило с друге

стране. Продужили смо за село Снагово, где је био смештен штаб дивизије. Када смо стигли и спустили рањеног комесара, пришли су му другови Коча, Плави, Рођко и другарица Цана. Њиховом изненађењу и узбуђењу није било краја. Нико није могао да проговори ни речи. Затим се неко снађе и повика:

— Лекара зовите, брже!

Мало касније, и поред лекарске помоћи, његово срце је престало да куца. Један живот се угасио прерано. Угасио се ту, на домаку наше Србије, Фићине Србије, у којој је он 1941. дизао устанак. И ето, сада је остао ту, пред њеним прагом, на вечитој straжи.

Ноћ је пала када смо се спустили у Зворник. Потражили смо штаб 1. бригаде. Примили смо наређење да порушимо гвоздени мост преко Дрине. Када сам чуо те речи, нешто ме је заболело. Мост порушили! Зар нећемо преко њега у Србију? Све до тог часа чврсто сам веровао да је дошао тренутак да се вратимо у Србију, да бисмо продужили оно што смо започели 1941. Тешио сам се да је то, можда, ипак неки тактички потез Врховног штаба. Порушити мост и тако заварати непријатеља, одвратити му пажњу од преласка преко Дрине, а затим негде — где се он најмање нада — форсирати реку и у незадржљивом јуришу ући у Србију. Дивио сам се свом открићу!

У штабу смо дознали да је приличан број усташа и домобрана пребегао преко моста у Србију. Доста их је побијено при преласку. Непријатељ стално припуцава и осветљава мост ракетама, јер се плаши да ћемо га прећи. Саопштено нам је да зато морамо радити брзо и опрезно.

Спремили смо све што нам је било потребно. Експлозива и другог материјала имали смо у довољној количини. Требало је још извршити и неке прорачуне, али нисмо знали димензије моста. Лук моста према Србији био је дрвен, јер је гвоздени лук у априлском рату 1941. порушила бивша југословенска војска, па су Немци касније направили провизорни дрвени део који је служио за прелазак возила.

Пошао сам у извиђање моста са Кићом Певишићем, рутинираним минером, предратним студентом права, Душаном Врзићем и Костом Станићем, рударима из Ибарских рудника. Привукли смо се опрезно реци и из непосредне близине осматрали. Уочили смо да је лучни носач према босанској страни, то јест према нама, на клизачима и да није утврђен. Значи, неће бити тешко да се поруши.

Вратили смо се да припремимо минска пуњења. Одлучили смо да у свако пуњење ставимо по десет килограма експлозива. Машину за електрично паљење нисмо имали, па је мине требало активирати помоћу детонатора (рударске

каписле), а за паљење детонатора имали смо спорогорећи штапин. Спремили смо и друге ситнице: минерске шибице, даске, новине, канап и танку меку жицу.

Кад смо пошли на извршење задатка, ноћ је већ била далеко одмакла; тишину су реметили кратки митраљески рафали, пуцњи из пушака и ракете, које су повремено осветљавале околину моста и бучне таласе. Град је био туробан и пуст. По његовим улицама саплитали смо се о покидане телефонске жице и газили по разбацаном камену, циглама и црепу. Нигде да чујеш или да сретнеш мештанина. Крећемо се опрезно уз пратњу патроле бораца Београдског батаљона, који је са неколико мањих група посео обалу Дрине.

Дошли смо до моста, крај којег су у заклонима лежали борци. Лево од њега светлуцали су се и пушили угарци греда порушене и запаљене зграде. Хитро смо пришли мосту. Заклонили смо се за челичне лукове и конструкцију. Морало се брзо радити. По ранијем договору, Душан и Коста су се успузали уз лукове и постављали минска пуњења на висини око два метра, а Кића и ја смо их постављали на бетонском постољу, на клизаче. При раду су нам помагала два друга: Милош Плећаш и Драган Митровић, који су нам додавали експлозив и други материјал. За то време ракете су неколико пута обасјавале мост.

Ближила се поноћ, а ми смо један другом шапатом саопштавали да је све спремно за паљење. Пренели смо то и борцима који су лежали у заседи крај моста, да би се повукли даље. Још у току рада обавештени су грађани да отворе прозоре и да се склоне у подруме или сигурније куће.

Све је било спремно за рушење. Тада сам издао наређење:

— Пали!

Настало је шиштање спорогорећег штапина, чију смо дужину за свако пуњење подесили тако да би до експлозије дошло после два минута. Трчећи смо се удаљили од моста и склонили у подрум једне камене зграде. Онако задихани, очекивали смо резултат. Тишина. Наједном се проломи експлозија. Четири експлозије, које смо једва успели избројати, јер су готово сва четири минска пуњења експлодирала у исто време.

Одахнуо сам. Али да ли је мост срушен? — почело ме је одједном мучити то питање. Ако није — ми задатак нисмо извршили. Из овог размишљања трже ме још једна јака експлозија, па одмах друга, трећа и четврта. Био сам запањен, као и сви моји другови. Откуд осам експлозија? Ипак смо сви углас викнули:

— Ура! За победу!

Непријатељ је тада с друге стране Дрине отворио паклену митраљеску ватру, која је трајала око петнаест минута. Опет је почео ракетама да нам осветљава. Спазио сам да је мост срушен.

Вратили смо се у штаб, где сам известио команданта Божа Божовића да је мост онеспособљен за сваки прелаз. Изнео сам да смо, поред наших експлозија, чули још и друге четири, али да не знамо како је дошло до њих и ко их је изазвао.

— Браво, минери! Сила сте ви! — похвалио нас је командант бригаде.

Кад смо изашли из Зворника и попели се на стару тврђаву, свануло је. Угледали смо челично-дрвени колос како лежи срушен у води, сем једног дела лука који је висио. Мост је био срушен и на „њиховој" страни. Значи, у исто време када смо ми минирали и непријатељ је то исто учинио, да би спречио наш прелазак у Србију!

Увече смо поново сишли у Зворник и порушили преостали део лука, који је висио на постољу моста. Сада је челична горостас или, како то Коста духовито рече, „гомила гвожђурије" цела лежала у хладним таласима Дрине.

Миливоје КАТИЋ

ДУШАН ВУЈОШЕВИЋ

Храбри митраљезац

Ова прилично скраћена прича о једном митраљесцу из нашег 1. батаљона, тачније: из 3. чете, дуг је према погинулом другу, једном од многих, али ипак друкчијем од свих. Друкчијем од Томе Којичића и Вељка Миладиновића, који су из 6. батаљона „гостовали" код нас као појачање за вријеме опсаде талијанског гарнизона у Калиновику. Драгутин Лутовац, Михаило Недовић, Мирко Нововић били су такође популарни, али на пушкомитраљезима марке брно, шарац и лаким бредама, док је такозвана шињара Милоње Стијовића с гајком од три хиљаде метара одлично послужила у многим приликама, поготову приликом препуцавања са усташама око Купреса.

На први поглед Душан Вујошевић могао је да личи на човјека помало на своју руку. Енергија која је у њему кључала била је оне врсте која у том врењу бљеска противрјечностима. Ријетко сам и прије и касније срио тако горду а присну, несавитљиву а благу, нестрпљиву а опет стамену и упорну људску природу. Био је узбуђен као кошница пчела, а опет пун неке тишине која се никада не мири у својим дубинама.

Оних јулских дана 1941. године када се кренуло на Беране био је у најбољим годинама. Његов изванредно прецизни инстикт помало одудара од успављујућих породичних прилика у којима је одрастао. То чуло продужавало се код њега и на вријеме, и на осјећање за правичност, на природу, људе и догађаје, као и на оне грозничаве ратне тренутке када дио секунде одлучује о смрти, о побједи и узмаку. Бљеском тамних зјеница, хитрином мисли, једнако је про-

ницао одстојања на гајки тешке бреде као и правац кретања кроз мракове зеленгорских шума.

Ко год га је познавао морао је да га поштује, ту енергију одлучно поштену, ту вјеру у постојаност себе и других у том збијеном, црномањастом младом човјеку чекињасте густе косе и енергичне физиономије. Имао је замишљен поглед и тесано чело инације. Не, с њим није било весело свађати се, али и да је икада дошло до тога, морао би свако „с оне стране" која се зове Душан да препозна човјека који се никада неће послужити нечасним средствима, јер је за такве прилике лукавство оружје слаботиње.

Његов посао био је — да у име сјутра, за будуће археологе обогати тло некадашњег Илирика, да облапорним насљедницима старог Рима, Теутонцима кукастог крста, загорча дан и „ослади" нашу добру земљу, која је многима овог рата зачепила уста. Кажем борба, убијање. И то је једно од многих противрјечности коју је дијелио са свим партизанским борцима. Али, како је и сам говорио, „нијесу Њемци и Талијани лептирови на ливади која се зове Југославија, па махнеш капом и они одлете. Свињу мораш ногом у њушку".

Најтеже је сада, послије толико година, поново га склопити из неколико виђења. Лакше је саставити поцијепану слику из парчади које је вјетар већ разбацао по пољу. Да ми је остављена макар и трунка слободе да измишљам, лакше бих повезао детаље и они би се сами водили и помагали у назиђивању лика. Али, овдје, и без те олакшице, сјећања на Душана су таква да ће можда неко рећи: немогућно. Али још на почетку молим Сумњу да се сјети, мада Душан није херој те врсте, да човјек не познаје своје могућности док га, као у оној народној причи, учитељица Невоља својски не прикљешти.

Пред улазом у текстилну трговину Вујошевић, једну од највећих у главној улици предратних Берана, често је сједио млад човек, задубљен у новине, илустрације, књиге. Са танким брчићима, лежерно уваљен у плетену фотељу, рано прогрушаних сљепоочница био је налик на неког од хероја стрипованих романа, којима је, чинило се, тада често „убијао" предуга паланачка поподнева. Био је већ ожењен и отац двију дјевојчица. Сатима је остајао ту, на плочнику, омамљен јутарњим сунцем и књигама са чијих је страница подизао очи само да умири дјецу.

Члан милионарске трговачке породице Вујошевић, Душан је уочи рата мало личио на пословног човјека, а још мање на амбициозног трговца „од напретка". Подсјећао је на једног од оних ријетких побуњених богаташа које ситост није морално усмртила. Можда је у авантуристичким ро-

манима налазио онај други, живљи живот, хранио машту крупним збивањима, нечим из темеља друкчијим од палачког трговачког таворења, пребрајања, бакалисања, прављења од динара — два... и... до очаја малограђански „јасне" будућности.

И тако, све до 1941. године, до тутња њемачке моторизације уз Лим, до доласка Талијана и устанка у беранском крају, до оних необичних, тијесних дана и предугих ноћи стрепње. Тек у вријеме одбране слободне територије, Берана и околине, од талијанско-балистичких банди, које су навaљивале и преко планина, од Метохије, затреперило је пред мојим очима поново Душаново име, и то са шапирографисане странице партизанског билтена, у коме га је руководство устанка у Црној Гори јавно хвалило за изванредну храброст као митраљесца на фронту према Метохији.

Тих дана на тек ослобођеним беранским улицама, дана првог народног одбора и нове слободе, гомила заплијењеног талијанског оружја и првих чета народне војске, из Душана Вујошевића, из његове некадашње привидне лежерности усправила се нагло, са бредом преко рамена, необична храброст равна онима са страница народне песме.

Ускоро сам се с њим и лично срио.

За вријеме напада на Растодера, једног од муслиманских квислинга, пошто нијесам имао пушке, додијељен сам Душановом одјељењу, да рећам метке у црне оквире његове тешке бреде... Слутио сам по мраку да смо на ћувику; узалуд сам трудио поглед, долину под нама скривала је магла и поноћ на чијем је дну шумила ријека, или вјетар. Спреман за прве рафале, ишчекивао је да борци најприје упадну у појате овог крволока, кога је требало као симбол издаје збрисати са списка живих. Нервозан и испрекидан почетак борбе ускоро је „зачинио" крупан, ефектан глас тешког митраљеза. С времена на вријеме подигао би прст са обарача, ослушнуо дозивање разбијене муслиманске милиције, личне гарде Растодера, па их опет просуте по брдима насумце тражио рафалима. Ћутећи пружио би руку за новим пуним шаржером и бреда је опет понављала једно отегнуто: хххааа! надјевено потцикивањем стрељених група и густим пуцкетањем пушака око Растодерове куће.

Са урликом талијанске артиљерије, која је сву ноћ бјесњела, мијешао се офанзивни хохот Душанове бреде. Чудно загледан преко мушице, скоро упијен у непријатељеве ровове, на Пљевљима је дејствовао са чистине, незаклоњен, изложен сноповима рефлектора који су прелазили преко његовог лица и тражили мету, са једва стотињак корака.

Ни те, ни других ратних ноћи ни дана, митраљезац Душан Вујошевић није признавао надмоћ непријатељеве ватре. Притискујући обарач, знао је да сада наши ускачу у ровове, хватају се укоштац са „жабарима", убацују бомбе, ускачу у други ред ровова, пузе према новим пушкарницама, кроз бодљикаве жице... Осјећање дуга пред слободом претапало се у убојитост, у обавезу према саборцима, у вјеру у своје другове, партизане, комунисте, у вјерност борби...

А изјутра дође најтеже. Карабинијерским нишанима сунце откри чисте мете, усправљене партизане у јуришу и међу њима Душана Вујошевића са митраљеском цијеви на рамену.

Послије неуспјелог напада на Пљевља, у Павином Пољу, добровољно се пријавио у 1. пролетерску бригаду, у 3. чету њеног тада формираног 1. црногорског батаљона. Од тада, његов пут је уједно и борбени пут 1. пролетерске, све њене битке и покрети. И ма колико се детаљисало из борбе у борбу око тог лика, без и трунке фразе може се рећи да од устанка у Беранима до погибије, у љето 1943, Душан је ријетка уједначена храброст, без тренутка колебања. Сем што се понекад на кратко одвајао од 3. чете (с посебним јединицама тешких оружја, са пратећим водовима и четама бацача и топова, а сјећам се, у једној борби је руковао тешким бацачем), претежно је био ту, са својим 1. батаљоном. У данонoћним маршевима, у исцрпљујућим прегањањима с црногорским четницима на Дурмитору и Синјајевини, не сјећам се да сам икада чуо уздах малаксалости са његових уста.

На Марковом брду код Колашина, четнички топџија је узео директно на нишан његов митраљез. Почело је мучно вребање и задавање спретних удараца. Секунде су одлучивале о томе — ко ће кога. Најприје би планула цијев брдског топа пито у Колашинском пољу — знак да се нишанџија Вујошевић благовремено удаљи са одјељењем за који тренутак од своје бреде. Бројали смо, све док се пред ногарима митраљеза не распрсне прецизно послата „јабука", а онда би Вујошевић опет „решетао" четничке стројеве својим такође прецизним рафалима. Тај двобој трајао је читаво једно поподне.

Био је обдарен челичним нервима, што је непријатељ много пута осјетио, било да је Душаново око преко мушице „бискало" талијанске пелерине и балистичке чакшире по доловима Цмиљевице, или на Улогу црногорске четнике, повијене под пљачком, или њемачке маслинасте протуве код Кључа, Јајца, на Челебићу, Зворнику, Црном бору, или Француетићеву „Црну легију" на падинама Цинцара. Та не-

уморна, одиста монументална храброст као да је извирала дијелом и из карактера, из дубоког презира према страху; кукавице су за њега биле „помало живи мртваци". Знао је да направи разорну и неправедну шалу на рачун појединих невичних бораца, још непрекаљених младића из попуна батаљона, који би се понекад и због нервне лабилности стварно разбољели уочи тежих окршаја. За њих је требало имати мало више стрпљења, постепено их уводити у страву борбе, док се на примјерима искуснијих бораца не увјере да „сваки метак није намијењен баш моме челу".

Никада нећу заборавити окршај с Француетићевом „Црном легијом" на Цинцару, која се пробијала према Ливну. Јутарње сунце блештало је право у очи, а иза тог заслепљујућег пурпура, са развијеним барјацима просула се једна од најкрволочнијих усташких бојни. На ледини, испред шуме и 3. чете, Вујошевић истрчава са одјељењем и поставља у журби митраљез да би што боље искористио прве тренутке развијања непријатеља у стријелце, јер су редови најгушћи за митраљеске рафале.

Била је то једна од тежих борби када смо имали шест мртвих у батаљону, претежно убијених у чело. Имао сам утисак да је Душан у току те ураганске пуцњаве не само рафалима већ и психолошки „контактирао" са непријатељем, пратио његова расположења, како би му „ишао уз нос", стругао му по нервима, да би што јаче осјетио психолошку надмоћ . . . И ту, на ледини, као на длану, инаџијски се показивао непријатељу и мамио ватру на себе. Меци су праштали, јаукали, ударали о ногаре, и то је потрајало доста дуго. Као да је непријатељ губио вјеру у своје оружје, ватра је „одшетала" према другом сектору. Нерви су побиједили пљусак челика. А онда се, пребацивши као метални штап цијев бреде преко рамена, одгегао на челу свог одељења у шуму.

Код Мојковца сатјерани на Синјајевину, четници су у крдима одступали подножјем преко ливада према Колашину. Сломљени у претходним сукобима, пружили су још једном слику своје моралне биједе и пораза. Наш батаљон, под крајње умјешним командовањем Пера Ћетковића, узастопце их је пресијецао у одступању, изненађивао, разбијао. По путевима су остајали трагови четничке „идеологије" — клубад, вуна, вериге, жарачи и троношци, напљачкани од партизанске сиротиње на Дурмитору и Синјајевини. Требало је само журити и не дати им да се зауставе, кидати их даље, и разбијати на групе, а затим у — заробљенике.

У том претрчавању и пресијецању, Душан се са својим одјељењем обрео испред самог чела четничке колоне скупа са пушкомитраљесцем Нововићем. Отворили су ватру право

у прса четничке руље која се најприје скаменила, ускомешала, и затим разбјегла у двије групе. Једна је окренула преко Таре да хвата заклон поред обале, а друга се развила у стријелце, страном право на истурену групу партизана, на митраљез. Ријетко је када Душан тако убрзано празнио оквир за оквиром, док се „ојкање" четничко примицало кроз ријетки шумарак пријетећи да га зароби. До посљедњег могућног тренутка остао је ту, истурен на брду, већ одсјечен четничким обиласком. Онда је са постоља скинуо врелу цијев и пожурио уз брдо да се што прије склони пред очајничком бујицом поражених четника којима је његова бреда онемогућавала повлачење. Морало се журити. Секунди су одлучивали. Узбрдо је Јусуф Дорић изнемогао. Талас четника га је захватио. Нађен је касније у шуми заклан, крај стазе куда је прогоњено крдо четника малочас протутњало.

Све ми га више претиче: бјежи ми ван ових редака. Не толико што га не слутим, већ због немира, огромног, неутољивог немира, сличног планинском брзаку; и због контраста који га, све док ово пишем, чине час Тарас Бульбом, час Хамлетом. Да илуструјем боље сложеност тог лика, хватам у лету сјећање на један исјечак из разговора о Душану, негдје око Босанског Грахова у току борби са Ђујићевим четницима. Његова борбеност имала је по једном тадашњем „мишљењу" из наше чете „нечег легионарског, дивљег". А иза тог разглабања, осјећао сам, вукла се глупа стара секташка предрасуда о Душановом „милионарском пореклу." Зато што се није дао лако „сврстати", људе навикнуте на схеме „одока" замарао је собом, неке круте линијашке нарави у чети више него што треба. Када говорим о контрастима, мислим на извјесне отпоре према бездушном сврставању. Дисциплинован у најтежим тренуцима борбе, он се као храст у пећини, као жив у мртвачком сандуку бунио против непотребне строгости, јер се осјећао убогаљен оним бесмисленим глупостима које називамо (јаловом ситничавом) тачношћу. У том отпору Душановом било је више реаговања здравља према сакаћењу у име реда него младићког анархизма. Ја сам у Душану не једном видио својства Или-Куча Марка Миљанова, на кога асоцира и његов мученички крај.

Истина о њему, о његовим унутрашњим квалитетима не би била пуна када причи о спонтаном карактеру његове храбрости не бисмо додали истину да се она својом љепотом ослањала на његов идеал, на револуционара. Свијест о догађајима била је дубоко комунистичка, јер се према свему што се збивало око њега и у свијету односио активно. Његов живот је то најбоље показао. Прилагођавање новим условима борачког живота брзо га је ослобађало навика

ранијег изобиља, господствености, јер је Душан искрено мијењао себе у оданог, истрајног пролетерског борца. Откидао се од своје прошлости ћутањем, мишљу. Далек од сваког вербализма и површности, у томе је чак ишао до неке врсте још једног „рата са самим собом, некадашњим", до ухођења својих мисли „да ли су довољно на свом мјесту, да ли могу да издрже сопствену критику". Он је заиста све жртвовао свом циљу још прије него што је дао оно најдрагоценије, живот. Тај изванредни борац и човјек био је достојанствен и племенит и до суза осјетљив на примједбе које би дошле од стране Партије. На положају командира пратеће чете ту своју унутрашњу строгост претворио је у интензиван рад „на уређивању прилика у јединици".

Партијска организација 3. чете примила га је у Партију касније него што би се очекивало, тек негдје крајем 1942. године. И то након интервенције батаљонског партијског руководства, против нечега што је личило на секташење. Пријем у Партију учинио је Вујошевића још иницијативнијим, унио је више доброте у његову храброст, ослободио га је елемената ината, подстакао га да као борац шире гледа и да се свестрано уноси у читав план сваке битке.

Пратећи га и кроз оно што се о њему говорило послије Сутјеске, Душанов подвиг испред Зеленгоре граничи се с најсмјелијим дјелом маште; пред зидом непријатељевих снага штаб 1. пролетерске дивизије тражио је најслабије тачке у обручима. То, да смо два пута већ из Црне Горе у Босну прелазили преко Јелеча, непријатељ је могао лако да зна и на основу тога још лакше да претпостави да ћемо се и у петој офанзиви усмјерити тамо. Или — туда негдје, на линији Улог—Калиновик. Никада као тих тренутака нијесу биле потребне храбре очи и уста која би разбила неизвјесност подацима о стварном стању непријатељевог распореда на том сектору, да би омогућила коначан потез наших јединица, јер све друго било је гатање и празни ризик.

Истог дана када се командант 1. батаљона, Саво Бурић, опростио са батаљоном и пошао у другу јединицу, Душан креће са Мркаљ-клада, као обавештајни официр 1. пролетерске дивизије, на један од најтежих обавјештајних задатака. Слични извиђачи пошли су тада и из других батаљона наше бригаде. Прве њемачке јединице већ су запосјеле Сутјеску. Пробио се између њих и преко Зеленгоре, кроз четничке засједе, доспио до Обља, код својих пријатеља, гдје је његов 1. батаљон боравио након Игмана 1942. године. Одатле је испитао кретање и јачину непријатељевих снага од Улога према Калиновику, Јелашцу и Миљевини. Његов

повратак у јединицу и сабрани подаци о концентрацијама непријатеља на Барама, Кошуру и Јелашцу оријентисали су 1. пролетерску дивизију између тих чворова и касније усмјерили чело читаве главнине преко Миљевине, гдје су лако распршена незнатна њемачка обезбјеђења и био успостављен мостобран, о који се тог дана, а и касније, сломило неколико њемачких јуриша из правца Фоче.

Душан се није више задовољавао да „прикива" непријатеља прецизним рафалима, да га натјерује да легне у блато. Подвиг испред Миљевине уврстио га је међу прве, најсмјелије и најдуховитије обавештајце нашег рата.

Ослобођење Власенице, Сребренице, Дрињаче и Зворника послије пете офанзиве, наговјештај талијанске капитулације и нагли покрет 1. пролетерске за Далмацију, вијести да се и на тај нови „пропланак" слободе од Тузле крећу два усташко-домобранска здруга, специјално обучена у Њемачкој за борбу против партизана — затекли су Душана Вујошевића на дужности обавештајног официра 16. дивизије. Његова је храброст и ту често постајала неопрезност. Оно што борца краси, обавјештајца често уништава.

Вујошевић је прикупљао податке; тереном који је држао непријатељ кретао се под видом трговачког путника. Четници су посумњали, и тако је пао у непријатељеве руке у љето 1943. године.

Мучили су га да би од њега сазнали драгоцјене податке о снази и намјерама партизанских јединица, али Душан није попустио. Узалудна су била сва настојања џелата.

Умро је у најтежим мукама, али четничка издаја од њега није извукла ни једне ријечи.

Радоња ВЕШОВИЋ

ТРОЈИЦА ИЗ ЖЕЛЕЗНИКА

Батаљон стеже обруч око Шћита. Усташе из самостана и околних кућа пружају очајнички отпор. Митраљез са торња затвара сваки прилаз.

Тужно писне метак. Камен је тврд за њега. Тужно писне и потоне у речици. Чини се да речица јеца. Сузе је чине још лепшом и чаробнијом. Кад би било услова да се дивимо уметности природе и упорности времена при стварању овог прекрасног предела!

— Так-так... кр-кр-кр... Митраљези режу и сеју смрт.

Поскочи борац и баци се у нов заклон. Сваки скок, метар ближе самостану. Сваки метак — усташа мање. Знају то усташе и зато: так... кр... Митраљези режу и сеју смрт.

Усташе се деру панично.

— Само се ви дерите, не знам нешто докле ћете издржати! Уосталом, ево вам и овај шаржер — процеди кроз зубе Станко Гаћеша.

Негде десно од речице на једној омањој висоравни положај је посела 3. чета Београдског батаљона. По средини стрељачког строја леже три борца: Милован Нићифоровић, Радоје Првуловић и Милорад Ћирић. Три младића из Железника. Увек се нађу један поред другог, увек заједно нападају. Дим их обавија. Плотун и дим. Само неприметни трзаји кундака. Опет подигнуте пушке и плотун. Усташе се повлаче у самостан.

— Сада би било добро засути их бомбама — предлаже Нићифоровић.

— Ако нам само допусте. Уосталом, није нам први пут да идемо испред — шапуће Првуловић.

С леве стране се огласи митраљез. Тешко смо могли да видимо где је. Отерао је усташе са ове стране, тако да смо већ слободно улазили у двориште. Митраљез је упорно тукао. Били смо јако гладни, али смо чули да је командант, Миладин Ивановић, наредио да се ништа не сме дирати пре свршетка борбе, па се глад страховито појачала. Јуришамо и даље.

Тројица из Железника јуре испред осталих.

— Пребацуј се, Ћирићу, још, нека бију!...

— Узмите заклон, децо! — виче неко.

Борба се распламсава. Нићифоровићу је врх шајкаче пробијен. Смејући се тројка.

Сви се померамо напред. Ућутка их наша снага, полет, митраљези.

Већ сутрадан одомаћили смо се у Шћиту, као да смо у нашој Посавини. Свуд око нас лелујају се жита. Само су нас стрмине подсећале да смо негде далеко. Дошло је време жетве, требало је помоћи народу и припремити жита за јединице и болницу. Старо жито је већ нестало. Дошао је и Чича Јанко да организује косидбу с манастирских њива за болницу која је требала за нама да стигне.

За косидбу се за час нашло добровољаца међу Посавцима. Позајмљене су косе по селу. Увече је одзвањало на све стране откивање коса. Као да смо заборавили да је рат.

Ујутро су се борци будили и радознало погледали небо. Данас је дан жетве.

Први снопови су с песмом пали. Затим је настављена косидба уз разговор и задиркивање. Али су се постепено јављале успомене на прошлост, на родни крај.

— Кад сам ја са Дивном косио — прича један млад борац — то је било севап видети. Коси и купи цео дан, а увече она једним, а ја другим путем, па се опет у њиви сретнемо. Ех! Њена чврстина, моја упорност, месец. Ех, људи!...

— Нас тројица смо ишли заједно на сеоске мобе, а овде се жешће ради него у мом Железнику — каже Првуловић.

— Друже водниче, шта ћу са овим мртвим усташама? — пита један војник Станка.

— Шта ћеш? Питај да ли неки хоће да помогне да се жито сакупља, а ако неће, намести их негде да вране сакупљају.

Свуда смех и радост. Зрело жито и сунце. Жетва. Ново зрно. Дивота и задовољство.

— Е, људи, усташе ми баш покварише дан.

— Зашто.

— Види их како се лепо одмарају. Ама, човече, они

ми и живи смрде, а мртви — пих! Треба их негде посахрањивати.

— Али где?

— Ама, негде у дубоку јаругу. Само пазите, другови, да то буде далеко од хумке друга Лазе Викала. Људи, видео сам, пресече га митраљез. Страшно је било. Пуцао је у један прозор и када је погодио митраљесца хтео је да се пребаци на други прозор. Митраљез га захвати. Само је успео да викне: „Пуцајте тамо . . .“

Предвече, када је дан жетве био на заласку, пошао сам у штаб батаљона и испред куће спазих три борца, три младића из Железника. Још знојни од косидбе.

Милован Нићифоровић стоји као одваљен. Висок, смеђ младић, изванредне лепоте, тихе нарави. Његови гестови су били промишљени. Имати тако храброг борца, значило је сигуран успех у борби.

У средини је стајао Радоје Првуловић. Одувек ме је тај одушевљавао својом дружељубивошћу и веселошћу. Његова дивна глава је просто изазивачки лежала на широким плећима. Његове духовите досетке су увесељавале целу чету. Увече, када бисмо засели око ватре, другови су једва чекали да нам Радоје нешто исприча.

Трећи је био Милорад Ћирић, коме су мало веће очи давале вечно замишљен изглед. Никада човек није био сигуран да ли је весео или тужан. Његове наглашене очи стално теже да продру у душу природе и збивања око нас. Био је омиљен у чети, иако је каткада волео да потражи буре. Ако би попио неку више, ништа није мењао од свог израза. Постајао је још мекши и приступачнији.

Добро се сећам његовог доласка у одред у посавском селу Великом Борку. Дошли су да ухвате везу ради прикључивања Оштружничке чете нашем батаљону. Ми смо знали да таква чета постоји, да има око четрдесет бораца и да су њени оснивачи чланови КПЈ са Чукарице, а командир и комесар Синиша Николајевић и Брана Цветковић.

У тој чети сам запазио ова три полетна и храбра друга. Увек сам о њима добро чуо и сада ми је чудно што се налазе пред штабом. Гледали су у врхове ципела као да су хтели погледом да их зауставе да не би одлутале незнано куд. Осетио сам да се нешто догађа.

— Шта ћете ви ту? — питао сам.

— Ето, тако — процедили су кроз зубе.

Ушао сам у штаб, где сам затекао комесара Чеду Миндеровића и заменика Вањку Вондрачека. На моје питање, објаснили су ми да су ова тројица осумњичени због дезертерства једног другог. Нисам могао да верујем у то. Изнео сам све што знам о њима. Лако и брзо смо доказали њихову

оданост и исправност. Заузели су своја места међу друговима. Били су одушевљени нашим другарским поверењем у њих.

Сутрадан су се опет прикључили жетви. Њихове косе су просто летеле, нико им није могао стати у ред.

Морали смо и оврћи жито, а није било дреша. Дознали смо да вршалицу има сељак у суседном селу. Одмах је кренула група к њему, да га замоли за послугу. Са њима је ишао и стари Сава Пјескоњић, из Белановице. Он је у Србији имао своју вршалицу и био познат у околини као одличан домаћин. Сељак је пристао да им да вршалицу, али није имао каиш. Сава је додао, зналачки загледајући у машину:

— Узмимо је. Снаћићемо се.

Кад су се вратили, њих тројица из Железника почели су да се сашаптавају, а затим се један од њих дигао и сигурним гласом дао је предлог:

— Ми мислимо — имамо опасаче. Моћи ће да замене... Да их укопчамо један за други.

Сви су заћутали, најпре изненађени, затим неповерљиви. Неко је додао, као да пита себе:

— Хоће ли издржати?

— Да пробамо.

Са шездесет опасача бораца Београдског батаљона машина је покренула дреш. Било је то читаво славље. Чича Јанко се радовао као дете. Скупа са нама. Сваки је заузео своје место, као да смо у борби. Плева је почела да лети око нас. Чика Сава је тога пута био командант. Издавао је наређења повишеним, некако званичним гласом. Око Саве су стално били њих тројица, највреднији и најстручнији сарадници. Капе и одела били су им обавијени плевом и прашином. Само су им светлуцале очи, некако искричаво, пуне радости . . .

Убрзо се прочуло у народу да је оспособљена машина за вршај. Најпре су долазили да виде, а онда су нам се прикључили. Овршено је жито за војску, па је затим започео вршај за сељаке.

Тако се завршио наш боравак у Шћиту.

Било је пријатно гледати те младиће како са још већим жаром изгарају у борби. Зближили смо се толико да појединости, и оне најинтимније природе, нисмо крили један од другог. Калили су се и израстали у снажне личности. Ској и Партија су их запазили, помагали и примили их у своје редове.

Пролазили су дани и месеци. Нићифоровић је десетар, водник, па командир 2. чете.

Чуда је стварала и та чета, а нарочито на Сутјесци и Зеленгори. Штитила је пролаз осталима. Нићифоровић је увек са бомбашима, крај митраљеза. Хтео је да се истакне, да покаже вредност. Штитио је млађе, учио их и саветовао. Задатак је успешно обављао.

Од Калиновика према Фочи се простире каменит пут. Немачка колона наступа и батаљон доспева у тешку ситуацију. На положају су борци 2. чете са Нићифоровићем на челу, чврсто прибијени у заклоне.

Ветрић је донео буку мотора. Упорно је ровало по ваздуху, нагонећи човека да размишља о нечему тешком и немогућном. Гдегде блесне део тенка. Борци чекају. Ваздух јеца од буке. При првом сретању војника са тенком, коса се сама диже. Али то је само привремено осећање. Доцније човек, баш због осећања да је слабији, постаје лудо смео и креће на то брдо гвожђа са оним што му се нађе при руци.

И тенкови су дрско наступали. Почела је паљба у њихове отворе. Меци су тужно пиштали одбијајући се од оклопа. Тенкови су просто зачуђено застали, а онда засули положаје из свих оруђа. Створен је пакао. Борци су поскакивали увис од удара тешких топовских зрна. Митраљези су штектали дуго и досадно. И онда, као нешто нестварно, полетели су борци из заклона. Врило је.

Миљевину је покрила тама.

Бачене су прве боце на тенк. Букнуо је пламен, са једне, друге, треће стране. И тенк се затресао. Болно и очајно. Хтео се отрести нежељеног госта који се упијао кроз све могуће отворе. Тенк се трзао, ровао и шкрипао. Около свуда дим и пламен. Митраљези. Борци падају. Нема сунца.

— Ура . . . — разлеже се пространством — тенкови одступају.

Спремало се невреме. Полако се окупља 2. чета. Пуно је другова остало на положају. Суморна чела и са неколико рупа на шињелу стајао је Нићифоровић пред четом. Погледом је лутао по бојишту, опраштајући се са палим друговима. Тенк се пушио. Сутон и умор.

Налазимо се у непосредној близини железничке станице Реновица. Батаљон се скупио у једној удолици и припрема се за прелазак преко пруге. Немци су осетили наше присуство и блиндирани воз патролира. Сачекујемо тренутак за пребацивање. Нићифоровићева чета обезбеђује пролаз.

На благом узвишењу осматрају командир Милован Нићифоровић и комесар Милосав Бојић. Оклопни воз је наишао. Борци пуцају из заседе. Команда да се одлази у заклон. Други рафал, и командир је пао на пропланку. Прискочио му је Бојић и застао скрушено. Са средине ко-

мандировог чела зракасто су текли поточићи крви. Бледило је загосподарило лицем. Модри колутови су уоквиривали очи. Поглед, упрт негде у пространу висину, говорио је о нечему што није довршено. Посматрали смо мртвог командира и тужне очи увек насмејаног комесара. Тешки растанак другова и сарадника.

Бојић махинално позва болничарку Милу. Али завој је био сувишан. Неколико њених суза помешаше се с крвљу и потекоше лагано низ врат.

Било је све нестварно. Просто нисмо веровали да је мртав. На утрини, подаље од речице, порасла је свежа хумка са петокраком, на брзину истесаном. Остао је Милован Нићифоровић да са хуком реке чува другговима пролаз. Било нам је теже, јер је млади командир тога дана био једина жртва.

— Ама, људи, као да је хтео да погине — шапутао је један борац из чете.

Сетих се доласка његове мајке у Велики Борак, када је сва уплакана молила сина да се врати кући. Тешко су одзвањале сопствене речи. Не, неће погинути, вратиће се жив и здрав кући.

Осетио сам грч у грлу када сам сазнао да га његова мала ћеркица неће више никада загрлити са речима „тата, мили".

Пробија се 1. пролетерска, задаје и прима ударце. Стижу пролетери и тамо где се фашисти не надају. Бијемо. Рушимо. Одступамо. Заузимамо. Зворник смо опколили са леве обале Дрине. Са свих страна пуцамо. Усташе се избезумљено деру и сумануто пуцају. Радоје Првуловић успешно наступа са водом. Већ је зашао иза бункера. Баца бомбе.

Као да им прича бајку, тако се борци окупљају око Радоја. Просто траже заштиту и упутство иза његових широких рамена. Стајао је као од камена исклесан. Био се намерио на ново митраљеско гнездо. Онда је лежао у заклону. И баш када је хтео да скочи напред, метак га је погодио. Извукли смо га на страну. Чело му је оросио ледени зној. Гледао нас је упитно. Нисмо могли ни речи да изустимо. Рана кроз мошнице. Жмарци су ми прошли уз кичму.

— Не брини се, Радоје није опасно, вратићемо се у Србију, у Посавину. Опет ћеш носити млеко у Београд и бити срећан.

— Нећу више орати, сејати, жети, на вашар ићи, ни млеко носити ... Шта ја то говорим, ја хоћу да дочекам славу, слободу ...

Умро је на путу за болницу. Још једна свежа хумка из Железника.

Командирова и водникова смрт ме је још више зближила са Милорадом Ћирићем. Потпуно се бејаше опоравио од ране задобивене на Дувну августа 1942. године. Мислио сам да ће га та рана кроз груди заувек избацити из строја, али је он јуначки издржао болове и поново је дошао међу нас. Постао је озбиљнији и одлучнији. Ишао је из борбе у борбу. Његов минобацач је чуда стварао. Имио је сигурно око. Просто је млатио непријатеља.

Дуго су непријатељеви војници памтили трагедију своје хаубичке батерије на Коњицу. Ровала је по нашим положајима. Пуцали су и на појединце. Осећали су се код своје куће. Једно вече Ћирић намести минобацач. Дуго је загледао у справе бацача и у правцу Талијана. Био је мало узбуђен. Чинило му се да обавља неки свакодневни посао, заиста чудан. Убијање. Али убијање у самоодбрани — није злочин, већ прека потреба.

Писну прва мина. Мали подбачај. Друга... Посред батерије.

Пала је команда. Цео вод. Распали!

После десет минута фашистички војници су лежали заувек растурени око своје батерије.

А оног дана када се један велики догађај завршио, Ћирић је кренуо у своје родно место са чином капетана, да прича о друговима, борцима из Железника, погинулим младићима, о њиховим хумкама. Вратио се да помогне послератној изградњи.

Умро је и он, пре неколико година. Последице рана су завршиле причу о три храбра борца, о три младића из села Железника, чије породице и сељани чувају драгу успомену на њих и њихово село.

Добривоје ЦЕКИЋ

ПРОЛЕТЕРСКИ КОМАНДАНТ

Прошло је више недеља од борби у петој офанзиви. Прва пролетерска је већ била у централној Босни.

Корачали смо пространим Петровим пољем на путу према Травнику. Одједном, из средине колоне од двеста педесет бораца 3. крагујевачког неко је узбуђено повикао:

— Пазите!... Ено га Мома!

Стали смо као укопани. И сви смо погледали у истом правцу. Бочно од колоне, на око триста корака, стајао је човек са уздигнутим рукама као да једва чека да нам падне у загрљај. Иза њега, ослоњен на мотку, стајао је још један друг.

Накривљена авијатичарска капа. Плаве, увек насмејане очи. Кожни војнички капут и гегање у ходу које ствара утисак мрзовоље и одвратности према пешачењу. И изнад свега ведар, звонак глас, којим је, лежерно и тихо објашњавао ситуацију, саопштавао одлуке и задатке или најобичније разговарао и шалио се.

Мома Станојловић. Син крагујевачког радника. Двадесет трогодишњи авијатичарски поручник. Године 1941 — командир партизанске чете...

Отишао је из окупираног града са првим десетинама радника, средњошколаца и студената, за које је окупација земље била почетак, а не крај рата.

Већ у првим данима, испуњеним бурним догађајима, многобројним окршајима, почетним ратним тешкоћама и кризама, а онда брзим успесима и успоном, Мома је својим држањем, поступцима, читавим својим бићем испољио оно најбоље чиме су се одликовали партизани у устаничкој плими и осеци. Изрази „Момина чета", „Момин батаљон" верно су представљали специфичност и компактност тих првих партизанских колектива. Све што би он учинио или рекао изгледало је, било је, у ствари, некако природно и једноставно.

Приликом обезбеђења Дуленског саветовања партизанских команданата изненада се на суседном брегу појавила једна колона. Настала су нагађања ко би то могао бити. Многи су мислили да долазе Беличани. Мома је пажљиво посматрао колону и мирно рекао:

— Вероватно су Швабе. Беличани нису никако.

И мада је требало, заиста, из истог правца да наиђу партизани, брзо је своју чету распоредио и спремно дочекао Немце.

После борбе питали су га како је на великој раздаљини, без двогледа, препознао колону Немаца. Појединци су очекивали да чују неку непознату тајну војне методе распознавања.

— Нисам ни ја био сигуран ко нам долази у госте — одговорио је Мома. — Али боље да их спремно дочекамо. Ако су Беличани — порашће нам углед у њиховим очима, јер ће видети да смо увек опрезни и војнички „дотерани". А ако нису наши... онда је поготово добро да смо на положајима.

Чета је у овој борби запала у тешку ситуацију. Са брисаног простора морала је да се пребацује до сеоске школе у Аџиним ливадама, како би, користећи се заклонима, пружила већи отпор непријатељу. У једном тренутку Моми је слетела капа с главе. Подигао је са земље, отресао прашину и, веома задовољан, поново је ставио на главу говорећи:

— Овде неће бити здраво да заноћимо...

Пошто се чета повукла из полуопкољене зграде, показао је друговима своју капу. При врху је била пробијена куршумом...

Од те капе, авијатичарске шајкаче и авијатичарског кожног капута никако се није раздвајао. То су била видљива обележја његове наклоности старом, пилотском позиву и ваљда неке интимне чежње да му се кад-тад врати. Али и са капутом се догодило исто што и с његовим чежњама...

Четврта офанзива. На положајима око Иван-седла авијација је била веома активна. Мома је с нескривеном радозналошћу пратио летове авиона и, као на неком полигону, оцењивао технику и методе њихових поступака као да су били у питању наши, а не непријатељеви авиони. Примећивао је да дејствују са велике висине, туку насумце и по неоткривеним циљевима, слабо изводе вираже и још горе се „извлаче". Ми остали не само што смо се радовали непријатељевим грешкама него смо, осећајући се инфериорно према том „душманину у ваздуху", од свег срца желели да сви вратове поломе. Момино нерасположење према авијацији достигло је кулминацију кад је увече курир радног вода Јовча дотерао за вечеру само кувано месо, јер су приликом поподневног митраљирања били пробијени казани и храна истекла. Јовча је још саопштио Моми да је један запаљиви метак погодио штапски товар. А ту је, поред осталог, изгорео и његов кожни авијатичарски капут.

Април 1943... Устиколина.

Батаљон се у прави час нашао на другој обали Дрине. Први црногорски, који се раније пребацио, водио је тешку, неравну борбу на брду Капку. Непријатељу су почеле да пристижу и резерве. Требало је да Мома с батаљоном пожури, како се чинило, директно у помоћ „рођацима", чија је ситуација била критична. Неко је предложио Моми да батаљон крене право на Капак. Али је он наредио покрет ка Голом брду.

Колона је, упркос снегу, хитала. Капак је све више остајао иза нас. Са удаљавањем од тог попришта расла је и неизвесност код неких другова из штаба батаљона. Да се није погрешило што батаљон није кренуо право на Капак? Какву ће сврху имати дубоки маневар у бок Талијана ако изгубимо онај положај?

Мома није хтео о неизвесности и претпоставкама да разговара. И намерно се изгубио напред, са претходницом...

На домак Голог брда стигле су патроле. Горе се налазе — извештавале су — јаке талијанске снаге, велика комора, артиљерија. Мома их је мирно саслушао, показао командирима чета руком правце наступања и шкрто изјавио:

— Тамо ћемо се видети. Ко жив стигне...

Талијани, потпуно изненађени нападом партизана из овог правца, пружили су кратак и неорганизован отпор. Нешто одлучније су се борили једино војници који су обезбеђивали пуковски штаб. Непријатељ је био потпуно захваћен паником, јер су и Крајишници, још дубљим маневром, избили у позадину ове велике непријатељеве групације.

На врху Голог брда окупили су се око Моме чланови штаба батаљона.

— Најбоља је помоћ другоме ако најпре сам извршиш свој задатак — објашњавао је Мома присутнима. — То је добар обичај у нашој бригади и ја се њега држим. Знате како је: сваки почетак прати мања или већа неизвесност. Сада је, уосталом, важан исход, а не оно што се могло догодити...

Разговор је прекинуо Лаза показујући Моми слику талијанске лепотице коју је пронашао међу стварима једног мајора. На полеђини фотографије полуобнажена црква била је написала „Al mio carissimo Mario — sua Alda".

— Настрада грешна гола Алда на овом нашем Голом брду — примети Мома враћајући фотографију.

— Море, боље је и тако да сврши него да сазна какав јој је мангуп био овај њен „карисимо Марио" — додаде Лаза пошто је из мајоровог сандука изнео читаву колекцију фотографија талијанских лепотица са сличним, ватреним посветама „магиоре Марио".

Мома је, ћутећи, дуго разгледао изнете фотографије . . .

Имао је извесне склоности, навике, које су код нас увек изазивале смех или радозналост. Једна од њих је била спавање. Спремање лежаја била је за њега читава церемонија. Увек је најпажљивије бирао и уређивао свој лежај, било да га је негде у шуми или на ливади правио од папрати и сена, било у неком кутку колибе, куће,штале. Дужину сна мерио је по дужини марша: маратонско, умерено и мизерно. Иако се на прво најрадије одлучивао, никад се није клонио ни другог, ни трећег.

Много је волео да разговара, иако није волео да држи говоре. Умео је занимљиво да прича и највеће ћуталице придобијао је за саговорнике. Један од таквих био је и Дема, иначе познат у батаљону као шерет и виртуоз у ћутању. Могао је данима да не проговори ни речи. Гримасама, гестикулацијом, или шкртим једносложним речима изражавао је своје мишљење, одговарао на питања, постављао захтеве, испољавао своја расположења. Али са Момом је, зачудо, и сатима разговарао.

Слично се догађало и с нашим домаћинима, који су резервисаност према неочекиваним гостима обично испољавали ћутањем и на питања најкраће одговарали, најчешће негативно: „не знам", „не мере", „нејма" — стављајући тиме до знања да не желе продужетак разговора. Са Момом су, напротив, дуго и са задовољством причали. Зато смо, увек у новим селима, испробавали ову Момину способност. Често су га другови позивали у куће где су наилазили на посебно ћутљиве домаћине, понекад праве узорке намћора, рачунајући да ће ту Мома доживети неуспех, да неће успети да их раскрави и са њима поприча. Али, по правилу, дешавало се обрнуто. Блиско, живо, непосредно, говорио је сељацима о развоју и изгледима борбе против фашизма, о узроцима и циљевима братоубилачке борбе, а све је то повезивао са оним што су борци 1. пролетерске доживели и видели у разним крајевима земље.

Мештанима, нарочито одраслима, чинило се невероватним кад су им остали борци саопштавали да је Мома био официр — поручник. Да би то утврдили, питали су га у којим је гарнизонима служио, познаје ли овог или оног официра, њиховог знанца или пријатеља. Догађало се да је неке од њих познавао. Тада су његови саговорници били потпуно уверени да је и пре рата био официр. И многи су му, на крају разговора, говорили:

— Друже, иако си бивши официр, ти си, брате, прави комесар . . .

Овакви утисци и мишљења потпуно су се подударали и са осећањима другова у батаљону. Приликом боравка у Бо-

санском Петровцу, септембра 1942, у батаљону који је имао пуно искусних и уздигнутих људи, активних учесника радничког и напредног студентског покрета, за политичког комесара батаљона изабран је Мома Станојловић, на којој је дужности остао три месеца, после чега је постављен за команданта тог истог 3. крагујевачког батаљона.

Наш батаљон је добро извршио задатак на положају Илијине главе. Разбили смо покушај Немаца да код села Узлупа избију на прелазе реке Таре. Омогућено је извлачење наших јачих снага из правца Санџака.

То је била последња борба у којој је батаљоном командовао Мома. Растанак је био скроман. И тужан. Цео дан нисмо ништа јели. Нисмо имали чиме да свечаније обележимо растанак с Момом, који је постављен за заменика команданта 3. санџачке бригаде. Гоша је изнела неколико коцака шећера — сав остатак злехудих резерви батаљонског санитета. Јова је негде нашао неки јечам, испекао га и то „сервирао". Мома је обишао чете, поздравио се са свим борцима и заједно са Мићом Роћом кренуо преко Узлупа ка Врховном штабу.

У току ноћи и батаљон се пребацио преко Таре. Више Шћепан-поља наишли смо на једну воденицу, из које је изашао и позвао нас Роћа. Унутра је био и Мома, који је живо разговарао с воденичарем. Овај је већ спремао качамак и само чекао на Момине другове па да га скине с ватре. Мома се већ био јавио Врховном штабу и овде је чекао своју нову јединицу, која је сваког часа требала да наиђе.

— Мени је необично жао што сад, кад је почела офанзива, морам да идем из батаљона — рекао нам је Мома полако. — Али ви сте ме јуче поподне још више ражалостили. Требала ми је још ова прилика да се са вама прописно опростим...

Дани после растанка прошли су нам у непрекидним борбама. Али, до сада, свуда смо се успешно пробијали...

Горе, на Вучеву, погинула је Војса... Смеђа девојчица, нежног лика, дугачке косе исплетене у кике, крупних, прекрасних очију, која никако није хтела да пристане да буде четна болничарка...

Војса — наша најлепша Далматинка...

Између ње и Моме се била развила тиха, неисказана љубав. То су мање-више сви у батаљону знали. Примећивало се по њој и њему, по погледима, по шкртим речима и краткотрајним сусретима, којих су се иначе клонили као да се плаше да одаду своју тајну и, чинило им се, њихова скривена осећања.

Да ли је и Мома чуо за њену погибију?...

Крагујевачки батаљон на Петровом пољу

Више Тјентишта, на левој обали Сутјеске, погинуо је прослављени пролетерски командант Сава Ковачевић. Неколико стотина корака испред, готово у исто време, јуришајући на челу групе бораца своје нове јединице, погинуо је и други пролетерски командант — Мома Станојловић . . .

Било је то невероватно, немогућно. Али човек са уздигнутим рукама је, по изгледу и држању, потпуно личио на Мому. И батаљон му је, као под утицајем халуцинације, полетео у сусрет. Први су стигли Урош, Стева, Љубиша. Дуго су га, један за другим, грлили и љубави. Али то није био Мома . . .

Наставили смо марш према одређеном циљу радосни што нам се један од ранијих другова, после свих напора и искушења, вратио из Централне болнице у батаљон. Али били смо и тужни, јер нас је он коначно уверио да су немиле вести које смо добили о Моми — истините.

Мирко ЈОВАНОВИЋ

РАТНА КОМЕМОРАЦИЈА СИНИШИ НИКОЛАЈЕВИЋУ

Вест да је погинуо Синиша донели су курири вероватно из Врховног штаба. Батаљон се налазио у близини реке Босне, крајем јула 1943. године, када смо с Врховним штабом прелазили из источне у западну Босну.

Према ономе што смо чули, Синиша је погинуо 12. јула у Шековићима као начелник штаба 17. дивизије. Тога дана је с једном бригадом своје дивизије требало да обезбеди већу групу рањеника приликом пребацивања преко цесте Тузла—Зворник. При покушају наишли су на јаке немачке снаге, које су имале тенкове и артиљерију. Бригада је ступила у оштру борбу с Немцима. Једна топовска граната је експлодирала у близини Синише и неколико гелера га је смртно ранило.

До пре четири месеца Синиша је био командант нашег Београдског батаљона. Са његовим борцима је био од првих дана устанка. Из околине Београда и Посавине заједно са њима је прешао све тегобе и искушења до краја четврте офанзиве. У априлу се растао са батаљоном, кад је премештен на нову дужност.

Туга и сета избијале су из погледа, речи . . . На маршу, у колони, при застоју и одмору, сви смо мислили и говорили само о Синиши. Ти разговори су још од раније постали уобичајени, јер су били једини начин да се искажу поштовање и љубав према погинулом другу. У њима се износи и оцењује његова личност, особине, заслуге, храброст, породичне прилике и све друго што је у вези са његовим именом и његовом трагичном смрћу. У тим разговорима се износе последњи трепуци погинулог, наводе његове речи, препричавају заједничке успомене и доживљаји. Они подсећају на разговоре са гробља, са сахране. Само, у нашим приликама они се воде искрено, топло, људски, ратнички озбиљно, без кукњаве и много суза. У њима је било понекад и спорова и расправљања због настојања да се околности и чињенице тачно и објективно утврде. У суштини својој они су били својеврсна, партизанска, ратничка комеморација. У нашој

свести пред мистеријом и коначношћу смрти били су накнада за пристојан гроб, цвеће на гробу, посмртне говоре и све друге почасти погинулом другу.

О погинулом највише и најдуже говоре они који су му били најближи, који су га најбоље познавали. То су, обично, људи из његове десетине, вода или чете, суседи из његовог села или улице.

Синишу су, међутим, сви познавали, свима је био близак и драг, па се о њему говорило у целом батаљону.

Тих дана у нашем још свежем сећању рељефно су израстали појава и лик Синише као човека и нашег команданта. Сви смо се добро сећали његове спољашности: снажан човек, растом виши од средњег, лепог црнамањастог лица, црне густе косе и опуштених бркова; увек скромно обучен, понекад алькав, у чизмама, вечито са машинком о рамену.

Био је, несумњиво, добар командант, али су код свих нас преовлађивале и наметале се у сећању, пре свега, његове особине доброг и племенитог човека и друга. Ратници — радници и сељаци — са својим оскудним речником нису умели много да причају о њему. Али су сви без разлике знали рећи: „Много добар човек је био Синиша." А у тим сувим и оскудним речима крила се сушта истина о Синиши. Он је, заиста, био добар, тихе нарави, скроман и благ. У односима отворен, искрен и једноставан. Био је активни поручник бивше војске, а ничим није подсећао на активног официра, професионалног војника, односно на надменог и одвратног официра бивше војске, каквог смо ми замишљали и какви су добрим делом и били. Он је био командант, а својом појавом и опхођењем у свакодневном животу није одавао ту своју функцију. Сем кад врши своју дужност, кад командује у борби и покрету, он је са сваким општио и разговарао као Синиша, *као човек*, а не као командант. Кратко речено, био је несебичан, пожртвован и увек спреман да помогне.

У ноћи између 6. и 7. јануара 1942. године батаљон је по снегу и мразу прегазио Лим. Синиша се два пута враћао преко реке да помогне друговима из своје чете да пређу. Као командир чете он то није морао да чини. Могао је једноставно да нареди снажнијем борцу, добром пливачу, да то учини. Али ни тада, ни касније он се није штедео ни заклањао иза својих функција. Кад је појединцу, чети или батаљону требало помоћи, помагао је и то не по службеној дужности, ни из жеље да се истакне и даје пример, већ што је хтео, што је осећао да тако треба да поступи као човек и саборац.

Одликовао се необичном хладнокрвношћу, изгледао је флегматичан и хладан, а у ствари је био врло нежан и осећајан. Ваљда није било човека који се није сетио како је заиста искрено и дубоко жалио погинуле другове, сатима ћутећи смркнутог лица. Ја сам ту његову осећајност запазио и у другим приликама. У доконим часовима понекад би ми причао о својој породици, о родитељима, брату и сестрама. Колико ли је тихе сете и нежности било у том његовом причању!

О политичким темама је ретко расправљао. За њега је народноослободилачка борба представљала једини могући начин живота под окупацијом, и он је, учествујући у њој, једноставно живео и вршио своје људске дужности. Тиме су и за њега била решена, тако рећи, сва политичка питања. Иначе, био је политички опредељен, у партизане је дошао по партијској вези, а у децембру 1941. године постао је члан Партије. Истини за љубав, ваља рећи да га није само окупација довела међу пролетере и комунисте. Имао је, рекао бих, изванредну моћ запажања. Отуда му није могло остати непознато оно лицемерство, она сујета, извештаченост и друге појаве у бившем друштву. О томе сведочи, између осталог, један одломак из његовог ратног дневника у коме је бележио своје утиске, интимне мисли и запажања. Дневник, на жалост није сачуван, а одломак је објављен у листу Београдског батаљона почетком маја 1942. године под насловом „Нова година". Мада кратак, сувише кратак, он ипак непосредно приказује Синишу као човека, борца и комунисту. Зато ћу га на овом месту дословно цитирати:

„Тридесетпрви децембар 1941. године. Вече. Налазим се на периферији Нове Вароши са једном десетином партизана. Чувамо прилаз у варош.

Дочек је Нове године. Из Соколског дома из вароши брује музика. Ослобођени град се весели. Иако је рат, наши партизани нађу времена и за забаву.

Дочекујем Нову годину у стражари — једној дрвеној кућици, у којој се једва назире чкиљава светлост лампе.

Док се стражари смењују, три жене домаћице уз преслице седе са мном и разговарају.

Враћам се за час у прошлост — у доба када сам у Београду дочекивао Нову годину уз звуке војне музике, обучен у празничку униформу и окружен голишавим дамама из „високог друштва".

Како је оно све било лажно и извештачено!... Сада, ове вечери, у поцепаном и прљавом оделу, са дотрајалим опанцима на промрзлим ногама, уз рој „шесте колоне", прослављам дочек Нове године срећнији

и задовољнији него некад, јер знам да ће се у новој години родити нови свет за којим тежимо и за који се боримо, и да ће једном за свагда нестати лажи и неваљалства са овога света.

И док лампа и даље шкиљи, ипак се, само за тренутак, сетим својих милих и драгих... Али то је само за тренутак, јер ми се боримо за будућност целога народа и истрајаћемо у борби до победе."

Сећам се његових дојмова о игранкама у Официрском дому. Он је сликовито приказивао малограђанску атмосферу, глупо и извештачено држање и понашање девојака удавача из „угледних" породица, које су једино имале приступ у Официрски дом и које су долазиле на игранке да међу младим официрима лове младожење. Њих су обично доводиле њихове маме, старије даме, од којих су неке носиле лорњон само ради отмености, стављајући га само повремено пред очи и правећи при томе нарочити израз лица, који је Синиша имитирао на веома смешан начин.

У нашим сећањима најмање је помена нашла његова храброст, можда баш зато што се она огледала у свим његовим поступцима, у држању у најтежим ситуацијама. За време борбе налазио се у стрељачком строју: обилазио је положај водова и чета излажући се често већој опасности него сами борци. А све је то чинио савесно, мирно, готово неосетно.

Уочи борбе и за време борбе уносио се у постављени задатак и његово извршење с крајњом концентрацијом. Тада је изгледао чудно расејан и одсутан, непријемчив за сва друга збивања и утиске сем за оно што се одигравало на борбеној линији.

Као командир и командант уживао је апсолутни ауторитет. Њега се нико није бојао, а сви су увек извршавали његова наређења. Многи су говорили да га цене и поштују као човека и увек прибраног и способног друга, тако да се не би могли оглушити и не извршити његове заповести. Разуме се, ауторитет и поверење које је уживао стекао је, заиста, храброшћу и осталим војничким врлинама, али и тиме што је чувао људе, бринуо се о њима, и не само као старешина већ зато, пре свега, што је та привржености људима била део његове хумане и племените природе. Чини ми се да је из таквих побуда проверавао смештај своје јединице, бринуо се о њеној исхрани, обилазио страже и обезбеђења, бдећи тако над одмором и безбедношћу бораца.

Сећали смо се и препричавали борбе и маршеве у којима је Синиша водио своје борце. У тим борбама, у победама и повлачењима, он је као командир и командант уносио

и остављао себе, везујући се нераздвојно за њих и остајући у нашем сећању незаборављен као што су незаборавне и те борбе.

Испричано је много појединости, епизода и доживљаја који су илустровали војничке квалитете Синишине. Гледајући га и онда и данас у светлости многобројних борби и окршаја, ја га, ипак, понајбоље памтим са Теслића, који смо нападали и ослободили у ноћи између 1. и 2. јануара 1943. године. Други црногорски и наш батаљон имали су задатак да нападну са североистока, а главнина наших снага са запада. Прешавши реку Усору, пошли смо гребеном који са те стране окружује град. Убрзо смо наишли на бункере и ровове запоседнуте од здруговаца (Павелићева војска обучена у Немачкој). Изграђени на голим чукама, ови бункери су били тешко приступачни, те би смо у јуришу на њих претрпели знатне губитке. Синиша се одлучио да покушамо да их ликвидирамо бацачем. Наредио је да батаљон остане у заклонима, а он је узео да организује гађање. Бацач са посадом је поставио на заклоњено место; затим је лично оценио растојање и дао елементе нишанџији, па опет отишао да осматра. После прве испаљене мине чуо се у ноћи његов глас: „Правац добар — скрати педесет метара". И после друге мине: „Правац добар — удаљи двадесет метара".

Трећа мина је погодила посред бункера — из њега је престала паљба, у њему су замукли сви гласови. Већина осталих бункера је била убрзо напуштена, а посаде које су остале на својим местима, прошле су као и посада првог бункера.

Синишина процена и неколико мина извршили су задатак целог батаљона.

Тешко је сазнање да никад више нећемо видети тога човека ни чути његов звонки глас, који као да и сада одјекује: „Правац добар . . ."

Укратко, чини нам се да Синиша није имао изузетних особина које би га доминантно издвајале и истицале над друговима. Пре би се могло рећи да је имао много добрих људских особина које су сачињавале и карактерисале његову племениту личност. По њиховој бројности, по њиховој целовитости, Синиша је био, ако тако могу да кажем — велики обичан човек.

Војин ЛУКИЋ

САВЕТОВАЊЕ НА ПЕТРОВОМ ПОЉУ

— Из партизанске бележнице —

Требало је да одржимо партијски састанак и нека питања расправимо. Међутим, курир је јавио да ове вечери на Петровом Пољу имамо партијско саветовање коме ће присуствовати и друг Тито... Идемо једним пропланком шуме и видимо више бораца како носе на раменима сува дрва и скупљају их на гомилу, а око ње намјештено више букових стабала да се на њих може сјести. Окупљају се руководиоци Прве пролетерске. Долазе из разних праваца гдје су им лоцирани батаљони.

Ускоро видимо друга Тита. Лагано корача преко шуме. Поред њега је Лола Рибар. За њима су другови Коча Поповић, Чика Јанко (Моша Пијаде), Плави (Мијалко Тодоровић) и Црни (Сретен Жујовић). На крају групе — још 5-6 другова које не познајем.

... Жагор. Док савјетовање не отпочне тихо разговарамо и загледамо друга Тита и остале чланове ЦК КПЈ и Врховног штаба. Посебно се сви радујемо што ће нам баш он вечерас говорити о важним политичким питањима у земљи и свијету. А ту су још и сви чланови ЦК КПЈ који се моментално налазе на Влашићу — послије пете непријатељске офанзиве и Сутјеске.

Помјерам се да боље видим према ватри и да што више забјележим излагање друга Тита.

Тачно у 19 часова друг Тито отвори савјетовање.

Наша тема разговора биће:

1. — Политичка ситуација,
2. — Војно-политичка тактика бригаде и
3. — Однос према народу

То полаганим гласом изговори друг Тито. Планинску тишину ремети само пуцкетање ватре.

— Другови и другарице, — настави друг Тито — наши савезници су у нападу. Црвена армија је ослободила Орел, а западни савезници Катанију. Значи да напредују и сламају отпор Нијемаца. Тешке се борбе воде. Нијемци дају јак отпор и имају велике војне снаге. Колико се већ данас може видјети, западни савезници су добро оцијенили ситуацију кад су предузели офанзиву на Италију. Ту је најслабији ланац Осовине. Мислим да се може очекивати скора капитулација Италије. Чули сте о општим демонстрацијама у Италији. На тим демонстрацијама лепршале су се и црвене, пролетерске, заставе. То су знаци да КП Италије ипак живи и ради. То ми нијесмо осјетили у овим италијанским јединицама, а ето у својој земљи ипак нешто раде. Због такве ситуације ми треба што прије да се нађемо на територији Далмације, ближе тих италијанских гарнизона и да дођемо прије Нијемцима. За нас је врло важно да дођемо до тако великог наоружања. Зато сам ја замислио да се ваша бригада сада добро одмори и припреми за важне акције.

Ваша бригада је од првог дана била ударна песница Партије и Врховног штаба. Слали смо је онамо гдје је било

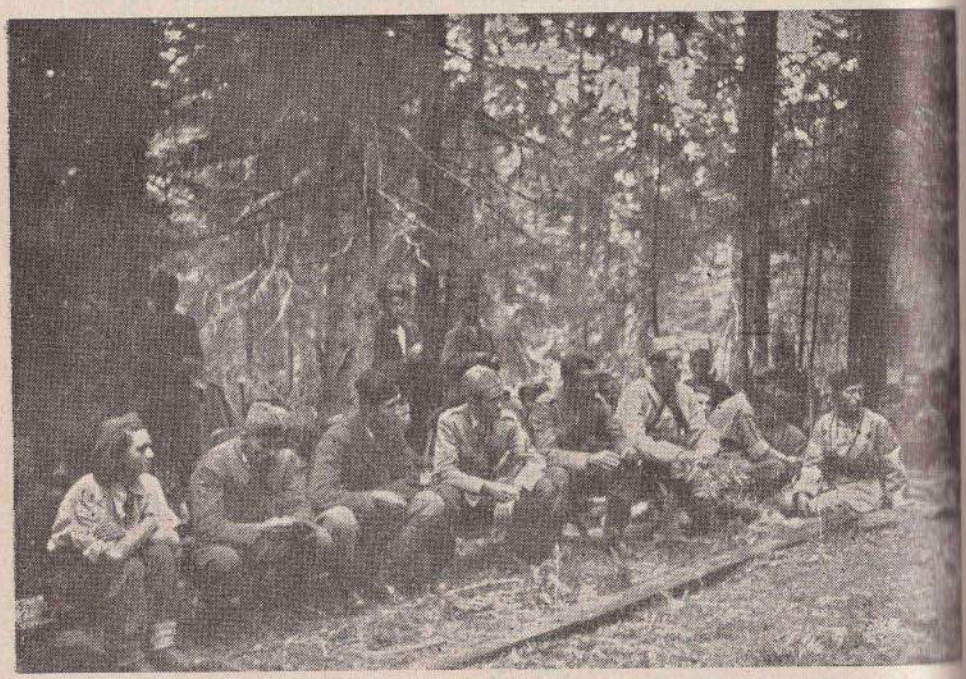

Митра Митровић, Воја Радић, Душан Кораћ, Милоје Милојевић и други на састанку на Петровом пољу, јула 1943.

најпотребније. Све задатке је са успјехом завршила. Пребродили смо многе борбе и офанзиве. Ја и Врховни штаб очекујемо да ће Прва и убудуће извршавати све постављене задатке. Но, ти успјеси бригаде зависни су и од вашег руковођења. Ви морате паметно и мудро да руководите и командујете. Морате чувати животе тих прекаљених ратника.

Осјетих како подрхтава глас друга Тита. Пламен му обасја лице и блеснуше му очи према ватри:

— Много смо дивних другова изгубили, а ми ипак имамо још много и дуго да ратујемо. И не само да ратујемо, него и да послије рата руководимо државом. Ви сте бригада Партије и ви морате политички колико и војнички да водите борбу против непријатеља. Ви сте бригада братства и јединства. То морате увијек да имате у виду и у плану борбе, рада и живота, и да то спроводите у живот. Узалуд војнички успјеси ако послије војничког успјеха направите политичке грешке према народу. Бригада је до сада доказала да је спремна и способна да и те политичке задатке са успјехом и на наше задовољство изврши. Ви, руководиоци, морате и нове борце васпитавати и политички уздизати тако, да постану политички радници и агитатори наших идеја и циљева наше борбе... Уз то ви морате из дана у дан давати кадрове за нове јединице — бригаде и одреде. Ја мислим да бригада пође неколико дана доље у централну Босну да се одмори и узгред да очисти терен од четничке банде. Сада доље има хране, а ја мислим да ће народ бригаду дивно прихватити.

Ово су ријечи друга Тита — колико сам дотле успио пажљиво да запишем. Говорио је иначе, читав сат. Говорио је и о исхрани бригаде. Позва интенданте да пажљиво прилазе народу када траже храну. Наш народ је економски јако исцрпљен, а није ни био никада богат. То треба имати у виду и пажљиво радити при прикупљању хране. И увијек само преко народноослободилачких одбора.

Послије излагања другова из ЦК, неки наши другови из бригаде постављају питања другу Титу — углавном о ситуацији у појединим крајевима земље и будућим задацима наше војске у ово одлучујуће вријеме рата, када је перспектива побједе све ближа...

Друг Тито закључи савјетовање тек у 2 сата, 6. августа 1943. године.

Милоња СТИЈОВИЋ

ЧУТУРА

У августу 1943. наш је батаљон држао положаје око Турбета, у близини Травника.

У међувремену кад се није ишло на борбене задатке по четама се развијао жив политички рад. Активи омладине су припремали забавне вечери и приредбе по околним селима, а у самој јединици највеће расположење је уносио такозвани весели суботар. То су биле вечери махом са шаљивим и помало сатиричним програмом. Оне су унеле у батаљон ведрину, али и опрезност да нас због неких наших поступака „суботар" не стави на дневни ред. Сви смо знали да се он налази свуда и на сваком месту и да му ништа не може оку измаћи! Ако те нагази — мили боже! Неки су већ доживели те незгоде: Симић — што је протестовао на казану да му је мало меса, Динчић — због „пикирања" на интендантуру, Јоксимовић — што се устезао, „као девојка", у дискусијама на теоријско-политичким састанцима, а чика Милосав — што му је загорео ручак. „Чувајте се, другови, овог несретника, који нас прати као сенка", говорили су борци.

Једном, око 10 часова ујутру, чета се враћала са рушења пруге Травник—Турбе. У колони по један, чета се извијала кроз кукурузе, који су били већ нарасли до појаса, док су златом обојена поља била окићена крстинама покошене пшенице. Сунчани дан је још више улепшавао ову слику, а нас је све то чинило веселим и расположеним. Кад

смо стигли до подножја једног села, чело колоне је застало пред јавном чесмом да бисмо се мало освежили хладном водом. Један по један смо се умивали. Био сам на зачељу првога вода, а за мном је ишло митраљеско одељење, чији је шарац био натоварен на коњу Мици. С коњем је полако ишао Милован, звани Брка, иначе старији друг из Обреновца. Ту се нашао и командир Динчић.

— Брале, застани мало да завијемо по један дуван, који сам ноћас заплењио — рече ми командир.

— Важи! — одговорих са задовољством.

Пришао нам је и помоћник комесара чете Милорад Дрењанин, добацујући у шали по коју реч на рачун дувана. Нисмо на то обраћали пажњу. Чета је кренула за село Пакларево, где нам је била база, а нас тројица, Динчић, Брка и ја, остадосмо код чесме. Динче, како смо га звали, извади из џепа добро изрезан дуван — шкију, а Брка скиде своју чутуру и пружи нам је. Ретка прилика — добар дуван, а уз то и добра капљица! Разуме се, ово смо радили врло конспиративно, јер је алкохол био строго забрањен.

— Одакле ти ова ракија, Миловане? — упитах Брку.

— Па знаш, Чаре, од оног попа из Целиловца.

— Добро је, само пази да те не примете. Ти си кандидат, па немој да те ђаво однесе! — додаде Динче, и затим кренусмо за четом, која је одмицала уз благи нагиб.

Уђосмо у строј; свако је знао своје место. У једном часу приметих да је иза мојих леђа Дрењанин пришао Брки. Чујем добро како каже:

— Миловане, дај ми, богати, мало воде, жедан сам.

— Та иди с милим богом, па сад си био на чесми — одговори му Брка и још боље намаче чујуру на раме.

Динчић иде поред мене и намигује:

— Видиш, овај је нешто нањушио.

Брка се и даље брани да има мало воде у чутури и да му је то потребно, па покушава да пребаци Дрењанину како је он кицош и зато неће да носи чутуру. И ми смо у незгодној ситуацији. Знамо добро да би му Милован дао и душу, а не воду, али, за несрећу, у чутурици је остало још ракије. Ако се сазна за то — тешко и њему и нама. Шта ће му вечерас другови рећи на партијском састанку, јер је баш он на дневном реду — треба да га приме у Партију! А „весели суботар" — то је посебна опасност. Врпољи се и гега Милован, а никако да се ишчупа из немиле ситуације. Дрењанин и даље навађује.

— Е, кад си већ толико навалио, ево ти! — гладећи бркове скиде Милован чутуру с рамена, па је пружи Дрењанину. — Ево ти, напиј се, узми то мало воде које сам оставио себи.

Дрењанин полако одшрафи грлић, примиче чутуру устима и узвикну:

— Шта је ово, Миловане? Ракија или вода?

— Ма шта је теби, одакле ми ракија, побогу брате? — прави се шерет Брка.

— Ракија је, ракија, а не вода — не да се Дрењанин и пружи му чутуру натраг.

За тренутак наста тајац. Динчић нешто промрмља и оде на чело колоне, а ја почех да размишљам како да Брки притекнем у помоћ. Брка се тада обрати Симићу.

— Молим те, Јездо, реци је л' ово вода или ракија што тврди Дрењанин.

Симић се широко насмеја и искапи све до краја, па зачуђено рече:

— Вода, брате! — и врати чутуру Брки. — Откуд Дрењанин зна шта је ракија кад је у животу није окусио.

Брка мало куражније проговори:

— Кажем му ја да чутура само мирише на ракију, и то још од Прњавора, јер сам је запленио од четника иза Бранешца.

Дрењанин поцрвене, шкрипну зубима и оде напред, а ми се сви у глас насмејасмо. Брка ми се полако пришуња и тихим гласом рече:

— Јеси ли, бре, видео како ме овај нападе! затим уздахну дубоко, превуче прстима преко бркова и као за себе додаде: — Ах, Брко, Брко, нећеш више ти наседати Динчићу, нека му други носи ракију, а Брка то више неће.

Засад је све у реду, размишљам у себи, али ме мучи мука како ћемо га вечерас бранити на партијском састанку.

А то вече и састанак брзо дођоше. После много устезања и стрепњи, секретар се на крају подиже. Настаде тајац. Готово је! — помислих.

— Другови, сматрам да је било довољно дискусије и критике. Мислим, као и сви остали, да је друг Милован проверен и добар борац, да воли Партију, те сматрам да му не би требало узимати као велики грех онај случај са ракијом. Предлажем да се прими за члана Комунистичке партије Југославије.

После гласања састанак се заврши, а ми редом пријђосмо другу Миловану да му честитамо пријем. Био је весео, а ми сви расположени.

„Веселом суботару" то вече није требало да се много мучи у проналажењу материјала. Емисија је, у присуству целог батаљона и грађана села Пакларева, почела овим стиховима:

Добра шкија и ракија
нашем Брки лепо прија.
Динче, Чаре, терцет дају,
за чекове баш не хају.
А комесар, змија жива,
мало преде, па увија.
Чуј ме, Брко, мили роде,
дај ми мало свеже воде?
Ал' чутура воде нема,
јер ракију у њу спрема . . .

На крају емисије, уз смех свих присутних „весели суботар" заврши:

Што је овде нуз речено
на састанку све решено.

Не зна се докле би овај смех трајао, докле би то вече задиркивали Брку, Динчића и мене, да чика Милосав не објави:

— Батаљон, на вечеру!

Милан ТОМИЋ ЧАРЕ

БИЛИ СМО ЉУДИ

Приликом напада на железничку станицу Раштелица ситуација је била прилично деликатна: у кишној ноћи непријатељу је било лакше да се брани него нама да нападамо; ми смо морали брзо дејствовати; сем тога, на станици се појавио блиндирани воз... Уопште узев, рекло би се да није било прилике за индивидуалне акције и авантуре. Па ипак, упркос свему, било их је.

Недалеко од железничке станице налазиле су се кошнице с медом. Неко их је приметио и „снашао се". Остали, заузети борбом, вероватно их нису ни погледали. А када смо напустили станицу после завршене акције, покисли и уморни, журили смо да што пре стигнемо на починак. У пролазу смо приметили да су кошнице испретуране, али ко их је напао — то је те ноћи остала тајна.

Сутрадан, изјутра, батаљон је наставио покрет. Дуж целог пута мамиле су чувене херцеговачке трешње. Али се нико није усуђивао да застане. Одједном, колона наше 1. чете се узмува. Већина бораца прсну у грохотан смех. На лицу малог Живка Тодоровића тек тада су приметили две отеклине. Свима је било јасно да је то од пчела из Раштелице.

То је био повод да се сви међу собом загледамо и откријемо још једног страдалника. У „окршају" са пчелама. Никола Војиновић је баш гадно прошао: лице му је било толико натекло да се потпуно изобличио. Једва су му се очи назирале.

Тиме је тајна из протекле ноћи била обелодањена. Сад већ нико није веровао ни малом Живку да га је, тобоже, „некаква буба ујела". Цела је колона зачас сазнала да су њих двојица у синоћњој акцији јуришали на уљаник, уместо на непријатеља.

Шта ћеш, били смо неустрашиви ратници! Али и људи с малим људским слабостима и жељама.

Пошто је био сломљен отпор Талијана на Капку — плена колико хоћеш! Димче је нашао штоперицу, а ја опасач, пиштољ и официрску торбу.

У самом упоришту борба већ јењава. Талијани беже у шуму. Ууто болничарка Јелица Рак викну:

— Ајме, Јањићу, рањена сам!

— Тишина! — рекох јој. — Талијани су пред нама.

Док су је превили, борба је на Капку сасвим престала. И, како је то већ обичај, почело је прикупљање плена. Командант батаљона тражи да предам запљењени пиштољ са опасачем. Шта могу, помислих, наређење је одувек да се плен мора предати. Задовољан сам, ипак, што ће ми остати официрска торба.

Али, види врага, тада се јави другарица Јелена, референт санитета, и затражи по неком свом санитетском праву да јој предам официрску торбу. Мене тек тада спопаде бес, па ни да чујем. Ама ни да чујем, јер ја сам већ видео своју слику: баш ми лепо стоји та торба и официрски шињел, који је био као скројен за мене. Све сам мислио у себи: ето, и ја, сељачко дете, носим сад официрски шињел, и то шињел једне големе војске! Како би ми се сад у селу сви моји дивили кад би ме видели . . .

Са своје стране, Јелена није одустала од свог захтева. Навађује упорно, наговештавајући да она торбу не тражи за себе, кобајаги, него за потребе санитета. А ја, опет, тврдоглаво понављам да је то официрска торба, да је мала, да није погодна за санитетски материјал . . . Али не помаже, — заинтачила се она, као вели: кад је могао дати пиштољ, може и ту празну торбу. И никако да прихвати ни један мој разлог. Напослетку, мени прекипе, наљутих се и рекох: — Торбу сам ја запленио, а не ти. Ако и теби треба оваква, има их доста код талијанских официра, па заплени једну.

На томе се наша препирка заврши.

Једнога дана, можда и због страха да ме не прогласе кулаком, повадих своје ствари из торбе и љутито је предадох Јелени. А она и не почаси — метну је око врата, подбочи се и погледа ме пркосно. Ја ћутим и мислим: шта можеш, Брано, рат је! Загледајући је пажљивије, ваљда утехе ради, да бих задовољио повређену сујету, рекох у себи: „Женско је, ипак њој лепше стоји!"

. . . Ето, били смо људи с малим људским жељама.

Када смо сазнали из Билтена Врховног штаба да смо добили чинове, били смо у селу Паклареву и на положајима око Травника. Радовали смо се и желели да што пре пришијемо ознаке. Али се у томе испречила непредвиђена тешкоћа — како набавити срму? Као и увек, неко се сетио: сеоски поп има пантљика разних боја на одежди и црквеним амблемима. Питање је само како да му то тражимо, а да га не увредимо. Иначе, поштујући религиозна убеђења становништва у том крају, према њему смо били веома пажљиви.

Напослетку смо одлучили да нас неколико пође попу — претходно смо се дотерали и упарадили као да ћемо на све-

чаност — и да га замолимо на учтив начин да нам учини ту услугу. Кад смо стигли и кад смо се поздравили, почесмо с попом разговор издалека. Најпре смо га питали о томе како живи у Паклареву, откад је на служби и тако даље. Очевидно, био је задовољан и, ако то није било из страха или лицемерства, представи нам се као пријатељ, тако да смо унапред били сигурни да ће нам дати све што му тражимо. У погодном тренутку један од нас пређе на ствар и упита га да ли нам може дати мало беле срме.

Поп се изненади, али се брзо снађе.

— Па, малопре је овде био онај ваш официр Мишић и њему сам нешто дао. А дао сам и пре тога некоме од ваших. Драге воље даћу и вама — рече богзна како љубазно — али ја немам беле срме... Могу вам дати само жуте.

— Свеједно је! — рече неко од наших, иако нам није то било од вајде, јер смо добили само подофицирске чинове, па нам је требала бела, а не жута срма.

С попом смо се растали пријатељски. Одговарајуће чинове смо пришили и без његове помоћи, а ћутали смо о нашем „ходочашћу". Ћутао је и командир Мишић о своме. Али ми смо знали за његово, па би га понеко стално задиркивао да му се на десном рукаву назире лик неког свеца.

...Били смо неустрашиви ратници. Али и људи с малим људским жељама.

Бранислав ЈАЊИЋ

Група бораца Београдског батаљона код Травника, октобра 1943.

ДВАДЕСЕТ ДАНА У ДАЛМАЦИЈИ

Из ратних забележака

16. септембар 1943. Стигли смо у Аржано. Већ смо у Далмацији. Порушене куће свједоче о борби с непријатељем и страдањима становништва. Народ нас је одушевљено дочекао. Партизани су њихова рођена војска. Пролетере први пут дочекују и показују још више пажње. Сви се радујемо овако пријатељском и искреном сусрету. Многи другови Далматинци налазе познанике и распитују се за своја мјеста и јединице у којима су раније били.

Истог дана је наш батаљон почео пребацивање према Сињу. Камиони су набијени као гроздови. Брзо одмичу завијени димом прашњаве цесте. Одјекују звук мотора и громке пјесме пролетера. Још јуче ујутро штаб дивизије и неки Енглези из мисије при Врховном штабу отишли су у Сплит.

Наш батаљон је данас на положајима према Имотском. Вечерас нас је топло поздравио предсједник мјесног народноослободилачког одбора и давао нам вино да се почастимо. Уз добро далматинско вино, пјесма и веселье узимају све више маха. Чекамо на ред да се превеземо на нове положаје наше бригаде око Сиња.

18. септембар. Јуче ујутру стигли смо камионима преко Триља и Угљана у село Горње Марасовиће. Иако смо се превозили ноћу, у сваком селу народ нас је дочекивао и поздрављао, а на два мјеста дјеца су бацала цвијеће. Одговарали смо им пјесмом.

У овом селу, поред искреног дочека, имали смо и једно пријатно изненађење. Неколико нас позвао је један сељак у кућу и изнио нам по парче хлеба и вина. За нас је то било необично, али заједно с домаћином појели смо хљеб заливајући га вином из великих чаша. За Далматинце је то сасвим обично.

Одавде се види Сињ и Сињско поље. Непријатељев гарнизон у Сињу држи се и очекује њемачку помоћ. Авиони стално надлијећу околна села. Имају аеродром у Сињском пољу. И транспортни авиони бацају бомбе при прелетању изнад села. Митраљесци су један оштетили, те се морао брзо вратити на аеродром. Становници се боје продора Њемаца и усташа из Имотског.

Мјесни народноослободилачки одбори су власт у правом смислу ријечи и немају никаквих тешкоћа ма у којој акцији. Одборник нам прича о Вици Буљану, првоборцу Сињске крајине. Он је овдје најпопуларнији човјек. У једном селу близу ријеке Цетине био је на сеоској конференцији. Сељаци су сазнали да ће се рушити мост преко Цетине и молили Вицу да га не руши, јер је штета, пошто Талијани и усташе ионако неће дуго остати. Он их је пажљиво саслушао и одговорио:

— Липо. То вас је неко приварија. Ми не мислимо рушит' мост, само ћемо га мало спустит . . .

И заиста, тако је било, само што се та „спуштена" страна неће још задуго подићи. Ови људи краса су весели, духовити и отворени.

20. септембар. Помјерили смо се до села Блата. Из Сплита смо добили талијанске униформе за цијели батаљон. Остале су нам само наше капе. „Позеленјели" смо. Срећа што нема више талијанских јединица, иначе би могло доћи до забуне. Имали смо и досад приличан број талијанских одијела, али сад све ново и још цио батаљон. Мало необично. Тешкоћа је и с њиховим ципелама. За многе другове не може да се нађе одговарајућа величина. Док се возимо камионима неће бити тешкоћа, а кад почну пјешачења, биће пликова и бацања ципела. Мјесни народноослободилачки одбор подијелио је сељацима наша стара одијела.

Мате[1], наш командир, одлази за команданта батаљона у далматинске јединице. Често се спорио с Лојом да је његово море „липше боје и чистије од Дрине". Лојо не стиже до мора. Остаде са својим друговима на Сутјесци. Ко зна да ли ће и Мате видјети више икада Зеленгору и брзаке Дрине! . . . Поздрављамо се.

— Жао ми је што одлазим, али мора се ићи тамо гдје Партија тражи.

— Знамо, Мате, и нама је жао — одговара више другова.

— Заволио сам вас све. Били су ово моји најсрећнији дани. Не знам да ли више волим планине и ријеке, или моје море и крш . . . — с муком се опрашта Мате.

— Срећно, друже, да те сретнемо као команданта бригаде!

22. септембар. Јуче је батаљон стигао камионима у Стобреч (7 километара од Сплита). Многи другови су први пут видјели море. Далматинцима није сметала ни ноћ, ни мало хладноће да се окупају у свом „липом" мору. Ми смо причекали дан и добро се освјежили. Море још није било

---

[1] Мате Бошковић

На заплењеном тенку у Далмацији септембра 1943.

хладно, иако је септембар. Мало смо се и сунчали. За успомену понијећемо и фотографије с мора. Послије купања одмарамо се у младој боровој шумици. Ту нам је логор. Ова шумица је као нека зелена оаза окружена сивим каменом и ситним, оскудним жбуњем.

Данас смо добили и богато сљедовање хране из Сплита.

Ово су нагле промјене за тако кратко вријеме. Већ смо се привикли на брза пребацивања камионима, и то све без борби. Неки другови веле — боље би било да се ми помало и тучемо, да се не заборави како се ратује.

Мјештани нам помажу да се оријентишемо. Види се Сплит. Изнад мора дижу се голи Мосор и Козјак. На превоју између њихових падина, према Сплиту, авиони стално надлијећу једно брдашце. Рекоше нам да је то стара ускочка тврђава Клис и да се њена посада још држи. Авиони им бацају храну, муницију и воду. Неколико дана воде се борбе, али неприступачност терена олакшава одбрану. Највећи број падобрана намијењен Клису пада у руке наших бораца, јер се они налазе у непосредној близини. Било би код нас доста добровољаца за бомбаше да се ово острвце непријатеља потопи и не смета саобраћају према Сињу, јер онуда пролази најкраћа цеста од Сплита за Сињ.

Групе из чета иду у Сплит да разгледају град. Поподне

иду и омладинци. Радујемо се што ћемо видјети Сплит и његов познати Марјан.

23. септембар. Вратили смо се камионима рано јутрос из Стобреча преко Костања у село Доње Вишњево. Нијемци су продрли до Сиња и угрожавају Сплит и околицу. Овдје сазнадосмо да су комора санитета и интендатура бригаде запљијењене. Били су неопрезни и Нијемци су их изненадили.

С групом омладинаца био сам јутрос у Сплиту. Ишли смо пјешице. На два мјеста сељаци су нас позвали на грожђе у њихове винограде. Радују се што мирно и слободно живе и раде. Већ су чули да је 1. пролетерска стигла у Далмацију.

Око Клиса су и јуче кружили транспортни авиони. На прилазима Сплиту читав систем талијанских бункера од армираног бетона. И нехотице помислиш како би биле тешке борбе док би се освојили овако спретно распоређени бункери. На периферији Сплита порушене зграде од њемачког бомбардовања.

Стигли смо у први сумрак. Сплит је пун Талијана из разоружане дивизије. Слободно се крећу. Њихови официри, дотјерани и утегнути, возе се аутомобилима. То нам је необично. Капитулирали су и разоружани, а задржали аутомобиле. У пристаништу нема бродова, пусто. Обала широка и чиста. Мали таласи запљускују обалу и доносе свјежину овом старом граду — борцу. Само смо тренутак застали код Диоклецианове палате, толико да можемо рећи да смо је видјели. Журили смо да се попнемо на Марјан.

Жалили смо што нијесмо боље видјели Сплит и његову околину, али смо задовољни и поносни што смо били ту одакле је поникла наша омиљена пјесма „Марјане, Марјане, ћа барјак не вијеш". Поносни смо били заставом која је под ударцима вјетра и сама стварала ритам незадржљивог кретања слободе и побједе. Пролетери су пјевали Марјану и слободи, а шум борова и трептаји заталасаног барјака разносили су пјесму и уплитали се у њу.

Враћали смо се с Марјана узбуђени и сјетни. Бензон[2] нам је причао о својој великој љубави за Сплит и своје село Врањиц. На домаку је куће, а не може да посјети своје.

У граду крстаре патроле. Народа нема много. Свугдје нас предусретљиво пресрећу. Неки позадинци нам помогоше да се повеземо камионом који је ишао за Стобреч. Да смо пјешачили и назад, једва бисмо стигли до покрета батаљона.

25. септембар. Заобилазимо село Ловреч и избијамо на брдашце изнад њега. Невелико село, скупљено у долиници, издужило се даље око цесте. Неки приморски кровови од

[2] Иван Бензон

плоча као да су утонули између камених подзида и ограда. Сељаци нам на застанку нуде грожђа и воде. Прилично су заплашени. Прије два дана једна њемачка колона пробила се овуда од Имотског до блокираног гарнизона у Сињу. Наше јединице поново затварају ову цесту. На окукама, према селу, цеста је испресијецана мањим препрекама од набацаног камења.

Једна падина брдашца пошумљена је младим боровима, друга, према цести, испарцелисана је наслаганим камењем с малим оазама плитког земљишта за лозу. Нека шумица као да је створена за одмор и заклон од авиона.

Овдје смо резерва батаљона. Друге чете су на положају мало даље, на истој цести према Имотском. Изненада чујемо неколико, а затим све више пуцњева у правцу наших чета. Мало заплашен, Талијан — митраљезац из неке новоформиране јединице жури отуда и каже да долазе Нијемци тенковима. Не вјерујемо, али се журимо према цести. Убрзо видимо кров једног камиона. Застаде испред препрека. За неколико тренутака Нијемци почињу да туку топом из непосредне близине супротно брдашце, гдје се виде неки људи, а онда у правцу нас. Пребацују нас. Изненађени смо. Привлачимо се што ближе цести. Прве бомбе лете на Нијемце, а пушкомитраљези плету по цести и камионима. Јуришамо у стрељачком строју. Једна путничка кола замичу иза прве препреке према Ловрећу. Ратко[3] их туче шарцем, али она замакоше иза окуке. Заплијенили смо један топ, два камиона са артиљеријском муницијом и други материјал.

Немамо довољно времена да се радујемо. Обезбјеђујемо се према Имотском. Никола,[4] Мирчета[5] и Добрила[6] довлаче камење за препреку. Засједа је постављена на првом завијутку цесте. Остали евакуишу материјал из камиона у сусједне шумарке у удољици. Припремили смо канте с бензином и одредили ко ће шта радити, ако устреба да све запалимо.

Неко од бораца у пролазу објаснио нам је да је тај заплијењени топ хаубица 105 мм. У журби се не сјетисмо да га више припитамо. И он оде, пристижући своју десетину, која је хитала на положај.

Хаубица је до малочас била окренута према нама. Обилазимо је и загледамо. Препријечила се преко цесте, цијеви подигнуте према Биокову. Најмлађи хоће да је опипају.

---

[3] Ратко Курузовић.

[4] Никола Видошевић.

[5] Радован Мирчетић.

[6] Добрила Јурковић.

Старији су опрезнији. Немамо ни једног артиљерца. Никола[7] прилази затварачу и нешто помјера.

— Пази, Никице, да није граната у цијеви — добацује неко из групе.

— Изгледа да јесте, није добро налегао затварач — одговори Никица пажљиво га отварајући.

Граната је у цијеви с непритвореним затварачем. Никица га чврсто затвара. Канап за окидање виси.

— Склоните се до тог зида, пробаћу да потегнем овај канап — упозорава Никица.

— Стани са стране — каже му Ђиро.[8]

Ми се склањамо.

Никица још једном гледа затварач и одмјерава дужину канапа, па се одмиче корак у страну. Гледа нас као да хоће да каже да је све у реду. Нама је то сумњиво. Бојимо се да хаубица није напуњена како треба и да није све исправно. Жељели бисмо да успијемо и не размишљамо гдје ће граната пасти.

Никица повлачи канап. Велики облак дима и прашине обави хаубицу. Трзамо се. Нијесмо очекивали пуцањ. Постоље топа се мало помјерило уназад и оставило још дубљу бразду на прашњавој цести.

— Ура! — проломи се раздрагано.

Чу се експлозија негдје према Биокову.

Скупљамо се око хаубице. Опште весеље. Пролазе другови Далматинци из нових јединица. Радознало нас посматрају како се веселимо као дјеца успелој игри. Виде о чему је ријеч, па се и они радују заједно с нама. Доносимо сандук пива из сусједног камиона и узимамо по флашу на двојицу, да угасимо жеђ и прославимо први пуцањ наше хаубице. Драго,[9] наш петнаестогодишњи Сандаклија, још загледа и одмјерава хаубицу.

— На овом топу пише „Анита". Шта му то значи?

— Можда је то име које су још Нијемци дали.

Још једном загледамо тај натпис, а онда се Никица досјети.

— Предлажем да остатак пива попијемо за нашу „Омладинку".

— Да „Омладинку" примимо у чету, нека пође са нама — каже тринаестогодишњи Јовче.[10]

— Она је велика госпођица, па не може да се одвоји од цесте — озбиљно објашњава Анте.[11]

---

[7] Никица Вукојевић.
[8] Ђиро Сикавица.
[9] Драго Трипковић.
[10] Јовче Ђурић.
[11] Анте Тука.

Он за све налази неки разлог и уноси тон шеретске озбиљности.

Мирно је. Долази курир из штаба батаљона и јавља нам да су друге чете нашег батаљона уништиле четворо немачких борних кола и шест камиона. Курира частимо пивом и дарујемо њемачком батеријском лампом и кутијом херцеговачког дувана. Задржавамо га да се весели с нама, али он жури у штаб бригаде.

Никако да се одвојимо од наше „Омладинке". У нашим очима Никица је сад стручњак за артиљерију, јер је први намјестио затварач и потегао онај канап. Он се већ мало и понео и почео да нам објашњава о нишанским справама хаубице, као да више од нас осталих зна. Размишљамо какав циљ да тражимо. Другови Далматинци показују нам правац према Имотском и Студенцима. Никица окреће и подиже цијев.

— Ову гранату да пошаљемо у Имотски, да им јавимо докле им је колона стигла.

Сви се слажемо. Све више вјерујемо Никичиној „стручности". Некако смо сигурни да ћемо туђи баш Имотски. Вади Никица гранату из сандука и намјешта је у лежиште. Све је приправно.

— Дајте да ја повучем канап — јавља се Драго.

— Ти ћеш послије. Сад ће Јовче. Он је најмлађи, па нека буде кум.

Јовче се смије и не вјерује да ће он пуцати. Никица га узима за руку и остаје с њим. Помаже му да повуче канап. Овога пута не склањамо се далеко. Поново облак дима и прашине. Јовче трчи према Драгу раздраган, раширених руку.

— Није нимало тешко, само ми уши заглухнуше.

Честитамо Јовчету и дијелимо његову радост. Није видио ни топ-играчку, а пуцао је као одрасли. Кад се врати Раде[12] из бригадног санитета, дуго ће му причати како је био тобџија и како то није тако страшно.

— Најсретнији сам данас — каже сад Драго враћајући се од топа сав дрхтав и весео.

— Шта се правиш важан, пуцао из топа, па шта? — задиркује га његов вршњак Душан.[13]

— Данас сам први пут и бомбу бацио. Знам да сам мали за топ, али бићу бомбаш.

— Заједно ћемо на бункере, немој да се љутиш — као да се извињава Душан.

Чује се звук авиона. Брзо трчимо што даље од цесте

[12] Раде Радоњић.
[13] Душан Остојић.

и склањамо се иза камења и жбуња. Три авиона круже дуж цесте и митраљирају, а негде подаље и бомбе изручише.

„Омладинку" смо послали да ојача нашу артиљерију.

1. октобар. Стигли смо на положаје на голом Мосору изнад Гата.

Наш први вод отишао је 27. септембра у пратњу дивизијске болнице и артиљерије.

Њемци су и довде стигли. Пале села, кољу и пљачкају. Дошли су да доврше оно што су четници почели прошле године. Јуче кад смо пролазили кроз село Гата сељаци су нам причали о звјерствима четника над голоруким старцима и дјецом док их нијесу растерали партизани с Биокова. Једна жена нас је љубила и благосиљала. Син јој је у партизанима. Водила је магаре натоварено корпама с грожђем. И док је она с нама разговарала, оно је мирно и стрпљиво држало свој терет. Ишли смо у правцу њене куће. Рекли смо јој да идемо у сусрет Њемцима на Мосору. Растоварила је магарца и дала нам га да пренесемо сандуке с муницијом до положаја.

— Кад стигнете горе, ви га само пустите и он ће стићи кући — испратила нас је и зажелела нам сваку срећу.

Данас су нам жене из села Гата донијеле грожђе. Уз камењар се кретала необична колона жена с корпама грожђа на глави. Утолили смо и жеђ и глад у овом пустом кршу. Радовали смо се што смо опет видели нашу познаницу Кату. Рекла нам је да је њен „мага" стигао још у току ноћи. Неки сељаци су јој говорили да га више неће видјети, али она каже да је вјеровала својим синовима.

Воде се упорне борбе с Њемцима. Довукли су и моторизацију у ова брда. Најтеже је издржати ватру артиљерије и минобацача у овом камењару. Нарочито јаку борбу води наша 2. чета. Уништили су двоја борна кола. Изгледа да ћемо стећи искуство како се ратује и у овом голом и пустом камену.

6. октобар. Послије двадесет дана вратили смо се из Далмације у Еминово Село код Дувна. На Мосору смо водили борбе с Њемцима два дана. Посљедња два дана били смо на положајима око села Каменског близу Аржаног.

Данас је стигао и први вод. Имали су пуно тешкоћа око извлачења артиљерије. И наша хаубица прешла је Динару.

Опет су омладинци сви заједно. Ових десет дана како смо раздвојени изгледа нам цијела вјечност. Изљубили смо се и приредили веселье.

Понијели смо најљепше успомене из сусрета с народом јуначке Далмације и њеним борцима.

Лука БОЖОВИЋ

НА БЕЗИМЕНОМ ВИСУ КОД АРЖАНА

Сутрадан после капитулације Италије бригада је кренула усиљеним маршем према југу, да што пре избије на јадранску обалу и помогне далматинским јединицама у разоружавању талијанске војске, која је била у расулу. Желели смо да снабдемо наше јединице ратном опремом и храном.

Најкраћи пут до обале и до ослобођеног Сплита, коме је претила опасност од немачких моторизованих јединица, водио је преко Дувна и Аржана.

Главнина бригаде је и упућена тим правцем, а 1. батаљон ка Имотском, да избије на Орловачу и одатле да штити бок бригаде. До Орловаче се нисмо срели с непријатељем, па смо пожурили да уредимо положаје за одбрану дуж комуникације од Орловаче до Аржана. Постављене су препреке; сва је цеста у дужини од пет километара била испрезидана камењем, а понегде и прекопана.

У овом рејону било је много подесних природних заклона, посебно склоништа: шкрапа, вртача и пећина, које су штитиле од артиљеријских зрна и авионских бомби.

Немци се испред Орловаче појавише 22. септембра. Најпре су се, како то и обично бива, у само јутро сусреле немачка претходница и наше предстраже па се постепено борба распламсавала. Немци су нападали до подне без успеха. Али око 13 часова појави се десетак тенкова. Поче да надлеће и једна „рода". Тако потиснуше наше чете с Орловаче и након раскрчавања цесте Немци се спустише у Малу Виницу. Пре него што уђоше у село, мецима запалише неколико кућа.

После напуштања комуникације 1. батаљон се повукао на две коте северно од Аржана, а 3. вод 3. чете остављен је на безименом вису источно од села. Тај вис је удаљен од

комуникација око петсто метара. Доминирао је цестом. Тешко га је било заобићи, а још теже на јуриш заузети. Тенковима се, такође, није могло на њега изаћи. На том узвишењу вод се распоредио по природним заклонима и припремио за дејство. У свако доба, ако би на то био приморан, он се могао несметано и непримећено повући у позадину. Комуникација је, међутим, била на домету стрељачке ватре.

Командир наше чете, Јанко Ћировић, и командант батаљона, Саво Машковић, дали су нам задатак у неколико речи: да држимо вис док нас не збаце. Што дуже, то боље. Командиру вода је остављено да одлучи кад ће се вис напустити.

После краћег застанка у Малој Виници, Немци су почели наступање дуж комуникације. Видевши да је батаљон одступио, нису уопште претпостављали да је неко остао на безименом вису. Ми смо били добро маскирани, а њима се, очито, журило, те нису ни проверавали да ли је пролаз слободан. Цестом су пролазили тенкови, доста опрезно и полако, на повећаном одстојању. Посматрали смо их не отварајући ватру. Иза тенкова почеше промицати камиони пуни војника. Први нас је изненадио, па на њега и не отворисмо ватру. Наиђе други, такође пун војске. Ишао је полако. Још није савладао ни окуку која излази из Мале Винице, а на њега се сручи ватра из три бреде и двадесетак пушака. На наше велико задовољство преврну се у грабу. Други камион се више не појављује. Колона тенкова, која је малочас мирно прошла поред нас према Горњој Тијарици, застаде. Три тенка се вратише ка преврнутом камиону. Вод се повуче у заклоне, само осматрачи остадоше да прате ситуацију.

Почеше да нас гађају топовима из тенкова. Брзо се уверисмо да нам у овим шкрапама не могу ништа. Осматрач јави да долази „рода" од Орловаче. Спустила се ниско и устремила према нама. Изнад нас заокрену и спусти једну бомбу, какву до тада нисмо видели. Није личила на бомбу, већ више на неку канту. Пре него што паде на земљу, „канта" експлодира, а око нас се расуше мале бомбе. Како је која падала по камењу тако је експлодирала. Где је која пала све је запалила. Неколико жбуњева у камењару је горело. „Рода" осу по вису неколико рафала из митраљеза, па преко Орловаче одлете у правцу Имотског. Она три тенка нас и даље засипају гранатама. Толико се ватре сручило на тако малом простору на којем је размештен вод! Не може се проверити има ли мртвих и рањених, јер осматрач поново јавља да строј од око сто педесет Немаца креће од цесте к нама. Осматрач је јављао гласно да су га сви из вода могли чути. Зато командир није ништа ни командовао.

Вулета шарцем обори двојицу Немаца. Отворише ватру и остала два пушкомитраљеза и бреда. У исто време запрашташе и пушке. Командир оцени по ватри да у воду не може бити много рањених или погинулих. Настала је жестока пальба са обе стране. Немци су се покренули с цесте, одмакли од ње којих стотинак метара, па застали пред жестоком ватром са нашег виса. Тенкови се не мичу с цесте, али не прекидају митраљеску и артиљеријску ватру. Иза Орловаче поново осмотрисмо „роду". Лети право к нама. Стрељачки строј Немаца приближио нам се на неких триста метара. Приковани су за земљу на отвореном простору. Три тенка их подржавају, али је од тога мало користи. Најчешће пребацују или подбацују наш безимени вис.

Одлучисмо се да гађамо авион. Митраљесци га узеше на нишан, и кад се приближи, осуше по њему. Из „роде" поче да сукља црн густ дим. Она ипак настави лет. Неки борци повикаше: „Та више неће бомбардовати наш вис". Пратили смо је погледом. Одлетела је у правцу Горње Тијарице, остављајући за собом дугачак млаз црног дима, а затим се срушила негде на цести у засталу немачку колону. Пад је пропраћен јаком експлозијом. То је, сигурно, онај товар бомби који није успела спустити на наш вис.

Но у воду је изненадну радост заменила тешка забринутост: муниција је била при крају. Уз сваки митраљез остао је по један ременик од педесетак метака, на пушку просечно по десет метака.

Већ смо помишљали на повлачење, кад осетисмо да Немци појачавају митраљеску и артиљеријску ватру, а стрељачки строј испред нас поче да се повлачи улево, према Аржану.

Под заштитом те ватре, цестом су највећом брзином промицали немачки празни камиони. Лакнуло нам је. Немци су одустали од новог напада на безимени вис. Кад је и последњи камион пројурио цестом, повукоше се и она три тенка.

Док се све ово догађало, у Аржану су се чула запомагања, а повремено и пуцњи. Из села се дизао дим. До нас је допирао мирис пањевине. Кад су се тенкови повукли испред виса, вод је кренуо према селу. Приметили смо групицу паликућа. Вулетин шарац поново проради и двојица њих остадоше на прагу куће коју су у том тренутку потпаљивали. Остали побегоше ка цести. Спустили смо се до првих кућа. Читаво село било је у пламену. Заударало је људско месо. Испред прве куће, која је још горела, нађосмо троје убијене деце. Испред друге, мајка и дете леже мртви у загрљају. Испод њих отиче крв. Што смо више залазили у село, призор је био све тежи. Свуда лешеви стараца

и деце. До опаљене зидине на којој је догоревао кров, на средини огњишта, модри се пламен. Горе људски лешеви. Више једне куће, иза стене, борци пронађоше избезумљену старицу, с унучетом и мачком у крилу. Дуго смо се гледали. Нити је она могла што да каже, нити смо ми њој говорили. Након дугог ћутања старица је прва проговорила:

— Дицо, ви сте сигурно, гладни. У винограду има грожђа.

У тим тренуцима нико није осећао глад. Тражили смо само воде. У спаљеном селу на брзину смо пребројали лешеве који нису изгорели у кућама. Што старица, што жена и деце — око педесет. А жива само она бака с унучетом и мачком у крилу. Истина, из села су млађи и снажнији људи били избегли.

Колону непријатеља у њеном надирању према југу западно од Аржана сачекале су јединице 3. крајишке бригаде. Према ватри смо оцењивали да је од нас поодмакла, а да с Крајишницима има пуне руке посла. Вратисмо се да видимо резултате наше борбе са безименог виса. Испред њега пронађосмо 11 мртвих Немаца. Са оном двојицом у селу — укупно 13 мртвих.

Дуж комуникације од Мале Винице до цркве и гробља остале су велике гомиле чаура, пушчаних, митраљеских и топовских. Рећи је случај да се на бојишту остављају топовске чауре. По жестини борбе и гомилама остављених чаура на бојишту човек би помислио да је овде Немце сачекао не један вод, већ, у најмању руку, батаљон партизана.

Били смо срећни што смо успели да са тако малом јединицом извесно време задржимо непријатеља и омогућимо нашим јединицама да из Сплита извуку више хране и ратне опреме, тако потребне нашим јединицама, у које су дошле хиљаде нових, младића бораца.

А наши губици — двојица лакше рањених.

Саво ПУЗИЋ

НЕКА УЧИ КО ПРЕЖИВИ

Крајем септембра 1943. године из састава Сплитске бригаде и других јединица које су браниле Клис издвојено је сто двадесет бораца и упућено у Бугојно за попуну 1. пролетерске дивизије.

У Бугојну, пошто смо претходно добили нову одећу и обућу, Мијалко Тодоровић нам је говорио о значају и улози пролетерских јединица. Затим смо подељени у две групе. Прва, од шездесет бораца, отишла је у 1. пролетерску бригаду, која је била на положају код Травника, а друга, такође од шездесет бораца, у 3. Крајишку. Са десетином другова који су припали 1. пролетерској распоређен сам у 1. чету Београдског батаљона. Курир нас је повео у јединицу. Уз пут смо га питали о животу у чети, али он није био расположен за разговор. Очевидно је био уморан.

У чету смо стигли у први сумрак. Баш се делила вечера и одређивала стража. Били смо гладни и веома узбуђени. Наш први сусрет с командиром и комесаром, а затим с водником, политичким делегатом и борцима, био је тако присан и близак као да смо стари познаници. Пријатно смо били изненађени њиховом срдачношћу, па је сваког нашег узбуђења и страха од прилагођавања новој средини брзо нестало.

Већ од првих дана радио сам на развијању културно-просветног живота у чети. Тај задатак сам имао и касније, цело време мог боравка у овој јединици. И команда чете је велику пажњу поклањала томе раду, јер је већи део новопридошлих бораца био из редова сеоске омладине, која није имала могућности да се школује, па је први пут у чети почела да се описмењује и учи. Нисмо имали просветног радника или педагога, који би овај рад водио по неком стручном систему, али смо имали млађе људе који су желели да уче

и људе који су сматрали својом обавезом да им у томе помогну.

Сећам се добро како се пушкомитраљезац Илија користио сваким тренутком затишја на положају да учи и пише слова, и како се безброј пута вајкао да му је свако слово теже од једне акције.

— Радије бих целу ноћ стражарио него се натезао са овим словима. Мени то треба, не кажем, али нека учи азбуку ко остане жив, а мене пустите да идем у извидницу — рече на једном часу Илија.

— У реду, научио си двадесет и пет слова и сад прекини, па кад те буду после рата другови задржали да у свом селу поучаваш омладину доброме, а ти ћеш бленути у њих и бити ћорав код очију — одговори му Славка.

— Ала си ти мудра, нисам ни ја најлуђи, научићу што могу, али понекад ми дође тужно и заморно.

— Миланче Станковић је дошао неписмен у батаљон, а сада добро и чита и пише, примљен је у Партију и постао политички делегат вода.

— Знам, није он једини...

Учио је Илија ипак, и осећао да му то треба колико и његов пушкомитраљез. А тешко је било учити у тим условима — глади, маршевања и сталне неизвесности.

И болничарки Славки Протеги је било напорно да учи писати и читати.

— Ја указујем Илији, а и сама видим да су ова слова тешка као земља. Научим све по реду, па одједном почнем како се пише ч а како ћ. Зашто неко није то све упростио, па да говоримо и учимо двадесет, а не тридесет слова.

Ипак је била упорна, све док испод њене руке није изашло прво писмо. Радовала се као дете када ми је тражила да га прочитам и исправим.

И поред свих тешкоћа, резултати нису изостали. У чети убрзо није било неписмених, а сваки нови борац који није знао да чита и пише узиман је на нишан описмењавања. Буквар је за њега био важан колико и пушка. То је био и пут да лакше схвати политички рад у чети који су спроводиле скојевска и партијска организација, да се лакше припреми за будуће напоре и задатке који су нас очекивали као борце 1. пролетерске.

Сећам се да је на скојевским састанцима стално истицана потреба рада на личном уздизању, јер су пролетери, поред пушке у руци, морали и политички радити у народу, објашњавати им циљеве народноослободилачке борбе и говорити им за какву се будућност боримо.

После једног састанка четног актива Скоја, Славка заказа састанак с девојкама у засеоку у којем смо боравили.

Када су се окупиле, она им предложи да певају. Орила се цела кућа. То је потрајало један сат, а на крају им Славка рече да не зна да држи говор, да је тек научила писати, али да их моли да помажу партизане плетући за њих чарапе.

— Хоћемо! — чуло се углас.

Посебно место у нашем просветном раду заузимале су усмене новине. На њиховом уређивању радила је већина бораца, па и они који су у чети били описмењени. Знали смо доста другова који су доживели многе узбудљиве тренутке у борби — тога бар није недостајало — али је проблем био како то написати за усмене новине. Требало је помоћи да своје доживљаје верно и лепо искажу. Данима се то припремало, да бисмо се за време неког кратког одмора, кад је цела чета на окупу, путем тих новина подсетили прећеног пута. Остала ми је у сећању слика једног таквог скупа, када се после читања успелих написа, дрхтећи, појавио пред борцима и наш Илија.

— И, и, и ја сам написао са митраљезом. Гађам, а помоћник ми додаје муницију, гледам где је, а он забио главу у шанац, а ја мислим мртав, повлачим се, а он за мном, вратим се, а он викну да су се остали повукли, ја се ипак вратим, а и Немци се повукли...

Наста смех и аплауз.

Нарочито занимљиви „школски часови" били су из познавања основних појмова природних наука, посебно географије, која је борцима била и од практичне користи. Просветни рад смо развијали преко разних облика. И имали смо успеха. Тако је на крају у чети покренут, на иницијативу комесара Милосава Бојића, и лист „Црвена звезда". Издали смо само два броја.

Јосип ПЕСАХ

ЖИВОТ НАШ СВАКИДАШЊИ

Из ратне биљежнице

13. август 1943. Послије великих напора у петој офанзиви и борби у источној Босни добро нам је дошао овај одмор на Петровом пољу. Уз Врховни смо штаб, дужности нам нијесу тешке, а храна је доста добра. У логору смо за спавање направили мале „виле" од папрати. „Мој мир" — то је назив „виле" друга Беламарића.

У јединицама смо развили свестран рад, користимо се приликом какву већ дуго нијесмо имали.

Шаљемо јаче патроле у правцу Влашића, каткад и по читав вод, у набавку хране. Луче је једна патрола ишла на Буковичке колибе, гдје је добровољним прилогом прикупила нешто стоке и предвече продужила за Вишњевска дола. Занимљив је овај муслимански живаљ овдје. Имају некакву своју милицију, формирану с дозволом усташке власти. Али она не бјежи од нас, партизана. Многи се не одазивају позивима у домобранску војску. Нашу патролу су веома лијепо примили. Један сељак им је дао вола, други неколико каца сира, остали сељаци оно што су могли. Пријем је био срдачан, изнад очекивања.

17—18. август. Сваког дана добивамо вијести и радујемо се успјесима наше војске широм земље, као и успјесима на свим савезничким фронтовима; с одушевљењем смо примили вијест о ослобађању затвореника из Лепоглаве; дивили смо се подвигу 1. крајишке бригаде, која је упала у Рајловац и уништила више авиона.

Постојање савезника већ непосредније осјећамо. Њихови авиони лете изнад нас готово сваке ноћи.

За пренос материјала примљеног од савезника морали смо реквирирати на Влашићу још петнаест коња. То је, доиста, деликатан посао. Сељаку је овдје много жалије дати коња него вола. Ми смо веома пажљиво извршили избор: узели смо коње само од оних домаћина који су их имали

више, а на конференцијама смо објаснили наш поступак. Све је то, несумњиво, имало позитивног одјека.

На конференцији смо објашњавали и политичку ситуацију код нас и у свијету, послије чега су нам сељаци постављали питања. Нарочито су их интересовали став Турске и издајничка политика Мачека.

22 .август. Послије вечере кувар Романо је причао цијелој чети о свом боравку у јасеновачком логору и у затвору у Старој Градишки. Ова прича очевица усташких злодјела још више јача нашу мржњу према непријатељу.

27. август. Заиста нам је већ било доста одмора на Петровом пољу. Освјежио нас је силазак са Влашића и крај око Турбета. Овдје је природа много питомија него горе, на планини.

Синоћ смо спавали у једном воћњаку у селу Крчевинама, у засеоку Радаљу. Изнад нас шљиве, већ напола зреле, а нико није ни покушао да их бере. Народ се томе чуди. Најзад нас власник воћњака и други мјештани сами нуде.

29. август. Тежимо да идеолошки, политички и културно-просветни рад прилагодимо новим условима. Прије два дана одржали смо партијски састанак на којем смо расправљали о неким идеолошким питањима. Наши хорови су јуче и прекјуче увјежбавали нове пјесме.

Не занемарујемо ни рад на терену. Око 9 часова пошао сам с групом другова у Поткрај, гдје су се сељаци били окупили у цркви. Неколико наших другова Далматинаца присуствовало је миси. Послије тога није нам било тешко да мјештане окупимо на конференцији. Непријатељ у Турбету као да је то осјетио; тек што смо конференцију били завршили, почели су нас гађати бацачима.

Послије подне били смо у Караули, на приредби коју је организовао културно-просветни одбор батаљона. На програму су била два краћа скеча, неколико хорских пјесама, шаљиве тачке, хорске и соло рецитације. Присутни партизани и мјештани били су одушевљени и бурно су пљескали извођачима. Послије програма настало је спонтано веселье и игранка све до 11 часова ноћу. Више мјештана рекло нам је: „Овако се нијесмо провеселили још од капитулације 1941. године". Искуство нам је још једанпут потврдило: морамо увијек имати спремне приредбе за народ.

30. август. Веома рано су нас пробудили повици дежурног: „Иду тенкови!" Једна наша засједа већ је била на положају. Брзо смо послали још једну, а затим и једну десетину. Користимо се искуством са Немиле: није добро ако одмах ангажујемо све расположиве снаге. Тенкови су тукли наше положаје митраљезима и топовима. Пуцали смо и ми

на њих. Покушавали су да иду узбрдо. Ми смо били упорни. Непријатељ се морао вратити.

Послије подне расправљали смо на партиском састанку о данашњој акцији. Ваљаће нам то у идућим борбама. То нам је и досадашња пракса показала. Сјутра или прекосјутра анализираћемо ову акцију са цијелом четом.

31. август. Устали смо у 5 часова. Мало затим дошле су наше парионе — „партизанска бурад". Читава чета је опарила одијела.

Тек што смо ручали, дође Комнен Жугић, замјеник комесара батаљона, и рече нам да другарица Станица Гломазић треба да иде у Јајце на партијски течај при ЦК КПЈ. „Страх ме је од тог течаја, али ми је ипак веома драго што ми се пружа таква прилика да нешто више научим", рекла нам је Станица.

1. септембар. Душан Милутиновић, командир наше чете, ишао је јуче поподне с командантом батаљона, Савом Машковићем, у извиђање положаја ка Турбету. Припремали су напад који смо извели прошле ноћи. Задатак наше чете био је да, нападајући са сјевера, продре поред цркве у правцу жандармеријске станице и да заједно с 1. четом ликвидира бункере с горње стране града.

Прилазили смо опрезно, без ријечи и без шума. Водич нам је слаб; изгледа да је плашљив, па нас води преко неких тараба. Зато нас је непријатељ прије времена открио и почео пуцати, но ми смо и даље ишли напријед. Без жртава смо стигли све до цркве, али тек сад наилазе бункери. Код првог бункера остављамо засједу, јер га не бисмо могли ликвидирати без жртава, а затим продиремо даље. Опет нови бункери, пред нама и лијево од нас. Непријатељ нас туче готово са свих страна. Његова ватра је паклено жестока, али нас штити ноћ, а имамо и доста искуства у ноћним борбама. Почеше тући и топови из правца Травника, али гранате падају претежно по непријатељевом распореду. Ми појачавамо притисак. Све јаче притиска и наш 2. батаљон и заузима касарну. И ми заузимамо бункер код касарне. Али — већ је зора! О, како не можемо продужити ноћ само за пола сата! Успјех би нам био сигуран, но надамо се да ћемо и без тога постићи што смо жељели.

Брзо је дошао крај таквим надама: стигло је наређење да се повучемо.

Носимо мртвог командира вода, друга Мату Жарнића. Погинуо је пред саму зору, од бацача. Из наше чете имамо и тројицу рањених. Друга Мату смо сахранили код села Саклице. У Босни, Херцеговини, Санџаку и Црној Гори, свуда се друг Мате борио са истим жаром са којим је био

спреман да се бори и за своју родну Далмацију. Чета ће га чувати у најљепшој успомени.

3—7. септембар. Очекујемо да нас на положајима око Турбета замијене јединице 5. крајишке дивизије. Шаљемо стално по три засједе изнад Турбета.

С нама је и девет бивших домобрана из Турбета, који су к нама прешли сјутрадан послије нашег неуспјелог напада. Њихова је жеља да оду својим кућама чим се укаже нека мало повољнија прилика. Ми им не бранимо. Кад су већ ту, код нас, присуствовали су неким нашим четним конференцијама и политичким часовима. Занимљиво, они ништа не знају ни о источном фронту, ни о паду Сицилије, ни о другим политичким питањима. Ми сад настојимо да им што више питања растумачимо. Имали су у нас повјерења већ онда кад су се одлучили да пребјегну, али — кажу — ипак нијесу имали о нама ни приближну представу. Највише су их се дојмили наши унутрашњи другарски односи, збијеност нашег колектива. Један од њих, страстан пушач, већ трећег дана по доласку нашао се побуђен да приложи у наш четни колектив шест кутија „Раме "— сву своју резерву, за коју је у почетку вјеровао да ће је љубоморно чувати за себе.

Непријатељ је покушао да с тенковима и нешто пјешадије продре у правцу Карауле. И ми и Крајишници одлучно смо их дочекали, па су се брзо морали повући.

8—9. септембар. Синоћ нас је смијенио на положајима према Турбету један батаљон 1. крајишке бригаде. Ми смо јутрос већ око 8 часова бити у Доњем Вакуфу. Смјестили смо наше чете по воћњацима близу града, па смо нас неколицина пошли да га разгледамо. Град је мали, није се ни по чему учинио привлачним. Радње су махом отворене, у њима се може купити којекаквих ситница, воћа и поврћа, али за веома скупе паре. Ми смо за наш четни колектив купили дувана, оловака, папира и бомбона, тако да је сваки појединац из чете добио понешто.

Одавде треба да продужимо партизанским возом све до Горњег Вакуфа, па смо помало нестрпљиви. Сви смо се радовали кад је воз стигао. Незаинтересован посматрач би констатовао да је то мали, чађави, сасвим неугледан воз, али за нас је у том тренутку он симболизирао слободну територију и пораст наше снаге.

Док смо се тискали око тог нашег, партизанског воза и дешифровали значење великих, бијелих слова ЖНОВ (железнице Народноослободилачке војске), написаних на вагонима и на локомотиви, дотрча однекуд из града један од наших другова вичући на сав глас:

— Италија је капитулирала!

— Шта, шта кажеш? — питали су са свих страна као да га нијесу били чули или разумели.

— Па, капитулирала Италија, другови, сад је то Радио-Лондон јавио — одговорио је овај друг.

— Ко каже? — падала су и даље сумњичава питања.

— Ја вама, а ви коме год хоћете, другови. Чуо сам радио-вијести својим рођеним ушима, па ви ми сад вјеровали или не!

А кад је, који тренутак затим, ова за нас изненадна вијест потврђена и са других страна, настаде опште веселје на станици, а мало затим крену и наш воз. Пјесма и клицање, разноврсни изливи радости због испадања из строја једне од сила Осовине наставише се читавим путем. Просто не знамо кад смо час прије дошли у Бугојно.

Тек што је наш воз ушао у жељезничку станицу, у Бугојну се отвори паклена ватра, најприје из пиштоља и пушака, а онда и из већег броја аутоматских оруђа. Но ми се нијесмо уплашили. Узели смо то као још једну потврду да је доиста тачна вијест о капитулацији Италије.

Постројили смо се и пошли у град маршевском колоном. Пред штабом дивизије бијаше окупљена маса војске и народа. Комесар дивизије, друг Мијалко Тодоровић Плави, тек што је завршио говор. А онда опет настаде још жешћа пуцњава, праћена правим ватрометом од ракета. Кад се пуцњава стишала, настало је право народно веселје: играло се, пјевало, узвикивале пароле. Тек у 11 часова ноћу вратили смо се на жељезничку станицу и продужили возом за Горњи Вакуф.

14. септембар. Пред сам полазак из рејона Горњег Вакуфа добили смо попуну из Подгрмечког партизанског одреда. Изгледа добри су то момци, готово сви су стари борци. Физички су махом нејаки, рањавани су или су пребољели тифус. Надамо се да смо с њиховим доласком ојачали ударну моћ наших чета.

Чули смо да је у наше руке пао Сплит. Сањаримо о Далмацији. Многи од нас је раније нијесу видјели. Наши другови Далматинци често су нам о њој уздишући причали: „Ас ти госпу, ћа је липо живети на мору. Ни усрид зиме нима снига!"

Пут у Далмацију, дакле, за неке наше другове значи повратак у завичај. Али, на жалост, ми на том путу нијесмо комплетни. Милан Вежа нам је нестао, вјероватно погинуо, негдје око Златног бора, Крсто Шупе је сахрањен близу жељезничке станице Немиле, Винко Чеко, Иво Бјелиш и Антон Вела изгибоше у борбама између Зворника и Цапарда, са Матом Жарнићем смо се заувијек опростили код Турбета . . .

Драго Б. НИКОЛИЋ

С ТЕНКОВИМА НА ТРАВНИК

После капитулације Италије, разоружали смо неколико талијанских јединица. Том приликом смо формирали нове артиљеријске јединице и моторизовани батаљон 1. пролетерске дивизије, у чијем је саставу било и тенкова. Појава тенкова на нашој страни одушевљавала је борце, а уносила панику и страх код непријатеља. Сећам се добро с каквим смо поносом посматрали наш моторизовани батаљон када смо се спуштали у Ливно и протерали усташе одатле и из Купреса. Готово без борбе смо дошли до предграђа Травника.

Уочи напада на овај град, у коме сам и ја учествовао као тенкиста, пролазили смо увече, око 10 часова, поред бораца 7. крајишке бригаде. Поздрављали су нас и викали:

— Живели наши тенкисти!

Бацали су капе увис и радовали се као да ће сами тенкови ослободити Травник.

Град су опклолиле наше јединице са свих страна. Ја сам тенком ишао од Турбета. Када је почео напад, припуцао сам из топа и из митраљеза на непријатељеве положаје. Али у исто време тенк у коме сам се налазио почели су да гађају противколским топом. Возач тенка, Талијан, пореклом Словенац, упозоравао ме је да су противколски топови опасни, да је он четири године ратовао у Африци и да то добро зна. Нисам се обазирао на то, мислио сам да се мало уплашио, а веровао сам да нашем тенку ништа не могу. Потпуно сам тог тренутка био заборавио на то шта смо ми радили против тих истих тенкова, и то чак без топова, само са бомбама у рукама.

Возили смо пуном брзином и пуцали. Али близу првих кућа у граду нешто је јако лупило у тенк и мотор је стао. Осетио сам ударац у ногу и руку и изгубио свест. Када сам мало дошао к себи, видео сам да ми је рука сломљена, нога рањена, а глава у крви. Возач испод мене је био мртав.

Иако тешко рањен, некако сам се извукао из тенка и легао у јарак. Чуо сам како легионари вичу „ура“ и како ми се приближавају.

Знајући шта би било са мном ако би ме ухватили живог, припремио сам пиштољ с намером да се убијем. Међутим метак није био у цеви, а десна рука је беспомоћно висила. Тада сам донео другу одлуку. Како су митраљески меци тукли око тенка и по цести, решио сам да се искобељам на цесту да би ме митраљез погодио. Стегао сам левом руком десну и почео да се тетурам у правцу наших положаја. Иако ми је на десној нози, од колена до бедра, све месо било разнето, могао сам да идем пошто кост није била пребијена. Тако сам се тетурао неколико стотина метара. Непријатељ ме није погодио, а ја сам срео прву пешадијску патролу наших јединица. Био сам спасен. Брзо су ме одвели до најближих кућа, гдје су се налазиле болничарке. Ту сам превијен, а затим су ме камионом пребацили у болницу у Доњи Вакуф. У току ноћи је извршена операција ноге и руке. У централној болници 10. дивизије остао сам три месеца.

Нисмо тада били искусни тенкисти, нисмо се за то нигде обучавали, али су наши борци то незнање надокнађивали храброшћу и вером у победу. Осим тога, били смо срећни што и ми имамо тенкове, па нам је то давало још више моралног подстицаја и снаге у борби.

После Травника, моторизовани батаљон је био расформиран. Наши тенкисти су отишли у Италију да уче. Тамо су остали до августа 1944. године, када су прешли у земљу и у завршним операцијана за њено коначно ослобођење дали свој не мали део.

Милорад ЈОВАНОВИЋ

РАКИЋЕВИ КАРАВАНИ

Држећи положаје испред Турбета наш батаљон је, у ствари, штитио ослобођену територију од испада непријатеља из јаког травничког гарнизона. Док смо држали ове положаје на муци смо били без хране. Зато једнога дана друг Ракић, интендант, који је иначе пре рата био пиљар на Калеиићевој пијаци у Београду предложи да се снабдемо храном са неослобођене територије. Као могућност да то постигнемо, предложио је да пређемо преко планине Влашића, заобиђемо Травник и спустимо се у рејон Лашве и Бусоваче.

За тај задатак био је одређен један вод с другом Браном Јањићем и са мном, као политичким делегатом. Дуго сом пешачили, без препрека, а када смо дошли до првих кућа у Бусовачи, неко нас је из заседе зауставио повиком „стој": Тражио је да један од нас приђе, а остали да остану на месту. Био је то неки човек, у кожном капуту, наоружан пушком и бомбама. Предочио нам је да у њиховом селу има доста наоружаних сељака, које је окупаторска власт назвала усташком милицијом. Исто тако, рекао нам је да они неће ни један метак испалити на припаднике Народноослободилачке војске и да не желе да долазе било у какав сукоб с нама, а да су оружје примили од окупатора из страха да им не попале домове и да их не мобилишу у домобране. Објаснили смо му да од њиховог села очекујемо да нас помогне храном, према могућностима, на добровољној основи. Понудио нас је цигаретама и позвао да пођемо до џамије, јер хоће да позове хоцу и још неке сељаке. Код џамије се, затим, окупило више сељака; појединци су с неверицом гледали у нас, јер је то било први пут да се у њиховом селу појавила нека јединица Народноослободилачке војске.

На овом скупу је дошла до изражаја Ракићева интенданска способност. Објаснио је сељацима зашто треба да помогну своју, народну војску и предложио им да у селу изаберу народноослободилачки одбор. То је четрдесет и трећа година на измаку. Италија тек што није капитулирала, непријатељева пропаганда о уништењу партизана не

„пали" већ ни у оваквим крајевима где се први пут појављујемо. Зато није никакво чудо што нас је сељак примио као да је наша предстража и што су остали пристали да се изабере одбор, који ће у овом случају, а и убудуће, прибавити оно што се тражи за наше јединице. Одборници су сами одредили, према имовном стању појединаца, колико ће ко да дâ хране. Једнима су одређивали жито, другима кукуруз, трећима пасуљ, а неки су дали стоку.

Једино су нас молили да не улазимо у њихове куће, јер су муслимани, па би то изазвало забуну међу женама.

После извесног времена, на наше велико чуђење, почели су да пристижу сељаци са по два или три коња натоварена животним намирницама; други су терали стоку. Личило је све то на прави пијачни дан. Разговарали смо са њима, објашњавали им нашу борбу, убеђивали их и учили како да се одупиру окупатору. То велико и неочекивано расположење покварили су изненадни прасак ручне бомбе и рафали из машинке. Брзо смо сви скочили да заузмемо положај у правцу пуцњаве, а сељаци су за то време почели враћати кућама товаре хране и стоку, да их непријатељ не би ухватио како нас помажу. Настала је забуна. Неки су трчали и викали да иду усташе и Немци. Сви смо се скупили на једном месту, али нам је недостајао најпотребнији, водник Јањић, за кога нико није знао где је.

Када смо послали патролу да види шта је с њим, наишао је један омањи човек, у кожном капуту и качкету, и тражио партизанског команданта да с њим разговара. Рекао сам му да не може до команданта, јер је овај заузет важним пословима, али нека мени исприча оно што би рекао команданту. Тада ми је изложио да му је један омањи партизан одузео дуван и цигарете и да му је рекао како он као млад човек не би требало да у данима рата шверцује, него да се прихвати оружја и да се бори против окупатора. У међувремену му се учинило да у селу прилазе Немци, па је бацио бомбу и испалио рафал. Одмах сам се сетио да је тај млад човек наш Бране, и да је он изазвао сељака да шенлучи.

Пошто смо се споразумели са сељаком, похитали смо да задржимо оне који су хтели вратити својим кућама стоку и коње с товарима које су нама наменили. Једва смо то некако успели окупити и караван је опет почео да пристиже. Испратили су нас из села са 130 натоварених коња, са 20 грла рогате стоке и 250 оваца. Затим смо се успели уз планину Влашић и продужили према селу Пакљареву у коме се налазио штаб батаљона и Ракићева интендантура.

Јован ЖИВКОВИЋ

РАСТАНАК С БРИГАДОМ

Послије разговора с другом Плавим био сам љут и увријеђен. Ријечи су његове ударале као маљ:

— Око си изгубио, више пута си рањаван, мораш отићи из бригаде! Одлазиш у слободно Јајце. Бићеш код другова Тита и Марка.

Узалудно сам му објашњавао да сам научио нишанити и лијевим оком, да ми се не иде из бригаде, да је то за мене увреда и понижење. Остало је онако како је одлучено. Морам ићи.

Возом сам из Бугојна кренуо у Јајце и тамо се јавио другу Марку. Молио сам да ме врати у бригаду. Другарски разговор са њим умирио ме, али о повратку у бригаду није било ни говора. „Доста је за тебе", тако ми је рекао. И још: да ћу сада бити ту, са њима, треба да останем жив и да нешто научим овдје, у Јајцу, гдје има разних школа, партијских, официрских, техничких и других. Нека одаберем једну која ми одговара.

Није било друге, помирио сам се с одлуком и остао у Јајцу. Похађао сам три течаја, сва три завршио, и опет тражио да ме врате у бригаду. Без успјеха.

Једног дана су ми рекли да се хитно јавим другу Титу. Био је у радној бараци, код катакомби. Дочекао ме ведар и насмијан. Рече ми да сједнем, па онда поче — да сам мршав, голобрад, а он мислио да сам крупан, развијен.

— Зашто боље не једеш?

— Немам шта, друже Стари.

— Како немаш? . . . Дајте овом дјечаку да се наједе.

Одговорише однекуд да ће брзо ручак, и тако сам се нашао за столом с друговима Титом, Марком, Чича-Јанком и другима. Ручак је био „обилат“: ријетка каша без круха.

— Па зар овога да се наједем? — питао сам.

— Е, кад дођемо у Београд, онда ћемо се најести.

— Хвала лијепо.

— Чуо сам да си електричар, хоћеш ли да ми спроведеш освјетљење у овој бараци.

Брзо сам донио љествe и остали материјал и почео да радим. Када сам радио на храсту, попех се на љествe. Друг Тито је пришао и придржавао их.

Пошто сам завршио посао, сјели смо и разговарали као стари познаници, иако сам прије тога срио друга Тита само неколико пута.

Тај разговор с другом Титом — о ситуацији у нашој земљи и дотадашњим резултатима наше борбе и о предстојећем Другом засједању Авноја — остаће ми у сјећању као нешто што се не заборавља.

Било је то у октобру 1943. године.

Анте РАШТЕГОРАЦ

ПРИРЕДБА ЗА ВЕЋНИКЕ АВНОЈ-а

Према наређењу штаба бригаде, сви чланови бригадног хора повучени су средином новембра с положаја код Травника у Јајце ради припремања културно-уметничког програма за Друго заседање Авноја. Али после три дана дошло је наређење да се врате на положај сви осим оних који су били из нашег 4. батаљона, јер је требало да бригада за време заседања врши демонстративан напад на Травник и одврати пажњу непријатеља од Јајца. Тако је цео културно-уметнички програм пао на око тридесет чланова хора и драмске секције нашег и 3. батаљона, који се од раније налазио у Јајцу.

Батаљонски културно-просветни одбор, чији сам у то време био председник, одлучио је да у програм уврсти хорске песме „Хеј, Словени" и „Интернационалу", а да драмска секција припреми Нушићевог „Народног посланика" и фолклорне игре из Србије и Македоније.

У јеку припрема у посету нам је дошао Оскар Данон. Интересујући се за програм који треба да буде изведен у част Другог заседања Авноја, рекао ми је да наставимо припреме хора и фолклора, али да извођење Нушићеве комедије препустимо Казалишту народног ослобођења. Уједно је предложио да он сам припреми фолклор за сценско извођење, што смо радо прихватили, јер су наша искуства у том погледу била сасвим аматерска.

Увежбавање хора ишло је без већих тешкоћа, јер смо и раније иступали на такмичењима у бригади и на приредбама у градовима које смо ослобађали. Често се догађало да из околине града допиру последњи пуцњи, а ми одлажемо пушке и припремамо се за прославу у некој већој просторији, коју омладина свечано украшава ћилимима и цвећем.

Према првобитној одлуци, Друго заседање Авноја требало је да се одржи 26. новембра, али је касније померено за 29. То је нама добродошло, да бисмо што боље увежбали фолклор. Замисао Оскара Данона била је врло занимљива и за нас потпуно нова. Македонско оро изводила је наша фолклорна секција. Око ора стајали су загрљени чланови

нашег хора и Казалишта, наизменично друг и другарица. Они су певали песму „Сега се караме, сега се тепаме" и повијали се као класје зрелог жита. У саставу Казалишта била су добро позната имена: Љубиша Јовановић, Никола Херцигоња, Вјекослав Афрић, Јожа Рутић, Салко Репак, Никола Поповић и други.

Двадесет деветог новембра око 17 часова дошао је свечани тренутак. Наш хор је песмама „Хеј, Словени" и „Интернационалом" обележио почетак Другог заседања Авноја у згради Дома културе, у којој се данас налази музеј. Сутрадан, 30. новембра увече, изведена је централна приредба. Дворана је била препуна. У првом реду седели су друг Тито и остали руководиоци. На програму је био Нушићев „Народни посланик", затим наше фолклорне игре и ритмичке вежбе с пушком, које су изводили борци Крагујевачког батаљона. Делегати су топло поздравили све наше тачке. Оба дана свим члановима хора било је омогућено да присуствују овом историјском заседању, а ми већу награду за наш труд нисмо могли ни да зажелимо.

У сећању ми је остао један догађај који се одиграо на позорници приликом извођења ритмичких вежби које је припремио Љубиша Веселиновић. Вежбе су извођене с празним пушкама. Да не би дошло до несмотрености, па и несреће, вршен је појединачан преглед пре сваке пробе, па и на приредби. При самом наступу један борац је био заостао, утрчао је у последњем тренутку, зграбио прву пушку поред зида и стао у строј. У брзини је заборавио да преконтролише да ли је пушка испражњена.

У току ритмичких вежби требало је да извођачи у једном тренутку клекну и симболично пуцају један на другог. И када је тај тренутак дошао, зачуо се прави пуцањ. Метак је пробио плећку једног борца и забио се у таваницу изнад балкона у дну дворане. Нико није озбиљно схватио пуцањ, јер су сви мислили да је тако предвиђено. Рањени борац је успео, крајње се напрежући, да скоро незапажено напусти бину. Љубиша Веселиновић је само тренутно застао пренеражен, а затим нешто убрзаним ритмом наставио да броји такт, све док се вежба није завршила. Посланици су одушевљено тапшали и нико није приметио шта се догодило на позорници. Једино су Коча Поповић и Мијалко Тодоровић Плави, који су седели у првом реду, недалеко од друга Тита, устали и отишли иза позорнице да виде шта се десило. Највероватније, неко је од стражара, који је био на обезбеђењу испред зграде, после смене отишао иза позорнице и своју пуну пушку оставио поред оних — „позоришних".

Мика ХАРАВАН ШУЦА

КОМАНДИР МУЊАС

Батаљон је стигао на полазни положај. Распињу се брда и неугледне кућице Шујице. Снежне звездице трепере у децембарској ноћи. Студен надјачава. Вијугаве стазе су заметене. Разгранато дрвеће мирује. Борци тапкају, а под ногама им шкрипи.

Командир потрча. Пелерина га чини вишим и старијим.

— Разумем, друже команданте, биће извршено — допире ехо командировог гласа.

Шапат. Силуете се померају. Снег утања. Пахуљице се преплићу.

Устремљује се набујала снага. Сваки борац као да некуда жури, напето осматра, трља руке, поиграва . . . Погледи лутају по оградама и воћкама притиснутим снегом.

Водници и десетари 3. чете окупљени око командира Милана Муњаса.

— Имамо ли исти правац? — пита неко.

Муњас ћути. Дах магле избија из уста. Размишља. Затим се некако усправи, па тихо проговори:

— То баш хоћу да кажем, све је исто као и синоћ, само . . . ноћас их морамо отерати.

Неопажено, чете прилазе бункерима.

Ухваћена је и веза са деловима бригаде.

Командир Муњас распоређује борце. Верује десетарима, али је навикао да појединце додирне по рамену, да их нешто приупита или обавести.

— Ти ниси био бомбаш? Немој ни вечерас, има времена!

— Још пола сата је до поноћи. Почеће 18. децембар 1943. Можда је некада и теби припадала прекосутрашња слава — светац Никола?

Омладинац Мехо Церовац тек је прилегао у снег, врпољи се и тражи заклон.

— Чекај, Мехо, донећу ти камен, још не почиње.

Командир је са ограде отрпао снег. Осврнуо се. Тражио. Ухватио је неку масу обема рукама и донео. Треснуло је код Мехине главе. И отишло у снег.

Пре времена је запуцало на левом крилу. Не зна се са чије стране. Испред бораца су севнули меци, засветлеле ра-

кете. Месец се пробија и одлази. Видик и ведрина се губе. Људима је хладно по ногама и рукама. Пуцњи се проламају. Одзвања околина.

Пролетери назиру збијене куће. Око њих су утврђења, бункери. Нико не дахће. Свако размишља о исходу, о сукобу.

Командир Муњас рокира неке борце.

Цела чета се креће напред. Прелазе реку Шујицу. Неко се отклизну са балвана.

Сручише се пуцњи.

— Бомбаши, напред, бомбаши! — виче командир.

Немци и усташе се ускомешали, разбеснели. Подврискују, прете. Бију из машинки, митраљеза, бацача и топова. Забрундаше и тенкови.

Група бораца са командиром одлази. Бауљају кроз снег. Остаје траг. Остали заваравају противника и штите бомбаше, претходницу.

— Зашто командир опет креће? Он је потребан овде.

Борци ћуте и размишљају о командиру који хоће да реши и ову борбу.

Тај мирни, у почетку скоро незапажени осамнаестогодишњи партизан је израстао. Ретко се шали. Снебивао се да стави ознаке поручника на рукав. „Има заслужнијих, вештијих, бољих, ја ћу и без тога чинити све што могу".

Читав строј се помера за бомбашима. Нишане, пуцају и вичу:

— Јуриш, другови!

— Напред, Београђани!

Експлодирале су бомбе. Усправили се бомбаши. Викнуо је командир Муњас:

— За мном . . . Трећа . . . ураааа!

Улетео је у бункер.

Угледао мртве.

Заробио Немца.

Непријатељ се прегруписао и зауставио надирање. На реду су још јача утврђења.

Командир изнова распоређује борце. Упућује курире. Шаље заробљенике.

Цео батаљон надире, потискује противника.

Немци врше противнапад. Тенкисти појачавају гас на моторима. Маневришу на малом простору друма. Ватра не престаје.

— Погинуо је водник Пашко Чврљак.

— Рањен је командант Велебит.[1]

— Шуца и Фране Врцић су успели да са непријатељевих камиона скину и довуку неколико сандука муниције.

[1] Милан Антончић.

ОФИЦИРСКА ШКОЛА
ВРХОВНОГ ШТАБА
НАРОДНО-ОСЛОБОД. ВОЈСКЕ И ПАРТИЗ. ОДРЕДА
ЈУГОСЛАВИЈЕ

ДИПЛОМА

Милан Д. Шујас, поручник

СВРШИО ЈЕ први КУРС
ОФИЦИРСКЕ ШКОЛЕ ВРХОВНОГ ШТАБА
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ И ПАР-
ТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ У
19[illegible] ГОДИНИ СА врл. добрим
УСПЕХОМ.

БР. 27 ОД 20 октобра 1945 Г.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ

КОМАНДАНТ ШКОЛЕ
ЂУКОВНИК

ВРХОВНИ КОМАНДАНТ
НОВ И ПОЈ
МАРШАЛ ЈУГОСЛАВИЈЕ

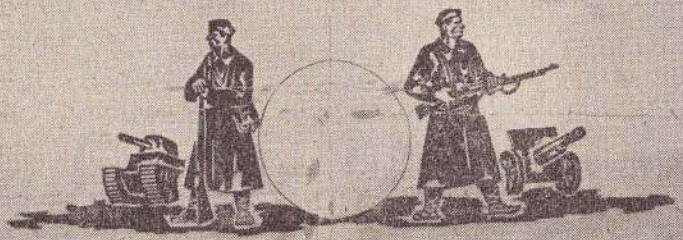

Факсимил дипломе официрске школе

Борци гледају на снег попрскан крвљу. И даље играју ваздухом снежни лептирићи, пахуљице и звездице.

Више није хладно. Само су некима ледене руке. Заноктице бриде, боле.

— Овога пута нисмо кадри да отерамо јаког противника? — шапуће болничарка.

— Зар не видите да нам пркосе са тенковима? Зар не видите да не желе живи напустити утврђења? А чиме ћемо до зоре побити Швабе и легионаре? Чиме? Реци, командире.

То је глас једног борца.

Остали ћуте, а мисле исто.

Командир Муњас пуца и осматра.

Комесар лежи крај њега и сећа се њиховог познанства. Непознати младић је наваљивао да уђе у 1. пролетерску, у Посавску чету, јер је његов Тамнавски батаљон остао у Србији.

— Хоћу, другови, са вама. Из истог смо краја, из истог одреда, шта да вам кажем о себи? Пролетер сам. Био сам трговачки помоћник, прочитао сам Џека Лондона, нешто Горког, члан сам синдиката и Скоја, место ми је...

Присећао се још нечега чиме би присутне могао одобровољити. Погледали су се и примили га. Брзо су се спријатељили. Сада су давнашњи познаници.

Стиже наређење за повлачење. У заштити остаје вод 3. чете. Командир креће да повуче извидницу с положаја.

Да ли долази свитање?

Ватра јењава.

Командир је стигао на доминирајући брежуљак. Изрешетане су гране зимзеленог дрвета. Мало ниже је целац. У њему стоји тројка, извидница. Чини му се да ће Немци побећи. Креће с бензинском флашом на тенкове. Прати га тројка. Он трчи. Прилази им изненада, одакле га нико не очекује.

Тенкови су престали да брује. Чује се жамор Немаца и усташа.

Муњас је одшрафио бомбу, куцнуо њоме о машинку и завитлао према тенку. Севнуо је и упаљач. Запалио је бензинску флашу. Букнуо је тенк. Муњас је хтео натраг.

Силуета на белом снегу је летела у цик-цак. Падала у снег, дизала се и настављала даље.

Меци су се забадали, гранате прескакале. Тројка га штитила. Још десет метара.

Зелене ракете.

Пао је у дубоки снег и пуцао из машинке. Долетела је нечујна граната и просула црну боју по белој чистини.

Притрчала је тројка. Било је касно. Командир је лежао на снегу. Стегли су га за још топле руке и почели убрзано

вући. Трећи борац је штитио одступницу и уназад ишао за мртвим командиром.

Борци 3. чете су повучени са положаја. Седе у снегу Погнутих глава чекају исход. Неке је захватио сан.

— Покрет.

— Брзо се пребацујте!

— Где је командир?

— Сачекаћемо га.

Сустигла је извидница, тужна тројка.

Борци чете су притрчали. Тискали су се око опруженог тела. Гледали су, не питајући ништа, један другога.

Болничарка Драгица се успињала и провиривала преко рамена Милорада Дрењанина.

— Зар је истина? . . .

Дрењанин јој омогући да приђе командиру. Коракнула је лагано, бојажљиво. Сагла се и брзо дохватила руку. Задржала ју је неколико секунди. Погнула се лицу, заклопила очи и тихо зајецала.

Чета је без помпе сахранила командира.

Рађао се нов ратни дан.

Колона је остављала Шујицу. Борци су корачали и ћутали. Неко је прозборио. Други је прихватио.

— Муњас нестаде из строја, а изгледало је, богаму, да ће увек бодрити уморне . . .

— Био је диван човек.

— Али и ћутљив, затворен у себе, нема широку душу да праште грехове, јер, вели, револуција не трпи грешке. А зар вам није изгледао помало суров и према себи? Одрицао се свега овоземаљског: ни пио, ни пушио, ни пикирао, ни . . .

— Престани ти што увек видиш само црно!

Људи разговарају. Разазнају се гласови, виде ликови. Нека их.

Још има времена до одређеног места.

— . . . Памтим, беше у лето прошле године када смо били ту негде код Ливна. Постројио се батаљон, а Миладин све надвисио, па ће онако командантски: „Доста је храбрих у овом Београдском, али су се највише истакли Жића Трнинић и Милан Муњас. У име врховног команданта друга Тита и штаба бригаде ја им честитам и предајем по златан сат на поклон". Сви се погледасмо и обрадовасмо. Муњас хтеде нешто да каже, али није успео изговорити ни једну реч, ваљда од узбуђења. Одмахнуо је руком, климнуо главом и сав запарен дотрчао у десетину. Прозборио је: „Па нисам ја баш најхрабрији, исти сам као и сви остали, зашто ме издвајају?" А сви му скоро углас рекоше: „Заслужио си, честитамо".

— Безброј је детаља који говоре о Муњасу као члану Скоја и Партије, о команднру, о човеку . . .

— Видео сам га како прелази међу првима Дрину, како скида цокулу и даје болесном другу, како плаче за погинулим борцем.

— Доста, престаните већ једном!

Одмор.

Београдски батаљон је застао на снежној висоравни. Около су раскошне планине.

Брује акорди неке песме . . .

Милосав БОЈИЋ

ПОЗДРАВИ ПОВОДОМ ДВОГОДИШЊИЦЕ ФОРМИРАЊА БРИГАДЕ

Славан је пут који сте ви прошли за ове двије године. Својом крвљу и животима најбољих бораца ваше бригаде у многобројним биткама у Србији, Санџаку, Црној Гори, Босни и Херцеговини и у Далмацији, ви сте ударили темеље једне нове, срећне Југославије. Ваша су дјела бесмртна, као што је бесмртна и ова величанствена борба свих народа Југославије, у којој се кује братство, слобода и равноправност народа наше напаћене земље.

(Друг Тито поводом двогодишњице формирања 1. пролетерске бригаде)

„Прва пролетерска бригада, чедо наше партије, пионир стварања Народноослободилачке војске, дјело нашег руководства и врховног команданта друга Тита, овјенчала се непролазном славом у току двије године тешких бојева с омрзнутим непријатељем. Постало је понос бити борац 1. пролетерске, јер она је понос читаве наше војске и нашег народа“.

(ЦК КПЈ поводом двогодишњице формирања 1. пролетерске бригаде).

БАШ КАО НАШИ БОРЦИ

Из ратног дневника „Батаљон Гарибалди“[1]

Гашењем свијетла, тачно у поноћ, растали смо се од старе године. Плотунском паљбом објављен је почетак нове, 1944. године. Италијани су запјевали „Гарибалдинци, нашој Италији ћемо се вратити са слободом . . .“, химну свог батаљона, а потом су почели познату пјесму „Аванти пополо“, коју су прихватили и остали другови из 13. и 1. пролетерске бригаде. Политички комесар 1. пролетерске, Душан Кораћ, одржао је краћи говор и честитао нам Нову годину.

Било је заиста весело на том заједничком дочеку Нове године у ослобођеном Турбету. Славили смо је с убјеђењем да ће нам донијети слободу, оно због чега се дало толико напора и драгоцјених жртава.

Марио Гатани, који је тих дана био кандидован за члана КПЈ, има разлога да ову Нову годину дуже памти. Било је то признање за његово држање у дотадашњим акцијама. И подстрек да издржи. Дирнут топлином која се у свему осјећала на том скупу пролетера и помало уозбиљен обавезама које преузима ступањем у редове оних који су организовали и повели ову бескомпромисну борбу против фашизма, и који су, ето, и према странцима испољили толико разумијевања и ширине, он ми је — умјесто ријечи

[1] У саставу 1. пролетерске бригаде борио се, као њен 5. батаљон, италијански добровољачки батаљон, „Гарибалди“, који је формиран средином септембра 1943.

Батаљон је учествовао у свим борбама које је бригада водила до ослобођења Београда. Од Београда до завршетка рата наставио је да се бори у саставу бригаде „Италија“, коју су сачињавали, сем „Гарибалдија“, батаљон „Матеоти“ и ослобођени италијански заробљеници.

захвалности на указаном повјерењу — испричао ове појединости о себи:

— Када сам прешао на страну партизана код Босанског Петровца, јануара 1942, нијесам много знао о партизанима и Партији. Сваким даном сам се све више убјеђивао у то да су партизани људи који несебично бране свој народ и своја права од фашистичких окупатора. Иначе, како би се могло разумјети њихово јединство и њихова снага... Ови ведри младићи су израз те снаге, а такође и доказ да таква војска мора побиједити!

Потом ми се примаче и настави, као да се извињава:

— Знаш, нијесам ја политички изграђен. Како сам и могао када ми нико ништа није објашњавао. Било је строго забрањено и кажњиво ако се код војника нађе било каква недозвољена литература. Једино се могла читати она фашистичка. Стога, имај у виду да ми треба много помоћи у томе да добијем што потпунију слику не само о партизанском покрету и вашој данашњој борби, већ и о комунизму уопште...

Батаљону су били потребни одговорни и свјесни људи. Марио је, ипак, осјећао да од њега, као и од осталих активиста, много штошта зависи. Активи по појединим четама, у којима су се налазили најборбенији и најпожртвованији борци, представљају значајан ослонац за окупљање у чврсту цјелину свих Италијана-антифашиста.

Закључили смо да се преко актива поведе борба за учвршћење дисциплине, да се организује живљи политички и културни рад. Политички комесар Магини је већ постигао добре резултате у својој чети. Има изгледа да и код осталих крене набоље.

Италијански другови, они на положају и они у селу — на одмору, били су задовољни првим дочеком Нове године под партизанском звијездом. Марио је имао највише разлога да се весели:

— Бити кандидован за члана Комунистичке партије, то је заиста доживљај. Најдражи новогодишњи поклон! — рекао ми је он.

Село Пулац, 4. јануар. На састанку руководилаца нашег батаљона сачинили смо план и редослед тема за политички рад:

1. Настанак, развитак и пропаст фашистичког друштвеног уређења уопште и посебно у Италији;

2. Кратак преглед развоја оружаног устанка у Југославији, стварање НОВ, народне власти и како је ријешено национално питање код нас;

3. Преглед антифашистичке борбе у Европи и у свијету, с нагласком на положај и задатке италијанских партизанских јединица које се данас боре у редовима НОВЈ за слободу Југославије, а уједно дају свој допринос рађању нове Италије;

4. Формирање, значај и улога пролетерских бригада;

5. Чиме се карактеришу односи и унутрашњи живот наших јединица за разлику од старе југословенске војске; какви су и какви морају бити односи наших бораца и народа;

6. О настанку, развоју и улози Црвене армије, и

7. КПЈ — организатор и руководилац оружане борбе против окупатора и домаћих издајника; њени ближи и даљи задаци.

Узете скупа, те теме за састав нашег батаљона сачињавају суштину политичког васпитања, оно најбитније у њему.

Образовали смо и културни одбор у батаљону.

Постављен је план рада и контроле у активу штаба батаљона. Контрола треба да се састоји у обилажењу положаја, патрола и стражарских мјеста, у провјеравању будности и борбене готовости, почев од стања оружја и муниције до здравственог стања и политичке припремљености војника. Полазећи од тога да се официри морају налазити на извјесном одстојању од војске, четне старјешине то не раде како треба. Дакле, ради „стицања и чувања ауторитета", како то поједини официри објашњавају, потребно је „удаљавање од војника". У том циљу неки од официра овако преносе мишљење самих војника: „Не осјећамо се добро кад официри спавају у истим просторијама с нама". Тиме желе да покажу како је то израз поштовања војника према старјешинама.

Тај некадашњи обичај за садашње услове није подесан, јер руководиоци треба да су увијек међу војницама: на положају и на маршу, у истим условима смјештаја и исхране. Међутим, они држе да би им то крњило ауторитет, да би то било неваспитно и штетно.

— Неправилно је и некорисно тако постављати ствари. Ми смо навикли и знамо да је тако боље! — каже један од њих.

— Не могу разумјети да војници због тога неће имати повјерење у нас, ако смо од њих одвојени! — додаје други.

— Није то питање довољно сазрело за решавање, — каже компромисно командант батаљона Иларе Монђиларди Монђи.

А управо у тој чињеници, да су старјешине у многочему одвојени од бораца, лежи један од разлога који објашњава зашто се не врши свестрана контрола, зашто се не

ужива већи ауторитет. Овако изоловани официри нијесу у стању да упознају право расположење својих људи, њихове потребе и квалитете, да запазе недостатке појединаца и колектива, и да се боре за њихово исправљање. Наши инструктори,[2] па и политички делегати и комесари, које су сами изабрали, обавезни су да буду међу својим борцима, да слушају што они мисле и желе, да их обилазе и да се брину о свему што им треба, да их политички васпитавају и бодре у тежим ситуацијама, на положајима, да живе с њима под потпуно истим условима.

У нашој 1. пролетерској, у којој владају односи другарства и повјерења, у којој је ауторитет руководилаца заиста велик, навикли смо на другачије односе — тамо нема никаквог одстојања. Да ли ће то и они усвојити?

Село Пулац, 7. јануар. Није се било ни разданило, а већ — узбуна. Непријатељ је, изгледа, направио испад на нашем сектору. За кратко вријеме све се нашло на положају. Снажна митраљеска ватра дала нам је повода да претпоставимо да је непријатељ изненадио наше војнике, да се борба води на блиском одстојању.

Вијести са положаја унијеле су живот међу нама. Десетак курира, један за другим, пристизали су отуда. Има и таквих који су се тог задатка — повезивања с командом батаљона — самоиницијативно прихватили. Чак се готово читав вод бораца, заједно с политичким делегатом Маријаном, пребацио с положаја у село. Командант Монђи је због тога љут и све такве оправдано упућује натраг.

С положаја, одакле се прегледно може пратити што се збива на бојишту, бију три тешке бреде. Свануло је. И, убрзо, окршај је приведен крају. Наши су успјели да одбаце непријатеља уз садејство дијелова 4. батаљона наше бригаде и 13. хрватске, која се налази лијево од нас.

Тешке бреде туку кратким рафалима непријатеља који се по групицама повлачи ка Травнику. Да би се лакше извукли Њемци туку наше положаје јаком митраљеском ватром и артиљеријом. Наредили смо да нишанџије на бредама штеде муницију; даљина је преко два километра; уз то — исход борбе је већ ријешен у нашу корист.

Ефикасна ватра с нашег лијевог крила олакшала је извршење задатка 1. чети батаљона „Гарибалди" у селу Злокићима. Њемци су, међутим, уз подршку артиљерије, покушали да противнападом побољшају свој положај, па су на сектору 13. бригаде оријентисали јаче снаге. Тамо се развијала жестока борба. Убрзо смо добили обавјештења

---

[2] Борци из 1. бригаде — по један у чети — чији је задатак био да пренесу своја искуства на италијанске другове.

да су их хрватски пролетери сачекали на врло блиском одстојању, пропустили их да се увуку међу двије чете, па их онда засули бомбама и митраљеским рафалима.

Непријатељ је данашњи „излет" добро платио: заплијењено је неколико сандука муниције и резервних цијеви за шарце; на нашем сектору је остало шест мртвих Њемаца, на лијевом крилу много више.

Прва чета је у овој акцији имала два мртва војника: Дел' алма Онофриа и још једног, који је такође био на стражи, чије име не знам. Иначе, могла је много горе проћи, јер су Њемци имали бијеле мантиле, па су се по снијегу неопажено привукли до стражара Онофриа и заклали га. Тако су успјели да уђу у село . . . Отворили су снажну ватру на другог стражара . . . Само најприсебнији су одговорили бацањем бомби и пушчаном ватром. Неки су се повукли. Кад смо се средили и заузели положај, Њемци су платили своју дрскост.

Село Пулац, 8. јануар. Дан пријатан, као да је прољеће. Авиони бомбардују наше положаје. Њемци желе било какву одмазду за јучерашњи неуспјех. Тринаеста хрватска бригада, која се налази на нашем лијевом крилу, нанијела им је осјетне губитке.

Јуче је борац Онофрио платио главом своју неопрезност на стражарском мјесту. Зато командир 2. чете говори о томе како треба вршити стражарску дужност. Тему је поткријепио искуствима јучерашње акције. Иначе, састав ове чете је занимљив: све су то сами специјалисти на аутоматским оруђима. Није ни чудно. Добар дио њих се по пет-шест година налази „под оружјем", далеко од куће и породице. Доста је рата — провејава у њиховим мислима и изјавама. Вратити се кући, починути и прихватити се домаћих послова — то је интимна жеља извјесног броја бораца. Али, има и оних који су свјесни улоге и задатака батаљона „Гарибалди". Они су бројнији, из дана у дан њих је све више.

Добили смо наређење да појачамо положај у селу Злокићима са још једном четом, јер је 4. батаљон наше бригаде упућен у село Овчарево. Борба која се чује увјерава нас у то да је непријатељ предузео шире офанзивне операције. Уз садејство авијације, Њемци наступају с разних страна. У кањону Угра воде се оштре борбе. На подручју Корићани — Витовље потиснути су наш 2. батаљон и 5. козарска бригада . . . Према обавјештењима из Травника, Њемци припремају напад на наше положаје у циљу пробијања ка Турбету. За сваки случај: наш правац повлачења је — Влашић-планина.

Село Мељине, 10. јануар. Напорна ноћ марша, дуга као

вјечност. Ноћас смо се извукли из тешке ситуације. Била је то врло значајна проба батаљона као јединице, сваког појединца као борца. Само марш Купрес—Бањци у децембру прошле године може да се упореди по тешкоћама са синоћним.

До доласка на концентрацијску просторију владала је извјесна забринутост због новостворене ситуације. Међутим, када смо се улили међу остале јединице наше и 13. бригаде, када смо угледали безбројне ватрице у оној удолини у којој се дивизија окупљала, када смо угледали онолики број људи, настао је одједном преокрет у позитивном смислу. Снага збијене бригаде, снага дивизије чије су се јединице окупљале на релативно узаном простору дјеловала је окрепљујуће. Онај пригушени жубор, смијех и врева, у чему је провејавало оптимистичко расположење, пренијело се и на наше борце. Дотад уморна и малаксала колона је оживјела. Заграктали су, чак бучније него што се смјело. Мимоилазили смо разне чете, колоне коња натоварених тешким оружјима и муницијом. Самопоуздање је расло . . .

— Здраво, Италијани, здраво „Гарибалди"! — чуло се са разних страна.

Припреме за покрет извршене су брижљиво и брзо. Около се пушкарало, али на то нико није обраћао пажњу.

Колона се пела из дубодолине, падином благог нагиба, споро и без шума. Кривудава, клизава пртина. У почетку се застајкивало, потом су се јединице развиле у три колоне. Десно и лијево од нас пратимо њихово пењање. С нашом, средњом, иду штабови, болнице, позадинске установе.

Одједном, оштар судар наших предњих одјељења с непријатељем разбио је поспаност. Митраљески двобој је убрзао темпо марша. Зашли смо у шуме. Дубок снијег. Веза се прекида и с муком успоставља. Поједини војници су заостали, иако је марш, тако рећи, тек почео. Нико их не може покренути, желе да почину, па што год било.

Свитање. Унаоколо шуме. Гдјегдје се назиру куће. Испред нас угажена пртина. Колона је негдје прекинута, ко зна када. Сад смо приморани да се сналазимо како знамо. Непријатељ, скривен на оближњем шумовитом ћувитку, контролише откривени дио путање и туче колону. Претрчавамо, заобилазимо откривено мјесто. Упућујемо дијелове батаљона да ликвидирају митраљеско гнијездо непријатеља.

Пут преко висоравни и брежуљака. Пролазимо кроз засеоке, чежњиво посматрамо разбацане ониске куће. Излажење из колоне, заостајање и свраћање у куће строго је забрањено. Ближимо се челу бригаде. Тамо се, код мјеста Мељићи, води оштра борба с непријатељем који се не да тако лако, иако је опкољен.

Село Милићи, 14. јануар. Према наређењу штаба бригаде упутили смо у Крагујевачки батаљон једну чету од 50 бораца. Друг Јово Пејковић је отишао с њима, а ми смо на састанку политичких инструктора пришли анализи стања у батаљону . . .

Сунце и снијег. У непосредној близини штаба — читава черга: десетак ватрица, а на њима порције с коњским месом. Одакле им коњ? Узалуд наређења. Позвао сам капелана Дон Ћезара, који се налазио десетак метара далеко, да ми помогне у критиковању преступника. Није се ни помакао, ни ријечи није прозборио. Командант Монђи очитао им је лекцију, узео њихова имена и запријетио им казном.

Увече, састанак штаба батаљона.

Замолио сам Дон Ћезара да нам објасни зашто данас није интервенисао и помагао у критици бораца који не поштују наређења и не воде рачуна о свом угледу.

— Није то моја мисија! — одговорио је он.

— А каква је ваша мисија у батаљону? — упитао сам.

— О својој мисији никоме не полажем рачуна. Ја имам своје дужности које савјесно обављам. Ви радите ваш посао, у то не улазим.

— Али, ви сте, капелане, као официр и припадник овог батаљона, као Италијан, дужни да подржите команду у борби против свега што крњи људско достојанство и углед батаљона. Зар оне појаве нијесу противне и вјерским прописима, по којима се крађа квалификује као гријех? Није то ствар само политике и политичких комесара. Ваш став може да се протумачи као подршка преступницима. Што ви остали мислите?

У полумрачној собици — тишина, мешкољење и полугласно одобравање мојих замјерки капелану.

— То су ситни свакодневни догађаји који нијесу директно повезани с оним што он ради. Могао је, можда, послије свега што се одиграло, дати оној групици извјесне савјете . . . Не може он бити комесар. То би било у супротности с његовим позивом, — примијетио је један од оних који су били наклоњени капелану, вјероватно из религиозних побуда.

— Јасно је све, чему даље дискусије! — рекао је командант.

Тако се мисија Дон Ћезара укршта с настојањима најбољих бораца батаљона да својом борбом и држањем оставе што љепше трагове у нашој земљи, да што часније изврше постављене задатке.

15. јануар. На оближњем брежуљку борци 3. чете сједе у групицама. Прозебли дремуцкају и чекају на објед. Ћаскају понајвише о храни. Међутим, све већи број појединаца

стојички подноси свакодневне тешкоће. Они су издржљивији и ведрији, јер су свјеснији, духовно јачи од осталих. Један од њих каже чак да треба предузети офанзиву, да би се пошло напријед! Како то освјежавајуће дјелује у атмосфери потпуног гунђања и носталгије.

Искуство које су досада стекли, посебно код нас, омогућава им да створе извјесне закључке и постану свјесни циљева за које се ваља борити — данас овдје, а сјутра код својих кућа. Утолико је улога активиста у нашем батаљону значајнија. С правом друг Мота упозорава:

— Активисти су овдје готово тајанствени и закулисни. А то није добро. Неки од њих нијесу чак довољно примјерни и њихова активност се не опажа. Може се рећи да се такви готово по ничему не издвајају од масе бораца.

16. јануар. Маршујемо са Крагујевачким батаљоном. Задатак: прикупити податке о непријатељском гарнизону у Јајцу и обезбиједити се с те стране.

— Довиђења у слободи! — рекли смо нашем домаћину Крсти.

— Срећан вам пут! — одговорио је он. — Да се живи и здрави вратите кућама!

На челу колоне ишао је голуждрави малишан. Једва да је имао 15 година. Повео нас је пријечцем, доста слабом пртином.

— Пази, мали, да нас не заведеш!

— Како бих то могао! Ви сте моји људи. Никог немам до вас, немам ни оца ни мајке. Једва сам успио да се Нијемцима ишчупам из руку и спасем живот...

Опет смо прошли кроз Мељиће. Згариште се још диме, а задах пањевине надалеко се осјећа. Блатњава стрма стаза до ријеке Угра. Послије напорног спуштања, дошло је још напорније пењање из дубодолине до врхова висоравни које треба досећи. Кривудава путања. Окомиту страну било је мучно савладати. Кугличасте пахуљице снијега расхлађују ознојена лица. Колона се отегла, неколико стотина метара живог ланца, који се тромо креће напријед. Сваки корак представља напрезање. Па опет, број заосталих је незнатан. Ипак, и они се придижу и настављају марш. Зачеље колоне се сређује. Стотинак метара испред чела колоне застао сам и посматрам: онуда ће им бити тешко, престрмо је и клизаво. Али, гле: падају и дижу се. Веза се одржава... Напосљетку, и та препона је савладана — „Гарибалди" ће ипак стићи!

Село Лендићи, 17. јануар. Одржавамо састанак у присуству Мирка Јовановића, замјеника комесара бригаде.

— Направили смо осјетан напредак у поређењу са ранијим стањем у батаљону, — рекао је командант Монђи. —

Али то још није довољно. Прије свега, морамо учврстити дисциплину. Ако старешине нијесу на свом мјесту, не може се говорити о дисциплини код војника. Стога, почећемо од дисциплине. Пођимо од најнижих руководећих органа, од десетара, који у свим војскама представљају основу реда и чврстине. Ако су они примјерни, онда ће стање бити задовољавајуће. То исто важи за воднике и командире. Ето, у чему је главни проблем. Ја, као командант, не бих хтио да мој батаљон буде мезимче, вазелина, батаљон-инвалид. Један од услова за подизање морала и снажење батаљона јесте додјељивање задатака...

— Шта си конкретно предузео да се створи нов кадар, да се пронађу они најбољи и поставе на руководеће положаје? — упитао га је Мирко.

— Командир 1. чете је болестан — чета је болесна, — одговорио је Монђи. — Он својим држањем штетно утиче на све остале. Зато га треба смијенити! У 2. чети нијесу сређени односи између командира и комесара, те у том смислу треба интервенисати. Стање у 3. чети је задовољавајуће. Осим тога, примјећујем да су политички комесари исувише подређени командирима, неактивни су и без иницијативе. Не постоји сарадња међу њима, па се и не може говорити о команди чете као јединственом руководећем тијелу. Кратко речено, не оправдавамо сасвим повјерење које бригада има у нас.

Развила се дискусија о томе кога да одредимо за командире чета. Сагласили смо се да Марас дође у 1. а Мота у 2. чету. Критикован је рад замјеника комесара батаљона.

У наставку дискусије говорио је и замјеник комесара бригаде. Он је рекао да сам састанак показује својом живошћу и садржајем да је батаљон у полету, да у њему има снага које треба што боље упознати и организовати. Наглашавајући да је основно и најважније да се батаљон оспособи за борбу, замјеник комесара је истакао да то нису само жеље и наде, већ да су ту и стварне могућности. Стога највећу пажњу треба посветити кадровима, јер од њих све зависи. А баш ту су се испољиле слабости батаљона. Зато, по његовом мишљењу, треба смијенити сваког који се покаже неваљао или неспособан. Једноставно, треба људе испробати, треба им пружити могућност да покажу шта могу и колико вриједе.

Говорећи о раду и задацима актива, друг Јовановић је рекао да је њихово оживљавање хитан и важан задатак. С њима и преко њих ваља наглашавати потребу личне одговорности и самоиницијативе.

На крају, замјеник комесара је упозорио да се редовно врши анализа протеклих акција, да се на властитим иску-

ствима уче и подижу људи појединачно и батаљон као цјелина.

Село Булићи, 18. јануар. Седам Италијана који су се недавно предали у овом селу, били су мучени и, на крају, стријељани од стране италијанских фашиста, који се налазе у њемачким јединицама.

— Предати се непријатељу, како су били глупи! — коментаришу другови.

— Били су постројени... Италијански официр, одједном у неком бијелом мантилу, са перушком на капи, претходно их је псовао, потом тукао и, најзад, поубијао.

— Осветићемо их, осветићемо их... — понављао је Монђи снажним гласом.

Од села Лендића до села Булића Марио и Лонго су сами носили троножац од бреде. Нико им није помагао. Лонго је примјеран у сваком погледу; по свом понашању и свакодневном залагању припада најбољима у батаљону. Види се да му је на срцу ствар за коју се боримо, да се искрено предао борби коју водимо. Зато није без разлога што је међу првима ставио црвену петокраку на своју капу.

Положај изнад Јајца, 19. јануар. Задатак: вршити обезбјеђење од правца Мркоњић-Града.

Батаљон се смјестио у радничком насељу вароши.

Послије разговора са фабричким радницима, људима већином старијих година, у команду наше чете пристизале су њихове жене са хљебом и пуром, са скромним завежљајима хране.

— Хвала богу кад сте опет стигли!

— Све ћемо учинити за вас, — говорио нам је предсједник одбора, муслиман из Царевог Поља.

Скоро све што су нам донијели морали су купити за новац. Сиромашни али честити радници! Другови Италијани су то запазили и живо коментарисали о овом гесту гостопримства и љубави.

Марас је својим војницима више пута указивао на потребу коректног држања према народу у свим приликама. Сад је искористио тренутак да то поново нагласи и поткријепи конкретним примјером.

Обавјештени смо да ће 2. црногорски батаљон и дивизијска болница још вечерас стићи у село Барево, а сјутра силазе к нама.

Јован ВУЈОШЕВИЋ

ЗАМОР

Учинило ми се да сам тек легао, кад је неко викнуо:

— Покрет, дижи се!

Нека ме рука продрмала:

— Водниче, пожури!

Отворио сам једно око, као да се скањујем.

Изгледа да је ствар била хитна. У кухињици у којој сам спавао с још неколико другова осећала се ужурбаност. Лампа, којој је ноћу фитиљ са пламеном био заврнут, горела је пуним сјајем. Устао сам. Свест се враћала. Јуче нам је било речено да ћемо пре зоре поћи у напад. Настојао сам да пожурим. Моје гаће, које сам синоћ пре легања опрао, висиле су на конопцу чини се исто толико мокре као што су биле и кад сам их обесио. Нису се могле обући. Набио сам на главу мој понос — нову капу партизанку, а гаће сам стрпао у џеп од шињела.

Била је ноћ. Свежа, новембарска, без месечине. Батаљон је журио да се дочепа подножја брда, да би оданде подишао непријатељу који се утврдио на брдима изнад Турбета. Уз пут сам слушао одломке разговора. Према њему, један батаљон неке крајишке бригаде треба да нападне непријатеља с друге стране.

— Ближи се 1944. година, Хаџика, — говорио сам једноме од бораца који се нашао крај мене и с којим сам увек радо причао — а ми смо још у Босни.

— Босна је добра. — Хаџика је говорио полако и мало отегнуто. — Сва је она добра. Сиромашна је, па ипак нас храни.

Уздахнуо сам. Хаџикине речи подсетиле су ме на то да сам опет пошао на марш без парчета хлеба у џепу, иако сам се зарекао да без њега више нећу ни корака направити. Тешко је уздржати се па не појести оно парче хлеба што га добијеш уз оброк, ако га уопште добијеш.

— Знаш, Докторе, — наставио је — ништа ми не би било тешко, ни глад, ни вашке, ни борбе, али толики маршеви убијају. Осећам да не могу више. Није то да не могу

да крећем ноге, али ми је тако мрско да свакодневно прелазим та безбројна брда, у таквој журби, да ћу, мислим, престати да тражим заклон као што разуман војник ради. Такво ми је расположење да бих желео да ме погоди.

Погледао сам га са стране. Висока силуета, кошчат, дугачка корака. Тешко је с њим упоредо ићи. А сад, гле, тешки му маршеви! Лица му нисам видео, али знам га добро. То је лице мирно, не показује унутрашња превирања, лице човека који уме да поднесе и најтеже. Ретко се смеје Хаџика, али се никад није ни потужио. Добар је борац. Мора да је те наше маршеве страшно осетио. Можда мисли и на кућу? Не смем у то да дирнем, могло би бити још горе. Ни нама осталима није баш лако. Коме није дозлогрдило то вечито путовање и то увек — хитно, хитно. Зар и ми нисмо толико пута зажелели што нисмо нека територијална јединица, бар за краће време, да одморимо ноге, да напросто заборавимо те увек напорне маршеве од педесет или више километара у двадесет четири часа? Но зашто да то баш сада избије код Хаџике? Та он је дошао раније од мене. Прегрмео је пету офанзиву. Ја сам дошао тек почетком септембра и нисам прошао оне страхоте, али по причању другова морам да закључим да је сад, и поред свих напора, недовољне исхране и слабих хигијенских услова, још добро у поређењу с оним паклом пете офанзиве, према оној глади и оним напорима. Требало би да је и Хаџика осетио то релативно олакшање. А ни рат неће, ваљда, вечно трајати. Па онда, ни од кога другога нисам још чуо да му је маршевање тако дојадило да му се више не живи. Псујемо покаткад. То је некако нормално. Али желети смрт? Баш напротив. Замишљам у себи лица мојих другова. Углавном су то лица из којих избија ведрина и жеља за животом. Нема ту много филозофирања, нема увлачења у себе, нема изгубљености. Душе су као на тањиру. Разумљиво је што су та лица понекад смрачена због ишчекивања догађаја или због напора, но како мало треба да се она развуку у осмех.

— Хаџика, — полако сам почео — рат мора да је близу завршетку.

Нисам у то баш био сигуран, али чинило ми се да ситуација захтева да се дâ подршка другу.

— Италија је капитулирала. Немачка се сама неће моћи дуго одржати. Ми ћемо још мало да кројимо по Босни, па ће и рат престати. Зар нећемо да дочекамо тај час? Ја сам, на пример, увек мислио да морам дочекати да видим да смо истерали Немце из наше земље, да су Немци побеђени, па онда ми је свеједно макар и погинуо у том часу. А замисли, Хаџика, после рата, па нема пењања. Нећемо да ходамо ни корака више него што је најпотребније. Ја ћу се

преселити у неку кућу која је најближа пијаци и само сиђем и бирам. Испред мене на столу за којим седим има увек да стоји цео хлеб, и то од белог брашна. Знаћу да себи уредим живот. Смислио сам већ јеловник за годину дана унапред. И веруј ми да пуре нећу јести најмање педесет година.

Надао сам се и желео да се Хаџика тим мојим пола шаљивим, пола озбиљним разговором разведри и одагна црне мисли.

Били смо већ на полазном положају. Распоред нас је раставио.

Борба је трајала неколико сати. Покушавали смо да освојимо брда која је непријатељ држао. Нисмо успевали. Разлика у положају и ватреној моћи била је засада превелика. Ни наша уобичајена лукавства нису успевала. По оном, наиме, што смо викали и дозивали, требало је да изгледа као да нас има бар пет пута више него што нас је било.

Ноћ се још држала, али је поприште борбе било осветљено, да би и новине могао да читаш. Ракете разних боја и непрестане експлозије ручних бомби начиниле су од ноћи чаробну, иако страховиту слику.

Дан је већ одавно свануо. Жестина борбе је с наше стране нешто попустила. Јединице су вршиле рокаду. Непријатељ се на крају повукао, угрожен од јединица које су му прилазиле с друге стране.

Било нас је неколико рањених. Мене је метак очешао по глави. Мој поњос, нова капа партизанка, имала је две рупе. Али нисам је оставио. Било је тада још неколико рањених из наше чете. Међу њима и Хаџика, који је рањен у главу од гелера ручне бомбе. Једва сам извукао из џепа шињела моје опране мокре гаће. Послужиле су ми уместо завоја, до доласка на превијалиште, где нам је другарица Дуња ставила прави завој.

Некако нисмо у исто време долазили на превијалиште. Хаџику више нисам видео. Знам да је остао жив и данас је, ваљда у свом Бродареву, одакле је и пошао да туче непријатеља. Хоћу да верујем да су га црне мисли биле напустиле и да је оно што га је ухватило било само часовито нерасположење. Не би се то иначе ни слагало с Хаџикиним увек мушким држањем.

Др Павле ЛЕВКОВИЋ ДОКТОР

ИЗМЕЂУ ДВЕ ВАТРЕ

Зима. Прва половина јануара 1944. године. Краљевачки батаљон био је на положају између засеока Брда и брда Овчине у селу Витовљу. Скоро цело време падао је густ снег. Група бораца је радосно гледала у крупне беле пахуљице како у облику звездица падају и топе се на длану. Иако сви нису били добро обучени, борци ипак нису осећали хладноћу. Неки су гласно разговарала о свом детињству — игри по снегу, Снешку и сличним враголијама и радостима које снег доноси.

Разговор је прекинуо стражар викнувши да неко од бораца позове командира чете — јер је приметио непријатељеву колону. Сви борци су за тили час били спремни за борбу. Сачекали смо да немачка колона дође до средине, а онда смо осули паклену ватру по колони која се полако кретала по дубоком снегу. Немци су били изненађени. Нисмо им дали ни да се развију за борбу. Био је то батаљон 1. брдске дивизије. Одлучна борба завршила се за пола сата. Распршили смо непријатељеву колону на све стране. Имао је близу 50 мртвих и рањених. Ту и тамо лежали су немачки рањеници који нису успели да се извуку. И ми смо имали неколико рањених, а погинули су политички делегат Војче Андрејевић и борац Марко Топић. Истог дана смо их сахранили.

После борбе чете су размештене по кућама да се одморе до ноћи, јер се сваког часа могао очекивати покрет.

Запленили смо нешто оружја, муниције, санитетског материјала и скоро целу батаљонску комору. Заробили смо десетак Немаца. Међу њима је био и један капетан. Под утиском пораза рекао је друговима у штабу батаљона да је прошао сва европска ратишта и да је његова јединица нај-

дубље продрла у Совјетски савез, да су поболи заставу на врх Кавказа, али да им још нико није направио такав дар-мар.

Спуштао се мрак.

Управо смо се одмарали, кад у кућицу нашег домаћина уђе једна старица и рече командиру да се у њеној колибици, недалеко одатле, налази један тешко рањен младић, из села. Не чекајући наређење командира, рекох му да ћу поћи са старицом. Пограбих своју торбицу с материјалом и кренух журно кроз мрак. Старица је тапкала за мном и говорила:

— Бог ти помогао дете, како си храбра.

Нисам се обазирала на њене речи. За час смо стигли до колибе, која се налазила у самој шумици. Ступивши унутра, угледах младог човека пруженог по земљаном поду. Био је рањен у стомак и ногу. Превила сам га и посаветовала старицу како да га чува. У ствари, био је то старичин унук, кога су Немци употребили тога дана за водича.

Разговарајући са старицом, чула сам неко кретање по тавану њене кућице. Упитах баку кога има на тавану. Она ми мирно одговори да нема никога. Међутим, мене је тај шум узнемирио па сам и даље опрезно слушала, настављајући разговор са старицом. Убрзо чух поново ход. Било ми је јасно да некога има на тавану, али да старица неће или не сме да каже. Скочила сам до врата и за тренутак стала запањена. Двојица Немаца спуштали су се низ мале мердевине с друге стране кућице и гласно разговарали. Брзо сам потрчала утабаном стазом према батаљону — претрнула од страха да им жива не паднем у руке. У једном тренутку кад сам се зарила у дубок снег крај пута, притајила сам се и чула како Немци још увек разговарају испред кућице. Лежала сам тако неколико минута, и кад више нисам чула разговор, полако сам се дигла и опет појурила стазом према чети. Обузео ме је страшан осећај усамљености. Тек тада сам се покајала што нисам послушала командира и прихватила његов предлог да пође неко од другова са мном.

Кад сам стигла на пола пута, приметих да ми неко иде у сусрет. Не размишљајући много, поново скочих у дубок снег, али сада јасно чух глас човека — домаћина у чијој је кући била смештена моја чета. Он ме је дозивао да пожурим у чету. Сва смрзнута, довукла сам се до њега. Он ми рече да га је командир послао по мене јер је чета добила наређење за покрет.

У чети сам одмах испричала командиру, а затим и штабу батаљона како сам прошла превијајући младића. Батаљон је имао покрет у друго село, удаљено свега око пола сата. Те вечери нису могли да предузму ништа али им

је јасно било да се уствари ради о распршеним остацима јединице коју смо тога дана поразили.

Сутрадан ујутро командир је послао десетара Марина да с десетином претражи тај делић шуме и ликвидира Немце ако још буду у колибици или негде около. Марин је, као и увек, весело пошао на задатак. Десетина се привукла кућици и опколила је. Владала је мртва тишина. Десетар је изненадно упао у кућу, затекао Немце на тавану са митраљезом завијене у ћебад. Нису га приметили док се није појавио. Зграбио је њиховог шарца и запуцао. Један Немац се свалио погођен, а други је почео да пуца и бацио бомбу. Десетар је морао да се повуче.

Десетина се распоредила према кући и одговорила ватром. Почела је борба. Наједаред су се из шуме појавили и други Немци и то иза леђа десетине. Били су растурени по шуми па им је пуцњава помогла да се прикупе. Нашли смо се између две ватре. Развила се жестока борба. Пала су још два Немца, али је био рањен и наш митраљезац. Затим је погинуо и Марин Нинчевић, наш увек насмејани десетар. Остали другови су тада са срцбом јуришали на Немце и сломили њихов отпор.

Наша десетина се вратила у батаљон носећи свог рањеног друга и мртвог десетара. Ма да смо били задовољни победом било нам је у срцима веома тешко због изгубљеног друга.

Зора КРЦУНОВИЋ ВУЧИЋ

ВРАЋЕНО ПОВЕРЕЊЕ

Јануар 1944. године. Чета обезбеђује штаб бригаде који се сместио на Петровом пољу. Тек смо изашли из борби које су вођене по дубоком снегу и јакој хладноћи. Колико ли ћемо времена остати на обезбеђењу? Неколико дана овако, не би било наодмет. Снег, хладноћа и нередовна исхрана исцрпљују као и маршеви, по којима је 1. пролетерска позната, а овде је — као у гнездашцу. Топла кућица, два сигурна оброка у дану, мало стражарења и патролирања, и то је све. Могло би се тако живети и сто година. Наће се и прилика да се запуши, да се запали „цигар дувана"! Одем ја тако у кућу у којој је смештен штаб, као бајаги да видим да ли је све у реду, навирим у собу па ако је интендант ту, падне и мало дувана.

Као споредну дужност обављамо неку врсту стражарске службе. Дат нам је на чување неки усташа, којег у штабу повремено саслушавају. У кући где га држимо увек нас има неколицина.

Изненађење ме је дочекало једнога дана када смо се враћали с ручка. У кући смо били оставили десетара да чува затвореника. Затекао сам га бледог као снег. Затвореника нигде.

— Друже командире, — промуца десетар — објаснићу све.

Загорчио ми је тада све пријатности које сам имао на овом одмору. Осећао сам како се језим, ни речи да смогнем.

— Било је хладно, а дрва више није било. Изашао сам часком по дрва. Ко би и помислио да ће онај, везан, да бежи. Али када сам се вратио, није га више било.

Заћутао је, гледајући нас редом.

— И ти си ми неки војник, борац — промукло ми је изашло из грла. Помислио сам на срамоту, на погледе којима ће ме другови у штабу мерити кад им будем подносио рапорт о бекству затвореника.

— Кад се то десило? — повикао сам, сетивши се да бисмо га можда још могли ухватити, јер везан није могао далеко отићи.

Нисам ни сачекао одговор. Појурили смо напоље. Траг опанака водио је према дубокој јарузи. Сјурили смо се доле и успели се на другу страну, али одбеглог нисмо видели, иако је поглед допирао далеко. Трагова више није било. Напустили смо гоњење.

Пресео ми је одмор, и топлина, и редовни оброк, и лежање. И где да ми се то догоди кад сам већ стекао и неко поверење. Баш сам ти ја неки озбиљан војник! Јадна ти мајка, леп си ми ти командир — врзмало ми се по глави. Али неће то тако и остати. Јест да је побегао, али му је кућа на пет сати хода одавде. Сазнао сам то од другова у штабу, кад сам им јавио шта се десило.

Прошло је било од тада десет дана. У поноћ смо кренули. Повео сам две десетине. Пред освит нас је водич довео до близу куће одбеглог усташе. Кућа је била у пола брда, које се од нас дизало у оштром нагибу. Једну сам десетину послао да обиђе кућу и да с врха брда, чим сване, пође правцем према кући. С другом сам остао ја, у заседи.

Свануло је. Нисам могао видети кад је десетина пришла кући, но наједном смо угледали човека како јури низбрдо, као махнит. Разређена врста десетине изашла је иза стабала с пушком на готовс. Човек нас је угледао тек кад је био на двадесетак метара од нас. Зауставивши се, направио је кретњу као да ће полетети у страну, али је одустао. Полако нам је пришао.

И сад се смејем кад се сетим шта ми је тог часа пало на памет да му запевам. Део једног шлагера, који је био познат пре рата, а чије су речи почињале: „Ти си моја Грета Гарбо, ти си за ме цео свет!“

Др Павле ЛЕВКОВИЋ ДОКТОР

ШТАБУ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ*

У последњим борбама које је водила наша бригада борбеност, хероизам и пожртвовање које су показали наши борци су такви да их се не би могло у две речи приказати.

По мом мишљењу, управо нашој констатацији, борбени ниво и масовни хероизам бригаде сада су бољи него икада, а у најмању руку једнак је ономе када је бригада пре годину и по дана била у пуном напону. Тај масовни хероизам је заиста масован, да просто не бих могао да издвојим појединце који су се истакли, и похваљивати њих значило би грех према осталима. Да су сви имали пушкомитраљезе, сваки од њих би убио и више непријатељских војника.

На конференцији командног кадра 1. батаљона констатовано је да у батаљону није било ни једног јединог борца који није извршио постављени задатак. „Они који су послати у патроле или за везу у потпуности су извршили своје задатке. Они који су на положајима морали доставити храну четама довијали су се кроз кишу куршума и стизали су са храном на положаје" — то су били извештаји командира и комесара 1. батаљона.

Остали батаљони не заостају за горњим примерима, али сви нису могли доћи до изражаја. Заиста, потребни су овакви моменти и ситуација када би бригаду могао да видим у правој вредности. У тешким ситуацијама, у напорним маршевима и зими открива се пуна вредност бригаде, открива се снага коју раније ниси видео, или бар ниси веровао да постоји.

Заиста, маршевати дан и ноћ и сутрадан водити жестоку борбу и вршити јурише, гладан и уморан, није сасвим нормална појава.

У последњим борбама нарочито се истакао 1. батаљон као целина. За ово, велике заслуге има командант батаљона Саво Машковић, као и цео штаб батаљона.

У борбама испод Гостиља једна чета 1. батаљона штитила је одступницу батаљона 13. бригаде, управо омогућила им извлачење. Непријатељ је извршио јуриш, док је та чета истовремено извршила противјуриш и потпуно се измешала са непријатељем. Једино оружје и на једној и на другој страни биле су ручне бомбе. Није било ни једног борца који је изостао или побегао. Непријатељ је оставио велики број мртвих и његов први налет био је разбијен, али у недостатку муниције и бомби чета се морала повући. На челу чете био је командант Саво Машковић са замеником политкомесара батаљона Комненом. Саво је том приликом убио из машингевера 2 Немца на одстојању 7—10 метара (нишанџију и помоћника на шарцу).

---

* Зборник IV/21, док. 102. — Извештај заменика политичког комесара 1. пролетерске бригаде од 18. I 1944.

У борбама код с. Мелине у почетку једна чета, а затим цео батаљон одлично су дејствовали и захваљујући њиховом дејству непријатељ је претрпео велике губитке.

2) Сви борци су се истакли, али треба истаћи командира 2. чете Јура Одака, који је погинуо у овој борби. У свим ранијим акцијама он је био ревностан бомбаш који је — не дозвољавајући никоме да пође са њим — сам ликвидирао бункере привлачећи се до самог отвора и убацујући бомбе унутра. Овога пута он је као вођа бомбаша пошао да ликвидира једну кућу у којој се непријатељ забарикадирао и давао жесток отпор. Приликом бацања бомби кроз прозор куће био је погођен. За њега није било препрека и бункера које он није могао ликвидирати.

3) Други који такође заслужује да се истакне био је Мильан Шогурић. У ранијим акцијама био је неустрашив и слушајући глас његове бреде борци су добијали нову снагу и самопоуздање за борбу. У последњој борби он је дејствовао са бредом донде док се непријатељ није распршио, а онда му се она учинила спора, а његово дејство неефикасно гађајући једног по једног. Узео је пушкомитраљез и пошао да гони непријатеља. Увукао се међу њих, непријатељ му је био и спреда и позади, али он се на то није осврtao, већ је пуштајући на блиско одстојање косио непријатеља. Убивши 12, наништању је 13, али га је непријатељ са леђа ранио у око. Иако обливен крвљу, у полусвести, он је дохватио пушкомитраљез и вратио се у чету. Пре тога је из бреде убио сигурно 5—6, али он то не рачуна. Сада се налази у санитету и извађено му је једно око. Сјајно се држи.

4) Четврти батаљон се такође добро показао у овој акцији. Погинуо је један командир чете који је сам пошао да ликвидира непријатељску групу од 30 војника. Зове се Рацић. Нисмо још добили податке од 2. батаљона, те вам не можемо навести поједине примере.

Трећи батаљон који је био још у покрету, а борба га је затекла између Понира и Д. Витовља, самоиницијативно је са две чете напао непријатеља са чела и нанео му осетне губитке. Похвалу заслужује командант батаљона Љубиша Веселиновић због сналажљивости и одлучности.

5) Код 6. батаљона истакли су се, такође, другови из једног вода који је учествовао у борби. Нишанџија на шарцу Чедо Новаковић привукавши се близу непријатеља убио је 4 Немца и више ранио. Тај вод са водником Милорадом Ћирићем на челу убио је 10—12 непријатељских војника и најмање 15 ранио.

6) Оваквих примера има више, али нам нису сви још познати. Има их можда и карактеристичнијих него што су ови. У сваком случају, имајући овакве борце и руководиоце можемо са сигурношћу тврдити да смо способни за извршење свих задатака без обзира на то какви они били.

Ово би био у најкраћим потезима приказ неколико момената и неколико људи из борбе. Мада је доста написано, тиме се нису могли јасно да прикажу ни ти моменти, ни људи.

Извинићеш, Владо, што сам оволико одужио, али рачунам кад мени није било досадно да пишем, неће ни теби бити тешко да извучеш за евентуалну похвалу.

18. I 1944.

Другарски поздрав,
политкомесар
ДУЛЕ

НЕОБИЧНА ПРЕПИСКА

Почетком 1944. године држали смо положаје изнад самог Јајца. Био сам са Крагујевачким батаљоном у Г'орњим Булићима, а десно од нас био је батаљон „Гарибалди". Немачкој посади у Јајцу висили смо стално над главом. Преко дана тукли смо их бацачима и митраљезима, а по ноћи силазили смо у град, све до моста, и чаркали се са њима. Трајало је то десетак дана.

Једне вечери дође неки сељак у штаб батаљона, упита за мене и предаде ми један подебљи коверат:

— Ово су ми предали у команди града и рекли ми да лично уручим вама.

Прочитасмо тачно исписану адресу и загледасмо се.

— Није им лоша обавештајна служба — оцени неко на брзину.

Отворих коверат. Унутра је било десетак оних познатих летака:

„... зар не видите да је ваша даља борба бесмислена? Ваша поља су опустела, ваше куће попаљене, а ваше цркве оскрнављене. Ви сте заведени. Вратите се кућама. Немачка сила је све ближе победи. Предајте се на време. Немачке снаге вам гарантују живот ..."

И све у том стилу. А на крају оно уобичајено:

„Овај летак служи као пропусница у град и као купон за цигарете".

Уз летке било је и једно писмо, упућено лично мени, у коме ми командант места, некакав немачки капетан, између осталог поручује да ове летке разделим својим борцима, да размислим о стварној ситуацији и да му јавим време и место где ћу му се предати са својом јединицом!

Било нам је смешно, а били смо и бесни јер — то је било упућено баш нама, пролетерима.

Одговорили смо заједнички. Најпре на летак — онако пролетерски. Свака реч пуна самопоуздања и сигурности у победу. А онда сам му ја прикључио своје лично писмо. Писао сам му на немачком. Позивао сам га на „састанак" на Царево Поље, где смо годину дана раније до ногу потукли њихове јединице и ослободили Јајце. Поручивао сам му да је било паметније да нам је, уместо летака, послао војне секције од Јајца до Берлина, јер ће нам ускоро бити потребне кад их будемо гонили из наше земље. На крају смо ставили и напомену да му шаљемо једну цигарету „Љубушки" да види шта пушимо и чиме нас наш народ из Јајца снабдева.

С нестрпљењем смо очекивали повратак нашег сељака писмоноше. Стигао је ведар и испричао нам је како је командант места заплашено узео ону цигарету из писма, пажљиво је ставио на сто, бојећи се да није напуњена експлозивом.

— Баш смо им утерали страх у кости — добаци неко.

— Мрштио се, смешкао, па опет мрштио, док сам ја стојећи дрхтао, бојећи се да сав бес не свали на мене. Најзад је неком оловком нешто шврљао по овом писму и пружио ми га да вам га донесем — заврши сељак, очито задовољан што се жив вратио.

Било је то оно моје писмо писано на немачком. Зеленом оловком биле су, онако немачки педантно, исправљене грешке које сам направио. А испод тога стајало је на српском дословце ово:

„Други пут, кад пишете, радије пишите на српскохрватском. Укупно 36 грешака. Недовољан — капетан Н. Н." и ништа више.

Морам да признам, изненадио нас је хладнокрвношћу. Зар на сву ону нашу бујицу изазивања, презира и вређања, само ово професорско подвлачење грешака у писању? Па још оно његово „недовољан". Зашто? Можда због ситуације... Да га нисмо поколебали?

Сад смо ми њему написали нешто као летак и позив на предају. Само, за разлику од његовог, овај је потпуно одговарао стварности:

„... Црвена армија надире, савезници су у Италији... наше снаге све бројније и јаче... дванаести је час да размислите и да се предате..."

Одговор на то писмо нисмо добили. Сељак нам само рече да се за цело време, док га је читао, некако лукаво смешкао.

Уместо одговора, сутрадан пре зоре уследио је њихов изненадни напад на наше положаје. Срећом, због бекства једног заробљеника, бившег припадника „Вражје дивизије", померили смо били положаје предстража на које су налетели, те је напад брзо откривен. Па ипак, једва смо успели, онако раскомоћени и буновни, да се приберемо. После четворочасовне борбе најурили смо их поново у град. Неколико мртвих и десетак рањених, била је цена којом су платили још један покушај да изненаде пролетере.

Касније смо сазнали да је поменути командант места био познати гестаповац. Било нам је јасно, да је цело дописивање била, у ствари, посебна тактика успављивања наше будности и припрема за изненадан напад. Но и овога пута безуспешна, као и у свим другим случајевима, јер није била заснована на стварном моралу и снази.

Љубиша ВЕСЕЛИНОВИЋ

СПАСЛИ СМО РАЊЕНИКА

Рударска чета је била у пролеће 1944. године на положају изнад села Шипова, у околини Мркоњић-Града, удаљена од батаљона око три сата хода. Између осталог, њен је задатак био да се повеже с 2. црногорским батаљоном, који је био лево од нас.

У то време у батаљону је формирана јуришна десетина, састављена од најбољих и најхрабријих омладинаца. Из наше чете у њој су били Милан и Анђелко.

Како се затекла код нас баш кад је требало успоставити везу с Црногорцима, она је упућена на тај задатак.

Једва ако је прошло пола сата од одласка десетине, а већ се чуло оштро пушкарање. Мало затим дошао је Милан и рекао нам да је десетина наишла на немачко-четничку заседу. Развила се кратка, али оштра борба. Било је рањених и с једне и с друге стране. Од наших је најтеже рањен Анђелко. Док се заседа са својим рањеницима повукла у село, које је било удаљено око један километар, пола бораца наше десетине кренуло је у сусрет 2. црногорском батаљону, а Милан се с лакшим рањеницима вратио у нашу чету и обавестио нас да је Анђелко тешко рањен, те да га треба извући.

Ја сам тада била политички делегат вода и, у исто време, водна болничарка. Не чекајући ни часа, пошла сам заједно с Миланом да пружим помоћ рањеном другу и да га извучемо. Од оружја сам носила само пиштољ и једну бомбу окачену на опасачу. Милан је имао пушку. Полако смо се провлачили кроз борову шуму. Били смо приправни да сваког часа ступимо у борбу у случају непријатељевог напада. Журећи, путем сам стално мислила на рањеног

друга — како да га што пре и најлакше извучемо из опасности.

Приближивши се Анђелку, затекли смо га само неколико метара даље од места на коме га је Милан оставио. Изненадили смо се кад смо видели да на себи има само рубље обојено крвљу. Изгубљено је гледао око себе, а кад смо му пришли, с напором је рекао:

— Хвала вам што ме нисте оставили.

Испрекиданим гласом објаснио нам је да су га скинули четници, ударали га ногама и, најзад, оставили мислећи да је мртав.

Одмах сам га превила. Требало га је спремити за ношење. Тек тада смо приметили да у брзини нисмо понели носила, без којих га је било немогућно пренети, јер је био тешко рањен на шест места. Решили смо да Милан опет пође у чету по носила и да уз пут поведе сељаке који ће нам помоћи да пренесемо Анђелка. Ја сам остала да га сачекам крај рањеног друга. Осматрала сам село, у коме су били Немци и четници: четници су улазили у куће и износили судове с млеком и храном и отимали се око тога. Одједном сам приметила пет људи у униформама који су пошли од села право према нама. Кад су се приближили, препознала сам међу њима и Немце. Објаснила сам Анђелку да треба да се сакријемо док Немци прођу. Одвукла сам га дубље у шуму, под једну јелу, и маскирала га грањем и лишћем, а сама сам се склонила под друго дрво и добро прикрила грањем. Држала сам бомбу у приправности. Дрхтала сам и стрепела највише због тога да не наиђе Милан с носилима.

Мало затим чуло се пуцкетање грања под корацима немачких чизама, а затим и разговор. Два Немца и три четника зауставили су се баш тамо где је Анђелко раније био, очевидно њега су тражили и при томе приметили да трагови крви воде право до места на ком је лежао, на шта ја нисам ни помислила док сам га скривала. Идући трагом крви, четници су псовали:

— Мајку им партизанску — одвукли су га.

Кораци су се већ чули у мојој непосредној близини. Зликовци су застали, а онда су опет угледали крв. Брзо су пошли право на Анђелка и почели с њега ногама разгртати грање. Извукли су га, гурали ногама и тукли по глави. Он је прикупио сву снагу да се не би одао да је жив. С језом и ужасом пратила сам тај потресни призор. Затим је један од четника, видевши да је Анђелко превијен, рекао Немцима, натуцајући немачки, да у близини, сигурно има још партизана и предложио, пошто их је свега петорица, да пођу назад. Немци су још нешто гунђали, па су се онда сви упутили према селу.

Полако сам се извукла из свог склоништа и пришла Анђелку. Видевши да је још жив, мада је био у несвести, брзо сам пошла према чети у сусрет Милану. Убрзо сам га срела с тројицом сељака. Испричала сам им што се десило, па смо у највећој журби стигли до Анђелка, ставили га на носила и понели према чети.

Тек што смо с носилима прешли поток и почели полако да измичемо између дрвећа, тишину пресече штектање пушкомитраљеза управо с правца одакле смо са сељацима изнели рањеног друга. Заплашени пуцњавом, сељаци су истог часа спустили носила намеравајући да беже. Зар сад да оставимо рањеника кад је најтеже већ издржао? Свесна сам била да то не смемо учинити. Строго сам им рекла да се рањеник не сме оставити, а Милан је додао да ћемо нас двоје пре погинути него га оставити. Тако смо их натерали да поново узму носила и крену према чети. Немци су и даље пуцали. Меци су праштали по шуми и око нас, али смо, срећом, сви стигли неповређени до чете.

Зора КРЦУНОВИЋ-ВУЧИЋ

ОПЕРАЦИЈА ТЕТАНУС

Шта има ново?

— Ноћас су авиони бацали одећу, командире. Кутије, дуван и разне лекове. Чуо сам да ће сви добити инјекције против некакве болести.

— Не. Предао сам рапорт другу комесару, али он ми је рекао да могу ићи.

— Али може доћи до каквог изненадног покрета.

— Надајмо се да неће. Ја одох да нешто поједем, командире.

Курир се удаљи гипким кораком доброг пешака, а командир чете леже под дрво и остаде сам са својим мислима. Мало даље неколико војника, који тога часа нису имали никаквих дужности, ћаскали су, или су се одмарали лежећи на трави, а поред потока неки су прали рубље, или се купали. Стотинак метара северно од њих, на коси једне хридине која је надвисивала друм између Мркоњић-Града и Јајца, други део чете био је на стражи. То је била крајња тачка слободне територије и требало је посматрати покрете Немаца и четника да би их спречили да не повреде границу. С времена на време дошло би до чарки с четницима који би покушали да опљачкају понеко село, али те чарке нису биле значајне. Немци су тренутно држали друм; четници су били свесни да не могу без последица заћи на слободну територију.

Командир чете, двадесетогодишњи младић са црном брадом, која је његово дечачко лице чинила озбиљнијим, утонуо је у размишљања о кратком разговору који је малочас водио с једним од курира који се тек вратио из штаба батаљона „Гарибалди". Овај се батаљон борио раме уз раме с југословенским партизанима и био је састављен од бивших талијанских војника свих родова оружја.

— Хеј командире, како си?

Био је то Винко, „доктор" батаљона. Добар момак, један од ретких Југословена у батаљону „Гарибалди". Прозвали су га „доктор" зато што је као студент ветерине једини умео разликовати аспирин од средстава за чишћење.

— Здраво, Винко. Како сте ви тамо? Одавно нас ниси посетио.

— Шта ћеш! У ово доба батаљон се не одмара . . .

— Па ипак је мање активан од нас!

— Па, у реду! Нека буде. Али ја идем на течај у дивизијску болницу и покушавам да штогод утувим. У медицину се много не разумем, знаш.

— Да, знам, али зато имаш много добре воље. А ако и не знаш много, знаш ипак много више него сви ми заједно . . .

— Како су момци?

— Добро. Онај акутни период носталгије за Италијом већ је прошао, а и не гине се тако много. Зима је, ето, већ при крају и више нема опасности од смрзавања. У команди су се бринули да се ове зиме не посмрзавамо и поред свих покрета.

— Али кажи ми, Винко, шта, у ствари, значи та реч „покрет"?

— Њено право значење је кретање било у физичком, политичком, књижевном, филозофском или другом деловању, као што је, на пример, уметнички покрет и тако даље. За нас партизане значи поћи напред с места на ком смо застали . . . Како да ти кажем, каткад та реч значи . . . и бежати. А затим . . .

— Да, знам. То значи ходати по двадесет и седам сати, као оно у децембру, значи превртнути казане с готовим ручком да те као будалу не закачи зрно . . . То си научио од мене.

— Шта је, командиру? Видим да си данас песимистички расположен. Нешто није у реду!? — упитао је Винко.

— Не обраћај на то пажњу, Винко. То се свакоме дешава, зар не? Реци ми радије који је прави циљ твоје посете.

— Па, ето: из авиона су нам савезници бацили ампуле серума против тетануса и требало би вакцинисати све одреда. Дошао сам да с тобом утаначим кад и како ћемо извести ову „операцију".

У кући у којој је била смештена команда чете, једној од ретко неоштећених у сеоцету, све је било спремно за почетак вакцинације против тетануса. Упаљена ватра, лонци с кључалом водом пуни игала и шприцева, кутије са ампулама серума, алкохолом итд. У празној, великој соби, која је заузимала читаво приземље, уз један зид је била простртa слама прекривена војничким ћебадима: то су били „кревети" чланова команде. Сем тога, ту су се налазили један велики сто, неколико клупа и огњиште у једном углу. Живот је нормално текао у кухињи, дневној и спаваћој соби, али сада су њени „законити" становници били послати на спавање на таван, међу клипове кукуруза, са свим оним што су имали.

Покривачима, одећом, креветским рубљем и другим стварима напунили су сандуке.

Власница куће, једна сиромашна удовица, целога дана се врзмала око огњишта и с времена на време понудила би партизанима понеки добар, печен кромпир, пржено парче хлеба натрљаног белим луком, клип кукуруза. Све су то биле посластице. Тога дана, када је видела да се врше велике припреме, када је видела „доктора", болничаре, горела је од радозналости да сазна шта то партизани спремају. Али већ је била навикла да не запиткује. Зато је давала срцу одушку разговарајући с ћерком Даницом.

Даница! О њој је сањала читава чета и због ње била узбуђена. Била је то кршна сељанка, готово девојчица, нимало ружна, простодушна, добра, на свој начин отмена. То је, можда, била прва жена, заиста жена, коју су наши војници у непосредној близини видели после 8. септембра. Раније би им се ретко пружила прилика да стану у каквом селу. А онда, то су већином била муслиманска села (у њима су жене затворене у кући). Зато је било разумљиво што су се сви узнемирили због Данице, почев од командира па до последњег војника. Али сви су знали наредбу: жене не постоје! Кога би ухватили у преступу, слабост би платио животом.

Чињеница да се Даница спремала да с мајком присуствује вакцинисању била је мало непријатна командиру Више би волео да је пошла на пашу, као претходних дана Али није имао храбрости да јој то каже, а није могао ни да јој то заповеди, јер је поштовање цивила било за партизане светиња.

И тако поче вакцинисање. Један по један са командиром на челу војници су улазили у собу, свлачили се до појаса и ступали пред „доктора". Винко је неумољиво забадао иглу у груди сваком војнику, док су га две жене радознало посматрале. Па и командир чете кад је испунио своју дужност узео је да посматра како се држе његови људи. Било је занимљиво видети како је свако од њих на различит начин поднео ову „операцију": понеко би окретао главу да не види иглу, понеко је запањен посматрао како му продире у месо, понеко би чак пребледео. Све реакције су се огледале на лицу људи. И није се могло рећи да су се храбри и у овом случају храбро држали.

— Винко — упита одједном командир — јесу ли, заиста, успешне ове инјекције?

— О, да! Много. Примају их сви војници, али ми их, на жалост, досад нисмо имали. Ја сматрам да би свака вакцинација морала да буде обавезна за све. И у време мира. Тако би се избегле многе болештине. А ти, мајко — рече

обраћајући се српски домаћици — знаш ли шта ми ово радимо?

— Не знам, синко. Али верујем да је то нешто добро, јер видим да свима то чините.

— Знаш ли, бако, шта је то тетанус?

— Како да не. Невенкин син из ове куће преко пута имао је три године кад се убио на ексер и умро од тетануса. Тако су казали у болници.

— Е, видиш, а кад примиш ову инјекцију, не можеш се разболети од тетануса, па ни кад се убодеш.

— Истина?

— Истина, мајко. Хоћеш да и теби дамо једну инјекцију.

Винко се није шалио кад је ово упитао. Штавише, циљ му је био да убеди и цивиле да се вакцинишу. Тим пре што је ампула било напретек.

— Шалиш се са мном, докторе!

— Часна реч, говорим ти најозбиљније, мајко. Хоћеш ли?

— Не, не, синко. Шта ће то мени сада? Ја сам већ стара. Али Даница би могла да прими тај лек. Она мора да се чува болести. Још је млада.

Оно неколико присутних војника (сада је вакцинисање било при крају) упреше погледе у Даницу. Она је стајала поред огњишта и прела. На себи је имала просту сукњу од грубог сукна, дугачку и овчји кожух. Кад је опазила да је сви посматрају, поруменела је и оборила поглед. Затим поче погледом да преклиње мајку.

— Хајде, Данице, хајде! Чула си како доктор каже да је то добро.

— Морам ли, мајко?

— Да, кћери. То је за твоје добро.

Тада Даница устаде, одложи преслицу на столицу и приђе Винку, који се запослио око својих ампула. Кад схвати да је „доктор" све припремио, сасвим природно, не стидећи се ни најмање, скиде кожух који јој склизну низ руке. Испод кожуха је била нага.

Командир и војници разрогачише очи и одједном поруменеше, а Винко је са шприцем у рукама очевидно пребледео. Али нико није имао храбрости да гледа тај расцветани цвет, пошто су сви схватили да се девојка тако спремно свукла зато што је била наивна, а не зато што је била безочна. Командир се окрену и војници изиђоше. Само је Винко морао да гледа девојчину голотињу, а после тога сви су попили по чашицу шљивовице, да би им крв поново прострујила у венама.

Ђузепе МАРАС

ПУТ ДО ВАЗДУХОПЛОВНЕ ШКОЛЕ

У време доношења одлуке о упућивању бораца и руководилаца Народноослободилачке војске на школовање у СССР, јануара 1944, Крагујевачки батаљон је био на положајима изнад Јајца. Скоро месец дана трајала је опсада овог града. Ненавикнути да се дуго задржавамо на једном терену, били смо нестрпљиви и у неком сталном ишчекивању. Догађаји су се развијали и низали један за другим веома брзо, а ми их, чинило нам се, нисмо могли пратити. Као да смо се бојали да неко не учини нешто више од нас за ослобођење земље. Изгледало нам је да се негде на неком другом крају наше земље, тамо где се ми не налазимо, воде теже, одлучније борбе за окончање тог крвавог рата. Стога смо очекивали неку промену или наређење које би нас одвело тамо.

Месец дана раније је једна група другова из нашег батаљона била упућена у Италију да се код савезника обучава за будуће тенкисте. Било нам је драго, а у исти мах смо били тужни. Радовали смо се, зато што је то био знак да постајемо снажнији и да ће због тога рат бити пре завршен, а жалостили смо се зато што се растајемо с друговима с којима смо делили сва добра и недаће рата. Да будемо искрени, помало смо им и завидели, јер постати тенкиста или тако нешто, био је сан сваког члана нашег колектива.

Мада смо свакодневно водили борбе с Немцима, који су покушавали да изађу из града и опљачкају околна села, били смо свежи и орни за борбу. Никада нисмо осећали такву сигурност и близину наше победе. У тим околностима није било, чинило нам се, неумесно помишљати, можда и сневати о неком школовању или усавршавању. Неки су другови давали одушка таквом расположењу и на тај начин

што су на крилима маште, преко разних чланака у батаљонским џепним новинама, већ бомбардовали непријатељеве положаје из авиона. Други су се, пак, „присећали" да су пре рата летели на овом или оном типу авиона и имали чак по око десетак самосталних летова. Један друг нам је показао и видљиве ожиљке као успомену и доказ на време проведено у ваздухопловству.

Било је разних шала на рачун ових и сличних жеља и причица. Некима су у име штаба батаљона упућивани „званични" позиви овакве садржине: „Да се друг Милан Ђорђевић Јанаћко одмах јави у штаб батаљона ради упућивања у СССР на школовање за пилота. При поласку да остави све наоружање и бољу опрему". Понекад је била реч и о друговима који уопште нису испуњавали ни основне услове за овакво школовање, јер су били рањавани и са неким непокретним деловима тела, али је наређење — наређење, и они су га схватили озбиљно и гајили разне илузије у вези с тим. Другима смо упућивали позиве, да бисмо им на тај начин измамили резерве дувана. Ови другови би нам, у одушевљењу, давали све што бисмо им затражили. Неки су остали без својих много вољених пиштоља, нових немачких чизама, часовника и других ствари, уверени да ће тамо где буду стигли на школовање добити све што им треба. Наравно да су после оваквих шала таква „наређења" примана с више неповерења.

Зато није чудно што смо позив који је тих дана упућен нама неколицини добро окретали и превртали загледајући испитивачки курира који нам га је донео, како бисмо проверили да се, можда, иза тога не крије нека већ уобичајена шала. Тек када смо се уверили да је позив прави, стали смо се радовати, пресрећни што се баш нама указала тако велика част да постанемо пилоти и да идемо у СССР. Скидали смо са себе шињеле, пиштоље и друго оружје које смо необично волели и чували, вадили часовнике, све резерве дувана, па и соли, и предавали их друговима и другарицама који су се тог тренутка нашли поред нас.

Кад смо стигли на зборно место у село Ковачевце, код Гламоча, били смо налик пре на домобране после заробљавања него на борце 1. пролетерске. Тада смо увидели нашу грешку. Али било је касно. Није се имало куд. Стрпљиво смо свако вече чекали транспортне авионе, којима бисмо се пребацили у СССР на школовање. А њих, као за инат, није било. То ишчекивање нам је било најтеже. Обично смо из Ковачеваца одлазили с пуно оптимизма на аеродром „Гламоч" у први сумрак и с командантом аеродрома, Сретеном Шантићем Шалетом, дреждали тамо до касно ујутро. Од опреме за ноћно слетање и прихват авиона, командант аеро-

дрома је имао само неколико слабих сеоских фењера, добру вољу и расположење. За све време чекања нађулили бисмо уши не бисмо ли чули шум авионских мотора или процењивали метеоролошку ситуацију и могућност слетања авиона на ратни аеродром, покривен снегом.

Скупљали смо се и стискали једни уз друге, гуркали и проклињали оног ко је дошао на замисао да нам при одласку из батаљона одузме шињеле и ћебад. Изгледало нам је да је у најтежој ситуацији био Жарко Гуџулић Поп из Краљевачког батаљона. Висок, мршав, са крупним црним очима и великим носом на коштуњавом лицу, подсећао је на беспомоћног гаврана са сломљеним крилом. Стално се гуркао и тражио најтоплије место, а добивао га је под условом да нам нешто отпева, и то, по могућности, из репертоара црквених песама, које је за време школовања у богословији научио. Пристајао је, и ми смо се, склупчани око њега, смејали и шалили и тако лакше подносили зиму. Испреплитали бисмо и главе и ноге, а у одсјају ватре назирале су се контуре импозантног Поповог носа. Овако склупчани не бисмо дуго времена издржали, јер су Гале[1] (Лија) и Радмило[2] хтели своје криве ноге да по сваку цену гурну негде где је топлије. Тада би се клупко распадало и настало поновно „прегруписавање снага". Опет би Поп био у средини, а наслоњени на њега с једне и друге стране, Гале и Радмило. Док је за ову двојицу био проблем како своје криве ноге да утопле, дотле је Мане[3] покушавао да заклони и гурне негде где је топлије своју велику главу, коју му је титовка само једним малим делом покрила. Грејући се поред слабе ватре, коју је Лаза Флегел[4] покаткад ђаркао и одржавао, ишчекивали смо авионе. Стева је тумарао по аеродрому, распитујући се на „командном месту" код друга Шалета[5] кад ће ти авиони већ једанпут доћи и да ли се ту може шта предузети. Али они не дођоше уопште. Додуше, „посећивали" су нас више пута, али не наши — савезнички, већ немачки, који би нас, каткада, добро потпрашили.

После пуних двадесет дана стрпљивог чекања, најзад је стигла одлука. Она је била нешто мало измењена, али свеједно, ми нисмо много марили за то, јер она је ипак носила решење. Требало је да се одмах пешице пребацимо до

---

[1] Драгољуб Петровић
[2] Радмило Вуксановић
[3] Милан Ђорђевић
[4] Лазар Савићевић
[5] Сретен Шантић

обале Јадранског мора, између Задра и Биограда, где су нас очекивале рибарске барке, или, како су их мештани стручно звали, леути.

И тако смо, идући ка нашем мору, сусретали групице бораца упућених на школовање из других јединица, и сливајући се у једну општу групу, кренули на веома дуг и напоран пут који нас је водио у ратно ваздухопловство.

Усиљеним маршем прешли смо пут од Гламоча преко села Рора, Великог Тичева, Ресановаца, Горњег Тишковца, Плавна, Мрког Поља, Кистања, Бањевца до мора, код Вранског језера. Пут смо превалили за 69 сати. Често смо пролазили кроз територију коју је непријатељ држао. Тада бисмо, користећи се богатим искуством из рата, брзо и без жртава обилазили и савлађивали све препреке на нашем маршу.

Првог маја 1944. године наш мали конвој рибарских барки отиснуо се од обале и запловио према Корнатима, морем које је непријатељ контролисао. Безброј упаљених ватара на отоцима и обали свечано је обележавао празник рада — Први мај, који су ту, надомак немачко-усташких гарнизона и пловних борбених јединица, прослављале наше јединице и мештани околних села. Овај величанствени призор изазвао је у нашим срцима радост и неку нарочиту сигурност.

Стеван РОГЛИЋ

ПОСЛЕДЊИ КИЛОМЕТАР ПРУГЕ

Забележено над ратним дневником штаба 1. пролетерске бригаде, у коме је маја 1944. било записано:

Прошли смо кроз најжешће борбе од како постоји бригада. Посебно су се истакли Београђани. Шести београдски батаљон надвисио је самога себе.

Читам ове редове и пред очима ми израста непроходна шума и уска, шумска пруга Млиништа—Црни Потоци. Поприште борби у мају 1944.

Био је 27. мај 1944.

Београдски батаљон је запосео пругу Млиништа—Црни Потоци, близу друма Мркоњић-Град—Гламоч. Синоћ ми командант рече: да ова уска шумска пруга, од нашег најистуренијег дела по до места где су се после десанта на Дрвар повукли Врховни штаб и друг Тито, има само осам километара. Питам се да ли је то одвећ велико или сасвим мало растојање. За делове дивизије „Принц Еуген", која је начичкана као грозд пред нама чекала да пређе тих неколико километара и да се једном заувек докопа Врховног штаба, неколико километара по њиховим старим аршинима, када су немачке дивизије јездиле и по десетине километара на дан, било је јадно и мајушно растојање, које се и не узима у обзир. А данас, и за њих и за нас, ових осам километара треба да буде дуже растојање од свих које су преваљивале немачке дивизије. Београдски батаљон знао је до последњег свог човека да се иза њега налазе Врховни штаб и друг Тито, и да снагом свог оружја, а ако устреба и телима својих бораца, мора препречити пут дивизији „Принц Еуген".

... Пробудио сам се раније него обично. Раздањивало се. Испред нас, код старе карауле, држала је положај наша 1. чета. Поред мене су лежали борци извиђачког вода са

водником Јовићем, кордунашким младићем, који нас је за кратко време уверио да по храбрости не заостаје ни за најхрабријим старим пролетерима. Иза нас је, опет на ускоj шумскоj прузи, остатак батаљона — две чете с командантом. Растали смо се синоћ пошто смо уговорили план борбе. Засада је на овај сектор фронта штаб бригаде могао да упути само наш батаљон.

Водник Јовић се пробуди и прије ми:

— Да смо само минут раније стигли, можда не бисмо имали овакву гужву. А да знаш, синоћ смо вршили извиђање — Немаца има као плеве.

Знао сам шта мисли. Баш уочи 25. маја једна група руководилаца нашег батаљона пошла је била у диверзантску акцију. Обавештајац батаљона Марко имао је улогу четничког „војводе", ја немачког „лајтнанта", а остали, међу којима и Јовић, били су „четници". Неопажено смо прошли кроз немачке и четничке положаје на коси више друма Јајце—Мркоњић-Град, ушли у село и ноћу били богато почашћени у кући неког четничког команданта. У свитање смо се спустили на саму цесту, и док смо избијали на последњи брежуљак, десетак метара даље угледасмо невиђену слику: од Јајца је наилазило неколико аутомобила пуни немачких официра. Било је то као у сну, а трајало је само неколико секунди. Са два пушкомитраљеза и десетак машинки, с препуно бомби, гледали смо за колима која су пред нама несметано пловила према Мркоњић-Граду. Да смо само минут раније стигли — ова парадна колона би ту и остала покопана! Уто је изнад наших глава прохујало десетине авиона. Светлуцале су се бело сиве силуете, а ми смо им се радовали, верујући да то савезници отпочињу акцију. Нисмо ни слутили да су то Немци вршили десант на Дрвар и Врховни штаб, а да је пред нашим носом продефиловао штаб немачких јединица, које су чекале да продру на ослобођену територију. За луксузним аутомобилима наишли су мотоцикли и камиони пуни немачких војника. Одједном се све закувало као у котлу; камионе и мотоцикле обухвати пламен.

Када смо, затим, још једном прошли кроз немачке и четничке положаје, враћајући се натраг, нашег батаљона већ није било на старом месту. Пред ударом јаких немачких снага, он се под огорченом борбом повлачио према цести Гламоч—Мркоњић-Град и тако дошао до Млиништа.

Док слушам сада Јовића, чини ми се да смо немачки штаб у црно-плавим лимузинама могли уништити до последњег. Само да смо минут раније стигли или да и у тој јединој секунди нису отказали наши ратнички рефлекси, збуњени сликом парадног сјаја немачког штаба.

Док смо овог јутра, 27. маја, разговарали о томе, уском шумском пругом, од штаба батаљона, лено је газило коњче носећи казан с храном. Изненада иза њега заштекта немачки шарац. Однекуд изби наших десетак бораца и, обухваћени паником, заједно с куварима, почеше бежати према нама. Викнусмо им да стану. Борци се зауставише, а коњче поплашено суну у шуму.

Немци су изашли на пругу и одсекли нас од штаба батаљона и осталих чета. Требало је одлучивати брзо. Јовић скупи вод и остале борце и извршисмо јуриш. Немаца или није било превише, или их збуни наш јуриш, тек они после краћег отпора побегоше пут села.

Када се борба утиша, од главнине батаљона дојури командант Стева, који нам је с групом бораца похитао у помоћ. Брзо смо се споразумели: Немци се нису усуђивали да нападају, по обичају, фронтално и на утврђену караулу. Применили су били опаснију тактику: њихове групе ударале су дуж пруге, провлачиле се кроз шуму, с намером да изазову панику и страх и да тек онда с главнином наступе пругом. Одлучисмо да се и ми поставимо друкчије. Само једну чету остависмо да држи и брани пругу. Са другом пође Стева, а са трећом ја у сусрет Немцима, да им наметнемо борбу и не допустимо да организују јачи, фронтални напад. Другог излаза није било. Само је овако могао батаљон од непуних две стотине људи, уз сву храброст и залагање, да задржи продор делова немачке дивизије и да створи драгоцено време Врховном штабу и другу Титу.

Тако је почела ова епопеја Београдског батаљона, у којој је он, по оцени команданта 1. пролетерске, „надвисио самог себе".

... 29. мај 1944. Већ трећи дан трају непрекидне, најжешће борбе које смо имали од како држимо пушке у рукама. Непрестано се сударајући с Немцима, појављујући се увек тамо где нам се не надају, одолевали смо њиховом притиску и препуштали им само праг по праг пруге. Данас је трећи, одлучујући дан. До Врховног штаба и друга Тита Немцима је остало још само неколико километара. Ноћас смо имали састанак батаљонског партијског бироа, као и састанак комуниста и скојеваца по четама. Свугде је донет само један закључак: до Врховног штаба Немци могу доћи само преко мртвог батаљона.

Непријатељ све луђе навалује. То више нису борбе какве познајемо. Овде се гушамо једни с другима. Узалуд су сви савезнички авиони, који долећу више нас и бацају нам сандуке с муницијом. Та увек драгоцена муниција, вечита наша брига и жеља, овога пута нам није на помоћи. Овде се боримо с пиштољем, кундаком и бајонетом.

Четири сата је поподне. Повукли смо се нешто уназад. Наши губици су све већи, а Врховни штаб је све ближи. Мишић, командир 2. чете, обавештава нас да му је од целе чете остало само пет бораца. Не тражи ни смену ни појачање.

У кратком предаху, док су се Немци прикупљали за нов напад, састали су се штаб батаљона и партијски биро. Уто је курир штаба бригаде донео наређење, исписано на обичној цедуљи:

„Врховни штаб и друг Тито су иза вас! Борите се до последњег!"

Посебно су нас усмено обавестили да са осталим батаљонима још није успостављена веза, али да нам 13. хрватска бригада ускоро стиже у помоћ.

Цедуљица је ишла из руке у руку, као подстицај, као највећа помоћ која нам се тог тренутка могла пружити. Дали смо да је прочита сваки борац. А затим смо пошли у сусрет Немцима, да дивизији „Принц Еуген" покажемо још једанпут колико је дуг тај последњи километар пруге, да он и нема дужине догод на њему живи и последњи борац Београдског батаљона.

Предвече, кад нам је већ понестало и последњих снага, повукли смо се на Лисину, упориште испред самог Врховног штаба, који је с рањеницима чекао ноћ да би извршио пробој. Лисину је већ била посела 13. хрватска бригада. Њен командант, Жежељ, распоређивао је борце да дочекају немачки јуриш. Нисам сачекао крај тог последњег немачког напада на овој прузи. Њихов бацач ме је избацио из строја, па сам се са осталим рањеницима нашао у штабу 5. босанског корпуса, поред његовог команданта Славка Родића, који је брижно ослушкивао жестоку борбу на Лисини.

— Из Београдског сте батаљона!? — упитао је командант кад се утишала борба. Затим је додао: — Сјајно сте издржали. Сада ћете остати код нас. Врховни штаб са вашим јединицама већ врши пробој ка Гламочком пољу, и налази се ван опасности.

Милорад ДРЕЊАНИН

ЦРВЕНА МАРАМИЦА

Немачки десант на Дрвар је пропао. Три дана касније, 28. и 29. маја 1944, нашли смо се на положају више Лисине и испред Млиништа, куда морамо проћи, иако знамо да Немци контролишу овај рејон с јачим снагама.

Јутро 30. маја је било свеже и ведро. Испод нас цеста вијуга кроз котлину, пуну магле и неизвесности. Лепо се виде брежуљци и висоравни, од којих нас раздваја само сива маглена трака. Тишина је као и увек пред акцију; командири издају последња наређења и упутства.

Не знам колико дуго је трајао тај окршај на цести, али сунце је већ било високо када смо дошли у мали заселак у коме се сместио наш батаљон. Савладани умором, другови су полегали у кућама или на ливадици испред њих и заспали. Седим испред једне куће, сређујем санитетску торбицу и мислим о јутрошњој акцији. Осећам се некако чудно, поносно, као да је моја заслуга што Швабе тако панично побегоше.

Дервиша ме тргла из размишљања. Пришла ми је весела и насмејана. У руци је држала комаде платна и лепршала са њима. Објаснила ми је, радујући се као дете, да је платно добила од интенданта Ракића.

— То су остаци од падобрана, биће нешто кошуља за другове, а ја сам задовољна и марамицама. Треба само да ми помогнеш да их што пре направимо. Ја ћу поруб, а ти монограм.

Гледам је збуњено и мислим: шта ће рећи другови кад виде извезене монограме. Али она не примећује моју збуњеност већ и даље прича:

— И теби ћу дати једну, мени је доста две. Реци, хоћеш ли ми помоћи? Шта си хтела друго да радиш?

— Ништа — одговорих. — Помоћи ћу ти. Хтела сам само за час да се обрачунам са „петом колоном", знаш да њу мрзим као и Швабе.

Она се на то слатко насмеја.

Много сам волела то дивно и мило створење, у чијим плавим, час као море дубоким и сетним, час као небо ведрим очима, није било тајни. Често смо сатима у маршу препричавале доживљаје и утиске из акције, са четних састанака, измењивале мисли о људима, радовале се и жалиле на учињене нам неправде. Немају наши другови довољно разумевања. Понекад као да уживају да критикују другарице — причале смо. У борби смо с њима у стрељачком строју, превијамо рањене, а кад се батаљон одмара, водимо бригу о хигијени, организујемо прање рубља у селу, саме перемо и крпимо, а затим, иако уморне и гладне, издржавамо нов покрет. Они то као да не примећују.

На једном нашем састанку поставила сам питање другарици Митри: шта треба да радимо да би нас другови сматрали равноправнима. Она се насмешила и рекла:

— Није то лако! Пуно се морате трудити да гледају у вама друга, а не жену. Жену сматрају слабијом, мада комунисти то не би смели да мисле, али, ето, тако је.

Дервиша је била друг и сви су је волели. Бригу је показивала према сваком борцу. Никад јој није било тешко крпити, прати рубље по неколико пута, превијати ране... Кад је требало да оде из 2. чете у 1., сви су се љутили — зашто нам узимају Дервишу? И 1. чета је постала њена велика породица. Говорила им је:

— Не смемо се, другови, сместити у ове куће док их добро не очистимо; не може нико на ручак ако порција није чиста, нити на доручак ако се није умио.

Сви су осећали да је то брига за њих, а не неко наређење „санитетлија", како су нас често с подсмехом називали. Кад је мали застој у колони, после напорног марша и акције, тишину ремети песма „Марјане, Марјане". Чује се благи Дервишин глас и гитара. Милан ју је пратио гитаром, а и његова песма и мисли често су њој биле упућене.

Везем бели монограм на црвеној марамици и сећам се када сам давно, негде пред рат, први пут везла. Буди се успавана машта везиље о срећи. Кажу да свака везиља тако сања, ужива своје снове и никад их нико из веза не прочита. Било је то мало затишје, кратки заборав. Рат као да је негде ишчезнуо, остале смо само нас две, пролеће око нас, бели монограм на црвеној марамици.

Вез је већ био готов, када су се зачули гласови испред кућа:

— Покрет! Прва чета!

Дервиша је стрпала две марамице у дубоки џеп талијанске блузе.

Чета је отишла на положај недалеко од Чардак ливада. Негде иза гребена чули су се дуги рафали. Авиони су бом-

бардовали. Касније смо сазнали да су то били савезнички авиони који су грешком гађали наш батаљон.

Колико човек доживи само у једном дану? Ја сам овога дана била и срећна и тужна, али туга је печат ставила на њега у сам залазак сунца.

Први рањеници су стигли у село, а с њима и гласови о 1. чети.

— Чета је искасапљена од бомбардовања — прича ми друг кога превијам. — Пуно је мртвих и рањених.

— Зашто вас нису раније превили? Може неко искрварити до села — питам га.

— Нема ко да превија — одговара рањеник. — Дервиша је погинула.

Даље се не сећам шта је он причао. Дервиша је погинула... Зашто баш она? То није могућно.

— Боли — каже рањеник док чистим рану на његовој руци, а ја осећам да мене боли моја рана. Дервишина смрт.

Не говорим му ништа.

Дервише нема. Кажем му да она није погинула, погрешио си ти, друже!

А он ми пружа две марамице, црвене, са монограмом. Знам да је само једна црвена била, а друга бела. Сад ми је јасно зашто је и друга црвена, крв је то. Дервишина крв и њен монограм.

Ето, узалуд сам се плашила: критиковаће је другови због монограма, због малограђанштине! Не, неће тога бити, ни њене песме, ни осмеха, ни плавих очију, које су још тако пуно желеле да виде, а неће више никад видети ни мајку, ни Ливно, њен мали град.

Дуга и тужна колона се креће, напушта заселак. Налазим се на зачељу, испред ливадице на којој сам последњи пут видела Дервишу. Не могу да се опростим од ње, осећам као да је ту, као да иде с нама. Знам, кад би срце отворила сваком борцу у овој дугој колони, у сваком би нашла ситну танковијасту плавушу Дервишу Хоџић, која је у наш батаљон дошла са својих непуних осамнаест година, при првом ослобођењу Ливна у лето 1942. године.

Ђурђа РОМАНО

ПО БОСНИ ВАЛОВИТОЈ

Два пута сам био на списку бораца за 1. пролетерску. Први пут, уочи њеног стварања, децембра 1941. године, кад се вршило добровољно уписивање. Није ми успело да се тада сврстам у њене редове — брисали су ме зато што сам био рањен у руку. Други пут, после расформирања 1. прекоморске бригаде у Дрвару, имао сам да бирам: да ли ићи у Црну Гору или у 1. пролетерску бригаду?

Након распоређивања у Дрвару кренули смо према Оштрељу железницом, нашом, партизанском, што је свима особито годило. Од Оштреља смо пешачили преко села Медне, варошице Мркоњић-Града и даље до Скендер-Вакуфа. Недалеко од села Подрашнице четници су нам смакли Павла Вујицу и још једног друга, који су били заостали иза колоне. У току овога пута прешли смо Врбас преко привременог партизанског моста испод села Барева, а једно вече смо коначили и у селу Мелинама, месту Давида Штрпца, јунака Кочићеве сатире.

После доласка у Скендер Вакуф, са групом другова распоређен сам у 2. батаљон, који се налазио на одмору и опоравку после борби у шестој офанзиви. Одмах су нас укључили у политички рад и војну обуку, која се састојала у томе да се сви борци науче да рукују оружјем којим је јединица располагала. Политички рад је обухватао упознавање с догађајима на основу радио-вести, које су однекуд свакога дана стизале, повремено одржавање предавања и издавање батаљонског листа џепног формата, рађеног у четири примерка на писаћој машини. Звао се „Јуриш пролетери". Нисмо се усуђивали да одмах примамо задатак одржавања предавања, али смо учествовали у дискусијама и у писању чланака за лист, а друг Војо Пекић радио је и на техничком уређивању листа.

Почетком фебруара 1944. године наређен је покрет према Котор-Варошу. Тога дана стигли смо до планинских села више Челинца, код Бање Луке, где смо преноћили. Сутрадан смо наставили покрет планинским гребеном изнад Челинца према Јошавци. Кад смо прилазили мосту на Вр-

бањи, дочекали су нас ретки пуцњи са једног брежулька на десној обали реке. Ипак смо одлучно наставили наступање. Наш задатак је био да очистимо терен од четничких банди под командом Дреновића, који се хвалио да са својим корпусом може да „дочека" 1. пролетерски корпус! Пошто је штаб наше бригаде за овај потхват ангажовао само 1. и наш 2. батаљон, било нам је јасно да је прича о снази четничког корпуса само политичко-пропагандна смицалица, а то су потврђивали и они кукавички пуцњи. Наше чете су стрељачким стројем за тили час овладале положајима са којих је непријатељ запуцао, па се пред нама указала нова увала, а онда опет нови брегови.

Са достигнутих положаја по деловима смо се спустили у долину и попели на брегове, по којима је било кућа. Даље се пружала планинска зараван, делимично чиста, а местимично покривена шумом. Све застрто снежним простирачем. Ту и тамо примећивала се по која брадата прилика. Пуцали смо, али су се налазили на знатном одстојању, па је наше пуцање било без дејства. Старешине су убрзо наредиле да се обустави свако пушкарање и да се задржимо на достигнутим положајима. Прегледали смо куће и показало се да смо четницима отели богат ручак. Распоређени смо по кућама. Са сваком десетином водни и четни руководиоци. Са мојом — био је заставник Божо Дрча, стари крајишки борац, командир вода, а допали смо у кућу једног старца и старице. Домаћин се стално тресао, жалио се на грозницу, мада је у кући било врло топло. Заокупили смо га распитивањем о породу и сличном, али се он бранио вештим одговорима и стално нам стављао до знања да није сигуран која смо и чија војска.

Досади то Дрчи, прекрсти се и стаде га уверавати да смо ми пролетери, али чича још не верује. Онда се и ја умешах.

Ипак се старац на крају увери, отвори врата, оде у собу и викну:

— Баба, донеси ону буклију и чашу!

Она се брзо појави с дрвеном чутуром и чашом, из које стари издува прашину, насу ракију, наздрави и искапи прву чашу с објашњењем „да не сумњате е је каква пријевара", па заређа с чашћавањем. Затим заповеди баби да спреми пуру и добро је замасти, а ми се распричасмо о рату и којечему другом. Испостави се да стари има сина јединца који је побегао с четницима испред нас у правцу Црног Врха, а да је он у „Врањиној војсци" био подофицир и да је, наводно, добро поткован у војним питањима.

Сутрадан настависмо покрет до села Љубатоваца. Одатле смо крстарили по околини, открили смо понеког

четничког јатака који је живео скривен и добро мотрио на наше кретање, па преко својих веза достављао податке у Бању Луку — Немцима. У једној кући у Црном Врху открили смо и скривену архиву црнворшке четничке бригаде, на чијем је списку било сто осамдесет лица, а од тога већи део таквих који су остали код својих кућа, понашали се лојално према нама, а неки и сарађивали. Добивали смо два-три пута податке да се у неком од села налази четнички главешина Дреновић и хитали смо тамо, а кад бисмо стигли, испоставило би се да је малопре побегао у неко друго село, и тако редом до спољних обезбеђења саме Бање Луке.

После десетак дана бављења на овом терену вратили смо се истим правцем којим смо и дошли. Уз пут смо се сукобили с четницима из Челинца и сатерали их у само насеље, а онда наставили својом марш-рутом у рејон Јајца, где смо стигли после неколико дана.

У рејону Јајца и Мркоњић-Града остали смо до 25. маја, дана десанта на Дрвар. Вршећи обезбеђење према Јајцу, које су држали Немци, тада смо са њима имали два сукоба.

Први пут су нас напали уз снажну подршку артиљерије и допрли позади Мркоњић-Града, а онда је уследио наш противнапад и њихово повлачење у Јајце. Том приликом су минери 1. пролетерске закопали мине на путу Мркоњић-Град—Гламоч, па су наишла два тенка и претворила се у непокретну гвожђарију.

Други пут су нас напали надмоћнијим снагама и овладали Мркоњић-Градом, а ми смо се задржали на околним положајима. Држали смо предстраже дању и ноћу. Једном приликом извршили смо препад на Мркоњић-Град и положаје дуж колског пута за Јајце, који су обезбеђивали четници. Разјурили смо их и поставили мине у подлогу колског пута, али град нисмо успели да заузмемо, па смо се повукли на полазне положаје. Током дана дошло је појачање од Јајца. Један товарни коњ је нагазио на мину и одлетео у ваздух с товаром, а страдало је и неколико немачких војника.

Њихово упорно држање Мркоњић-Града имало је везе са десантом на Дрвар. Једном су нам били припремили изненађење, у селу Шиловима са својим „трупом", око шездесет људи, наоружаних претежно аутоматским оружјем. Био је магловит дан, преподне, време смењивања на положајима између нашег и Крагујевачког батаљона, који је тек био дошао са одмора. После првог изненађења, средили смо се и протерали „труп" према Мркоњић-Граду.

Одмарали смо се у селу Герзову све до 25. маја поподне. То време смо провели у живом политичком раду,

у састављању џепних новина, спремању и приказивању позоришног комада „Јазавац пред судом" и сличном. Приказивању „Јазавца пред судом" присуствовало је и месно становништво, а по завршетку један одборник, бистар сељак, нашали се:

— Што ти ова наша војска ужива: народ је храни, а она прави забаве!

— Што не ступиш у војску кад ти се тако свиђа наш живот? — дочека га интендант.

Двадесет петог маја пре подне наша се чета одмарала испод групе старих храстова, кад наиђе велика формација авиона.

Нагађали смо куда ће, али нико није погодио. По подне, тек што сам био завршио предавање за батаљон „Улога монархије у Србији и Црној Гори", кад дојури, сав зајапурен, курир штаба бригаде и уручи писмо комесару батаљона Машану Милутиновићу, а овај га уступи комесару дивизије Влади Шћекићу, који је био дошао у обилазак батаљона. Пошто га прочиташе и посаветоваше се с командантом батаљона Душаном Поповићем и помоћником комесара Луком Шћепановићем, Поповић нареди журно спремање за покрет. Позваше команде чета на договор. Убрзо нас постројише командири чета и усиљеним маршем кренусмо у правцу Соколца.

Почела је борба коју смо водили пуних шест дана, без одмора и сна.

Наши батаљони, на предстражним положајима, водили су борбе од првог дана од самог јутра. Немци су полако и упорно надирали. Највећи успех постигли су продором уз долину око реке Пливе до Соколца, где смо се у сумрак сукобили. Пушкарање је трајало целе ноћи. У свитање смо се повукли на планинску зараван Драгнић-подови. Непријатељ нас је пратио у стопу. Задржали смо се читав дан на овој заравни. Било је јуриша и с једне и с друге стране. У једном јуришу погинуо је делегат вода заставник Јанко Јовићевић, мој стари познаник, чија су браћа и сестра још пре рата били познати комунисти. Десно од нас водио је борбу Први батаљон, а лево остали батаљони наше бригаде. Читава дивизија је упорно задржавала надирање непријатеља.

У зору следећег дана повукли смо се на нове положаје у шумовитој планини. Тако смо све до почетка јуна сачекивали непријатељеве снаге, које су опрезно наступале, пружали им отпор по неколико часова, а онда се пребацивали на нове положаје. Наша тактика се састојала у задржавању непријатеља, уз постепено узмицање на нове положаје. Тих дана, у једном сусрету, пустили смо их на јуришно

одстојање, а онда је командир моје чете Војо Дармановић питао:

— Ко је тамо?!

— Прва пролетерска, Први батаљон! — јавио се ваљда неки фолксдојчер.

Пошто смо знали да је 1. батаљон на нашем десном крилу, осули смо по њима најжешћу ватру. За неколико минута зачуше се јауци и наста бежанија низ пошумљену падину планине. Причекали смо неко време, онда нас је на положају сменио 5. батаљон, „Гарибалди", а ми смо пошли лево на нове положаје. Тамо смо опет дочекали Немце на сличан начин. Одбили смо неколико њихових јуриша. Уто је пао мрак и борба је престала. Однекуда су се појавиле коморџије, први пут после одласка из Герзова — после шест дана! Донели су нам доста скуваног пиринча и меса. Пошто смо појели драгоцен оброк, шапатом је наређено свијање у колону за марш. Затим нам је саопштено да смо на задатку обезбеђења заштитнице друга Тита и Врховног штаба. Ако нас нападне непријатељ, нема одступања, до последњег!

Маршевали смо од око 23 часа до сутрадан око 10 часова и стигли у рејон Млиништа. Таман смо прилегли — појави се ескадрила савезничких авиона, која нас је, због необавештености, засула ватром и нанела нам приличне губитке. Мало касније напала је непријатељеву моторизацију у Гламочком пољу и онеспособила је за даље дејство. То нам је у исто време скренуло пажњу на подилажење непријатељеве пешадије, добро маскиране, са правца Гламоча. Са њом смо управо водили борбу током дана.

Пошто ме је мучио разбуктали бронхитис и пошто сам био исцрпен од излива крви због два лакша рањавања у мају, морао сам отићи у дивизијску болницу. Боравак у болници разликовао се од боравка у јединици само утолико што се нисмо борили у првој линији, али смо морали бити увек приправни за случај изненадног напада какве непријатељеве групе. Били смо готово стално у покрету. Болничким ешелоном руководио је командир болничке чете Божо Гардашевић. Крстарили смо увалама и планинама, држећи се шуме, све док нисмо дошли на Благајско поље. Пошто се говорило да ћемо бити евакуисани авионима у Италију, у Бари, задиркивали смо једни друге да болујемо од „баритиса". И стварно, 5. јуна ноћу слетео је један авион на Благајско поље. У тај авион укрцао се друг Тито са још неким руководиоцима, а сутрадан пребачено је и око сто рањеника и болесника из болнице 1. пролетерске дивизије.

Новак МИЉАНИЋ

ЧЕТА ДЈЕЧАКА

Иђи ћеш у Омладинску чету Крагујевачког батаљона — рекао ми је једног јануарског дана 1944. начелник штаба 1. пролетерске бригаде, Љубиша Веселиновић, када сам му у Дивичанима предао спроводни акт којим смо нас неколицина били упућени из болнице 1. пролетерског корпуса у бригаду. Нисам се томе баш обрадовао. Сви моји другови, прекоморци, из мог краја, неколико дана раније отишли су у 1. црногорски батаљон. Но, уосталом, можда је овако боље: 1.батаљон је далеко у средњој Босни, а за мене, тако рећи још реконвалесцента, који сам задњих дана по високом снијегу пропјешачио тежак и врло напоран пут од Груборског Наслона преко Дрвара, Прекаје, Рибника, Мркоњић-Града и Барева, није било баш нимало примамљиво наставити пјешачење завејаним стазама, спуштати се и пењати каньоном ријеке Угра. А Крагујевачки батаљон је ту близу, у Булићима крај Јајца.

Омладинска чета није била на окупу. Чак ни у команди нисам никог нашао. Сви су били на положају. Сачекао сам у тијесној, прегријаној соби, у којој није било никаквих знакова да је ту команда неке јединице. У углу, на прегршти сламе, с торбицом под главом и каишем од пушке умотаним око руке, лежао је дјечак.

— Ја сам курир, зовем се Рајко — рече ми пруживши ми руку. — Баш сам дошао с положаја са поштом за штаб батаљона и за пола сата се враћам. Можеш и ти са мном, ако хоћеш.

Зар са овим дјечаком да идем на положај? — помислио сам. Па ипак, када му дају пошту, значи да имају повјерења у њега.

Већ мјесец дана сам у Омладинској чети. Чудно је то како се осјећање мијења. Признајем, првих дана сам се осјећао мало нелагодно. Борци су све сами младићи, готово дјеца. Ја сам са својих двадесет година, чини ми се, најстарији у чети. Команду чете сачињавају Ћебо, Никица, Перо Пишмо (ваљда му је то надимак) и Тука. Сви су врло

млади. Водник ми је Ратко, десетар Жижић. У десетини са мном су Ибро, Јово Којић, Драго Трипковић, Душан Остоја и Недељко Марасовић. Драго и Душан су дјечаци, немају, вјероватно, ни петнаест година. Нико од нас није служио војску. Па како ли онда чета ратује?

Већ прва борба је растјерала моје сумње. Њемци су нас 27. фебруара у селу Булићима напали из Јајца. Изненађење је било кратко, а затим се чета снашла. Посматрао сам омладинце како сталожено, готово рутинерски, као прекаљени борци, штите један другог у повлачењу и како затим десетина Драгића Вукића врши обухват са сјеверне стране угрозивши непријатељев бок. Гледао сам малог Јовчу Ђурића како погнут трчи преко оранице вукући сандучић муниције, док око њега праште меци. Са дивљењем сам посматрао моје другове како на крају борбе, као да се ништа није десило, разговарају о обичним стварима — поцијепаном туру Азиса Ивановића и пробушеној порцији Марка Слишковића. Велика су ово дјеца — ни права борба са есесовцима их није узбудила. А са колико жара, усклика и узбуђења се њихови вршњаци тамо, гдје рата нема, играју „жандара и лопова", „каубоја и Индијанаца!"

Двадесет седми март. Јутрос сам говорио чети о трогодишњици свргавања срамног Пакта... Предвече стојим на заравни Голе планине по којој ледени вјетар у налетима разноси снијежну прашину. Свуд уоколо дубок снијег, чија бјелина замара очи. Хладноћа је тако јака да ни скакутање у мјесту не помаже. Доље, позади је Барево, у коме је наша чета. Мали Драго и ја смо овдје већ три сата на обезбјеђењу. Речено нам је да будно мотримо у правцу Јајца како нас непријатељ не би изненадио. Постаје све хладније, а вјетар је тако јак да је већ готово немогућно стајати на чистини. Добро би било заклонити се мало у завјетрину. Предлажем то Драгу, али он ме пријекорно одбија.

— Па иди бар ти, заклони се, ја сам старији и боље ћу издржати — обраћам му се више с молбом, јер сам примијетио да се његово мало и слабашно тијело почело кочити од хладноће.

Одбио је.

Просто је несхватљиво колика се упорност и свијест крију у том младом бићу, које је прије времена постало човјек, борац. Погледао сам га и примијетио у његовим очима сузе, праве дјечје сузе.

Па ипак — храбри борац је остао дијете, помислио сам.

Већ смо упознали сваку стазу на Лисини. Толико смо дуго на положајима на овој планини да нам се чини да

познајемо и свако дрво, увалицу, камен. Доље, испод нас, у рупи, шћућурио се Мркоњић-Град, а иза нас су голе шуме. Сједимо око ватре уморни и неиспавани. Лица су нам гарава од дима. Ко зна колико се дуго нисмо умивали! На прошлој четној конференцији у Мрачају, другарица Манда је, као и увијек, говорила о оном „другови, што се тиче проблема хигијене, који је незадовољавајући". Било је, разумије се, и критике и самокритике, али, забога, самокритика је за конференције и састанке. Пустимо сад умивање, па ћемо на идућој конференцији опет да „самокритички иступамо". Уосталом, размишљам, то и није баш прије потребно — дјеца нису баш уредна у умивању ни код својих кућа, а како би то могла бити овдје, на Лисини, гладна и уморна! Сва је срећа што је чета голобрада, те се нико од нас не брије, иначе би другарица Манда морала да говори о још једном „проблему хигијене".

Јутро је посљедњег дана априла 1944. Густа магла нас је обавила. Лијено се дижем да бих се одмакао до најближег дрвета. Промрзлим прстима откопчавам дугмад. Одједном десно од себе угледах неке прилике како опрезно одмичу. Нијемци! — сину ми у глави. Изненадили су нас! Доврага, куда су изашли! Нису се, ваљда, попели уз стрму увалу? Дабоме, тако то бива кад се потцијени непријатељ. Лијепо нас је командир Ћебо упозорио на некакве „трупове" који се кроз незаштићене просторе убацују у позадину. У неколико корака био сам међу борцима своје десетине.

— Повлачимо се, ево Нијемаца! — узвикнуо сам узбуђено.

За тили час сви смо већ трчали ка узвишењу на којем је био наш пушкомитраљез. Зашто Нијемци не пуцају? — питао сам се. Ено их, и они трче лијево од нас, настојећи да нам пресијеку одступницу. Одједном изнад наших глава зафијукаше меци и зачу се са узвишења дуги рафал шарца. Наш добри, увијек поуздани пушкомитраљезац Блажо! Ни овог пута нас није изневјерио. То нас охрабри, те се за тренутак заустависмо. Жижић завитла бомбу у правцу Нијемца који нам се био приближио. Али нова опасност појави се и с десне стране. Готово потпуно смо опкољени, налазимо се као у мишоловци. Сад већ сасвим разазнајемо фигуре непријатељевих војника. Ту су, поред нас! Још не пуцају. Значи, хоће да нас живе ухвате! Шта сад? — лете ми мисли грозничавом брзином.

— Другови, скачите низ стијену, па низ јаругу! Брзо, брзо — чусмо глас Туке, нашег помоћника комесара чете, који се одједном створи међу нама.

Један за другим скакали смо у снијег и настављали да се превртимо, ваљамо, клижемо низ стрмину. Зауставили

смо се на дну јаруге и погледали се. Сви смо били ту. Али — где је Тука?

Тука је остао горе. Жртвовао је себе ради нас, он — секретар наше партијске организације.

Сутрадан је Крагујевачки батаљон стајао окупљен на коси изнад села Мрачаја. Поред раке лежало је у шаторском крилу тијело друга Туке. Неко је говорио о средњошколцу из Ступа код Сарајева, о узорном партијском раднику, о Омладинској чети. Не сјећам се ко — можда комесар батаљона Лука Божовић или његов помоћник Шево. Омладинци су пришли и спустили тијело свог најбољег друга. Нисмо плакали. То не приличи нама, мада је то својствено дјеци. А ми нисмо били обична дјеца.

Синоћ смо ушли поново у Мркоњић-Град. Наш вод је улазио у прве куће кад су Нијемци напуштали град и одлазили у правцу Јајца. Били смо страховито уморни. Јутрос смо већ орнији.

Испод нас цестом пролази дугачка колона 13. крајишке бригаде. Она иде ка Јајцу. Ми смо се већ раскомотили. Изуо сам ципеле (ваљда, послије недјељу дана), оставио обојке да се осуше и скинуо чакшире да их Манда окрпи. Огрнут ћебетом, сједио сам на клупи. Одједном граната удари у зид. Затим се зачу нова детонација, трећа четврта... Крајишници се враћају журно и нестају иза окуке.

— Ево Нијемаца! — узвикну Ђуро Мађар.

Зачу се брујање тенка који се помаљао иза окуке. Борци излетјеше кроз врата и појурише преко ливаде да би се дохватили плота. Зграбих чакшире, блузу, шињел, цокуле, пушку, торбицу, и бос, тако рећи главачке, сунух кроз врата. Како ли сам све то стрпао у руке? А још сам морао и да придржавам гаће? Трчао сам као без главе ка плоту. Митраљески рафал је подигао траву иза мојих стопала.

Стигао сам задихан до плота и угледао другове како се ваљају од смијеха.

Јучерашњи дан био је веома напоран. Изнад села Прекаје издржали смо веома јак напад Нијемаца. У шумама негдје иза нас у правцу Црних Потока налазе се Врховни штаб, Авној, стране војне мисије...

Идемо стазом кроз густу стољетну шуму. Осјећамо да се налазимо у тешкој ситуацији. А по чему — то нико не би могао објаснити. Борац то некако инстинктивно осјети, „намирише". Можда по учесталом доласку и одласку курира, честим договарањима команди чета, одвајању од радног вода и коморе, који се, кад је „густо", прикључе некој већој позадинској јединици, или — враг би га знао по чему!...

Избисмо на мали пропланак. На ивици доста људи. Некако су чудно обучени. То су, сигурно, стране мисије, помислио сам. Наиђосмо крај њих. Посматрали су нашу колону.

Крећемо се журно даље. Овом сам стазом пролазио прије пет мјесеци. Она ту, иза првог превоја, скреће у лијево и спушта се ка селу Потоци. У њему су сада Нијемци које задржавају неки дјелови Треће крајишке бригаде. Јасно се чују њихови митраљези. Па куда ћемо? Куда ће цијела ова колона? Иза нас, у Прекаји су Нијемци; испред нас, у Потоцима, опет Нијемци — свуда проклете Швабе!

Одједном на челу колоне наста неко комешање, дошаптавање. Водник Чанак опомену Љуба који је, по свом старом обичају пребацио пушку преко рамена као тољагу држећи је за цијев, да је носи „по војнички", са кајишем преко рамена. Чему сад одједном то, помислих. Па ни Чанак није баш у том погледу неки „војник". Мислим да не би знао ни прописно да стане „мирно". Додуше, то у јуришу није могао ни да научи.

И тада мој поглед скрену десно, тамо куд су и остали погледали... И би ми у трен све јасно. То је Тито! То сам, ваљда осјетио и прије него се мој радознали поглед задржао на човјеку који је сједио испод стољетне букве, на неколико корачаја изнад стазе...

Нисам га поштено ни погледао, ни ухватио његов лик да бих га запамтио, упио у себе, сачувао у сјећању заувијек, јер га од мојих очију заклони честар.

Овај ме призор, који је трајао само трен, толико узбудио и, рекао бих, изненадио... Можда мало и разочарао... Он, Врховни командант, сједи ту, на земљи, наслоњен на рапаву кору стабла... Тако просто, тако обично! Замишљао сам да другојачије изгледа у једном Врховном штабу. Али, забога, тргох се: шта ту има чудног? То је Врховни штаб наше, партизанске војске. Ништа није необично што се налази у непосредној близини Нијемаца, чији се гласови и пуцњи чују из увале. Необичније би, сигурно, било да је другачије...

Нагло смо скренули са стазе и посједали у траву. Само ми, омладинци. Остале чете су продужиле даље. Убрзо нам је економ подијелио богато следовање. „Часна ријеч, ово је Тито наредио да се Омладинска чета одмори и нахрани" увјеравао ме је Мирчета наш нови замјеник комесара. „Познао нас је, зна он Омладинску чету још из Фоче". Сви смо вјеровали да је тако. Можда је, заиста, и било тако.

Били смо у заштитници и повлачили се из Тријебојева ка Подрашници. За нама су наступали четници. Испред нас

је прошла болница 13. хрватске пролетерске бригаде и њен интендант нам је оставио готово пун казанчић куваног пиринча. Како је био укусан, па још и заслађен! Брзо смо се заситили, а у казанчићу је остало још доста. Шта ћемо са њим? Нико неће да га понесе. Неко је предложио да га оставимо насред цесте са цедуљицом на којој бисмо написали: „Биједници, ако вам није стигло усташко сљедовање, ево вам да видите шта једу партизани!"

Иначе, порције су нам увијек празне. Уосталом, у десетини имамо само три порције. У ријетким приликама, када се хранимо са казана, служимо се њима на смјену.

Сада могу открити тајну, јер нам више не пријети опасност да ћемо на партијском састанку бити критиковани — били смо, понекад, и добри „пикиранти!" Разумије се, кад се удаљимо од батаљонских казана. У таквим приликама када наш вод избије на положај, први задатак који водник Чанак изда јесте, зна се, да опробана тројка сиђе у село и „прикупи податке о непријатељу". Она је то врло успјешно изводила, „не скрећући с линије", по којој није било тако једноставно ићи. Својим смерним држањем, дјечачким изгледом и испосничким лицима, она је успјевала да не остави равнодушним ни тврдим никога. Нешто касније „подаци" се ваде из њихових торбица и на равноправне дијелове подијеле. Тајну смо добро чували. А можда то није ни била тајна? Можда су и у команди чете и у штабу батаљона знали за њу и гледали нам кроз прсте.

— Шта ћете, млади су још, готово дјеца — можда су тим ријечима у штабу оправдавали своју болећивост.

Био је 23. јун. Цијела бригада је кренула с Башаринца ка Мравињцу. У претходници је наш батаљон, а испред њега Омладинска чета. На челу је наш вод. Идемо опрезно, на одстојању. Одједном, готово се сударисмо са Нијемцима. За терен, тајац. Гледамо се изненађени. Никад нисмо били тако близу једни другима. Марко се први снађе и леже потрбушке иза свог пушкомитраљеза. Нијемци нестадоше у честару.

— Брзо горе, десно, пожурите за мном — чу се командир.

Избисмо на врх. Ништа се не види од дрвећа. Командир нам објасни да морамо збацити на јуриш непријатеља и пошто-пото ослободити пролазак бригади.

— Гдје је непријатељ? — питамо се.

Знамо да је негдје доље испред нас. И ништа више.

Кренусмо развијени у стријелце. Неко са лијеве стране викну:

— Ура, пролетери! Ура омладинци!

Прихватисмо громко. Погријешили смо, помислих, кад нас обасу ураганска ватра из више митраљеза. Није требало да се откријемо.

На пола пута се не смије стати. Само напријед! Али куда, кад не видимо непријатеља? Није важно, напријед, само напријед! Тамо је он, сакривен негдје иза дрвећа. Читав сноп свијетлећих метака долете и прохуја између нас. Паде Ибро Семић, наш пушкомитраљезац. Добрила се ухвати за ногу из које поцури крв. Шта је са другима, никога не видим?

— Напријед, другови! Јуриш, омладинци! — настављамо да вичемо и јуримо напријед између дрвећа и метака.

Избисмо на малу зараван. Спазисмо како Њемци бјеже и замичу у шуму, оставивши неколико натоварених коња.

Чудан је ово јуриш био — без метка, без бомбе. Јуриш омладинаца на прекаљене војнике дивизије „Принц Еуген". А завршио се побједом младости.

Никад нисам био тако узбуђен као тог дана код Бусовачких стаја. Двадесет пети јун. Опет идемо да прећемо неку цесту. И опет ћемо, сигурно, наићи на ту проклету дивизију „Принц Еуген". Ноћ смо провели под дрвећем на киши. Мокри смо до коже...

— Омладинци, напријед, брзо! — преноси се колоном.

Ето ти га, враже, чују се шарци. Значи, нисмо се преварили!

Готово трчећи изађосмо на косу, а затим се спустисмо стотинак метара и заустависмо иза дебелих стабала. Сви смо у линији и нетремице гледамо испод нас. Лијево је Краљевачки батаљон. И тамо се чује борба.

Ево Њемаца, наступају и ка нама. Лијепо се виде како се у стрељачком строју полако, ваљда због успона и тешких телећака на леђима, крећу ка нама. Све су ближе. Посматрам једног који иде ка мени. Доста је стар и пење се с напором. На дати знак отворисмо ватру. Њемци полегоше. Нисам сигуран да сам погодио „мог".

И онда настаде, као и обично, оно дуго и мучно препуцавање.

Изненада наста неко комешање лијево од нас. Један за другим борци почеше да се повлаче.

Непријатељ је потиснуо Краљевачки батаљон и избијао је на косу. Настала је критична ситуација. И ми се морамо повући. Командир изда наређење, и један за другим борци се почеше повлачити. Њемци испод нас то осјетише и појачаше ватру. Десетина са којом сам се и ја затекао остала је да се посљедња повуче. Мислим да су то најтежи

тренуци када с посљедњом групом остајеш на положају и штитиш повлачење својих другова док непријатељ већ почиње угрожавати бокове. Осјећаш да је вријеме да се и ти повучеш, чак ти се чини да је задњи тренутак за то, па и да је можда већ касно, а остајеш и даље на положају чекајући команду. Гледаш испред себе и пуцаш, а бацаш поглед и назад, и лијево, и десно да би видио јесу ли другови довољно одмакли, да ли је непријатељ већ иза тебе.

Напрегнуто и нестрпљиво очекујемо команду. И она је, најзад, допрла до нас. Чули су је, сигурно, и Њемци јер су, у тренутку кад смо се дигли и појурили узбрдо, отворили јаку ватру. Чули смо и њихове узвике. Ту, иза нас... Зар су тако близу? Јуримо између стабала задихани. Проклета борова шума! Кроз њу поглед далеко допире. Нигдје жбуна који би могао сакрити од погледа непријатеља. Само да избијемо на брдо. Још педесетак метара... Поред мене је Велетовац, младић из Санџака. Одједном паде, као да се спотакао. Зауставих се. Страшно! Погођен је у врат, а у грлу је зјапила рана. Зачудо, није било много крви. Помогао сам му да се подигне. Нешто је говорио, али је, уместо звука, ријечи, из његовог грла допирало само крклјање. Али су зато очи говориле више и рјечитије. Заплашен, избезумљен поглед је вапио: не остављај ме!

Педесет метара сам га вукао, придржавао, храбрио, молио да истраје. Педесет метара сам био у мучној, веома мучној ситуацији. Осјећао сам да смо обојица изгубљени. Размишљао сам шта да урадим. Био сам увјерен да је са њим готово, да неће остати жив. Па зашто се око њега задржавам и доводим у ситуацију да будем и сам убијен или ухваћен? Има ли то смисла? Разум ми је говорио: треба спасти себе јер њему ионако нема спаса. Можда је најбоље ријешити се на најтежи корак — прекратити му муке? А нешто друго се противило томе: ипак, ипак, истрај. Још мало... Друга треба спасти. Можда ће издржати. Признајем — и његов грчевити стисак око моје мишице, и његов поглед који је молио, преклињао — дали су ми снаге да истрајем. Био сам као у бунилу.

И побиједила је љубав. Она права, људска. Она која се рађала и развијала у партизанској десетини, у уморној колони која се поспано вуче беспућем, на застанку кад се димови цигарете дијеле, у колиби кад су се прозебла тијела покривала једном кабаницом...

Изашли смо на врх. Срећом, прије Њемаца Сачекали су нас борци Краљевачког батаљона и помогли ми да рањеника пребацим до њиховог превијалишта. Велетовца више нисам видио, мада сам чуо да је остао жив.

На партијском састанку, у анализи протеклих борби, истакнуто је да је у Омладинској чети, као и обично, другарство било на висини. Учинило ми се да је мало речено.

Пели смо се уз Враницу. Ноге су се једва дизале. Како дуго већ идемо гладни, неиспавани, то више не знам. Дању се тучемо са Нијемцима, а ноћу маршујемо, да бисмо ујутро поново ступили у борбу.

Дође на мене ред да носим пушкомитраљез. Пребацих га преко рамена и наставих на зачељу колоне. Каиш ми жуља мршаво раме, а зној цури с лица на овој јунској припеци. И торбица ми је отежала. У њој вучем још од Мркоњић-Града Марксов „Капитал". Ова дебела и тешка књига је својина чете и ја сам, као одговорни за културно-просвјетни рад, задужен за њу. Право рећи, и не знам зашто је носимо кад је нико не чита. Ваљда због љубави и поштовања према њеном писцу. А у мојој торбици је она заузела готово цијелу запремину, тако да не могу ставити комад хљеба или меса у срећним приликама када до њега дођем.

И тако, вучем се уморан за колоном. Све је стрмије, а ја све уморнији под теретом пушкомитраљеза и „Капитала". Обје ствари више не могу носити, сувише ми је тешко. Нешто морам одбацити — а шта? Пушкомитраљез, свакако, не, он је у овој нашој борби потребнији. Засад нам ова књига није тако потребна. А кад се заврши рат, штампаћемо је за свакога.

Умиривши оваквим размишљањем своју савјест, скренух са стазе, кришом извукох књигу из торбице и спустих је испод грма.

Не знам да ли је Марксов „Капитал" икад излазио на већи планински врх.

Нико није примијетио да је на Враници остао Марксов „Капитал", нити је доцније питао шта је било с њим. Сталне борбе су заокупиле нашу пажњу, а ускоро сам отишао из чете.

Ето, таква је била моја, Омладинска чета! Чета голобрадих дјечака и младића из Србије, Босне, Далмације, Црне Горе и Санџака. Чета бомбаша, храбрих бораца, ведрих, насмијаних младића, спремних за шалу и задиркивање. Чета понекад неозбиљна, враголаста, али кад затреба и озбиљна, чак и превише. Чета у којој су са састанка Скоја одсуствовали само комунисти. Чета која је и по својој доби и по броју могла бити један разред неке средње школе. Да није било рата.

Мишо ЛЕКОВИЋ

СРП И ЧЕКИЋ

Дошла је ноћ. Хитамо ка одређеном месту. Пропланак између Лисине и Млиништа је окружен тек олисталим дрвећем. Гране мирују, развигор их је већ оденуо зеленим рухом. Сакупљају се батаљони, комора, пратећа чета, болница. Тражим Београдски батаљон. Препознајем другове по силуетама и шапатима. Прилазим им. Стисак руке, једне, друге, срдачно и топло.

Рука ме још боли, рана бриди. Десницу придржава марама о врату.

— Зашто ниси дуже остао: — пита командант Стева Адамовић.

— Зар свега три дана у бригадној болници? — чује се други глас.

— Ниси, ваљда, побегао? — продужи Стева.

— Ипак је боље да будемо заједно.

Одговарам на њихова питања и слушам узбудљиве речи о погинулим, рањеним, изнемоглим. Нисам кадар све да разумем, да примим као свршено. У исто време командир Марко Драшко прича неким друговима о недавним борбама . . .

— . . . Погинули су нам још несташни и храбри пушкомитраљезац Вид, Јере Живковић и комесар Мирко Костић.[1] Закопали смо их на положају. Батаљон је већ неколико дана без сна и без воде. Многи су се истакли у протеклим борбама, а посебно Андрес Келер. Једном је потрчао према Немцима, тако да је Стево мислио да ће се предати, вратити својима. Међутим он је бацио неколико бомби и узвикнуо им на матерњем језику: „Примите поздрав Андреса Келера,

[1] Имре Кон.

вашег Немца, који се бори под заставом на којој се налазе звезда, срп и чекић". Вратио се сав румен, узбуђен. Брундао је: „Фашисти, фанатици, ето, такви су моји Немци" . . .

Марков и мој разговор прекину противјуриш Немаца. Очекујемо исход. Виде се светлећи меци који прелећу шумовити брег. Ракете црвене, зелене, беле.

На том брду смо већ били, бранили га. Неколико пута је прелазило из руке у руку. Немци сада не мирују ни ноћу, што није био случај раније. У нашу позадину убацују „трупове" који врше препаде. Изгледа да и они крећу у герилу, преузимајући нашу тактику. А ми растемо, стасамо у дивизије и корпусе.

Борба се стишава. Позвали су команданта.

Борци су поседали на траву и камење. Дремају.

Ватре се пале једна за другом.

— Гаси! — чују се повици.

Долази командир Стева.

— Ускоро крећемо — саопштава нам. — Изненадићемо Немце. Појавићемо се тамо где нам се никако не надају. Чекаћемо само да савезнички авиони спусте муницију и још неки материјал.

— Да чекамо, ако је тако. Лепо је када нас се савезници сећају, јер је требало месецима крварити . . .

— Не заборави, Марко, да је вечерас двадесет девети мај четрдесет четврте, а онај заробљеник рече да ће нас сутра опколити и уништити Немци.

— Ја о томе и не мислим, јер бога му блентавог, ко у то може веровати!

Убрзо угледасмо велике логорске ватре. Распламсавају се на пољани. До нас допире и брујање авиона. Борци се дижу, траже их погледима. Звук се губи у даљини. Људи поново седају и гунђају.

— Долазе, сигурно долазе! — повика Нада Соколовић.

— Можемо ми и без њихове помоћи — добаци јетко Марко Драшко.

Авиони се поново вратише. Направише два круга и почеше да спуштају мале товаре. Немци навалише, бесно пуцајући свим оружјима. Ипак, приморани су да остану на својим местима.

— Покрет! — пронесе се од врха до зачеља тек образоване колоне.

Корачам крај Андреса Келера. Партизан необичнији од других. Немац. Сам је међу нама.

Нисмо ни покушали да наговарамо заробљене немачке војнике да остану код нас. Упознали смо њихову силу и беду. Првих дана рата неки од нас су гајили илузије о заробљеним немачким војницима. Мислили смо да ће се трг-

нути и искрено нама придружити. У западној Србији их је заробљено око 400. Били су снисходљиви. Приликом нашег повлачења из Србије, почетком децембра 1941, они су пуштени на слободу. Очевици кажу да су ови Немци били најсвирепији. Чим су се састали са својима, почели су палити и убијати, заборављајући да су им партизани поклонили животе. Скела. Крагујевац. Краљево. Посавина. Мачва. Козара и многа друга места говоре о сили, бесу и зверству фашистичких војника. Говоре о томе људи, жене, деца ове земље. Памте.

Све заробљенике смо упућивали у штаб. Тамо су их саслушавали и поред свега поступали с њима као с ратним заробљеницима. Ми смо војска у рату. Удри га на положају, пуцај, убијај, а кад остави пушку, пресуди по заслузи, по делима . . . Неке смо размењивали за наше из логора.

Са Андресом Келером се догодило друкчије. Нашао се у батаљону као и сваки ратни заробљеник. Он је одмах рекао да се предао сам. Заправо, изјавио је да је ту намеру имао још раније. Поменуо је свој удео у убиству неког немачког официра у Земуну. Хтео је да постане војник револуције и затражио је да му то допустимо. Дуго се већало. Удовољено је његовој жељи.

Колона убрзано иде. Тргох се из ових мисли. Андрес тражи мој ранац да ми олакша. Не пристајем на то. Осећам да очекује да му честитам на показаној храбрости. Али питам га нешто друго. Одговара ми, мешајући српски и немачки. Некако се споразумевамо.

— Докле правац? Ја сам уморан — каже Андрес.

— Кроз шуму, кроз обруч, дуг је пут.

— Идем ја тобро, жао ми је што сам Немац, дивизија „Принц Ојген“ много пуца.

— Знамо ми да нису сви Немци фашисти.

Сустигао нас је Стева. Лупну Андреса по рамену:

— Био си јунак, само тако продужи, долази победа.

Андрес нешто рече, али Стева оде напред.

Изменило се и гледање бораца на Андреса. У почетку му нису веровали. Изазивао је сумњу пролетера. „Немци себе сматрају господарима света, дошли су у нашу земљу, руше куће, убијају људе. Шта траже од нас? У име фашистичке идеје, отимају, проливају крв, треба им враћати истом мером“. Тако се говорило у чети. Други су шире гледали, гајили наду, оптимизам. Андрес је неком чудном безазленошћу изазивао поверење и друкчији суд. Колебали смо се, ипак пристали да задржи шарца и да покаже какав је.

Андрес је млад, здрав. Бавио се спортом. Брзо је стекао пријатеље, другове. Никада није истицао своје војничке способности, а оне нису биле мале. Дивио се другарству,

међуљудским односима. Пролетери нису допустили да Немац буде уреднији, дисциплинованији.

Умор се увлачи у све поре. Очи се саме склапају. Коњи се спотичу.

Сустижем носила с рањеником. Фране Јелавић не дише.[2] Болничарка констатује смрт. Скрећу с пута и прекривају га грањем.

Свиће, а покрет још траје. У увалама се бели снег. Поред нас је пространа висораван. Ливаде, пашњаци, каменњар, а тамо доле испред нас назире се Гламочко поље.

Поред једног храста стоје чланови штаба бригаде, посматрају колону. Позвали су команданте.

Сео сам на камен да одахнем. Колона вијуга, отегла се у недоглед. Црногорци, Краљевчани, Талијани, Босанци, Далматинци, Шумадинци, Словенци.

Болничарка је весела. Лети као на крилима. Позива поспале. Поскакује и не допушта да се жеђ гаси снегом.

Андрес Келер се испружио на трави. Гледа сунце. Мисли да нико више не сумња у њега. При првом сусрету с њим сетио сам се Харија Шихтера. Дошао је из Београда у Посавски партизански одред августа 1941. Напустио је немачку силу и постао учесник ослободилачке борбе. О њему кола прича, а лик му остаје незаборављен. Био је потпоручник немачке војске, а код нас прави борац револуције. Дао је заклетву и остао јој до гроба веран. Погинуо је једног новембарског дана исте године. О њему говоре они са којима се борио против хитлероваца. И кажу: „Јунак Хари, наш Хари". Дирљиво звуче речи о Харију. За часак се престаје мислити на грозна недела његових земљака. Гајимо зрачак наде у друкчију сутрашњицу и пут немачког народа. Мислимо да још има Харија и да ће их све више бити у тој његовој земљи. Андрес је можда други Хари. Борац је 1. пролетерске бригаде. Причао сам му о Харију.

Посматрам Андреса Келера како спава. Крупне јагодице и космато лице опалило је сунце. Нисмо се преварили у њему. Оно што је рекао, то је и показао. Добро се бори. Нимало лошије од нас. Његов шарац је сигурно оружје нашег батаљона. Његова бусија је увек сигурна одбрана нашег положаја. Постаје мио и драг . . .

Марко Драшко га од милоште лупи по ногама. Андрес се трже и седе. Протрља очи, спакова ћебе и започе разговор.

— Нису мени одмах дали звезду.

---

[2] Фране Јелавић био је теже рањен. Том приликом је изгубио свест и болничарка је сматрала да је мртав. Међутим он се сутрадан повратио и уз помоћ чобанина пронашао болницу 3. крајишке бригаде, излечио се и остао жив.

— А зашто? — питам као да не знам.

— Сумњали, сигурно. Ја нисам крив што су моји земљаци такви. Желим да буду друкчији.

— А после су ти дали звезду?

— Јесу. И Дервиша је ставила срп и чекић. Она пристала да то уради.

Осмехује се и прича о српу и чекићу, о интернационализму, о амблему свих радника света. Сећам се како је био тужан без тог амблема. „Ако партизан, онда морам имати срп и чекић", говорио ми је пре извесног времена.

— Устајте! Још мало па ћемо стићи — чује се наредба.

Крећемо.

Иза мене је Андрес Келер.

— Уморан? Уморан — каже он. Још мало...

Застадох и пођох крај њега.

— Знам да си се добро борио јуче. Похвалио те је командант.

Погнуо је главу.

— Добро — рече стидно. — Кад бих могао читаву „Принц Ојген" и СС да ликвидирам, сами фашисти...

Ускоро завршисмо маневар:

Стигли смо на Чардак-ливаде. Ту је одмор и песма пред спавање.

Друже Тито из горице цвеће
цео народ за тобом се креће...

Уређујемо бивак, шири се мирис пољског цвећа и шуме.

Андрес Келер је дошао из патроле. Спушта пушкомитраљез са олакшањем.

— Јако уморан. Сутра је борба, треба мало да спавам.

Опружи се под стаблом и заспа.

Нада ми превија рану.

Прва чета још није стигла. Са Краљевчанима је на положају, у заседи. Надлећу савезнички авиони. Читаво јато. Круже, а затим бомбардују Немце. Видимо бомбе како падају. Да ли су их погодили?

— Чини ми се да не бацају на право место — каже Марко Драшко гледајући кроз доглед.

— Увек ти нешто слутиш — примећује Стева.

— Смем се кладити да су промашили!

— Не мислиш, ваљда, да су ћорави!

— Бојим се да јесу...

Копка нас сумња. Прва чета се још није вратила. Мотримо у том правцу. Неки другови су нервозни.

Најзад долазе, скрушено, тужно.

— Страдали су, бомбардовани од савезника — чује се нечији снажан глас.

— Онда су то немачки авиони! — рече Стева дижући се са земље.

— Видели смо знаке, сигурно су савезнички. Погинула је Дервиша Хоџић и командир Миле Коштан. Остадоше у малим ракама . . .

Брзо прихватамо рањенике. Милан Јовић ми пружа бели картончић који је нашао у џепу погинулог командира. Читам га и бележим:

„Миле Коштан, рођен 1924. године у селу Коњеврате код Шибеника. Завршио шест разреда грађанске школе. Неожењен. Члан Скоја од јануара 1942, члан Партије од новембра 1942. Ступио у партизане фебруара 1942. Отац Марко умро 1940. Брат Шиме члан КПЈ од пре рата, стрељан као талац од талијанских фашиста 1942. у Шибенику. Наоружање: машинка (енглеска) и пиштољ валтер. Опрема: ћебе, ранац, опасач, кожна торбица. У случају смрти обавестити: мајку Кату Коштан у селу Коњеврате . . .“

Како се догодило да савезници баце бомбе на наш положај?

Дан раније су на том месту били Немци и савезницима је јављено да распале по њима. У међувремену, ми смо их отерали и запосели то брдо, а авијатичари нису добили промену положаја. Затајила је радио-веза, дошло је до неспоразума који смо скупо платили.

Палимо логорске ватре. Грејемо руке, а леђа зебу. А већ је 30. мај 1944.

Скоро цела бригада је крај ватара, на предаху после окршаја и напорног пута.

Око наше ватре су Стева, Нада, Андрес, Драшко, Љуба, Жића, Марко Станишић, Јовић, Јунус, Тодоровић, Пјетро Солинас и ја.

Пјетро је дошао за везу из батаљона „Гарибалди“. Онизак, црномањаст, стално се смеши. Очекује скори завршетак рата. Каже да му је породица саветовала, кад је пошао у Југославију, да пређе на страну партизана. Мисли да не знају да је жив, да вечерас седи и сит и здрав, и то с партизанима. Пјетро разговара са Андресом. Помињу своје земље и девојке. Нова Италија и Нова Немачка. Да ли ће се родити у овом ратном преокрету? Пјетро прича о батаљону „Гарибалди“, о команданту и комесару (Јова и Лола).

— Биће добра исход, слобода за све камараде и човеке . . .

Јутрос је непријатељ изненада ударио са више страна: од Травника, Бугојна, Растова. Стеже обруч. Хтео би по сваку цену да нас помете. Рачуна се да је почела седма офанзива.

— Боље је рећи противофанзива — вели Марко Драшко — јер ми, а не они, продиремо, изненађујемо их и бијемо, ослобађамо нова места и територије у свим крајевима.

— По жестини удараца, и ово је наша Сутјеска — као за себе рече Нада.

— У праву си. Погледај, данас је двадесет трећи јун, а ми готово свакога дана водимо борбу прса у прса.

— Да, да, не упоређујмо! Мислим да је било критично. И сада је, али ће проћи.

Запосели смо брдо Калин, шумовит простор, погодан за борбу. Истурили смо патроле, јер очекујемо непријатеља.

Марко Драшко ми прича о врлинама неких бораца. Предлаже их за Партију. А онда продужава о Андресу Келеру.

— Славу му швапску! Нисам се надао да ће од њега нешто бити. Добар, море, постаде. Цика његовог шарца се вазда чује, а зрна проналазе мету. Све је радоснији и срдачнији и сваком од нас ближи. Увек је опрезан, а у борби концентрисан. Кад он углави шарца, онда је сигурно. Доскора сам мислио да је њихов шпијун, али нисам био у праву. Овај Шваба је наш, црвени војник. Доста је да погледаш и оком даш миг, а он трчи и обавља задатак...

Прилази нам млада жена, муслиманка, са шалварама жуте боје. Дише убрзано, изгледа уморно. Кад се приближи, спусти се на земљу. Подиже крајичак зара испод кога блеснуше два лепа зелена ока. Трајало је то само трен, а онда их покрише трепавице, док јој се лицем разли румен. Одавала је утисак као да је извршила неки важан задатак.

— Наши сте, знала сам да сте ту... Нека сте живи!.. — скоро промуца.

— Шта си се уплашила, болан? — упита Марко Драшко.

— Хвала милом... хоћу рећи вама, кад сам приспела, сијасет Немаца креће овамо. Убијају и туку све мештане да кажу да ли је кроз наше село прошла нека војска која на капама носи срп и чекић. Ми кажемо партизани имају црвене звезде, а они веле да пролетери носе и српове и чекиће. Тек сада видим да је тако, а до сада вам нисам ни гледала звезде.

— Да те нису они послали, јадна не била, говори!

— Какву сумњу чујем! Они наши људи, којима је стало до слободне земље, до куће, они ми рекоше: „Женско си, младо, па трчи!“ И ја, ево ме!

Махинално је још више свукла зар. Кад заврши, она се присети тога. Обори очи постиђена пред нашим радозналим погледима.

— Јесу ли близу? — питам.

— Ето тамо — и пружи руку испред нас у даљину.

— К оружју! — командује Стева.

Још гледам у девојку. А она стоји пометена.

— Склони се ти, другарице! Сваког тренутка може грунути.

— Рекла сам вам да јуре српове и чекиће.

— Јеси, хвала ти. Сви смо ми партизани, једни те исти, ма шта носили на капама и ма где се борили. Немци измишљају разлоге својих недела.

— А куд ћу ја сада?

— Иди у наш санитет, ту је, иза брда.

— Право велиш, кући не смем — каже девојка. Покри лепо лице заром и отрча.

— Погледах Андреса Келера. Убрзано намешта добош на шарцу и шеретски очима прати хитру девојку.

— Лепа, Андрес?

— Јако лепа. О, „Принц Ојген", мајку ти твоју . . .

У истом трену зачуше се плотуни. Угледасмо зелене униформе како хитро притрчавају На читавом сектору бригаде почиње борба. И остале јединице 1. дивизије су у близини.

Наши су их потиснули.

Прећосмо у противнапад. Андрес Келер у ходу просипа рафале. Сав је црвен од узбуђења. Помоћник му стално додаје реденике. Немци окрећу леђа. Андрес се усправи и потрча. Виче:

— Flieht nicht! Das sind keine Banditen, das ist ein Volksheere, ein Proletarienheer für alle Volker und Konfessionen, für aller Menschen Rettung. Nieder mit dem Krieg, die Befreier sollen leben, es lebe der Friede.[3]

Глас му утону и пригуши се у оштрој пальби оружја.

Никаквог одговора.

Засуше нас убитачном ватром.

Враћамо се на претходне положаје.

Курир је донео писмо Штаба бригаде:

„Шестом београдском батаљону *Положај*

Тек увече повуците чете испод Калина. Следи покрет ка Крушчићкој планини — Паљике. — Понова прелазимо цесту Травник—Растово. Вероватно је даљи покрет, уз борбе, ка Враници (где смо већ били) и Битовњи.

---

[3] Не бежите! Ово нису бандити, ово је војска народна, пролетерска, за све народе и вере, за све људе спас. Доле рат, живели ослободиоци, живео мир!

Иза вас је болница, ни стопе одступања. Нанесите што веће губитке непријатељу.

23. VI 1944. *Командант".*

Крећем са Стевом да обиђем чете. Местимично баульамо. Посебну пажњу на будност скрећемо секретарима партијских ћелија. Синоћ су одржали кратке састанке, објаснили ситуацију и изрекли оштру казну двојици колебљиваца.

У 2. чети предложили су да се Андрес Келер прими у Партију. Један друг се успротивио томе и рекао да им је Андрес и даље сумњив, чак мисли да он одржава неке везе с Немцима преко скривене минијатурне радио-станице. Којешта! Тај друг се пита, а и свима је чудно, како то да нас Немци свакодневно прате у стопу. Тек што стигнемо на неку планину, а за нама дојури „Принц Еуген". Али не треба никога сумњичити.

Прва чета је казнила Јера укором. Био се заборавио, тражио је од сељака чашицу ракије.

Изгледа да су Немци отишли. Милан Јовић полази у извиђање. Вазда је његова десетина најсмелија. Следе га Андрес, Драшко, Тодоровић.

Топло је. Радо бих скинуо блузу и ранац. Али ноћи су хладне, кишне. Нису довољни ни шињел, ни ћебе. Осећа се мирис коњског босилька. Поветарац ћарлија, зрикавци образоваше оркестар и започеше концерт. И то ми смета.

Милан Тодоровић доводи курира батаљона „Гарибалди". Пиетро се смеши, пружа нам цедуљу — веза је ухваћена. Пита за Андреса, добри су другови. Пружамо му парче хлеба. Нећка се, а онда узима. Одлази у свој батаљон.

— И ми јуче не одржасмо конференцију? — рече Стева започињући разговор.

— Не, а зашто?

— Па, годишњица напада на Совјетски Савез.

— Обележили смо тај дан борбом. Тек смо допутовали с планине Вранице и са Сухог Језера . . .

Мисли ми се вратише на 1941, када су Немци прешли границу совјетске земље. По равницама Посавине и Тамнаве, у близини Београда, роди се Посавски одред и нарасте у октобру на преко три хиљаде бораца.

Шта рећи за смрт Дуце Живковића? Београдски ђак. Скојевац. Висок, црномањаст, с танким, црним брчићима. Кретао се са бомбашима. Поучавао неписмене да читају. Певао у хору. Радовао се порцији качамака и скроба. Причао о сестри и породици. Имао је скромне планове. Да по-

стане лекар. Да лечи и усрећи све људе. Лежи у Босни. Казаћемо његовој сестри...

А Миша Михајловић? Погибе на Ситници. Сваки разговор је завршавао: „Причали су ми другови у Београду... Добро сам запамтио из Београда... Када будемо стигли у Београд..." Било је то симпатично. Лепо је пристајало младом комесару.

Ових дана сам сусрео неке другове с којима сам дуже време био у јединици. Јездимир Ракић, Нада Марковић, Јова Пенчић, Миливоје Катић, Милосав Матић, Радмила Јовановић Кека, Вељa Миладиновић. Вељa је са 10. дивизијом. Не носи више брадицу, али га скоро сви зовемо „Поп".

Надлећу авиони.

— Рањена мечка показује зубе! — рече Милан Тодоровић.

— Нису читали одлуке Техеранске конференције!

— Ма, не знају они да почиње офанзива са истока, југа и запада. Савезници проширују мостобран у северној Француској.

— Неће то ићи тако брзо, брале. Знам ја да су их Совјети добро потпрашили и да их гоне и према Финској, али може да потраје то, велим, још оволико.

— Ти си луд, Тодоровићу!

Прекиде нас митраљески рафал. Јовић је зашао иза немачке јединице која је похрлила овамо. Јуришају. Тодоровић гађа из пиштоља, Стева из машинке. Опет нам гине један митраљезац. Мирни, тихи младић с мора. Стижемо само да га закопамо и одамо му последњу војничку почаст. Синоћ је певао далматинске песме и дуго причао о мору и вожњи једрилицом.

Долази Јовић, окупан у зноју. Вуку Андреса Келера, рањен је у ногу. Очи су му црвене, крупне јагодице још више истакнуте. Панталоне и руке крваве. Притрчава му Нада. Чисти му ране, две велике ране, и превија га. Андрес неће у болницу.

... Убили су Розу Луксембург и Карла Либкнехта — творце Комунистичке партије Немачке. Хитлер прогања, убија, мучи и затвара све прогресивно и напредно. Ухапсио је и уништава Телмана Ернеста, председника ЦК КП Немачке. Још многе ће Розе и Телмане убити, али никада неће успети да све уништи и све угуши. Има још Харија Шихтера и Андреса Келера. Они су живи. Из рушевина ће почети да стварају, из пепела ће људи започети живот. Радовали би се социјалистичкој Европи, мирољубивој, радничкој...

Андресово лице је у зноју. Ситне капи се котрљају сустижући једна другу. Једва приметан осмех се појављује. Зеленкастосмеђе очи колутају. Траже некога.

— Хоћу са вама, нећу у болницу, нећу кревет, тамо никога не знам, до краја овде — говори нам с напором.

— Биће ти добро, оздравићеш — говори му болничарка.

— Још „Принц Ојген“ жива, ја морам имати шарац.

Борба јењава. Марко Драшко нам показује траку са рукава мртвог немачког војника. Исписано је: „Принц Еуген“. Докле ће та дивизија да нас гања? Отели смо им и малу заставу са кукастим крстом.

— Чувај је, Драшко, требаће неком музеју као ратни трофеј — каже му у шали Тодоровић.

— Море, треба мени за обојак. Нећеш ме, ваљда, пријавити штабу што то чиним.

Крећемо.

Још један дан је завршен.

Мислим на срп и чекић. Лепо га је носити. Симболише заједничку борбу радника и сељака, а и „Принц Еуген“ стрепи од тог амблема. Заиста смо се радовали, као и Андрес, када су нам другарице стављале тај знак на партизанске капе. Сваки новајлија је то тражио више него парче хлеба.

— Хоћу на капу срп и чекић, хоћу да будем пролетер. хоћу да останем са вама — говорио је и Андрес.

Покрет у даљину.

У сусрет зори.

Допуштена је песма.

Шума одзвања.

Андрес Келер[4] се клати на коњу. Осмехује се и пева на немачком. На њему је партизанска униформа и титовка. Сад видим звезду са српом и чекићем.

Милосав БОЈИЋ

---

[4] Андрес Келер је учествовао са Београдским батаљоном у ослобођењу Београда и другим борбама. Никад није затајио. Био је међу бољима. Борио се и на сремском фронту. Поново је рањен на положају код села Ђелетовца. Сви су изгледи да је, после завршетка рата, отишао у своју земљу.

БОМБАШКА НОЋ

Негдје у јулу 1944. године прешао је батаљон цесту код села Јабуке. Прва чета је одмах након преласка комуникације Пљевља—Пријепоље остала у селу Обардама. Јабуку су дању контролисали Нијемци, а ноћу су у јако упориште изграђено дуж села и цесте остајали само четници. У више махова противник је покушавао да нас одбаци од овог рејона, али му то није пошло за руком. Четници су звали и на преговоре. Пошао је наш командант, Војо Абрамовић. Састао се с четничким командантом, неким мајором бивше војске, али од тога никакве користи није било. Четници су тражили да се не нападају њихови положаји на Јабуци, због Нијемаца, с тим да ни они нас не нападају. На растанку им је наш командант рекао да ћемо их нападати свуда и на сваком мјесту док земља не буде слободна, па је додао — нек нас чекају навече. И доиста их није преварио. Напали смо их те вечери. Оставили су припремљену вечеру и надали се у бјекство.

Једног јутра, у саму зору, непријатељ је извршио снажан напад на наше положаје. Борба је трајала читав дан, долазило је и до борбе прса у прса. Непријатељ је одбачен источно од села Обарда, гдје је и заноћио на једном планинском масиву. Прва чета је добила задатак да испита да ли је непријатељ заиста одлучио да задржи ове положаје или се, када је наступила ноћ, повукао на полазне положаје.

Ноћ је била тако тамна да смо се, када смо зашли у борову шуму, морали држати један другом за опасаче да се колона не би прекинула. Дозивање је било строго забрањено. На непознатом терену, у густој шуми, по мраку, чета је скренула с правца и пошла превише удесно. Морала се вратити одакле је и пошла. Узела је водича, који нас је повео до ивице шуме, испред положаја који је требало да испитамо. На ивици шуме командир је затражио четворицу бораца који ће испитати косу испред нас. Групу су сачињавали: Стево Пламенац, Душан Вујасин, Слобо Јововић — ако се још добро сећам имена — и ја. Ако непријатељ буде тамо, треба га засути бомбама. Ако не наиђемо на јачег

непријатеља, настојати да положај задржимо до доласка чете.

Када смо дошли у подножје косе кренули смо, један поред другог, опрезно ка врху, држећи у рукама бомбе. Тако све до врха. Нијесмо примијетили непријатеља, а ни он нас, иако је био ту. Одлучисмо да испитамо и лијеву страну ове косе, која је имала седласт облик. Прилазили смо лијевом дијелу не онуда куда смо дошли, већ увалом која је дијелила косу. Спустили смо се у увалу. Кад се почесмо пењати ка врху, оклизнух се и прилично угрувах. Сјео сам, а остали пошли напријед. Кренуо сам за њима, али сам опет убрзо морао сјести. Није се видјело ништа, па сам пипајући руком око себе потражио погодно мјесто гдје бих сјео. Напипао сам неки камен. Како сам на њега сјео, осјетио сам да није раван, па сам руком почео да пипам около. Тада се десило нешто невиђено: напипао сам цијев шарца. Изненадих се, али се одмах и прибрах. Реших да га отмем. Једном руком сам дохватио цијев шарца, а другом пипао низ њега. Напипао сам неки прекривач, вјероватно шаторско крило. Полако сам почео вући шарац к себи, али нијесам успио. Нисам знао да је кроз каише један од непријатељевих војника провукао ногу и тако спавао. Тако сам, ваљда, повукао и тог војника. Он је истог часа тако јако јекнуо да је пробудио остале. Тада сам чуо како један од њих на албанском језику виче и псује: „Бомбе, ћишам ти нане". Схватио сам да је то митраљеско гнездо, испустио сам цев шарца, легао иза камена, активирао бомбу и само је пребацио на њих. У том тренутку сам чуо и Пламенца, био је од мене на отприлике двадесетак метара, гдје каже:

— Овдје има некога. Ја сам нагазио на некога.

Он је, у ствари, зашао у њихову главнину, која је спавала. А мрак је био густ. Оба ова случаја одиграла су се врло брзо, и када је експлодирала моја бомба, у исти мах чуло их се још неколико. Настала је заглушујућа ватра. Превладале су бомбе. Пламенац је погинуо. Касније смо видјели: имао је три метка у грудном кошу.

Непријатељ, изненађен на спавању, надао се у бјекство. Његови војници који су пошли у правцу супротном од нас стрмоглавили су се низ једну стијену, гдје су нашли смрт.

Био сам одсјечен од другова. Да их зовем нисам смио; то би значило показати непријатељу мету у коју ће пуцати. Према ватри и трци, оцијенио сам да је овдје прилично непријатељевих војника. Како сам се налазио на гребену косе, настојао сам да се повучем уназад, према оној ували. Претпостављао сам да тамо могу наићи и остали другови или да ћу их одатле, према небу, лакше уочити. Коракнуо сам уназад, нашао се у некој смреки, уплео се и пао преко ње

на камење. Устао сам и пошао. Послије неколико корака чуо сам како неко шапатом зове да идем к њему. Шапуће:

— Иди к мени, иди к мени.

Помислио сам да је неки од мојих другова и пошао сам према гласу. Нијесам у мраку могао видјети оног што зове, па сам и ја шапатом питао:

— Ко ме зове?

Понових то неколико пута, док одједном осјетих да ме неко снажно зграбио. Питам ко је то, али он ништа не одговара, већ поче да ме вуче. Терен је био такав да му то није одмах пошло за руком. Отимао сам се како бих се ослободио толико да могу употребити оружје. У том рвању он ми зграби пушку коју сам држао у десној руци и покуша да је повуче. Ја сам, чим сам осјетио да је дохватио за пушку, посегао за њом и лијевом руком. Али тада се десило нешто што ми је ненадно помогло да се ријешим непознатог супарника. Каиш од пушке ми се нађе између тијела и руке тако да се руком ухватих за опасач. Хитро сам се десном латио за нож и у часу када ме је непознати поново повукао к себи, зарио му га негдје у груди. Он јекну и одмах се стропошта. Био сам слободан, али толико уморан да сам сјео ту, да се мало одморим.

Ову гужву је чуо Видо Вујовић, који је ишао да нам саопшти да се вратимо у састав чете. Наишао је на мене, па смо пошли према чети, опрезно и на растојању. Када сам дошао на ивицу шуме, умјесто у чети, поново сам се нашао међу непријатељевим војницима. Ослушкивао сам и чуо како шапућу час „цурик", а час „форверц", стално пролазећи поред мене. Био сам застао иза неког оборено дрвета. Опипао сам дебеле наслаге лишћа. У ствари, то је био поток, а његовом супротном страном водио је пут којим су непријатељеви војници пролазили. Одлучио сам да ту сачекам зору, која није била далеко. За сваки случај, у лишћу сам ископао довољно простора да се у њега затрпам ако буде потребе.

У зору је престало пролажење поред мене и када се разданило могао сам видјети да око мене нема непријатељевих војника. Изашао сам на њихов пут и пошао. Нисам дуго ишао, када с лијеве стране угледах колибу. Опрезно сам се примакао шуми. Пред њом су били наши борци. Пошао сам к њима. Ту сам нашао команданта батаљона, који ми је рекао да је пратио борбу и да је ватра била врло јака.

Непријатељ се повукао десно од ових положаја.

Тог јутра сахрањен је Стево Пламенац.

Владимир СРЗЕНТИЋ

ТОПОВСКИ ВОД И ПРОТИВКОЛСКА ЧЕТА

У јуну 1942. је формиран наш топовски вод. Тада је имао око двадесет бораца, већином из Романијског одреда, а од наоружања један брдски топ, калибра 65 мм. На челу вода су била два брата Одовића. Они су руковали топом и раније, док је припадао Романијском одреду. На Лучким колибама пре покрета бригада за Босанску крајину, вод су појачали борци бригаде Михајло Пејовић, Миодраг Вешовић, Новак Ђоковић, Милија Пилетић и Лабуд Татар.

У воду је било десетак коња и мазги, који су се могли кретати по свим теренима. Због недостајања муниције, односно због штедње оних двадесетак граната које је заплењио 1. црногорски батаљон у борбама с четницима на падинама Дурмитора, топ се врло ретко употребљавао. Прве четири гранате утрошене су код Калиновика, кад су јаке четничке снаге напале заштитницу бригаде. Гранате су застрашујући деловале на непријатеља, тако да је жестина његовог напада нагло опала.

После ове акције вод је имао први већи утрошак муниције у борби са блиндираним возом на железничкој станици Раштелица. Из непосредне близине је утрошено шест до седам граната, што је било и превише с обзиром на наше могућности.

Воз није уништен, јер је брдским топом тешко ефикасно дејствовати на покретни циљ, и то по мраку, на непознатом терену. Ипак је отеран према Сарајеву, а наши су батаљони заузели станицу.

Наредних дана је ослобођен Коњиц. У њему је заплењено много ратног материјала. На нашу жалост, ништа за артиљерце! Зато смо у свим борбама до Дувна били готово пасивни, јер мала је то помоћ за батаљон који врши напад кад га потпомогнемо свега са две, највише три гранате, као на Шћиту, где нам је погинуо заменик командира вода.

Уочи напада на Дувно имали смо свега три гранате. Сачували смо их зато што нису могле да легну у лежиште. Рачунајући да ћемо их употребити приликом напада на

Дувно, морали смо их турпијати. Међутим Дувно је ослобођено из покрета, на јуриш, без нашег учешћа.

После ослобођења града наш вод се сместио на периферији, у Блажују. Сутрадан, након смештаја, борци су позвани да нешто раде у граду, а код топа и коморе остали су Михајло Пејовић и Лабуд Татар с једним куваром. Ту их је изненадио непријатељ, дошавши тенковима од Шујице. Једва су успели да уграбе лично наоружање и затварач од топа и да се повуку једном јаругом на брдо изнад града. Ту су се састали са осталим артиљерцима, који су одступили из града заједно са штабом бригаде. Свима је било жао топа и коморе, па су предложили команданту бригаде да покушају да их извуку из Блажуја. Он је тај покушај спречио као неостварљив. У предвечерје је упућена једна чета Београдског батаљона да то учини, па чак ни она није успела.

Тако је топовски вод остао без свог наоружања.

Бригада се оријентисала у правцу Ливна, а вод је остао на планини у близини Дувна, заједно с Београдским батаљоном, који се припремао да понови напад на Дувно. Артиљерци су то једва чекали, надајући се да ће наћи свој топ.

Уочи напада од топовског и пионирског вода бригаде створена је комбинована чета. Њен је задатак био да нападне Блажуј, који је био најјаче упориште у одбрани Дувна.

Наш је напад био одлучан. Узалуд је непријатељ покушавао да нас задржи жестоком ватром на брисаном простору. Ми смо искористили помрчину и убацили се у његов распоред, да бисмо затим дефинитивно сломили његов отпор. И одмах смо пошли према кући и месту на ком је остао наш топ. Али ништа нисмо нашли. Према изјави мештана, два дана раније усташе су одвезле топ у правцу Шујице.

У Дувну смо остали неколико дана. Добро смо се одморили и нахранили. У магацинима самостана, из којег су фратри побегли, нашли смо доста хране, што нам је добродошло у онако сиромашном крају, где се од народа мало шта могло добити. Иначе, наш је вод остао и даље као засебна јединица. Борећи се у саставу Београдског батаљона тако смо остали до Посушја, све док није стигло наређење штаба бригаде да се расформирамо, августа 1942. Остављено нам је да се сами определимо — да ли ћемо се вратити у матичне батаљоне, или ћемо остати у Београдском. Нас петорица који смо дошли из батаљона одлучили смо да се вратимо у своје јединице, а другови из Романијског одреда су остали у саставу Београдског батаљона.

Када смо дошли у Ливно и јавили се штабу бригаде, да бисмо се повезали с батаљоном, штаб нас је задржао

с обећањем да ћемо за који дан добити противтенковски топ. И заиста, након три дана добили смо оруђе, али са оштећеним затварачем. Но то није било забрињавајуће — један од нас је отишао у неку радионицу на ослобођеној територији и после неколико дана се вратио са исправним затварачем.

Сада смо имали топ са 35 пробојних и ударних граната, које су биле смештене у одговарајуће сандуке, подесне за товарење. Додуше, топ се није могао товарити, јер је конструисан само за тандем-вучу (по равном терену могла су га вући два мала босанска коња), но ми смо били задовољни и тиме, рачунајући, као и увек, да ћемо се снаћи.

У Ливну смо чекали неколико дана борце који су били позвани да дођу из батаљона. То време смо искористили за обуку на новом оруђу. Набавили смо и пет коња: два за вучу, а три за ношење муниције.

У Ливно су стигли за попуну Љубез Марић, Ракица Јанковић, Перо Попивода (погинуо 1943) и Милан Петричевић. На састанку, којем је присуствовао политички комесар бригаде, Филип Кљајић, изабран је за командира Љубез Марић, а за политичког делегата Милан Петричевић.

Убрзо после тога добили смо наређење за покрет у правцу Гламоча. На првом преноћишту пристигло нам је још шест другова: Буде Братанић, Јозо Цолонга, Анте Мезина, Душан Загорац Брица, Анте Јурај и неки Ивица, чијег се презимена не сећамо. Они су дошли с Биокова са првом попуном бригаде. Док смо се кретали друмом све је добро ишло, али када смо скренули у правцу села (мислимо да је то било Тичево), сасвим се испољила слаба страна нашег оруђа. Сеоским путем са јаким успоном коњи су га једва вукли, иако је тешко свега неких 400 килограма. Сви који нису водили коње помагали су подупирањем у штитове и цев топа, али је и то било недовољно. Неко се тада досетио да вежемо два конопца за стране топа па да вучемо свом расположивом снагом, заједно с коњима. Теглећи, и ми и коњи смо се купали у зноју. Често смо застајали да предахнемо и гледали уз брдо, које нам се чинило високо као планина. Сељаци су се чудили и говорили да туда нису прошле никад никакве запреге.

После дугог напора савладали смо успон и стекли искуство за покрет по брдима, па и по беспутним теренима. Пре него што смо стигли у село, већ се била пронела вест да долази партизански топ. Усред села, где нам је било одређено преноћиште, окупило се мноштво сељака да види што никада није видело. Жене су с храном доносиле поклоне и китиле топ пешкирима, марамама и чарапама, а девојке су певале песме и играле коло око топа. Расположење

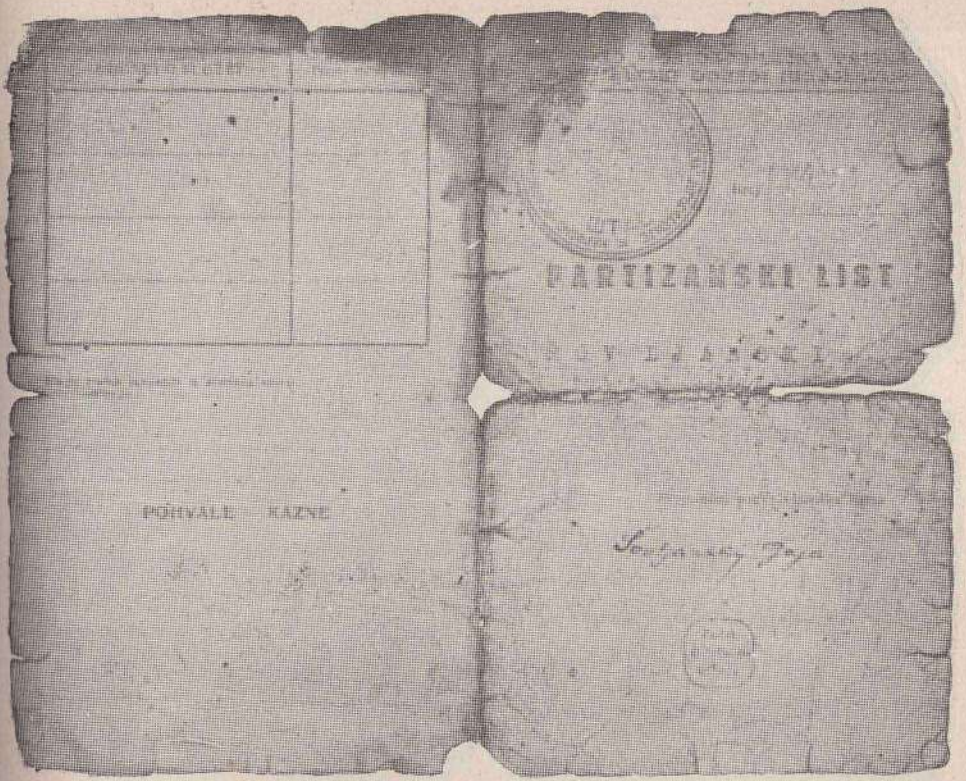

Факсимил партизанског листа (предња и задња страна)

је било велико. Народ, ваљда, по неком неписаном правилу више цени топове него оружје пешака.

Сутрадан смо изашли из села у близини неке шуме, где смо чекали да нас обиђе штаб бригаде. Дошли су сви и прегледали топ, упознали се с његовим особинама, а затим је командант наредио да испалимо једну гранату на циљ који је сам одредио. Топ је имао нишанске справе помоћу којих се могло прецизно нишанити. Експлозију гранате сви смо добро видели. Пошто се размакао облак прашине који је она подигла, угледали смо рупу на месту где је граната ударила. Чинила нам се толико велика као да ју је ископала авионска бомба. А била је, у ствари, врло мала. Командант се нашалио и с осмехом рекао: „Углавном, пуца!" Но био је задовољан, као и сви ми. То више што се сумњало да ли ће топ опалити због тога што му је затварач био оштећен.

Наш вод је био самостална јединица, под непосредном командом штаба бригаде. Он се, обично, придавао једном

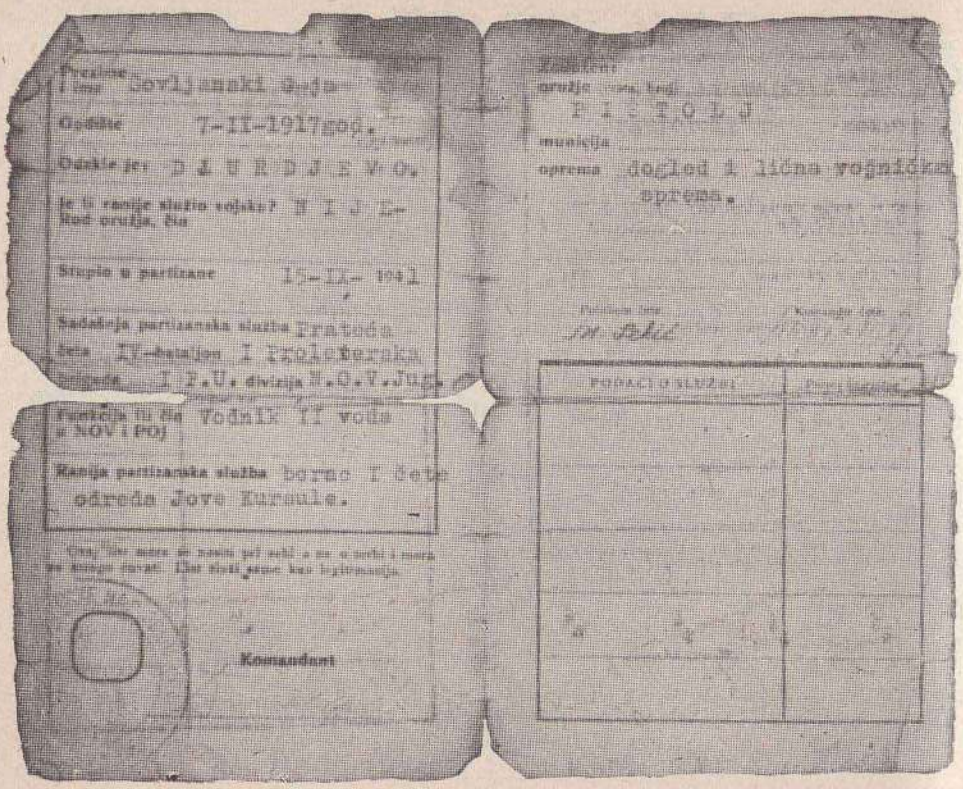

Факсимил партизанског листа (унутрашње стране)

од батаљона за одређену акцију, и то батаљону чији је задатак био да савлада утврђена упоришта, односно да сачека тенкове, оклопне аутомобиле и блиндиране возове, ако се претпостављало да ће их непријатељ употребити. Командант батаљона коме се вод додељивао одређивао је једну десетину бораца с пушкомитраљезом за помоћ и непосредно обезбеђење нашег вода.

У септембру је вод кренуо с бригадом према Кључу.

На овом маршу бригада се први пут укрцала у партизанску железницу на путу преко Оштреља и планине Грмеча. И топ је утоварен у отворени вагон, заједно с борцима, сем двојице, који су остали да поведу коње.

На путу с врха Грмеча према Кључу нашем се воду прикључила болничарка Лепа Марковић, која је до тада била у Београдском батаљону. Ишли смо усиљеним маршем са 2. батаљоном, неко време сељачким стазама, а затим

преко брегова с великим успоном. Нисмо смели изостати од батаљона. Сам штаб је био заинтересован да стигнемо на време. Зато се често преносило преко везе: „Иде ли противколски вод?" Поучени искуством са Шатор-планине, имали смо припремљене конопце, и кад је требало да идемо уз брдо, теглили смо топ са коњима, а кад се ишло низ брдо, конопцима смо задржавали целу запрегу да се не сурва. Тако нам је прошла готово цела ноћ. Борци батаљона су се чудили како смо издржали, како нисмо ни корака изостали за њима.

У борбама за ослобођење Кључа наш је вод дошао до изражаја тек при крају, када нам је штаб бригаде наредио да гађамо кулу — утврђење изнад варошице. За нас је било право задовољство пуцати и посматрати дејство граната. Нишанили смо и гађали сви редом. При томе смо се толико занели да смо заборавили на уштеду муниције. Прекинули смо паљбу када је дошао курир из штаба бригаде да нас опомене. Командир вода је морао отићи у штаб, где су га критиковали због нерационалног трошења муниције.

Док је дејствовао наш вод, надомак куле су приспеле јединице које су имале задатак да је ликвидирају. Њихови бомбаши су довршили оно што је вод почео: деморалисали су и делимично уништили посаду и — кула је заузета на јуриш.

Неколико дана касније непријатељ је наступао с јаким снагама од Бање Луке и Санског Моста. Ми смо се поставили на друму који води од Кључа према Оштрељу да сачекамо тенкове, чије се брујање мотора све јаче чуло. Наједанпут на удаљеној кривини појавио се тенк, и док смо га чекали да се приближи, на њега су припуцали борци 2. батаљона. Он је стао и опалио кратки рафал из митраљеза, а онда се на цести почео окретати, ваљда с намером да се врати. Међутим, у окретању на доста узаном друму скренуо је с пута и сурвао се стрмом падином у провалију. Тако овом приликом нисмо имали среће да опробамо наш топ и на тенковима. А били смо уверени да нема оклопа који неће пробити.

После ових борби вод је учествовао тек у нападима на Грахово. Тада је био придат Краљевачком батаљону.

Бригада је за напад на Грахово имала на располагању једну хаубичку батерију. Али све то није много помогло, јер су Талијани од Грахова били створили тврђаву. Уз то се још показало да ми нисмо били дорасли за сложенија дејства. Пре свега, од самог почетка изгубили смо везу са батаљоном, па чак и уколико је постојала за време борбе — била је несигурна; затим, нисмо имали преглед циљева, иако смо у једном тренутку доспели у непосредну близину

једне непријатељеве минобацачке батерије. Такви и слични пропусти осветили су нам се, између осталог, и у томе што је од наше гранате погинуо Драго Одовић, први командир нашег топовског вода.

Грахово смо напустили неослобођено и пошли с бригадом у Босански Петровац. Ту је вод попуњен са још неколико бораца, међу којима су били Радисав Лазаревић, Бранко Тошић и Вука Шћепановић.

У Петровцу смо се одмарали и суделовали у прослави 25-годишњице октобарске револуције, у свечаном пријему заставе, у формирању дивизије и тако даље. Био је то најлепши предах који смо имали од почетка рата.

Први велики снег затекао нас је на падинама планине Мањаче. Сад се поставио проблем — како даље вући топ? Кроз снег који је преко планине био већи од пола метра топ се више није могао вући. Но моћ импровизације није нас ни овога пута изневерила: направили смо нешто попут саоница. То су била два дрвета, дугачка по метар, на предњем крају крива, која смо подметали под точкове топа, и тако настављали пут за бригадом, истина, сада већ знатно спорије. Наша су закашњења била понекад недопустиво велика. Тако смо, рецимо, приспели на Ситницу када је борба већ била завршена. Од Ситнице у правцу Мркоњић-Града ишли смо веома добро. Друм је био замрзнут, па се топ на саоницама лако кретао. Где није било успона, коњи су ишли касом, возећи још и део послуге поврх топа. На овом путу нисмо имали потребе да опалимо ма и једну једину гранату, све до Јајца. А ту је тек требало применити све наше знање и искуство. У почетним борбама нисмо учествовали, већ смо се кретали позади наших батаљона који су савлађивали упоришта на прилазима града. Када је у зору почела борба за сам град, вод је добио наређење да се постави за дејство на тврђаву. Наш је положај био на западној страни тврђаве, на отвореном брегу, у непосредној близини.Погоци су били сигурни, гранате су се распрскавале о зидине тврђаве. У свануће смо морали променити положај, јер нас је непријатељ запазио и напао јаком минобацачком ватром. Од штаба бригаде добили смо наређење да се повучемо у оближње село и да будемо спремни за задатак који ће касније уследити.

Наредне ноћи положај вода је био на северној страни града за дејство на Царево Поље, у коме се непријатељ јако утврдио. Сем тога што се бранио из ровова и бункера, опасаних бодљикавом жицом, непријатељ је располагао противколским топовима, минобацачима и великим бројем аутоматских оружја.

На Царево Поље је нападао 1. батаљон, који је у свом наоружању имао приличан број митраљеза и минобацача. Борба за упориште дуго је трајала. Положај нашег противколца био је погодан за дејство. Још је ефикасније дејствовао минобацач вештог нишанџије Јакше Драговића, чије су гранате касапиле непријатеља у рововима и омогућиле батаљону да у неколико узастопних јуриша овлада овим јаким упориштем.

После овог окршаја запрегли смо топ и спуштали се према граду обилазним путем, погодним за вучу, и тако се одвојили од осталих јединица. Стигли смо у град и тражили везу на пустим улицама. Уто је свануло и командир Љубез се повезао са штабом бригаде. Онда нам је рекао да се поставимо на периферији, на самом друму који води према Бањој Луци. У међувремену смо добили наређење да упутимо неколико бораца у правцу Царевог Поља да приме заплењене противколске топове. Тамо је пошао командир с Лабудом Татаром. Добили смо два топа која су била као и наш. И велику количину муниције! Никад толико муниције није наш вод имао.

Када је комесар бригаде, Мијалко Тодоровић, угледао командира с Татаром, упитао их је где се налази противколац бригаде. Они су му одговорили да су га оставили с посадом на периферији града, на друму према Бањој Луци.

— Ако смо запленили та два топа — рекао је комесар — то не значи да треба пустити непријатељу онај.

Командир и Татар су га зачуђено погледали.

— Немци су продрли с тенковима у град — рекао је комесар.

На то је Татар најпречим путем пожурио на место где је топ био постављен. Када је дошао код посаде, запрегли су топ и, будући да није било другог пута, морали су кроз град. Сваког часа су очекивали да ће се срести с тенковима. Била је то веома тешка ситуација, јер је топ био у покрету, па се тренутно не би могао употребити. Срећом, тенкови су били у другом делу града. Тамо где се налази фабрика карбида водила се тешка борба.

Када смо извукли топ ван града, лакнуло нам је — били смо ван опасности. На једном узвишењу поставили смо га и отворили ватру на тенкове који су се преко моста повлачили према Травнику. Прегледност је била добра, а о утрошку муниције нисмо водили рачуна, јер је било толико да је нисмо могли понети. Иако смо гађали са удаљености од 1.500 метара, погоци су већином били сигурни. Сваки тенк који је изашао на видик преко моста био је пропраћен нашом ватром. Четири су застала, али нисмо претпоставили да су онеспособљена. Но, на наше изнена-

ђење, они су закачили један другога и зашли за окуку, а то значи изван нашег дејства.

Док су трајале борбе за ослобођење Јајца, комора нашег вода (шест коња, нешто муниције и опрема) са Ракицом Јанковићем остављена је у оближњем селу, с тим да их доцније штаб бригаде упути к нама. Другог дана, у свануће, када је борба углавном била завршена, Јанковић је дошао близу града, односно у штаб бригаде да сазна где се налазимо. Рекли су му да нас потражи дуж цесте према Травнику. Он се с комором упутио кроз град према мосту и травничкој цести. Забацивши крагујевачку пушку преко леђа, ишао је певушећи и не мислећи на непријатеља. Међутим када се приближио фабрици карбида, неко га је упозорио да не иде напред пошто су ту, иза првог угла, немачки тенкови. Он је веровао штабу бригаде, разуме се, па је то упозорење схватио као шалу и зачикивање. Зато су се он и цела комора нашли лицем у лице с немачким тенкистима. Изненађени, стали су као укопани. Срећом, још више су се изненадили и збунили тенкисти: видећи коње са сандуцима противтенковске муниције, помислили су да су ту и противколски топови. И ни метка да опале. Њихов страх и забуну су искористили коњовоци да се склоне испред топовских и митраљеских цеви, боље рећи, да се разбеже куд који. Сви су се спасли; само је један коњоводац угануо ногу док је бежао. Два коња с муницијом остала су на друму пред тенковима.

Да ли је Јанковић био обманут и погрешно упућен из штаба бригаде? Не. У штабу су на време сазнали да долазе тенкови од Травника. Зато су предвидели да их наш вод дочека на друму, у ствари, код моста на Врбасу. Међутим или је Љубез погрешно примио наређење, или је можда сам погрешио, — тек, ми смо се нашли на друму што води за Бању Луку, а не на друму за Травник. Та грешка је добродошла немачким тенкистима, а наша комора замало што није настрадала.

Док смо се одмарали и срећивали у Јајцу, поручено нам је да топ прилагодимо за товарење, јер предстоје дуготрајни покрети махом преко планина. Покушали смо да раставимо топ, али нам то није ишло од руке све док нас није научио један друг из 3. санџачке бригаде. Он је био неки стручњак, а вероватно је и у својој бригади опробао како се растављају противколски топови. Његовој бригади, односно 3. дивизији припали су топови који су заплењени на Царевом Пољу.

Топ се растављао на четири дела, и то тако да га могу носити четири коња. Најтежа је била цев. За сваки случај, да бисмо се осигурали и за вучу и за товарење, повећали

смо број коња. Тражили смо два снажна штајерска коња, јер смо мислили да они могу и цео топ понети ако треба, а не само цев. Али смо се грдно преварили. Убрзо, на првом успону, показало се да је босански коњић јачи и спретнији ма од ког „штајерца", који ван цесте, на планинском земљишту, није кадар ни себе да понесе, а камоли топовску цев.

Чим смо пошли из Јајца, уверили смо се да је и за нас и за коње теже вући оруђе него га товарити. Исто тако, било нам је јасно да ћемо заменити „штајерце" првом приликом кад будемо могли.

Што се тиче подршке коју смо пружили батаљонима после Јајца, она је била готово незнатна све до села Бабића, на реци Врбањи. Ту, под планином Чемерницом, у том селу које је, опкољено реком са три стране, било налик на острво, дочекали смо шест великих тенкова и заједно с 1. батаљоном спречили њихов покушај да продру и помогну опкољеном гарнизону у Котор-Варошу. То је била дотада најтежа борба у којој смо учествовали. Ту су нам погинула два артиљерца, за шта добрим делом и сами сносимо кривицу. У Бабиће смо дошли ноћу, и како смо поставили топ за дејство, наишла су три тенка из Котор-Вароша. Мада наша ватра није могла бити прецизна, ипак смо их натерали да се врате. Изјутра смо променили положај, јер смо очекивали тенкове с правца Бање Луке. Наместили смо се у једном шљивику, удаљеном неких двеста метара од цесте. Имали смо времена да се укопамо и маскирамо. Али командир то није допустио сматрајући да тако шта не приличи партизанима. Да не би испали слабићи у његовим очима, људи су га послушали. Једино је Лабуд Татар ископао нешто попут рова и ту сместио три сандука муниције. Тако их је осигурао од директног поготка.

Без заклона, изложени оку и ватри непријатеља, нисмо могли проћи без жртава. Када су наишли тенкови, најпре два па још четири, и кад су наш положај узели на нишан с места на коме је батаљон прокопао цесту, у шљивику ни гране читаве није остало. Са по три друга наш је топ дејствовао колико је могао, али је све било узалудно — наше су гранате одскакале као лопте од тенковских оклопа. Ватра из тенкова није престајала све док наш топ није умукнуо. Смена која је дотрчала до топа затекла је рањене нишанџију Новака Ђоковића и његовог послужиоца Михаила Пејовића. Пејовић је издахнуо пре него што су га извукли с положаја.

Командир је наредио да се положај топа промени. Пренели смо га и поставили на место које је било мање откривено и изложено ватри тенкова. Али тек што смо се

средили и прибрали, иза наших леђа развила се огорчена борба. Подстакнути нападом немачких тенкиста, четници су напали с леђа на наш батаљон, тако да смо били у недоумици с које стране нам прети већа опасност. У таквој ситуацији само су тешки митраљези и наш топ концентрисали ватру на тенкове, који су већ, два по два, почели да одступају према Бањој Луци.

Четници су и даље јуришали, све док није пристигао Краљевачки батаљон. Онда су били разбијени и натерани у бекство.

Положај на Врбањи и село Бабиће, због жестине борбе и жртава које је претрпео 1. батаљон и наш вод, названи су „острвом смрти". Пре него што ћемо то место напустити, сазнали смо да је гарнизон у Котор-Варошу уништен, а она три тенка што смо их вратили запаљена су у самом граду.

Први батаљон је предузео гоњење четника, а нама је остављена једна десетина да нас прати као појачање у покрету преко планине Чемернице.

Наш пут и пробијање планинским крајем у правцу Масловара били су изузетно тешки. Никад нас раније није непријатељ пратио таквом ватром артиљерије и митраљеза. Упркос томе што смо журили, улажући крајње напоре, и што су нам, ту и тамо, помогли борци 1. батаљона, нисмо могли проћи без губитака. Рањен је друг Живковић, а два коња су убијена; осим тога, нестао је један џак с хамовима.

Без одмора, маршујући данонoћно, — нисмо чак могли ни партијски састанак да довршимо на првом застанку пошто нас је прекинуло наређење за покрет — били смо готово на измаку снаге. Али на одмор се није могло мислити, јер је изненадним продорима и маневарским дејством требало осујетити непријатеља да се лагано и без сметње припрема и концентрише за офанзиву коју ће предузети средином јануара. Један за другим разбијени су гарнизони у Котор-Варошу, Прњавору и Теслићу. У руке наших јединица пао је велик плен. Између осталог, наш вод је добио још један противколски топ, тако да се почетком 1943. могла формирати Противтенковска чета наше бригаде. У свом саставу имала је два противколца 37 мм и пешадијски топ пито, који је преузет од Краљевачког батаљона. За командира је постављен Љубез Марић, а за комесара Милан Петричевић; Миодраг Вешовић је постављен за командира 1. вода, Ракица Јанковић за командира 2. вода, а Милутин Матић за командира вода топа пито. Нешто касније именовани су заменици командира и комесара чета и водни делегати.

У таквом саставу, као противколска чета 1. пролетерске бригаде, учествовали смо у нападу на Иван-седло и Брадину. Том приликом један противколац је непосредним

гађањем са одстојања од 30 до 50 метара приморао талијанску посаду на Брадини да се брзо преда, иако је била у утврђеној згради. Топ пито није отварао ватру, јер је брзим налетом једног батаљона био скршен отпор усташа на Иван-седлу.

Када је бригада извршила покрет ка просторији Горњи Вакуф—Бугојно, чета је једним делом била на положају према Бугојну, а остали део је био у резерви бригаде.

При преласку бригаде преко Неретве један је топ био у заседи на комуникацији према Мостару.

Чета је имала нарочите тешкоће око транспорта топова преко Неретве и, касније, преко Прења ка Борачком језеру. Топове и опрему су преносили прилично исцрпени коњи. Због тешко проходног земљишта и исцрпености, они су често падали под товаром, тако да је то успоравало покрет и исцрпљивало само људство у чети.

У борбама против четника око Калиновика нисмо учествовали, а на путу према Улогу и Невесињу били смо кратко време у заседи.

Приликом форсирања Дрине чета је била стално у Устиколини и активно учествовала у припреми напада и преласка преко реке. При првом покушају била је формирана нека врста ватрене групе од топова Противколске чете, минобацача и тешких митраљеза. Својим гађањем артиљерци су успели да онемогуће ватру непријатеља са десне обале Дрине и да погоде једну зграду у селу Цвилину у којој је била већа група четника.

Након тога је већи део чете, заједно са осталим јединицама, припремао и преносио сплавове којима су се пребацили први делови бригаде. После преласка на десну обалу вод са пешадијским топом пито био је придат Краљевачком батаљону да помогне ликвидацију непријатеља на Капку и Голом брду.

Почетак пете офанзиве затекао нас је на путу Бијело Поље—Пријепоље. Одатле смо пошли у правцу Челебића заједно са осталим деловима бригаде.

У долини Сутјеске смо добили и наређење од штаба бригаде да топове закопамо. После Јајца, ово је била јединствена прилика када се није морало пазити на утрошак муниције. Чети се пружила прилика да покаже своју ватрену моћ, и то је допринело да се брзо скрши отпор Немаца у бункерима и омогући продор и даље напредовање јединица бригаде.

Пошто је закопала топове, чета је остала као компактна формацијска јединица, али без основног наоружања. Уз лично наоружање које смо имали добили смо једино један тешки митраљез. Приликом преласка преко пута

Фоча—Калиновик, у Миљевини, један део чете с тим митраљезом био је придат Краљевачком батаљону, који је држао положај према Фочи. После пробоја из обруча суделовали смо у свим офанзивним акцијама бригаде, док нисмо добили наређење од штаба бригаде да пођемо на Мајевицу и примимо два противоклопна топа од Мајевичког одреда. Враћајући се са Мајевице, заједно са Мајевичким одредом и групом другова који су дошли из Београда (Владислав и Јара Рибникар, Милада Рајтер, Никола Поповић, Зага Јовановић и други), наишли смо на заседу усташа и Немаца на путу Тузла—Цапарди. Били смо одмах иза претходнице, па нам је убијено и рањено неколико коња. Пошто на том терену нисмо могли за њих наћи замену, морали смо се лишити топова, у ствари, морали смо их оставити код Мајевичког одреда.

Након тога смо добили задатак да будемо непосредно обезбеђење другова из Београда и да их допратимо до Врховног штаба, који је тада био у Јајцу.

После доласка у Јајце упутили су нас у састав бригаде, која је тада била на просторији Сплита. У тим бурним данима, након капитулације Италије, нашли смо бригаду у Врлици, близу Сиња. Ту смо добили два противоклопна топа, калибра 47 мм, заједно са четири или пет Талијана који су били посада на тим топовима. Од тада се више нисмо раздвајали с бригадом, а поглавито не с топовима.

На Ливну и Купресу, у свим нападима на Травник, у дуготрајним и исцрпљујућим покретима за време непријатељевих офанзива и наших противофанзива у стопу смо пратили бригаду. Она је рачунала на нашу подршку, како у нападу тако и у оним дефанзивним борбама, када се положај морао држати по сваку цену, као, на пример, на Млиништу и према Мркоњић-Граду, док је оним узаним „коридором" пролазио Врховни штаб у данима такозване седме непријатељске офанзиве.

Напоредо са нашим успесима, једна потпунија анализа открила би, разуме се, и наше слабости. Изнад свега непроцењиво је наше искуство које смо стицали у првом топовском воду и првој противтенковској чети наше бригаде. С тим искуством оспособио се добар део нашег кадра од којег су створене крупне артиљеријске јединице, какве су нам биле потребне у завршним операцијама за ослобођење земље.

Лабуд ТАТАР и Милутин МАТИЋ

ИЗ ИЗВЕШТАЈА 1. БРИГАДЕ ОД 1. VIII 1944. ШТАБУ 1. ДИВИЗИЈЕ О АКЦИЈАМА У ПЕРИОДУ ОД 1. ДО 31. VII 1944.*

...

„У овом периоду бригада је као цјелина у свим акцијама и маршевима као и раније показала велику упорност и издржљивост. У првој половини овог периода можда се могло осјетити код наших јединица послије изласка из седме непријатељске офанзиве помало лабавости у војничком погледу, као, нпр., у погледу извршавања војничких задатака, брзе интервенције на потребним правцима, брзог прикупљања података о непријатељу, правилне процјене ситуације итд. Ово је донекле условила и велика дотадашња замореност јединица, пред којом су биле углавном поклекнуле ниже команде јединица и руководство. У другој половини овог периода војничко стање, спремност и готовост наших јединица нагло су се поправили што је углавном дошло као резултат војничких и политичких конференција по јединицама. У овом периоду било је бораца који су због умора заостали, а неки су и дезертирали док смо се налазили на сектору Трново — Фоча. (Види листу губитака за нестале). Ови борци у овом периоду због прошлих тешкоћа показали су се малодушни и несвјесни.

Могло се осјетити да је војничка и борбена дисциплина у току овога периода у извјесним јединицама прилично попустила, али се приликом доласка на сектор Метаљка — Бољанићи нагло поправила. Старешинска контрола по јединицама, како нижих тако и виших руководилаца, која је такође била попустила, крајем овог периода такође се нагло поправила и правилно војнички пооштрила. Обавјештајна и извиђачка служба у овом периоду није у потпуности одговорила, што је углавном био недостатак одговорних органа и референата који су руководили тим гранама... Начин извиђачке и обавјештајне службе нарочито у првом периоду није се прилагодио конкретној ситуацији, што је углавном и условило слаб резултат у том раду."

---

* Архив VII. к. 713, бр. рег. 17—2.

КА КОНАЧНОЈ ПОБЕДИ

СРБИЈО, ЗДРАВО!

На пропланку, поред једне чобанске колибе, седело је неколико бораца. Чистили су оружје и тихо певали. „Ој, Мораво, моје село равно". Песма се преливала преко пропланка и свима се чинило као да већ видимо велику, набујалу реку како вијуга равницом.

Колико смо пута ову песму отпевали од оних позних јесењих дана 1941. када смо напустили бојишта у Србији! И колико смо пута нашим друговима из Далмације, Црне Горе, Крајине, причали о Морави и Шумадији!..

Те августовске вечери 1944. године 1. пролетерска била је у долини Ћехотине, на подручју села Вруља. У штабу дивизије, који се налазио испод Ковач-планине, саопштили су нам да полазимо за Србију.

Наређење је, наизглед, примљено као и сва друга наређења — без неког видног узбуђења. Навикли смо на разне преокрете, пребацивања, маршеве. О преласку у Србију било је и раније наговештаја. Само, сада је била у питању коначна одлука. И, ето, зато нас је све та толико певана песма, и поред привидног мира, много узбуђивала.

Колико смо причали о Србији за време маршева, краткотрајних предаха по кућама, у шумама, у брдима!.. Није то била само нека носталгија за селима сакривеним

шљивицима, за рођацима и пријатељима, за топлом собом, чистим креветом. Једноставно, питали смо се ко је остао жив. Желели смо да их поново видимо и да се што пре нађемо у њиховој средини. Размишљали смо како су се држали и понели сви они које смо знали, како су наши најближи и познати издржали све страхоте којима су били изложени. Са одушевљењем смо причали о броју наших дивизија и бригада у Србији и њиховим успесима у Јабланици, Топлици, Пустој Реци, Расини... — о чему смо слушали од другова из штаба дивизије.

Ужурбано смо се припремали. Знали смо да с преласком у Србију почињу завршне акције против окупатора и његових помагача. Чекали су нас четнички корпуси, недићевско-љотићевске снаге, иза њих Бугари, а дубље — немачке дивизије.

Двадесет и трећег августа, у свануће, прешли смо Увац. У једној колони 1. пролетерске били су Крагујевачки и Београдски батаљон, а с њима штаб бригаде и извиђачки вод. Непријатељ је био изненађен, јер је наш напад очекивао ноћу, а не у свануће. Добро опремљени заглушним талијанским бомбама и ракетним пиштољима, извиђачи су стварали панику међу четницима. Експлозије граната изазвале су код њих утисак да наступамо с непознатом артиљеријом.

Пробој је успео. Запленили смо велику комору с много коња. Најпре у мањим, а затим у све већим групама, почели су да пристижу заробљеници.

Заставник бригаде, Милан Ђорђевић[1], докопао се једног заплењеног коња. Брзо га је растоварио, самар покрио ћебетом, ухватио узде и категорички изјавио:

— Макар кроз Србију нећу више ићи пешке.

Другови га опомињу да ипак није згодно што с таквом изјавом, после три године рата, ступа на тло свога завичаја. Он је на то развио заставу и, држећи у једној руци њено копље, а у другој улар свог коња (за сваки случај, да га ко у „забуни" не би повео), клекнуо је на земљу, пољубио тло и из све снаге викнуо:

— Србијо, здраво!

Хтео је шалом да се одбрани од пецкања другова и да патосом и церемонијалом старих ратника шаљиво изрази своја осећања. Ипак, није успео да прикрије сузе...

Претходница, неочекивано претворена у коњички ескадрон, брзо је одмицала гонећи разбијеног непријатеља. Колона је морала да жури за њима. Пред Доброселицом, првим селом на које смо наишли после преласка у Србију, срели

---

[1] Милан Ђорђевић Јанаћко, радник из Крагујевца.

смо постаријег сељака, који нас је чекао. У руци је држао флашу, у којој се жутела ракија. Пришао нам је и рекао:

— Добродошли, децо!

А затим је, после поздрављања, наставио:

— Ево, за ваш срећан долазак! Закопао сам ову флашу кад се мој Душан родио. Да му тата пије из ње кад се буде женио. Јутрос сам видео да иде наша војска. 'Ајде да је сада заједно попијемо у ваше здравље и у здравље мог Душана и његовог повратка из Немачке, из заробљеништва.

Узбудио нас је овај сусрет. Док су другови отпијали по гутљај ракије, чича нам је причао да је још од 1941. много страдао од четничког зулума, јер је помагао партизане, а поготово кад су „оно лане" наишли пролетери из Босне. Он се порадовао и дочекао их, па су га касније за то четници избатинали. Чича нам је озбиљно саопштио да више из Србије нема повлачења. Сада кад смо дошли — „има да се реши ствар докраја".

Наш интендант Мића „Рођа"[2] искористио је тренутак да се распита за летину. Једна жена, која је у међувремену пришла, одговорила је:

— Летина је одлична. Ништа се не брините. Биће свега само ви земљу да ослободите.

Оставили смо Мићу да се са чичом објасни, јер је наваљивао да свратимо к њему у кућу, а ми продужисмо за претходницом, која је хитала према Чиготи и даље, за Палисад.

У селу су нас одушевљено дочекали. Сви су били обучени у празничка одела. Људи су изнели понуде, жене су биле с децом у наручју, а са прозора су нас посматрале девојке. Многи запиткују за своје рођаке и пријатеље који су из њиховог краја 1941. отишли у Босну. Кажемо им да многе знамо по имену, али да они нису с нама, него у 2. пролетерској.

Са нама у колони корача Микан Димитријевић. Његов Ђура[3] је погинуо на Иван-седлу. Како ли ћемо многим мајкама и очевима, браћи и сестрама саопштити да смо се вратили без њихових најмилијих?

Нашу колону већ пристиже главнина са артиљеријом. Отпоздрављајући на све стране, журно одлазимо из села. На челу колоне, блажено се смешећи, корача Јанаћко с развијеном заставом 1. пролетерске.

Мирко ЈОВАНОВИЋ

---

[2] Миладин Бркић Рођа.

[3] Ђура Димитријевић.

ПОНОВО У СРБИЈИ

На благој падини, у зеленилу храстове и борове шуме, код села Градиберине, одмарамо се 20. августа 1944. и спремамо за прелазак Лима. Чине се последње припреме у јединицама: одржавају се састанци, врши се попуна и размештај по четама и водовима. Најзад се свим борцима саопштава да идемо у Србију.

Тако смо 20. августа напустили Санџак и почели се спуштати козјим стазама ка Лиму. Благи поветарац с планине Бича се поиграва с нама, као да нас гони да идемо брже. Маршујемо у колони по један. Ноћ је топла и спарна. Шапућемо и радујемо се, јер се враћамо у нашу Србију — у крајеве одакле смо се пре три године, као мали београдски батаљон, са голим, босим и слабо наоружаним борцима, морали по великом снегу с тугом повући у Санџак. А сада нас ево у претходници бригаде, снажне и велике пролетерске јединице, која је пронела славу наше борбе кроз готово све крајеве земље.

Расположење бораца је изванредно, нарочито нас из Србије, који смо поносни и узбуђени. Хтели бисмо да један другоме и искажемо ту радост, па зато, иако је ноћ и наређење да се маршује у тишини, често шетамо дуж колоне и, не осврћући се на примедбе и прекоре што реметимо ред и дисциплину покрета, оживљавамо успомене на прве дане борби у Србији. Сећамо се многих другова који су тада пошли с нама у Босну, а којих више нема. Пали су на дугом тешком путу нашег батаљона.

Километри прешљеног пута остају за нама. Нико се не жали на умор. Нама се жури, и зато се љутимо у себи, протестујемо гунђањем што нам штабови сваки сат марша дају кратак одмор.

— Ех, ти старци и женске нежности! Колико нам мука задају и спречавају нас да идемо брже! Требало је то све послати кући или у позадину — брунда Јездимир Симић.

Врцић га подржава:

— Били бисмо већ у Србији да није ових чика!

— Да! — кратко се сложи с тим и комесар Чаре, али прекори Симића и Врцића што се буне против другарица и њихове нежности. Почео их је комесарски убеђивати, нашироко и надугачко, како су и другарице равноправне у овој борби, како се и оне боре за своја права, како знају да пуцају и како су издржале све напоре раме уз раме с мушкарцима.

У рану зору прелазимо мост на Лиму код Прибоја и одмах продужавамо ка селу Луњићима. Враћа ми се сећање на ову реку, коју смо 6. јануара 1942. у поноћ газили при повлачењу у Санџак. Посматрам је како хучи и јури. Те прве ратне зиме, после 16 часова напорног марша, прешли смо је наги и изнемогли. А мраз је био стегао, температура око двадесет пет степени испод нуле. Сетих се однете одеће и пушака, смрзавања, мука. Створи ми се слика супротне обале, на којој смо делили преостале делове одеће и трчали ради загрејавања. Размишљам о свему томе и чудим се како смо све издржали.

Два дана, 21. и 22. августа, задржавамо се у селу ради одмора, а затим смо ноћу, без борбе, избили пред Увац, у село Брезну. Ту смо само мало остали, припремали се за даљи покрет и 23. августа, у освит зоре, кренули низ стрме литице ка Увцу. Прелазак преко реке био је и брз и лак; чини ми се да смо је у једном скоку прескочили, да је и нисмо газили.

Тако смо у стрељачком строју стигли до првих четничких положаја на косама испред Борове главе. Лево од нас виделе су се разбацане сеоске куће, покривене црвеним црепом. То је Доброселица, прво насеље у Србији које нас очекује. Горе, на Боровој глави и Карановцу, налазе се четничке бригаде Златиборског корпуса, које покушавају да нас зауставе и спрече на нашем путу кроз Србију. Али митраљеска и пушчана ватра из њихових рупа само нас је још брже повукла к њима. Строј се повијао као змија и наступао ка непријатељу. Избивши пред саме положаје, извршили смо јуриш. За то време наших дванаест топова брђана из Брезне тукло је снажно и прецизно. Облаци од експлозија створили су нам непланирану димну завесу, коју смо искористили да приђемо сасвим близу непријатељу. Захваћени паником и потучени, четници су почели бежати у правцу Ужица и Пожеге. За собом су оставили противколски топ, два пушкомитраљеза, доста бомби, петнаест

мртвих и два заробљена, као и мноштво разбацаних шубара, украшених кићанкама и амблемима с мртвачком главом. У овој борби, првој борби на тлу Србије имали смо једног лакше рањеног друга.

Гонећи даље разбијеног непријатеља, наш батаљон је избио око 13 часова на Орлов врх, а затим је пошао ка Краљевој Води, у сусрет новим борбама.

Када смо пролазили северним делом Доброселице, ка Орловом врху, сачекао нас је старац, сељак седамдесетих година, поред једне брижљиво уређене оградице, у чијој су средини расла два крошњата дрвета и правила хладовину у овим спарним августовским данима. Прилазим му и поздрављам га са: — Смрт фашизму, стари!

Он ме помало уплашен и с неверицом гледа и одговори слабачким гласом:

— Бог ти помогао, синко.

После неколико измењаних речи и упознавања, старац се мало раскрави и поче причати како су му четници говорили да смо ми сви уништени и да нас више нема. Интересовао се како смо издржали и остали живи. Када сам му објаснио да смо понекад јели и буково лишће, траву, коњетину и кориву без соли, он се замисли и рече:

— Е, моје дете, и ја сам у повлачењу преко Албаније преживљавао исте страхоте и из коњске балеге вадио кукурузно зрневље. Верујем да сте и гладовали и претрпели много.

Полако гегајући, старац се затим упути ка вратима своје куће, да би нам после неколико минута изнео комад проје и парче сира, говорећи:

— Једи, дете, то је све што данас могу да вам дам.

Захвалих му се и поздравих га, па пођох даље уз његов благослов да нам је срећан пут и победа.

Поново смо стигли на дивну златиборску висораван, коју смо децембра 1941, по великом снегу, прешли на путу ка Новој Вароши. Батаљон се налази у бригадном распореду на положајима Шунато брдо — Крива бреза; постављен је фронтално према Краљевој Води — Палисаду. Около је борова шума с пашњацима, планинским колибама и торовима за стоку.

Ту нас је чекао обрачун с бугарским окупатором.

Њихове снаге кренуле су, 24. августа, у три колоне из Палисада и Краљеве Воде ка нашим положајима. Имали су око 1.000 војника и две хаубице од 105 мм, затим више тешких бацача и митраљеза. Да бисмо извукли непријатеља из утврђења, делови наше бригаде су се тактички повлачили, док су делови 3. и 13. бригаде бочно продирали ка Палисаду, угрожавајући противничку позадину и бокове.

Кад су Бугари осетили нашу намеру и наше снаге на својим крилима, почели су да се повлаче, гоњени снажним противнападом 1. пролетерске. У том противнападу запленили смо бугарску комору са доста артиљеријске муниције и две хаубице и заробили око педесет војника.

Око 12 часова наше јединице су избиле пред спољна утврђења Палисада. А у току даљих борби, до ноћи, овладали смо тим утврђењима и почели борбу за поједине зграде, из којих је непријатељ давао организован отпор. Борба за Палисад и Краљеву Воду трајала је све до зоре 26. августа, да би се обновила увече и продужила 27. августа.

У току дана, док је непријатељ из припремљених ровова и зиданих зграда још пружао жилав отпор, командир 1. чете Урош, родом Врањанац, искористио је кратко затишје и на македонском језику позвао Бугаре да се предаду. Завладао је тајац, после кога се кроз прозор једне куће појавила бела марама — знак за предају. Наша три војника, с командиром на челу, изашла су из заклона и пошла ка згради на којој је била истакнута бела застава. Одједном, рафалска унакрсна ватра из неколико аутомата и прасак бомби упућених иза беле мараме смртно погодише и командира и његове пратиоце.

— Подлаци! Служе се преваром! — викао је љутито командир 2. чете Симић.

Озлојеђени овом подмуклошћу, припремили смо се за јуриш. Привукли смо топове на блиско одстојање и почели да директно тучемо зграду, из које је малопре била истакнута бела марама. После једночасовне борбе приморали смо непријатеља да бекством покуша да нађе спас у новим упориштима. Али бочни удар и јуриш Симићеве чете, чији су се борци послужили ручним бомбама, натерали су десетине бугарских пљачкаша да дигну руке увис и да у самртном страху моле за живот.

— Кукавице! — одговори им Симић. — Сви сте, зар не, мобилисани и на силу натерани да служите Хитлеру?

Њихов официр, који је само сат раније на подли начин командовао и убио наша три друга и командира Уроша, блед од страха, молио је да му помогнемо — да му превијемо ране и опростимо живот, јер је морао да извршава наређења старијих.

И борбе за друга упоришта су биле тешке и оштре. Следеће вечери, у поновљеном нападу, у општем јуришу на још две утврђене зграде, рањен је у стомак и Јездимир Симић, командир 2. чете. Касније је умро у нашој болници у Италији. Његова храброст и издржљивост служиле су за пример целој чети.

После 48 часова данонoћних борби непријатељ се, уз помоћ јачих немачких снага, упућених из Ужица, извукао са остатком преживелих, али је ипак оставио за собом велик број мртвих војника и много ратне опреме.

Наш батаљон је после ове велике победе имао задатак да у склопу осталих јединица бригаде обезбеђује ослобођену златиборску висораван и спречи угрожавање ове територије од непријатеља из Нове Вароши, Ужица и Ужичке Пожеге. Тај задатак нас је задржао све до 28. августа, када смо у предвечерје кренули ка комуникацији Вишеград—Ужице. После ноћног марша стигли смо у зору пред пругу Вардиште—Кремна. Последњи покушај четника на Мокрој гори да нас задрже и одбаце од пруге није успео. После кратке, али оштре борбе четници су побегли преко пруге ка планини Тари.

Разбијеног и обезглављеног непријатеља требало је гонити и дотући, али су већ нови задаци били пред нама: уништити пругу, онеспособити тунеле и друге инсталације на станицама између Ужица и Вардишта и обезбедити правац од Вишеграда. На овим положајима смо остали све до 8. септембра, када смо преко Косјерића кренули у акције на Равној гори и Ваљеву.

Радован ПАНТЕЛИЋ ПУРА

НЕОБИЧАН СУСРЕТ

После преласка бригаде преко Лима и Увца избисмо на Златибор и сукобисмо се с четницима. Било их је много, али након првог жестоког судара, 23. августа, они се разбежаше по шуми, а бригада усиљеним маршем продужи даље. Први батаљон се, на левом крилу бригаде, кретао у правцу Бајине Баште. То је стварно био више него усиљени марш. Ишло се дању и ноћу, храна је дељена на кратким застанцима.

Једне ведре ноћи маршевали смо стазом преко неких шумарака. Командант батаљона, Војо Абрамовић, стајао је поред колоне и посматрао уморне борце. Кад наиђе зачеље, узјаха на коња и касом сустиже командира 3. чете, па му, онако у пролазу добаци:

— Саво, који ти то борци вуку ранчеве на леђима? Знаш ли да је постало правило да не носимо ранчеве? Баци то, јадан не био! Видиш да су и овако уморни од дугог пешачења.

И оде ка челу колоне.

Командир, који се у том тренутку нашао на челу чете, изађе у страну пропуштајући колону. Прође 1. вод, а нико нема ранца на леђима, прође 2. вод, па и 3. Нико не носи ранац. На зачељу чете иде коњоводац Марко Кардол, водећи зекана натовареног митраљезом и муницијом, за зеканом иде митраљезац Вулета и његов помоћник Перо, Далматинац; иза њих још двојица наоружаних људи с ранчевима на леђима. Командир је познавао сваког свог борца, али ову двојицу не позна. Прође им ближе, ухвати првог левом а задњега десном руком и упита:

— Из које сте јединице вас двојица?

Људи се збунише и ништа не одговорише. Командир се загледа боље, али на глави непознатих бораца виде необичне

титовке. Наше су на врху сужене, а ове су у горњем делу раширене. Немају ни петокраке. Колона помало одмиче, а он с њима расправља. Опет пита:

— Ко сте и откуд сте овде? Јесте ли ви четници?

— Не, нисмо четници, ми смо Космајци. Ми смо пре два месеца мобилисани од четника и стално смо размишљали где ћемо наћи прилику да вам се прикључимо. Ево нас, па радите шта хоћете с нама — одговори један.

Командиру није баш пријатно. Чета му поодмаче, а он остаде с двојицом наоружаних људи у ноћи. Нема се много времена. Пита их:

— Па, хоћете ли с нама?

— Хоћемо.

— А хоћете ли се тући против Шваба?

— Хоћемо, како да не!

— А против четника?

— Хоћемо и против њих!

— Сигурно?

— Сигурно!

— Е, онда пожуримо да стигнемо колону — рече командир.

Кад су већ пристигли чету, један ће од оне двојице:

— Господине команданте, има још наших који би пришли вама, али не смеју.

Командир му најпре објасни да се код нас ословљава са „друже", а онда рече како ће сви они којима нису крваве руке доћи к нама.

— Ама не, господине, односно, друже команданте — збуни се Космајац. — Нисте ме разумели. Нас двојица имамо још пет другова, који малопре нису смели да се прикључе вашој колони, те осташе у једном шумарку поред пута.

Командир нареди чети да застане, а њих двојицу упути да пођу по своје другове и да им објасне да не треба никога да се боје.

Чета није дуго чекала, кад се на месечини почеше појављивати силуете људи. Неко из колоне добаци:

— Та има их колико и нас!

Пристигоше њих двојица са још пет другова. Прићоше нам срамежљиво, са страхом. Сваки носи пушку о рамену. Командир им рече:

— Хајде, што сте се збунили! Сад ћемо се заједно борити.

Командир се рукова са сваким од њих. Распореди их. Двојицу код Вида Јовићевића у 1. вод, тројицу код Драгише у 2, двојицу код Илије Зековића у 3. вод. Били су срећни што их без икаквог проверавања и с њиховим оружјем распоређујемо у чету и сматрамо својим борцима.

Кад одоше, командиру приђе десетар Алекса Бубоња и рече:

— Вала, командире, имате велико поверење у њих. Ја бих њих разоружао и послао нека иду куд год хоће.

Стварно, шта ако испадне да је командир био небудан? У међувремену је заменик комесара чете, Михајло Батровић, већ задужио по два члана Партије из сваког вода да с новодошлим друговима разговарају и да одговарају за њихово држање и рад. Продужили смо марш и пристигли батаљон. Командир упозна команданта и комесара батаљона шта је учинио. Они му то одобрише. Комесар батаљона, Блажо Попивода, шали се, па ће командиру:

— Саво, прими ти њих и у Партију.

Командир му на то одговори:

— До слома Осовине можда ће и то бити.

Седам Космајаца се брзо саживеше с четом. Други дан су побацали ранчеве. У првом селу, за време одмора, наш по годинама најстарији борац, Шујо из Андријевице, по занимању кројач, од једне талијанске блузе сашио им је титовке. Другови су им набавили петокраке.

Били су добри борци.

У Србији је много млађих бораца дошло у 1. пролетерску. Али када је бригада прелазила преко Космаја, 3. чета нашег батаљона се удвостручила. Сви новодошли су хтели да иду баш у њу, зато што се тамо већ налазило оних седам Космајаца. Цео дан, колико је чета била на Космају, владало је свечано расположење. Сељаци су били поносни кад су видели да се из њиховог села неколико бораца налази у 1. пролетерској. А и оној седморици Космајаца било је драго што њихово село тако гостопримљиво дочекује пролетере. Готово сви борци добили су поклоне од космајских девојака — топле вунене чарапе и џемпере.

Према овим новим младим борцима са Космаја, она седморица су се већ сматрали старим и прекаљеним ратницима. Њихова храброст заслуживала је пажњу. Двојица су јуначки погинули у борбама за Београд; на сремском фронту двојица су већ били командири водова, а тројица десетари.

Саво ПУЗИЋ

ОД УВЦА ДО ПАЛИСАДА

Прва пролетерска дивизија избила је 22. августа 1944. на леву обалу реке Увца, од Кокин Брода до њеног ушћа у Лим. Испред себе је имала јаке четничко-недићевске и бугарске снаге — око 5.000 људи. Осим тога, у Ужицу, Ивањици и Ариљу налазиле су се немачке полицијске снаге.

Десну обалу Увца и јужне падине Златибора били су посели четници. Они су одбрамбене положаје фортификацијски солидно уредили. На сваких пет-шест метара били су изградили сређачке заклоне, прошарали их великим бројем бункера с митраљеским оруђима и тако обезбедили ватрени систем на већој дубини. Ноћу су палили безброј ватара, довикивали се и певали четничке песме уз пратњу мобилисаних хармоникаша и тамбураша — ваљда зато да би одржали властити морал.

Прва пролетерска бригада је у зору 23. августа форсирала Увац у рејону Кожља и у снажном јуришу, у садејству с 3. пролетерском крајишком бригадом, сломила четнички отпор на десној обали и у брзом наступању преко села Доброселице избила испред четничких положаја Борова глава—Карановац, па у нападу из покрета и њих ликвидирала. Тако је бригада још пре подне извршила задатак одређен за тај дан.

Одмах после сламања четничког отпора на Боровој глави и Карановцу, штаб бригаде је упутио два батаљона да гоне разбијеног непријатеља и извиде плато Златибора, а нарочито рејон Чајетина—Палисад. Краљевачки батаљон, у саставу снага одређених за гоњење непријатеља, упутио је 2. чету у претходницу са задатком да разбије четничке снаге на Торнику. Приближавајући се Торнику, чета се развила у стрељачки строј и за кратко време јуришем збацила четнике са тих положаја. Тиме је био отворен пут ка Краље-

вој Води и Палисаду. Четници су безглаво бежали према планини Чиготи, бацајући ранце и осталу опрему.

После пристизања главнине, Краљевачки батаљон је продужио наступање и, готово без отпора, истог дана овладао Краљевом Водом око 17 часова. Одмах су упућене извиђачке патроле ради прикупљања података и успостављања ватреног додира с бугарским гарнизоном на Палисаду, с ким су убрзо ступили у борбу. Ускоро је и пратећи вод отворио снажну митраљеску и минобацачку ватру на непријатељеве положаје. У прво време Бугари нису одговарали ватром, нити су вршили испаде из утврђеног рејона.

Заузимањем Краљеве Воде, Краљевачки батаљон је створио услове осталим снагама бригаде за напад на бугарски гарнизон на Палисаду. Међутим, због неизвесне ситуације, штаб батаљона је био приморан да, пред мрак, повуче главнину батаљона на Смиљански закос, јужно од Краљеве Воде, с тим што је 2. чету оставио на положајима у Краљевој Води да врши демонстративне нападе на Бугаре на Палисаду и да извиђа и спречава њихове испаде. Главнина батаљона је у међувремену вршила припреме за ноћни напад.

Увече 23. августа штаб 1. пролетерске дивизије је одлучио да ноћу између 24. и 25, у покрету ка комуникацији Ужице—Вардиште, обухватним дејством преко планине Чиготе и преко села Рибнице — у правцу Белих Вода, окружи и уништи непријатељеве снаге у рејону Чајетина—Палисад.

Међутим ситуација се у међувремену делимично изменила. Ноћу између 23. и 24. августа Бугари су појачали свој гарнизон у Палисаду још једним пешадијским батаљоном и ујутро почели напад јаким пешадијским снагама, подржаним артиљеријом, око пута Палисад—Кокин Брод. Краљевачки батаљон је водио одбрану на низ узастопних положаја (Краљева Вода, Шумнато брдо, Крива бреза), спречавајући непријатељу брз продор ка положајима Смиљански закос—Крива бреза—Крајеви—Тусто брдо, које је у то време, по одлуци штаба дивизије, поседала 1. пролетерска бригада.

Осетивши намере непријатеља, штаб дивизије је донео одлуку да снагама 1. пролетерске бригаде чврсто држи поједине важне топографске објекте на боковима и по дубини, да извуче што дубље бугарске снаге из Палисада, па да са 3. и 13. пролетерском бригадом, обухватним дејствима, што пре упадне у Палисад и тиме створи услове за уништење ове јаке бугарске групације.

У време када су Бугари развијали снаге за напад на Смиљански закос и Криву брезу, нападне колоне 3. и 13.

бригаде су обухватним дејствима озбиљно угрозиле бокове и позадину бугарских снага. Наједном је настало комешање у редовима Бугара. Осетивши опасност, покушали су да изврше благовремено и организовано извлачење из борбе и повлачење према Палисаду, али им то није пошло за руком. Енергичним дејством наших снага и благовременим предузимањем гоњења, повлачење Бугара се убрзо претворило у панично бекство.

Цела 1. пролетерска бригада била је ангажована у гоњењу разбијених Бугара. Тако је Краљевачки батаљон гонио непријатеља правцем Смиљански закос—Краљева Вода по други пут у последња два дана. Предњи делови батаљона измешали су се с Бугарима у рејону Краљеве Воде и масовно их заробљавали. Натоварени тешком опремом, а бежећи пре тога око десет километара испред наших снага, бугарски војници и старешине су били толико изнурени да су од умора падали на земљу и предавали се. Било је случајева да су их наши борци у трку хватали с леђа за крагне од блуза, обарали на земљу и разоружавали. Као по некаквом неписаном правилу, Бугари су у тој прилици издашно дозивали у помоћ — братство између бугарског и српског народа и идеје комунизма. Заборављали су при томе да су њихови ранчеви били пуни ствари опљачканих од српских сељака.

Батаљон је заробио око четрдесет војника и официра, запленио неколико шараца, велику количину ратне опреме и материјала, један оштећен топ с каром пуном артиљеријске муниције и неколико коња. Међу заробљеним Бугарима био је и војник Цветко Анев, столарски радник из Софије. Причао је да је увек припадао напредном радничком покрету. Задржан је при штабу батаљона, са свим правима партизанског борца.

Напад на Палисад извршили су из покрета, након краћег сређивања, делови 1, 3. и 13. пролетерске бригаде, подржани ватром минобацача и брдских топова. Утврђени рејон Палисада бранило је око 1.200 бугарских војника. Батаљон је, у садејству са осталим снагама бригаде, успео да продре у спољне одбрамбене положаје око 16 часова, али је заустављен снажном митраљеском и минобацачком ватром непријатеља. Ни напад осталих наших снага није имао успеха.

Увече 24. августа почео је организовани напад на Палисад, уз снажну подршку артиљерије и минобацача. Развила се жестока борба. Врило је као у котлу. Наше јединице су успеле да се на правцу напада местимично уклине у непријатељеве одбрамбене положаје, овладају низом отпорних тачака и објеката, али нису могле ликвидирати

утврђени рејон. Бугари су били сабијени на мали простор. Из ровова и бункера отварали су ватру из свих врста наоружања. На позиве на предају, одговарали су још јачом ватром.

Наши јуриши извођени су уз подршку оруђа за непосредно гађање. Користећи се дејством артиљерије, борци су упадали у ровове и извлачили из њих ошамућене Бугаре. Повремено су и Бугари вршили снажне, краткотрајне противнападе уз „садејство" своје пуковске блех-музике, која је свирала „Марицу". Изненађивао је фанатичан отпор бугарског окупатора у условима скоре пропасти Хитлерове Немачке и њених сателита.

Краљевачки батаљон је у ноћи између 24. и 25. извучен из борбе и постављен на Смиљански закос са задатком да обезбеђује позадину наших главних снага са правца планине Чиготе. У том рејону се задржао 25. и 26. Пре свитања, 27. августа, батаљон је добио наређење да што пре поседне највиши гребен Чиготе, са задатком да спречи деловима 2. бранденбуршког пука удар у бок и позадину 1. пролетерске дивизије од правца села Љубиша. Приближавајући се у наступном маршу ка врху планине Чиготе, по густој магли и слабој видљивости, претходница батаљона се у праскозорје сукобила, на одстојању од неколико метара, с немачким снагама које су већ поселе гребен и организовале кружну одбрану. Немци су на гребену ископали ровове и заклоне, из којих су снажном ватром дочекали нашу претходницу. Након краће борбе батаљон се повукао на косе јужно од Чиготе и ту ушао у састав бригаде.

У току ноћи између 25. и 26. и између 26. и 27. августа продужен је напад на Палисад. У тим борбама Бугари су претрпели велике губитке и били сабијени у свега неколико кућа у центру утврђеног рејона. Остатке бугарског гарнизона спасле су немачке снаге, које су успеле да се пробију од правца Чајетине ујутро 27. августа. У исто време су све непријатељеве снаге напустиле Палисад и повукле се у Ужице.

У борбама за Палисад бугарски окупатор је претрпео велике губитке у људству и материјалу. Прва пролетерска дивизија је у тим борбама убила око 950, а заробила 150 непријатељевих војника и официра. Заплењене су велике количине хране, муниције и осталог ратног материјала. Пораз на Палисаду био је ефикасан ударац наших снага бугарском окупатору у Србији. За ту нашу велику победу чуо је врло брзо слободарски народ Србије и заједно с нама је славио.

Хајрудин МЕХИНАГИЋ

НА ТЛУ СРБИЈЕ

После готово три месеца борби и маршевања, средином августа 1944, наш батаљон се нашао у Санџаку.

Проносе се вести да ћемо ускоро поћи даље, да ћемо учествовати у борбама за ослобођење Србије и Београда. Радовали смо се томе више него икада раније. Неки од нас нису до тада били у Србији. Видели смо само њене дивне брежуљке, долине и воћњаке у лето 1943. године, када је бригада, заједно са другим јединицама, ослободила више места у источној Босни, међу којима и Зворник и Дрињачу. Тада нас је од Србије делила само валовита Дрина, немачки фашисти и домаћи издајници. И данас ми је у сећању туга с којом смо се одвајали од обале Дрине, с надом да ће доћи дан када ће се и у Србији завијорити застава нашег батаљона. Та туга је још више обузимала борце који су на српској страни Дрине имали своје домове, свој ужи завичај.

На тлу Санџака смо дефинитивно осетили да није далеко час када ћемо ступити у Србију. Сваки дан проведен у Санџаку чинио нам се тада дуг као недеља.

Ускоро је издато наређење да се припремамо „за дужи покрет". А када смо пошли, по правцу кретања смо видели да идемо у Србију. Још из даљине су се пред нама указивали планински венци. Бољи познаваоци ових терена пронеше вест да је то Златибор. Срца почеше јаче да куцају. умор се више није осећао: само напред! Остварује се наш сан — да помогнемо у ослобођењу Србије и Београда.

За време марша се присећам казивања старих бораца из Србије да су баш преко Златибора, који је сад био пред нама, одступали у оним хладним данима 1941. према Санџаку. Тада су били исцрпени, слабо наоружани, бројно мали. Три године су ти исти борци натапали својом крвљу Босну, Херцеговину, Црну Гору, Санџак, Далмацију, и сада се, ево, враћају у свој завичај. Многих који су овуда прошли 1941. нема више у колони. Њихове хумке су остале негде на Гату, у Дувну, Ливну, на Неретви, Ифсару, Балиновцу, Млиништима . . . Али колона пролетера је сада небројено пута већа него што је била у зиму 1941. Наместо једног погинулог, долазило је по десет нових, млађих . . .

Размишљања о томе прекиде наредба да се припремимо за борбу. Штаб батаљона саопшти да се на огранцима Златибора налази непријатељ, кога треба разбити и уни-

штити. Ту су четничке јединице, које у највећем броју сачињавају присилно мобилисани сељаци.

Прелазимо преко Увца и у мањим колонама почесмо да се приближавамо четничким положајима. Наша артиљерија врши припрему, гранате фијучу, а горе, на јужним падинама Златибора, одјекују детонације. По броју граната видимо да се муниција не штеди и да имамо доста топовских цеви.

Четници не могу ни главу да подигну. Када смо им пришли под саме положаје, артиљеријска паљба престаде. Проломи се пролетерско „ура", и за свега неколико часака ускочисмо у четничке бункере и заклоне. Наиђосмо на неколико погинулих и неколико избезумљених четника, који нису успели да побегну. Остали су утекли у правцу Палисада, где су се утврдиле бугарске окупаторске снаге.

Пред нама се пружи пространа златиборска висораван. То је Србија! Нема чобана са њиховим стадима. У једној колиби наиђосмо на сељака који нам даде нека обавештења о снагама на Палисаду и у неким местима у западној Србији, онолико колико је он могао чути и сазнати. Најмилије нам је било када нам је причао колико нас жељно очекује народ „Ужичке републике" и целе Србије, у шта смо се ускоро и уверили.

Разместили смо се за одмор, док се не направи план будућих акција. На Златибору сачекасмо и ноћ. И поред тога што је август, ноћ је била свежа. Лежећи на младом сену, прибијали смо се уз оне који су имали ћебад или шаторска крила.

Сутрадан су Бугари почели обасипати наше положаје артиљеријским гранатама. Извиђачи су нам јавили да се постројавају у утврђењу на Палисаду и да у колонама крећу према нама.

Штаб батаљона нареди да будно посматрамо покрет Бугара и да им припремимо дочек какав заслужују. Њихова артиљерија и даље туче. Приближавају се нашим положајима и вероватно не слуте шта их за неколико тренутака чека. На нашој страни је гробна тишина.

Примамо заповест за противнапад. Одједанпут се из стотина пушчаних и митраљеских цеви осу концентрична ватра. Бугарски редови се ускомешаше, а одмах затим са свих страна одјекнуше падинама Златибора партизански повици за јуриш. Бугари се дадоше у бекство, али касно. За неколико тренутака се измешасмо са њима. Пошто смо тада били обучени у униформе по боји сличне њиховим, морали смо добро пазити да у тој гужви не убијемо некога од наших. Било је у томе и смешних призора. Хватали смо их за леђа и вратове, а прве њихове молећиве речи су биле „братко".

Група бораца 1. пролетерске у Србији, после повратка из Италије 1944.

Батаљон је у овој борби заробио много Бугара. Остали, који нису погинули, успели су да утекну у своје утврђење на Палисаду.

Почела је и борба за освајање тог утврђења, које је било опасано с неколико редова бодљикаве жице. Бункери су били бетонски и дрвено-земљани. Борба је била тешка. Бугари су пружали јак отпор из утврђених склоништа, према којима су прилази били равни и без заклона. Били смо удаљени свега неколико десетина метара од бодљикаве жице, тако да смо могли лепо видети сваки отвор на бугарским бункерима.

Тукли смо их минобацачима из непосредне близине. Многи бункери су горели, а око других се дизао такав дим да се нису ни видели. Наши борци су вешто и брзо пресецали жицу и ускакали у ровове. Али и поред свега, Бугари се нису предавали. Као да су били решили да до последњег изгину за фашистичку Немачку.

Ова борба је без престанка трајала два дана и две ноћи. У рововима су нашли много погинулих Бугара. Уз помоћ немачких тенкова, остали су се повукли ка Ужицу.

Ми смо тада имали велике губитке, а нарочито је много било рањених. Међу мртвима је био и командир 1. чете друг Урош, а међу тешко рањенима командир 2. чете Јездимир Симић, који је касније умро на лечењу у Италији.

Радован ДРАШКОВИЋ

КРСТО БАЈИЋ

Каљена воља борца

Бити заљубљен у живот до спремности да се за њега погине, за највишу радост — једнаких могућности за сваког, то је Крсто Бајић. Између љубави према животу и свакидашњих сусрета са смрћу у охлађеним ранама другова са којима је малочас причао лежи огроман простор који је свест морала претходно да савлада да би тек на тим крајностима сазрела у одлуку, у најплеменитију борбену спремност.

Прегорети себе за дане који га неће видети, а који су му толико пута махали као застава наде пред очима, то је пут одлуке док не постане усијање — кад меци крше гране, чешљају људске груди, лишће и траву. У Крстовом примеру борбена одлучност је пролазила кроз највишу свесну људску привржености животном глаголу *бити,* кроз све људске органске отпоре. Та храброст зато је и виша за меру своје свести о циљу... Она га је држала у напетом луку у циљ концентрисане пажње која ствара пуну меру лепоте новог кова — револуционара.

Распетост између уметности, филозофије, поезије, виолине и фото-аматеризма и тежње да из те, онда глуве, варошице прати збивања у свету, учинила је његову младост крцатом тражења, стваралачког немира, боја, промена, па је чак из нижих разреда гимназије извесно време био дописник једног од београдских листова. Шта све није знао тада тај дечак: да одзвижди „Хофманове приче" од Офенбаха, да на виолини исприча Дворжакову „Хумореску", да говори занесено о модром ваздуху музике, о бронзи сликарства, о поезији скулптуре; али ником тада још није по-

верио своје стихове, брижљиво скривене у школским свескама које нису учионице виделе. Тог ретко даровитог средњошколца наставници-режимлије и жандари врло рано су огласили за „опасног" јер је комуниста.

Одлазак на студије у Београд и Скопје, тамошњи сусрети, сагледавање нових домета, још више су подстакли његово урођено незадовољство самим собом, кристалисали га око две основне тежње: револуционарног рада и глади за књигом. Увиђање да је енергија само једна као и људски век и да растакање пажње на више страна — слаби продорност, згушњавало је Крстову личност у борца, па су остале тежње ако не „жртвоване", а оне померене, одгођене привремено за неке боље, мирније године и прилике, јер је борба била најпреча, једини услов опстанка, излаз и смисао заједничке и појединачне будућности.

За време студија Крсто није прекидао везу са својим друговима у родном месту. Писао им је често о сусретима с револуционарним ликовима предратног Београда, о великом духу другарства међу напредним студентима. Сиромашним ђацима слао је и понеки џемпер или шал да им се загреју прса док са села газе јануарски снег према Бераним а. Уочи рата, Мојсије и Христина, Крстов брат и сестра, такође су активисти омладинског покрета у беранској гимназији; читава се породица ангажује, и од њих петоро рат је преживела само Христина.

„Видиш, једва држим корак... Свака стопа уз ова брда прободе ме до мозга". (Тада, и после Мојсијеве погибије код Кључа видео сам га истински очајног).

Онојен мучним напором трудио се да уз Туријy, оног јесењег јутра 1941, не заостане, да не буде терет колони Комског одреда која је кренула на Пљевља. Некаква бунда га заплиће, другови се нуде да му понесу торбицу или пушку, бар мало да му олакшају, али он се захваљује. (Зар пушку неко да му носи, а он жив?). По коленима му избиле некакве чудне, широке красте још за логоровања на Полици. Лучиле су жућкасту масу која би се кроз завоје стврднула у трешњаву смолу, слепила гаће, панталоне и кожу, па је то чупало и сваки корак претварало у гримасу бола.

Црногорским партизанима тада је првенствено недостајала артиљерија, и то у критичном тренутку, кад збију Талијане испред градских зидина. Према тадашњим вестима, окупаторски гарнизон у Пљевљима располагао је знатном тешком артиљеријом. Ни у једном граду у Црној Гори Талијани не би могли одолети јуришу устаника снабдевених топовима. Устаничка плима била је поново у порасту. Требало ју је само осоколити још неким већим успехом. У тим његовим узгредним сањарењима било је оног што смо сви тих

дана ишчекивали: спајали ослобођену Црну гору с Титовим Ужицем, ширили територије слободе, руменили се успесима револуције, а он чак заборавио и на бол у колену. Маштао је измучени младић (мало искошен кад жури) како ће ускоро размахати кораке низ улице своје варошице, у једно друго, боље, ведро летње вече низ те улице, од којих једна сада носи његово име... И мада све тако не би било како смо нагађали, али да су онда Пљевља ослобођена, догађаји народноослободилачког рата текли би знатно измењеним редоследом.

Када се низ отиловићке стране спуштао према Пљевљима уочи 1. децембра, корак му је био лакши, јер је уз пут излечио красте неким мелемима. Горд на своју дугачку „партизанску" пушку, ливену у слободном Ужицу, са торбицом крцатом талијанских бомби и муниције, носио је у себи дане беранског затвора, одлучност 27. марта на улицама родног града, спремност добровољца-комунисте у данима априлског слома бивше Југославије, размаханост устанка у борби за Беране, знање свих прочитаних књига и песама, свих својих двадесет година збијених у борца.

У поноћ, развијени у стрелце, кренули смо на Пљевља са рејона Мајдана. С неколицином добровољаца, Крсто и Вујо Масловарић пошли су испред стрељачког строја на жандармеријску касарну. Непријатељ је напад устаника спремно дочекао. Знао је, изгледа, намере партизана. Након убачених бомби међу жандармерију, отпор је био грчевит. Поклици партизана на улицама града с оне стране, из кровова, доводили су до очајања прве редове Комског одреда.

— Зар да сутра последњи стигнемо? — соколио је Крсто већ поспане и преполовљене борце под прозорима жандармерије.

И опет су јуришали; неколико пута до јутра. Свитање их је подсетило да склоне мртве и рањене другове у ров, ту, под пушкарницама. Све је присиљавало на повлачење, али нико се није усудио да то каже.

За Крстову групу био је то најдужи дан.

Били су „прежаљени". Кад су „осетили" да их је мало, карабињери се охрабрују и у неколико наврата јуришају до рвања и убацују бомбе. Из супротних ровова бомбаш Талијан измили и пузи, с недрима и џеповима пуним бомби. Поспани, уморни од синоћње напрегнутости, трепавице се саме склапају, а ни са које стране везе, нити вести о стању на другим секторима партизанског обруча око Пљевља. Одједном у тренутку малаксалости и здравих и рањених чуо се у рову збуњени Крстов глас:

— Ено га, пао је.

Поскочио је као дете од радости. Затим се за тренутак опет притајио. Још један пуцањ. И још један Талијан хладио се на педесетак корака од рова. „Уграбио“ га је у покушају да повуче за ногу натраг у ров свог погинулог пајдаша.

Касније, у 1. пролетерској, није се знало чему код Крста дати предност: његовим људским цртама или борцу, културном или политичком раднику. Сав од акције, идеја, сав бескрајно заљубљен у људе, умео је да „намагнетише“ околину, да је ангажује са мало приче. Људи су били посебно осетљиви на примедбе које би долазиле с његове стране, јер је то говорио он, благи и простодушни Крсто.

Отаљавање је мрзео и бичевао најрадије — иронијом. Људе који као од беде крећу у патролу умео је да заустави и замени. Није подносио кулучарски однос према послу. Тражио је уношење, убеђење, обележје воље. За њега је борбени задатак најмање ствар салутирања, аутоматизма, површности.

— Немаран извиђач — говорио је — глава у непријатељевој торби.

Интуитиван, он је и најмању сугестију батаљонског и бригадног руководства обогаћивао новим појединостима, новим могућностима, за што је способан само неко ко се докраја поистоветио са задатком. Ни трага оног што се код интелектуалаца назива „књишким“. И ништа га тако као фразерство и празнословљење није могло изазвати да плане. Непресушно врело идеја — да се стварност борбе, глади и погибије учини радоснијом — Крсто је налазио у некој својој распеваности, у сагледавању ведрине и онда када циљ изгледа безнадно далеко.

Оснивање батаљонских библиотека била је Крстова иницијатива; књиге су набављене у првим ослобођеним варошима. У батаљонској комори одређен је коњ и направљени специјални сандуци за књиге и писаћу машину. Покренуо је четне зидне новине, батаљонски лист који је илустровао омладинац из Сарајева, Карамба. Тај лист је излазио у најтежим тренуцима офанзива, све до јабланичког моста, уочи Сутјеске. Батаљонске библиотеке и листови брзо су прихваћени у читавој бригади, јер су то била углавном искуства студентског покрета, само примењена на нове околности.

Познавао је људе, њихове бриге и тежње, јер је био и сам отворене нарави и пун жеља да им помогне. Његов разговор значио је искреност која уздиже, олакшава. Негде између два Вакуфа, у поспаној колони, Крсто је заподевао песму, разговоре, шалу. Тог јутра је дуго разговарао с борцем из далматинске попуне, радником, упућивао га до најмањих појединости у нову дужност водног политичког

делегата. Мислио сам: ето, његова опробана вештина да од некадашњих ћутаваца на четним конференцијама исклеше смирене дискутанте, логичне и јасне, опет ће уродити плодом.

Јер је за Крста најважнији људски материјал — морална целовитост човека, свест каљена и претворена у циљ. Да би био активно средство идеје, човек мора у револуцији, и увек, бити њен циљ. Зато се Крсто неуморно бавио борцем. Младића прекаљеног у љутим бојевима он је умео са неколико спонтаних сусрета, разговора, скоро да „надахне", да ослободи несигурности, да га осамостали у држању, у опхођењу с људима, да га научи да сагледава проблеме, да реагује. И тако, подрамљена након неколико акција, пуштао га је да настави сам „на својим ногама", и својим кораком, сигуран у његову самосталност. Извесну црту интелектуалне мекоте, наша револуција је у Крсту претворила у један дубоко борбени хуманизам, у један лик и држање које је остало исто и у најтежим часовима, у часовима који су прелазили границу људске издржљивости.

Био је то један од оних интелектуалаца код кога ширина знања, мноштво чињеница не води ка мутној плиткоћи, већ шири видике, изоштрава продорност. Ако је почео с неким разговор, најмање је то чинио зато што осећа да више зна. Себе је волео да провери у реакцијама других, био је далеко ма од каквог вулгарног проучавања. Само је истим разлозима којима је себе ангажовао „палио" друге.

Али разлози су суво дрво ако их његово одушевљење не би окрилатило у јурише његове 3. чете (у подвиге Драгутина Лутовца, Радоша Ненадовића, Михаила Недовића, у окршају на Марковом брду, на Главатичеву), затим у борбе 1. батаљона, а онда — 3. крајишке бригаде, у све оне борбе које су значиле крваво ткање слободе. Оне мразовите ноћи, у заталасаном ваздуху експлозија из усташког оклопног воза који је изненадио борце на задатку, Крсто, Војо Масловарић и Живко Живковић ручним гранатама су уништили читаву групу усташко-домобранске посаде смештену у једном делу дабравинске железничке станице.

На Улогу, са Војом Масловарићем, поднео је још један мучан дан, сличан оном пљеваљском. Лежећи до грла у води, на чистини под бункером, сатима су се вребали са „жабарима" и усташама. Отопљени снегови са оближњих брда жмарили су из сваког путељка, трнула су тела од хладноће и непокретности, али се није имало куд, јер вребала је смрт из пушкарница. Вребали су и они, слали метке у бункере и звоник, у отворе камених подзида, али иза пушкарница нису могли да виде пад непријатеља, скривених у сигурном. Приковани у коловозу из немогућног по-

ложаја борили су се од зоре до мрака. Да би одвратили воду од себе, Крстовом пелерином преградили су поточић.

У Добром долу, на Дурмитору, четнички метак га је заиста „скалпирао", скинуо му парче коже са врха самог темена.

— Да је само за милиметар спустио нишан, ти би био краћи за читаву висину — узвикнуо је неко стару „досетку".

Обливала га је румен нелагодности кад би се неко нашао побуђен да хвали његову храброст. Бојао се да неко не помисли да је он храбар „јер тако треба"; није подносио ништа што би било налик на „прављење", на параду нечим што није стварни он. Само онај ко га је познавао са беранских предратних улица могао је да схвати у пуној мери колико је ионако богату његову личност изградила борба и 1. пролетерска. Он, који није пропуштао да ни мрва туђег залагања остане непримећена, најудобније се осећао кад се о његовим заслугама и врлинама ћутало. Осетљив, али ретко нагао, можда је понекад, одвећ се бавећи битним, знао бити и нестрпљив у праћењу изузетно спорих постепености нарочито у развоју и раду с појединим интелектуалцима у јединици. Ту се огледала његова морална оштрина. Макар био у питању и врло храбар борац, он се с неким асоцијалним цртама у карактеру појединаца тешко мирио. Залуду су га понекад убеђивали у „развој", у заслуге и у такозвану „перспективу"; он је тешко могао да измири чак и способност за жртву са недостатком доброте код појединих иначе врло смелих бораца.

При преласку Дрине априла 1943. године, као комесар батаљона Крсто Бајић по старој навици није пропустио да не буде међу првима. На његову одлуку, приликом првог покушаја преласка, одговарали су га другови из батаљонског штаба „да то не иде, нема за то ни потребе да комесар батаљона плива". Чак је боље да се тако храбрим борцима, какви су били пролетери, нађе у току битке неко мало више присебан, ко ће их вештином сачувати од непотребних губитака. Уз то је требало препливати Дрину набујалу од снегова. Крсто је тада остао глув на све разлоге. Изговарао се да је он рођен на Лиму, кад набуја не мање опасном од Дрине, а за то време одбацивао комад по комад одеће.

Са двојицом Далматинаца, Винком Чоком и Војом Кадијевићем, запливао је са пиштољем у зубима према дереглији коју је требало вратити да би се њом превезли остали борци. Ватрена завеса којом су наши штитили своје пливаче била је таква да је истерала четнике из ровова. Подигли су руке и чекали да неко прими њихову предају. Био је то изузетно драматичан тренутак. Далматинци су ускочили у дереглију, и почели ужурбано да померају гво-

здени точак по жици како би што пре превезли борце да разоружају четнике. У повратку, на средини реке, у дереглију је ускочио и Крсто. Метак са четничке стране „расцветао" је жицу и зауставио је дереглију насред воде. Охрабрени забуном око дереглије, дотадашњи „заробљеници" поскакали су у ровове и отворили паклену ватру — и на дереглију и на партизане у њој. Три храбра пливача морала су да скачу у воду и да се пливајући врате својима.

Да би заштитили своје пливаче око чијих су глава пљуштали рафали, и партизани су одговарали са своје обале ураганском ватром. Кад су изашла из воде, три пливача дрхтала су од студени. Изгледало је да им то неће проћи без болести. Али брзо су их другови увели у оближњи млин, где су се осушили, увили у ћебад и загрејали крај ватре.

Након још једног неуспелог покушаја пролетери су се најзад нашли на другој обали Дрине. У јуришу на талијански батаљон у шуми на Крчином брду, међу првима опет се хватао за грло с непријатељем и Крсто Бајић. Један део талијанске посаде био је тада заробљен.

Испред Балиновца, док су чете подилазиле према замаскираним положајима непријатеља, видео сам га како прима наређење од свог команданта бригаде, бившег шпанског борца Данила Лекића. На једном обореном стаблу лежала је простртa секција тог терена и око ње окупљени чланови штабова. Засуканих рукава до лаката, само у кошуљи, издавао је последња упутства за јуриш који је донео још једну победу у зеленгорској епопеји.

Оне који су га боље познавали ни тренутка није изненађивао његов у исто време људски и борбени брзи раст и напредак. На дужности комесара 1. црногорског батаљона још више је заблистао као политички радник од мере, скромности и знања. За њега није било „ситних послова". Иако их је било, они су то остали само дотле док се Крсто не би њих дотакао, док им не би дао своје одушевљење и смисао за велико.

Било је све јасније да покрет у њему добива једну од ретко способних личности. Касније га сретамо као комесара 3. крајишке бригаде. Прва пролетерска дала је много руководећих људи осталим јединицама, који су као и Крсто ширили њен дух и борбеност, али су, потврђујући речи делом, најчешће то платили највишом, непоновљивом ценом.

Он, који је толико пута, откад за себе зна, полагао пред собом најстроже испите храбрости, много теже од оних које му је касније покрет постављао, понесен покличима храбрих Крајишника, на новој дужности често је заборављао на то да место комесара бригаде није у првим редовима.

Не ради тога што би његова глава била више цењена од осталих, већ ради прегледа, командовања, ради основног интереса битке. Тако је с пиштољем у руци, прогонећи већ разбијене четничке банде, пао смртно рањен у груди 23. августа 1944. године на Златибору као мајор наше армије.

Сахрањен је у шуми, близу реке, при лучу и свећама. И мада је бригада наставила да прогони разбијене банде, једна чета је дошла да га испрати плотунима. Око реке били су чланови штаба 1. пролетерске дивизије, других бригада, батаљонских штабова и околних јединица. Нису га те ноћи сузама испратили смо другови из његове чете и батаљона већ и око стотину младића и девојака из његове бригаде. Било је довољно неколико месеци друговања, па да у новом комесару Крајишници препознају великог друга, некога ко о њима брине као рођени брат. Грозничаво је развио политички и културни живот у бригади, набавио књиге, основао течајеве на којима су млади борци учили да пишу, припремао их за будуће, још сложеније задатке у слободи која је долазила.

То светлуцање суза крај пламенова свећа и луча, прво грумење земље у прохладној ноћи, претворили су шуму у најтужнији призор. Погреб је трајао нешто дуже, јер су се борци споро разилазили. Тешко су се растајали од свог мртвог комесара мада је требало пожурити за јединицама, према Ужицу, Ваљеву и Београду.

Баш тих дана Крсто је често говорио о важности преласка партизанских јединица у Србију — дечачки се радовао томе што је сваким даном све ближе вољеном Београду.

Читавог рата маштао је о сусрету са слободом, са својим студентским данима, од којих су га већ делиле четири године.

Пао је када је највише желео да преживи.

Радоња ВЕШОВИЋ

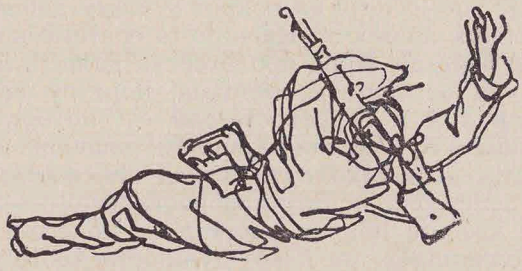

НА КОСАМА ЗЛАТИБОРА

Прелазимо преко Увца. Држимо се за руке да нас вода не би однијела. Физички слабији и болничарке прелазе ријеку на коњима. Наша 1. чета се одмах упутила према положајима. Истурени дијелови претходнице упозорили су да су пред једном кућом у Доброселици примијетили групу полууниформисаних војника. Упутили смо се тамо, да извидимо. Но та групица је побјегла. Били су четници. У тој кући су нам укућани показали браде и перчине које су четници себи ошишали прије бекства. Пошли смо напријед, према пирамиди, одакле је непријатељ на нас отварао ватру. Ту, испод самог врха, рањен је један друг из наше чете. Непријатељ је побјегао ка Златибору. У ствари, ово је била његова предстража.

Нас неколицина добисмо задатак да сиђемо на косу изнад села и затворимо пут који води преко косе у правцу Златибора. Тамо убрзо дође к нама постарији сељак, Србијанац. Упозорисмо га да не смије ићи напријед, јер сваког часа може почети борба за Златибор. Он рече да се само к нама упутио. Брзо се спријатељисмо. Причао нам је шта је све овдје радио окупатор. Био је борац у првом свјетском рату, инвалид је. Учествовао је у пробоју солунског фронта.

Док смо ми причали, дошла је и његова жена и донијела сира, хљеба и лука. Нешто су се послије шапатом договорили и она се врати кући. Морали смо да једемо, јер ми смо, рече он, његови гости и ослободиоци. Старац је примијетио да наш делегат, Војо Вујовић, има торбу. Затражио је од њега да му нешто да за читање. Војо му испуни жељу, даде му једну брошуру и слику — плакат шефова држава са конференције на Јалти. Није дуго трајало, а ево поново старчеве жене. Овога пута донијела је казан (товарни

казан, талијански) пун цицваре. Старац, весео и задовољан, дијели јело. Морали смо обавезно да једемо. Он је посматрао како наши бацачи туку цесту и косу непосредно испред Краљеве Воде. Отуда је наилазио фијакер пун војника. Граната га погоди и разнесе. Старчевом весељу није било краја! Када смо касније туда прошли, нашли смо остатке фијакера, један официрски шињел, бугарски, доста лука, паприка, полупаних флаша...

Ускоро смо се опростили са старцем; он нам зажеље срећу и успјех у будућим борбама.

Пошли смо 24. августа стрељачким стројем у правцу Краљеве Воде и косе изнад њих. Наши артиљерци ућуткаше непријатеља на коси. Командант батаљона, Војо Абрамовић, и комесар, Блажо Попивода, били су с нама у стрељачком строју. Борци су се такмичили који ће први стићи до првих кућа. У утврђењима нас је чекало око хиљаду добро наоружаних бугарских војника. Гледао сам помоћника комесара чете, Стева Вукчевића, како соколи другове и јуриша напријед с аутоматом у рукама. Код Краљеве Воде покосио га је непријатељев митраљез. Друга жртва наше чете био је и један од седморице браће Вујовића.

Пошто је заузета коса изнад Краљеве Воде, наставили смо према врху. Свуда путем леже мртви бугарски војници. Стигли смо и до првих кућа у Палисаду, ту, до самих ровова. Сада смо лицем у лице с бугарским окупатором. Отпочела је још жешћа борба. Наши другови су ускакали међу бугарске војнике. Борба се водила у самим рововима. Видио сам како је комесар чете ухватио жива непријатељевог војника; овај је од страха бацио оружје, али је касније, ножем ударио комесара у врат кад је овај хтио и другог да разоружа. Срећом, ударио га је у крагну од доламице.

Наш десни сусјед били су Крајишници. Усред дана јуришали су на бункере. У том јуришању било је и смјешних сцена. Један је Крајишник витлао Бугарина, истјераног из бункера, око телефонског стуба. Он хоће да га ухвати, а не може, па му се изгледа досадило и ријешио се да га смири аутоматом.

Сјутрадан понестало муниције пушкомитраљесцу из нашег вода. Наредише да пођем по муницију на косу изнад Краљеве Воде. Тамо сам нашао наше артиљерце, добио муницију и пошао натраг. Када сам стигао до ивице младе борове шуме, примијетио сам једног војника. Било ми је чудно што ту ради када се горе води борба. Позвао сам га. Али он, кад ме видје, поче да жури у правцу шуме. Подвикнуо сам и припријетио аутоматом. Стао је, дигао руке и почео да говори:

— Не, братко, не, ја, братко, твој брат Бугар.

Натоварио сам му муницију и привео га команданту Абрамовићу. Био је то поручник бугарске војске, замјеник команданта батаљона, иначе, у грађанству, учитељ, како нам се легитимисао.

Касније сам добио наређење да га спроведем до првих борбених линија, да зове своје на предају. Увече је понио писмо штабу бугарског батаљона с позивом да обуставе борбу. Опет је пало мени у задатак да га са још два друга отпратим док прође наше положаје. Уз то смо добили наређење да успоставимо везу са Крајишницима. Да бисмо дошли до њих, морали смо прећи преко цесте. Нашли смо их, успоставили везу и пошли натраг.

Од правца непријатељевих положаја чуо се неки покрет. Сачекали смо скривени иза неких тараба. Била је ноћ, те смо били сигурни да нас неће нико примијетити и ако наиђе. Наишли су бугарски војници вукући на рукама топ. Почињуше и почеше се нешто договарати. Припуцасмо и они побјегоше. Не знамо што да урадимо с топом. Најбоље да га гурнемо цестом ка нашим положајима. Тако смо и учинили. Како је била низбрдица, топ појури. Његови дрвени точкови са жељезним обручем зазвечаше као да иду тенкови. Неко од бораца је јавио команданту Абрамовићу да су тенкови пробили од Ужица. У том часу командант се налазио код превијалишта, у згради поред које је пројурио топ. Када смо наишли, затекли смо га како издаје нека наређења. Ми смо објаснили шта је посриједи. Настао је смијех на рачун оних који су обавијестили да долазе тенкови . . .

Владимир СРЗЕНТИЋ

БОРБА ЗА ПАЛИСАД

Колона је напуштала десетак ушорених кућа. Споро је одмицала уз брдо вијугавим пјешачким путем којим се силазило од Лумића према Прибоју.

Иза брда се простирао плато ливада, прошаран по којим мањим шумским забраном. Кад стиже тамо, колона поче да се рашчлањује у мање колоне и групе.

Први батаљон је био у претходници. Нигдје никаквих непријатељевих снага. Пред нама, на другој страни платоа, високо се уздиже Златибор, а под њим, на падинама, је село Доброселица. Колона пређе платоом више километара. Под Доброселицом се назреше окомите стране корита Увца. Што се више приближавамо кањону, на другој страни, у селу, осјећа се већа живост. Страном испод села примјећују се групе наоружаних људи. На домаку смо четничких положаја.

На претходницу, кад стиже на ивици платоа изнад Увца, с друге стране, опали неколико пушака. Претходница не одговара, већ наставља да се спушта према ријеци.

Ноћ убрзо тамом обави колону. Пред нама се види само огромна силуета Торника. Једва назиремо пут сав испресецан водоточинама, пун шкриљаца, о које се спотичемо.

Одрони се камен, клизне копито и плочом кресне варница. Понеко опсује кад падне. Шум Увца изгледа далек и дубок. Прошло је више од два сата спуштања, а вода ни да се назре. Изгледа као да бјежи испред нас, све дубље.

Мали застанак. Одмарамо се. На брду, високо позади, колона се креће. До ње још није допро „застанак".

Војо Абрамовић скреће пажњу претходници да се добро припази при преласку преко Увца, да не наиђе на засједе. Мјесец се појавио десно од нас и обасјао врхове Борове главе. Он као да сјенком стрмих падина још више замрачи долину под нама. Торник изгледа тако далеко и високо као да додирује небо. Лавеж паса у селу одјекује долином по неколико пута. Блажо Попивода лежи и разговара с Душаном Милутиновићем:

— Сигурно оно четници бјеже када је горе у селу толики лавеж.

Душан га „тјеши“ да то могу бити и појачања.

Настављамо марш. Прелазак је трајао цијеле ноћи. У свитање смо стигли у село. Дочекаше нас рафали четничких пушкомитраљеза са узвишења усред села. Чете су се развиле у стрељачки строј и колоне. Послије десет минута борбе четници су отјерани. Десно од нас, на правцу Борове главе, водила се борба. Са Борове главе је наше јединице тукао флак.

Батаљон је у трку пролазио кроз село да што прије избије лијево, иза Торника, а десно од Маркова Дола. Торник ће тако снагама 3. крајишке и нашег батаљона бити одсјечен, остаће позади.

Било је мало нервозе и у штабу и код бораца, журило се да се што прије избије на одређено мјесто.

Изнад села, према преседлини ка Марковом Долу, простирала се стара, ријетка букова и храстова шума. Батаљон је неопрезно упао у њу. Трчало се, јер је штаб претпостављао да четници бјеже, што се показало претјерано оптимистичким. Јака ватра нас је натјерала да залегнемо и прихватимо борбу. Након двадесет минута борбе четници су се надали у бјекство.

Избили смо на преседлину изнад села Рибнице. Насупрот нама, према Кобиљој глави, у правцу Краљеве Воде, бјежале су колоне четника. Наставили смо да их гонимо до Кобиље главе, гдје је образован положај. У Рибници, селу са пиланом и неколико кућа, смјестио се батаљон. Распитивали смо се ко је на Палисаду и на Краљевој Води. Сељаци су нам рекли да су тамо Бугари.

Неколико пушкомитраљеских одјељења 3. чете било је на положају док се батаљон одмарао. Десно се још водила борба код Водица, према Равном бору. Четници су одступали према Смиљанском закосу. Торник нам је остао за леђима. Ка њему смо слали патроле.

Трећа чета је била истурена на положају. Ујутро, негдје око 7 часова, кренула је колона Бугара из Палисада путем према Водицама, а једном бочном колоном према Кобиљој глави. Штаб дивизије наредио је да се 1. бригада постепено повлачи према гребену Читоге и падинама Торника, а да 13. бригада с леве стране врши обухват према Палисаду. С десне стране 3. крајишка заобилази преко Рудина, према Градини, с намјером да упадне у утврђења на Палисаду.

Батаљон је, као крајње лијево крило, био најдубље истурен ка непријатељу. Одмах је примио борбу с деснокрилном непријатељевом колоном која је обезбјеђивала бок

главној колони, на путу за Водице. На положају су биле 1. и 2. чета, које су се ноћу одмарале.

Непријатељева артиљерија је почела тући положаје батаљона. Колона јачине две чете подилазила је Кобиљој глави. Под борбом смо се постепено повлачили. Док је борба трајала 13. пролетерска је ишла према Палисаду. Бугари су већ били на домаку кота на којима је био батаљон. Борба се водила ручним бомбама. Бугари, који су били прилегли испред нас на педесет метара, почели су нагло да одступају. Трећа крајишка бригада брзо је зашла непријатељу иза леђа. Главна колона Бугара, која се кретала честом, почела се повлачити. Осјетили су да ће, ако то не учине, бити одсјечени и уништени на чистом простору између Краљеве Воде, Равног бора и Кобиље главе. Колона 3. крајишке била је избила на Црни врх и Градину.

Прва и 2. чета су добиле задатак да гоне Бугаре који су бјежали, да брзо избију на пут и спријече одступање главне бугарске колоне, која се повлачила у нереду. Јуриш је измијешао наше двије чете с Бугарима, који су панично бјежали. На том мјесту је убијено око двадесет Бугара.

Задржавати се око мале групе није се исплатило. Ваљало је гонити главнину, спријечити је да се докопа изграђеног система утврђења на положају изнад Палисада. Гоњење је настављено. Бугари су личили на разбијено стадо. Падали су као снопље. Тако је то трајало све док преживјели нису стигли у млади борик испод Палисада, у близини Пољопривредне школе. Већина их је и даље журила да што прије уђу у ровове на Палисаду.

Групе Бугара су нас онда сачекивале на малим одстојањима. Скоро цела наша бригада гони Бугаре.

Погинуло је неколико бораца из 1. и 2. чете. На прилазу вили Павловића погинуо је Стево Вукчевић, комесар 2. чете. Кад су групе у борику биле уништене, развила се борба око ровова. Први налет чета у ровове Бугари су дочекали бајонетима. Пристизала је 3. чета, која је била у резерви. Бугари су се грчевило бранили. Заузели смо положај испред њихових ровова, не баш много далеко.

Приликом првог нашег налета убијено је много Бугара. И ми смо претрпјели велике губитке. Из двије чете погинуло је десет другова. Жилав отпор који су Бугари пружили у току дана показивао је њихову ријешеност за одбрану. У два наша поновљена јуриша нисмо стигли даље од првих ровова. Бугари су оба пута вршили противнападе. И остале јединице имале су велике губитке.

У рововима је било око хиљаду Бугара.

Пошто је наш батаљон био доста исцрпен непрекидном двадесетчасовном борбом, предвече га је штаб одредио у резерву бригаде која ће са 13. и 3. бригадом, напасти Бугаре.

Напад је почео 26. августа око 20 часова. Бугари су избачени из првих ровова, али су на другом рову наши имали велике жртве. Непријатељева артиљерија је тукла непосредно. Нападало се на добро изграђен систем ровова и бункера; код Градине је просто пламтјело од бомби, мина и граната.

Бугари су се грчевито бранили. Сваки освојен педаљ требало је тешко платити. Једна колона из Ужица и Чајетине стигла им је у помоћ.

Из штаба бригаде није било никаквог наређења за увођење нашег батаљона у борбу. Рањеници су стално пристизали. У овој ситуацији нешто је ваљало учинити и без одобрења штаба.

Сложисмо се да са четама пођемо у напад.

Брзо смо упали у страховиту ватру. Топови су нам били на домаку. Бугаре смо потиснули из неколико упоришта. Доста споро смо напредовали, јер су Бугари пред нама куршумима стварали прави челични застор. Бомбе, мине и гранате су сипале на нас.

У том општем метежу нашли смо се код једне куће, из које су Бугари били истерани. Око куће брисали су куршуми у сноповима, а стотине зрна остављало је рупе по зидовима. У исто вријеме мине грунуше у кућу. Рањен сам. У полусвијести сам се осјећао страшно несрећним што сам рањен у нос. Руком сам придржавао парче носа које је висило. Покушао сам да устанем, али ми је тог тренутка стопало отишло у страну — и нога ми је сломљена. Почео сам да губим свијест.

Пребацили су ме у вилу Павловића. Пристизали су и остали рањеници. Било их је из цијеле бригаде.

Гојко ЂУКИЋ

СА ВОЈВОЂАНИМА НА ДРИНИ

Краљевачки батаљон је са положаја на Мокрој гори и Шаргану обезбјеђивао леви бок главнине 1. пролетерске дивизије са правца Вишеграда и омогућавао, у исто време, несметан рад минера на рушењу железничке и путне комуникације Вардиште—Кремна. Извиђачке патроле су непрекидно извиђале у правцу Вишеграда и планине Таре.

Негде око подне 3. септембра батаљон је добио одговоран и деликатан задатак: да заједно с талијанским батаљоном „Гарибалди", који му је стављен под команду, крене усиљеним маршем преко планине Таре ка Дрини, правцем Кремна—Милошевац—Коњска река—Растиште—Јагоштица, да разбије и протера четничке снаге и да, са створеног мостобрана на десној обали Дрине, прихвати јединице 12. (војвођанског) корпуса, које ће се 4. или 5. септембра пребацити из источне Босне преко Дрине у Србију.

Батаљон је истога дана после подне кренуо према планини Тари. Био је сунчан дан. Маршевска колона се брзо кретала обронцима планине ка њеном гребену. С падом мрака време се нагло изменило. Колона је упала у густу маглу, јак ветар и кишу. Међутим, и поред тешких временских услова и испресецаног терена батаљон је тај напорни марш преко Таре извео за врло кратко време, предузимајући при томе све потребне мере обезбеђења.

Око 6 часова ујутро, у свитање, док је још падала киша и била магла, батаљонска колона је неопажено упала у заселак Галине, удаљен три до четири километра од Дрине. Претходница батаљона је на једном узвишењу налетела прво на четничког стражара, разоружала га, а затим упала међу четнике, који су се испод импровизоване настрешнице постројавали да приме доручак. Четници су мислили да су то њихови људи, све док у полутами, на одблеску ватре испод казана, нису угледали титовке с петокраким звездама. Било их је око четрдесет. Предали су се без отпора. Интенданту батаљона предали су магацин хране и разног материјала, попуњен до тавана.

У исто време једна наша патрола приметила је у магли малу колону која је ужурбано, скоро трчећи, покушала да се искраде из засеока. Ускоро је патрола успела да пронађе људе посакриване у камењару. Изненађење је било велико: било је то осам америчких авијатичара, из оборене „летеће тврђаве", које су двојица четничких подофицира спроводили са Романије у штаб Драже Михајловића на Равну гору. Један Американац је био рањен у ногу.

Том приликом је код четничких подофицира нађена врло занимљива поверљива пошта, коју је Романијски четнички штаб био упутио штабу на Равној гори. Између осталог, пронађено је и писмо једног домобранског бојника упућено на адресу Мустафе Мулалића, који се налазио при Дражином штабу. У писму су дате интересантне и опширне информације о стању међу домобранским јединицама на комуникацији Добој—Сарајево и предлагане мере координације рада између четника и домобрана око поновног повратка краља Петра у Југославију.[1]

Амерички авијатичари су били уплашени. Ко зна шта су им све о нама причали четници! Али пријем на који су наишли у батаљону учинио је на њих изванредан утисак. Врло брзо су се спријатељили с нашим борцима. Када су сазнали да у близини Ужица постоји привремени аеродром на који се спуштају савезнички авиони, те да постоји могућност њиховог брзог пребацивања у Италију и даље, радовали су се као деца. Добивао се утисак да им је велика жеља — иако су постали ратни другови и добри пријатељи са борцима из батаљона — да се што пре реше чудног и тешког, за њихове појмове немогућног мачина борбе и живота. Америчке авијатичаре много је изненадило учешће Талијана у борби против Немаца. До тада о томе и о много чему другом што се код нас догодило они појма нису имали.

Штаб батаљона је донео одлуку да образује мостобран на линији село Јагоштица—Предов крст, с тим да Предов крст поседне батаљон „Гарибалди" и да са тих положаја изврши прихват Војвођана. Мањим деловима батаљон је извиђао према Горици и Брусници, а патролама још дубље, према Вишеграду.

Јединице 12. корпуса почеле су пребацивање преко Дрине рано ујутро 6. септембра у рејону села Луке. Предњи делови су се пребацили чамцем који је био сакривен на левој обали реке.

---

[1] Мустафа Мулалић је пре рата био посланик Југословенске националне странке за Грачанички срез у Босни, а после избијања другог светског рата нашао се у четничком покрету као члан Националног комитета.

Војвођанске јединице су биле преморене и исцрпене. Оне су око месец дана водиле тешке борбе у источној Босни и Црној Гори са немачким СС-дивизијама и неким усташким и домобранским јединицама. Корпус је имао много рањеника и болесника, што је знатно умањивало његову маневарску способност. Одмах после успостављања додира с деловима који су први били пребачени, батаљон је своје главне снаге истурио на Брусницу и на северну ивицу села Земљица.

У исто време када је почело пребацивање првих делова корпуса почели су напади јачих немачких снага из правца Вишеграда на положаје које су држали наш батаљон и батаљон „Гарибалди". Како су се пребацивали преко Дрине, Војвођани су одмах ступали у борбу ради појачања одбране коју су организовала наша два батаљона за обезбеђење успешног пребацивања главнине корпуса.

Необично срдачан је био сусрет између команданта 12. корпуса, генерала Данила Лекића, затим другова Гаја Војводића, Ника Ђурашевића, Сулејмана Омеровића Цара и још неких са борцима и старешинама нашег батаљона. Сусрет је био веома топао не само због тога што су наша два батаљона пружила Војвођанима драгоцену помоћ већ и због тога што је то, након дугог времена, био поновни сусрет ратних другова из 1. пролетерске бригаде.

У току 6. и 7. септембра Краљевачки батаљон и батаљон „Гарибалди", који се том приликом веома храбро и упорно борио, задржали су се са заштитничким деловима 12. корпуса у борби са немачко-четничким снагама, све док се цео корпус, са свим болницама, није пребацио преко Дрине, и преко планине Таре извршио марш у унутрашњост Србије. Око подне 7. септембра, када су на Дрини остала само наша два батаљона с деловима 12. корпуса, непријатељ је извршио жестоке и снажне нападе на наше положаје. Пошто је наш задатак био потпуно извршен, након тога је под борбом јаких заштитничких делова организовано извлачење. Краљевачки батаљон и батаљон „Гарибалди" извршили су после подне 7. септембра покрет ка Кремни истим путем којим су и дошли, водећи са собом заробљене четнике и ослобођене америчке авијатичаре.

Хајрудин МЕХИНАГИЋ

ИЗ ИЗВЕШТАЈА 1. БРИГАДЕ ОД 1. IX 1944. ШТАБУ 1. ДИВИЗИЈЕ О АКЦИЈАМА У ВРЕМЕНУ ОД 1. ДО 31. VIII 1944.*

...

Тринаестог августа непријатељ је рано изјутра отпочео напад на сектору наше бригаде. Снаге непријатеља биле су јаче уз потпору моторизације — тенкова и камиона. У нападу непријатељ је употребио и јаку артиљерију. Напад је непријатељ почео истовремено и на сектору 3. и 13. бригаде (на нашем десном и лијевом крилу). Наше десно крило у току читавог дана водило је врло упорну борбу и успјело да одбије све непријатељске снаге наносећи му велике губитке. (1. батаљон сектор Камена Гора).

Други и 6. батаљон уз јаку подршку дивизијске артиљерије одбили су непријатеља који је нападао од Пљеваља на сектору Матаруге. Ови батаљони успјели су да задрже своје положаје који су претходно били добро организовани-утврђени и да непријатеља одбаце на полазне положаје. Непријатељ је на овом сектору такође претрпио велике губитке, нарочито од наше артиљерије. Наши губици су 5 лакше рањених бораца у току овога дана — сви из 2. батаљона.

Четрнаестог августа бригада се налазила на истим положајима и са истим распоредом. Овога дана 1. батаљон на сектору Јабука — Обарде — Камена Гора водио је врло упорне борбе са јачим непријатељским снагама. Први батаљон успио је да одбије све непријатељске нападе и задржи своје положаје. Непријатељски губици на овом сектору 13. и 14. августа износе преко 100 избачених непријатељских војника из строја и преко 20 коња са комором. Први батаљон је 14. августа имао 3 рањена и једног несталог борца.

Други и 6. батаљон овога дана такође су водили упорну борбу на сектору Матаруге и успјели су да задрже своје положаје одбијајући све непријатељске покушаје и наносећи непријатељу велике губитке.

Због ситуације код 3. пролетерске бригаде, а према наређењу штаба дивизије, упутили смо наш 4. батаљон да смијени деснокрилни батаљон 3. пролетерске на сектору села Зековице и запосједне тај положај. Овога дана 4. батаљон водио је врло упорну борбу на линији источно од Оцака. Непријатељ је на сектору 4. батаљона нападао снагама до једног батаљона уз јаку подршку ариљеријске ватре и бацача, због чега је батаљон био принуђен да се повуче на нове прихватне положаје, са којих је успио задржати даље непри-

---

* Архив VII, к. бр. 713 рег. 18—2.

јательско надирање ка нашем сектору. У вези с активношћу непријатеља на нашем лијевом крилу издали смо наређења 4. батаљону и дијеловима 2. батаљона да у 19 часова овога дана нападну непријатеља на положајима источно од Оцака уз припрему дивизијске артиљерије. Овај напад отпочео је у предвиђено време и са предвиђеном артиљеријском припремом. Батаљони су успели да непријатеља одбаце са линије Зековица — Набојна до линије Оцина глава к. 1031 — Плоче — Оморњаш к. 1153. Истога дана као појачање на нашем левом крилу упутили смо и наш 7. батаљон, стављајући га под команду нашег 4. батаљона

На овом сектору у току овога дана непријатељ је претрпио губитке од 5 мртвих и 25 рањених војника. Наши губици били су 1 мртав и 4 рањена борца из 4 батаљона — сви од артиљерије.

...

ЗАКЉУЧАК

Непријатељске снаге које су у овом периоду предузимале офанзивне операције на сектору Санџака, а истовремено и на сектору наше бригаде биле су доста јаке, потпомогнуте са већим бројем артиљерије и моторних возила. Непријатељ је почетком првих напада нападао са јаким снагама на сектору наше бригаде, употребљавајући јачу артиљерију и известан број моторизације. Задатак непријатеља био је одбацити наше јединице са сектора Маоча, који је у том времену служио као база за спуштање материјала за наше јединице а затим набацити наше јединице на ријеку Тару и ка Црној Гори, набацајући нас истовремено на његове јаче снаге које су надирале од Андријевице и Берана и преко Лима планином Бјеласицом.

Положаји које је држала наша бригада били су још прије непријатељског напада јако утврђени, а све наше јединице биле су сређене и учвршћене за борбу, те је непријатељ у првим данима задржан скоро на својим полазним положајима и претрпео велике губитке нарочито на сектору 1. батаљона (Камена гора), као и на сектору Матаруге код 2. и 6. батаљона. У овом времену, а и прије напада, наше јединице темељито су порушиле комуникацију Пљевља — Коврен и потпуно је онеспособиле за саобраћај за дуже време. У овим борбама дивизијска артиљерија која је била у саставу наше бригаде играла је видну улогу и омогућила нашим јединицама на сектору Матаруге и на сектору Зекавица — Богомиље да задрже своје раније положаје у рукама.

...

Упорност наших бораца и руководилаца у овом периоду на пљеваљском сектору била је на завидној висини. Нарочито рад 1. батаљона на сектору Камене горе, његово маневрисање и наношење губитака непријатељу заслужују похвалу. У овим борбама веза између свих наших јединицама једних са другим, а напосе са штабом бригаде, као и између јединица на положају и артиљерије, била је одлична, што је омогућило брзо преношење наређења и интервенције наших јединица са једног сектора на други. Маршеви које је извела наша бригада у овом периоду били су доста дуги, но све јединице су ове маршеве добро издржале. И овога пута сви борци као и увјек, имали су повјерења у своје руководиоце да ће их извући испод непријатељског ударца и ријешити сваку ситуацију. Дисциплина у свим нашим јединицама, како борбена тако и маршевска, у овом периоду била је на завидној висини."

...

И ВАЉЕВО ЈЕ СЛОБОДНО

Наш први корак на тлу Србије био је тако узбудљив и леп. У јуришу, у коме се није знало ко је командир, ко стрелац, ко коњоводац, трчали смо као на крилима ношени ка висовима Златибора и избили на голу Чиготу, одакле је поглед жудно лутао унаоколо према планинама које су се губиле у плаветнилу неба и треперавом августовском дану.

У Србији смо! Враћају се у своју Србију они који су се пре готово три године, оних тмурних децембарских дана 1941, уморни, тужни, израњавани, повлачили баш овуда ка Санџаку.

Враћају се у колони крагујевачког батаљона и преживели борци из тог града — мученика. Ту су командант Кеша, његов заменик Миловић, политички комесар Шево, затим Андра, мали Милинко, Шоп, Влада и још неки. Како ли су сад њихова срца узнемирена! Ех, стари ратници, како невешто сакривате узбуђење! Оно пробија из ваших кретњи, из погледа који зраче нестрпљењем... Носталгија се не дâ сакрити; она је, ваљда, најјача код ратника.

Иде, враћа се у Србију колона Крагујевачког батаљона, а у њој је најмање Крагујевчана. Тек понеки који корача на челу или зачељу батаљона и чете као командир или политички комесар. А упражњена места између њих заузели смо ми, њихови другови из Босне, Далмације, Црне Горе...

Иде колона Крагујевачког батаљона. Иде са осталим батаљонима бригаде. А бригада наступа у колони дивизије. Десно према Копаонику и лево према Дрини крећу се друге дивизије, корпуси...

Наступамо устрептала срца. Ударамо на четнике и Бугаре. Само напред, што дубље у Србију! Тучемо се с четницима, гонимо их. Ево нас у Мионици, Словцу...

Кажу да идемо на Ваљево. Ту ће, претпостављамо, бити веће борбе, јер ће непријатељ сигурно упорно бранити овај град. Биће ту и уличних борби, какве бригада већ дуго није водила.

Колоне иду лево, десно, напред. Сусрећу се, укрштају, мимоилазе. Пешаци, топови, коморе... Колико нас је! Како

нарастамо — из дана у дан, из часа у час! Долазе младићи са шареним сељачким торбама, улазе у колоне и крећу даље, не осврћући се за собом — да их поглед мајке не би задржао или им отео уздах.

Четрнаести септембар. Наш се батаљон налази близу Ваљева, у селу Бабиној Луки. Вечерас ћемо кренути у напад. Учествује цела бригада. Кажу — и дивизија.

Прошла је поноћ. Сишли смо на неку цесту. Мислим да води према Шапцу. Чудно је како смо још помало узбуђени кад се нађемо на друму. Осећамо се некако нелагодно, као да стрепимо од нечега. Сада, збиља, нема разлога да се прибојавамо тенкова. Нисмо више, као некад, у ситуацији да пушчаним зрнима узалудно тучемо њихове оклопе. Сад имамо и артиљерију, противтенковска оруђа, мине. Па ипак, лакну нам кад пређосмо друм и ухватисмо се брда. Ова несигурност, нека врста страха од цесте, као да нам је остала још из партизанских дана. А можда ће остати и до краја рата?

Чете, батаљони, митраљези, лаки бацачи — све је то отишло некуда напред. Командир је отишао с митраљеским водом, а ја сам остао с минобацачким. Поставили смо оруђа на брду и чекамо.

Негде доле испод нас је град. Изгледа да је велик.

Тишина је чудна, некако мучна, тешка; притиска као пред борбу. Одједном — пуцњи. Најпре појединачни, а затим учесташе, слише се у низ који се опет покида. Почело је, помислих. А доле низ падине брда Пећине чују се узвици наших бораца. Не видимо их јер је још мрак, али осећамо да се удаљавају.

Борба и даље траје и појачава се с доласком дана. Већ је свануло. Гле! Па Ваљево је ту, под нама! Видимо улице, куће... Ту је и нека река с мостовима. Оно је, ваљда, трг, пијаца. Да није, можда, на њему обешен Стеван Филиповић?

Групе бораца претрчавају, улазе у улице и нестају између кућа. Лепо их видимо са брда. Тамо десно, с јужне стране града, појави се колона која се рашчлани, раствори и изгуби иза плотова, ограда, кућа. А затим се, праћена повицима, појави на обали реке. То су другови Личани! Они нападају са те стране. Ено их, појединци претрчавају преко моста. Неки падоше. Са леве обале туку митраљези. Тешко је, осећам то по њиховом узмицању. Али то би за трен. Поново се, овога пута бројније и уз већу заштиту ватре, појавише групе бораца и упутише ка реци, прећоше преко моста и избише на другу страну. Успели су! Браво, Личани!

Шта ли је с нашима? Где су? Шта ми још овде чекамо? Доврага и с минобацачима! Они нам, стварно, нису потребни. Нећемо, ваљда, минама туђи град у коме су наши људи,

деца, жене, који нас жељно очекују? И, ето, стојимо беспослени око својих минобацача и посматрамо како се у граду води борба. То исто, вероватно, чине и наши артиљерци. Чудно је то: како смо некад желели да и ми имамо доста топова и бацача. А сад њихове цеви ћуте. Као да је партизану суђено да пушком и бомбом гони непријатеља из своје земље! Тако, ваљда, мора да буде кад се градови и села ослобађају, а не заузимају!

Дознајемо од курира и рањеника за новости. Непријатељ се огорчено брани из неке зграде, чини ми се, рекоше „Бранковине". Тамо су се забарикадирали љотићевци. Рањен је и командант 1. батаљона Војо Абрамовић. Кажу, био је на коњу.

Више не можемо одолети жељи да сиђемо у град. Смемо ли то учинити без наређења?

Сјуримсо се низ стрму падину и ућосмо у узану улицу. Доста је војске и света. Журимо ка „Бранковини", одакле се чују прцњи. Узано је, тесно. Не може се прићи, а они туку са прозора, кроз отворе на крову. Наши су борци заузели оближње куће из којих гађају у правцу непријатеља. Колико ли ће ово трајати, како ли ће се заузети ова зграда? А заузети се мора.

Једна група бораца је успела да се пребаци у кућу преко пута „Бранковине". Позиви на предају су остали без одговора. Тада се неко досети да треба употребити реактивне бацаче, такозване џон буле. И прва мина удари у зграду, проби зид и експлодира негде у унутрашњости. Детонација је, сигурно, била сувише јака. Љотићевци неће издржати, ово ће им одузети вољу за даљи отпор. Испаљена је и друга мина. Борци се припремају да изврше јуриш и продру у зграду. Али то више није било потребно, јер је непријатељ дао знак да се предаје...

Преплашени, унезверених погледа, подигнутих руку, излазе један за другим. Издајници који су и септембра 1944. године били с Немцима. Наш фото-репортер Анте Пераица снима узбудљиви призор још једне победе 1. пролетерске.

Из кућа, из дворишта, из попречних уличица излеђу људи, жене, деца и трче ка нама. Лица су им озарена.

Ми бисмо тако радо остали са њима да заједнички учествујемо у слављу. Али — бригада мора даље.

И док Ваљево брује од усклика и трепери од узбуђења и радости, и док се тамо према касарнама 5. пука чују последњи пуцњи, 1. пролетерска напушта град и креће даље. Њу чекају и друга места...

Мишо ЛЕКОВИЋ

ГРАДИМИР — БОРАЦ НЕОБИЧНИХ ОСОБИНА

Градимир Михајловић Града, металски радник из Крагујевца био је велики стручњак за граверске послове у Војнотехничком заводу. Градимир је био познато име међу малим бројем таквих специјалиста. Његови радови су били тако „чисто“ урађени да су често примани без контроле. Украси и орнаменти које је он радио на разним производима Војнотехничког завода били су савршени. Особито украси на пушкама. Често је имао обичај да каже како он, као радник, не сме да ради слабо због угледа радничке класе којој припада.

Одевен скромно, али уредно, одавао је утисак озбиљног и стално заузетог човека који мора да се брине за свој удео у великој породици коју су чинили: радници у одељењу фабрике, фудбалски клуб у коме је играо и другови са којима се дружио. И мада је имао разлога да буде често задовољан послом који је извршио, никада то није показивао, никада се није безбрижно осећао, смејао и увеселљавао као што би то већина нас чинила. Одлазио би озбиљан у фабрику или на игралиште и тамо се борио, изгарао за послове у Заводу, за победу свог тима на игралишту.

Када смо га посматрали како игра на утакмицама, увек смо веровали да је превише себичан у игри која тражи залагање целог колектива. Док се та себичност у фабрици није запажала, у клубу је била изражена, и то су му замерали. Он се није бранио. Само би рекао:

— Другови, када ја добијем лопту, ја видим пред собом противнички гол и мене са лоптом у њему. И зато трчим сам, зато падам и бивам испребијан у бековском простору. Ја вас не видим, ни вас, ни противничку одбрану. Знам само за правац и циљ мојег трчања.

Догађало се да је својом борбеношћу и одушевљењем сам решавао утакмице, пораз претварао у победу.

И у чети је био такав. Колико пута је био критикован и опомињан да не јури за Немцима, усташама, четницима сам, да не срља у опасност без подршке осталих другова, да запамти једном заувек да је његов живот за нас драгоцен.

Док бисмо му то говорили, слушао нас је озбиљна лица. Гледајући га тако замишљеног, поверовали бисмо да нас је разумео и да у том тренутку сам себе проверава. Али — грешили смо. У тим тренуцима, касније нам је једном признао, он је себе осуђивао због неког промашаја из пушке, због лоше бачене бомбе, због непријатељевих војника који су побегли некажњени. Другачије речено, проналазио би своје грешке и припремао би се да их у следећим акцијама не понови.

Градимир је постао политички делегат. Надали смо се да ће у новим условима морати да се обузда, ако не због себе, онда због јединице. Рачунали смо да ће га брига да учи друге да ратују и да њима командује зауставити у нашем строју. Није помогло. Опет је јурио сам, издвајајући се из јединице, која га није могла увек пратити.

— Другови, ја не могу никога учити како треба да се бори ако то неко сам не носи у себи и са собом — бранио се на партијском састанку. — Молим вас, ослободите ме ове дужности, јер ја сам најсрећнији као борац. Као старешина, ја сам спутан.

И ми смо га ослобађали. И не само те дужности већ и многих других које је примао. А променио је све дужности у чети. Није могао да се одржи. Чак ни као вођа бомбашких одељења, у којима је имао само два или три друга поред себе.

— Седите ви ту — с тим речима би их остављао испред бункера — док ја не извидим ситуацију око бункера.

Бомбаши би седели, чекали, све док експлозије бомби и Градимирово „Напред пролетери!“, које би изговарао са заносом, сав устрептао од жеље да се обрачунава, не би показали да је главни задатак извршен и да за друге бомбаше нема посла.

На сцену је тада ступала чета, управљана одсјајем експлозија његових бомби.

У дугим маршевима, после напорних борби, још више би омршавио, пуштао браду, па би му се лице издужило, нос стањио, а из очних дупљи сијала би два плава, блага и мала ока. Да није било тог скоро детињег погледа, личио би на аскету. Неко га је због таквог изгледа назвао „Златоусти“. И заиста, по изгледу је личио на свеце које смо као деца запамтили гледајући их на иконама по кућама или црквама.

Када би зграбио свежањ сламе и ставио га под пазух припремајући се за спавање, ми бисмо се гуркали:

— Баш прави Јован Златоусти.

Док бисмо ми легли на под без простирке, на траву, на снег, Града би извадио повећи кромпир из торбице и

запретао га у ватру. Седео би поред ватре, онако уморан, дотле док кромпир не би био печен. Јео би га дуго, веома дуго. Кромпир је као храну необично ценио и волео. После слаткиша, које је изнад свега ценио, кромпир је био други на списку артикала његове исхране. Понекад је због тога имао и неприлике. За шећер и слаткише давао је дуван, со, хлеб или сланину. Када смо улазили у ослобођене градове пуне намирница и одела, ми бисмо, обично узимали оружје (мењали смо пушке и пиштоље у свакој прилици), одела и храну, а Града набављао ствари потребне за чету. Често би по неколико километара вукао и доносио у четну комору шустерски алат, клинце, потковице, конац, восак и друге ствари.

Знајући за ту његову слабост према слаткишима, неки другови су му подвaљивали. Није никада због тих ситних подвала некога оптуживао, галамио или тражио заштиту. Једном је све своје залихе дувана, соли и хлеба дао једном другу за некакве чудне троугласте кутије од картона у којима је, у ствари, био тамножут, готово зеленкаст прашак. Мислио је да је у њима слатко млеко у праху, а не — прашак за буве произведен у Италији. Када је приметио подвалу, отворио је своју торбицу, која је била пуна ових кутија, и без речи побацао их у шуму. О томе нико није знао док Пера, који му је подвалио, није признао шалу. Када смо мислили да ће Града планути, он је само одмахнуо руком.

У току рата смо често размишљали и говорили о Градимиру, о његовим помало необичним особинама, о томе зашто одбија старешинску дужност и зашто се овако или онако понаша. Најчешће смо били склони да кажемо да је неспособан да обавља ма какве дужности и да зато одбија да их врши. Неки су тврдили да он нема поверења у другове. Међутим све је то било нетачно. Градимир је био изузетан борац и добар комуниста. Себичан на свој начин: није хтео себе и своје снаге да дели са десетином, водом, четом, одељењем бомбаша, бојећи се да, тако подељен, не остане без потребне снаге и воље да са своје стране што више допринесе јединици.

Погинуо је октобра 1944. године на домаку свог слободног града.

Лазар САВИЋЕВИЋ

ДРУГОВИ, ОВО ЈЕ РУС!

Пре него што смо избили у рејон Сопота, под Космајем, водили смо два дана и две ноћи непрекидне борбе са немачким снагама. Трећег дана, у саму зору, приметили смо наилазак непрегледне колоне тенкова, камиона и других возила која се кретала према Београду. Иду право према

Један од сусрета са борцима Црвене армије

нашим положајима. Гледамо на путу испред нас протегла се у недоглед колона тенкова и осталих моторних возила! Врло споро се крећу. У чету је стигло наређење да не отварамо ватру из пушака и аутоматских оружја, јер од тога нема никакве користи. Мислили смо да су у питању главне снаге немачких дивизија које се повлаче испред јединица Црвене армије. Моја чета се налазила на положају. Када је добро свануло, приметили смо да се из колоне одвојио један униформисани човек, а испред њега сељак у шумадијској ношњи.

Два човека су ишла тачно на положај на којем сам ја био са једним водом. Одлучили смо да у заседи сачекамо и без пуцњаве заробимо обојицу. Иза једног каменог зида чекали смо да се приближе на педесетак корака, а онда смо нас тројица искочили иза заклона и са упереним аутоматима командовали:

— Руке увис!

Сељак је стао као укопан, држећи руке увис, а униформисани човек иза њега стоји опружених руку и смеје се. Сељаку руке дрхте, јер се уплашио. Тако смо постојали неколико тренутака. Тек онда је сељак приметио да су пред њим партизани, ослободио се и узвикнуо:

— Другови, ово је Рус.

И заиста, први пут пред нама се налазио Рус — црвеноармејац. Од радости почели смо да пуцамо увис. Тако смо свечано обележили овај први сусрет.

Василије ЖИЖИЋ

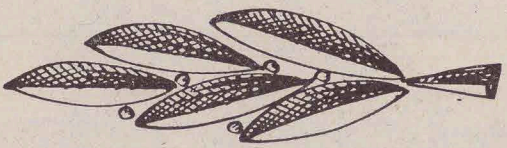

КА БЕОГРАДУ

4. октобар 1944. Поново смо у селу Јошеви. То је најпитомије село у Посавини, недалеко од Обреновца. Дочек који нам је приредио народ је величанствен. Омладина кити борце јесењим цвећем. Ту је и отац Милосава Бојића Баја; пита за њега. Читаво је село на окупу, као да је највећи празник.

Гледам старе пријатеље и другове. Једва се препознајемо. Нисмо се видели од 1941. Распитивања, сузе и осмеси.

Борци су изненађени пребогатом гозбом. Снебивају се. Нада, батаљонска болничарка, окупила око себе омладинке и нешто им прича; затим се зачу песма. У том часу стиже и курир. Наређење штаба дивизије чита командант батаљона:

„Од планираног марша ка Београду — одустати. Поћи према Лазаревцу и Младеновцу. Циљ — састати се с моторизованим корпусом Црвене армије код Младеновца и у његовом саставу, као 6. београдски батаљон, поћи у борбу за ослобођење Београда".

Формирана је колона један по један. Идемо прашњавим друмом Уб—Лајковац. Удаљавамо се од Београда да бисмо ипак што пре стигли у њега. У том слављу неће учествовати многи Београђани. Нема више Боре Марковића, Синише Николајевића, Нисима Баруха, Томе Којичића, браће Танасијевић, Драгана Марковића, Љупчета Шпанца, Драгана Черногоја и многих других, који су оставили своје животе на Кадињачи, Сутјесци, Бугојну, Ситници, Деветинама и Грахову. На место њих у Београдском батаљону су сада Далматинци, Крајишници, Црногорци. Они ће учествовати у ослобођењу главног града наше домовине.

11. октобар. Изнад нас оловно небо. Киша стално ромиња. Авиони лете ниско, готово изнад самих глава. Наши

су. Већ два дана бијемо се на друму Младеновац—Београд с последњом немачком колоном која одступа.

Из даљине се чује хука мотора. Чује се и по који пуцањ.

Извиђач са ћувика јавља:

— Далазе тенкови — Руси!

Поглед упиремо на друм што се беласа иза благе падине. Одједном иза окуке изрони гвоздени колос. За њим

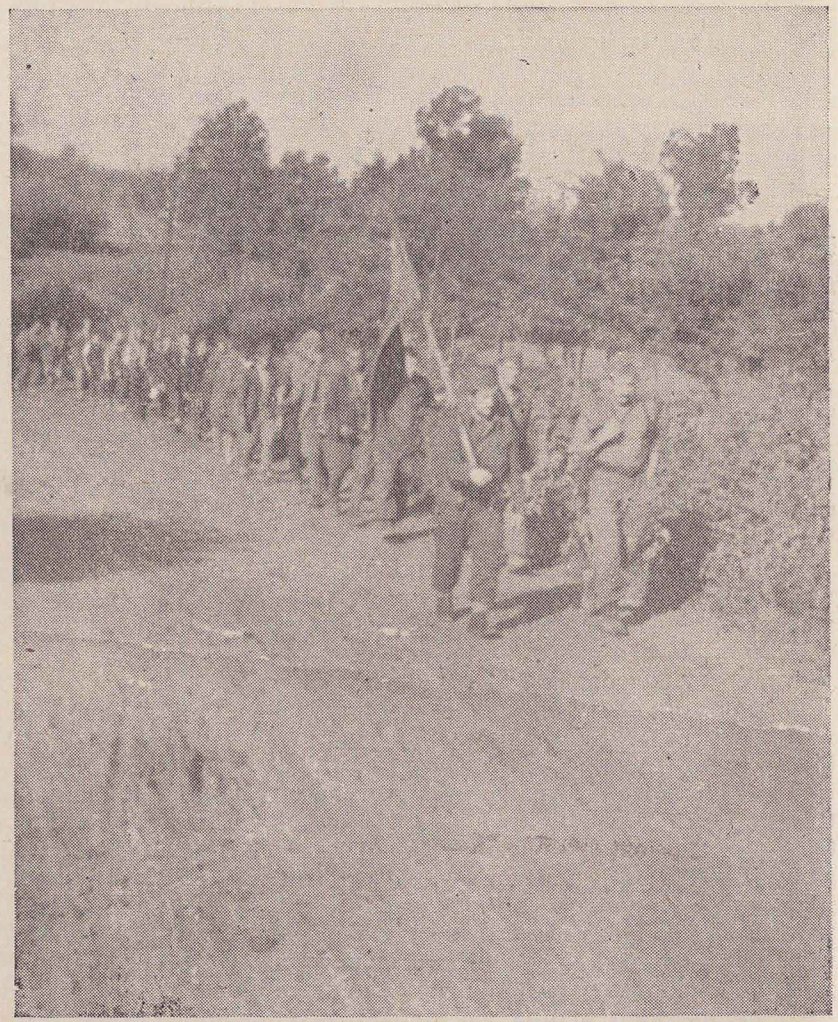

Колона Краљевачког батаљона на маршу ка Београду, октобра 1944.

други, трећи и тако редом. Стиже мотомеханизовани корпус Црвене армије. Руски војници око тенкова наоружани са машинкама. Млади су и радују се сусрету са нама.

Испаљени су рафали у небо за срећан састанак, за заједнички поход на Београд!

У сумрак дана стигли смо до Авале. Рафали, канонада немачке артиљерије и, најзад, повлачење Немаца према Београду. Дуж друма наилазимо на остатке некада моћних тенкова тигрова.

14. октобар. Око Бањичког виса обруч тешког немачког оружја брани Бањицу која доминира читавим Београдом. Тек у трећем налету успели смо да их одбацимо, потиснемо Немце и кренемо према граду с другим јединицама. Осамнаест бораца нам је погинуло, на домаку Београда.

18. октобар. На Славији смо. У граду су Немци јачи и зато опрезно наступамо. Заузима се кућа по кућа, спрат по спрат.

Готово на сваком прозору спуштене завесе. Провири само понеки човек и нешто показује руком. Са мном је Јунус, командир 1. чете; објашњава ми како је са својом четом ликвидирао бункер код Карађорђевог парка. Висок је, црномањаст, а преко широких груди виси му машинка. — Ти, Милане, крени . . . — заусти да ми каже нешто, али тада чух пуцањ и Јунус паде. Из чела му потече крв . . .

Не потраја дуго, а на Славији грађани и борци заиграше козарачко коло.

19. октобар. Води се битка за Инвалидски дом — данас Дом армије. Плато код Кнежевог споменика, код Народног позоришта, чист је као длан. На палатама „Риунионе", „Албанија", Хипотекарне банке, на свим прозорима — немачка митраљеска гнезда. Немци бране одступање према Савском мосту и Срему.

Борба за ова тврда здања око Кнежевог споменика траје од 5 часова ујутро. Већ у 9 часова наше јединице су заузеле готово све околне зграде. У Скадарској улици, испод Инвалидског дома, погинуло нам је неколико бораца и комесар батаљона Сава, кројачки радник из једног села недалеко од Крагујевца.

И борци и старешине су јуришали за слободу нашег заједничког града као да су хтели и на његовим улицама показати да су часно носили његово име.

Милан МАРКОВИЋ

БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕОГРАДА

Дванаести октобар. Налазимо се изнад Раље. Добили смо задатак да заједно са осталим батаљонима контролишемо пут Раља—Младеновац и да се припремамо за дејства ка Београду, за учешће у његовом ослобођењу.

У штабу врви као у кошници. Сви смо узбуђени. Нестрпљиво чекамо сусрет са Црвеном армијом и покрет ка Београду. Чујем Воја, команданта батаљона, како говори Воју Ђукановићу,[1] командиру Пратеће чете:

— Мислиш да ће црвеноармејци доћи као из хотелских соба. Не, мој друже! Гурају они од Стаљинграда. Није за њих важно што ће нас видети у разноликим оделима. Знају они да смо ми почели без ичега, а сад имамо толике дивизије, наоружање, ослобођен већи део земље. Главно је да ти припремиш чету да се добро бије, а лако ћемо за наша одела и коње са самарима. Нека баш виде да смо се снабдевали отимањем од разних непријатеља и да нам је то био готово једини извор снабдевања. Схватиће то они, јер су то и њихови очеви чинили када су бранили младу совјетску републику од интервенциониста . . .

Предвече очекујемо заповест од штаба бригаде. Све се ближе чују артиљеријске салве. Причам са Блажом,[2] политичким комесаром батаљона. Упознао сам га још првог дана по доласку Сарајлија у батаљон, марта 1942. у Фочи. Био је једно време батаљонски барјактар. У априлу је примио заставу из руку врховног команданта. Пронео ју је кроз све борбе које је батаљон водио против талијанских окупатора

[1] Погинуо на сремском фронту као командир Пратеће чете.

[2] Блажо Попивода, погинуо у борбама за ослобођење Београда, као политички комесар батаљона.

и четничких издајника у Црној Гори. Касније, у Босанској крајини, постављен је за политичког делегата вода, после пете офанзиве постао је политички комесар чете, а средином 1944. политички комесар батаљона. Паде ми на ум како сам са зебњом слушао заменика политичког комесара бригаде, Комнена Жугића, када ми је саопштио да сам постављен за заменика комесара батаљона. Помало сам се плашио како ћу се снаћи у штабу чији су чланови били знатно старији од мене. Касније се показало да су моје зебње биле неосноване. Причам то Блажу. Он се смеје. Освежавамо успомене из протеклих борби које је водио батаљон. Био је то дуг и трновит пут. Осећамо се срећним што смо доживели да учествујемо у бици за наш главни град.

У томе нас прекиде Душан, заменик команданта:

— Ви, комесари, увек нешто анализирате и причате, а не видите да је дошао курир из штаба бригаде.

Држимо састанак штаба. Читамо заповест. Батаљон је добио задатак да сутра заједно са осталим јединицама бригаде и са јединицама Црвене армије дејствује у захвату главног друма Раља—Београд. Сви скачемо од радости. Дошао је дан састанка с Црвеном армијом, ближи се дан коначног обрачуна с непријатељем.

Пред нама је Београд.

Вршимо последње припреме. Командант Војо издаје последња наређења.

Све је спремно.

Сутрадан рано наступамо према Раљи. Видимо моторизовану колону на асфалтном друму. Извиђачке патроле обавештавају да су то јединице Црвене армије. Хитамо им у сусрет. Цео батаљон трчи колико га ноге носе. Трчим са Идризом,[3] политичким комесаром 3. чете. Избијамо на друм. Љубимо се са црвеноармејцима. Дирљив сусрет ратника, бораца који су осећали љубав једни за друге и кад су били удаљени хиљаде километара.

Батаљон у колони лево од друма наступа према Авали. Скоро трчећим кораком јури напред. Командири чета и водова повремено упозоравају на одржавање правилног поретка и одстојања. Немци се брзо повлаче. Причам Идризу како сада први пут видим асфалтни друм. Он ми у шали додаје: — Ко ти је крив што ниси био буржујски син, тада би се можда возио и асфалтним друмовима Швајцарске и Француске.

А затим:

— Боље за тебе, можда би сада био с оне стране барикаде, а овако си стари пролетер.

---

[3] Хасан Идризбеговић.

Предвече избијамо под Авалу. Мали предах. Чекамо нова наређења. Долази нам у посјету група црвеноармејаца. Частимо их нашом храном. Певамо руске песме. Изненађени су колико их знамо и како их добро певамо. Причају како су још 1941. чули за борбе југословенских партизана. Сви смо радосни.

Стиже и наређење да у току ноћи продужимо ка Београду, у садејству са јединицама бригаде и јединицама Црвене армије.

Почиње артиљеријска припрема. Топови бију по Авали. Тамо се протеже спољни појас немачке одбране града. Туку кањуше — то је страшно оружје, које је сејало смрт у немачким редовима на источном фронту. У нападу на Авалу учествују наше две чете. Избијамо на врх. Немци су побегли, остављајући доста мртвих и рањених. Официри нису имали када ни да поједу вечеру — остала је сервирана у хотелу.

Заједно са совјетском моторизованом колоном наступамо друмом ка Београду. Чују се повремено рафали. Немци су се повукли ка граду. Журимо што више можемо.

Ујутро 14. октобра избијамо пред бањичке положаје, које су Немци организовали за одбрану. Заустављамо батаљон и распоређујемо га. Знамо да нас ту очекује жестока борба. Чекамо на полазном положају за напад. Одмарамо се на смену. Блажо и ја одлазимо у једну вилу са десне стране пута. Чујемо да је то вила издајника Милана Недића. Улазимо унутра. Запањени смо њеним уређајем. Блажо ми се обраћа:

— Ето, видиш како је живела буржоазија, грабила паре и јела народну муку, а у рату побегла из земље или се ставила у службу окупатору.

Улазимо у салон да се мало одморимо. Блажо убрзо заспа. Уморан сам, али ми се не спава. Кроз главу ми лете мисли на рану младост, школовање, одлазак у партизане. Сетих се да је једном, када сам био у основној школи, припремана екскурзија за Београд. Били смо сви весели. На жалост, до ње није дошло, јер много деце није могло дати по педесет динара, колико се тражило. Тако Београд пре рата нисам видео. Срећан сам што ћу га ускоро видети. Помислих како га Пењо, Хамид, Радован и многи другови из моје 2. чете и мог батаљона неће никада видети. Растужих се. На крају ме умор ипак савлада.

Блажо ме буди и пожурује. Излазимо на балкон. На положају затишје пред буру. Тек понекад се јави пушка или пушкомитраљез. Одједном чусмо пуцањ и Блажо паде без гласа. Потрчах са нашом болничарком Душанком. Био је мртав. Зовемо лекара, али све је узалудно. Једна црвено-

Борци Београдског батаљона у ослобођеном Београду: Лекић, Пантелић и Милекић

армејка — болничарка плаче за њим. Јецајући нешто говори. Долазе Војо, Душан и остали другови. Стежемо руке од бола. Пао нам је још један друг, изгубили смо га на прагу Београда.

У сумрак батаљон јуриша на немачке положаје. Лево и десно од нас су батаљони наше бригаде. Избијамо брзо на Бањичку косу. Немци су се повукли претрпевши велике губитке. Стиже политички комесар бригаде Мирко и преноси нам упутство за даља дејства. Крећемо се Авалским друмом према Аутокоманди. Народ је пред кућама. Поздравља нас и обасипа цвећем. Једна старица излази пред нас, нуди нам погаче и ракију:

— Узмите, синови моји, сад могу и умрети када сам то дочекала. Јављају се и први добровољци.

Петнаестог октобра избили смо код Ауто-команде. Сређујемо се. Са свих страна чујемо борбу. Немци се грчевито бране. Необично нам је, нисмо навикли на борбу у великим градовима. Црвеноармејци су врло спретни у уличним борбама. Учествујемо у ликвидирању отпора по зградама: ми пешадијом, а они тешким наоружањем. Падају заједно наши

борци и црвеноармејци. Ми тешког наоружања немамо још довољно. За оно које бисмо запленили нисмо имали довољно муниције. За тешко наоружање биле су потребне и добре комуникације, а наша тактика није била да се оне по сваку цену држе. Савезничка помоћ нам није била до сада тако издашна.

Крећемо се поред зграде неког конзулата. Изненада нас обасуше непријатељски рафали. Чусмо повике:

— Душан Милутиновић је смртно рањен. Трчимо на ту страну. У самртном је ропцу. Чујемо како шапуће:

— Хај'те другови, терајте те гадове, драго ми је што умирем као члан Партије... Поздравите другове.

Биле су му то последње речи. Стојимо око мртвог Душана и нико ништа не говори. Ово је данас већ осми друг из батаљона којег заувек губимо. Претешко нам је.

После успешних борби код Карађорђевог парка, на Славији и Теразијама, 16. октобра смо избили код Народног позоришта. Држимо блокове зграда према Коларчевом универзитету и Калемегдану. Непријатељ упорно брани Калемегдан.

Осамнаестог нам се десио несвакидашњи случај. Ноћили смо у истој згради са групом Немаца: ми у поткровљу, а они на осталим спратовима. Кад смо их ујутро открили — сви су се предали. Били су то њихови ваздухопловци. Молили су да им опростимо живот, зато што они нису криви као остали. Као да авијатичари нису сејали смрт као други!

Већ раније смо добили обавештење да су јаче немачке снаге из Смедерева покушале помоћи гарнизону у Београду и да у њиховом уништавању учествују две наше дивизије и јединице Црвене армије. И непријатељ с Калемегдана је појачао активност. Повремено прави испаде с тенковима. То су им последњи трзаји.

Припремамо се за јуриш на Калемегдан. Шаљемо наређење четама. У откривању и хватању Немаца и домаћих издајника помажу нам грађани. Помажу и у преношењу рањеника. Једна наша патрола приводи двојицу људи у цивилном оделу. Кажу за једног да је покушао да пуца, вадећи пиштољ испод мишке. Један је Пуниша Рачић, убица Стјепана Радића у скупштини. Други је Андрија Радовић, гувернер Народне банке у бившој Југославији. Сјетих се да сам пре рата његово име видео на новчаницама. Војо му рече:

— Ти си издајник црногорског народа. Слизао си се са српском буржоазијом и верно јој служио.

Он се правда да је сарадњом са окупатором „спасавао Српство у мутним временима".

— Да смо сви тако спасавали Српство, од њега не би било ни трага ни гласа — додаје Драго, заменик политичког комесара 2. чете.

У току ноћи неколико пута јуришамо на Калемегдан. Немци се жилаво бране. Знају да их чека заслужена казна. Дајемо последње жртве за Београд.

Двадесетог октобра у зору, у последњем јуришу, избијамо на Калемегдан. Ликвидирана су и остала немачка упоришта. Београд је слободан. Сијамо од радости. Распоређујемо батаљон на Калемегдану, обезбеђујемо богати плен. Немци су оставили велике магацине оружја, опреме и хране. Мислили су, ваљда, да ту зимују.

Гледамо преко Саве. Наше јединице гоне непријатеља даље. Преко моста се пребацује 13. пролетерска. Жури да ослободи Земун.

Курир нам јавља да идемо на трг код Кнежевог споменика. Треба да се одржи смотра бригаде. Батаљон се постројава и креће на зборно место. Народ нас поздравља. Гледам батаљонску колону. Проредили смо се. Мало је старих бораца батаљона: многи су пали у борби готово по свим крајевима наше земље, неки отишли за руководиоце у друге јединице. Много је нових бораца, али и они су успешно положили испит, настављајући светле традиције батаљона.

Екрем ДУРИЋ

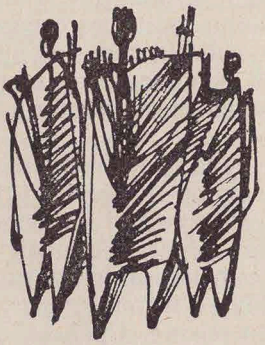

НА УЛИЦАМА БЕОГРАДА

Четврти Краљевачки батаљон налазио се на положају код Ђуринаца, на благим косама поред међународног друма и железничке пруге, када се срео с првим деловима моторизованих снага Црвене армије.

Сурет с јединицама Црвене армије донео нам је и непосредан задатак да се укључимо у заједничку велику акцију за ослобођење Београда. Тај сусрет директно нас је убацио у кошмар фронталног ратовања, у чему нисмо имали тако богато искуство, бар не у тако великим размерама. То је код нас пробудило осећање које дотле нисмо имали. Требало је овде, више него икад раније, да очувамо углед наше војске. Нико о томе није гласно говорио, нико није имао времена да о томе прича. Та заједничка, солидарна одговорност инстинктивно је испунила сваког борца.

Од Ђуринаца смо кренули ноћу и сустизали се трчећи. Прелазили смо оштра стрништа и таласасте, клизаве њиве, избијајући с времена на време на друм. Било је бораца и без обуће, а већина је имала дотрајале ципеле или гумене опанке. Сви смо те ноћи учинили страховити напор.

Већ исте ноћи избили смо на друм испод Авале. Ту смо се измешали са совјетским јединицама. На друму се била помешала њихова моторизација са нашим колонама бораца и комором.

У мраку смо се гурали и страховито напрезали да одржимо везу. Било је скоро немогућно распознавати ма чији глас. Тада је наједном, у нашој непосредној близини, поред друма, настао некакав ужасан прасак и урлање. Узбудили смо се мислећи да смо наишли на минска поља. Зачас се створила пометња. Мазге и коњи почели су да се пропињу, уз бесно и уплашено рзање. Срећом, све се брзо свршило. Совјетски војници објаснили су нам да то дејствују њихове кањуше.

У зору 14. октобра нашли смо се у Бањичком потоку. Цело преподне провели смо у припремама за увођење у борбу, док су се смењивале јединице које су од ране зоре

водиле борбу на Бањичком вису. Део нашег батаљона остао је на једној коси, одакле смо посматрали помицање наших и руских јединица према немачким рововима на Бањици. Ово је за нас био крај партизанског начина борбе. Какве ли су све мисли обузимале наше борце, који нису имали богзна каквог искуства у формалном начину ратовања! Око нас су се врзмали руски тенкови и моторизована артиљерија с кухињама. Запамтила сам те неме, радознале погледе наших бораца. Посматрали смо све то достојанствено и мирно. Ништа нисмо коментарисали.

Док смо чекали нова наређења, на једној заравни испред нас разговарао је командант руског моторизованог корпуса, генерал Жданов, с нашим командантом корпуса, Пеком Дапчевићем. Разговору је присуствовао и неки Београђанин, који им је давао информације о граду. Ми смо стајали по страни и задовољно се осмехивали.

Наједанпут, генерал Жданов нас позва.

— Дођите, дођите, сви, ближе, ближе!

Сви смо га зачас окружили.

— Слажете ли се да борба данас почне у четири часа?

Питање као гром из ведра неба. Пита ли то он нас озбиљно, помислила сам. Ја сам можда једина то мислила. Сви остали одушевљено су одговорили у један глас:

— Слажемо се.

— Харашо, онда у четири.

Поскочили смо као деца и грлили се, а наш командир Миле нас погледа сасвим озбиљно и рече:

— Е, добро, сад се спремите.

Већ у току преподнева један део нашег батаљона ушао је у борбу. Неколико наших митраљеских одељења привукло се положајима батаљона Црвене армије који се тог јутра пробио до Бањичког виса и био опкољен. Совјетски војници успели су да се до подне извуку из обруча. Изнели су доста рањених. Њихове болничарке жестоко су реаговале на несналажљивост својих другова и отворено причале како је готово цео батаљон упао у немачку замку.

За наша схватања, та критика била је груба и неумесна. Касније нам је њихова љутња постала јасна. У њиховим јединицама није било уобичајено да болничарке одлазе на истурене положаје. Међутим овога пута и санитет се нашао у првој борбеној линији. Наш начин је био другачији. Болничарке су увек биле заједно с борцима у свим ситуацијама.

Посматрала сам црвеноармејке и њиховим затегнутим блузама и чизмама. Биле су румене и угојене. Наше другарице изгледале су према њима бледе и ослабеле. Поред тога, биле смо заиста слабо обучене.

Наш први сусрет с њима био је занимљив. Стајале смо у реду, једна до друге, према једној групи њихових болничарки. Посматрале смо се испитивачки једно време, а онда смо ми прве почеле разговор.

— Топле су вам чизме? — питале смо.

— О да, много — одговориле су.

— Јесте ли уморне?

— О да, много — одговориле су.

Тако смо се једно време кратко испитивале, а оне још краће одговарале. Биле су, заиста, много уморне. Једна нам је причала о њиховом дугом путу кроз Бугарску и Србију.

— А ви, много сте се намучиле? — питала нас је једна плавуша забрађена црвеном марамом.

Ми смо се некако клониле тог разговора.

Наше чаврљање са црвеноармејкама прекинуло је наређење за покрет.

Наше две чете кренуле су према Бањичком вису. Борба је вођена до после подне, када је убачен цео наш батаљон.

Нешто пре четири часа совјетска артиљерија је ступила у дејство. Паљба је дуго трајала. Наш напад је почео тачно у договорено време.

После првог јуриша, који смо извршили из Бањичког потока, били смо привремено заустављени на једној њиви прекривеној главицама купуса. Лежећи потрбушке, заклоњени иза главица купуса, нисмо могли одолети искушењу. Халапљиво смо их љуштили зубима. Био је то први оброк од јуче.

У току поподнева, до мрака, успели смо да се сви пребацимо до косе. Ноћу смо брзим продором успели да натерамо немачке јединице на повлачење, тако да смо се нашли на Дедињу, код Двора.

Сместили смо се привремено у неколико кућа, где смо први пут, после толико напорних дана, угледали раскошне градске куће, уредне станове и прве Београђане. Кад смо ушли, понуђени су нам угодни, топли лежаји за одмор. Наша друга чета понашала се као елитна јединица из академије. Достојанствено држање, спојено са присношћу и непосредношћу, што је била одлика читаве наше бригаде, увек су освајали симпатије свих који су са нама долазили у додир. У овим кућама многи су добили топле чарапе и шешира, иако нису ништа тражили.

Задржали смо се кратко, нисмо успели ни да задремамо. Ускоро смо морали напоље. Наређење су нам саопштили командири доста нервозно и пожуривали нас. За трен ока батаљон је био спреман и чекао у једној мрачној калдрмисаној улици.

— Пожури! — ускоро је пренесено од првог до последњег борца.

Уз пут смо добивали нова наређења — да држимо веће одстојање и да се крећемо у највећој тишини.

Батаљон је кренуо на извршење свог задатка — пробити се према центру града.

Пролазили смо преко Бањице и Дедиња, поред баштенских ограда, када нас је тргнуо снажан, одушевљени узвик из једне куће:

— Живела Народноослободилачка војска!

Командир наше чете застао је за тренутак и нешто љутито промрмљао. Нас је тај поздрав узбудио. Био је то први поздрав нашем батаљону у Београду. Али овде није било места за одушевљење.

Наставили смо пут у мрак и неизвесност. Нисмо располагали подацима о немачким положајима, тако да је извршавање овог задатка од почетка било праћено крајњом неизвесношћу.

На самом углу код железничке болнице батаљон се зауставио. Ту смо затекли један совјетски тенк. Командант батаљона пришао је и питао тенкисту за положаје. Тенкиста је лежерно одговорио да можемо кренути што пре, само напред.

Наше јединице већ прелазе Саву — рекао је мирно.

Чланови штаба ћутке су се погледали и разумели. Сви су на исти начин примили ову нову „чињеницу“: Црвена армија већ и Саву прелази, а ми смо још на Дедињу! То убеђење још више се учврстило када смо у јарку, у непосредној близини тенка, угледали неколико совјетских војника с немарно положеним максимима. Сместа је донета одлука: што пре кренути булеваром према скверу „Мостар“, а одатле у центар града Улицом кнеза Милоша.

Батаљон је имао водича, једног грађанина са Дедиња. По наређењу команданта, батаљон је подељен у две упоредне колоне. Кренули смо на већем одстојању једном и другом страном булевара, док је средином неколико бораца вукло нашу батаљонску артиљерију и противколски топ, који је батаљону додељен у Бањичком потоку. Био је густ мрак и нико нас није могао видети. Међутим тандркање топа било је тако јако да се могло чути на километар. Ипак, до Мостара смо стигли без застоја.

Пред Пиваром смо затекли двоја кола која су личила на приколице, натоварена деликатесном робом. Обавештајни официр батаљона преузео је улогу економа и делио нам уз пут конзерве, цигарете, разне ствари које је насумце узимао са гомиле. Ми смо без речи примали „поклоне“ и кретали даље. На пространом скверу „Мостар“ затекли смо

гомилу возила, натоварених камиона и тенкова, све у нереду, и усред свега тога огромну хаубицу са расцветаном цеви. Све је то остављало утисак напуштеног бојишта. Сматрали смо да су возила и тенкови остављени после бомбардовања, које је било врло снажно у току дана. Чули смо кратко, повремено дозивање на немачком језику, али томе нико није поклањао већу пажњу. Сматрали смо да ти гласови долазе од разбијених немачких група.

У Улицу кнеза Милоша батаљон је ушао с командантом и топом на челу. Када смо стигли до угла Улице Милоша Поцерца и Улице кнеза Милоша, батаљон је стао. Један мотор с преколицом јурио је великом брзином из центра града, од „Лондона", и зауставио се пред нашом колоном. Чланови штаба у мраку нису распознавали немачке шлемове, па су им се, мислећи да су црвеноармејци, обратили питањем:

— Другови, где су ваше снаге?

Тада су немачки војници сагнули главе и дали гас мотору. Убрзо су се изгубили у правцу „Мостара". Коман-

Група бораца Краљевачког батаљона уочи битке за ослобођење Београда

дант, и ми сви који смо се ту нашли, били смо изненађени држањем ових „црвеноармејаца". Ипак смо сматрали да је у питању чување војне тајне.

Чланови штаба још су коментарисали овај чудни сусрет, када се чуо пуцањ на зачељу колоне. Тамо је већ био почео сукоб. Мотор који је јурио од „Мостара" према Дедињу зауставили су поново наши борци пред Пиваром. Обавештајни официр, који је одмах препознао немачке војнике, брзо је интервенисао. Пиштољем је убио сву тројицу.

Пуцањ је био знак за општу узбуну. Наједанпут је почело довикивање на немачком језику и претрчавање. Чуле су се снажне немачке команде. Наши борци, којих је још доста било на „Мостару", пожуривали су према Улици кнеза Милоша и на путу пресретали Немце који су их шапатом питали:

— Четник, Љотић?

— Ама какав четник, ми партизани!

— Ја, ја партизан! — упорно је понављао комесар 1. чете запањеним Немцима. Уносили су се једни другима у лице.

Када су најзад схватили о чему је реч, Немци су упутили у Улицу кнеза Милоша два тенка. Први тенк, осветливши колону, опалио је један дуг митраљески рафал. Тада је командант батаљона наредио тобџијама брзу паљбу у правцу тенка.

Прва паљба с наше стране прекинула је и објашњавање с Немцима. Када су схватили да заиста имају посла с партизанима, Немци су зграбили нашег комесара чете с још неколико бораца и одвукли их у мрак. За свега неколико секунди сви смо схватили да се налазимо на брисаном простору окружени јаком немачком одбраном. Наша ситуација је била озбиљна, јер је у тој изненадној ватри настала и извесна паника међу борцима који су тих дана тек дошли у наш батаљон. За њих је ово било прво ватрено крштење. Противколац је кратко дејствовао, а џон бул је успео да испали неколико граната у правцу тенка. Када су тенкови почели полако да клизе према нашој колони, наше чете скренуле су у доњи део Улице Милоша Поцерца и склониле се у неколико кућа. Неколико бораца, који су се најдуже задржали с митраљеским одељењем, налазило се још на улици, када су се тенкови појавили на углу Улице Милоша Поцерца и Улице кнеза Милоша. Тада су неки, који су могли, узели заклоне иза дрвених ограда неких мањих кућа, а један мањи број склонио се у рушевине зграда у Сарајевској улици. Они су најгоре прошли. У тој улици Немци су још исте ноћи извршили прегруписивање снага и створили јаку одбрану, која се одржала готово до коначног ослобо-

ђења града. Батаљон је морао да се повлачи. Удаљавање тенка, који је повремено улазио час у једну, час у другу улицу, искористиле су сакривене групе и свака на свој начин се пробијала до полазних положаја на Дедињу.

Једна група је успела да се преко Вишеградске улице провуче кроз двориште Војне болнице и Јатаган-мале према Дедињу. Друга је, с пушкама на готовс и митраљезима, прошла истим путем одакле смо и кренули. Трећа група, која се нашла у најопаснијој ситуацији, налазила се у згради на самом углу Улице Милоша Поцерца и Улице кнеза Милоша, коју је тенк гађао, извукла се у само свитање Вишеградском улицом и кроз двориште Војне болнице стигла на место поласка. Група бораца која се вратила истим путем прошла је без иједног метка, јер на „Мостару" више није било ниједног Немца. На почетку булевара затекли су већ совјетске јединице. Немци су за свега неколико часова извршили потпуно повлачење својих снага са овог сектора, пребацивши се на нове положаје, који су се граничили Сарајевском и Бирчаниновом улицом.

Извлачење неколико наших бораца трајало је скоро три дана. Ипак, сви су стигли у батаљон. Чак су комесар 1. чете и још неколико бораца који су били заробљени искористили панику међу Немцима и умакли им.

Чињеница је да се батаљон готово комплетан нашао у свитање код железничке болнице, на месту на коме је још стајао совјетски тенк са „духовитим" тенкистом. Ни један борац није те ноћи настрадао. Неколико бораца који су се били склонили у рушевинама у Сарајевској улици успели су да се ноћу провуку до наших положаја. Једна другарица је остала три ноћи уклештена између црвеноармејских и немачких положаја у рушевинама на углу Сарајевске и Бирчанинове улице, где се склонила заједно с водичем батаљона. Тек кад је овај положај ликвидиран гранатама тешке артиљерије, успела је да се, сва исцрпена, извуче и стигне до батаљона.

Батаљон је у току дана примио нов борбени задатак и кренуо у правцу зграде централне поште, где је, освајајући постепено зграду по зграду, запосео Народну скупштину и околне зграде, стигао до пред саму зграду „Албаније" и држао у садејству са осталим батаљонима до самог ослобођења града овај најистуренији положај наших снага на томе сектору града.

Анка БОЖОВИЋ

РАТНА СОЛИДАРНОСТ ГАРИБАЛДИНАЦА И ПРОЛЕТЕРА

Спроводећи у дело фашистички програм поробљавања других народа, Италија је у пролеће 1941. окупирала неке покрајине југословенске територије. Ја сам, као и многи други Италијани, био против ове политике рата. Зато сам се ослободио униформе окупаторског војника чим се указала прилика. Уосталом, то сам могао учинити тим лакше зато што потичем из породице која је била непомирљиви противник фашистичке идеологије.

Двадесет пети јул 1943. године, дан за који је везан пад фашизма, дан који се у Италији и иностранству годинама прижељкивао, дочекао сам у Сплиту. У редовима већине италијанских војника, који су били пресити рата, и који су, силом околности, морали да воде освајачки рат против народа које они доиста нису мрзели, владало је тих дана право празнично расположење.

Руководство ослободилачког покрета, уместо да нас мрзи и да се бори против нас као против окупатора, позвало нас је да се придружимо југословенским партизанима у борби против Немаца и њихових сателита. Већ 8. септембра добар део наших војника био је идејно и фактички на страни југословенског народа.

У Сплиту је основан један батаљон, који је назван карабињерски зато што је био састављен делимично од карабињера који су били одлучни противници фашизма. Батаљон је 10. септембра 1943. године извршио марш од Сплита до Солина у циљу да онемогући немачким трупама да поново заузму Сплит.

Први дан борбе протекао је у знаку дуготрајног бомбардовања и непрекидне ватре. Пуних дванаест часова борбе били су тек почетак многобројних окршаја и маршева које је батаљон водио у заједници с југословенским партизанима.

Само два дана одмора имали смо на расположењу после победоносне битке за одбрану Сплита; потом смо се супротставили једној италијанској фашистичкој колони, која је удружена са нацистима такође тежила да продре у ослобођени Сплит.

Током 17. септембра вођена је оштра борба, која је била ватрено крштење за четрдесет и три антифашиста који су кидисали на наоружане Мусолинијеве и Хитлерове војнике. То је био пресудан дан у животу и батаљона и свих осталих Италијана антифашиста у Сплиту.

Победа над непријатељем, коју је тада извојевало наше антифашистичко оружје, задобијена је захваљујући сарадњи с 1. пролетерском бригадом.

У то време је Врховни штаб НОВЈ одлучио да наш добровољачки батаљон уђе у састав 1. пролетерске бригаде. Почетком октобра 1943, у присуству наших команданата као и команданата 1. пролетерске бригаде, званично нам је саопштено да је наш батаљон укључен у састав бригаде. Тог часа је наш батаљон, једнодушном одлуком свих његових припадника, добио име народног хероја нашег првог „Ризорђимента"— батаљон „Ђузепе Гарибалди". То име је било израз одлучности и воље италијанских родољуба за борбу до потпуног ослобођења од немачких завојевача.

Лола је партизанско име југословенског комесара који је био придат нашем батаљону. У заједници с њим организовали смо и предузели марш у правцу Бугојна. За време марша он се трудио да научи што више наших речи. Већ у Бугојну могао је на нашем језику да изрази осећање пријатељства југословенског народа према нама. Он је с напором налазио и изговарао речи. Али смо га разумели и били смо узбуђени када смо на нашем рођеном језику чули да смо постали савезници народа, који је заиста достојан наших највећих напора и жртава за постизање заједничког циља — слободе.

Убрзо се показало да наш батаљон није чист и једнодушан. Било је у њему прикривених фашиста, који су радили свим силама на томе да разбију наше јединство. Због тога је одлучено да се приступи уклањању оних који кваре углед батаљона и нашег народа.

Пречишћавањем наших редова батаљон је постао снажнији и способнији и за политичку и за оружану борбу. Зато је могао бити пример за формирање других гарибалдинских батаљона, па и славног батаљона „Матеоти", који је образован у Ливну, такође 1943. Он је почетком децембра ушао у састав 3. крајишке бригаде.

Управо тих дана почела је велика офанзива непријатеља против Народноослободилачке војске. Прва пролетерска бригада, као и увек у оваквим офанзивама, понела је тежак терет борбе против Немаца. Нама би можда лакше било да смо ушли у састав неке друге јединице. Али ми смо били поносни на то што припадамо овој бригади, која је била трн у оку непријатеља и увек на његову удару, наро-

чито за време офанзива. У мају 1944. године, на пример, почео је марш, познат под именом марш слободе, у ком смо ми, заједно са бригадом, прешли за 45 дана, колико се сећам, више од хиљаду километара. Од Дрвара, преко Босне, до Црне Горе и Санџака, маневришући ватром и покретом све док нисмо ушли у Србију, сваки километар пута, сваку планинску коту остављали смо обележену траговима борби које смо водили. Подвизи пролетера и гарибалдинаца са тог великог марша достојни су легенде.

Разуме се, борећи се с пролетерима, наш је батаљон имао прилично погинулих и још више рањених. Југословенско становништво је прихватало наше рањенике као своје, излажући се, врло често, највећој опасности и лишавању. А познато је колико су репресалије фашиста биле свирепе за било какву солидарност са партизанима.

Напослетку, кад је пресахла офанзива непријатеља, кад су се јединице НОВ концентрисале да ослободе Србију, ми смо се затекли у Санџаку, где је одржан састанак коме је председавао популарни политички комесар Плави. На том састанку, после дискусије о разним војним и политичким проблемима, Плави је тражио да се батаљон „Гарибалди" изјасни: за повратак у Италију, преко Сплита, који је тада био ослобођен, или за марш према Београду, према главном граду Југославије, за који се тек требало борити. Избор гарибалдинаца био је — за Београд! За Београд, иако је то значило нове стотине километара тегобних маршева и тешких борби против Немаца, Бугара и четника, у којима ћемо имати нове погинуле и рањене другове. Упркос томе, борити се за ослобођење Београда био је једини могући избор за сваког пролетера-борца. За нас тим пре јер се тада у њему налазило око 15.000 Италијана — немачких заробљеника.

Средином септембра 1944. већ смо стигли у близину Ваљева, када сам био рањен у главу. Принуђен сам да овде кажем неколико речи о личној епизоди, везаној за овај крај, да бих илустровао другарство и сарадњу између италијанских и југословенских бораца. Крилић је презиме оног југословенског партизана који ми је тада спасао живот, помажући ми на све начине да издржим у тим тешким данима када су и рањеници настављали да се боре, јер је борба за слободу Југославије допуштала да се одмарају само они који су заувек пали. Глад, хладноћа, оскудица у муницији, лековима и тако даље, били су нераздвојни пратиоци бораца за слободу у овом легеднарном времену, када су југословенски партизани с херојима са Стаљинграда, с трупама совјетског војсковође Толбухина, после седмодневних огорчених борби ушли у Београд.

Ослобођење Београда донело је спасење од сигурне смрти и италијанским војницима који су се налазили у немачком ропству. До тог часа њих је несебично помагало становништво, које се излагало највећем ризику само да би им дотурило храну и одећу. Било је не мало случајева да су Београђани прихватили одбегле заробљенике и скривали их у својим кућама. То је била велика жртва коју је народ поднео за италијанске заробљенике. У исто време, то је био знак братства и другарства, знак поштовања према жртвама које су поднели добровољци — гарибалдинци — у саставу славне Народноослободилачке војске.

Крајем октобра створена је бригада „Италија", коју су сачињавали батаљони „Гарибалди" и „Матеоти" и већи број ослобођених заробљеника. Војна парада у ослобођеном Београду одржана је пред командантима разних формација југословенских јединица и совјетских трупа, међу којима је био и врховни командант Тито. Када је поред трибине пролазила бригада „Италија", маршал Тито је зауставио колону и позвао к себи италијанског команданта Мараса. Бура аплауза експлодирала је у част добровољаца- гарибалдинаца.

У пролеће 1945. завршена је светла страница борбе коју су водили италијански борци у туђој али пријатељској земљи. Седмог маја ослобођен је Загреб, а 12. маја бригада „Италија" је била одређена да прва продефилује улицама града.

Карловац је био последња етапа нашег великог марша. У њему је једна југословенска јединица одала почаст Италијанима-добровољцима који су се уздигнутог чела враћали у домовину, после неколико хиљада пређених километара, после многих мањих и већих окршаја из протеклих дванаест месеци, после бројних жртава, што смо их дали за част и славу италијанског народа, који је био увучен у крвав освајачки рат за рачун фашистичких злочинаца.

На свакој станици, у сваком селу, југословенско становништво је поздрављало гарибалдинце засипљући их цвећем у знак захвалности и поштовања за напоре и жртве које су уложили у заједничкој антифашистичкој борби.

И из овог топлог поздрава и захвалности родила се и живи у мени и у свим Италијанима-демократима жеља и обавеза да бранимо и очувамо слободарске традиције, макар и по цену највећих жртава. Истичући ту жељу и обавезу, ја подсећам, у исто време, на то да допринос који су Италијани-гарибалдинци дали борби партизана значи највиши израз италијанства и пролетерске солидарности.

Марио ГУЦИНАТИ

СЕДАМ ВУЈОВИЋА

Батаљон је проријеђен у борбама вођеним јануара 1944. године око Травника, Турбета и Карауле.

Плато позади Влашића, просијечен кањоном Угра, скивен је снијежном мећавом. Петрово Поље, село од неколико кућа примило је скоро сву бригаду под своје кровове. Шеста офанзива је јењавала. Тада је стигла попуна из Прекоморске бригаде. Подијељена је по батаљонима. Према ранијем саставу чета, у 1. су пошли Ловћенци и Црмничани, у 2. Пипери, Кучи и остала племена, у 3. Васојевићи и Колашинци.

Тада су у списковима попуне 1. чете прочитана имена седам Вујовића, из села Комарна. Шесторица су били средњошколци, ученици од шестог до осмог разреда. Само се седми, најстарији од њих, Видо, издвајао кестењастом пути, нижим растом и живахношћу. На њему су остали трагови дјетињства без родитеља, сиромаштва и окрутности најма и надница по туђим њивама.

Брзо су Вујовићи, скромношћу и неразметљивом храброшћу, освојили симпатије другова. На оном лијепом што им је остало од очева — Луке, Вида и Јована, ратника из балканског и првог свјетског рата, који су поред рана носили Обилића медаље и друга одликовања — Партији није било тешко одгојити их и васпитавати. Двије године до овог састанка у чети обиљежиле су им различите путеве патњи. Бранко, Војо и Филип су осјетили, априла 1942. године,

горчину издаје, кад су их као борце батаљона „Јован Томашевић“ пробудили они који су пришли четницима. Од тог дана су прошли кроз логоре Скадра, Бара, Барија, Фоџе и Колфиорита, пробијали се послије до савезничког фронта да би стигли у отаџбину. Овдје су нашли себе и били радосни што непријатељу могу да равноправно враћају мило за драго. Снага њихових врлина чинила их је бројнијим него што их је било.

Име „седморице браће Вујовића“ је почело да гори оног јунског дана 1944. године када је чета заузела положај по гребенима који заклањају Вуковско поље од шћитске увале и Прозора.

Два дана прије тога Бранко Вујовић је, помало збуњен, слушао Блажа Попиводу, који му је саопштио велику вијест — да је постао замјеник комесара чете. Никола је био водни делегат. Остали Вујовићи су тог дана у рукама имали „брнце“ и шарце.

Батаљон се припремао за наговијештени покрет чији се правац није знао. Једино се знало да се 1. чета неће повлачити из обезбјеђења без наређења бригаде.

Сунце се појавило иза далеких врхова Прења. Испод његовог свијетложутог плашта долина Шћита је, још у полутами, крила непријатељеве колоне. Онда су засвјетлуцале пушчане цијеви и челични шљемови колоне Њемаца која је хитала да се домогне гребена и запријети Купрешком пољу, са којег је Тито с дијелом Врховног штаба прије три ноћи узлетио за Вис.

Није дуго потрајало, а 1. чета се нашла у жестоком окршају са Њемцима. Густу митраљеску и пушчану ватру смјењивале су и пратиле снажне детонације ручних бомби.

Послије пола сата Њемци су били приморани да свој дрски јуриш претворе у чекање на положају. Настало је међусобно вребање. Неће ли се ко на противничком положају наћи на мушици пушкомитраљеза? Ова досадна атмосфера прекидана је кратким рафалима. Дан је пролазио.

Нешто ниже, испред положаја на уздужном гребену, за једном хумком се налазио Никола Вујовић. Педесет метара испред њега је шума и у њој Њемци. Много су га пута другови звали да се повуче мало назад. Он се, по обичају, не препире, одговара само махањем прста, у знак да му је и ту добро.

Био је то не знам већ који јуриш, онај посљедњи којим је Швабама показан правац према Прозору. У њему је непомичан остао Никола Вујовић поред свог „брнца“. Над њим, нијемим и блиједим, стајали су Бранко, Војо и други борци.

Не вјерујеш да је то истина! Али јесте. Остали Вујовићи се труде да не заплачу. Бранко га хвата испод главе и рамена. Руке су му пуне крви. Вуче га к себи и одваја од „брнца“ и неосвојеног гребена.

Ту, на тој коси, почео је да се проређује строј Вујовића.

На брежуљцима Златибора, 26. августа, пред бугарским упориштем на Палисаду, у првом јуришу, изустио је посљедње ријечи Филип Вујовић.

— Сад ми је лакше — рекао је кад је, прислоњен уз дрво, видио како је прошла повећа група Бугара.

У центру Бајине Баште, 1. септембра, Војо је донио на рукама Бранка. Тешко рањен, гушен самртничким ропцем, није био више кадар ни ријеч да каже брату.

Исте године 8. децембра, код Оролика на сремском фронту, погинуо је Владо Вујовић, а сјутрадан Мило.

Данас у селу Комарну, у кућама Луке, Вида и Јована Вујовића, стоје фотографије младића са калиграфски исписаним именима на споменицима које означише путеве слободе за коју су пали.

Гојко ЂУКИЋ

Део бригаде у Срему, приликом прославе треће годишњице, 22. децембра 1944.

ПОЗДРАВ ДРУГА ТИТА ПОВОДОМ ТРОГОДИШЊИЦЕ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ

„Неизмјерно дуг, трновит, крвав али славан пут има 1. пролетерска бригада. Мртва тијела бораца ваше бригаде покрила су многа бојишта у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији, Србији, али из њихове крви ниче братство и јединство, ниче нов живот једне срећне, нове Југославије. Мјеста многих палих синова Шумадије и Црне Горе из 1. пролетерске бригаде испунили су синови јуначке Босне, Лике, Далмације, Србије итд. Данас пролетерска бригада представља симбол братства и јединства у борби за ослобођење наше земље и стварање наше славне Народноослободилачке војске.“

ФОЧАНСКА ОМЛАДИНСКА ЧЕТА

Фоча је мали босански град на ушћу реке Ћехотине у Дрину. До револуције била је позната по добрим сплаварима и трифтарима на Дрини, по шумским богатствима Зеленгоре и Маглића. Иначе, сиромашан и пасиван земљораднички крај. Историчари и ретки туристи знали су је по Алаџа џамији, по старом караванском путу за Дубровник и по томе што је некад, давно, била турска трговачко-занатска варош на тромеђи Босне, Херцеговине и Црне Горе.

Уочи рата у Фочи је било нешто занатлијских радника, а у Броду на Дрини и у Зеленгори доста шумских радника запослених на експлоатацији шума и шумској железници. Партијске организације није било, али је прилично јака синдикална организација окупљала многе раднике. Синдикат на Броду водио је два-три успела штрајка за веће надднице и боље услове рада. Напредни омладинци, средњошколци из Фоче, претежно ученици сарајевских школа, повезивали су се с радницима и помагали њихове акције преко синдиката. У селима изразито сиромашног и пасивног краја живело се мучно и тешко, а већина сељака била је неписмена.

Талијани и усташе почели су одмах после окупације земље да тероришу и прогоне напредне омладинце и раднике. Међу српским и муслиманским становништвом у граду, а нарочито у селу, окупатор је сејао и распиривао шовинистичку мржњу. Када су почетком децембра 1941. Талијани предали Фочу четницима, братоубилачка борба бела је појачана.

Усташе су из Фоче одвеле у јасеновачки логор десет напредних омладинаца, од којих је само један преживео. Десетак омладинаца успело је да се пребаци у Црну Гору.

По селима се пљачкало, убијало и одводило у логоре. Од децембра 1941. то су наставили да чине четници. Пљачка и убијање нису престајали. И усташе и четници су измишљали мучења и оргије. Пролетерски и партизански батаљони затекли су два моста на Дрини и онај на Ћехотини окупане крвљу покланих људи. Реке су провидним зеленим плаштом покривале стотине лешева измешаних са потонулим балванима од последњег трифта.

Упркос свему томе, многе српске породице скривале су своје суседе муслимане од четничког ножа, као што су пре тога муслиманске склањале Србе испред усташког злочинства.

Омладина је била прва мета и Талијана, и усташа, и четника. У новембру и децембру 1941. неколико омладинаца из Фоче и Миљевине формирало је једну партизанску групу на Миљевини, под руководством Раде Стефановића из Фоче. Ова група се повезала с партизанима око Калиновика, а касније и у Црној Гори, и учествовала у мањим акцијама.

Двадесетог јануара 1942. два партизанска батаљона из Црне Горе ослободила су Фочу од четничког терора. Прекинуто је зверско клање и истребљивање муслиманског становништва, који су били наставак усташког терора и братоубилачке борбе између Срба и муслимана.

Крајем јануара 1942. са батаљонима 1. пролетерске бригаде у Фочу је дошао друг Тито с Врховним штабом НОВ и ПОЈ. Фоча је постала центар велике слободне територије. За град и целу околину сванули су први дани слободе.

С доласком јединица 1. пролетерске бригаде и Врховног штаба у Фочи је почело искорењивање шовинистичке мржње и раздора међу становништвом. Створени су услови за слободан живот и рад. Ситуација је захтевала прогањање четничких остатака и кажњавање крвника упоредо с окупљањем заплашеног народа, који је требало извући из кућа и спасавати га од глади. Најтежи задатак било је уливање поверења људима, стварање уверења да партизани нису као четници и да човек човеку није звер.

Доцније се од народа тражило да помогне фронт. Он се одушевљено и масовно одазвао, када је осетио да су му партизани пришли као људи. Успостављена је народна власт, изабрани су народноослободилачки одбори у Фочи и по селима, формиране добровољачке јединице и партизанске страже. Основане су масовне организације Народноослободилачког фронта, омладине, Антифашистичког фронта жена. Оспособљена је болница за „игманце", отворен дом културе, створене радионице за војску, народне кухиње за исхрану гладног и опљачканог становништва итд.

Многи неће заборавити гњецави хлеб од сувих крушака који се становништву и војсци делио тих дана, јер другог није било.

„Игманци" у болници су били обасути општом љубављу и пажњом. У томе се истицала нарочито омладина.

Од најбољих омладинаца и активиста Фоче створена је почетком фебруара 1942. прва партијска организација.

У Фочи су збрисани трагови шовинистичке мржње и заваде. У њој се развијао снажан политички, друштвени и културни живот. Пошто су друг Тито и Врховни штаб остали у Фочи све до 10. маја 1942, она је постала не само политички и културни центар читавог краја већ и средиште ширег политичког и организационог деловања народноослободилачког покрета.

Омладинци су, природно, били најбољи у свим акцијама. Били су свуда први и радили с одушевљењем. У то време скојевска организација у Фочи формирала је неколико омладинских чета од омладинаца из Фоче и околине.

Сусрети фочанских омладинаца с бомбашима и митраљесцима 1. пролетерске, посете пролетерима „игманцима", заједничке омладинске приредбе и локалне акције развиле су неодољиву жељу да једна њихова чета буде примљена у 1. пролетерску бригаду. Када је друг Тито дао сагласност, била је то неописива радост због указане части и поверења да пођу заједно с пролетерима. Омладинска чета која је ушла у састав Крагујевачког батаљона формирана је почетком фебруара 1942, а била је састављена од радника, ученика и неколико сеоских омладинаца из Фоче и најближе околине. У чету је ушла група партизана која је дејствовала на Миљевини, један део питомаца дечјег дома, неколико Фочана из црногорских партизанских батаљона и неколико омладинаца с Романије. Имали су углавном између петнаест и двадесет година. Неколико фочанских породица дале су сву своју децу у ову чету (Шарић, Хаџивуковић, Висоцки, Бабић).

Чета је била смештена у дечјем дому. Организована је жива војна обука и политичко-васпитни рад. Често су политичка предавања држали другови из агитпропа Врховног штаба. Два пута је омладинцима говорио и Иво Лола Рибар. Скојевска организација у чети била је носилац и покретач сваке активности. Команда чете ослањала се у првом реду на скојевце.

Први командир чете био је Светозар Гаговић, а заменик командира Божо Хаџивуковић. После одлуке да чета уђе у састав Крагујевачког батаљона, за командира чете одређен је Јово Пејковић Кеза, за заменика Радисав Симеуновић Шумадинац, за комесара чете Урош Бајић, па Душан

Слушаоци једномесечног партијско-политичког курса који је организовао штаб 1. пролетерске дивизије у Илоку, марта 1945.

Кораћ Дуле (кратко време), а затим Димитрије Јанковић Цици, а за заменика комесара Марија Јагодић Маца.

Омладинци, пуни полета и одушевљења, уливали су поверење становницима Фоче. Убрзо су се осетили правим војницима. С песмом, чврсто и сигурно пролазила је чета улицама Фоче. Родитељи су посматрали децу у поносили се њом.

Чета се састојала од Срба, Хрвата и муслимана. Већ само то зближавало је њихове породице и било од великог утицаја за учвршћење поверења, јединства и братства међу Фочанима. Брига родитеља за своју децу прерастала је у бригу за суседа и узајамно помагање у свим ратним тешкоћама.

Другарство у чети, узајамно поверење и пажња потиснули су у заборав све што се до тада догодило у овоме месту. Заборављен је раздор, избегнуте међусобне освете, а недужна проливена крв опоминьала је на развијање и чување братства и јединства.

Чета је приликом уласка у састав батаљона имала шездесет четири борца (без команде чете, која је дошла из састава батаљона). Из њених редова потиче народни херој Лојо Шериф.

У априлу 1942, после првих акција у источној Босни, из чете је уклоњено у два маха седам омладинаца због слабог држања. Приликом напуштања Фоче, у мају 1942, из чете су дезертирала четири омладинца. Осипање омладинаца је настало под притиском родитеља и родбине, а и стога што је требало напустити свој крај.

Чим је завршен први део војне и политичке обуке, омладинци су тражили да иду у борбу. Остали су још неко време на обуци, а већ крајем марта 1942. чета је, у саставу батаљона, имала прво ватрено крштење у борби с четницима.

Тих дана је једна четничка колона потиснула Дрински добровољачки одред и пробила се према Рогатици. Прва пролетерска је притекла у помоћ. Наш батаљон нападао је четничке положаје на коси поред пута Међеђа—Пешурићи—Дуб.

Раја Недељковић је уочи саме борбе упозорио командира Омладинске чете да чува чету и да не допусти истрчавање омладинаца у овој првој акцији. Сем тога, у батаљону је, код извесног броја другова, владало мишљење да ова деца још нису дорасла ратним напорима и да их треба чувати док не ојачају и не стекну борбена искуства. Било је мало неверице у њихове способности.

Омладинска чета је у тој акцији била на десном крилу батаљона. Колоном се пронела команда „тишина", што је био знак да је непријатељ близу. Оружје и муниција били су спремљени. Омладинци су били узбуђени. Није ни чудо, први пут се срећу лицем у лице с непријатељем. Није било страха, али било је неизвесности како ће се све то одиграти.

Размишљања су престала у тренутку када је командир чете, Јово Пејковић, командовао:

— Лево у стрелце и правац косом уз брдо.

То је била прва борбена команда њиховог командира на неколико десетина метара од непријатеља. И ниједан је омладинац никада није заборавио. Снажно „ура", измешано с рафалима митраљеза и неуједначеним пуцањем пушака, као да је на крилима понело омладинце према четничким положајима на брду које је требало заузети. Омладинци су пре осталих чета избили на врх брда. Четници су бежали као руља. Тако је била извојевана прва победа.

Команда чете је могла бити задовољна борбеним држањем и успехом, али у тој борби омладинци нису поштовали сталну партизанску обавезу „чувај муницију". Овога пута то за њих није важило.

Убијено је десетак четника. Омладинци су имали два рањена друга, Стјепана Шарића и Аћу Висоцког. Поносни

и задовољни првом борбом, делили су радост с осталим борцима батаљона.

Прекаљени пролетери искрено су им честитали.

Рађале су се нове борбе, непријатељеве офанзиве, велики маршеви и нове борбе и победе. Чета се попуњавала новим омладинцима из крајева кроз које је пролазила 1. пролетерска.

Закмур, маја 1942. Четничка завера је разбила Фочански партизански одред. Четници су убили његовог комесара, Стеву Марковића Сингера, и заменика команданта, Мому Кочовића. Крагујевачки батаљон 1. пролетерске добио је задатак да ослободи тај терен и казни четничке злочинце. У тим акцијама учествовала је и Омладинска чета. У борби с четницима у Закмуру, код Кмурице, погинуо је Јован Шарић.

Прва пролетерска креће 24. јуна 1942. са Зеленгоре. Фочански омладинци поздрављају се са својим крајем, остављају родитеље и своје дечаштво. Млади борци иду стопама свога батаљона и бригаде.

Коњиц 8. јула 1942. Први пут у граду. Омладинци на јуриш заузимају домобранску касарну. Слави се победа и сигурност у себе.

Бугојно 20—21. јула 1942. Колона дечака и девојчица, ухваћених за руке, гази Врбас. Митраљези и бацачи пресецају ноћну тишину. Лоја се истиче као бомбаш. Целу ноћ смо у Бугојну. У зору колона раздваја брзаке Врбаса. Прелазе и заробљеници.

Ливно 4—5. августа 1942. Омладинци суделују у заузимању утврђеног самостана са усташком посадом, даље продиру, поред фабрике цемента, у нове ровове и бункере.

Слободан је још један град. Погинуо је борац Омладинске чете Славко Крунић.

Ситница 19. септембра 1942. Бункери покривени свежим снегом. Први јуриш. Други јуриш. На снегу црни левци бомби и бацача. Јаук рањеника. На три метра испред бункера пресечен рафалом остаје командир чете Драгољуб Симић Драган. У наставку борбе четом командује водник Нђо Милић.

Бистрица код Горњег Вакуфа 4. марта 1943. Четврта офанзива. Тридесет шест сати маршевања од Иван-седла. Сасвим у дубокој позадини Немаца. Води се битка за рањенике. Од зоре до подне борба с Немцима и усташама на брду изнад Бистрице. У овим јуришима пали су командир чете Момир Јоксимовић, водник Крсто Мандић и борац Светозар Павковић.

Буквица на падинама Трескавице испред Калиновика 19—20. марта 1943. Четници Павла Ђуришића нас заустављају. Јуриш из покрета. Бомбаши су разредили и поколебали први стрељачки строј четника. Политички делегат вода Андра Маринковић Мали тешко је рањен у обе ноге (настрадао у болници у петој офанзиви).

Капак и Голо брдо 9—11. априла 1943. После преласка Дрине код Устиколине и заузимања Крчиног брда, јуриш на талијанско утврђење на Капку. Два сата огорчене борбе. Разбијени талијански алпинци на Голом брду беже према Чајничу. У батаљону двадесет три друга рањена и погинула. Од омладинаца погинули Марко Лацмановић и Шука.

Веленићи—Челебић 26. маја 1943. Пета офанзива распламсава се свом жестином. Овде већ неколико дана трају борбе за рањенике и болницу. Данас је одсудна одбрана брдашца Крагујевац и стазе према Узлупу на Тари. На ивици шуме у првој борбеној линији су омладинци-бомбаши. Никица Вуковић са својим пушкомитраљезом свети Микоша Гајевића, једног од најбољих митраљезаца батаљона, који је погинуо стојећи, и тек је мртав испустио шарац. Никица, Лојо и њихови другови бацају бомбе не сагињући се. А таласи Немаца падају или се повлаче. Колона болнице и рањеника одлази стазом према Тари. Испраћа је крваво, залазеће сунце.

Тешко је рањена бомбаш Милева Шарић (настрадала у болници у петој офанзиви).

Боровно, Сутјеска 4—5. јуна 1943. Стегао се обруч око наших јединица. Зора и магла. Друга пролетерска бригада напада Кошур. Наш батаљон на ивици Боровна. Силовит јуриш преко ледине избацио је Немце из ровова. Нису се зауставили до Поповог Моста. Испред ровова пало је четрнаест пролетера, а од тога девет омладинаца: заменик командира чете Божо Хаџивуковић, водници Шериф Лојо и Владо Елез Црни, митраљесци Ацо Висоцки, Божо Пејовић, Петар Бирошевић Сремац, Милан из Бугојна, Тоне Варговић, омладински руководилац чете, и Рашид Хаџимешић, десетар.

Божо, Лојо и Црни последњи пут су повели своје водове и чету с бомбама у рукама и први пут су застали на десет метара испред ровова.

Десна обала Сутјеске је слободна.

Балиновац, Зеленгора 10. јуна 1943. Батаљон је на предстражи бригаде. Први рафали омладинаца по утврђеним немачким положајима. Цела бригада јуриша. На Балиновцу и околним висовима престала је да се вије застава с кукастим крстом.

Пао је Милан Бабић.

Доњи Будањ, Миљевина 14—15. јуна 1943. Немци и усташе надиру од Фоче. С 1. батаљоном штитимо пролазак болнице и јединица. Два дана стални јуриши и борбе. Пали су политички делегат вода Блажо Хаџивуковић, борац Крсто Клисовић и два друга и једна другарица из 3. далматинске бригаде.

Власеница 25—26. јуна 1943. Заузета су усташка утврђења. Први ослобођени град после пете офанзиве. Погинули су заменик командира чете Васо, Боро Висоцки, борац, и Фатима Спахо Тафро.

Травник 29. новембра 1943. У Јајцу је Друго заседање Авноја. Није ослобођен Травник. Заузели смо бункере 6 и 7 и стигли у предграђе. По дану смо се повукли. Погинуо је најмлађи бомбаш Раде Радоњић.

Дувно 9. децембра 1943. Немци поново ушли у градић. По други пут вршимо напад. Целу ноћ борба. Круг ватре од митраљеза, бацача и тенкова нисмо пробили. Погинуо је ранији комесар чете Димитрије Јанковић Цици.

Широка коса код Мркоњића 30. априла 1944. Свакодневни јуриши Немаца према ослобођеној територији. Изненадни продор Немаца. Наизменични јуриши и бомбе у шуми, по снегу. Главни положаји су одржани. Погинули су заменик комесара чете Анте Тука, борци Драго Трипковић, Реља Човић и Душан Остојић.

Палисад 24. августа 1944. Пролетери из Србије враћају се у свој крај. Руше утврђења Бугара. Свима се жури да ослободе Палисад и уђу у Ужице. Отварају пут за Србију.

Погинули су десетар Драгић Вукић и митраљезац Петар Крунић.

Борбе око Чаглина у Славонији 15. априла 1945. Батаљон, подмлађен борцима из Србије, савлађује последње отпоре Немаца. У Омладинској чети остало је свега неколико „старих“ омладинаца. Никица Вукојевић, митраљезац са Сутјеске, овде је погинуо као комесар батаљона.

Дечаци и девојчице из школских клупа, млади радници и чобани челичили су се у јуришима, расли са својом четом, батаљоном и бригадом и постајали чврсти и искусни пролетерски борци. Увек су се трудили да не заостану за старијим и искуснијим друговима из других чета. Поносили су се они својим пролетерским именом и у сваки задатак уносили сав свој омладински жар.

Лука БОЖОВИЋ

АМАТОРИНО АМАТОРИ

Дошао је у батаљон „Гарибалди“ првих дана новембра 1943. године. Ослобођен је био немачког заробљеништва тек неколико дана раније, за време нашег напада на железничку пругу Зеница—Травник. Додељен је мојој чети. Био је отресит, хладнокрван и, скоро бих рекао, дрзак, али на веома симпатичан начин. Аматорино је одређен за курира.

У борби код Магаљдола, оног славног дана за батаљон „Гарибалди“, Аматорино је имао прилику да покаже сву своју храброст. Касније је прешао у штаб батаљона, на дужност шефа курира.

Ускоро је одређен за десетара.

Био је међу првима и најбољима у бици за ослобођење Београда. Рањен је 18. октобра, у тренутку када се у близини Народног позоришта сам сукобио с непријатељем, док је његова чета заузимала нове положаје. Ретко сам видео човека који би тако мало водио рачуна о својој рани као он. Убрзо, иако се није био сасвим опоравио, побегао је из болнице и дошао у бригаду. Хтео је пошто-пото да се бори.

У сремским офанзивама био је водник у батаљону „Фратели Бундиера“. Из дана у дан је усавршавао своје способности руководиоца и борци су имали све веће поверење у њега.

Рањен је поново између Чаковца и Спајинских њива. Срео сам га у шуми: стајао је, још се држао на ногама, био је миран, смешкао се. Рекао ми је сасвим једноставно да иде у болницу. А имао је куршум у рамену. Имао је тврду кожу и, заиста, после неколико дана, опет је био на положају. Куршум је остао у месу, као и куршум из Београда, али он се због тога није узнемиравао.

Као командир је учествовао у свим каснијим акцијама наше бригаде. Колико је пута непријатељ морао попустити пред налетом 3. чете, коју је водио Аматорино! Никада нисам код њега приметио тренутак разочарања или колебања. Воља и самопоуздање били су његове изразите особине.

Двадесет седмог априла батаљон оставља село Брезовац и креће у правцу села Новске. По доласку прелази у напад са циљем да заузме важну коту. Непријатељ се тврдо-

Маршал Тито и Александар Ранковић на фронту 1. пролетерске, у Бановићима код Шида, јануара 1945.

главо брани аутоматским оружјем и топовима и бије сваки квадратни метар земљишта. Али — кота мора бити освојена! Аматорино је међу својим борцима: бодри их, иде од једног до другог, контролише рад оруђа и својим примером и осмехом улива храброст свима.

— Напред!

И чета полази у напад. Узалудно се непријатељ брани: наши су за неколико тренутака већ на педесет метара од непријатеља. Још један, последњи напор! И баш тада непријатељев куршум погађа Аматорина, по трећи пут у току његове партизанске борбе.

Као и увек, он је и овога пута ведро и мирно, са цигаретом у устима, чекао да му превију тешку рану од експлозивног метка.

Срео сам га на путу за болницу. Погледао ме смешећи се и, као да је предвидео моје питање, рекао ми:

— До виђења за петнаест дана!

(Објављено у листу „ЗА ПОБЕДУ", органу 1. пролетерског корпуса).

БОРБЕНА ОБУКА ИЛИ БОРБА

Након разбијања непријатеља на Фрушкој гори, ослобођења Шида и Товарника, бригада је била повучена на одмор у село Адашевце. Овај одмор је искоришћен за сређивање и попуну јединица људством и ратном опремом.

Пети шумадијски батаљон, који је у ранијим борбама страдао, поново је био формиран у ослобођеном Београду, и то претежно од младића из Београда и Шумадије, а на одмору у Адашевцима добио је још један део попуне из унутрашњости Србије. Како су његов састав у целини сачињавали млади борци који до тада нису учествовали у борбама, нити су служили било какву војску, то се наметнула потреба њиховог борбеног обучавања.

Од штаба бригаде добили смо план обуке. У то време батаљон је имао 570 бораца и руководилаца. Обука је извођена на сремској равници између села Адашеваца и Илинаца. Тежиште обуке било је на борбеним радњама, и то: руковање оружјем уопште, рашчлањивање борбеног поретка, пребацивање и укопавање, јуришање и бацање ручних бомби. Ова обука је била толико прилагођена стварној ситуацији и ратним условима да би човек са стране тешко могао разликовати да ли је то обука или стварна борба. Борци су се пребацивали уз подршку пушчане, митраљеске, па и минобацачке ватре с бојевом муницијом. Иако је борбена обука извођена непрекидно седам дана, нисмо имали ни једног рањеног друга, нити је повређен било ко од мештана из околних села.

Једног јануарског дана 1945. године, док је батаљон био под целокупном ратном опремом на обуци, севернije од Адашеваца и села Вашице, у штаб батаљона је дошао

На освојеним положајима код Ердевика, 6. децембра 1944.

заменик команданта бригаде и укратко упознао штаб с новонасталом ситуацијом на положају код 21. српске дивизије на реци Босуту у рејону села Нијемаца. Због наглог захлађења, Босут се заледио и ту прилику је непријатељ искористио. Прешао је преко залеђене реке и изненадио наше јединице на положају. Овладао је селом Нијемцима и надирао у правцу Шида.

Тада је командант батаљона, Драго Ступар, позвао командире чета, укратко их упознао са ситуацијом и наредио да батаљон у рашчлањеном строју, подилажењем у правцу села Нијемаца, сусретне непријатеља из покрета, разбије га и овлада делом изгубљених положаја јединица 21. српске дивизије.

Командири и штаб батаљона одмах су приступили извршавању задатка. Сада им то није представљало никакву тешкоћу. Читавих седам дана, у току извођења обуке, издавани су слични задаци. Свакој борбеној радњи претходила је кратка претпоставка: непријатељ је у току ноћи овладао тим и тим објектом, наш батаљон има тај и тај задатак.

Тако је било и овога пута — као и за време извођења обуке. Батаљон је кренуо рашчлањеним поретком, повре-

мено се развијао за борбу, па опет свијао у четне колоне, и тако се приближавамо селу Нијемцима. Нешто источније од села батаљон се сусрео с непријатељем, који је такође кретао у правцу Шида и Адашеваца. Команда је пала. Отворена је паљба. Батаљон се из покрета развио за борбу не заустављајући се и, након краће ураганске ватре, Немци су почели да се повлаче. Али наш батаљон није застајао. Јуришао је за њима право у село. Истерао је Немце из села и сусрео се с њиховим тенковима. Тада је ступио у дејство вод противоклопних топова и вод противоклопних пушака. Оштећен је први немачки тенк, а затим и други. Остали су се почели повлачити. Након двочасовне жестоке борбе батаљон је избио на положаје које су раније држале јединице 21. српске дивизије, наневши непријатељу велике губитке у људству и материјалу. Наши губици су били три мртва и шест рањених другова. Враћена је целокупна опрема коју су Немци изненадним упадом у село били запленили. Тада су се у селу, из појединих стаја, појавили рањеници и неколико болничарки. Били су изненађени упадом Немаца у село, те су се посакривали и чекали судбину.

Колико је обука била оставила утисак на младе борце, види се из овог помало анегдотичног случаја. У једном тренутку пришао је команданту батаљона курир, један од омладинаца родом из Црне Траве, и својим провинцијским нагласком запитао:

— Друже команданте, објасни ти нама да ли је ово била борбена обука или, заправо, борба. Ја видим мртва човека.

Саво ПУЗИЋ

У ОБНОВЉЕНОМ ШУМАДИЈСКОМ БАТАЉОНУ

После ослобођења Београда бројно стање наших јединица нагло је порасло. Тада је и Прва пролетерска била у могућности да обнови некадашњи 5. батаљон, и то претежно новим борцима. Њих је требало тек припремити да би били кадри да иду укорак са старим прекаљеним пролетерима и да достојно чувају „пјеновачку легенду" и славу Чиче Романијског и Чиче Милана Илића, који су херојски погинули једног хладног јануарског дана 1942. године.

Из тих првих дана у 1. пролетерској трајно су нам остали у сећању топао пријем старих пролетера и оно мало краткотрајне историје батаљона. Примили су нас без надмености и потцењивања „новајлија", тако да смо се од самог почетка осећали равноправни са тим прекаљеним ратницима. А та пажња и другарство остају у сећању целог живота.

Када се данас сетим речи комесара батаљона, Андре Милановића, о судбини батаљона, оне ми помало личе на пригодан говор. Међутим, оне су за нас биле велико надахнуће које нас је носило и подстицало у свим јуришима и невољама од Београда до Окучана и Врбовеца.

— У пролеће 1942. године, говорио је комесар, 5. шумадијски батаљон стиже на Зеленгору без већине бораца и руководилаца, па је, по наређењу Врховног штаба, расформиран. Међутим, његову заставу и даље су чували и кроз све окршаје пронели остали батаљони наше бригаде. Са том заставом сачувана је и непоколебљива вера у светлу будућност и лепше дане, у поновно формирање славног батаљона. И тај дан је дошао. Ослобођење Београда за нас је обележено још једним светлим догађајем: поново је формиран 5. (шумадијски), поново је развијена његова застава. Под том заставом борићемо се ми и стотине нових бораца док ослободимо целу нашу домовину . . .

За време боравка у Београду батаљон је био смештен у згради Трговачке академије, испод „Политике". Поред

свакодневне војничке обуке, развијао се политички и културни живот. Посебно су нас интересовале вести са ратишта — о борбама у Срему и победама Црвене армије. Чинило нам се да ће се рат завршити без нашег учешћа. Зато смо желели да што пре кренемо на фронт.

Када нам је 23. новембра 1944. године пред стројем саопштено наређење да рано ујутро крећемо на сремски фронт, примили смо га са великим одушевљењем. Из стотине грла заорила се песма: „Друже Тито, ми ти се кунемо . . .“, а затим развило омиљено козарачко коло.

Предвече је у мојој чети одржана конференција на којој је говорено о вези и помагању у борби, о поступцима са рањеним и мртвим, о односу према народу . . . и, на крају, као основно гесло: сачувати светлу традицију 1. пролетерске бригаде.

И ми који још нисмо доживели прво ватрено крштење осећамо уз старе искусне борце веће самопоуздање и веру да ћемо оправдати поверење.

Сутрадан, после митинга на Тргу Републике, пошли смо певајући према земунском мосту. Испратили су нас поздравима и цвећем, са надом да ћемо се показати како доликује пролетерима.

Сремску равницу прелазимо усиљеним маршем.

— Предстоји офанзива, чим Прва крене на положај — каже десетар Михајло Буква, скромни Козарчанин, који, на жалост, није доживео њен успешни завршетак.

Потмула хука топова све нам је ближа. Али ни сазнање да идемо у сусрет тешким борбама ни замор од напорног марша не смањују борбени дух батаљона.

У рану зору, 2. децембра, нашли смо се на падинама Фрушке горе, лево од Илока. Сасвим јасно чујемо пуцње и грмљавину топова. Пошто смо прошли поред једног превијалишта, на ивици шуме дочекале су нас експлозије граната. Разданило се. Развијени у стрељачки строј провлачимо се кроз шуму. Ваздух је засићен димом експлозија. Страх и неизвесност се полако губе, осећамо да нисмо сами — да смо саставни део снаге Прве пролетерске.

Стижемо у прве линије. Испред нас је пропланак, а позади њега на неколико стотина метара линија немачких ровова. У подне дат је знак за јуриш. По нашој процени, то је био почетак опште офанзиве. Искочили смо из ровова и кроз ватрену кишу, под заштитом наших митраљеза, примичемо се немачким бункерима. Наши бомбаши ступају у дејство, а затим ускачемо у ровове, које Немци бежећи напуштају. Припуцавамо за њима, радосни што смо и ми „новајлије“ извојевали прву победу на фронту. И то са свега два рањена друга!

Најтеже је прошло. Доживели смо прво ватрено крштење.

Након краћег предаха, 4. децембра увече, нападамо Товарник. Немци се огорчено бране. Ми без предаха навалъујемо целе ноћи. Приличан број наших је избачен из строја. Те ноћи погинуо је Милован Богосавац, заменик командира 1. чете. Сви су знали за његове подвиге из пете непријатељске офанзиве. Нови борци су га заволели и због тога што их је у борбама чувао и учио како да користе заклон, где да се пребаце приликом напада и где да усмере ватру. То је био старешина који се борио не само оружјем, него и саветом, за живот сваког свог борца.

На Товарнику је, са бомбом у руци, смело ишао испред своје чете, храбрећи борце у јуришу. У томе га је нашао рафал немачког митраљеза и смртно ранио. Изнели су га до превијалишта.

Пред зору док смо ишли кроз ослобођени, изровани Товарник, пун лешева и дима, сазнали смо тужну вест да је Богосавац подлегао ранама.

Прве дане 1945. године, праћене снегом и јаким мразевима, дочекали смо на положају у близини села Нијемаца. Непријатељ је довео јаке снаге и покушавао да изврши пробој. Шестог јануара успео је да заузме село. Убрзо затим стигло је наређење да наша бригада изврши противнапад.

Одмах смо се спремили и пошли у напад. После неколико часова упорне борбе непријатељ је ипак био присиљен да се повуче, не стигавши ни да покупи своје мртве.

За показану храброст и подвиге у борби приликом протеривања непријатеља из рејона села Нијемаца одликовани су из нашег батаљона Саво Дојчиновић, Симеун Ивановић и Живојин Пропадало. А због доброг држања у борби, и сви нови борци батаљона стекли су право да титовке украсе пролетерским знаком — српом и чекићем, највећим признањем и поносом бораца Народноослободилачке војске.

Тако је наш батаљон за кратко време оправдао поверење и заједно са осталима равноправно стао у строј 1. пролетерске.

Душан МАКСИМОВИЋ

САВО МАШКОВИЋ

У селу Љековини, на ливадици између пута Бијело Поље—Пљевља и рјечице Љубовије, била је 10. децембра 1941. године постројена Доњоморачка чета Комског батаљона, који је учествовао у пљеваљској бици.

Тражени су добровољци за 1. пролетерску. Саопштено је да ће се та бригада, под непосредним руководством Централног комитета КПЈ и Врховног штаба, борити по читавој Југославији, све до коначне побједе.

Замјеник командира чете Саво Машковић јавио се међу првима. Имао је тада двадесет и пет година.

Оца је једва запамтио. Заједно с три брата и двије сестре проживио је многе горке године сирочета. Његова мајка, отресита и паметна жена, чинила је све да подигне и изведе на пут своју дјецу.

Послије основне школе у Манастиру Морачком Саво је учио гимназију у Колашину. Пред рат се запослио као службеник у Новом Пазару. Тамо је примљен за члана Комунистичке партије.

Одмах послије слома старе државе вратио се у Морачу, у своје село Осредке.

Предано је радио на обуци омладинаца у руковању оружјем. Иначе је био познат, још из војске, као изврстан стријелац.

Борбе за Колашин, у јулском устанку, нијесу биле нарочито жестоке, па у њима још и не долази до потпуног

изражаја. Али прилика му се ускоро пружила. У зору, 3. августа, са групом доњоморачких партизана вјешто се привукао предњим дијеловима талијанске дивизије „Венеција" у Клопоту, на путу Подгорица—Колашин, и засуо их ватром. Четвртог августа Доњоморачки устанички батаљон водио је цио дан борбу против дијелова дивизије „Венеција". Саво је нама младићима, који нијесмо служили војску, практички демонстрирао оно што смо теоријски савладали у ударној групи, у којој је био инструктор. Није допуштао да отварамо ватру на великом одстојању — морало се чекати да се непријатељеви војници примакну. Тада смо стекли самопоуздање и савладали почетна слова ратне азбуке.

Онда су дошла Пљевља. И тамо су војници „Пустерије" осјетили убитачне куршуме Савова карабина.

Готово одмах послије доласка у 1. пролетерску Саво је постао пушкомитраљезац. Добио је збројовку. Био је, без сумње, један од најбољих пушкомитраљезаца бригаде.

Осмог маја 1942. године увече наш батаљон је пошао у напад на четнике на планини Синјајевини. Четници су већ били добили комплетно талијанско наоружање (пушке, аутоматска оружја, минобацаче и топове). Сем тога, добивали су сљедовање хране као и талијански војници. Рањени четници су лијечени у талијанским болницама.

За вријеме борби Тлијани су пребацивали четнике до полазних положаја својим камионима. Зато су они увијек одморни ступали у борбу. За сваки дан борбе против партизана, четници су добивали од окупатора плату. Од четничке руке већ су погинули многи партизани. Све нас је то тако огорчило да смо нестрпљиво чекали први судар с тим изродима.

Када је нашу колону зауставила четничка предстража на Шанцу и отворила ватру, за трен ока смо се развили у стријелце. Саво Машковић је скочио као рис испред строја 2. вода. Четнике смо одмах растјерали.

У расвит смо стигли пред њихов главни положај на Синјајевини, на Скару. Чим су нас угледали, отворили су, са неких петсто метара, паклену ватру.

— Стан'те, трометковићи, куд сте се упутили! — чули смо глас неког брадатог тристометковића.

Ми смо тада оскудијевали у муницији. Имали смо по двадесет до тридесет метака на пушку. Зато су нас четници назвали трометковићима. А на њиховим муницијским кутијама писало је: „Не штеди муницију!" Нама су цријева крчала од глади, а они су били сити.

За тренутак смо заузели положаје поред неке сувомеђе. Пушкомитраљесци су испалили по неколико рафала.

Испред нас је био брисан простор — око двјеста метара — као на длану. Размишљали смо како да савладамо ту препреку.

Уто је Саво Машковић, први прескочивши зид, појурио преко брисаног простора кроз густу четничку ватру. За њим је похитао 2. вод, десно је био 1. Јурио је према једном мртвом углу. Дивили смо се тој храбрости, која је запањила четнике, тако да су све непрецизније пуцали. Испред самог мртвог угла погинуо је Савов помоћник Рајко Јанковић, диван друг, сличан Саву.

Кад смо савладали брисан простор, пошли смо на јуриш. Четници нас нијесу смјели сачекати.

Затим смо ослободили Вечериновац.

Шеснаестог маја 3. чета је извела невиђен јуриш на четничке положаје на Марковом брду, код Колашина. Претходно су четници одбацили два партизанска батаљона, која су била остала готово без муниције. На сцену је тада ступила 3. чета. Јурили смо кроз кишу четничких куршума и експлозије мина. Дошло је до више директних окршаја. Саво и неки дебели брадоња у исто време су опалили један на другога. Са растојања од педесетак метара, Саво је сасуо рафал у космату главу, а четнички метак је захватио горњу ивицу његове капе.

Добри до, Студена, Коњиц, Цинцар, Ливно, Кључ, Јајце... Савова збројовка је свуда неуморна. Нико не зна колико је Саво фашиста и издајника уништио. Али је сигурно да је у томе један од рекордера 1. пролетерске бригаде.

Саво је најпре био борац, затим десетар, па водник. Крајем 1942. именован је за командира 3. чете. У јеку пете офанзиве, кад је Саво Бурић постављен за команданта 5. црногорске бригаде, Саво Машковић постаје командант 1. батаљона. Затим је био замјеник команданта 1. пролетерске бригаде, па командант 8. црногорске ударне бригаде, на којој је дужности и погинуо, децембра 1944. године.

Био је одличан командант. На једном семинару за команде чета и водова 1. батаљона, који је држао командант Перо Ћетковић у љето 1942, водник Саво Машковић је давао најбоље одговоре на практичка питања из тактике.

Саво је успешно водио 1. батаљон кроз многе бојеве од Сутјеске до Србије. Његов одлазак из батаљона пао нам је тешко као и онај Пера Ћетковића.

Тај првокласни командант био је невјероватно тих, готово стидљив човјек, сав саздан од неке доброте, од мелема који би се „и на ране могао привијати". Кад би разговарао с неким, осмијех му није силазио с лица. Као да је био рођени политички комесар! А, ето, постао је командант.

Тешке ситуације провјеравају карактере. Кад смо скапавали од глади, Саво би се правио да је, тобоже, већ сит како би могао одвојити од биједног оброка који залогај ономе ко је теже подносио свирепо искушење глади. А у борби, увијек је најприје из освојених ровова и касарна узимао муницију и бомбе, тек онда храну.

У свим тешкоћама, у офанзивама и између њих, на маршевима и логоровањима, увијек и свуда био је невјероватно уредан. Обријан, утегнут, чист ... Бранио се од ваши боље него ико. Послије вишечасовног напорног марша најприје би очистио пушку или пушкомитраљез, а затим је на ред долазило умивање или купање и кување рубља.

Тај питоми, продуховљени човјек био је страшан и за Њемце и за Талијане, и за усташе и за четнике. Колико је искрено волио своје другове, толико је бескрајно мрзио фашисте. У борби је постајао рис који не зна за страх.

Он је знао цијелу ноћ проучавати задатак јединице да би са што мање жртава пожњео што већи успјех. А у оним не тако ријетким критичним тренуцима, када су били у питању минути, а не часови, он је, опет, знао, као у магновењу, донијети најзрелију и најцјелисходнију одлуку.

Нема, ваљда, човјека коме је Саво нешто рђаво учинио. Он се, вјероватно, није никад ни с ким ни споречкао. И тешко да има некога ко га није волио.

Батрић ЈОВАНОВИЋ

ГОНИМО РАЗБИЈЕНОГ НЕПРИЈАТЕЉА

У марту 1945. бригада се из рејона Шида пребацила на крајње десно крило армије — на обалу Дунава код Шаренграда. Наш 1. батаљон, у склопу бригаде, добио је задатак да организује одбрану испред села Мохова, у ширини око петсто метара.

Батаљон је — упркос зими, лошем времену и непосредном додиру с непријатељем, од чијих га положаја није раздвајало више од сто метара — успио да за кратко вријеме уреди одбрамбени рејон. За једну ноћ он се укопао и организовао ватрени систем. Рад на уређивању положаја је настављен, тако да су ускоро његови положаји у инжињеријском смислу били потпуно уређени. То је био велики успјех, јер до тада нијесмо имали већих искустава у инжињеријском уређивању положаја, нарочито не по систему непрекиданих ровова, саобраћајница и склоништа. Испред нас су били добро утврђени и дубоко ешелонирани њемачки положај. Испред — бодљикава жица и густо постављена противпјешадијска минска поља. У таквим условима је живио и дејствовао батаљон све до 12. априла 1945. године, када је извршен пробој сремског фронта.

За нас је тај период, иако смо били у рововима, био више припрема за офанзивна дејства него пасивна одбрана положаја, јер непријатељ није више имао снаге да нас озбиљније угрози.

Вишемјесечни живот у рововима створио нам је нову ситуацију. Она је тражила да јој прилагодимо начин борбених дејстава.

Батаљон је тада имао око триста педесет бораца. То су већином били омладинци који су у батаљон дошли добровољно, на његовом путу кроз Србију. Нису имали борбеног искуства, али су се одликовали високим борбеним моралом. Старијих бораца било је врло мало; они су углавном чинили руководећи кадар.

Вршени су испади и препади групама бораца. Ноћу су прављени пролази у минским пољима и жичаним препрекама. Неколико пута су групе најодважнијих бораца хва-

У колони по један, кроз шуму, на домаку Шида, почетком децембра 1944.

тале живе непријатељеве војнике. За то вријеме је батаљон имао око десет мртвих и рањених, који су настрадали претежно на минским пољима, за чије савлађивање нијесмо имали искуства, а ни средстава.

Сваког дана су борци обучавани у руковању оружјем, које је, у условима рововског ратовања, било више изло-

жено влази и оштећењу. Поред обуке на оружју, борци су обучавани поступцима у различним борбеним радњама, савлађивању минских поља и жичаних препрека итд. Такође су борци и руководиоци били упознати са системом и начином непријатељеве одбране.

Да бисмо ослабили борбени морал непријатеља, служили смо се наразличнијим пропагндним средствима: импровизованим звучницима које су борци ноћу постављали близу њемачких положаја, лецима и другим. Нарочито је оригинално ријешено растурање летака. Од обичних прутића прављени су лукови и стријеле. На цијелој дужини стријеле вјешто се причвршћује летак. „Стријелци" се поређају у ред и на дати знак пуштају у зрак стријеле, које непријатељу носе наше штампане поруке.

Батаљон је борбеном активношћу држао непријатеља у сталном страху и неизвјесности.

На борбени дух бораца позитивно је утицала и ситурност наше позадине. За нама је стајала слободна земља!

И у односу према рањеним друговима настављена је традиција пролетера. Иако смо имали више жртава него раније, ниједан рањеник није остао незбринут, ни један мртав несахрањен.

За вријеме тог живота у рововима од неколико недјеља интензивно се спроводио партијско-политички и културно-забавни рад. Партијска организација је имала око сто чланова; скојевска је била много бројнија. Оне су имале велики утицај у батаљону. Морално-политичко стање јединица било је стална брига партијске организације. Комунисти и руководиоци су личним примјером вршили позитиван утицај. Старјешине су биле стално међу борцима. Међусобни односи су били другарски, а извршење постављених задатака никада није долазило у питање.

Дан поласка у нашу посљедњу офанзиву, 12. априла, батаљон је дочекао потпуно спреман. У зору је на нашим положајима било мирно; мировао је и непријатељ. Нешто прије 5 часова поче наша снажна артиљеријска припрема. Трајала је око петнаест минута. У нашим рововима — тишина пред јуриш. Сваки борац и руководилац је на свом мјесту, припреме су већ раније извршене. На одређени знак, читав батаљон искаче из ровова и нагло прилази непријатељевим положајима. Од њега нас дијеле само спирални котури бодљикаве жице.

Артиљерија постепено преноси ватру по дубини. Још један скок, и ето нас у непријатељевим рововима. Газимо љешеве. Ево и првих заробљеника, њих двадесетак.

У налету заузимамо другу и трећу линију ровова. Заробљеника је све више. На ратни плијен не обраћамо пажњу.

Хитамо испуњени само једном тежњом — продријети што даље. Јер ово није била борба за чуку, за село, или побољшање положаја, већ последњи удар непријатељу. Који километар напријед, читав батаљон усташа, притијешњен између батаљона 1. пролетерске и десанта, разбијен је. Многе усташе су безглаво поскакале у Дунав.

„По сваку цијену избити до Сотина", тако је гласило наређење за тај дан. Ми смо Сотин заједно са 5. бригадом 21. дивизије ослободили у 14 часова. Пред нама је Вуковар, десет километара далеко. Њега ослобађамо из покрета и без заустављања гонимо разбијеног непријатеља. Тек у ослобођеном Борову застали смо на краћи одмор.

За један дан батаљон је напредовао више од четрдесет километара. Заробљени непријатељеви војници били су више него изненађени. Као да су се питали: да ли је могућно да смо већ ту! Вјеровали су да се фронт налази десетак километара далеко од њихових положаја.

Ето, тако смо наступали, час нападајући непријатеља фронтално, час бочно, час му смјело залазили за леђа.

Драго МИЛУТИНОВИЋ

МУКЕ ВЕЗИСТА

Немци одступају. Пролетери их гоне без предаха. Вод за везу муку мучи. Таман успостави везу, а оно — покрет. Поново купи линију, јури за четом — никад краја.

Таман су везисти стигли чету на једној чуки и почели да одмотавају кабл, кад Немци поново одступише.

— Веза, напред! — уследило је наређење из стрељачког строја чете.

Е, вала, не може се више напред — одврати један од везиста сав окупан у зноју. — Само ви њих стигните ако можете, а ми ћемо већ ускоро успоставити везу.

МИНЕРИ У ПРОБОЈУ

Непријатељеве страже дуж целе линије фронта мотре на наше извиђаче и минере. Но, они, и поред тога, извршавају своје задатке. Просто човек не може да схвати одакле су црпли толику снагу, знање, сналажљивост и одважност. На вађење и уклањање мина ишли су људи који никада пре тога нису ни видели мине. По распореду, кад падне ноћ, групе од по пет бораца ишле су пред непријатељеве положаје и често се зором враћале с пуним џеповима минских упаљача. Тада смо, једнога дана, приметили да се у штабу бригаде врше неке посебне припреме, извиђања и мерења. Имао сам осећање да се спрема офанзива. Сваки је то предосећао.

Били смо 5. или 6. априла 1945. у Шаренграду када су почеле хитне припреме. По који немачки моторни чамац пројури увече у правцу Илока, али се више не враћа. Заменик команданта бригаде лично је руководио нападом на ове чамце. Један од ових чамаца који је успео да се врати дигао је на ноге све борце смештене у главној улици Шаренграда. За око четврт сата чамац је био уђуткан. Са обала Дунава враћали су се борци певајући. То је био сигуран знак да је све у реду.

Немци и усташе поставили су поред Дунава велике количине мина, а затим ископали ровове и испреплели бодљикаву жицу. Део тог минског поља сматран је најнеповољнијим за чишћење. Сем тога, добро је и брањен. Непријатељев бункер је био постављен на доминантном месту и контролисао равницу. У ноћи 10. априла моје одељење минера добило је задатак да уништи мине на том делу.

Време је било хладно. Пред нашим бункером скинули смо шињеле, оставили машинке, а задржали само бомбе у џеповима и понели мале пионирске секирице и штапове за бушење земље. Пузали смо скоро залепљени за земљу. Хладноћу нико није осећао. Када смо мислили да је минско поље близу, распоредили смо се на три до четири метра један од другог. Није се смело говорити или довикивати. Уговорени знак за дозивање био је бацање парчета земље до суседног друга. Лево се чула ретка пуцњава, а изнад наших глава непрекидно је из нашег бункера дејствовао максим. Договорено је да, под заштитом максима, онеспособимо мине, исечемо жичану ограду и довучемо је на нашу страну. Због тога смо понели и уже, којим ћемо привезати исечени део жичане ограде и тако је повући.

Не види се ништа. Не знамо где смо. Можда смо близу? Тако је свако у себи мислио. Своје покрете ни сами међусобно не чујемо. Осећамо да се удаљавамо од нашег бункера, јер се дејство нашег митраљеза све слабије и слабије чује. Само по који светлећи метак прелети преко нас.

Не знам које је доба ноћи било, ни докле смо дошли кад је наш максим престао да дејствује. Прошао је само минут, ваљда. После тога непријатељ поче да баца светлеће ракете. Види се као по дану. Наши не пуцају. Испред нас лешеви. Примећујемо непријатељеве војнике пред нама како избацују ракете и гледају негде далеко преко нас. Вероватно сматрају да смо се ми већ повукли. Залепљени за земљу, чекамо да се смире. На уговорени начин споразумели смо се да се привучемо лешевима и да ту сачекамо кад ће престати да бацају ракете. Јасно нам је да можемо и сами постати лешеви ако нас примете, јер смо на домаку њихових ровова. Послали смо малога Богдана, омладинца који је био у мом одељењу, да по мраку, између светлећих ракета, оде натраг и извиди зашто наша заштитница не дејствује. Ни пола задатка још нисмо извршили.

Није потрајало ни петнаест минута кад смо јасно чули глас са наше разгласне станице на положају:

— Усташе, мајку вам вашу, зар не видите да вам наши минери посекоше жицу?!

Може се замислити како нам је било! На повратак нико није мислио. Скоро ће сванути. Свакоме се вртело у глави. Наш максим се опет јави. Поче обострана митраљеска паљба. Укопали смо се поред лешева. Одлучисмо да кренемо даље па било шта било. Осећање да ускоро мора почети офанзива није нам допуштало да затајимо и не извршимо задатак. Вођа одељења Сима Симановић даде знак да му се привучем.

— Идем на жицу, а ви вадите упаљаче до жице — рече ми једва чујним шапатом, пуним узбуђења.

Клешта за сечење жице правили смо сами. Наш делегат Лаза исковао их је у једној ковачници. Била су тешка и с напором су се отварала, али су тако направљена да не шкљоцају.

Полако се приближавамо жичаној огради. Изненада ме опет удари парче земље. Пријем Симану:

— Исекао сам је и везао, бежимо полако — рече.

Дао сам знакове десно од себе и пожурисмо натраг. Мислим да је мртав брже ишао. Приљубљени уз земљу, под заштитом максима пузили смо до наших заклона.

У земуници смо нашли нашег делегата Лазу. Спавао је, али се пробудио пре нашег доласка и чудио се како нас нема. Мислио је да смо изгинули или заробљени. Свиће, а ми се распоређујемо на спавање. И тај дан прође.

Наста опет вече, али за акцију нема распореда. Касно у ноћ — покрет. Моје одељење је придато 2. батаљону. Идемо у правцу немачких ровова. Командант Драго Ступар обраћа нам се речима: „Сад ћемо им показати", и даље објашњава како минери да му помогну. Дошавши на одређено место, заузели смо заклоне. Артиљерија од Илока бесомучно бије. Погоци необично тачни — право у немачке ровове. Видимо војнике како искачу и беже. Њихов један бункер дејствује и не да нам да трепнемо, али ипак мртвим углом пузимо и пуцамо. У бункеру само један Немац, у џемперу и без оружја. На опште изненађење излази из бункера и бежи. Наше десно и лево крило већ су били прешли ровове. Прелазимо и ми ровове и јуримо за непријатељем.

Добили смо задатак да прочистимо пут од мина испред наших јединица све до Вуковара. Брзо смо радили. До увече, обележавајући пут без мина, стигли смо у Вуковар. Ту је настало право весеље. Распоредили смо се по двориштима и уз песму дочекали јутро. Неки су и спавали.

У Вуковару смо, поред веселих, нашли и невеселе људе. У почетку нисмо схватили откуд то. У кући једнога чиче веселили смо се до дубоко у ноћ, а он је цело време био замишљен и ћутљив. Поверио нам се да има и синове, одрасле људе, које је био сакрио. Кад је видео какви смо ми људи, пустио је да се и они помешају с нама.

Другачије расположење било је у Борову. За неколико часова мештани су нас просто разграбили — сваки је одвео по једнога, двојицу или више бораца својој кући. Другу Симану и мени једна старица уступила је своју спаваћу собу и понудила нас јелом и пићем. Рекла је да само кажемо

када да нас пробуди. Заиста, у одређено време пробудила нас је као да смо у својој кући, полако и нежно.

Напредујући даље узели смо уз пут једнога човека с колима да нам донекле помогне, јер смо имали доста материјала који нам је био потребан, а нисмо имали довољно возила. Човек се врло нелагодно осећао. Возио је, а није хтео да седне. Ишао је пешке цело време. К мени у кола дође мали Богдан Бањановић и вели да му је овај сумњив.

— Сигурно је усташа — рече Богдан.

Чувши то, човек се окрете и рече да он није усташа, али да зна да је њему већ одзвонило.

— Познато ми је — вели — да партизани тако раде. Убију свакога ко им се не свиђа.

— Усташе су мени убили деветоро браће — рече ми мали Богдан— па им се морамо осветити, и кад бих баш заиста знао да је овај усташа, убио бих га, богами.

Истерао сам Богдана из кола и у разговору са овим човеком дознао да се он помирио са судбином да буде убијен. На првом одмору упознао сам га с командиром и комесаром. Убеђивали смо га да није у праву и да је наопако обавештен.

Испред саме Плетернице саопштили смо сељаку да нам више није потребан, ни он ни његова кола, и да се може вратити. Он је то одбио с речима:

— Решио сам да и ја погинем, кад овакви младићи неустрашиво иду и кад сам се уверио да сам преварен. Не могу да вас оставим.

Заплакао се као дете.

Прошао је с нама и несрећну Плетерницу, где смо имали једну од најтежих борби, па је и даље ишао докле год је хтео. Тек пред Загребом, уз плач и загрљаје, опростио се са свима и пошао натраг.

Тића МИТРОВИЋ

БОЛНИЧАРКА ЗОРА

Оног студеног новембарског предвечерја 1941. уочи пљеваљске битке, међу четрдесет дјевојака распоређених на Маочком пољу по разним црногорским батаљонима одмах сам запазила Зору Петрић. Стајала је по страни млада сељанчица, слабо обучена, са сељачком торбицом о рамену. Била је спремна да те ноћи пође на гола брда у битку за ослобођење мог родног града.

— Са Косенице сам — рекла ми је. Тамо сам рођена, а одрасла сам у Левер-Тари код мајчине фамилије Бојовића. Кад крену војска, упутих се и ја. Велим, могу затребати . . .

Пошла је из кањона Таре, са уских пропланака, обраслих оскудном травом, искрај оваца, да своју неразвијену младост замијени прераном озбиљношћу болничарке и бораца ослободилачког рата.

Сутрадан, 1. децембра, срела сам је у школи у Адровићима. Ишла је од рањеника до рањеника и умјешно пословала око њих. Била се већ привикла. Одатле смо исте ноћи кренуле са колоном тешких рањеника према партизанској болници на Жабљаку под Дурмитором. Дуга колона пробијала се кроз готово непробојне наслаге снијега. Завоји су се црвено бојили. Она је уз пут обилазила рањенике, помагала им као познавалац овог краја, сваки час соколила да су ту, близу — сасвим на домаку партизанске болнице, склоништа и окрепљења.

Растале смо се на Жабљаку, али смо се ускоро среле у 1. пролетерској. Зори је и код пролетера повјерена дужност болничарке у 3. чети 2. батаљона. Њени квалитети су одмах запажени, па је примљена у актив СКОЈ-а. Показала је много воље за учење. Никада јој ништа није било тешко. Јуришати са батаљоном на утврђену Ситницу, на Зеленгори и Сутјесци, превалити десетине километара усиљеним маршем, издржати све офанзиве, превити и збрињавати рањенике, борити се за њихове животе, за њихово оздрављење и што скорији повратак у матичну јединицу — то је био смисао њеног живота.

Пролетери су у Срему изазвали одушевљење и невиђени радни елан, нарочито код омладине

Зора је брзо постала омиљена као пожртвована болничарка у чети. Стога је сасвим заслужено, добивала одговорније дужности — прво, дужност референта санитета Краљевачког батаљона, а затим референта санитета 1. пролетерске.

У централној Босни, у селу Деветинама крај Прњавора, заједно с другарицама из 1. пролетерске похађала је течај за болничарке из 2. крајишке бригаде. За мјесец дана, колико је трајао течај уложила је максимум труда да што више научи. И ноћу често усред бучног весеља, преслишавала се и провјеравала научено да би сјутра, када Ђани буде пропитивао, могла са сигурношћу да одговори. С једном нежном и младом болничарком, коју је градиво течаја поприлично заокупило и забринуло и која се посебно интересовала за све што је тада требало савладати, остајала је најдуже у друштву. Преслишавале су се сатима. Зора је, боље од других, умјела да јој објасни поједине појмове из области медицине. Она је стрпљењем и другарском топлином постигла успјех и овдје и у многим другим приликама. Није случајно што је санитет Краљевачког батаљона у то вријеме био један од најбоље организованих батаљонских санитета.

У јесен 1944, при преласку у Србију, Зора је примила дужност референта санитета 1. пролетерске бригаде. Пре-

живјели рањеници добро памте како је санитет функционисао на златиборским странама, у тродневној, данонoћној бици са бугарским фашистима на Палисаду. Зорином оку ништа није промакло, сваки је рањеник уредно превијен и на вријеме допремљен до дивизијске хируршке екипе, којом је руководио др Ивица Павлетић. Тих дана сам стално била на релацији од Зоре до Ивице. И данас ми се сачувало у сјећању признање и повјерење с којим је доктор Павлетић примао Зорине рањенике.

— Пази ти наше Зоре — говорио је он — понаша се као прави доктор, ништа није заборавила под том ураганском ватром: да имобилизира зглобове, и шине и удлаге да постави на преломе!

Хируршка екипа је радила без предаха. Рањеници су стално пристизали. Сви су имали пуне руке посла, а мени се чинило да је Зора била најоптерећенија — па опет тако полетна и одмјерена, тако брижна за рањеног друга. У рјеђим случајевима, када би пристигао аљкаво превијен рањеник, она је оштро реаговала, љутила се. Али би се убрзо послије тога стишала и настојала да благо укори и поучи, пошто би претходно својом руком поправила оно што није било у реду.

Таква је била и приликом борби за Ваљево, средином септембра 1944. А за вријеме београдске операције, за оних седам дана, чини ми се да ока није склопила. Ништа јој није измакло, иако је то био први и последњи сусрет у њеном животу с великим градом. У сваком тренутку знала је како се крећу и гдје се налазе батаљони; рањеници су одмах извлачени из кућа, забарикадираних улица, запаљених тенкова и камиона, да би били обрађени и најбржим путем отпремљени у позадину. Среле смо се близу универзитетских клиника. Баш тада је отпремала групу тешких рањеника у руску болницу, која је била смјештена у Белом двору на Дедињу. Једва смо се поздравиле. Морало се журити — ради трансфузије.

— Искрвариће нам рањеници! — говорила ми је. — Је ли далеко та болница? — припиткивала је с нестрпљењем.

Негдје код Ауто-команде добисмо и камион. Грмјело је са свих страна. На путу до болнице неколико рањеника је поново рањено.

Онда: незаборавни дани на сремском фронту! Фронтални начин ратовања постављао је пред санитет много замашније задатке. Масовно рањавање бораца на широким пространствима замрзле равнице, испресијецане минским пољима. Више него икада од болничког особља захтјевала се крајња пожртвованост. На честим састанцима с руково-

диоцима санитета у 1. армији било би ми посебно пријатно кад би се Зора јавила за ријеч. То више није била чобаница са пустих падина Левер-Таре, већ израстао комуниста, руководилац санитета 1. пролетерске бригаде, који се уздигао непрекидном борбом и напорним учењем често и у бесаним ноћима.

Сјећам се, у Шиду, др Воја Ђукановић два дана је с епидемиолозима постављао на рјешавање крупан задатак: спријечити епидемију заразне жутице која је већ увелико осипала редове наше јединице. Зора је и тада, тачно, са свега неколико реченица суштински захватила проблем и предложила што се још могло учинити да се спријечи епидемија.

Посљедњи пут сам се срела с њом у Чазми, у јеку пролетње офанзиве. Пролазиле су јединице 1. армије — сремски фронт је био пробијен. Борбе су се настављале — несмањеном жестином. Када је наишла и 1. пролетерска, стајала сам на некој раскрсници и очекивала медицинско-санитетски батаљон 6. личке пролетерске дивизије. Зора је била заостала док се бригада сливала низ излокану стрму сремску улицу према новим положајима, у правцу села Врбовца, у коме су се фашисти били јако утврдили. Док су њене увјек живе, паметне очи пратиле колону бригадног санитета, који је пролазио иза борбених јединица, одмах на зачељу, причала ми је новости из санитета и са попришта борби. Измијениле смо утиске и податке из жестоких борби које су се водиле последњих дана рата. Она се надала да се неће тако жестоке борбе више поновити. Није ни слутила да иде у сусрет својој задњој бици.

Наступала је колона 1. бригаде кроз шуму у близини села Врбовца. Док су батаљони избијали из шуме и прихватали борбу, позадинске јединице и санитет су још ишли, придолазили. Упоредо с њима, на краћем размаку, кретала се колона усташа. Кроз магличасти сумрак непријатељеви војници се нису распознавали. У први мах смо мислили да је то колона неке наше јединице. Када су избили на ивицу шуме, све је било јасно: настала је борба прса у прса. Зора ни тада за себе није постојала — као и увијек, постојали су само рањеници, за које се предано борила, јер је жељела по сваку цијену да их спасе.

Санитет бригаде је прихватио и водио борбу са усташама, док није пристигло појачање. На лицу незаборавне другарице, чији се живот гасио, затитрао је осмијех. Колона усташа је била распршена. Колоне наших јединица су кренуле напријед. Зора Петрић их више није пратила — склопила је своје очи заувијек.

Даница РОСИЋ

У ПРОЛЕЋНОЈ ОФАНЗИВИ

Према дневнику 2. батаљона

Уочи завршне офанзиве 2. батаљон је имао у свом саставу три чете, са 570 добро наоружаних бораца. Осим тога, у саставу батаљона имали смо једну митраљеску чету са 4 митраљеза максима и 5 немачких шараца, минобацачку чету са 6 минобацача 82 мм, вод противколских топова са 2 топа 45 мм, вод противколских пушака, вод за везу са централом, 7. телефона и једну примопредајну радио-станицу, санитетски вод и вод за снабдевање.

СРЕМСКИ ФРОНТ

Четвртак, 12. април 1945. У 4 часа и 45 минута почео је општи напад на фронту од Дунава до Саве у правцу Винковаца. Наша бригада је нападала фронт ослоњена десним крилом на десну обалу Дунава, а левим на 13. пролетерску бригаду у рејону коте 98. Главни удар је наносила левим крилом 1. батаљона и десним крилом 2. батаљона, правцем кота 132 — кота 128 — јужна група кућа села Мохова. Артиљеријска припрема трајала је петнаест минута и у 5 часова извршен је јуриш на фронту читаве бригаде. Јуриш је поновљен, и тек у 6 часова и 40 минута фронт је био пробијен. Почиње гоњење непријатеља, који је местимично још давао отпор по дубини. У 17 часова и 30 минута ослободили смо Вуковар (за једанаест часова борбе 1. пролетерска бригада савладала је двадесет пет километара).

У Вуковару, на реци Вуки, Немци су при повлачењу порушили мост, те нам је отежано гоњење. Пешаци су реку прешли газом, али су возила и тешко наоружање застали. Наређено је да преноћимо у Вуковару, а у току ноћи да се подигне мост.

Овог дана 2. батаљон је у борби од Шаренграда до Вуковара убио 315 Немаца и заробио 247. Губици 2. батаљона

били су 47 погинулих и 62 рањена (највише губитака имали смо при самом пробоју фронта).

Петак, 13. април. — У 6 часова ујутро извршили смо марш правцем Вуковар—Борово. На отпор нисмо наилазили; па ипак нам је наређено да у Борову застанемо. У 18 часова и 30 минута смо добили наређење да кренемо правцем Борово—Бобота—Тординци—Корог—Палача—Ластово, где смо стигли сутрадан у 5 часова и 30 минута.

Субота, 14. април. У Ластову смо остали до подне, а у 12 часова и 30 минута кренули смо пешке према Шодловцима, па затим запрегама правцем Кортина Семељци—Широко Поље—Томашанци, где смо у 17 часова наишли на отпор Немаца и усташа. Батаљон је убрзо разбио непријатеља, па се борба пренела у рејон села Горјана, којим смо овладали са падом мрака. Том приликом запленили смо четири минобацача 82 мм и троја кола натоварена минобацачким минама; заробили смо шест Немаца, док их је седам било мртвих. Ми смо имали три мртва и шеснаест рањених.

Батаљон је остао на преноћишту у селу Горјанима. Штаб батаљона се сместио у кућу Мартина Блажевића, стројобравара, који је био одушевљен нашим доласком. Комесар батаљона, Никица Вукојевић, иако уморан, до пола ноћи је остао с њим у разговору.

— Ја сам — вели Мартин — имао додира с партизанима и раније, али ти наши партизани нису били тако опремљени као што сте ви сада.

Те ноћи се Мартин опио, а било је довољно вина и за чланове штаба батаљона, као и за остале борце који су се били затекли у Мартиновој кући. Он је носио овећи балон вина од чете до чете нудећи борцима да пију.

Недеља, 15. април. У 11 часова и 45 минута батаљон је извршио марш правцем: Горјани—Бела Вила—Ђаковачки Кућанци—Дрење—Мундичевац—шума Вука—Милинци—Ченково—Доброгошће—Сапна. У Сапну смо стигли у 22 часа и 45 минута. У селу су нас сачекали и пружили јачи отпор усташе и домобрани. У тамној и кишовитој ноћи, на самом уласку у село, на нас је отворена ураганска ватра из митраљеза и минобацача. Батаљон се брзо развио за борбу и одговорио жестоком паљбом; након краћег окршаја непријатељ је био протеран из села. Овог пута су се усташе преварили — читаву нашу претходницу, ојачану стрељачку чету, пропустили су (намерно, а можда је нису ни приметили) и отворили ватру на чело главнине батаљона приликом његовог уласка у село. Батаљон се брзо развио за борбу из покрета, прешао на јуриш и првим налетом упао у село.

Командир 1. чете, уједно командир претходнице, самоиницијативно је оставио један вод на западној ивици Дорковца, а остали део чете оријентисао назад, да помогне главнини батаљона. Добивши ватру с леђа, непријатељ се нашао у окружењу. Настала је општа паника и бежанија у ноћ. Сакривали су се по сеоским кућама. Командир 3. чете успео је да ухвати тројицу усташа у једној сеоској кући, у којој су покушавали да се пресвуку у цивилна одела. Док су се мучили око изувања мокрих и блатњавих чизама, наишао је наш командир. Командир вода за везу, коме је погинуо коњ под колима која су превозила средства за везу, пошао је у оближњу шталу да од сељака добије коња и настави покрет према положају. Међутим, кад је пришао јаслама и почео да дреши коња, из јасала је искочио усташа запомажући.

— Милост, господине! Имам троје деце и жену!

Командир вода за снабдевање Раде Матијашић са још два кувара заробио је одељење од седам домобрана, који су приликом бежања преко вртова натрапали баш на наш вод за снабдевање. Тако је преко читаве ноћи трајао „лов" на разбијене домобране и усташе.

Око поноћи ватра је престала. Ту и тамо чуло се довикивање: „Стој, ко иде?" Командант батаљона је наредио 1. и 2. чети да продуже напад на село Дарковац. Неки теренски радник дао нам је податке да је село јако утврђено и опасано рововима. Дарковац је удаљен свега један километар од Сапне; осим тога се налази на узвишењу. Решили смо да сачекамо док сване. Део батаљона истурисмо на западну ивицу села Сапне ради обезбеђења према Дарковцу, а главнину распоредисмо у непосредној близини по шталама, да се одмори.

Пролећна кишица ромиња, ту и тамо понеки рафал из Дарковца запљушти по крововима кућа у Сапни. Светлећи меци оцртавају путање свог лета у мрклој ноћи.

Негде око 2 часа после пола ноћи из села Дарковца отворена је жестока пальба. Након неколико минута зачуо се узвик:

— Јуриш, напред! Ура! Бомбе бацај!

Затим се зачуло праштање ручних бомби. Тргли смо се иза сна. Да није ко од наших кренуо без наређења да изненади домобране и усташе? У батаљону смо имали једног борца — луталицу, за кога се никад није знало где се налази и којој чети припада. У борби за ослобођење Београда био је контузован и од тада га прозвасмо „Глуви", јер је стварно слабо чуо, а и оно мало што би чуо, ако му не би било по вољи, правио се као да не разуме. Био је одличан стрелац.

У Београду је наоружан руском снајперком. Поред снајперке носио је и немачки шмајсер. Он је то овако објашњавао.

— Снајперка служи за прецизна гађања, и то на даља одстојања, а шмајсер и блиска ноћна дејства.

Био је врло храбар. Више пута је знао да се примакне непријатељевом рову, да побаца бомбе, а онда да ускочи у ров да би било шта зграбио, и да би по повратку показао друговима да је и ноћас био „у контакту с непријатељем".

И овог пута смо најпре помислили да је Глуви у акцији. Убзро стиже вест да Глуви тврдо спава код вода за снабдевање. У Дарковцу, након десетак минута жестоке паљбе, поново је настало смирење. Нико није знао ко је вршио јуриш и бацао бомбе. Нагађали смо: можда су се усташе и домобрани између себе потукли? У ствари, сутрадан пошто је извршен јуриш на Дарковац, на десетак метара испред самог рова наишли смо на убијеног командировог коња. Коњ се поплашио, тргао и побегао у ноћ испред једне зграде у којој је био смештен штаб батаљона. Упутивши се према Дарковцу, наишао је на усташе и изазвао панику међу њима. Погинуо је од жестоке паљбе коју је непријатељ сручио на њега.

У борби за Сапну наш батаљон је изгубио најмилијег друга, политичког комесара Никицу Вукојевића, са још пет бораца.

Понедељак, 16. април. У току ноћи стално је припуцавано из села Дарковца. Усташе су се разбеснеле. Довикивали су нам и певали о Павелићу, а затим пуцали у ноћ немилице из митраљеза и минобацача. Извршили су чак и противнапад у празно, јер их нико није нападао. Као да су се утркивали у томе ко ће више муниције да утроши, а уједно допринели да „борба" буде што бурнија. Пред зору смо извршили прегрупацију јединица, концентрисали митраљезе, минобацаче и противколске топове, те уз добро осматрање с једне зграде на ивици села, у само свитање, извршили ватрену припрему и у 6 часова јуришали на Дарковац. Након петнаест минута село је било у нашим рукама. У овој борби заробили смо дванаест домобрана и запленили шездесет коњских кола под запрегом натоварених ратном опремом, четири топа шкоде, два минобацача 82 мм, две радио-станице мањег домета, неколико јахаћих коња и много друге опреме. По овлађивању Дарковцем продужили смо гоњење непријатеља који је бежао правцем Чаглин—Миланлуг—Вукојевица—Градиште—Бектеже. У Бектежу Немци су дали јачи отпор. Након краће борбе протерали смо непријатеља из села. Добили смо наређење да наш батаљон ту занoћи, док је 1. батаљон продужио гоњење непријатеља.

Уторак, 17. април. Добили смо наређење од штаба бригаде да наш батаљон изврши марш правцем Бектеже—Славонска Пожега. Марш је почео после доручка у 9 часова. Већ у 9 часова и 40 минута наша претходница се сукобила с јачим непријатељевим снагама у селу Кули. Добивши податке од претходнице да су у Кули Немци, штаб батаљона са главнином оде да, с југа, заобиђе Кулу, а претходница је и даље вршила притисак дуж комуникације. Немци су били приморани на повлачење ка Славонској Пожези. Непријатељ одступа цестом. Наш батаљон наступа с мањим снагама дуж цесте, а главнина јужније и напоредно с непријатељевим одступањем. За нас је неповољније што наступамо преко узораних њива, а тек понегде се служимо сеоским стазама, док непријатељ употребљава комуникацију. Наша претходница врши притисак дуж цесте, а непријатељ мањим заседама пружа отпор. Кад се у рејону мајура Феровац чело нашег батаљона изравнало с челом непријатеља у одступању, настао је одлучујући тренутак. Извршили смо заокрет надесно и добили развијен фронт према боку издужене колоне бегунаца. Отворена је ватра дуж читаве колоне, а онда извршен јуриш. Немци су потиснути према северу. С цесте је скренула и њихова артиљерија и неколико моторних возила натоварених разном опремом и целокупном комором. Били су приморани да одступе преко узораних њива у правцу Кутијева. Али пошто је наша деснокрилна колона већ била ушла у Кутијево, отуд су били одбијени. Тада покушавају да се пробију у правцу Славонске Пожеге. Држећи се свог правца наступања, главнина батаљона је избила у рејон мајура Феровац, где се развила жестока борба. Непријатељ је по сваку цену настојао да се пробије у правцу Славонске Пожеге, што је након двочасовне борбе мањем делу његових војника и пошло за руком.

У Кутјевском пољу и у долини Кутјевачке реке непријатељ је оставио читаву комору, неколико моторних возила, неколико двоколица пуних артиљеријске и минобацачке муниције, артиљерију, минобацаче и другу ратну опрему.

Ово је трећа озбиљнија борба по реду коју је водио наш батаљон после пробоја сремског фронта. Овде нисмо успели тачно избројати мртве ни рањене, али према жестини борбе и групама заробљеника, које смо упућивали штабу бригаде, цени се да је само наш батаљон заробио преко сто непријатељевих војника, а око педесет њих је остало да лежи у Кутјевском пољу.

Запленили смо много материјала, између осталог једну хаубицу, два топа, мноштво артиљеријске и минобацачке муниције, неколико моторних возила, око 150 пушака и другог материјала који нисмо успели прикупити. Продужили

смо гоњење непријатеља, а сакупљање плена препуштено је јединицама које су се кретале иза нас.

Среда, 18. април. У ноћи између 17. и 18. априла с једним делом батаљона стигли смо до села Јакшића. У 18 часова и 15 минута батаљон је кренуо правцем Трапари—Блацко—Плетерница и ту се поставио за напад на Плетерницу.

Четвртак, 19. април. У 10 часова извршен је општи напад на Плетерницу. Наш батаљон је јуришао на гробље изнад села. Након неколико поновљених јуриша и тешке борбе, наши борци су успели да заузму гробље. Непријатељ је извршио противнапад и по цену великих жртава повратио гробље. Предвече 19. априла командант батаљона уводи у борбу своју резерву (једну пешадијску чету). Почела је јака артиљеријска припрема, а у исто време је резерва кренула с јуришних положаја. Извршен је силовит јуриш и под јаком артиљеријском ватром чета је упала у гробље. Непријатељ је био протеран, али наша артиљерија је још тукла по гробљу. Због слабе организације везе није се могло артиљерији наредити да пренесе ватру по дубини, тако да су наши борци имали осетне губитке од сопствене артиљерије! Пре пада мрака Плетерница је била ослобођена.

Петак, 20. април. У Плетерници се наш батаљон смештио једним делом, а две чете су биле истурене у правцу села Сулковца. Због великих губитака на Плетерници, наш батаљон је остављен да се среди, док су 1. и 3. батаљон продужили гоњење непријатеља. На одмору у самој Плетерници претрпели смо велику штету од непријатељеве артиљерије. Уништен нам је један топ и троја кола с муницијом. Погинуло је неколико коња, а из строја нам је избачено петнаест бораца.

У борбама за Плетерницу, командант дивизије Васо Јовановић, приликом издавања наређења команданту 1. пролетерске бригаде, скренуо је посебну пажњу на најјаче непријатељево упориште — гробље изнад Плетернице:

—Гробље је кључ одбране Плетернице, а твоја бригада дејствује тим правцем.

Другом батаљону био је додељен баш тај најтежи задатак. Гробље је неколико пута прелазило из руке у руку у току 19. априла. И стварно, Плетерница није била ослобођена све док није било гробље заузето.

Саво ПУЗИЋ

СВЕСТ БОРЦА ПИОНИРА

Кад иду у борбу људи, војска коју је држава створила, одрасли људи, онда је то дужност према својој домовини, онда је то дуг сваког грађанина и родољуба. Али кад деца без мобилизације, добровољно, деца од 12, 14, 15, 16 година иду у борбу, знајући да ће у њој погинути, онда је то више него дуг према домовини, онда је то надчовечански хероизам младих људи, који жртвују живот, да би будућа поколења била срећнија.

ТИТО

Када су партизани прешли Златибор и продрли у Србију придружио им се Павле Панић дванаестогодишњи дечак из села Кремне. Он се искрао од родитеља и ступио у 3. батаљон. Његов отац дуго га је тражио, док најзад није дознао у којој се јединици налази. Тада је упутио Министарству народне одбране молбу да се малолетни Павле врати кући. Молба му је одмах уважена и, пре неки дан, у штаб бригаде стигло је решење о томе. Међутим, очев труд је био узалудан. Павле је поносно одбио да напусти своју бригаду. Ево његове изјаве:

„Данас ми је у штабу 1. пролетерске бригаде саопштено решење Министарства народне одбране МОБ. бр. 998 од 27. марта 1945. г., којим се на молбу мога оца Панић Сретена, земљорадника из села Кремне ослобођам војне обавезе и отпуштам кући, јер сам дете од 13 година.

Како мене нико није присилно довео у нашу војску, него сам у исту добровољно ступио, то хоћу и даље да останем у војсци добровољно све док и последњи непријатељски војник не буде протеран из наше отаџбине.

Моја бригада је моја родна кућа, јер сам у њој нашао и браћу и сестре из свих крајева наше домовине. Наша међусобна љубав је велика, а моја љубав коју гајим према

отаџбини не дозвољава ми да напустим моје другове. Мојим милим родитељима вратићу се тек онда када буду уништени и последњи наши непријатељи и народне издајице, и кад моји родитељи не буду више морали страховати од брадатих џелата Драже Михаиловића.

У 1. пролетерској бригади су другови — моји вршњаци — из Далмације, који се налазе у борбеним редовима две, па чак и три године. Па када су они могли чак из Далмације доћи у Србију и учествовати у ослобођењу моје уже домовине, онда ћу и ја да дам све од себе и да учествујем у ослобођењу њихове уже домовине и доћи у Хрватско приморје, — Сушак, па и у нашу поробљену Истру.

Шаљем моме оцу слику у којој сам ја с мојим друговима вршњацима и старијим друговима — учитељима, који не жале труда да од нас створе верне синове нашег народа и драгог маршала Тита.

Ја више немам шта да изјављујем, осим још да додам Смрт фашизму — Слобода народу!"

(„Мали ратни недељник 1. пролетерске", бр. 17, 8. априла 1945).

ОД БЕОГРАДА ДО ЗАГРЕБА

Двадесетог октобра у ослобођеном Београду су одјекнули последњи пуцњи 1. пролетерске. А данас је 4. децембар. Мјесец и по дана бригада се одмарала, лијечила своје ране и припремала се за нове борбе. Никада толико дуго нису њени батаљони мировали.

Јутрос је бригада изашла на положај испред села Старе Бингуле, смјенила 5. крајишку бригаду 11. дивизије и већ у 12 часова, тако рећи из покрета, прешла у напад. Још су плотуни из артиљеријских оруђа грували по непријатељевим рововима када су батаљони кренули на јуриш. Силовито, снажно — онако како су то увијек чинили. Не, не треба се бојати: нови борци су ишли укорак са старима — нико није заостајао!

Журимо напријед. Свуда трагови борбе. Прескачемо ровове у којима има доста лешева. Њихових — а и наших. Сусрећемо неке другове из мог бившег батаљона. Рекоше ми да је погинуо Љубо Вујовић, познати митраљезац Омладинске чете. Никад се није хтио чувати. Говорио је обично: „Свака не погађа". Ипак, погодила га је. У мислима се сјетих његове погнуте фигуре, његових немарних покрета, увијек раскопчане блузе, незатегнутог опасача о којем су висиле двије бомбе.

Неко донесе вијест да је погинуо и Саво Машковић, командант 8. црногорске бригаде. Погинуо је, дакле, и он, неустрашиви борац, командир и командант нашег 1. црногорског батаљона. Зар је требало да и сада, као командант бригаде, буде у стрељачком строју?

Батаљони јуре напријед. Ослободили су Ердевик и без задржавања продужили раскаљаним путевима ка Шиду.

Прва пролетерска крвари . . . У задњих пет дана, од 8. до 12. децембра, погинуло је много њених бораца, а колоне рањеника су упућене блатњавим путевима у позадину ка Шиду и Сремској Митровици. У проријеђеним десетинама на положајима остали су уморни и прозебли борци. Дали су све од себе у јуришима који су се смењивали један за другим. Ишли су преко залеђене оранице са пролетерским „ура", газили су кроз минско поље и насртали на бодљикаве жице. А даље се није могло. Један за другим, један до другога, један за другога падали су борци, гинули, а преживјели су упорно покушавали да се дохвате непријатељевих ровова. Изгледало је за трен да ће у томе успјети, али би их непрекидна ватра из митраљеза и пушкомитраљеза приковала за земљу и натјерала на узмицање. Проклета равница! Нигде заклона иза кога би се могла бар глава склонити. А земља је тврда, смрзнута, ашовчић тешко улази у њу. И чете су се морале повући, носећи рањенике и погинуле.

Пред Ороликом су батаљони 1. пролетерске застали. Њихово наступање на запад било је заустављено. Овога пута они нису извршили задатак, јер то заиста није зависило од њих. Они су учинили све што је било у њиховој моћи. Чак и више — својим тијелима су покушавали да направе пролаз кроз минска поља и бодљикаве жице.

Имали су довољно храбрости али не и довољно средстава и умјешности за рововске борбе.

Како су сва села овдје у Срему слична једно другом! Ето, и Чаковци, у које смо дошли данас, 13. децембра, не разликују се готово ни по чему од осталих села кроз која смо задњих дана прошли. Између једноликих кућа, поређаних у правој линији, протеже се дугачка улица коју од пјешачког пролаза одваја плитки јарак пун прљаве воде. Улицом је немогућно ићи од густог и дубоког блата. И док пјешаци пролазе утабаном стазом поред кућа, мјестимично поплочаном циглама, дотле се артиљерци муче средином улице гурајући точкове топова који се сваки час заглибљују.

Ништа од одмора! Мислили смо да ће послије девет дана проведених у јуришима и покрету, на вјетру, у снијегу и води, бригада добити одмор. Али преварили смо се. Чело колоне наставља покрет и већ излази из села. Значи, поново на положај. Настаје уобичајена гужва, на коју смо већ навикли: дијелови са зачеља заустављају се и затим се уз жагор, лупу казана и сандука и тандркање и шкрипу кола разилазе десно и лијево, нестајући иза широких двокрилних капија. А чете и батерије — пјешаци, митраљесци, минобацачлије, артиљерци — настављају даље кроз поље које се губи у зимској измаглици.

Народ нас свуда дочекује с необичном пажњом и љубављу. Домаћини се труде да нам у свему угоде и не крију задовољство што су им гости борци 1. пролетерске.

Јутрос су нас рано пробудили пуцњи и грување топова. Учинило нам се да се борба води близу, ту, испред села. Излетјели смо у хладно зимско јутро. Штаб бригаде је већ био на положају и пратио напад батаљона који су потискивали Нијемце ка селу Негославцима. Борба се све више разгара. На командном мјесту је живо: курири сваки час долазе и одлазе, а у центру везе бруји од гласова. Шћућурили смо се иза једне гомиле кукурузовине да бисмо се заклонили од вјетра и огријали око ватре коју су неки „штапски пацови" наложили. Чујемо да је борба необично тешка и да се испред батаљона испријечила нека мочвара коју је немогућно прећи. Сељаци кажу да је мјестимично дубока и опасна и одвраћају команданта да шаље јединице кроз њу. Али напад се не смије прекинути и постигнути успјех треба искористити.

И борци 1. пролетерске су 14. децембра код Бургеровог салаша загазили у хладну воду мочваре, разбивши претходно лед. Исто онако као и толико пута раније — као оног јануарског дана 1942. године када су борци Београдског батаљона прегазили ледени Лим хитајући у састав бригаде, или касније, када су 1942. прелазили Неретву, 1943. Дрину и Сутјеску или 1944. Увац.

Путем, недалеко од нас пролазе рањеници — лакши иду пјешке, а тежи су у колима. Причају да су неки дијелови већ прешли преко мочваре . . .

Борба никако не јењава. Напротив, са падом мрака постаје све јача. Шта ли се тамо све дешава?

Сјутрадан ми је дописник из 1. црногорског батаљона послао извјештај за наш бригадни лист „Мали ратни недељник Прве пролетерске". Читао сам га узбуђено:

„Нијемци су били преко мочваре укопани и отворили су страшну ватру кад смо загазили. Трећа чета је ишла прва и борци су држали један другог за руке. Непливачи су се чвршће прибијали уз оне који су знали да пливају. Као да би се у муљу мочваре и пливачи могли спасти! Срећом, пропадали смо само до груди. Изашли смо на чврсто тло. Сада је тек настало оно најгоре: испред нас ровови непријатеља, а позади мочвара у коју су нас Нијемци могли сваког часа вратити! Чекати се није смјело, и једини излаз је био јуриш. Мокри, озебли, јурнули смо и успјели да освојимо прве ровове. Имали смо доста губитака. Цијеле ноћи су се смјењивали наши и непријатељеви напади. Често смо се мијешали. Нијемци су употребили и бацаче пламена, који су нас, у први мах, збунили. Али, на крају, одржали смо се".

Борбе испред мочваре и иза ње настављене су до 20. децембра. А тада је 1. пролетерска смијењена с положаја и упућена у село Адашевце на одмор. Послије седамнаест дана и ноћи пуних јуриша, узмицања, покрета, умора, лежања на земљи и у блату, борци 1. бригаде су отишли да се одморе. Али, на жалост, не сви. У бригадној колони је недостајало 759 бораца и руководилаца, од којих је 142 погинуло, 40 нестало и 577 рањено.

За седамнаест дана — 759 избачених из строја!

Прва пролетерска се, заиста, није штедјела. Као и увијек.

Сјутра је празник 1. пролетерске. Бригада слави трогодишњицу. Слави је у јеку својих најжешћих борби.

На другарској вечери су окупљени штабови батаљона и штаб бригаде, а гости су командант и политички комесар 1. пролетерског корпуса Пеко Дапчевић и Мијалко Тодоровић, штаб дивизије и штабови осталих бригада дивизије: 3. крајишке, 13. хрватске и 8. црногорске... Гости су честитали слављенику. Спомињали су његове протекле борбе. А слављеник је мислио на предстојеће.

Бригада је у рејону села Шидских Бановаца, гдје организује други одбрамбени положај. Напријед су друге јединице дивизије.

Трећи јануар 1945. године. Батаљони су изашли из села и изводе стројеву обуку. Десетине, водови, чете се постројавају, крећу напријед, назад, заустављају се. Чини ми се да је борцима то досадно. Као да се питају да ли је сада потребан егзерцир.

Одједном, штабови се узмуваше и издадоше наређење да се смјеста крене ка селу Нијемцима. Тамо су Нијемци изненадили 21. српску дивизију, прешли преко Босута и заузели село. Бригада је добила задатак да заустави непријатеља и одбаци га преко ријеке. Из покрета батаљони прелазе на јуриш. Нема се времена за заузимање полазног положаја, за извиђање, издавање заповијести. Све је било тако изненадно и брзо да су неки борци, који су прије неколико дана дошли у попуну, чак мислили да је јуриш вјежба. А онда, кад је непријатељ отворио ватру и кад су борци почели падати, било им је јасно да доживљују своје прво ратно крштење.

У снажном јуришу 1. пролетерска је ушла у село и одбацила Нијемце преко Босута. Први црногорски батаљон је уништио тенк и један камион.

Борба се наставља око моста. Борци су два пута прелазили преко њега, али су се на крају морали вратити.

Задатак је био извршен: непријатељ је био заустављен и одбачен преко ријеке.

Била је то прва борба 1. пролетерске бригаде у 1945. години. Нова година је сувише бурно наступила!

Прва пролетерска је „под земљом". Први пут су њени борци ископали ровове и ушли у љепљиву, мокру, хладну земљу. Старији борци су се, вјероватно, с уздахом сјетили брда, пропланака, кршевитих врлети, чистог планинског зрака и далеких видика. Било је тада тешко, чак и сувише тешко: глад, умор, напори. Па ипак, било је некако љепше, јер се човјек, осјећао слободније, неспутан. А овдје, у рововима пуним воде, нема умора од пјешачења, нема ни глади. Али неко тешко осјећање притиска човјека који није навикао на мировање и дуготрајно задржавање на једном мјесту. Поготово у земуницама под земљом и у цик-цак саобраћајницама. Поглед је спутан и лута између зидова од земље, таванице од земље, пода од земље. Свуда хладна, мокра земља! А тамо напријед, преко грудобрана, простире се снијежна равница коју прекидају испреплетене бодљикаве жице иза којих се назиру непријатељеви ровови.

У рову је мирно. Осматрач је отпузао плитком саобраћајницом до истуреног гнијезда, одакле осматра положаје. Дежурни митраљезац чучи иза максима, док снајпериста нетремице мотри да би угледао непријатељевог осматрача или неопрезног војника који се не би довољно сагнуо. Око

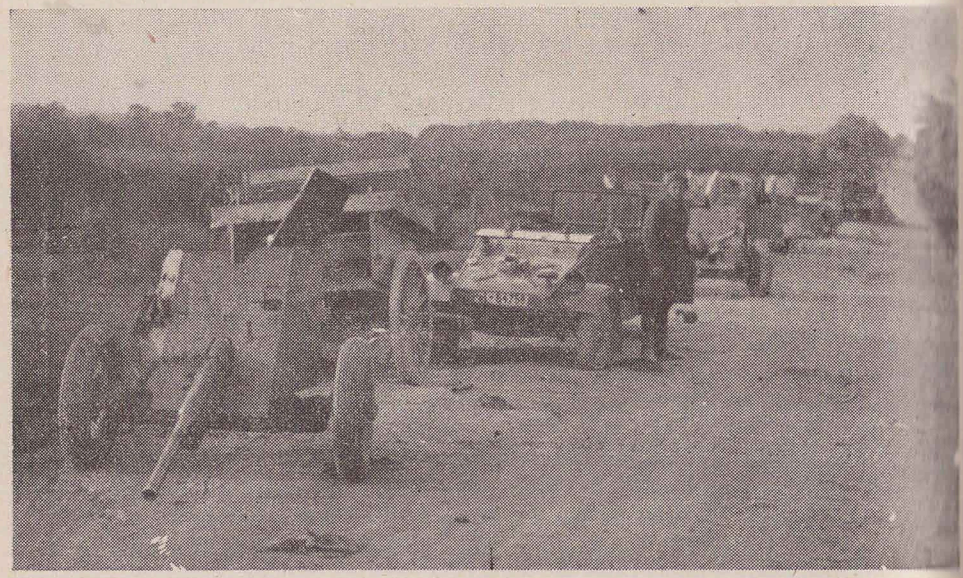

Заплењени део немачке моторизације код Сесвета, код Загреба, маја 1945.

командира се окупила група бораца и слуша његово причање. Рађају се успомене из протеклих борби. Оживљавају се велики дани 1. пролетерске. Нови борци — Ваљевци, Тамнавци, Нишлије, Београђани — пажљиво слушају причу о својим претходницима, о њиховим јуначким дјелима, надахњују се њиховим подвизима и завјетују да ће и сами стварати нове велике дане 1. пролетерске...

Јуче, 16. јануара, бригаду је обишао врховни командант друг Тито. Разгледао је положаје, силазио у ровове, разговарао с борцима и старјешинама, интересовао се за стање исхране, опреме, обуке... Рекао је да нам предстоје још тешке борбе, али да нас неће ништа задржати на нашем путу ка Загребу.

А јутрос се догодило нешто неочекивано. Непријатељ је извршио снажан напад и успио је да пробије положаје на десном крилу. Наступило је неко комешање, ужурбано издавање заповијести. Бригада се мора под борбом повлачити, јер је непријатељев продор у рејону села Остојића и шуме Дубраве угрозио с леђа. И батаљони, коморе, топови, болница — све је кренуло назад ка Шиду. Коморе се крећу цестом, јер се ван ње готово не може ићи. Точкови упадају у блато, кола се заглављују. Између колоне кола брзо промичу чете и одлазе негдје улијево, тамо гдје се чује јака ватра која се све више примиче, наговјештавајући да ситуација постаје све озбиљнија.

Пролазимо кроз Илачу. Приближавамо се кући у којој ме је 7. децембра, приликом ослобођења овог села, матерински загрлила старица, испричавши ми с поносом да су јој син и снаха у некој војвођанској бригади. Сјетих се како сам је увјеравао да је њено село заувијек ослобођено и да никад више неће у њ ступити Нијемци. И би ми жао старице. Прећох на супротну страну улице, да је случајно не бих срио.

Приближавамо се Товарнику. Већ је мрак. У селу се чују пуцњи, а свјетлећи меци парају небо. Нешто није у реду. Осјећамо се нелагодно, јер закључујемо да је непријатељ прије нас избио у село. И заиста, док трчимо друмом кроз село из попречних улица избијају групе Нијемаца. Даље одступање друмом је немогућно. Морамо скренути десно, јер другог излаза нема.

Настаде комешање. Коњи се поплашише од пуцњева, нека се кола преврнуше. Пред нама су кола с архивом штаба бригаде. Ми вучемо гештетнер и пропагандни материјал. За нама је бригадна музика. Коњовоци се, срећом, не збунише. Једна за другим кола скренуше у попречну улицу и у пуном трку избише на крај села. А одатле неким сеоским друмом настависмо у правцу Шида.

Исте ноћи морали смо напустити и Шид. За протекла два дана, 17. и 18. јануара, 1. пролетерска је имала 97 погинулих, 236 рањених и 119 несталих. Изгубила је и доста оружја. Чули смо да су у Товарнику остали неки тешки рањеници из дивизијске болнице и да су их Нијемци заробили.

Све се окрећемо око Шида. Осамнаестог јануара смо га напустили, након два дана поново ослободили, а затим од 22. до 24. јануара бригада је водила необично тешке и неуспјеле борбе за Товарник, да би се, затим, укопала пред Шидом. Пред рововима на ивици Товарника остало је доста бораца 1. пролетерске. Само првог дана напада, 22. јануара, погинуло је 50, а рањено 160 бораца.

Фебруар и део марта су протекли у одмору у Кукујевцима. Но није то био прави одмор. Батаљони и чете су готово преко цијелог дана били напољу на снијегу и вјетру, изводећи обуку. Требало је нове борце, који су пристизали из позадине, обучити, јер се сваки дан очекивао излазак на положај. А увече су „ступали у акцију" политички комесари, партијске ћелије, активи Скоја, културно-просвјетни одбори, хорови, читалачке групе, аналфабетски течајеви, санитетски референти. Вођена је борба на свим фронтовима: против неписмености и вашију, против незнања и свих људских слабости. И све кроз такмичења: која ће чета издати боље зидне новине, побиједити у брзини расклапања и склапања аутоматских оружја, дати љепшу приредбу, описменити више другова, написати више писама организацијама у позадини, развити веће другарство . . .

Осми март 1945. године. Данас је хиљаду сто седамдесет трећи дан живота 1. пролетерске бригаде. Данас њени батаљони — Ловћенски, Црногорски, Крагујевачки, Краљевачки, Шумадијски и Београдски — губе своја имена по којима су се прославили широм земље. Данас се врши реорганизација, преформирање бригаде. Спајају се батаљони: оба црногорска у 1. батаљон, Крагујевачки и Шумадијски у 2, а Краљевачки и Београдски у 3. Од данас ће бригада имати три батаљона, који ће се називати редним бројевима. А батаљонске заставе, које су примљене из руку друга Тита у Фочи и које су се три пуне године вијориле у јуришима пролетера у Босни, Црној Гори, Херцеговини, Далмацији, Санџаку и Србији, биће послате у музејске витрине . . .

Стоје батаљони на пољани, као некад у Рудом. Али сада у строју има више бораца, и много више пушака, пушкомитраљеза, митраљеза, минобацача. Има и топова . . . Али зато врло, врло мало оних који су стајали у њеном првом строју. И човјека обузме нека сјета при помисли како се и колико промијенило лице 1. пролетерске. Али сјету

одмах потисне понос при помисли да у редовима њених нових бораца живи и даље дух 1. пролетерске . . .

Седамнаестог марта бригада је кренула на нове положаје код Шаренграда, на обали Дунава . . .

Дванаести април 1945. Јутрос је пробијен сремски фронт. Јутрос су борци 1. пролетерске бригаде изашли из ровова изнад Шаренграда и полетјели ка непријатељу. Артиљерија им је олакшала јуриш, створивши кроз минска поља и жичане препреке пролазе кроз које су борци јурнули. Небом су летјели авиони, тукући негдје у позадини непријатеља.

Све је кренуло напријед. Чини ми се да командири и команданти не успијевају да држе све у својим рукама. Све иде напријед, прескаче ровове, обилази усамљене тачке из којих нека окружена или остављена група непријатеља пружа отпор, не обазире се на заробљенике, жури, хита некуд даље уз обалу Дунава.

Уморни, задихани, прашњави, стигли су борци 1. пролетерске исте вечери у Вуковар, напустивши Срем, у коме су за четири и по мјесеца дали више жртава него за претходне три године.

Данас је завршено једно поглавље у животу 1. пролетерске. Данас су њени батаљони изашли из ровова у којима су провели толико тешких дана и кренули зазелењеним равницама и брежуљцима Славоније ка Загребу и Љубљани, ка побједи и слободи . . .

Бригаду више ништа не може зауставити. Заједно с осталим јединицама 1. армије она се креће на запад. Њени батаљони гоне непријатеља који се повлачи прашњавим славонским друмовима.

Већ недјељу дана борци не знају за одмор. Маршују дању и ноћу и само на кратком застанку протегну уморне ноге и склопе очи натекле од неспавања. Просто је чудно како налазе у себи снаге да издрже напорна пјешачења.

Већ смо напустили равницу и дохватили се брежуљака. Прошли смо ограницима Крндије и Диља. Послије оштрих успутних борби у рејону Чаглина, Куле и Сесвета бригада 18. априла избија пред Плетерницу и исте вечери 1. и 2. батаљон врше нападе на утврђене непријатељеве положаје. Четири пута су борци јуришали и ускакали у ровове, четири пута су морали да се повлаче. Изјутра су се јуришима прикључили и наши тенкови. Најжешће борбе су вођене за гробље, одакле су Нијемци пружали огорчен отпор. Топовске гранате су ровале по гробљу, повећавајући број његових становника.

Око 10 часова Плетерница је ослобођена и борбе су се пренијеле дуж комуникације према Новој Капели, гдје је 3. батаљон имао неколико тешких сукоба.

Борбе за Плетерницу, у којима је бригада имала 76 мртвих и 235 рањених, убрајају се у најтеже које је 1. пролетерска до тада водила. Мени ће оне посебно остати у сјећању, јер сам ту изгубио свог најбољег друга, Драга Перазића, с којим сам провео цио ратни пут од малог села на обали Скадарског језера до ове славонске варошице.

Проријеђени батаљони наступају све дубље кроз Хрватску. У Окучане улазе 25. априла. Код села Рајића гине 67 бораца, а затим бригада скреће на сјевер, води борбе код Брезовца и пребацује се преко Липика и Кукуњевца до Уљаника, гдје остаје три до четири дана у резерви.

Трећег маја бригада креће усиљеним маршем преко Поповца, Шимљанице, Шушњаре, гдје води борбе и слиједећег дана на јуриш ослобађа Даскатицу. Задње јаче борбе њени батаљони воде од 5. до 7. маја за Врбовец, који ослобађају тек послије више поновљених јуриша.

Деветог маја око подне 1. пролетерска је ушла у Загреб. Борци су очистили гараве цијеви својих пушака, митраљеза и топова, скинули са својих одијела прашину и утегнули опасаче. Чврстим кораком бригада је промарширала загребачким улицама, док су је хиљаде становника засипале цвијећем. На челу бригаде лепршала се њена црвена застава с петокраком звијездом и српом и чекићем. Она иста коју јој је друг Тито дао у Босанском Петровцу 7. новембра 1942. године.

Борбени пут 1. пролетерске бригаде био је завршен.

Да ли ће га ико и икад знати да опише?

А да ли се и може описати?

Мишо ЛЕКОВИЋ

У СЕЋАЊУ НАРОДА

Када се воћњаци оките пролећем, када букне зеленило по странама, када запупоље врбе, земља када замирише новим бујањима, село Дуге, на свега сат хода од Прозора, као да тек тада открије сву раскош своје лепоте и питомости...

А први пут смо били у њему у лето четрдесет и друге године.

То је било после Трескавице, после победоносног похода на пругу Сарајево—Коњиц...

Само два дана и једну ноћ су делови Краљевачког батаљона, Прве, провели у овом малом муслиманском селу...

Дочекало нас је неповерење.

У ствари, рат је увелико корачао свим нашим градовима и селима, остављајући за собом пожар и смрт. Па, и сељаци овог села, дошавши у додир с новом војском, показивали су ону већ уобичајену уздржаност, и страх...

Док смо му се приближавали и сами смо се питали: какви су житељи овог живописног места?

Али питање и у нама и у житељима брзо је нестало.

Сећам се сусрета са Хамдијом Брковићем, крупном, крепком старином.

Седео је на прагу, ослоњен о буцу свога подебелог штапа, и жмиркајући посматрао како џомбастим, прашњавим сокаком замиче наша колона...

Неко је изишао из колоне. За тренутак, да се напије воде са бунара.

Стари Хамдија је запитао:

— Која сте војска?

— Партизани!

— Знам то, — љутну се старина — него питам: која?

— А, то — одговорио му је друг. — Ми смо из Прве пролетерске!

— Из Прве! Тако, е на част вам вала! — рекао је старац и устао, ваљда да нас мало боље осмотри . . .

Јер, онда, глас о Првој путовао је далеко испред ње.

Тога дана, у предвечерје битке за ослобођење Прозора, наша 1. чета, чији је комесар била Олга Јовичић Рита, остала је у Дугама . . .

Додир с мештанима зачас је успостављен.

И баш нам је старац Хамдија испричао због чега је њихово село добило то име:

— Увијек послије кише, један крај дуге спушта се у наше башче! Тако сам чуо још као дијете, и још сам чуо како је то зато што су нам башче најмирисније и најљепше...

Легенда тако каже о имену овог села.

Угостили су нас, а ујутру смо отишли на положаје.

Рита је те вечери дуго разговарала с мештанима, муслиманкама, причајући им о 1. пролетерској, о њеним борцима . . .

Сутрадан, Рита је погинула.

Пренели смо је у Дуге.

Сахранили смо је на мештанском гробљу, а жене из села спремиле су је за сахрану.

Косу су јој окитиле цвећем.

И гроб су засуле букетима . . .

Прозор смо ослободили, и отишли даље.

И, ето, тек у четвртој офанзиви поново смо наишли крај овог села.

Макљен се беласао од снега, а сунце су скривали тмурни облаци и офанзиве, зубатог марта четрдесет и треће . . .

Воћњаци су били голи, осиромашени . . .

— Је л' Прва? — питали су нас мештани, и износили за храну шта је ко имао.

Дочекали су нас као своје најрођеније.

Тада смо посетили гроб ратне другарице Рите.

И били смо изненађени.

У оном сивилу, тако својственом гробљима у зиму, Ритин гроб је одударао окићен зимским цвећем, шимширима, и уредношћу.

И пирамида је била на њему, нова, дрвена пирамида на којој је разговетно, црвеним словима било исписано:

Р И Т А
из
Прве пролетерске

Са нама, на гробље је дошао, поред осталих мештана, и стари Хамдија.

Постојали смо ћутке на гробу другарице, а онда пошли даље.

— Лепо сте уредили Ритин гроб! — рекао је Живан, командант батаљона.

— Стално га обилазимо, кад ко може: ви сте остали у нашем срцу, заувијек, као род најрођенији! — рекао је стари Хамдија.

И, ето, прохујало је време.

А педесет и прве Ритино тело пренесено је у Краљево, у њен родни град.

Био сам и тада тамо.

И поново сам се срео са летом овог дивног села, са његовим људима, са већ сасвим остарелим Хамдијом . . .

А гроб Ритин је био, као и оног дана, четрдесет и друге, када смо је сахрањивали . . .

И поново је време откорачало свој ход . . .

И сасвим случајно, прошле године, наишао сам у село Дуге.

Но никога није било од старих познаника.

Стари Хамдија је умро.

И његова рођака, старица једна, мирна, исплаканих очију, чијег се имена више не сећам . . .

Отишао сам на сеоско гробље, које лежи у благој страни, више самог села, подно хладовите, старе шуме . . .

А гроб Ритин је био ту.

Као и оног дана четрдесет и друге, окићен цвећем, са пирамидом, на којој је било написано:

РИТА

из

Прве пролетерске

После, доле у селу, док се око наших кола окупљала разуздана дечурлија, питао сам једног малишана, шврћу мусавог:

— Био сам на вашем гробљу, горе . . . Тамо је сахрањена другарица Рита. Ко је она?

Малишани су се зачас сјатили око мене.

И свако је имао да ми понешто исприча о 1. пролетерској.

Чак сам имао утисак да се љуте на мене због тога што не знам ништа о Првој . . .

Село је причало о њој, и преносило с колена на колено . . .

Дечаци су ми причали:

— Рита је била учитељица, и била је лијепа као упис, и добра као добар дан, а сваки је борац Прве био такав...

Причали су дечаци, додајући својом маштом много штошта, о чему сам први пут ту слушао...

И сазнао сам да свакога дана понеко оде на Ритин гроб — да га обиђе, да залије цвеће, да засади нови цветак...

После, пошто сам саслушао децу, рекао сам им да сам и ја био војник Прве, и да ми је Рита била ратни друг...

Изишле су жене. И неки људи.

Морали смо да уђемо у кућу, на хладно млеко, на разговор...

После, када смо полазили, био сам сигуран да сећање на 1. пролетерску у људима никада неће избрисати време...

Прва пролетерска!

Вести о њој путовале су до најзабитнијих заселака, до далеких бачија, горе, високо у планинама...

И када је земља ослобођена, легенда о њој је остала, осочила се, добила све новије и новије боје у њеној истинитости...

Па се, ето тако, десило да сам, негде у лето педесет и девете, пролазио путем од Босанског Петровца према Кључу, и даље, према Саници...

И док смо одмицали, друмом у подножју Грмеча, оживљавале су успомене дивних сусрета с Крајишницима...

У близини Кључа, у малом засеоку Рибници, зауставили смо се да протегнемо ноге, да се мало одморимо...

Село уредно, чисто... И нехотице сам се сетио краја септембра четрдесет и друге — спаљених кућа, воћњака оглоданих биткама...

Тако су, са оно неколико мештана, окупљених око нас, почели разговори о рату, о протеклим борбама из револуције...

И зачудио сам се када сам чуо причу једног сељака. Осредњих година, наочит, леп човек, одједном је, смешкајући се, почео да прича:

— Ех, другови, испричаћу вам нешто из рата... Овај наш крај је устанички... Овдје су одмах почеле борбе... И, ето, хоћу да вам испричам о првој нашој правој војсци која је стигла код нас, у Крајину... У ствари, о Првој пролетерској... Чули смо о њој, а ја сам био момчић тада. И вијест нам је стигла о њој, одмах некако у јануару, када је дошла у Рогатицу, па касније у Фочу и Горажде... И послије, одједном је стигла вијест: долазе нам пролетери, наша прва војска...

И док сам га слушао, одједном су оживели сусрети из тих дана.

Била су то славља, таква као да је већ рат завршен. Китили су нас пешкирима, цвећем, доносили нам дарове...

А сељак из Рибнице, коме сам тада записао име — Петар Ступара се звао — настављао је причу:

— Онда смо, другови, ми, тих дана, отимали жито испред непријатељевих положаја... И пролетери су дошли да нам држе положаје, док су наше омладинске радне бригаде жњеле... И сјећам се — говорио је Петар — када смо једне ноћи изишли поред Санице... Ноћ оведрила, звијезде, топло... Везујемо снопове, све то у тишини, и само понекад запара који рафал. А онда, одједном, ту у пољу, у само раздање, када нам је посао био завршен, засвирала је музика, права, војна музика, све наше партизанске пјесме... Пролетери су нам свирали, били су то Краљевчани, и да вам кажем, другови, то је било тако да никада не може да се заборави... Уставше су запуцале, а музика је трештала, и са њом смо одмарширали у село... Знате, тада смо упознали другове из пролетерске музике: и Деву, и Цугера, и Лисца, и остале... Е па, истину вам кажем, увијек када би наилазиле војске, ми смо се распитивали за пролетере, својатали смо их, јер су они наши...

И тако, када би човек почео да претура по бележницама својих сећања, нема места у странама ове наше земље кроз која је пролазила Прва да је се људи не сећају, да не гаје легенду о њој...

И не само у тим местима. И тамо где Прва није стизала, легенде су о њој, о њеним људима, о њеним борцима долазиле, расле, ишле даље...

Када смо, у октобру, ослободили Београд и доживели прве сусрете са његовим грађанима, док су још трајале уличне борбе, имали смо прилике да чујемо од грађана, из тек ослобођених улица, како знају о нама, како су пратили наш пут, наше успехе.

Ево једне приче.

Живана Ћосић, жена педесетих година, изнела је групи бораца Краљевачког батаљона и слатко и воду... То је било негде око Црвеног крста, у једној од кућа на периферији... И запитала је из које су јединице.

Неко јој је одговорио:

— Из Рударске чете, Краљевачког! Из Прве пролетерске!

— Из Прве! — поновила је за њим Живана. И онда је причала како је у неколико махова, негде у комшилуку, слушала вести „Слободне Југославије", у којима се говорило о Првој...

— О Првој пролетерској, децо, — говорила је Живана — знали смо већ негде у почетку четрдесет и друге... Слу-

шали смо о њеним борбама, слушали смо толико пута и све оне лажи Немаца и недићеваца... Ех, колико смо пута, тада, разговарали о вама!... Ви сте наша деца, и баш смо тако разговарали...

И после је Живана, од оно мало своје сиротиње, хтела да спреми њеној деци, како је рекла, нешто мало колача...

Међутим морало се напред...

У рату се човек таквих сусрета сећа касније. Али овај је нарочито остао у сећању свим борцима из те групе. Јер сутрадан, у сумрак, она је пронашла своју децу, која су се тада налазила на положајима Калемегдана, према Бежанијској коси.

Донела им је колаче, и рекла је:

— Донела сам вам ово, да се осладите мало. Та ви сте наша деца...

Живорад МИХАЈЛОВИЋ

У РУДО СУ С ПЈЕСМОМ ДОШЛИ

Не би се могло рећи да Рудњани нису нешто наслућивали. Каменкови четници су се узврпољили и чудно су изгледали — присећа се Рифат Смајовић, берберин из Рудог. — Својим су држањем наговестили промене. Мало их је било, али довољно да нам, као и усташе које су сменили, својим поступцима утерају страх у кости... Повукли смо се у куће. Радње смо отварали само онолико колико су нас то приморавали.

Једног од тих децембарских јутара пукне глас кроз Рудо: иде нека војска отуд, од Пљеваља, и не поздравља овако, опруженом шаком, него овако, стиснутом песницом. Безазлено га пронесе поштар Мехо Манко, који је за Рудо био и први партизански весник.

Ипак, Рудњанима је то дошло као гром из ведра неба. На помолу је била необична војска. Као да је у долину Лима сишла с облацима који су већ неколико дана надјахивали околину чврсто седећи на планинском троношцу што га чине стрмени врхови Бич, Тмор и Варда, па се није знало јесу ли облаци или магла.

Нашавши се у Северину, селу два километра уз Лим, Мехо се изненада сусрео с једном од црногорских колона. Видевши непознату војску, полууниформисани поштар дисциплиновано салутира првима.

— Не тако, друже, него шаком, и каже се: смрт фашизму!

Мехо блену, расколачи очи, и онако, више несвесно, поче да стиска песницу и примиче је исхабаној шапци.

— Има ли какве војске у Рудом? — упиташе Црногорци.

— Нема! Били четници па утекли јуче — одврати Мехо и за трен ока се изгуби иза живице крај пута и колико га ноге носе полети ка Рудом. На прилазима првим кућама стаде уз сав глас да виче: „Ето иде нека војска", а из носа и уста хукће му пара као махнита.

Сокаци су за трен опустели. Препао се измалтретирани народ и, под утицајем усташко-четничке пропаганде, мислио је најгоре. Неколико њих који су били боље обавештени остали су на калдрмама и ишчекивали. Међу њима је био и Рифат.

— Доле, на прилазу Мосту краља Александра, тог прохладног јутра спокојно је, као да се ништа не догађа, чувао стражу стари Тихомир Милановић, с четничком кокардом на шубари. Четници када су напуштали Рудо њега се ни сетили нису.

Набујали Лим је шумио и грамзљиво сркао мноштво поточића који су му после снежне кише стрмоглаво срљали у сусрет.

Колона црногорских партизана се примицала. Долином је одјекивала песма.

Челни је пришао стражару, који се, угледавши војску, укипио и уз груди чвршће притегао ремник трометке.

— Шта то чуваш, чиле, јадан не био? — упита га Митар Бакић.

— Та чувам ли град, власт!... — одговори педесетпетогодишњи стражар под шубаром и сав се претвори у гримасу чуђења због оваквог питања.

— Хајде ти стари кући, ми преузимамо стражу — рече му Митар и на фин начин успе да му одузме пушку.

Тек тада Тихомир угледа црвене петокраке, знамење партизанско, и као да му одмах постаде све јасно, а и нејасно, зашто га тако „глат" пустише. Закорачи пет до шест корака натрашке, затим се окрену и похита на мост. А кад му се учини да чује песму с оне стране Лима, све брже и дужим корацима, готово трчећи нагне уз стрму улицу ка рудњанском хотелу.

— Ма овога ми крста, људи, нису ми ни ружну ријеч казали, него ме лијепо послаше кући — одговарао је астматични Тихомир својим мештанима, који су га с изразом знатижеље у лицу питали шта му то урадише партизани.

Тихомиров случај се брзином звука увукао готово у сваку кућу ове варошице. То је разведрило Рудњане.

— Осјећао сам се тада — рече Рифат — као кад сунце изненада проспе обилан сноп зрака на кровове и улице послије дуге и досадне кише.

Прозори и дворишна врата већ су се почели помало одшкриљавати.

Песма је била све ближа и громкија.

Однекуд се чу и глас Адема Шабаније, старог рудњанског телала. Надјачавао га је добош, у који је непрекидно

ОДЛИКОВАЊА ПРВЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ

ОРДЕН НАРОДНОГ ХЕРОЈА

ОРДЕН НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА

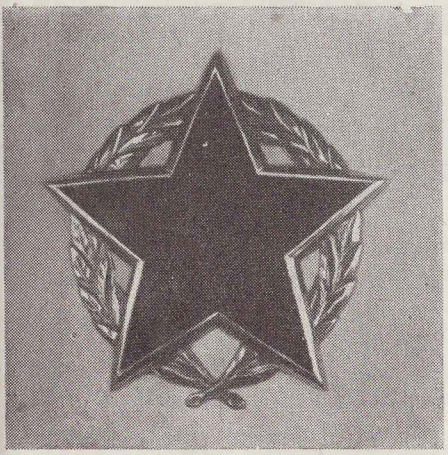

ОРДЕН ПАРТИЗАНСКЕ ЗВЕЗДЕ ПРВОГ РЕДА

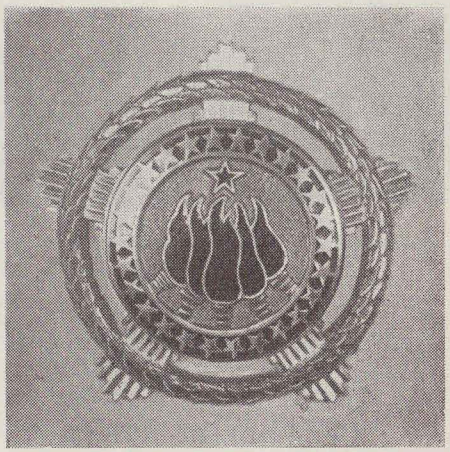

ОРДЕН БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА ПРВОГ РЕДА

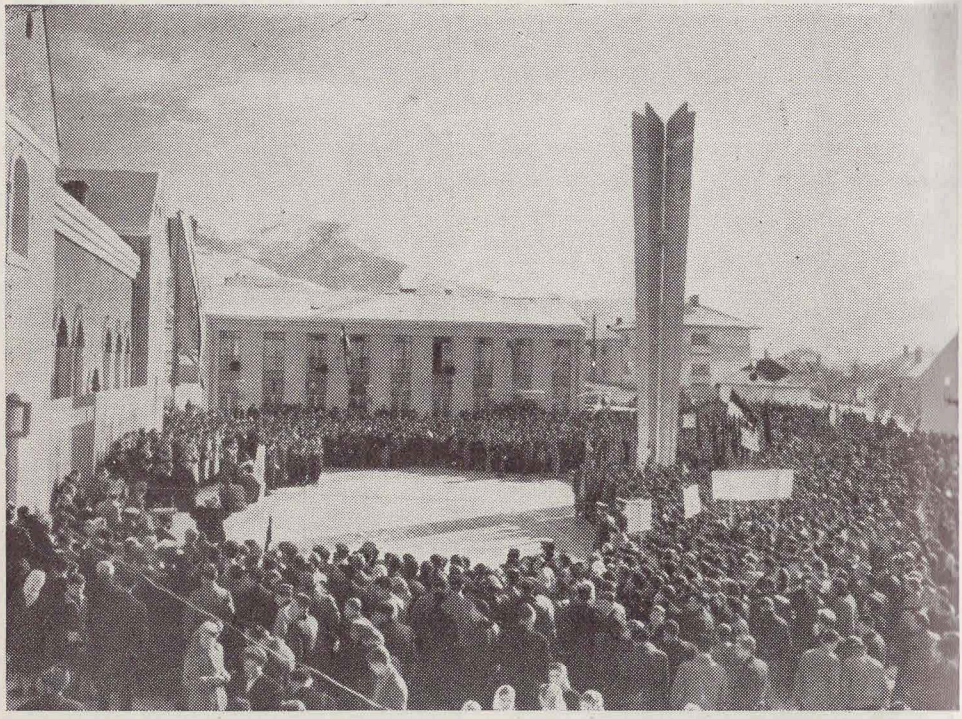

НА МЕСТУ, НА КОМЕ ЈЕ ПРЕ ДВАДЕСЕТ ГОДИНА БИЛА ПОСТРОЈЕНА БРИГАДА, ОТКРИВЕН ЈЕ, 22. ДЕЦЕМБРА 1961, СПОМЕНИК

ударао као да је хтео да разагна маглу која се стуштила над Лимом.

— Како га тако брзо пронађоше? — чудио се Момчило Рожић, рудњански лимар.

— Чујте, народе, и почујте! — почео је Адем да виче још код Соколског дома. — Дошли партизани и кажу... да су народна војска, ослободилачка, и наредили... да се отворе магазе, дућани и радионе, а мајстори... да у њима буду и чекају нове наредбе... Ко неће мораће рећи зашто неће... Чујте, народе, и почујте...

Дозивао је неписмени телал послушно и самопрегорно као и под сваком другом влашћу којој је служио.

— Излазили смо и отварали радње — прича Момчило. — Тада смо се сусретали и с првим огласима. На нечијим вратима читао сам један, машином писан, у којем је стајало све оно што је Адем чаршијом преносио, само боље и опширније.

Излазили су мештани и, као да су неми били, сви су ћутали и знатижељно загледали унаоколо. Почеле су да провирују и женске прилике кроз мушебаке и авлијска врата, а понеко дете би истрчало на улицу и опет се брзо вратило. Примамљивала их је продорна песма из Соколског дома и основне школе. Откако су дошли, песма и смех у Рудом нису утихнули. И од мектеба је допирао прегршт лепих, до тада никада слушаних мелодија. У њима је све надвишавао један сопран.

— А онда, све одједном живну — рече нам један од старих одборника. — Као да смо у оној познатој народној изреци: ко се смије зло не снује, нашли право тумачење свега што нам се у овим тренуцима учинило да је тајанствено. И, замислите, рекоше да су мртви уморни, гладни и прозебли...

И ко би све ове чудесне контрасте одједном схватио!

Ускомешало се на сокацима и тргу као да је био мирнодопски пазарни дан у овој варошици с јаком еснафско-трговачком традицијом. Као да су се слегли месари и трговци, коњокупци и закупци сувих пожегача и ораха из далека, којима су се надуле груди од дебелих буђелара.

Око старог шедрвана под оголелим костеновима на средини џомбастог трга окупила се група грађана и мноштво деце. Низ шедрванске чесме ухватиле се леденице, па их деца крше само, ето, да би нешто радила, да би утолила нагонски несташлук, а у ствари, сва им је пажња, као и у одраслих, била усредсређена на наоружане људе с црвеним петокракама на капама за које су слушали да су комунисти, а од јутрос, ево, још и да су пролетери. Ужурбано су ови

шпартали по варошици, обављали послове, ту и тамо застајкивали и понеког нешто припитали.

— У моју бријачницу уђе партизан с некаквим старешинским ознакама. Тада ме нешто ледено обузе — присећа се Рифат. — „Можеш ли, мајсторе, да ме обријеш?“ упита ме он, и тиме истога часа као да истера страх из мене. Бријао сам га и све пазио да му не повриједим лице, огрубјело од вјетра и леда. Затим сам га њежно истрљао нивеом, коју као да сам чувао баш за ову прилику. „Јеси ли ти, мајсторе, икад чуо за пролетере?“ упита ме пошто је устао. „Не, до јутрос!“ „Е, то смо ти ми, борци, добровољци, спремни да без предаха тучемо окупатора и његове слуге на сваком кораку наше земље, док је не ослободимо. Зато се и зовемо Народноослободилачка војска.“ Извадио је тада неколико новчаница, ставио их на конзолу и, поздрављајући ме стиснутом песницом, оде. За њим и ја невјешто дигох шаку у знак отпоздрава и не могох ни једну ријеч да изустим. Био је то први војник или службено лице откако је рат почео да ми је платило бријање. Послије сам дознао да су га звали Велебит!

У међувремену су партизански курири, са којима и општински курир Лутво Скејовић, разнели неким грађанима некакве позиве.

— Помислили смо у први мах да нас купе за војску, мобилишу — нагласи Рожић — али за непун сат нас деветоро: Ћемил Ресић, Вехбија Смајовић, Перо Митровић, Ацо Јанковић, Рифат Смајовић, Саво Кукавица, Лутво Додић, Милош Спајић и ја, нашли смо се у бившој општини, гдје су нас чекали Митар Бакић, Миле Перуничић и још један друг полувојнички обучен. Из џепа Митар извади неки списак и отприлике баш овим редом нас прозва. Наредио је да се кува дванаест кава. Ми још нисмо знали зашто смо овдје и помало су нам подрхтавала кољена. Одједном Бакић устане и почне: „Другови, вас смо позвали да вас упознамо да ми као Народноослободилачка војска гдје год први пут стигнемо оснивамо народноослободилачке одборе, који треба да замене бившу власт. Ови одбори немају ништа заједничког с ранијим општинама. Они представљају власт народа и сада им је најважнији задатак да се брину о својој Народноослободилачкој војсци. Ви који сте овде позвани сачињавате први народноослободилачки одбор у Рудом. Ваша обавеза тренутно је да војску која је стигла и која још пристиже одмах распоредите на конак и храну, настојећи да праведно одлучујете — да имућнији више дају, и да организујете рад свих занатских радионица за потребе јединица. Све ће им бити плаћено у готовом или признаницама.“

Први рудњански народни одборници су погледали један у другог с нескривеним чуђењем. Нису могли да прикрију ни мали страх у лицима...

И док је Перуничић с некима од њих правио поименични план коме и колико бораца да се стави на бригу, други су пошли обртницима да им објасне како да организују рад у својим радионицама. У ствари, више су говорили о овоме чудном рату у којем међу толиким војскама има једна која не отима, која сама неће ништа да узме, која чак плаћа и даје признанице... А усташе и четници су проносили како комунисти дижу све што стигну, жаре и пале.

— У кућу Мустафе Ресића смјестили смо петнаест Краљевчана — сећају се преживели одборници. — Домаћица им је скувала велики лонац пуре.

— Чиме, другови, волите да помастимо? — упитао их је Мустафа мислећи на кајмак, масло или млеко.

— Ако имате мало пекмеза... а ако не, добро ће бити и овако.

Мустафа се забезекну због ове скромности, јер су му свега три дана раније четници испретурали сву кућу да би пронашли масло и кајмак...

И пура у зделама која се нашла пред пролетерима није се могла приметити од кајмака — толико је домаћин био усхићен.

Слично се десило код Мурата Смајовића, у кући Светозара Јаковљевића, Маглајлије, Готовуше и других.

У кафани Заке Андрић била је распоређена група Крагујевчана. Дошли су мокри и прозебли. Кашљуцали су. Пећ није била заложена. Није била ни намештена. Дотрчао је лимар Рожић и „фуруну" брзо уредио. Ватра је за трен ока заиграла у њој. Две девојке партизанке (другови их пустише тик уз пећ) распевале се као да су малочас устале из топлог мајчиног кревета. Имале су глас као најбоље оперске певачице. А и говоркало се да су из опере. У рукама једног од бораца однекуд се нађе јабука.

— Мајсторе, имаш ли нож при руци? — упита он Рожића.

— Знам га добро — сећа се лимар — у кафану је унио пушкомитраљез збројовку и сијасет бомби око паса, а, ето, не имаде ножа да јабуку просијече. Код оних гадова раније ножева понајвише. Дадох му нож и раскомада он јабуку на седамнаест једнаких дијелића. Прва кришкица из његове руке мени је пружена. Ништа слађе у животу нисам појео, а јабука к'о јабука, и кришкица дебела колико три жилета... Није прошло ни пет минута, пред њима се нашао пун сепетић пробраних јабука... Ма ко им не би дао!

И одјекнуше Рудом легенде о пролетерима.

А када је најбогатији Рудњанин, трговац Хамид Лагумџија, добивши налог од народноослободилачког одбора да нахрани стотину партизана, своју обавезу хтео да подмири у натури, из команде места су поручили одборницима да обавесте имућног Хамида да се одлуке народне власти морају поштовати, и зато нека да у натури што је мислио да дâ и још прими стотину бораца.

„Ни по бабу ни по стричевима, већ по правди . . . пролетерској", проносило се тим поводом по вароши. Овако срочен, овај познати народни стих и данас живи у Рудом.

Рудо је тих децембарских дана 1941. године личило на кошницу. У њему је била покренута једна читава мала мануелна „индустрија". Осамнаест радионица је тада стављено у покрет (три ковачке, четири кројачке, четири обућарске, једна лимарска, две бријачке и четири пекарске). Пуном паром су опслуживале будућу Прву пролетерску.

Рудњани добро памте човека ниског раста у „рајтхознама" од штрукса, под качкетом и у камашнама, који их је стално обилазио и с врата их подстицао: „Иде ли то, мајстори?"

— Понекад би ушао да се мало огрије, да са бркова иње раскрави — причају некадашњи „шефови" радионица — и уз пут би напоминао: брицама — не уписујте имена бораца, него „ударајте рецке"; обућарима — укивајте што боље; кројачима — удвостручите производњу и бележите . . . Од првог сусрета смо га прихватили као да је ту, међу нама, рођен, као да је из наше средине израстао. Много касније смо сазнали да је то био Моша Пијаде.

Мештани су радили и пословно трчкарали. Упркос хладноћи, деца су била главна спона — доносила су, односила и разносила. Једанаестогодишњи малишан Хамдија Крехо (данас секретар општинског комитета СКЈ у Рудом) био је најзапаженији. Плакао је после што га нису пустили да иде с пролетерима, јер је видео и дечака једног међу њима. Албин му је било име, упознали су се.

— Борци су се одмарали и дотјеривали. Момчило Рожић им је правио петокраке од одбачених лименки, бојио их црвеним минијумом и уцртавао срп и чекић у њима . . . Брице су нетремице избријавале и рашчешљавале кошчате и снажне Црногорце. Међу Србијанцима као да је било више голобрадих, а Црногорци су их звали ђетићима — присећа се мајстор Рифат.

А Рудњани још нису знали какав чин треба да се изврши у њиховој вароши. Ни на крај им памети да ће ово местанце на Лиму, у срцу поробљене Европе, сутра већ постати родно место нове, регуларне, ослободилачке армије.

Двадесет други децембар освануо је тмуран и прохладан као и неколико претходних дана. Нешто након 8 часова ујутро опет је стари Шабанија уз помоћ добоша дозивао своје суграђане:

— Чујте и почујте — почео је Адем као да је био сигуран да без тих речи ни један телал на свету не може да отпочне своје саопштење — позива се грађанство да... изађе код шедрвана и присуствује...

Овде би му увек нешто запело. Ваљда није добро упамтио све што му рекоше меродавни, па да не испадне наопако, јаче забубња у добош, на којем је добро затегнута овчија кожа титрала као струна, и прекрати:

— Биће дернек... Чујте, народе...

— Било нас је стотинак око шедрвана када се бригада почела да постројава у врху трга. Борци су нам били окренути леђима. Нови су придолазили пјевајући, а приспјели с пјесмом нису престајали. Никада Рудо откада постоји није било распјеваније... Личило је то на праву народну војску. И није нас збуњивало што смо набројали више од тридесет женскиња у строју. Држале су пушке и пушкомитраљезе наочиглед свих нас, баш као мушкадија — са заносом су причали Рудњани староседеоци.

— Препознах оног што је сјекао јабуку на седамнаест дијелова и махнем му руком — додаде Рожић. — И он је махао нама, а затим увукао руку у џеп, извадио јабуку и хитнуо је према мени. У ваздуху је ухвати неки дјечак...

— Сат и по су се задржали на тргу. Пјесмом су убијали мраз, па као да је и нама било топлије. Сјећамо се човјека у шубари који је објавио да је од најбољих бораца тог часа овде формирана Прва пролетерска бригада. Тек послије дуго времена, у ствари, кад се рат завршио, сазнали смо да је то био Тито — прича Јаковљевић.

— Истога дана предвече бригада се свила у двије колоне. Ја сам одређивао водиче — присећа се Рожић.

Једну је, према Равницима, водио ковач Таир Ранчевић, а другу, према Цикотама, Лутво Скејовић. Пре него што ће се кренути, око Лутве се окупило неколико знатижељних мештана.

— Куд ли ће то? — упита га један.

— Куд ће, да ће, за ове препрека бити неће! — одговорио му је Лутво и ућуташе као да одједном схватише да је после оног свака реч била сувишна... Ослушкивали су песму пролетера.

Са њима су отишла и четворица Рудњана. Хамид Бешировић је први замолио да га приме у њихове редове —

да буде пролетер. Био је јунак. Проглашен је за народног хероја.

Сутрадан ујутро, у цик зоре, до Рудог је допрла реска пуцњава. Разбудило је то многе по вароши. Буновни Момчило је хуктао у замрзли прозор и провиривао не би ли што приметио.

— Од Гаочића је сијевало — рече он, иако је знао да се због даљине то не може видети. Причинило му се тако, јер отуда је допирало думбарање.

Рудо је већ било на ногама. Мештани су помишљали на свашта. „Да опет не нагрну четници и Талијани?“ — прибојавали су се.

— Џемаил Ресић и ја поранисмо у старо Рудо, Рефику Смајовићу. У његовој кући је била смјештена болница. Требало је да као одборници видимо шта треба болесницима. Затекли смо Рефикове сестре Садику и Вазиму како с болничаркама — пролетеркама перукају и пјевуше. Боже мили — рече Момчило — као да се рат завршио, а не тек почео . . . Чудна ли осјећања која је стварала још чуднија војска . . . Борба око Гаочића није дуго трајала. Прошло је неко вријеме, кад од Краљева брда зачусмо пјесму „Падај сило и неправдо . . .“ „Враћају се!“ говорили смо и киптјели од знатижеља. Међутим, није то била бригада, него само њен мали дио, али са око сто двадесет заробљених Талијана и двадесеторо још рањених на носилама. Пребројали смо их док су их пролетери постројавали на тргу код шедрвана. Тада сам гледао — не престаје Момчило да побуђује успомене — ону чигру од човјека, Велебита.

Пуне су му очи биле ових неустрашивих људи, који су славили прву победу бригаде која се тек родила.

Сутрадан пролетера у Рудом више није било. Остале су легенде и неизбрисиве успомене о њима, њихова песма што понесе, песма коју Рудњани као да и данас чују . .

Шиме КРОЊА

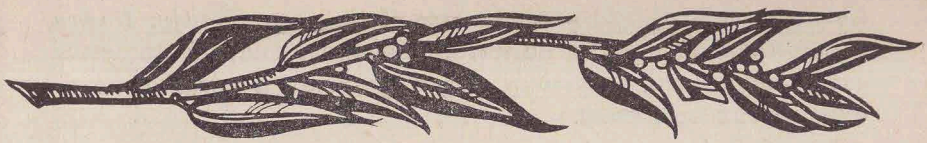

НЕЗАПИСАНИ

Више од седам хиљада бораца, тврде историчари, борило се и гинуло у 1. пролетерској. Вероватно и више, али је тешко то данас утврдити. Ницале су и мењале свој састав многе десетине и чете. Смрт је брзо осипала стројеве, а револуција их подмлађивала новим преданим борцима. Записивани су оскудни биографски подаци — само име и година рођења. Није било времена да се све забележи, сачува за будућност. Многи су драгоцени спискови спаљени или су пропали под кишама и снеговима. Земља је пламтела. Људи су сагоревали, храбро умирали, сахрањивани без белега у плитке ледене раке, или су им ветрови косу развејали.

Тешко је сада све оживити, пронаћи. Нема званичних спискова и обележја. Али нема ни заборављених, нити је ико безимен! Свако је био име и живот и за себе и за оне који су га знали и још га памте. Сви су они присутни, бесмртни. Време не може да их избрише. Сви су они 1. пролетерска.

Запамћен је стисак руке при ступању у бригаду. Заставе. Заклетва . . .

Грумен соли прелази из руке у руку. Шака јагода за изнемоглог. Прегршт зоби за болесног или рањеног. Кора хлеба за тифусара. Јабука из руке у руку . . .

Борци помажу једни другима. Подмећу раме и груди. Деле терет оружја и муниције. Видају тренутни бол и ране.

Свако се познаје по стасу, оделу, боји гласа, очију. Памти се надимак. За име се не пита. Човечност спаја и прожима све у воду, чети, батаљону — у другарској и хуманој породици у суровом рату.

Ако се догоди да потомци тих бораца затворе ову књигу и не пронађу драга имена, нека знају да су и она у сваком боју и строју овде забележеном. У претходници, побочници, патроли — међу овим редовима, у мирису тих дана. Међу борцима. Те „безимене" познају и памте родна села, градови, рођаци, пријатељи и другови, седе старице и голишава деца.

Они вечно живе. Њима се поносимо . . .

У рату није било званичних писара, често ни оловака и папира. А и они што су бележили, касније су падали са прорешетаним листовима у окрвављеним торбицама . . .

И незаписани су долазили босоноги, окрпљени, уредни. Имали очи плаве, зелене, црне . . . Понеки белег на нози, плећки и врату . . . Планове и снове . . . Хтења и жеље . . . Неку своју особину и тајну . . .

Били су разних занимања, разне доби и националности. Понеко је знао да, скривено, надушак испије чашицу . . . Да мушки погледа девојку.

Упозоравали су један другог на грешке, често и на оне безазлене. Сваког дана су постајали све блискији, као пролетери из прве бригаде, из прве бригаде Партије и Тита . . .

Хитали су и стизали где год је требало.
Села и градови су освитали у црвеном праскозорју.
Гонили су и уништавали непријатеље.
Миловали децу.
Јуришали и стварали ново.
Уносили мир и спокојство у душе људи.
Испуњавали обавезе народа и Партије.
Било је пораза и славља, зноја и гозби.

Од првих па до последњих битака и маршева истрајали су у обавезама које су добровољно прихватили.

Били су ослободиоци и осветници, градитељи и заштитници.

Чували су част и достојанство сваког борца, сваког човека. И зато безимених нема. Сви су део бригаде, понос другова и народа.

Сретали су их свугде и позивали. Дочекивали их и гостили. Хиљаде километара су пропешачили са мршавим партизанским торбама о рамену. Са рукама сраслим за оружје. Стотине непроспаваних ноћи. Јуриша. Ослобођених места. Прећених кањона, река и планина. Скупова и весеља с народом. И сахрањених другова . . .

Узалуд се сада трага за понеким именом, за блиским другом. Незаписане су многе биографије. Незавршена писма. Необележени споменици. Одстојање од двадесет зима и пролећа.

Дошли су у строј ведри и отишли нечујно. Без позива, наговештаја и поздрава. Њихова су уста занемела негде испод бункера, на пропланку, у некој стравичној ноћи. Неко је остао у рову. Неко се стропоштао низ стену. Били су ћутљиви. Скромни. Говорљиви. Чедни као нада. Са свим људским врлинама. И манама. Дуго се о њима говорило. Препричавала се њихова храброст, понека досетка, жалост, неостварена жеља . . .

Умукле су пушке.
Дошло је славље и нов живот.
Прошле су године у стваралачком заносу и раду.

Прорећени строј је распоређен. У села и градове. У предузећа. На градилишта. У установе. У школе. Свуда где се ради и ствара. Свуда где људи живе, преносе дух Прве и свих бригада револуције. Титов дух другарства, човечности.

Догодиће се да потомци незаписаних бораца затворе ову књигу и не пронађу драга имена . . . Да, десиће се . . .

Имена хиљаде пролетера нису уписана у ову књигу, али они нису безимени. Можда су имена па и надимци заборављени, али лик и дела остају вечито. Да светле . . .

Ви који нисте поменути у овој књизи — нисте заборављени. Ви сте свугде с нама, у свим редовима ове књиге.

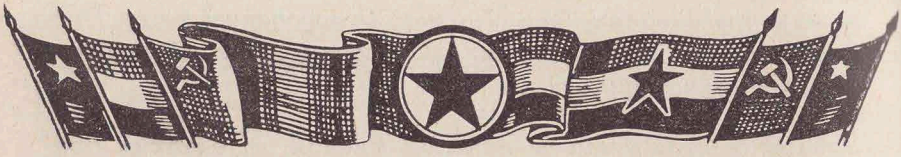

ГУБИЦИ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ ОД ОСНИВАЊА ДО 1. VI 1945

ЈЕДИНИЦА	*Погинуло*	*Рањено*	*Нестало*	*Свега*
ПРВА ПРОЛЕТЕРСКА	1.968	4.436	1.073	7.447

Архив Војноисторијског института, рег. бр. 31/1—3, К. 715.

НАРОДНИ ХЕРОЈИ ПРВЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ

НАРОДНИ ХЕРОЈИ ПРВЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ

МИЛАН АНТОНЧИЋ ВЕЛЕБИТ
КРСТО БАЈИЋ
ХАМИД БЕШИРЕВИЋ
АНТЕ БИЛОБРК
МИЛОШ БОБИЧИЋ
БОЖО БОЖОВИЋ
ДРАГОЉУБ БОЖОВИЋ ЖУЋА
НИКОЛА БУБАЛО
САВО БУРИЋ
ДИМИТРИЈЕ ВОЈВОДИЋ ЗЕКО
ЂОКО ВОЈВОДИЋ
ЂУРО ВУЈОВИЋ ШПАНАЦ
ШПИРО ВУЈОВИЋ
БОГДАН ВУЈОШЕВИЋ
ДУШАН ВУЈОШЕВИЋ
ЈОВАН ВУКАНОВИЋ
РАДОВАН ВУКАНОВИЋ
ЂОКО ВУКИЋЕВИЋ
ЈОВАН ВУЧКОВИЋ
МИЛОШ ВУЧКОВИЋ
РАДОВАН ГАРДАШЕВИЋ
ВОЈИСЛАВ ГРУЈИЋ
БОШКО ДЕДЕЈИЋ
ЂУРА ДИМИТРИЈЕВИЋ
СПАСОЈЕ ДРАГОВИЋ
МОМЧИЛО ДУГАЛИЋ
ВУКСАН ЂУКИЋ
ЉУБОМИР ЖИВКОВИЋ-ИЛИЋ ЉУПЧЕ ШПАНАЦ
ЖИВКО ЖИВКОВИЋ
КОМНЕН ЖУГИЋ
ВУЈАДИН ЗОГОВИЋ ВУЈО
МИЛАН ИЛИЋ-ЧИЧА ШУМАДИЈСКИ
ПАВЛЕ ЈАКШИЋ
МИРКО ЈОВАНОВИЋ
ЗДРАВКО ЈОВАНОВИЋ
ОЛГА ЈОВИЧИЋ РИТА
ЈОВО КАПИЧИЋ
ФИЛИП КЉАЈИЋ ФИЋА
МИЛОШ КОМАТИНА
ДУШАН КОРАЋ
РИСТО ЛЕКИЋ
ДАНИЛО ЛЕКИЋ ШПАНАЦ
ШЕРИФ ЛОЈО
ЂУРО ЛОНЧАРЕВИЋ
НИКОЛА ЉУБИЧИЋ
РАДОЈЕ ЉУБИЧИЋ
ЖИВАН МАРИЧИЋ
БРАНА МАРКОВИЋ
ВОЈИСЛАВ МАСЛОВАРИЋ
САВО МАШКОВИЋ
РАДЕ МИЛИЋЕВИЋ
МИЛОЈЕ МИЛОЈЕВИЋ
ДАНИЦА МИЛОСАВЉЕВИЋ
ДУШАН МИЛУТИНОВИЋ
МИЛАН МУЊАС
РАДИСАВ НЕДЕЉКОВИЋ РАЈА
СИНИША НИКОЛАЈЕВИЋ
МИРКО НОВОВИЋ
СУЛЕЈМАН ОМЕРОВИЋ ЦАР
ДРАГОСЛАВ ПАВЛОВИЋ ШИЉА
ВАСИЛИЈЕ ПЕЈОВИЋ
РАДОВАН ПЕТРОВИЋ
БЛАЖО ПОПИВОДА
КОЧА ПОПОВИЋ
БОЈО ПРЕЛЕВИЋ
ПЕТАР ПРЉА
ПЕТАР РАДЕВИЋ
ВОЈИСЛАВ РАДИЋ
ЈОВО РАДУЛОВИЋ
МИЛАН РАСПОПОВИЋ
МИЛИЈА РАШОВИЋ
АНТЕ РАШТЕГОРАЦ
ПАШКО РОМАЦ
МАРКО СТАНИШИЋ
МОМЧИЛО СТАНОЈЛОВИЋ
МИЈАЛКО ТОДОРОВИЋ ПЛАВИ
ПЕТАР ЋЕТКОВИЋ ПЕРО
ЈАНКО ЋИРОВИЋ
МИОДРАГ УРОШЕВИЋ АРТЕМ
МИЛАН ШАРАЦ
ВЛАДО ШЋЕКИЋ

РЕГИСТРИ

ИМЕНА ЛИЧНОСТИ*

А

Абрамовић Војо: I — 332, 391, 567, 568, 574, 606, 616, 649; II — 148, 218, 320, 623, 651, 670, 671, 683, 692, 693, 695, 696

Адамовић Стева (рођен 1920, Волари, Приједор, подофицир бјв, Србин, члан КПЈ од 1942): I — 268, 269; II — 468, 595, 614, 615, 618, 619, 621, 622

Алауповић Драгутин: I — 270

Аматори Аматорино: II — 722, 723

Андрејевић Војислав Војче: II — 572

Андрић Зака: II — 773

Андрић Мирослав: I — 440

Анђелић Брана: I — 237

Анев Цветко: II — 656

Антонијевић Слободан: I — 58; II — 189, 190, 191

Антончић Милан Велебит: I — 105, 106, 338, 354, 365, 452, 630; II — 110, 339, 340, 554, 772

Антуновић Миша: I — 257

Артем (види Мирковић Славољуб)

Артем (види Урошевић Миодраг)

Асентић Тоша (рођен 1921, Нишковци, Дервента, земљорадник; члан Скоја; погинуо маја 1944. на Лисини, Миркоњић-Град): II — 433

Афрић Вјекослав: II — 552

Аца (види Тодоровић Александар)

Б

Бабић Милан (рођен у Фочи, омладинац, ђак; погинуо на Балиновцу 10. јуна 1943): II — 716, 720

Бабовић Спасенија Цана: I — 325; II — 486

Баги Мартин: I — 628, 629

Бајић Крсто: I — 117, 235, 479, 526, 563; II — 78, 149, 209, 210, 217, 218, 327, 328, 402, 450, 451, 661, 663, 664, 665, 666, 667, 668

Бајић Мојсије: II — 662

Бајић Урош: I — 191; II — 509, 716

Бајић Христина: II — 278, 662

Бакић Митар: I — 40, 254, 274; II — 186, 770, 772

Бакотић Анте (погинуо на Ситници, 20. новембра 1942): II — 22

Бало (види Божовић Миломир)

Бановић Никола: I — 39, 40

Барац Дара (рођена 1924, Боан, члан Скоја 1941, члан КПЈ 1943. године): II — 402

Барјактаревић Миодраг Драги: I — 314, 315, 316

Баровић Бошко: I — 222

Баровић Јопо: II — 395

Барух Нисим: II — 83, 85, 86, 87, 689

Барух Хела: I — 324

Бата (види Благојевић Миодраг)

Бата (види Бугарски Радомир)

Бата (види Јагодић Миливоје)

Бата (види Ћосић Слободан)

Батар Милан: I — 273, 275

Батинић Вујо: II — 339

Батричевић Павле: I — 33, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 228

Батровић Михајло: II — 653

Бањановић Богдан: II — 741

Бебић Драгица: II — 557

Бевц (види Кардељ Едвард)

Беламарић...: II — 540

Белка (види Јовичић Милева)

Белобрк Мирко Коља: I — 714

Белојевић Александар Ћабо: I — 29, 30, 31; II — 393

Белојевић Милан Мачак: I — 180, 181, 182, 216, 271, 544, 550; II — 391

Бензон Иван (погинуо 1944. код Јајца): II — 528

Бешировић Хамид: I — 230; II — 213, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 694, 775, 776

Бешић Јана: I — 94, 95, 514; II — 393

Бешић Олга: I — 632; II — 17

Биговић Милан: I — 649, 650; II — 311

Бијелић Лука (рођен 1923, Подгорица, члан Скоја, у КПЈ од 1942; погинуо 1943): I — 335; II — 310, 313, 314, 332

Бирошевић Петар Сремац (радник из Земуна; члан Скоја од 1942; погинуо јуна 1943. на Боровну): II — 720

Бјелиш Иво (рођен 1924, Подградина, Метковић, био члан Скоја; погинуо на Цапардима јула 1943): II — 450, 544

*) У регистар имена личности унети су они подаци за дио бораца бригаде до којих се овом приликом могло доћи, а не помињу се у списку првог састава бригаде у Рудом.

Бројеви I и II означавају број књиге.

Благојевић Вујовић Јелена: II — 523
Благојевић Милан: I — 157, 158
Благојевић Миодраг Бата: I — 466, 467; II — 15, 33, 34, 35
Блаж Миш Јаков (рођен у Трогиру, био је члан Скоја; погинуо марта 1943. код Чичева — планина Прењ): II — 198
Блажевић Мартин: II — 747
Блажевић Милош: II — 433, 434
Блесић Ђурица: I — 526
Бобан Рафаел: I — 465, 466, 528
Бобишић Милош: I — 341
Боћа (види Поповић Богдан)
Богавац Благоје Поп: I — 456; II — 110, 227
Богавац Драгослав (рођен 1912, Велиће, Иванград, студент агрономије; члан КПЈ од 1936; погинуо јуна 1942. код Миљевине као политички комесар): I — 26, 27
Богосавац Милован: II — 729
Богуновић Душко: I — 153, 155
Богуновић Петар Перо (референт санитета 2. батаљона, рођен 1918, с. Бањине, Плоче (Макарска), земљорадник, Хрват, члан Скоја од 1935, члан КПЈ од 1942); II — 397, 398
Бодирога Василије: I — 258
Божаниħ Драгољуб Кепа: I — 200, 206, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 365
Божић Каменко: I — 59
Божовић Анка (рођена 1923, Сплит, ђак, Хрватица, члан КПЈ од августа 1944): II — 704
Божовић Бане: I — 216, 218; II — 463
Божовић Божо: I — 248, 491, 492; II — 147, 206, 212, 213, 214, 217, 218, 236, 301, 395, 408, 421, 423, 488
Божовић Др Борислав: I — 77, 177, 179, 182, 185, 188, 292, 312, 313, 673
Божовић Вујадин: I — 76
Божовић Долорес: I — 448, 450, 451
Божовић Драгољуб Жуња: I — 289, 544, 601
Божовић Јован (рођен 1914, Пипери, Титоград, апсолвент економског факултета, Црногорац; члан КПЈ од маја 1941): II — 177
Божовић Лука: II — 608, 720, 721
Божовић Миломир Бало: I — 210, 211, 271, 550
Божовић Милутин: I — 336, 516, 525
Божовић Радомир: I — 76
Божовић др Саша (управник болнице 1. пролетерске, рођена 1912, Београд, Српкиња, лекар): I — 448
Божовић Славко: I — 181; II — 215
Божовић Спасо: II — 218, 396
Бојиновић Никола (рођен 1920, Теслић, дрводељски радник, Србин; члан КПЈ од јануара 1942): I — 679, 681
Бојић Баја: II — 689
Бојић Милосав: I — 145, 147, 474; II — 95, 242, 501, 502, 539, 619, 689
Бојовић Ацо: II — 197
Бојовић Воја Шустер (рођен 1908, Рођевићи, Краљево, обућарски радник; члан КПЈ од октобра 1940): II — 224
Бојовић Драган: I — 627
Бојовић Раде: I — 573
Бојовић Страдо: I — 66, 117, 235, 479, 649; II — 197, 321
Бокан... (дечак): I — 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625
Болдиновић Мита Митке: I — 112, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 679; II — 42, 43
Боље Рашков (види Петровић Божина)
Боначић Јуре (рођен у Сплиту; у 1. пролетерску дошао код Кључа 1942): II — 212
Бора „Пикар" (види Божовић др Борислав)
Борјан...: II — 271
Борјановић Жива: I — 144
Борјановић Милан: II — 337
Боровић...: I — 222
Борота Јоко: I — 244, 600; II — 146, 218, 401
Боћа (види Поповић Богдан)
Бошковић Душан (рођен 1918, Беране, студент, члан КПЈ од 1936; погинуо априла 1943. године на Крчину брду при прелазу Дрине, као водни делегат. Народни херој): II — 235, 236
Бошковић Мате (командир чете; погинуо 1943. као командант батаљона у далматинским јединицама): II — 526
Бошковић Негослав Него: I — 58, 218, 508
Брајдич Алојз: I — 140
Брајовић Станоје: II — 395
Братаниħ Буде: II — 630
Брезак Миша Лала: I — 208; II — 107, 111
Брица (види Јовић Миле)
Брица (види Марковић Миодраг)
Брка (види Нинковић Милован)
Бркић Миладин Роћа: II — 508, 645
Бркић Милорад Ицин: I — 531
Бркљач Дане: I — 345; II — 271
Брковић Петар: I — 76
Брковић Хамдија: II — 763, 764, 765
Броз Јосип Тито: I — 17, 21, 22, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 62, 64, 68, 70, 71, 72, 98, 103, 105, 136, 142, 155, 157, 166, 167, 179, 193, 207, 210, 211, 219, 220, 226, 227, 249, 256, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 274, 276, 288, 303, 323, 332, 346, 375, 378, 380, 383, 385, 386, 388, 438, 543, 567, 589, 590, 612, 613, 614, 622, 623, 633, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 672, 674, 700, 701, 703, 709, 713, 715, 720, 721, 722, 723; II — 7, 8, 46, 47, 71, 78, 122, 147, 150, 154, 161, 174, 184, 186, 294, 344, 345, 367, 398, 399, 475, 479, 515, 516, 517, 549, 550, 552, 557, 558, 593, 595, 604, 609, 618, 708, 710, 713, 715, 716, 723, 752, 753, 759, 762, 775
Бубало Никола: I — 421, 424, 425; II — 158, 159, 160, 161
Бубоња Алекса: II — 653
Бугарски Радомир Бата: I — 314
Бугарчић Никола: II — 292
Буква Михајло: II — 728
Булатовић...: I — 229
Буља (види Давидовић Момчило)
Буља (види Танасијевић Миливоје)
Буљан Вице: II — 526
Бурић Саво: I — 69, 235, 237, 244, 331, 332, 390, 410, 411, 413, 570, 574, 601, 604, 649; II — 143, 206, 212, 217, 218, 232, 236, 283, 320, 321, 458, 495
Бурсаћ (болничарка): II — 89, 90
Бурџевић Рифат Тршо: II — 144

В

Вавић Никола: I — 454; II — 392
Вајнер Славиша Чича Романијски: I — 62, 76, 102, 138, 139, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 159, 160, 161, 164, 181, 300, 308, 543, 560, 571; II — 727
Ванька (види Вондрачек Иван)

Варга Стеван: I — 219, 419
Варговић Лела: I — 257
Варговић Тоне (рођен 1922, Дарувар, радник; погинуо 5. јуна 1943): II — 720
Василић Маре: II — 181, 182, 410
Васиљевић Јован: I — 154
Васиљевић Првослав: II — 57, 116
Васић Душанка (рођена 1927, Слатина, Бања Лука, ученица): I — 714
Васић Марко: II — 44, 181, 467
Вежа Милан (рођен у Далмацији; нестао при преласку Дрине априла 1943): II — 209, 216, 227, 544
Вела Антон (рођен у Далмацији, погинуо на Цапардама код Зворника јула 1943): II — 544
Велебит (види Антончић Милан)
Велетовац Махмуд: II — 612
„Велики (види Жигић Прока)
Вељић Зако: I — 179, 480, 481; II — 73, 74, 140
Вељковић Казимир Каза: II — 308, 309
Вељко (види Илић Павле)
Веселиновић Љубиша: I — 618, 627; II — 509, 552, 578, 579, 605
Вехид...: II — 397
Вешовић Миодраг: II — 628, 638
Вешовић Радоња: I — 115, 231, 232; II — 495, 496
Вид... (митраљезац): II — 614
Видаковић Вељко: I — 608
Видић Добривоје: I — 135
Видовић Сека: II — 101, 102
Видојевић Радомир: I — 151
Видошевић Никола: II — 529
Викало Лазар: I — 297; II — 499
Викало Хасим (рођен 1922, Грачаница, члан Скоја 1941; погинуо априла 1942. код Колашина): II — 443
Висоцки Александар Аца (рођен 1923, Фоча, ђак; погинуо 4/5. јуна 1943. на Боровну): II — 455, 716, 718, 720
Висоцки Боро (рођен 1926, Фоча, ђак; погинуо 25. јуна 1943. на Плочама код Власенице): II — 716, 721
Вићентијевић Живанка Сека: I — 675
Вицић Јосип: I — 111
Вишњевац Тихомир: II — 398
Власоњић Предраг: I — 109
Влаховић Вукадин Вуко: I — 69; II — 395
Влаховић Драгутин: I — 69
Влаховић Дуња: I — 69; II — 367
Влаховић Душан: I — 69
Влаховић Ђуро: I — 69
Влаховић Јулија: I — 38
Елаховић Милија: I — 69, 228
Војводић Велимир: I — 649
Војводић Димитрије Зеко: I — 66, 117, 312, 492
Војводић Гајо: I — 34, 327, 331, 390, 416, 481, 483, 570; II — 140, 233, 678
Војиновић Никола: II — 522
Војса...: II — 508
Волоња (види Кнежевић Владимир)
Вондрачек Иван Ванька: I — 264, 266, 528, 534; II — 499
Вранеш Глигорије: II — 395
Врзић Душан: II — 280, 281, 282, 486, 487
Врџић Фране (рођен 1920, Коњеврате, Шибеник, Хрват, обалски радник, члан КПЈ од 1943): II — 554, 647
Вујаклија (види Вујовић Милутин)
Вујасин Душан: II — 625
Вујновић Звездан: I — 467
Вујновић Савка: I — 467
Вујо (види Зоговић Вујадин)
Вујовић Бранко (рођен 1922., Комарно, ђак гимназије, члан Скоја од 1940, члан КПЈ од 1941.; погинуо 1. септембра 1944. године у Бајиној Башти као заменик комесара чете 1. батаљона): II — 709, 710, 711
Вујовић Видо (рођен 1916, Комарно, земљорадник, члан КПЈ од 1943): II — 627, 709, 711
Вујовић Владо (рођен 1921, ђак гимназије, члан Скоја од 1941., члан КПЈ од фебруара 1944, погинуо 8. децембра 1944. године код Оролика на сремском фронту као командир батерије): II — 711
Вујовић Вујо: II — 669, 709, 710, 711
Вујовић Јован Мушмула: II — 194, 211, 282
Вујовић Јован: II — 709, 711
Вујовић Лука: II — 709, 711
Вујовић Љубо: II — 754
Вујовић Миливоје Цура: I — 271, 272
Вујовић Милица: I — 182, 188
Вујовић Милутин: II — 62, 258, 271
Вујовић Мило (рођен 1921., Комарно, ђак гимназије, члан КПЈ од 1944; погинуо 9. децембра 1944. године код Оролика у Срему, као комесар чете): II — 711
Вујовић Мића: I — 220
Вујовић Никола (рођен 1922., Доња Села, Љуботин, ђак учитељске школе, члан Скоја од 1941, члан КПЈ од фебруара 1944; погинуо јуна 1944. између Вуковска и Шћита): II — 710, 711
Вујовић Филип (рођен 1922, Комарно, ђак гимназије, члан Скоја од 1941, члан КПЈ од фебруара 1944; погинуо августа 1944. на Палисаду, Златибор): II — 709, 711
Вујошевић Богдан: II — 141
Вујошевић Душан: I — 67, 114, 117, 174, 224, 227, 232; II — 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496
Вујошевић Ђоле: II — 393
Вујошевић Јован Лола: I — 247, 248; II — 321, 568, 619
Вујошевић Миладин Шего: I — 659
Вујошевић Мића: II — 249, 351, 395
Вукадин Нико: II — 208
Вукајловић Рака: I — 627, 628, 629
Вукалица (види Симовић Симо)
Вукановић Љубица: I — 633
Вукановић Радован: I — 181, 312, 344, 490, 515
Вукашиновић Јулија: I — 119, 120, 178, 180, 184; II — 393
Вукашиновић Милка: II — 393
Вукашиновић Стоја: I — 190
Вукић Драгић: II — 606, 721
Вукићевић Васо: II — 291
Вукићевић Ђоко: II — 140, 142, 214, 215, 218
Вукићевић Секула: I — 67, 173, 570; II — 353
Вукмановић Светозар Темпо: I — 102
Вуковић Боро: I — 467
Вуковић Вељко: I — 338
Вуковић Душко: I — 467
Вуковић Здравко: I — 467
Вуковић Рајко: I — 467
Вуковић Славка: II — 259, 260
Вуковић Стојан: I — 467
Вукојевић Никица (родом из околине Санског Моста; погинуо 15. априла 1945. у Славонији код Ђакова као комесар 2. батаљона): II — 530, 531, 605, 720, 721, 747, 749
Вукомановић Божо Ђугер: I — 202; II — 767
Вукосављевић Момчило: I — 144, 145, 146, 147, 475
Вуксановић Драго: II — 395
Вуксановић Милинко: II — 70, 671

Вуксановић Милош Мићица: I — 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 404, 405, 406, 407, 408, 653, 654, 655
Вуксановић Радмило: II — 483, 484, 591
Вукчевић Стево (рођен 1918, Глухи До, Црмница, члан КПЈ од 1941; погинуо августа 1944. године на Палисаду као комесар 2. чете 1. батаљона): II — 670, 674
Вулетић Марко: I — 33, 34, 38, 39, 40, 42
Вулић Савета: I — 467
Вучета Никола: II — 468
Вучић Драгица (рођена 1927, Теслић, ученица у привреди): I — 714
Вучинић Бранка: II — 394, 412
Вучинић Бранко: I — 178, 185; II — 392, 394
Вучинић Вуксан: II — 393
Вучко (види Вучковић Милош)
Вучковић Блажо: I — 414
Вучковић Јован: I — 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42
Вучковић Љубо: II — 290
Вучковић Милош Вучко: I — 199, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 438, 439, 453, 456, 549, 550, 551, 555, 612; II — 56, 57, 59, 116, 295, 346

Г

Гавран Панто: II — 211, 221, 225, 227
Гаговић Светозар: II — 716
Гајевић Микош (митраљезац; погинуо 26. маја 1943. код Челебића): II — 720
Гајић Ђуро: II — 395, 397
Гајовић Ђуро (Говедарица, сељак из Обља код Калиновика): II — 357
Гале (види Петровић Драгољуб)
Гардашевић Божо: II — 604
Гардашевић Радован: II — 170, 171
Гатани Марио: II — 559, 560, 568
Гаћеша Станко: II — 497, 498
Гашић Стојан: I — 524, 526
Гашовић Спасоје: II — 219
Глигоријевић...: II — 397
Глигорић Милован: II — 393
Глигорић Предраг: I — 208
Гломазић Станица (рођена 1921, Новаковићи, Жабљак, члан Скоја од 1940, члан КПЈ од 1941): II — 235, 542
Горанин Павле: I — 163
Госе (види Ратинац Драгослав)
Гошовић Блажо: I — 338
Грачанин Петар: II — 281, 282
Грбовић Драго: II — 212
Грбовић Лазо: II — 147
Грбић Дане: I — 350
Грујић Воја: I — 279, 280, 501, 657, 658, 659
Грујић Грујо: II — 398
Грујић Светозар: II — 393
Грујић Живко Жижа: I — 645, II — 480
Груловић Гојко (рођен 1921, Београд, Србин, студент медицине; члан Скоја од 1937, а КПЈ од 1940): I — 642
Грчек Феликс: I — 140
Грчки (види Миловановић Миодраг)
Гудурић..., курир: I — 306
Гуцинати Марио: II — 707, 708
Гуџулић Жарко Поп Гуџула: I — 208; II — 591

Д

Дабић Браца: I — 535, 536, 537, 538; II — 86, 87, 333, 335, 336, 337
Давидовић Момчило Буља: I — 111
Дангић Јаздимир: I — 135, 283, 284, 285, 286, 290, 292, 299, 300, 302
Данити Павловић Зора (болничарка, рођена 1924, Сарајево, Јеврејка, ђак, члан Скоја од 1941, а КПЈ од 1942): II — 221, 222
Данон Миша: II — 99, 100
Данон Оскар: II — 551
Дапчевић Иво: I — 227, 649
Дапчевић Пеко: I — 31, 674; II — 186, 699
Дармановић Војо: II — 604
Дашић Милосав: I — 115
Дева (види Спасојевић Милосав)
Дедејић Бошко Поп: I — 69, 225, 414, 649, 650
Дел'алма Онофрио: II — 563
Дема (види Миловановић Драгослав)
Деспеније Шпиро: I — 526
Деспор Дарко (рођен 1922, с. Заостро, Македонска, Хрват, земљорадник; члан КПЈ од 1943; погинуо на Балиновцу 10. јуна 1943): II — 398
Дивљан Ранко: I — 254
Димитријевић Драган Кики: I — 629
Димитријевић Ђура: I — 628; II — 645
Димитријевић Микан: I — 628; II — 645
Димитријевић Ђиро: (види Димитријевски Киро)
Димитријевски Киро: I — 304, 306, 307, 308, 309
Димче (види Динчић Станимир)
Динчић Станимир Димче: I — 86, 112, 471, 474; II — 518, 519, 520, 521, 522
Довијанић Раденко: I — 307, 309
Додић Лутво: II — 772
Дозет Душан Дудо: I — 354, 430
Дојчиновић Саво: II — 729
Доктор (види Левковић др Павле)
Долинчек Емил: I — 138, 141
Доломовић Митар: I — 649
Дорић Јусуф: I — 174; II — 352, 353, 359, 494
Досковић Радован: II — 291
Драган (види Митровић Драгољуб)
Драги (види Барјактаревић Миодраг)
„Драги друг" (види Симић Драган)
Драгишић Миро: I — 26, 27, 240, 348, 452, 457; II — 344, 347, 361
Драговић Јакша: I — 66, 114, 232, 233, 649; II — 148, 226, 635
Драговић Спасоје: II — 48, 215, 229, 230, 231
Драшко Марко (рођен 1923, Кондори, Дувно, Србин, земљорадник; члан КПЈ од 1942; погинуо као командант београдског батаљона јануара 1945, на сремском фронту): II — 239, 240, 241, 614, 615, 617, 618, 619, 620, 621, 622
Драшковић Радован (рођен 1924, Улог, Калиновик, Србин, ђак СТШ; члан КПЈ од 1943): II — 660
Дреновић Зорка: II — 24
Дреновић, четнички командат: I — 637; II — 15, 24, 32, 602
Дрењанин Милорад: I — 261, 352, 353; II — 255, 256, 519, 520, 521, 557
Дрндало (види Недељковић Влада)
Дробњаковић Властимир: II — 259, 261, 262
Дроца Душан (рођен 1926, Остружно, Горажде, Србин, земљорадник; члан Скоја од маја 1942, а КПЈ од 1944): I — 607, 609
Другарчић (види Мијатовић Милутин)
Друшковић Јоже: I — 138, 141
Дрча Божо: II — 601
Дугалић Момчило Мома: I — 28, 58, 99, 208, 217, 430, 453, 455, 457; II — 107, 108, 109, 110, 227, 361
Дудић Драгојло: I — 298
Дудо (види Дозет Душан)

Дуковић Радош Моша (рођен 1924, Новаковић, Жабљак, члан Скоја од 1942.; погинуо марта 1943. године на Чичеву — планина Прењ): II — 187, 198
Дуле (види Кораћ Душан)
Дулић др Војислав: I — 184, 293, 673
Дуња (види Петричковић Душан)
Дурић Екрем (рођен 1925., Грачаница, члан Скоја од 1940., члан КПЈ од 1942): II — 215, 443, 444, 697

Ђ

Ђани (види Поповић др Иво)
Ђерић Данило: I — 199, 217, 546, 547, 548; II — 226
Ђилас Бећо: I — 38
Ђокановић Милован: I — 167
Ђокић Милена Цврчак: II — 109, 110, 112
Ђоковић Ђука: I — 472, 473; II — 103, 104, 105
Ђоковић Лука: II — 180
Ђоковић Никола Џони: I — 199
Ђоковић Новак: II — 628, 637
Ђоковић Станимир Ибар: I — 551, 668; II — 361
Ђорђевић Душан Корошец: I — 86
Ђорђевић Мика: II — 57
Ђорђевић Милан Јанаћко: I — 617, 627, 644, 645, 646; II — 308, 309, 644, 645
Ђорђевић Милан Мане: II — 591
Ђорђевић Милеса: II — 550, 551
Ђукановић Војо: II — 692
Ђукановић др Војо: II — 745
Ђукановић Драго: II — 215
Ђукановић Никола Шврћа (рођен 1926., Луково, Никшић; члан Скоја од 1941.; погинуо код Стипића кошара, Ливно, јула 1942. године): I — 334, 415
Ђукић Владо (погинуо на Ситници 20. новембра 1942): I — 526; II — 22
Ђукић Вуксан: I — 234, 526
Ђукић Гојко: II — 188, 711
Ђукић Милија: I — 174, 175, 479
Ђукић Неђо (рођен 1920, Босанско Грахово; погинуо на сремском фронту 1945, на дужности политичког комесара 1. чете 2. батаљона): I — 526
Ђурашевић Нико: II — 329, 403, 678
Ђурић Душан Зинаја: I — 180, 181, 184, 187, 188, 293, 673
Ђурић Јовче: II — 530, 531, 606
Ђурић Живота: I — 158
Ђуричић Момо: II — 401
Ђуричковић Бошко: I — 39, 40
Ђуришић Павле (четнички командант): I — 328; II — 720
Ђуровић Драго: II — 697

Е

Елез Владо Црни (рођен 1924, Миљевина, Фоча; радник; погинуо на Боровну 4/5. јуна 1943): II — 720, 721

Ж

Жарковић Божо: I — 222, 555; II — 118
Жарнић Мато (рођен код Макарске, члан КПЈ, погинуо као водник на Турбету код Травника септембра 1943): II — 542, 544
Жауцер инж. Павле: I — 140
Жданов: II — 699
Живановић Живомир Жика: I — 44, 45, 46, 52; II — 436
Живковић Душан Дуца: I — 463; II — 72, 83, 84, 86, 87, 180, 622
Живковић Живко: I — 118, 236, 329, 330, 331, 481, 572, 577; II — 665
Живковић Јере (рођен око 1925, околина Врговца, Хрват, земљорадник; члан Скоја од 1942, а КПЈ од 1943; погинуо у петој офанзиви јуна 1943, код Сухе на Сутјесци): II — 614, 622
Живковић Јован: I — 266, 471, 472
Живковић Љубица: I — 119, 120, 180; II — 406, 413, 415
Живковић Љубомир Љупче Шпанац: I — 81, 83, 110, 111, 312, 313, 676; II — 31, 37, 38, 39, 40, 276, 278, 689
Живковић Мате: II — 22
Живковић Милорад: I — 531, 532, 539, 540, 541
Жигић Прока „Велики": I — 99, 222, 224, 346, 424; II — 271
Жижа (види Грујић Живко)
Жижић Василије: II — 606, 607, 688
Жиња (види Трнинић Живко)
Жмукић (омладинац, погинуо у току пете непријатељске офанзиве): I — 484, 485, 486
Жугић Комнен (рођен 1923, Новаковићи, Жабљак, Црногорац, Ђак; члан КПЈ од 1941; умро јуна 1946. као комесар 1. пролетерске дивизије): I — 335; II — 321, 542, 577, 693
Жугић Мићун (рођен 1923, Новаковићи, Жабљак, члан Скоја од 1941; погинуо јула 1942. код Шујице): I — 334
Жујовић Сретен Црни: I — 338; II — 515
Жуња (види Божовић Драгољуб)
Жуња (види Илић Радомир)

З

Завађа Ђоко: I — 420, 421; II — 272, 273
Завршан (види Петровић Славољуб)
Загорац Душан Брица: II — 630
Звиждић Хасан: I — 82; II — 40
Здарек Вацлав: I — 141
Здипи (види Чоловић Тодор)
Здравко (види Ромац Пашко)
Зеко (види Војводић Димитрије)
Зеко (види Марјановић Александар)
Зеко (види Симовић Милан)
Зековић Илија: II — 652
Зелен Босиљка: I — 467
Зелен Милена: I — 467
Зечевић Влада: I — 298, 709, 710
Зинаја (види Ђурић Душан)
Зоговић Вујадин Вујо: I — 66, 69; II — 230, 356
Зоња (види Сучугић Милосав)

И

Ибар (види Ђоковић Станимир)
Ивановић Душан: II — 397
Ивановић Азис: II — 606
Ивановић Бајо: I — 282
Ивановић Војин: II — 375
Ивановић Миладин: I — 81, 82, 83, 84, 85, 86, 111, 112, 262, 263, 301, 302, 312, 313, 528, 537, 678; II — 8, 498, 560

Ивановић Милена (рођена 1925, Лалевићи, Даниловград, члан Скоја од 1941, члан КПЈ од 1942, погинуо на Цапардама код Зворника јула 1943): I — 334
Ивановић Светислав: I — 222
Ивановић Симеун: II — 729
Иветић Душан (рођен 1925, Прњавор, погинуо јуна 1943, на Јахорини): I — 524, 526
Иветић Милица: I — 524
Ивковић Милован: I — 497
Игњатовић Раде: II — 83, 84, 86, 87
Идризбеговић Хасан Идриз (рођен 1922, код Купреса, ђак техничке школе у Сарајеву, члан Скоја од 1940, члан КПЈ од 1942, погинуо фебруара 1946. године): I — 237; II — 443, 693
Икица . . . : II — 262
Иковић Војислав: II — 395
Иковић Ђоко: II — 402
Илић Љуба Шпанац: II — 8, 15
Илић Милан Чича Шумадијски: I — 62, 63, 142, 146, 150, 152, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 181; II — 727
Илић Павле Велько: I — 82, 85
Илић Радомир Жуња: I — 157
Илић Радослав Цига: I — 324
Илић Станимир Цане: I — 147, 157
Исаковић Антоније Луле: I — 399, 400
Исус (види Маричић Милорад)
Ицин (види Бркић Милорад)

J

Јагодић Марија Маца: I — 222, 255, 256, 259; II — 717
Јагодић Милена: I — 256, 629
Јагодић Миливоје Бата: I — 256, 258, 497, 618
Јајчанин Драган: I — 222
Јаковљевић Светозар: II — 773, 775
Јаковљевић Вукашин: I — 315
Јакшић Милан Шпанац: I — 213
Јакшић Павле: I — 59, 87, 100, 165, 346, 347, 420, 614, 671, 713; II — 290, 339, 344, 347, 348
Јанаћко (види Ђорђевић Милан)
Јанковић Аца: II — 772
Јанковић Димитрије Цици: I — 255, 259, 627; II — 152, 717, 721
Јанковић Душко: I — 151
Јанковић Микица: I — 356, 384
Јанковић Ракица: II — 630, 636, 638
Јанковић Рајко: II — 732
Јањић Бата: I — 627; II — 123, 134
Јањић Бранислав: I — 471, 472, 679; II — 72, 522, 523, 524, 547, 548
Јањић Марко: II — 350, 351
Јањић Шпиро: I — 524, 526
Јасниħ Даница Кока (рођена 1912, професор-члан КПЈ од пре рата; стрељана од чет; ника крајем новембра 1941): I — 433
Јаушковић Душан: I — 222
Јегдић Алекса: I — 465
Јелић Божо: II — 398
Јелић Драгиша: II 245
Јелић Радивоје: I — 146, 147, 674
Јелавић Фране (рођен 1922, године, Коњеврате, Шибеник, Хрват, земљорадник, члан КПЈ од маја 1943): II — 617
Јере Бого: I — 141
Јовановић Арса: I — 31
Јовановић Батрић: I — 235, 721; II — 733
Јовановић Бора: II — 414
Јовановић Василије: I — 181
Јовановић Васо: II — 60, 751
Јовановић Жикица Шпанац: I — 298
Јовановић Зага: II — 640
Јовановић Здравко: I — 530, 679
Јовановић Љубиша: II — 552
Јовановић Љубо: I — 515, 516; II — 393
Јовановић Милорад Ћумурџија: I — 531, 684, 685, 686, 687, 688; II — 546
Јовановић Миљуша: I — 186
Јовановић Мирко: II — 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 566, 567, 645, 695
Јовановић Радмила Кека: II — 623
Јовановић Славољуб: I — 151
Јовановић Христивоје: II — 337
Јоветић Зарија: I — 33
Јовић Милан (рођен 1923, Бојна, Бихаћ, Србин, текстилни радник, члан КПЈ од 1942): II — 594, 619, 621, 622, 623, 624
Јовић Миле Брица: I — 645
Јовићевић Вид: II — 652
Јовићевић Јанко: II — 603
Јовичић Бата: I — 437, 561
Јовичић Драгољуб Милочајац: I — 58
Јовичић Душан (рођен око 1895, кројачки мајстор; умро 1960): I — 561
Јовичић Љубица: I — 561
Јовичић Милева Белка: I — 110, 111
Јовичић Олга Рита: I — 67, 207, 242, 428, 431, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 458, 560, 667; II — 764, 765, 766
Јововић Јово: I — 69
Јововић Слобо (рођен у Острогу, Даниловград, члан КПЈ од 1943): II — 625
Јовча . . . : II — 505
Јоксимовић Аца: II — 518
Јоксимовић Владета Кум: I — 44, 45, 46, 52
Јоксимовић Момир: II — 719
Јончић Никола Коча: I — 354, 382, 386; II — 292, 295, 339
Јоксовић Момо: II — 150, 151, 152
Југовић Божо: I — 161
Јумба (види Шовљански Гаја)
Јунус (непроверени подаци — рођен око 1920, у Фочи, Муслиман: члан КПЈ од 1943; погинуо октобра 1944. при ослобођењу Београда на дужности заменика командира чете у београдском батаљону): II — 619 691
Јурај Анте: II — 630
Јурковић Добрила: II — 529

K

Кадијевић Војо (рођен 1922, Сливно, Макарска, био члан Скоја, члан КПЈ концем 1942, погинуо у петој офанзиви): II — 209, 213, 216, 234, 235, 236, 666
Калаузовић Урош Лала: I — 356, 360
Калембер Божа: I — 555; II — 159, 227, 271, 272
Канте Ладо: I — 141
„Капетан" (види Павичић Миле)
Капичић Јово: I — 33, 89, 225, 330, 414, 483, 570, 577; II — 290
Карацић Софија (рођена у с. Оканце, Жабљак, члан Скоја): II — 187
Караклајић Угљеша Симо: I — 45, 46
Карамба (види Смаилбеговић Мусуд)
Карапанџа Бошко: I — 307
Кардељ Едвард Бевц: I — 31, 32, 136, 137
Кардол Марко: II — 651
Карић Бата: II — 15

Карић Душан: I — 211, 217, 218, 549; II — 258, 260, 261, 262, 263, 462
Карић Филип: I — 144
Касалица Чеда: I — 673
Катић Миливоје: I — 681, 683; II — 284, 487, 488, 623
Катић Зоран: II — 292, 295
Катић Чачић Катица: I — 548, 632; II — 435
Катнић Марко: I — 288; II — 422, 423, 424
Катулини Владо: I — 31
Кеза (види Пејковић Јован)
Кека (види Јовановић Радмила)
Кекерић Милутин: I — 399, 400
Кековић Драго: II — 20
Келер Андерс: II — 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624
Кепа (види Божанић Драгољуб)
Кецман Милка: I — 609
Кецман Смиљанка: I — 609
Кики (види Димитријевић Драган)
Кића (види Перишић Христифор)
Клисовић Крсто: II — 721
Кљајић Филип Фића: I — 48, 49, 55, 57, 60, 61, 63, 64, 67, 68, 71, 72, 73, 91, 104, 105, 107, 142, 161, 163, 164, 165, 180, 181, 262, 263, 264, 312, 337, 383, 486, 494, 524, 527, 583, 664, 720, 721; II — 60, 92, 286, 287, 289, 344, 347, 361, 463, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 630
Кнежевић Владимир Волоћа: I — 84; II — 143
Кнежевић Сава (Горње Вуковско, земљорадник; погинуо на Златном Бору, маја 1943): II — 259, 260
Ковања Никола: II — 395
Ковач Сава: II — 342
Ковачевић Владо: I — 248; II — 218, 423
Ковачевић Ивица: II — 83, 84, 86
Ковачевић Јово „Четник": I — 417
Ковачевић . . . (командант 1. бат. 2. прол. бриг.): I — 343
Ковачевић Мара: I — 467
Ковачевић Сава: II — 509
Ковачевић Стево: II — 282
Ковачевић Узелац Мила (болничарка, рођена 1920, Титово Ужице, Српкиња, студент филозофије, члан Скоја од јуна 1941. а КПЈ од 1943): I — 703, 704
Ковијанић Недељко: II — 392
Коен Валтер: I — 147
Којадиновић Божидар: I — 252, 253
Којић Јово: II — 606
Којичић Тома: II — 82, 84, 85, 86, 87, 88, 489, 689
Кока (види Јаснић Даница)
Кокан . . . : II — 260
Колашинац Бећир: II — 358
Колиновић Даница: I — 450
Коља (види Белобрк Мирко)
Командановић Ранка: I — 257
Кон Имре (види Костић Мирко)
Коностревац Боро: II — 351
Коњовода Драго (рођен у Коњевратима, Шибеник): II — 402
Кораћ Божа (инжењер-шумар; погинуо код Тузле јула 1943): I — 199
Кораћ Душан Дуле: I — 544, 627; II — 516, 559, 578, 716, 717
Кораћ Рајко: I — 172, 236, 414, 572
Кореја (види Лазаревић Богосав)
Корчагин (види Милекић Никола)
Корчагин (види Пиберник Албин)
Корошец (види Ђорђевић Душан)
Косановић Никола: II — 337
Косић Мићо (рођен 1922., Прњавор, члан Скоја од 1941, члан КПЈ од 1943.; погинуо на сремском фронту 1944. године): II — 310
Косовац (види Милетић Божа)
Косовац (види Мирковић Мирољуб)
Косорић, четнички командир: I — 281
Костић Мирко Имре Кон (рођен око 1909, Панчево, Јеврејин, чиновник у Београду; члан КПЈ од 1942; погинуо маја 1944. на Млиништу, као комесар чете у београдском батаљону): II — 614
Кочић Петар: II — 36, 600
Кочовић Мома: I — 258; II — 719
Коштан Ката: II — 619
Коштан Марко: II — 619
Коштан Миле: II — 619
Крајина Руди: I — 224, 225, 610
Крезић Божидар Божа: I — 535, 537; II — 44
Крезовић Гојко: I — 217, 280
Крехо Хамдија: II — 774
Крилић . . . : II — 707, 776
Крилић Манда (болничарка, рођена 1921, Бањине, Макарска, Хрватица; члан Скоја од 1941, а КПЈ од 1943): II — 393, 607, 608
Кроња Шиме: II — 772
Крстајић Мила: II — 393
Кртинић Никола: I — 99
Крунић Петар (митраљезац, погинуо на Палисаду 1944): II — 721
Крунић Славко (рођен 1924, Фоча, ђак; рањен код Ливна 5. августа 1942, настрадао у болници у IV непријатељској офанзиви): II — 719
Крцун (види Пенезић Слободан)
Крцуновић Вучић Зора (рођена 1924, Теслић, ученица занатске школе): I — 714; II — 573, 574
Кузмановић Божо: I — 151
Кујунџић Пера: II — 455
Кука Ђуро: I — 151
Кукавица Перо (рођен 1920, Црнци, Фоча, земљорадник; погинуо априла 1943; при прелазу Дрине): I — 217
Кукавица Саво: II — 772
Куленовић Скендер: I — 626
Курузовић Ратко (родом из околине Прњавора, био у чети од јуна 1944; погинуо као заменик команданта батаљона код Тузле): II — 528
Кушић Милинко: I — 281, 312

Л

Лабус (браћа): II — 271
Лагатор Шпиро: I — 33, 34, 38, 42, 650; II — 290
Лагић Наил: II — 443
Лагумџија Хамид: II 774
Лазаревић Богосав Кореја: I — 149, 158, 159
Лазаревић Радисав: II — 634
Лазић Воја: I — 674
Лакић Моша: II — 225, 226
Лала (види Брезак Миша)
Лала (види Калаузовић Урош)
Лаништанин Живко (рођен 1922., Јунузовићи, Бања Лука): II — 402
Лацмановић Марко: II — 720
Леви Исак: I — 151
Левковић Павле Доктор: II — 569, 570, 571
Лекић Данило Шпанац: I — 494, 583, 713, 719, 720, 721; II — 41, 53, 55, 162, 209, 211, 212, 221, 234, 235, 247, 251, 280, 283, 320, 325, 326, 398, 427, 453, 667, 678
Лекић Момир: I — 209, 213, 215, 216

Лекић Ристо: I — 412, 577
Леко (види Марјановић Александар)
Лековић Мишо: II — 762
Лековић Петар: I — 343
Лексендрић Велимир: I — 262, 679
Лела (види Марковић Лепосава)
Лија (види Петровић Драгољуб Гале)
Лика . . . : II — 261, 262
Лисац (види Петровић Владимир)
Литман . . . (докторка): I — 182
Лола (види Рибар Иво)
Лола (види Вујошевић Јован)
Ломпар Андро: I — 410; II — 146
Лонго . . . : II — 567
Лончаревић Ђуро: I — 66, 69, 70, 244, 577
Лубарда . . . : I — 33
Лукас Мате: I — 528
Лукачевић (четнички војвода): II — 225
Лукић Влаиша: I — 112
Лукић Војин Војкан (рођен 1919, село Суботица, Шабац, Србин, студент права; члан КПЈ од 1940): I — 528; II — 8, 242, 245, 336, 409, 426
Лукић Деса (погинула на Зеленгори јуна 1943): II — 397
Луковић Мирко: I — 458
Луле (види Исаковић Антоније)
Луне (види Миловановић Миодраг)
Лутовац Драгутин: I — 179, 480, 481; II — 187, 196, 198, 489, 665

Љ

Љотић Димитрије: I — 105
Љубичић Никола: I — 155, 277
Љумовић Влада: II — 393
Љумовић Вуксан: I — 489
Љумовић Вучета: I — 76, 181, 182
Љумовић Драгутин: I — 76
Љумовић Милика: I — 76
Љупче Шпанац (види Живковић Љубомир Љуба)

М

Магини . . . : II — 560
Мажар Јосип Шоша: I — 619, 620, 622, 625
Мазепа Ратко: II — 606
Мајсторовић Маркан (рођен 1921, Босанско Грахово, земљорадник; члан КПЈ од 1942; погинуо октобра 1944. у борбама за ослобођење Београда): I — 524, 525
Мајсторовић Тадија: I — 628
Максимовић Душан: II — 729
Максимовић Миле: II — 225
Максо (види Секулић Радоје)
Мандић Крсто (рођен 1924, Виоково, Фоча, радник; погинуо 4. марта 1943. код Бистрице, Г. Вакуф): II — 151, 152, 719
Мандић Ристо: II — 152
Мане (види Ђорђевић Милан)
Манко Мехо: II — 769
Манфреда Иван: I — 141
Марас Ђузепе: II — 566, 567, 568, 588
Марасовић Недељко: II — 606
Маратовић Никола: II — 133
Маринковић Андра Мали: II — 204, 720
Марић Љубез: II — 49, 50, 62, 63, 64, 66, 630, 635, 638
Маричић Жарко: I — 356, 360, 384
Маричић Живан: I — 28, 363, 399, 452, 546, 547, 548, 555, 671; II — 31, 57, 66, 110, 117, 224, 227, 258, 260, 261, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 296, 340, 349, 765
Маричић Милорад Исус: I — 356, 360, 425
Маричић Радосав: I — 199
Маричић Славко: II — 264
Марјановић Александар Леко: I — 66, 479, 481
Марко (Види Ранковић Александар)
Марковић Блажо: II — 119, 120
Марковић Бора Сеља: II — 472, 689
Марковић Драган: I — 265, 473, 474, 677; II — 200, 201, 464, 467, 487, 689
Марковић Дражa: II — 471
Марковић Душан: II — 397
Марковић Лепосава Лепа Лела: I — 110, 472, 473, 474, 475, 681, 704; II — 468, 632
Марковић Љубица: II — 397
Марковић Милан: II — 691
Марковић Милош: I — 76; II — 397
Марковић Миодраг Брица: I — 464
Марковић Мирко Миња: II — 317, 318, 319, 344
Марковић Мома Сингер: I — 258
Марковић Нада: I — 143, 674; II — 623
Марковић Немања: I — 255, 618, 638
Марковић Предраг: I — 284
Марковић Стева Сингер: II — 719
Мартиновић Ратко: I — 298
Марчетић Никола: I — 311
Маслар Миле: II — 350, 351
Масловарић Војо: I — 117, 118, 171, 235, 573; II — 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 663, 665
Матаругић Миља: II — 395
Матијашевић Раде: II — 748
Матић Милосав: II — 518, 520, 623
Матић Милутин: I — 206; II — 351, 638
Матовић Петар: II — 393
Мауз Мики: II — 107
Махид Фјодор: I — 616; II — 342
Маца (види Јагодић Марија)
Мачак (види Белојевић Милан)
Мачак (види Недић Миодраг)
Мачак (види Недић Милан)
Мачек Иван: I — 136, 137
Мађар Ђуро: II — 608
Машковић Саво: I — 481, 482, 483, 572, 573, 574, 650; II — 187, 198, 217, 218, 320, 323, 326, 327, 332, 402, 534, 542, 577, 730, 731, 732, 733, 754
Медико (види Николић др Гојко)
Мезина Анте: II — 630
Мећава Петар: I — 619, 620, 622, 625
Мехинагић Хајрудин: II — 443, 657
Мештеровић др Ђуро: I — 177, 178, 179, 673, 674, 675, 677; II — 90,
Мештеровић др Јулка: II — 431, 484
Мидо (види Трифуновић Милорад)
Мијатовић Милутин Другарчић: I — 351
Мијатовић Цвијетин: I — 150, 151
Мика Циганин (види Харабан Мика)
Миладиновић Вељко Поп: I — 535, 537; II — 344, 468, 489, 623
Милановић Андреја Андре: II — 480, 681
Милановић Тихомир: II — 770
Милекић Никола Корчагин: I — 110, 264, 317, 319, 320, 321, 462, 463, 465, 678, 699; II — 695
Миленковић Бранка: II — 260
Миленковић Драги: I — 478
Милетић Божа Косовац: I — 456
Милијашевић Илија: II — 395
Милинковић Нећо: I — 162
Милићевић Тодор: II — 271
Милић Недељко (рођен у Виокову, Фоча, радник): I — 254, 256; II → 152

Милић Нећо: II — 17, 719
Миличевић Раде: II — 260, 261, 272, 273, 274
Милич Тоне: I — 140
Милишић Душан: I — 185, 188
Миловановић Гојко: II — 393
Миловановић Драгослав Дема: II — 366, 367, 507
Миловановић Живота: I — 147
Миловановић Миодраг Грчки: I — 714
Миловановић Миодраг Луне: I — 342
Миловић Миодраг: II — 681
Милојевић Милоје: I — 201, 214, 264, 266, 302, 343, 344, 530, 538; II — 53, 75, 116, 408, 425, 516
Милочајац (види Јовичић Драгољуб)
Милошевић др Симо: I — 614
Милошевић Жика: I — 224
Милошевић Љуба (рођен 1919, Црнци, Фоча, земљорадник): I — 217
Милошиновић Соко: II — 344
Милутиновић Драго (рођен 1924, Стијени Петриње, Титоград, члан СКОЈ-а од 1941, члан КПЈ 1942): II — 737
Милутиновић Душан (рођен 1912, Веље Брдо, Титоград, члан КПЈ; погинуо као заменик комесара 1. батаљона 1. пролетерске, октобра 1944. године. Народни херој): II — 542, 672, 673, 693, 695, 696
Милутиновић Иван: I — 226, 287, 288; II — 185
Милутиновић Машан: II — 603
Милутиновић Станка: I — 174
Миљаник Новак: II — 604
Миљевић Паја: I — 144
Миндеровић Чедомир Чеда: I — 111, 264, 313, 470, 527, 538, 701; II — 8, 499
Мирковић Мирољуб Косовац: I — 458
Мирковић Славољуб Артем: I — 430, 714; II — 163, 164, 165, 166, 261
Мировић Никола: I — 222
Мирчетић Радован (рођен у Манђелосу, Срем, ђак): II — 529
Мискин Васо Црни: I — 102
Митке (види Волдиновић Мита)
Митрић Милена: I — 267
Митрић Милка: I — 267
Митрић Младен: I — 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270
Митрић Радомир: I — 267
Митрић Светко: I — 267
Митровић . . . (доктор): II — 190
Митровић Драгољуб Драган (рођен око 1924, Причиновић, Ваљево, Србин, земљорадник; члан КПЈ од новембра 1942; погинуо јула 1944, Јабука — Пљевља као водник Минерског вода Техничке чете); I — 298; II — 281, 282, 487
Митровић Милорад Раде: II — 243, 411
Митровић Митра: I — 31; II — 363, 516, 598
Митровић Младен: II — 410, 411
Митровић Мојсије: I — 68
Митровић Перо: II — 772
Митровић Тиња: II — 741
Миња (види Ратинац Милорад)
Миња Роња (види Бркић Миладин)
Мићица (види Вукосављевић Милош)
Мићковић Војо: II — 19, 20, 21, 22, 24
Михаиловић Драža: I — 55, 105, 113, 279, 300, 725, 726; II — 85, 677, 753
Михаиловић Градимир Града: II — 684, 685, 686
Михаиловић Добривоје: I — 299, 302
Михаиловић Живорад Шиља: I — 216, 218, 271; II — 768
Михаиловић Љубивоје: I — 295; II — 38
Михаиловић Миша: II — 15, 623
Михаиловић Предраг Пего: I — 218, 512, 513; II — 169, 259, 260, 261, 262, 263
Михајловић Сергије: I — 214
Михајловић Стево: I — 421, 431; II — 286
Михаљевић Бранко: I — 414
Михић Звонко: II — 398
Мишић Живорад: II — 524
Мишовић Др Драгиша: I — 315
Младеновић Градимир: I — 627
Младић Средоје: II — 66, 67, 68
Младић Марко: II — 67
Мојевић Марко: I — 307
Монџи Мојдиларди Иларе: II — 561, 562, 565, 566, 567, 568
Моравчић Драгољуб: I — 458, 707
Мостовац Руди: I — 272
Мота . . . : II — 566, 567
Мреновић Симо: I — 31
Мугоша Шпиро: I — 39
Мужик Иван: I — 141
Мујић др Сафет: II — 341
Муњас Милан: I — 464; II — 180, 222, 553, 554, 555, 556, 557, 558
Муса (види Стефановић Драгољуб Муса)
Мусолини: II — 244, 706
Мустафага . . . : II — 143, 144, 145
Мухарем . . . : II — 68
Мушмула (види Вујовић Јован Мушмула)

Н

Назор Владимир: I — 711
Него (види Бошковић Негослав)
Недељковић Влада Дридало: I — 193, 194, 290, 315; II — 681
Недељковић Љубиша Шоп: II — 681
Недељковић Раја: I — 67, 192, 260, 290, 291, 292, 315, 413, 495, 544; II — 718
Недић Милан: I — 105, 725; II — 85, 694
Недић Милан Мачак: II — 115
Недић Миодраг Мачак: I — 544
Недовић Михаило: I — 171, 179, 235, 573; II — 74, 79, 489, 665
Ненадић Алекса: I — 524, 526
Ненадић Бранко (рођен 1925, Црговци, Босанско Грахово, радник; члан Скоја од 1942, а КПЈ од 1943; погинуо у борбама за ослобођење Београда, октобра 1944): I — 524, 526
Ненадић Радош: II — 187, 196, 198
Ненадовић Дика: II — 76, 77
Ненадовић Драгомир: II — 76, 77
Ненадовић Милић: I — 479
Ненадовић Радош: (рођен 1923, Горажде — Полица, Беране, члан КПЈ од 1942; погинуо као пушкомитраљезац марта 1943. године на Чичеву — планина Прењ): II — 665
Нешић Миодраг Кеша: II — 681
Нешковић . . . четнички командир: I — 280, 281
Никаљевић Саво: I — 33, 35, 42, 412; II — 215
Никетић Војо: I — 178, 179
Никић Милисав: I — 396, 659
Никовић Бојана: I — 257
Николајевић Синиша: I — 82, 87, 465, 528, 530, 540, 541, 679; II — 8, 42, 181, 334, 336, 499, 510, 511, 512, 513, 514, 689
Николић Драго (рођен 1923, Мокра Њива, Никшић, ђак, члан КПЈ од 1942): II — 324, 540, 542, 544
Николић Жоја: I — 145
Николић Никола: I — 314

Николић Сава (рођен 1925, Атићи, Дервента, бравар; члан Скоја; погинуо код Власенице јуна 1943): II — 435, 436
Николиш др Гојко Медико: I — 77, 181, 182, 183, 185, 187, 449, 608, 673; II — 289, 290
Нинковић Милован Брка: I — 145, 262; II — 519, 520, 521
Нинчевић Марин: II — 574
Нићифоровић Милован: I — 530, 531; II — 334, 497, 499, 500, 501, 502
Новаковић Љуба: I — 217
Новаковић Чедо: II — 578
Нововић Мирко: I — 66, 116, 117, 118, 173, 174, 175, 331, 480, 481; II — 143, 149, 402, 440, 489, 493
Нурко . . . : II — 413, 415
Нишић Бранислав: II — 131

Њ

Њего Јово: I — 276
Њего Перо: II — 284

О

Одак Јуре (рођен 1922, у околини Метковића; као члан КПЈ дошао је из Далмације; погинуо као командир 2. чете 1. батаљона децембра 1943. године код Травника): II — 187, 578
Одовић Драго Романијац (рођен 1918. Сандит Одак, Соколац, Србин, поднаредник бив; члан КПЈ од 1941; погинуо као командир вода Београдског батаљона, октобра 1942. године на Босанском Грахову): I — 682, 683, 701; II — 628, 634
Омеровић Сулејман Цар (рођен 1923, Маглај, члан Скоја од 1940, члан КПЈ од 1942; погинуо новембра 1945, године као потпуковник ЈА): II — 442, 443, 444, 445, 446, 447, 678
Орландић Божо: II — 139, 401
Орландић Шпиро: I — 410
Оровић Саво: I — 614
Османбеговић Салих Осман: II — 91, 443
Остојић Душан Остоја (погинуо 30. априла 1944. на Широкој Коси код Мркоњић Града): II — 531, 606, 721

П

Павелић Анте: I — 725; II — 85, 750
Павићевић Марко: I — 95
Павичић Миле „Капетан": I — 28, 345, 347
Павишић Кића: II — 486, 487
Павковић Светозар (рођен 1922, Фоча, радник, погинуо 4. марта 1943. код Бистрице — Г. Вакуф): II — 719
Павлетић др Ивица: II — 744
Павловић Драган Шиља: I — 63, 64, 65, 142, 152, 154, 160, 560
Павловић др Милорад Мика: I — 119, 182, 184, 673
Павловић Милосав: I — 144
Павловић Миодраг Паја: I — 351; II — 194
Павловић Мића „Тузла": I — 152, 153, 155
Паја (види Павловић Миодраг)
Пајовић Драгиша: I — 187, 188
Пајовић Љубивоје (водник Топовског одељења и Пратећег вода, рођен 1914, Каона, Чачак, Србин, студент агрономије, члан КПЈ од 1943): II — 226, 348, 462, 463, 464
Пајтин Михајло: II — 293
Пајтин Петар: I — 510, 550, 551; II — 292, 293, 295, 296
Палигорић Димитрије: I — 627
Палтрињери Јерко: I — 610
Панић Павле: II — 752
Панић Сретен: II — 752
Пантелић Радован Пура: II — 38, 39, 650, 695
Пантић Милорад: I — 262, 265, 301, 302
Пантић . . . : II — 466
Пантовић . . . : (омладинац из околине Фоче, погинуо после пете непријатељске офанзиве): II — 468
Папковић Света: II — 151, 152
Папо Павле: I — 400
Парезановић Раде: I — 46
Певишић Кића: II — 486
Пего (види Михајловић Предраг Пего)
Педовић Геца: I — 399
Пезо Омер: II — 443
Пејаковић Владо: II — 404
Пејковић Јован Кеза: I — 255, 258, 618, 646, 662; II — 399, 508, 565, 619, 716, 718
Пејовић Божо (рођен 1922, Ивсар, Фоча, радник; погинуо 4/5. јуна 1943. на Боровну): II — 720, 721
Пејовић Василије (рођен 1911, Миљковићи, Плужине — Пива, члан КПЈ; погинуо 1944. године код Андријевице. Народни херој): II — 148
Пејовић Михаило (рођен у Ораховцу; члан КПЈ; погинуо као нишанџија на топу код Котор-Вароша септембра 1942): I — 334; II — 628, 629, 637
Пекић Вујо: II — 600
Пековић Драго: I — 501
Пековић Милован: II — 74
Пенезић Слободан Крцун: I — 166
Пенезић Сретен (рођен 1920, Титово Ужице, металски радник; члан КПЈ од 1942): I — 611
Пенчић Јова: I — 312; II — 623
Пењо (види Секулић Петар)
Перазић Драго: II — 762
Пераица Анте: II — 683
Перван Асим: II — 443
Перић др Леон: II — 99
Перичин Марко Камењар: II — 441
Перишин Анте (рођен 1924; Каштел Камбеловац, Сплит, Хрват, земљорадник; члан КПЈ од 1943): II — 301
Першин Симун: II — 301
Перишић . . . (поп): I — 323, 339, 355
Перишић Христифор Кића: I — 199, 200, 202, 206; II — 281, 282
Перовић Вукосава: I — 94, 95, 96, 514, 515, 516; II — 393
Перовић Никола: II — 20
Перуничић Миле: I — 31; II — 772, 773
Песах Јосип (рођен 1924, Дервента, Србин, трговачки помоћник; члан КПЈ од октобра 1944): II — 537, 539
Пешић Добривоје: I — 403
Петковић Јаков: II — 22
Петрић Зора (болничарка, рођена 1923, Жабљак; члан Скоја од 1942, а КПЈ од 1942; погинула априла 1945. код Плетернице): II — 393, 742, 743, 744, 745
Петричевић Бранко: I — 410
Петричевић Милан: II — 630, 638
Петричковић Душан Дуња: I — 451; II — 261, 262
Петровић Божина Боље Рашков: I — 380, 651, 652, 653, 654, 655, 659

Петровић Владимир — Влада Лисац: I — 714; II — 31, 429, 430, 431, 767
Петровић Драгољуб Гале: I — 44, 45, 46; II — 591
Петровић Јанко: I — 295
Петровић Милан: I — 473
Петровић Момчило Трша: I — 26, 382, 383, 454, 455, 457, 458, 667; II — 361
Петровић Радован: I — 76, 132
Петровић Рајко: I — 76
Петровић Славољуб Заврзан: I — 199, 200, 202, 364, 365, 430, 456, 714
Петровић Срећко: I — 295
Петронијевић Деса: I — 629
Петронијевић Милатовић Војка: I — 629, 630; II — 122
Пећанац Коста: I — 105
Пешић Добривоје: I — 533
Пиберник Албин: I — 140, 141, 181
Пиберник Албинчек Корчагин: I — 137, 138, 140, 141
Пиберник Јулка: I — 137, 138, 140, 141, 142
Пијаде Моша Чича Јанко: I — 31, 36, 37, 38, 166, 252, 253, 261, 287, 392, 393, 394, 395, 396, 471, 597, 598, 614, 669, 670, 709, 711; II — 37, 398, 498, 515, 550, 774
Пилетић Милија: II — 628
Пиловић Боћо (Красни Брале): I — 421; II — 461, 462
Пирак Ратомир: II — 393
Пирићи (седморо браће који су чинили основу Чибуковачке чете, већина погинула): I — 454
Пичурић Милан: II — 152
Пишмо Перо: II — 605
Плави (види Тодоровић Мијалко)
Плазинић Ратко: II — 345, 346
Пламенац Стево (рођен 1922., Баљевић, Црмница, члан КПЈ од 1944; погинуо изнад Јабуке код Пријепоља): II — 625, 626, 627
Планић Јова: I — 255 Ж
Плећаш Милош (рођен 1920, Дивосело, Госпић, Србин, столарски радник, члан Скоја од 1941, а КПЈ од новембра 1943): II — 487
Пљевчић Спасоје: I — 279
Пљескоњић Сава: I — 262; II — 500, 501
Подгарски Љуба: II — 57
Познановић Стева: II — 272, 273
Поје Јожа (столарски радник, рођен око 1906., члан КПЈ од пре рата; погинуо јула 1943., на Цапардама, Зворник): II — 311
Пољаковић Нешко: I — 289
Пољанац Бранко Станко: I — 527
Попара Миро: II — 342
Поп (види Боговац Благоје)
Поп (види Дедејић Бошко)
Поп (види Миладиновић Вељко)
Поп Гуџула (види Гуџулић Жарко)
Попивода Блажо: II — 215, 653, 670, 672, 692, 693, 694, 710
Попивода Петар: II — 212, 630
Поповић Богдан Боћа: I — 356
Поповић-Дедијер др Олга: I — 675
Поповић др Дејан: I — 177, 178, 180
Поповић др Иво Ђани: I — 184, 411, 414, 673; II — 347, 743
Поповић Душан: II — 603
Поповић Ђорђије: I — 76
Поповић Ибрахим: II — 397
Поповић Ива: I — 147
Поповић Јован: I — 626; II — 91, 98, 124, 291, 450, 454, 456, 459, 460
Поповић Јово: I — 228, 229
Поповић Коча: I — 18, 61, 63, 72, 73, 78, 79, 80, 161, 169, 170, 181, 282, 285, 287, 288, 294, 297, 302, 337, 383, 403, 413, 459, 464, 465, 468, 486, 494, 523, 583, 599, 602, 605, 668, 697, 720; II — 8, 24, 53, 55, 60, 92, 156, 212, 225, 280, 281, 344, 427, 452, 463, 486, 515, 552
Поповић Крсто: II — 171
Поповић Милета: I — 501; II — 395
Поповић Никола: I — 626; II — 171, 552, 640
Поповић Радован: II — 170, 171
Поповић Радомир: I — 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128
Поповић Раја Посавац: I — 262, 675, 679, 681, 701
Поповић Рашко: I — 503
„Попче" (види Стефановић Миодраг)
Посавац (види Поповић Раја)
Правица Раде: II — 342
Првуловић Радоје: I — 112; II — 44, 465, 467, 497, 498, 499, 502
Прелевић Бојо: I — 659; II — 17
Прелевић Милисав: II — 392
Прља Божо: II — 145, 218, 253, 441
Прља Ђина: I — 450
Прња (види Стевић Миле)
Продановић Бора: II — 342
Продановић Чеда: II — 458, 459, 460
Прокић Пантелија: I — 158
Пропадало Живојин: II — 729
Протега Славка (омладинка из Далмације) II — 538
Прца (види Стојановић Првослав)
Пузић Сава: II — 526, 653, 726
Пура (види Пантелић Радован)
Пурлија Мишо: II — 147
Путниковић Никола (рођен 1920, Муртер, Шибеник, земљорадник; члан Скоја; умро после рата): II — 432
Пухарић Клемо: II — 397
Пуцаревић Мома: I — 493

Р

Рабреновић Љуба (рођен 1927, Ујниче, Бијело Поље, ђак, Црногорац; члан Скоја од 1942, а КПЈ од 1943; погинуо почетком 1945, на сремском фронту, као комесар чете у Београдском батаљону): I — 269; II — 609
Радевић Владо: II — 19, 20, 21, 22
Радић Воја: I — 92, 258, 290, 291, 292, 721, II — 299, 516
Радић Мирко: I — 208
Радић Раде: I — 637; II — 43, 50, 51, 82, 83; 84, 89, 104, 264
Радић Стјепан: II — 696
Радић . . . : II — 226, 227
Радовановић Мира: I — 324
Радовић Андрија: II — 696
Радовић Велимир: II — 395
Радовић Душан: II — 395
Радовић Милован Сајџија: I — 714
Радовић Милорад (рођен у Мартинићима код Даниловграда, члан Скоја од 1941, погинуо новембра 1942. на Јајцу, примљен у КПЈ после погибије): I — 334, 605; II — 46, 47, 315
Радовић Петар: I — 179
Радојичић Милутин Шуца Шуле (рођен 1914, Арнајево, Барајево, обућарски радник у Београду; члан КПЈ од 1942): I — 300; II — 222, 554
Радојичић Сава: I — 292, 293, 627; II — 121
Радоман Марко: I — 409; II — 67

Радомир . . . (из села Ђурова): I — 97
Радоњић Душан: II — 282
Радоњић Раде (бомбаш; погинуо 29. новембра 1943. на Травнику): II — 531, 721
Радуловић Јован: II — 253
Радуловић Лазар (члан КПЈ од 1942; погинуо фебруара 1943. године на Иван-седлу код Коњица): I — 334, 603; II — 310, 393
Радуловић Михо: I — 515, 516
Рајичевић Бојо: II — 198
Рајкић (види Стојановић Рајко)
Рајтер Милада: II — 640
Рак Јелица: II — 522
Ракетић Мика: I — 222
Ракић Јездимир: I — 471, 472, 473; II — 547, 548, 597, 623
Ракић Миливоје: II — 259, 261
Ракић Радош: I — 218; II — 292
Ракић Средоје: II — 393
Ранковић Александар Марко: I — 31, 68, 81, 102, 254, 257, 287, 461, 462, 614, 669; II — 344, 398, 549, 550, 594
Ранчевић Таир: II — 775
Рапајић Пајо: II — 272
Распоповић Милан: I — 488, 514, 517; II — 17, 20
Ратинац Драгослав Госе: I — 92, 93, 590
Ратинац Милорад Мића: I — 92, 93, 590
Ратковић Боса: II — 91
Рацић...: II — 578
Рачић Пуниша: II — 696
Рачић... (четнички командант): I — 283, 284, 290, 300
Рашовић Милија: I — 343; II — 17, 217, 218, 219
Раштегорац Анте (рођен 1923, Злосело, Купрес, члан Скоја од 1939, члан КПЈ од 1942.; народни херој): I — 479, 480; II — 73, 187, 197, 198, 213, 221, 222, 236, 331, 549, 550
Резановић Душан: Ц — 392
Реповчевић Михајло: I — 370, 372, 625
Репак Салко: II — 552
Ресић Џемил: II — 772, 775
Ресић Мустафа: II — 773
Рецеповић Сулејман Цар: I — 335
Рибар др Иван: I — 721
Рибар Иво Јола: I — 68, 81, 102, 254, 255, 275, 338, 721; II — 515, 716
Рибар Јурица: I — 73
Рибникар Владислав: I — 711; II — 640
Рибникар Јара: II — 640
Ристић Миле: II — 82
Ристић Милорад: II — 315
Рита (види Јовичић Олга)
Роглић Љубомир: II — 284
Роглић Мића: II — 276
Роглић Стева: II — 17, 70, 589, 590, 591, 592
Родић Славко: II — 596
Рожић Момчило: II — 771, 772, 773, 774, 775, 776
Роквић Шћепановић Вукосава: I — 94, 95, 97, 514, 516, 517
Роловић Владо: II — 140, 141, 144, 149
Романо Ђурђа: II — 597, 598, 599
Романо Мориц: II — 100, 541
Романијац (види Одовић Здравко)
Ромац Р. Пашко Здравко (рођен 1913, Вукшић, Бенковац, пољопривредни радник; члан КПЈ од 1937); I — 115, 136
Рончевић Ива: II — 393
Росић Даница: II — 745
Роњко (види Чолаковић Родољуб)
Рош Еди: I — 141
Рувовић Боса (рођена 1925, Брезовик, Никшић, члан Скоја од 1941; погинула јула 1943. код Шековића): II — 310
Рудић Васа: II — 393
Ружић Никола: II — 316
Рупић Марија (болничарка; рођена 1923, Дубрава, Шибеник, Хрватица; члан Скоја од 1942; погинула 17. маја 1943. код Шаховића): II — 393
Рутић Јожа: II — 552

С

Савељић Владо: II — 393
Савићевић Лазар (Лаза Флегел): II — 591, 686
Сајџија (види Радовић Милан)
Сак Ерна (болничарка, рођена око 1922, Сарајево, ђак, Јеврејка: члан Скоја од 1941, а КПЈ од 1942; умрла од пегавог тифуса марта 1943. у болници 1. пролетерске дивизије): I — 681
Саламон Катан (рођен око 1907, Сарајево, јеврејин, водоинсталатер): II — 100
Саламон Франц: I — 141
Сандић Јока: I — 121
Сандић Славко (рођен у околини Прњавора): II — 450
Сека (види Вићентијевић Живанка)
Секулић Бајо: I — 29, 30, 32, 674
Секулић Витомир: II — 364
Секулић Петар Пењо (рођен 1922., Секулић, Даниловград члан Скоја од 1941, члан КПЈ од 1942, рањен јула 1943. на Миљевини, а умро након два дана у Јабуци): I — 335, 603, 605; II — 230, 310, 311, 312, 313, 314, 331, 694
Секулић Радоје Максо: I — 288.
Сеља (види Марковић Бора Сеља)
Семић Ибро: II — 606, 611
Сикавица Ђиро: II — 530
Симановић Сима (Симан): II — 739, 740
Симеуновић Радисав Шумадинац: II — 716
Симић Драган (Драги Друг): I — 497, 661, 662; II — 17, 27, 457, 719
Симић Јездимир Језда: I — 531, 532, 538; II — 334, 518, 519, 647, 649, 660
Симо (види Караклајић Угљеша)
Симовић Данило Чича (рођен 1876, Пале, Сарајево, земљорадник; члан КПЈ): I — 512, 513; II — 432
Симовић Милан Зеко (рођен 1909, Шип, Пале, жељезничар; члан КПЈ; погинуо код Фоче 20. јануара 1942; народни херој): I — 26, 27, 213, 346; II — 110
Симовић Симо Вукалица: I — 219
Симовић Стефа: I — 631, 632
Симовић Живадин: II — 89, 90
Симоновић Данило: I — 179
Сингер (види Марковић Стева)
Синђелић Слободан: I — 144
Скејовић Лутво: II — 772, 775
Слишковић Марко: II — 606, 608
Смаилбеговић Месуд Карамба (рођен 1925, Зеница, члан Скоја, члан КПЈ од јуна 1943. када је у петој непријатељској офанзиви нестао и касније погинуо на сремском фронту): I — 334, 605; II — 324
Смајовић Вехбија: II — 772
Смајовић Мурат: II — 772
Смајовић Рефик: II — 776
Смајовић Рафат: II — 769, 770, 772, 774
Смирнов Владимир Волоња: II — 280
Совиљ Илија: I — 262, 268, 269, 270
Соколовић Нада (болничарка, рођена 1928, Фоча, ђак члан КПЈ од 1942): I — 257; II — 615, 619, 620

Солинас Пјетро: II — 619, 622
Софијанић Ратко: I — 84, 281
Спајић Милош: II — 772
Спасојевић Милосав Дева: I — 271, 614, 714; II — 261, 296, 767
Спахо Тафро Фатима (из Фоче; рањена 26. јуна 1943. у Власеници и настрадала у болници): I — 257; II — 721
Срба (види Јосиповић Србољуб)
Срдановић Божидар (рођен у Баковци, Шавник, члан Скоја од 1941, члан КПЈ од 1942); I — 479
Срдановић Јагош (рођен 1922, Дробњаци, Шавник, члан КПЈ; погинуо као омладински руководиоц I пролетерске бригаде на Миљевини јуна 1943): I — 335; II — 139, 332
Сремац (види Бирошевић Петар)
Срзетић Владимир: II — 625, 627
Срзић Нада (рођена 1923, Макарска, члан Скоја. Умрла као референт санитета 1. чете од тифуса код Жабљака у петој офанзиви 1943.): II — 188
Стамболић Петар: I — 26, 27, 84, 85, 370, 371
Станић Коста: II — 282, 486, 487
Станишић Марко: I — 605; II — 401, 619
Станишић Станиша (рођен око 1923, Рибник, Кључ, Србин, земљорадник; члан КПЈ од 1943; погинуо априла 1943. на Кашку после форсирања Дрине): II — 72
Станковић Ђура: II — 272, 273
Станковић Милан Миланче: I — 265, 1. 96, 536, 537; II — 436, 538
Станојловић Мома: I — 257, 475, 497, 544, 597; II — 152, 212, 504, 505, 506, 507, 508, 509
Стари (види Броз Јосип Тито)
Стевић Миле Прња: I — 48, 51, 289, 627
Стерак Миша: II — 15
Стефановић Драгољуб Муса: II — 122
Стефановић Драгослав: I — 484, 486; II — 315
Стефановић Љубомир: II — 284
Стефановић Миодраг „Попче": I — 292
Стефановић Раде: II — 715
Стефановић Светислав Ћећа: I — 274
Стијовић Милоња: I — 174, 224, 232, 482, 483, 570; II — 489, 517
Силиновић Нада: I — 550, 551
Стојановић Младен: I — 609, 619; II — 89
Стојановић Првослав Прца: I — 629, 661, 662
Стојановић Рајко Рајкић: I — 209, 213, 215, 511, 513
Стокуља Богдан: II — 272
Стругар Митар: I — 222; II — 272
Стругар Перо: II — 110
Струјић Вјекослав: II — 435
Ступар Драго: II — 725, 740
Ступар Петар: II — 767
Сучугић Милосав Зоња: I — 180
Сушић Дервић: II — 443

Т

Табаковић Жоја: I — 679; II — 11, 12, 103, 104, 105
Танасијевић Миливоје Буља: I — 112, 262, 352, 679; II — 689
Танасијевић Милутин: I — 111, 262, 471; II — 17, 104, 181, 182, 334, 689
Тасић... (скојевац): I — 167
Татар Лабуд: II — 628, 629, 635, 637, 640
Татаревић Мешиб Татар (рођен 1922, Прозор, ђак учитељске школе у Сарајеву, члан Скоја од 1940, члан КПЈ 1942): II — 443, 448, 449, 450, 451
Татомировић Бранко: I — 151
Тафро Фатима: I — 257
Телбан Винко: I — 141
Телман Ернест: II — 623
Темпо (види Вукмановић Светозар)
Терзић Раца: I — 152, 155
Тешан Јово: II — 398
Тешановић (четнички војвода): II — 50
Тито (види Броз Јосип)
Тодоровић Александар Аца: I — 219, 364, 365; II — 390, 391
Тодоровић Бошко: I — 135
Тодоровић Живко: II — 522
Тодоровић Јелена: II — 389, 391
Тодоровић Мијалко Плави: I — 292, 293, 312, 381, 389, 397, 540, 583, 720, 721; II — 16, 17, 41, 53, 60, 94, 95, 96, 97, 102, 211, 221, 234, 235, 263, 483, 484, 486, 515, 537, 544, 549, 552, 635, 757
Тодоровић Милан: II — 619, 622, 623, 624
Тодоровић Милан (зидарски радник; стрељан на Бањици 1943): II — 389, 390
Тодоровић Никола Ница (рођен 1916, Кечкемет, Мађарска, апсолвент права; члан КПЈ; погинуо јуна 1943. у петој офанзиви): II — 389, 391
Тодоровић Стеван: II — 390, 391
Толбухин: II — 707
Толић Иван (рођен 1922, Радовић, Врговац, Макарска, Хрват, земљорадник; члан Скоја од 1941, а КПЈ од маја 1943): II — 72
Томић Вељко: I — 155
Томић Милан Чаре: I — 265, 296, 535, 536, 537; II — 519, 520, 647
Томић Мирко: I — 314
Томовић Душко: I — 345
Топић Марко: II — 572
Тошић Бранко: I — 634
Тошковић Ђорђије: I — 76
Тошковић Комнен: I — 76
Тошковић Радомир: I — 76
Трипковић Драго (борац, погинуо 30. априла 1944. на Широкој коси код Мркоњић-Града): II — 530, 531, 532, 606, 721
Трипковић Мошо: I — 284
Трифуновић Вицко: I — 526
Трифуновић Милорад Мидо: I — 212, 213; II — 296
Трнинић Живко Жића: I — 111, 262, 266, 313, 459, 470, 528, 678, 680, 681; II — 93, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 104, 105, 181, 220, 222, 226, 334, 557, 619
Трша (види Петровић Момчило)
Тршо (види Бурџевић Рифат Тршо)
Тузла (види Павловић Мића)
Тука Анте (рођен 1922, Вареш, ђак; погинуо 30. априла 1944. на Широкој коси): II — 530, 605, 607, 608, 721
Тушак Мирко: I — 138, 141
Тушак Силво: I — 140

Ћ

Ћабо (види Белојевић Александар)
Ћатић Јуца: I — 153
Ћатовић Хајика (сељак из Бродарева, Пријепоље, дошао у бригаду на почетку V непријатељске офанзиве): II — 569, 570, 571
Ћебо Алија: II — 605, 607
Ћетковић Капичић Мила: I — 116, 604

Ћетковић Миле: II — 355
Ћетковић Милисав: I — 76
Ћетковић Пето: I — 33, 34, 68, 69, 70, 121, 168, 171, 173, 174, 175, 225, 226, 227, 327, 328, 330, 389, 390, 392, 410, 413, 414, 481, 483, 492, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 577; II — 80, 312, 493, 732
Ћетковић Томо: I — 566
Ћећа (види Стефановић Светислав)
Ћирић Милорад: I — 111, 464, 465; II — 497, 498, 499, 503, 578
Ћировић Јанко: I — 232, 233, 479, 482; II — 74, 198, 213, 214, 236, 534
Ћитић...: I — 703
Ћишић Хусрет: II — 342
Ђорђаш Душан: I — 486, 680; II — 239, 241
Ђосић Живана: II — 767, 768
Ђосић Слободан Бата: I — 218, 219, 454
Ђосовић Бошко (рођен 1921, Козја Лука, Мијљевина, земљорадник): II — 226
Ђосовић Јанко (рођен 1925, Козја Лука, Мијљевина, земљорадник): члан Скоја; погинуо априла 1943): II — 226
Ђумурџија (види Јовановић Милорад)
Ђупа Зухра (болничарка, рођена 1926, Ливно; члан Скоја од 1942): II — 393, 397
Ђујић Василије Васо (према непровереним подацима, рођен око 1912, Никшић, Црногорац, правник; члан КПЈ од пре рата; погинуо у петој непријатељској офанзиви као комесар ешелона централне болнице): I — 608

У

Убавић Петар: I — 353
Умчанин Душан: I — 263, 265, 312, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377
Урош „Врањанац" (рођен у околини Врања; члан КПЈ од октобра 1943; погинуо на Палисаду августа 1944, као командир чете): II — 649, 660
Урошевић Миодраг Артем: II — 28, 29

Ф

Филиповић Стеван: II — 682
Финанс (види Чорокало Бранко)
Фиђа (види Кљајић Филип)
Флегел Лаза (види Савићевић Лазар)
Форкапа (четнички војвода): II — 60, 101
Франџетић Јуре: I — 529, 530, 533
Фрања Јосиф: II — 67

Х

Хајдархоџић Мухарем (рођен 1924, Требиње, ђак техничке школе у Сарајеву, члан Скоја од 1941, члан КПЈ од 1942, погинуо децембра 1942. године на Јајцу): II — 142, 443
Хараван Мика Шуца (Мика Циганин): I — 26, 202, 355, 356, 709; II — 222, 296, 551, 552
Хаџивуковић Божо (рођен 1922, Фоча, ђак; члан КПЈ од 1942; погинуо на Боровну, јуна, 1943, као заменик командира омладинске чете): I — 497; II — 716, 720.
Хаџимешић Рашид (радник из Фоче; погинуо 5. јуна 1943): II — 151, 152, 720
Херцигоња Мухарем: II — 552
Хоџић Дервиша (рођена око 1926, Ливно, ученица, Муслиманка, члан Скоја од 1942, а КПЈ од 1943; погинула 29. маја 1944, на Млиништима, као заменик референта санитета београдског батаљона): I — 267, 270; II — 597, 598, 599, 618, 619
Хоџић Мујо (рођен у Ковању; командир муслиманске чете Романијског одреда): I — 198

Ц

Цана (види Бабовић Спасенија)
Цана (види Илић Станимир)
Цар (види Омеровић Сулејман)
Цветковић Брана: II — 499
Цветковић (Дражин официр — жандармеријски потпуковник): I — 72, 91
Цврчак (види Ђокић Милена)
Цекић Добривоје: I — 111, 262, 486; II — 17, 199, 200, 503
Церовац Мехо (рођен око 1930, Мркотић, Теслић, Муслиман, члан Скоја од 1943; погинуо 26. маја 1944. код Млиништа): I — 269; II — 553, 554
Цига (види Илић Радослав)
Циговић Здравко: II — 434
Цици (види Јанковић Димитрије)
Цицмил Обрад: I — 214
Црвенко Блажо: I — 33, 34, 36, 37, 39, 41, 42; II — 217, 233
Црни (види Жујовић Сретен)
Црни (види Елез Владо)
Црнчевић Вучета: I — 412
Цугер (види Вукомановић Божа)

Ч

Чанак...: II — 609
Чарапић Васо (Леко Петровић): II — 294, 393
Чарапић Вучета: II — 392
Чаре (види Томић Милан)
Чачић Катић Катица: I — 548, 555, 556, 632; II — 260
Чврљак Јосо (рођен 1914; Коњеврате, Шибеник, земљорадник, Хрват члан Скоја од 1942; погинуо јуна 1943. на Сутјесци — Суха): II — 15
Чврљак Љубомир (рођен 1922, Коњеврате, Шибеник, Хрват, физички радник, члан КПЈ, од 1943): II — 446
Чврљак Пашко (рођен 1913, Коњеврате, Шибеник, Хрват, радник; члан КПЈ од маја 1943; погинуо децембра 1943, код Шујице, као водник): II — 554
Чеда...: II — 261, 262
Чеко Винко (рођен око 1925, кандидат КПЈ; погинуо код Цапарди јула 1943): II — 544
Черногој Драган: II — 689
Четеновић Драгица: I — 65
Четлак Пашко: II — 436
Четник Ђура: I — 217, 553, 630
Чечара (види Чечарић Радомир)
Чечарић Радомир „Чечара": I — 311
Чича Јанко (види Пијаде Моша)
Чича Марко: I — 475; II — 15
Чича Риста из села Жишци код Вареша: I — 638
Чича Романијски (види Вајнер Славиша)
Чича Шумадијски (види Илић Милан)
Чичић Милош: II — 402
Човић Реља: II — 721
Чугурић Миљан: II — 450

Чок Винко: II — 666
Чолаковић Родољуб Роћко: I — 78, 148, 285, 286, 297; II — 452, 486
Чоловић Тодор Здипи: II — 334
Чорокало Бранко Финанс: I — 152, 153
Чубрило Милан: I — 296
Чубрић Света: I — 258
Чудовић Милош: I — 67
Чукић Томица: II — 76, 77
Чулар Јошо: II — 22
Чутурић Стипе: II — 236

Џ

Џанкић Вења: II — 251
Џингалашевић Станко: I — 68, 155
Џолонго Јозо: II — 630
Џони (види Ђоковић Никола)

Ш

Шабан Душан: I — 603, 606, 650
Шабан Видо: II — 253
Шабани Адем: II — 770, 771, 775
Шајатовић Душан: I — 82, 85, 86
Шантић Сретен Шале: II — 590, 591
Шарац Милан: I — 679; II — 9, 242, 337
Шарановић Димитрије: II — 20
Шаренац Јово: I — 47; II — 225
Шарић Јован (рођен 1926, Фоча, ђак, погинуо у борби са четницима код Закмура, маја 1942: I — 258; II — 716, 719
Шарић Милева (рођена 1927. Фоча, ђак, настрадала у болници у петој офанзиви 1943): I — 257, 258; II — 720
Шарић Славојка: I — 258
Шариш Стјепан (рођен 1921, Фоча, трговачки помоћник): I — 258; II — 716, 718
Швабић Михајло: I — 86, 165, 274, 277
Швалек Карло: II — 131
Шврћо (види Ђукановић Никола)
Шево Божидар: II — 275, 608
Шегрт Владо: II — 341
Шериф Лојо (рођен 1920, Брод, Фоча, радник; погинуо на Боровну 4/5. јуна 1943. као водник; народни херој): II — 526, 717, 719, 720, 721
Шијан Душан: I — 266, 267, 473, 688; II — 8, 9, 242
Шиља (види Михајловић Живорад)
Шиља (види Павловић Драган)
Шихтер Хари: II — 617, 623
Шовљански Гаја Јумба: I — 198, 200, 214
Шогурић Миљан: II — 578
Шолаја Симела: I — 619, 620, 621, 622
Шоп (види Недељковић Љубиша)
Шоша (види Мажар Јосип)
Шпадијер Шпиро: II — 320, 402
Шпаљак Владо: II — 393
Шпанац (види Јакшић Милан)
Шпанац (види Јовановић Жикица)
Шпанац (види Лекић Данило)
Штагљар Иван: I — 147
Штерк Миша: I — 82; II — 15
Штефи Зора: II — 288
Штрака Драгица: II — 91
Шћекић Владо: I — 67, 226, 577; II — 423, 578, 603
Шћепановић Бато: I — 179; II — 236, 299, 331
Шћепановић Вукосава: II — 393, 634
Шћепановић Лука: II — 603
Шћепановић Милева (рођена 1920, Бјелајевићи, Мојковац; члан КПЈ од јула 1938): II — 198, 217, 236, 327
Шћепановић Перица: I — 516
Шуле (види Радојчић Милутин)
Шука (види Шуковић Миодраг)
Шуковић Миодраг: II — 720
Шумадинац (види Симеуновић Радисав)
Жупе Зора (болничарка, рођена 1923, Водица, Шибеник, Хрватица; члан Скоја од 1942): II — 393
Шупе Иве (рођен у Коњевратнику код Шибеника): II — 188
Шупе Крсто (рођен око 1900, Шибеник; погинуо код железничке станице Немила, јула 1943): II — 544
Шуца (види Хараван Мика)

А — НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ

КОРПУСИ

Први корпус: II — 601, 605, 722, 757
Пети корпус: II — 596
Дванаести корпус: II — 676, 677, 678

ДИВИЗИЈЕ

1. пролетерска дивизија: I — 638, 674, 675, 676, 712, 720; II — 7, 8, 30, 32, 41, 93, 172, 230, 265, 284, 286, 321, 350, 405, 427, 446, 447, 452, 455, 476, 480, 484, 495, 496, 515, 537, 538, 603, 604, 621, 654, 655, 657, 668, 676, 696, 717, 723
2. пролетерска дивизија: II — 142, 147, 172, 196, 321
3. ударна дивизија: I — 574; II — 142, 147, 350, 636
5. крајишка дивизија: II — 543
6. личка дивизија: II — 745
7. банијска дивизија: I — 671, 713; II — 172, 290
10. крајишка дивизија: II — 623
11. дивизија: II — 101
16. војвођанска дивизија: II — 445, 446, 496
17. дивизија: I — 541; II — 510
21. српска дивизија: II — 725, 726, 737, 757
36. војвођанска дивизија: II — 446
Црвена армија (СССР): II — 687, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 699, 728

БРИГАДЕ

1. пролетерска бригада: I — 17, 18, 19, 23, 24, 25, 27, 28, 39, 40, 46, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 61, 63, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 96, 98, 100, 102, 103, 104, 105, 108, 112, 113, 119, 129, 132, 136, 141, 158, 159, 160, 168, 169, 170, 176, 181, 184, 191, 204, 210, 215, 218, 260, 269, 272, 278, 279, 282, 283, 285, 287, 294, 303, 316, 323, 325, 326, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 378, 379, 380, 381, 383, 385, 387, 389, 390, 393, 395, 396, 397, 403, 413, 424, 438, 457, 458, 493, 495, 499, 500, 508, 514, 517, 519, 523, 525, 543, 544, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 566, 573, 575, 579, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 591, 593, 594, 595, 596, 598, 599, 600, 604, 606, 610, 611, 616, 620, 622, 624, 625, 627, 628, 630, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 642, 647, 648, 650, 651, 658, 663, 664, 665, 666, 668, 670, 671, 672, 674, 678, 687, 688, 691, 692, 699, 700, 701, 702, 712, 713, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 722, 723, 724, 725; II — 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 33, 38, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 56, 61, 71, 77, 78, 79, 92, 96, 97, 98, 102, 106, 112, 116, 118, 119, 123, 126, 132, 137, 138, 144, 150, 156, 161, 167, 168, 170, 172, 174, 175, 181, 184, 185, 186, 192, 194, 196, 207, 220, 222, 223, 225, 227, 232, 234, 237, 238, 245, 261, 265, 275, 280, 282, 289, 291, 294, 307, 311, 314, 320, 325, 328, 330, 332, 338, 351, 352, 360, 361, 364, 390, 391, 392, 393, 394, 403, 404, 408, 413, 414, 419, 420, 423, 430, 437, 443, 446, 447, 452, 453, 455, 456, 473, 479, 492, 502, 507, 510, 515, 517, 528, 533, 551, 553, 556, 558, 559, 562, 566, 575, 577, 590, 593, 595, 600, 604, 610, 617, 628, 632, 638, 640, 641, 643, 644, 645, 646, 649, 651, 653, 654, 655, 656, 660, 664, 667, 668, 673, 675, 676, 678, 679, 680, 681, 683, 689, 693, 695, 700, 706, 712, 713, 715, 716, 718, 719, 721, 724, 725, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 743, 745, 746, 751, 752, 753, 754, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 764, 766, 774, 775, 777, 778, 779, 780.
1. војвођанска бригада: II — 437, 441, 461, 462, 485
1. далматинска бригада: I — 574; II — 172, 173, 392
1. крајишка бригада: II — 540, 543
1. прекоморска бригада: II — 600
2. пролетерска бригада: I — 54, 265, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 287, 288, 295, 297, 303, 304, 322, 323, 325, 336, 338, 341, 342, 343, 344, 363, 375, 378, 455, 456, 457, 458, 493, 554, 564, 573, 594, 608, 667, 670, 671, 678, 690, 700, 702; II — 205, 321, 322, 338, 340, 645, 720
2. војвођанска бригада: II — 437, 461, 462
2. далматинска бригада: II — 203, 207, 321, 323, 403.
2. крајишка бригада: II — 743
3. пролетерска (санџачка) бригада: I — 259, 344, 375, 378, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 430, 493, 495, 499, 500, 508, 564, 598, 667, 720; II — 44, 51, 156, 173, 245, 391, 508, 636
3. далматинска бригада: II — 128, 172, 173, 207, 436, 721
3. крајишка бригада: I — 638, 658, 711, 720; II — 49, 51, 53, 55, 106, 112, 116, 172, 237, 238, 324, 330, 331, 536, 537, 609, 617, 654, 655, 656, 667, 673, 674, 675, 679, 706, 757

4. пролетерска (црногорска) бригада: I — 344, 375, 378, 391, 452, 453, 455, 457, 458, 550, 554, 564, 667
4. крајишка бригада: I — 524
5. пролетерска (црногорска) бригада: I — 344, 375, 378; II — 320, 321, 326, 732, 753
5. бригада 21. српске дивизије: II — 737
5. козарска бригада: II — 563
6. бригада: II — 238
6. источнобосанска бригада: II — 245, 391
7. крајишка бригада: I — 627; II — 238, 545
8. црногорска бригада: II — 732, 753, 757
13. хрватска пролетерска бригада: I — 627, 638; II — 559, 562, 564, 577, 596, 655, 656, 674, 675, 679, 697, 746, 757
13. крајишка бригада: II — 608, 648, 673
21. српска бригада: I — 526

Прекоморска бригада: II — 709
Сплитска бригада: II — 537
Бригада „Италија": II — 559, 708
Мајевичка бригада: II — 238, 255, 256

БАТАЉОНИ

1. црногорски батаљон 1. пролетерске бригаде: I — 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 69, 78, 88, 89, 90, 106, 133, 168, 171, 173, 184, 224, 226, 227, 230, 234, 235, 237, 238, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 363, 389, 390, 391, 410, 458, 492, 493, 495, 496, 500, 503, 543, 544, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 590, 591, 592, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 603, 604, 627, 647, 648, 649, 650, 661, 697; II — 49, 53, 55, 78, 80, 138, 140, 147, 148, 170, 171, 173, 206, 207, 208, 209, 211, 214, 215, 221, 222, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 235, 236, 243, 245, 246, 250, 283, 311, 312, 314, 315, 320, 321, 325, 326, 327, 329, 352, 358, 359, 401, 402, 403, 404, 425, 428, 440, 441, 443, 445, 446, 448, 450, 492, 495, 506, 533, 577, 601, 603, 604, 605, 625, 628, 629, 630, 635, 638, 651, 653, 654, 667, 670, 672, 673, 679, 680, 683, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 709, 731, 732, 734, 735, 736, 746, 747, 749, 751, 754, 755, 756, 760.
2. црногорски батаљон 1. пролетерске бригде: I — 46, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 94, 98, 119, 122, 125, 131, 142, 163, 182, 184, 210, 239, 240, 242, 278, 279, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 292, 299, 302, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 389, 404, 411, 413, 475, 487, 488, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 500, 502, 503, 515, 518, 524, 525, 592, 647, 652, 656, 668, 682, 691, 694, 718; II — 16, 17, 30, 31, 44, 49, 53, 54, 55, 57, 59, 114, 115, 116, 118, 138, 140, 142, 144, 145, 147, 148, 173, 175, 176, 177, 203, 205, 206, 212, 214, 215, 225, 227, 228, 236, 243, 246, 265, 323, 341, 346, 359, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 407, 408, 409, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 428, 514, 542, 563, 568, 578, 582, 600, 601, 602, 603, 632, 679, 680, 740, 742, 746, 748, 749, 750, 751, 760
3. крагујевачки батаљон 1. пролетерске бригаде: I — 40, 41, 46, 57, 58, 59, 60, 78, 92, 99, 142, 193, 222, 255, 257, 260, 273, 284, 289, 291, 292, 302, 305, 316, 388, 410, 413, 492, 493, 495, 500, 503, 543, 544, 550, 557, 583, 590, 591, 592, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 602, 605, 606, 626, 627, 708, 712, 721; II — 16, 17, 49, 53, 55, 113, 119, 120, 122, 123, 126, 128, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 138, 141, 156, 159, 173, 175, 192, 203, 206, 212, 242, 243, 265, 275, 276, 278, 279, 285, 286, 309, 328, 351, 366, 399, 400, 404, 409, 425, 426, 428, 435, 438, 439, 455, 456, 460, 466, 481, 483, 484, 504, 506, 507, 608, 509, 551, 552, 565, 566, 572, 573, 578, 579, 589, 602, 605, 608, 633, 639, 640, 644, 683, 716, 717, 718, 719, 720, 751, 752, 760
4. краљевачки батаљон 1. пролетерске бригде: I — 26, 27, 28, 47, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 92, 93, 107, 166, 184, 188, 211, 216, 217, 221, 222, 239, 240, 241, 242, 243, 271, 272, 305, 306, 307, 309, 338, 347, 348, 349, 350, 355, 358, 361, 363, 365, 366, 368, 383, 386, 397, 398, 420, 422, 423, 426, 428, 430, 431, 438, 439, 441, 442, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 487, 488, 489, 492, 494, 496, 500, 501, 503, 505, 508, 509, 510, 512, 530, 549, 550, 551, 552, 555, 557, 560, 590, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 627, 630, 632, 643, 644, 663, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 706, 707, 708, 711, 712, 713; II — 16, 17, 30, 44, 49, 55, 57, 59, 75, 102, 106, 109, 110, 116, 118, 138, 147, 156, 157, 158, 163, 173, 177, 182, 189, 206, 211, 214, 224, 225, 228, 243, 246, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 272, 280, 281, 295, 296, 328, 329, 338, 339, 340, 342, 343, 347, 351, 361, 363, 365, 390, 428, 462, 523, 524, 551, 562, 563, 578, 582, 591, 611, 612, 633, 638, 654, 655, 656, 657, 676, 678, 679, 690, 698, 699, 700, 701, 702, 704, 742, 760, 763, 765, 767.
5. шумадијски батаљон 1 пролетерске бригаде: I — 46, 62, 64, 78, 107, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 155, 158, 181, 182, 210, 252, 273, 274, 277, 304, 305, 308, 310, 322, 324, 325, 355, 543, 560, 592, 623; II — 724, 725, 726, 727, 729
5. батаљон „Гарибалди" 1. пролетерске бригде II: — 559, 560, 561, 562, 563, 564, 566, 567, 579, 585, 604, 619, 676, 677, 678, 706, 707, 708, 722, 760
6. београдски батаљон 1. пролетерске бригаде: I — 46, 108, 165, 261, 262, 263, 264, 265, 283, 284, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 308, 312, 338, 341, 342, 343, 344, 355, 358, 371, 374, 401, 402, 449, 532, 539, 540, 541, 542, 557, 571, 619, 639, 642, 673, 675, 676, 678, 679, 687, 690, 701, 704, 712; II — 7, 8, 9, 13, 15, 16, 17, 38, 42, 44, 49, 50, 53, 55, 112, 138, 147, 173, 206, 214, 220, 221, 222, 225, 226, 242, 243, 245, 246, 265, 276, 282, 283, 315, 316, 333, 337, 341, 343, 348, 349, 407, 408, 409, 428, 463, 464, 466, 487, 489, 497, 498, 499, 501, 510, 512, 514, 518, 519, 520, 521, 522, 547, 553, 554, 557, 558, 578, 593, 596, 598, 599, 614, 621, 624, 629, 632, 644, 646, 648, 650, 658, 660, 679, 680, 689, 756, 760
1. батаљон 1. пролетерске бригаде (формиран 8. марта 1945. од дотадашњег 1. и 2. црногорског батаљона): II — 760, 761
2. батаљон 1. пролетерске бригаде (формиран 8. марта 1945, од дотадашњег 3. крагујевачког и 5. шумадијског батаљона): II — 760, 761
3. батаљон 1. пролетерске бригаде (формиран 8. марта 1945. од дотадашњег 4. краљевачког и 6. београдског батаљона): II — 760, 761, 762

Пратећи батаљон Врховног штаба НОВ и ПОЈ: I — 385, 614; II — 367
1. батаљон 2. пролетерске бригаде: I — 304, 309, 343; II — 315
2. батаљон 2. пролетерске бригаде: I — 288
3. батаљон 2. пролетерске бригаде: I — 330

4. батаљон 2. пролетерске бригаде: I — 305, 322, 325, 342
4. ужички партизански батаљон: II — 338
Батаљон „Алекса Ђилас": I — 326, 327
Батаљон „Јован Томашевић": II — 710
Батаљон „Старац Вујадин": I — 523, 525
Батаљон „Војин Зиројевић": I — 495, 499, 509, 528, 533, 534, 535
Београдски батаљон Посавског партизанског одреда: I — 81, 82, 83, 84, 86, 686, 687
Други батаљон Посавског партизанског одреда: I — 676; II — 39
Други батаљон Првог шумадијског партизанског одреда: I — 158
Дурмиторски омладински батаљон: I — 326, 333, 335, 580; II — 311
Зетски партизански батаљон: I — 37, 44
Јабучки партизански батаљон: I — 245, 246
Комски партизански батаљон: I — 66; II — 77, 730
Крагујевачки партизански батаљон: I — 88
Крајишки батаљон: II — 108
Ловћенски батаљон: I — 88, 89, 566, 575; II — 77
Љуботињско-грачански партизански батаљон: I — 566
Моравичко-сјенички партизански батаљон: I — 84
Муслимански партизански батаљон: I — 198
Пети санџачки партизански батаљон: II — 345
Пивски партизански батаљон: I — 214, 215
Пљеваљски партизански батаљон: I — 218, 219
Површки партизански батаљон: I — 338
Посавски партизански батаљон: II — 38
Прачански партизански батаљон: I — 213, 512; II — 339
Први батаљон Првог шумадијског одреда: I — 158
Први црногорски омладински батаљон: I — 333; II — 46, 311
Први батаљон Четврте црногорске бригаде: I — 455
Раднички батаљон из Фоче: I — 627
Српско-санџачки партизански батаљон: I — 83, 86
Тамнавски партизански батаљон: II — 556
Ударни батаљон Севернохерцеговачког партизанског одреда: II — 341
Ужички батаљон 2. пролетерске бригаде: I — 304, 363
Херцеговачки ударни батаљон: I — 341; II — 341, 342
Чачански батаљон: I — 83, 84, 86, 455
Чачански батаљон 2. пролет. бригаде: II — 338
Батаљон „Матеоти": II — 559, 706, 708
Батаљон „Фратели Бундијера" 1. пролетерске: II — 722
Моторизовани батаљон 1. пролетерске дивизије: II — 545, 546
Артиљеријски дивизион 1. дивизије: II — 321
Хаубички дивизион Врховног штаба: II — 142

ЧЕТЕ

1. чета 1. црногорског батаљона 1. пролетерске: I — 89, 171, 173, 327, 328, 331, 392, 411, 412, 481, 605; II — 142, 145, 147, 217, 443, 669, 674, 709, 710
2. чета 1. црногорског батаљона 1. пролетерске: I — 69, 70, 89, 114, 115, 236, 244, 327, 328, 331, 392, 410, 411, 412, 649; II — 145, 147, 215, 230, 231, 320, 324, 353, 448, 674, 694, 697, 709
3. чета 1. црногорског батаљона 1. пролетерске: I — 68, 69, 89, 234, 236, 327, 328, 331, 389, 411, 413, 414; II — 80, 81, 145, 148, 213, 324, 327, 353, 355, 356, 359, 492, 493, 494, 495, 533, 651, 653, 674, 693, 709, 732, 756
Омладинска чета 1. црногорског батаљона 1. пролетерске: I — 328; II — 754
Пратећа чета 1. црногорског батаљона 1. пролетерске: II — 324, 692
1. чета 2. црногорског батаљона 1. пролетерске: I — 74, 76, 122, 181, 340, 487, 488, 491, 500, 501, 515, 516, 526, 653; II — 176, 420, 542, 748
2. чета 2. црногорског батаљона 1. пролетерске: I — 74, 76, 122, 181, 279, 340, 343, 487, 488, 491, 500, 501, 515, 516, 526; II — 420, 748
3. чета 2. црногорског батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 73, 76, 95, 245, 247, 271, 278, 279, 338, 339, 340, 341, 487, 488, 491, 500, 514, 515, 516, 518, 524, 525, 666; II — 17, 18, 56, 301, 420, 422, 424, 742, 748.
1. чета 3. крагујевачког батаљона 1. пролетерске: I — 293, 495, 496 ,661; II — 122
2. чета 3. крагујевачког батаљона 1. пролетерске: I — 257, 291, 495, 496, 497; II — 134, 275, 277, 278
3. чета 3. крагујевачког батаљона 1. пролетерске: I — 495, 496, 497, 660; II — 56, 131
Омладинска чета 3. крагујевачког батаљона 1. пролетерске: I — 255, 256, 257, 258, 495, 496, 595, 661; II — 128, 453, 455, 456, 457, 605, 608, 609, 610, 613, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721
1. чета 4. краљевачког батаљона 1. пролетерске: I — 27, 28, 57, 58, 99, 201, 211, 216, 221, 242, 382, 398, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 452, 454, 456, 550, 551, 671; II — 107, 108, 110, 112, 117, 157, 159, 258, 260, 264, 266, 339, 340, 361, 363, 364, 390, 430, 703, 764.
2. чета 4. краљевачког батаљона 1. пролетерске: I — 58, 99, 210, 211, 217, 271, 272, 398, 425, 426, 428, 429, 438, 439, 441, 452, 454, 456, 457, 458, 513, 549, 550, 551, 612, 615, 665, 668; II — 107, 108, 110, 157, 296, 346, 361, 363, 365, 390, 391, 463, 654, 655
3. (рударска) чета 4. краљевачког батаљона 1. пролетерске: I — 28, 58, 99, 212, 221, 222, 348, 350, 351, 398, 399, 420, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 431, 452, 453, 454, 508, 550, 551, 552, 555, 665, 667; II — 106, 107, 108, 110, 117, 157, 158, 159, 258, 259, 260, 266, 272, 274, 280, 339, 342, 345, 361, 363, 582, 583, 767
Пратећа чета 4. краљевачког батаљона 1. пролетерске: II — 224, 351, 362, 364, 430
1. чета 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске: I — 148, 149, 150, 151, 155, 159, 305, 309, 324; II — 729
2. (омладинска) чета 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске: I — 150, 151, 155, 273, 274, 275, 276, 305, 322, 323, 325
3. (ужичка) чета 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске: I — 64, 107, 150, 155, 163, 249, 305, 310, 665
1. чета 6. београдског батаљона 1. пролетерске: I — 81, 85, 86, 87, 401, 402, 465, 475, 528, 534, 679, 680; II — 7, 71, 220, 522, 536, 593, 598, 599, 618, 649, 660, 691

2. чета 6. београдског батаљона 1. пролетерске: I — 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 263, 296, 297, 401, 528, 533, 534, 679; II — 243, 333, 337, 500, 501, 596, 598, 649, 660
3. чета 6. београдског батаљона 1. пролетерске: I — 81, 85, 86, 87, 269, 401, 475, 528, 530, 534; II — 243, 245, 467, 553, 555, 556, 557
1. чета батаљона „Гарибалди" 1. пролетерске: II — 562, 567
2. чета батаљона „Гарибалди" 1. пролетерске: II — 563, 567
3. чета батаљона „Гарибалди" 1. пролетерске: II — 565, 567, 722
Азбуковачка партизанска чета: II — 474
Андријевачка чета Комског партизанског батаљона: I — 66
Босанска партизанска чета: I — 146
Бучја партизанска чета: I — 67
Витешка чета Прачанског батаљона Романијског партизанског одреда: I — 292
Доњоморачка чета Комског партизанског батаљона: II — 730
Драгачевска партизанска чета: I — 437
Друга гласиначка партизанска чета: I — 107
Друга рударска чета Краљевачког партизанског одреда: I — 345
Заштитна чета Врховног штаба НОВ и ПОЈ: I — 137, 141, 142
Игманска партизанска чета: I — 186
Иловачка партизанска чета: I — 221; II — 339
Колубарска партизанска чета: II — 472, 474
Комбинована чета 2. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 75
Комбинована чета 1. пролетерске бригаде: I — 462, 464; II — 629
Комска партизанска чета: I — 89, 575
Крушевичка чета Краљевачког партизанског одреда: II — 264
Копитска партизанска чета: I — 282
Љубомирска партизанска чета: II — 342
Партизанска чета „Бијели Павле": I — 94, 95
Партизанска чета „Максим Горки": I — 295
Партизанска чета у Миљевини: I — 254
Пионирска чета 1. пролетерске бригаде: II — 224
Посавска партизанска чета: I — 101, 281; II — 556
Посавска чета 6. београдског батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 150, 152, 159, 161, 164, 210
Пресјеничка партизанска чета: I — 187
Противколска чета 1. пролетерске бригаде: I — 525; II — 138, 338, 351, 639, 640, 641
Рађевска партизанска чета: I — 298
Романијска партизанска чета: I — 74, 75, 198, 199, 200
Семизовачка партизанска чета: I — 78, 79
Словеначка чета „Иван Цанкар": I — 135, 136, 137, 141
Техничка чета 1. пролетерске бригаде: II — 282, 283
Трећа чета партизанског батаљона „Старац Вујадин": I — 524
Црновршка партизанска чета: I — 183, 184
Челебићка партизанска чета: I — 312
Чета пратећих оруђа 1. пролетерске бригаде: I — 78, 89, 106, 114, 664
Чибуковачка партизанска чета: I — 454
Хаубичка батерија Оперативног штаба за Босанску крајину: II — 349

ВОДОВИ

Митраљески вод 1. пролетерске бригаде: I — 214
Пионирски вод 1. пролетерске бригаде: I — 462; II — 224
Пратећи вод 1. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 227, 237
Пратећи вод 4. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 200, 201, 429, 452, 453
Пратећи вод 6. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 528, 682
Радни вод 3. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 643
Радни вод 4. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 428
Топовски вод 1. пролетерске бригаде: I — 462, 528, 534; II — 628, 629, 630, 631, 632, 634, 638, 640

ШТАБОВИ И КОМАНДЕ

Врховни штаб НОВ и ПОЈ: I — 21, 22, 27, 30, 31, 48, 49, 53, 54, 55, 56, 61, 65, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 80, 81, 88, 90, 103, 105, 107, 108, 109, 113, 136, 137, 142, 155, 166, 188, 193, 210, 211, 212, 214, 216, 217, 219, 220, 227, 239, 240, 245, 249, 252, 273, 277, 278, 279, 285, 286, 298, 303, 310, 326, 337, 338, 344, 346, 347, 378, 380, 382, 383, 388, 390, 395, 402, 420, 423, 574, 580, 590, 595, 612, 613, 614, 627, 628, 630, 641, 663, 665, 666, 668, 669, 670, 672, 673, 674, 703, 706, 709, 711, 713, 722, 723, 725; II — 10, 77, 129, 160, 172, 174, 182, 238, 272, 280, 285, 290, 320, 344, 394, 479, 486, 508, 510, 515, 516, 517, 523, 525, 540, 593, 594, 595, 596, 604, 608, 609, 640, 705, 710, 727, 752
Главни штаб НОВ и ПОЈ за Босну и Херцеговину: I — 78, 148
Главни штаб НОВ и ПОЈ за Црну Гору и Боку: I — 37, 38, 326, 573, 674; II — 311
Главни штаб НОВ и ПОЈ за Хрватску: I — 113
Главни штаб НОВ и ПОЈ за Словенију: I — 142
Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију: I — 84; II — 470, 472, 478, 480
Главни штаб НОВ и ПОЈ за Санџак: I — 54
Оперативни штаб за Херцеговину: II — 342
Штаб 1. пролетерске дивизије: II — 16, 53, 60, 162, 204, 216, 265, 485, 544, 577, 641, 644, 673, 757
Штаб 17. дивизије: II — 510
Штаб 1. пролетерске бригаде: I — 72, 74, 77, 78, 106, 107, 155, 182, 273, 282, 287, 291, 297, 323, 338, 339, 344, 346, 348, 382, 383, 386, 422, 459, 462, 502, 517, 522, 524, 527, 591, 595, 597, 641, 643, 697; II — 16, 41, 55, 91, 102, 103, 115, 116, 122, 123, 138, 147, 162, 184, 185, 195, 204, 206, 208, 210, 212, 216, 225, 227, 235, 248, 265, 280, 281, 282, 283, 299, 321, 327, 343, 426, 428, 486, 551, 557, 575, 601, 603, 629, 633, 636, 644, 675, 692, 693, 724, 750, 756, 759
Штаб 2. пролетерске бригаде: I — 280, 281, 304
Штаб 3. крајишке бригаде: II — 757
Штаб 8. црногорске бригаде: II — 757
Штаб 13. хрватске бригаде: II — 757
Штаб 1. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 69, 114, 225, 328, 331, 480, 573, 575, 577, 583, 597; II — 147, 149, 314, 324, 428, 450, 577, 621, 633

Штаб 2. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 74, 75, 280, 282, 339, 487, 491, 500, 502, 517, 521; II — 175, 176, 420, 428, 747
Штаб 3. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 192, 291, 292, 595, 597; II — 113, 206, 428, 509, 579, 590, 605, 610
Штаб 4. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 56, 202, 221, 239, 346, 350, 351, 452, 455, 457, 552, 553, 610, 612, 630; II — 56, 106, 266, 269, 339, 340, 342, 343, 344, 364, 428, 433, 590, 677, 702.
Штаб 5. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 138, 140, 151, 155, 273, 309; II — 724
Штаб 5. батаљона „Гарибалди" 1. пролетерске бригаде: II — 722
Штаб 6. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 82, 83, 263, 265; II — 13, 182, 220, 283, 428, 548, 595, 658, 659
Штаб Зетског партизанског батаљона: I — 39
Штаб Дурмиторског партизанског одреда: I — 36
Штаб Калиновачког партизанског одреда: I — 167
Штаб Комског партизанског одреда: I — 38
Штаб Копаоничког партизанског одреда: I — 345, 346
Штаб Романијског партизанског одреда: I — 74, 77, 107, 161, 163
Штаб Дурмиторског омладинског батаљона: I — 327
Штаб Комског партизанског батаљона: I — 66
Штаб партизанског батаљона „Осамнаести октобар": I — 32
Штаб Црногорског партизанског одреда: I — 29, 30, 31
Штаб Црновршког партизанског батаљона: I — 78

Команда Јахоринског сектора: I — 666
Команда Београдског партизанског батаљона: I — 165
Команда Краљевачког партизанског батаљона: I — 165
Команда Прачанског партизанског батаљона: I — 165
Команда 1. чете 2. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 487
Команда омладинске чете 3. крагујевачког батаљона: II — 717
Команда 1. чете 4. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 427
Команда 1. чете 6. београдског батаљона 1. пролетерске бригаде: II — 537
Команда Пресјеничке партизанске чете: I — 187
Команда словеначке чете „Иван Цанкар": I — 139
Команда места у Фочи: I — 254
Команда места у Горажду: I — 279, 295

ОДРЕДИ

Банијски партизански одред: I — 113
Биоковски партизански одред: I — 519; II — 71
Бирчански партизански одред: I — 144, 145, 150, 301
Ваљевски партизански одред: I — 298; II — 472
Дурмиторски партизански одред: I — 35, 278
Дрински добровољачки одред: II — 229, 718
Јахорински одред добровољачке војске: I — 221, 222, 240, 245, 246, 247, 271, 278; II — 272
Јужнохерцеговачки партизански одред: I — 340
Калиновачки партизански одред: I — 175; II — 128
Комски партизански одред: I — 89, 333, 589; II — 229, 662
Копаонички партизански одред: I — 53, 346, 511; II — 160
Кордунашки партизански одред: I — 113
Космајски партизански одред: I — 158, 295; II — 472
Крагујевачки партизански одред: I — 43, 92, 315; II — 454, 480
Краљевачки партизански одред: I — 53, 54, 346, 436, 438, 511, 663, 705, 706; II — 264, 429, 480
Личка група партизанских одреда: I — 113
Ливањски партизански одред: I — 598
Ловћенски партизански одред: I — 589
Мачвански партизански одред: I — 423
Мајевички партизански одред: II — 640
Партизански одред „Звијезда": I — 114, 191
Партизански одред „Тодор Милићевић": II — 160, 271, 389
Подгрмечки партизански одред: II — 544
Поморавски партизански одред: I — 158
Посавски партизански одред: I — 673; II — 7, 38, 472, 622
Приморско-горански партизански одред: I — 113
Први шумадијски партизански одред: I — 157
Рађевски партизански одред: I — 293
Рамски партизански одред: II — 182
Романијски партизански одред: I — 74, 150, 159, 164, 182, 197, 222, 300; II — 628, 629
Севернохерцеговачки партизански одред: I — 337, 340
Трећи крајишки партизански одред: II — 350
Ужички партизански одред: I — 220
Фочански партизански одред: I — 258; II — 128, 719
Херцеговачки партизански одред: I — 378
Црногорски партизански одред: I — 29
Чачански партизански одред: I — 220

САНИТЕТСКЕ И ДРУГЕ УСТАНОВЕ

Централна болница: II — 173, 261, 268, 509, 721
Болница 1. пролетерског корпуса: II — 605
Болница 1. пролетерске дивизије: II — 393, 417, 604
Болница 1. пролетерске бригаде: I — 77, 78, 180, 195, 291, 400, 592, 593, 594, 703; II — 98, 147, 393, 412, 413, 414, 417, 614
Болница 13. хрватске бригаде: II — 610
Казалиште народног ослобођења: II — 551
Културна екипа 1. пролетерске бригаде: I — 104
Културна екипа 4. батаљона, 1. пролетерске бригаде: I — 614
Културно-просветна екипа Краљевачког партизанског одреда: I — 706, 712
Музика 4. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 705, 706, 711, 712, 713
Политодјел 1. пролетерске бригаде: I — 523
Политодјел 2. пролетерске бригаде: I — 701
Позоришна екипа 4. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 244
Санитет Врховног штаба НОВ и ПОЈ: I — 608
Санитет 1. пролетерске бригаде: I — 78, 209, 292,; II — 428, 743, 745
Санитет 2. батаљона 1. пролетерске брогаде: I — 120; II — 392; 393, 394, 395, 396, 397, 398
Санитет 4. батаљона 1. пролетерске бригаде: I — 428

Хируршка екипа 1. пролетерске дивизије: II — 431, 744
Хируршка екипа 1. пролетерске бригаде: I — 673, 674, 675
Енглеска војна мисија при Врховном штабу
НОВ и ПОЈ: II — 394, 525

В — НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

Немачка 1. брдска дивизија: II — 572
Немачка СС дивизија „Принц Еуген": II — 593, 596, 611, 616, 618, 621, 622, 624, 678
Немачка 717. дивизија: II — 172
Немачки 2. бранденбуршки пук: II — 657
Италијанска дивизија „Пустерија": I — 310; II — 731
Италијанска дивизија „Венеција": II — 731
Усташка „Црна легија": I — 465, 466, 491, 493, 528, 529, 530; II — 464, 465, 492, 493
„Жута сатнија": I — 466
20. усташка бојна: I — 509
14. домобранска пуковнија: I — 400, 509
15. домобранска пуковнија: II — 437, 464
2. бојна 10. домобранске пуковније: I — 694, 695
Златиборски четнички корпус: II — 647
Церска четничка бригада: I — 284
Четничка команда места у Хан Пијеску: I — 197, 198
Четничка команда места у Рогатици: I — 135
Четнички „Ђорави" батаљон: I — 354, 368
Четници попа Момчила Ђујића: II — 494

САДРЖАЈ

У САСТАВУ ДИВИЗИЈЕ

Војин Лукић: ОД ПЕТРОВЦА ДО СИТНИЦЕ 7
* * *: ИЗВЕШТАЈ ПОЛИТИЧКОГ КОМЕСАРА О СИТНИЦИ (документ) 16
Момчило Вучековић: СУЗА У ОКУ КОМАНДАНТА 18
Драган Димитријевић Кики: ОДЛУЧАН НАПАД — ЈЕДИНО РЕШЕЊЕ 25
Лазар Савићевић: АРТЕМ 28
Милан Симовић: СИТНИЦА 30
Миладин Ивановић: МИОДРАГ БЛАГОЈЕВИЋ БАТА 33
Нада Марковић: ЉУПЧЕ ШПАНАЦ 37
* * *: ПОЗДРАВ ШТАБА 1. БРИГАДЕ БОРЦИМА ПОВОДОМ СИТНИЦЕ (документ) 41
Никола Вучета: ЦЕЛУ САТНИЈУ — БЕЗ МЕТКА 42
Војо Абрамовић: ПРИМЉЕН У ПАРТИЈУ ПОСЛИЈЕ СМРТИ . 46
Милоје Милојевић: У ЦЕНТРАЛНОЈ БОСНИ 49
Душан Карић: ОКО КОТОР-ВАРОША 62
Милан Ђорђевић Јанаћко: НАШ РАДНИ ВОД 69
Иво Толић: ШАЈКАЧА КРУШАКА 71
Милоња Стијовић: НЕПРЕДВИЂЕНА ГОЗБА 73
Живко Живковић: ВОЈО МАСЛОВАРИЋ 76
Душан Ђордаш: НАША ДЕСЕТИНА У ЈОШАВЦИ 82
Мирко Јовановић: НАШ ДРУГ ПЕСНИК 89
* * *:ПОЗДРАВ КОЧЕ И ФИЋЕ ПОВОДОМ ГОДИШЊИЦЕ БРИГАДЕ (документ) 92
Милорад Дрењанин: СМЕ ЛИ КОМАНДИР ДА СЕ НАПИЈЕ? . 93
Миша Данон: ПУТ ДО БРИГАДЕ 99
Влада Дујић: ЂУКИНО ДЕЖУРСТВО 103
Милан Антончић Велебит: НОВА ГОДИНА У ТЕСЛИЋУ . . . 106
Лазар Савићевић: ДЕСЕТИНА У ИЗВИЋАЊУ 113
Милан Симовић: ПРОДОР ДО САВЕ 116
Милан Ђорђевић Јанаћко: БОЖИЋ У КОКОРИМА 119
Војка Петронијевић Милатовић: БАТИНА ПЕСМА 121
Урош Бајић: КАЊЕЊЕ НАШИХ РЕДОВА 126
* * *: ИЗВЕШТАЈ ЗАМЕНИКА ПОЛИТКОМЕСАРА 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ ДУШАНА КОРАЋА О СТАЊУ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У БРИГАДИ (документ) . . 137

ПРЕКО НЕРЕТВЕ И ДРИНЕ

Гајо Војводић: ОД ПРЊАВОРА ДО ИВАН-СЕДЛА 139
Недељко М. Милић: У ОДБРАНИ РАЊЕНИКА 150
Раде Игњатовић: НА НЕРЕТВИ 153
Милош Вучковић: ИВАН-СЕДЛО 156
* * *: СИЛЕ ОСОВИНЕ (анегдота) 158
Проко Жигић: БУБАЛО ЈЕ ТАМО ГДЕ СЕ ПУЦА 159
* * *: ИЗВЕШТАЈ ШТАБА БРИГАДЕ О ИВАН СЕДЛУ (документат) 162
Благоје Богавац: У КЛАНЦУ 163
Милеса Ђорђевић: НАДА ЈЕ СТИЗАЛА СВУДА 167
Љубо Ћукановић: ДВА РАДОВАНА 170
Нико Ћурашевић: ПРОТИВУДАР 172
Јован Божовић: КОД ГОРЊЕГ ВАКУФА 175
Света Крачуновић: НА ДОМАКУ КОЊИЦА 180
Данило Лекић Шпанац: ИНИЦИЈАТИВА — У ГРАНИЦАМА ПОСТАВЉЕНИХ ЗАДАТАКА 184
Анте Рашегорац: ПОВРАТАК ИЗ МРТВИХ 187
Драгољуб Моравчић: НА ГРОБУ СВОГА ДРУГА 189
Василије Жижић: УПАД МЕЂУ НЕМЦЕ 192
Мориц С. Романо: ПРЕСЕО НАМ ПАПРИКАШ 194
Гојко Ћукић: КУЋА БЕЗ МАЛТЕРА 196
Добривоје Цекић: НА НОСИЛИМА 199
Недељко М. Милић: БОРБЕ НА ТРЕСКАВИЦИ 203
* * *: ИЗВЕШТАЈ ШТАБА БРИГАДЕ О БОРБАМА ОД 15. II ДО 1. IV 1943. (докуменат) 204
* * *: ИЗ ПИСМА ШТАБА 1. БРИГАДЕ У ВЕЗИ С ПРЕЛАСКОМ ПРЕКО ДРИНЕ (докуменат) 206
Саво Бурић: КАКО СМО ПРЕЛАЗИЛИ ДРИНУ 207
Ратомир Мрдовић: СПЛАВОВИМА ПРЕКО ДРИНЕ 220
Љубивоје Пајовић: ВУЛКАН У ДОЛИНИ ДРИНЕ 224
Драго Николић: НАШ КОМЕСАР СПАСОЈЕ 229
Блажо Ћукановић: ПРСА У ПРСА 232
Анте Рашегорац: САНДОЛИНОМ ПРЕКО ДРИНЕ 234
* * *: ИЗВЕШТАЈ ШТАБА 1. ДИВИЗИЈЕ ВРХОВНОМ ШТАБУ О АКЦИЈАМА У АПРИЛУ 1943. 237
Душан Ђордаш: МАЗГА 239
Бранислав Барјактаревић: ОД ДРИНЕ ДО ЛИМА 242

СУТЈЕСКА

Александар Белојевић: ШПАНАЦ У СТРЕЉАЧКОМ СТРОЈУ . 247
Ђуро Војводић: БРЖЕ, БРЖЕ! 252
Милорад Дрењанин: БОЛНИЧАРКА 254

Живорад Михајловић: ЗЛАТНИ БОР 258
Момчило Дугалић: ЖИВАН МАРИЧИЋ — ОМИЉЕНИ КОМАНДАНТ 264
Милан Симовић: ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАР РУДАРСКЕ ЧЕТЕ . 271
Божидар Шево: ИЛИЈИНА ГЛАВА 275
Јован Вујовић Мушмула: МИНЕРИ 280
Богдан Вујошевић: С РАЊЕНИЦИМА НА НЕРЕТВИ И СУТЈЕСЦИ 285
Милан Белојевић Мачак: ПЕТАР ПАЈТИН 292
Благоје Богавац: ЦВЕТ 297
* * * : ИЗРЕКА ВОЈЕ РАДИЋА (анегдота) 299
Радомир Вујошевић: ТЕШКО ЈЕ БИТИ ЧОВЈЕК 300
Милан Ђорђевић Јанаћко: КАЗИМИР ВЕЉКОВИЋ КАЗА . . 308
Станка Гломазић: ЛИК СА ИЗБЛИЈЕДЕЛЕ ФОТОГРАФИЈЕ . 310
Раде Игњатовић: СУХА 315
Лазар Савићевић: МИЋА ШУЦА 317
Мирко Нововић: КРОЗ ОБРУЧЕ НА ЗЕЛЕНГОРИ 320
Вељко Миладиновић: НЕОСТВАРЕНА ЖЕЉА 333
Љубивоје Пајовић: ПРВИ ТОП НАШЕ БРИГАДЕ 338
Радоња Вешовић: ХАМИД БЕШИРЕВИЋ 352
Јован Шаренац: ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА КРАЉЕВАЧКОГ БАТАЉОНА 361
Дуња Влаховић: ДЕМА 366
Антоније Исаковић: КИША И КОСТИ 368
Радомир Вујошевић: ХЉЕБ И ЧАСТ 386
Милан Белојевић Мачак: ЧЕТИРИ СПОМЕНИЦЕ 389
Перо Богуновић: САНИТЕТ ДРУГОГ БАТАЉОНА НА СУТЈЕСЦИ 392
Василије Жижић: НЕОЧЕКИВАНИ СУСРЕТ 399
Милош Чичић: ЕНО НАШЕ ЗАСТАВЕ 401
Владо Пејаковић: ЗА БРИГАДОМ 403
др Мика Павловић: КРАЈ СТОЛЕТНЕ БУКВЕ 405
Милорад Митровић Раде: МИЉЕВИНА 407
Љубица Вукановић: ТРАГОМ КОЛОНЕ 412

ПОНОВО У БОСНИ И ДАЛМАЦИЈИ

Божо Божовић: ОЖИЉАК КОЈИ СЕ НЕ ВИДИ 419
Милорад Митровић Раде: ХАН-ПИЈЕСАК И ВЛАСЕНИЦА . . 425
Драгољуб Моравчић: ПОСЛЕДЊА ПОРУКА ПРОЛЕТЕРА ЛИСЦА 429
Сима Лазић: НА ВЛАСЕНИЦИ 432
Љубиша Веселиновић: КАМЕНОВАНИ 438
Ђуро Војводић: СУСРЕТ С ВОЈВОЂАНИМА 440

Екрем Дурић: СУЛЕЈМАН ОМЕРОВИЋ ЦАР 442
Екрем Дурић и Хајрудин Мехинагић: ТАТАРОВ ПОДВИГ . . 448
Јован Поповић: КОМАНДИРОВО СРЦЕ 452
Љубивоје Пајовић: ОСЛОБОЂЕЊЕ ЗВОРНИКА 461
Никола Вучета: ЗА ЗВОРНИК 465
Родољуб Чолаковић: ФИЛИП КЉАЈИЋ ФИЋА 469
Андреја Миланović: КОМЕСАР ПРВЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ . . . 478
Радмило Вуксановић: ПОСЛЕДЊИ ПУТ С ФИЋОМ У ЗВОРНИКУ 481
Миливоје Катић: МИНИРАЊЕ ЗВОРНИЧКОГ МОСТА 485
Радоња Вешовић: ДУШАН ВУЈОШЕВИЋ 489
Добривоје Цекић: ТРОЈИЦА ИЗ ЖЕЛЕЗНИКА 497
Мирко Јовановић: ПРОЛЕТЕРСКИ КОМАНДАНТ 504
Војин Лукић: РАТНА КОМЕМОРАЦИЈА СИНИШИ НИКОЛАЈЕВИЋУ 510
Милоња Стијовић: САВЕТОВАЊЕ НА ПЕТРОВОМ ПОЉУ . . 515
Милан Томић Чаре: ЧУТУРА 518
Бранислав Јањић: БИЛИ СМО ЉУДИ 522
Лука Божовић: ДВАДЕСЕТ ДАНА У ДАЛМАЦИЈИ 525
Саво Пузић: НА БЕЗИМЕНОМ ВИСУ КОД АРЖАНА . . . 533
Јосип Песах: НЕКА УЧИ КО ПРЕЖИВИ 537
Драго Б. Николић: ЖИВОТ НАШ СВАКИДАШЊИ 540
Милорад Јовановић: С ТЕНКОВИМА НА ТРАВНИК 545
Јован Живковић: РАКИЋЕВИ КАРАВАНИ 547
Анте Раштегорац: РАСТАНАК С БРИГАДОМ 549
Мика Хараван Шуца: ПРИРЕДБА ЗА ВЕЋНИКЕ АВНОЈ-а . . 551
Милосав Бојић: КОМАНДИР МУЊАС 553
* * *: ПОЗДРАВИ ЦК И ДРУГА ТИТА ПОВОДОМ ДВОГОДИШЊИЦЕ ФОРМИРАЊА БРИГАДЕ (документ) . . . 558
Јован Вујошевић: БАШ КАО НАШИ БОРЦИ 559
др Павле Левковић Доктор: ЗАМОР 569
Зора Крцуновић Вучић: ИЗМЕЂУ ДВЕ ВАТРЕ 572
др Павле Левковић Доктор: ВРАЋЕНО ПОВЕРЕЊЕ 575
* * *: ИЗВЕШТАЈ ЗАМЕНИКА ПОЛИТИЧКОГ КОМЕСАРА (документ) 577
Љубиша Веселиновић: НЕОБИЧНА ПРЕПИСКА 579
Зора Крцуновић Вучић: СПАСЛИ СМО РАЊЕНИКА 582
Ђузепе Марас: ОПЕРАЦИЈА ТЕТАНУС 585
Стеван Роглић: ПУТ ДО ВАЗДУХОПЛОВНЕ ШКОЛЕ 589
Милорад Дрењанин: ПОСЛЕДЊИ КИЛОМЕТАР ПРУГЕ . . . 593
Ђурђа Романо: ЦРВЕНА МАРАМИЦА 597
Новак Миљанић: ПО БОСНИ ВАЛОВИТОЈ 600
Мишо Лековић: ЧЕТА ДЈЕЧАКА 605
Милосав Бојић: СРП И ЧЕКИЋ 614
Владимир Срзентић: БОМБАШКА НОЋ 625

Лабуд Татар и Милутин Матић: ТОПОВСКИ ВОД И ПРОТИВКОЛСКА ЧЕТА 628
* * *: ИЗВЕШТАЈ БРИГАДЕ О АКЦИЈАМА У ПЕРИОДУ ОД 1. до 31. VII 1944. 641

КА КОНАЧНОЈ ПОБЕДИ

Мирко Јовановић: СРБИЈО, ЗДРАВО! 643
Радован Пантелић Пура: ПОНОВО У СРБИЈИ 646
Саво Пузић: НЕОБИЧАН СУСРЕТ 651
Хајрудин Мехинагић: ОД УВЦА ДО ПАЛИСАДА 654
Радован Драшковић: НА ТЛУ СРБИЈЕ 658
Радоња Вешовић: КРСТО БАЈИЋ 661
Владимир Срзентић: НА КОСАМА ЗЛАТИБОРА 669
Гојко Ђукић: БОРБА ЗА ПАЛИСАД 672
Хајрудин Мехинагић: СА ВОЈВОЂАНИМА НА ДРИНИ . . . 676
* * *: ИЗ ИЗВЕШТАЈА 1. БРИГАДЕ ОД 1. IX 1944. ШТАБУ 1. ДИВИЗИЈЕ О АКЦИЈАМА ОД 1. ДО 31. VIII 1944. . . . 679
Мишо Лековић: И ВАЉЕВО ЈЕ СЛОБОДНО 681
Лазар Савићевић: ГРАДИМИР — БОРАЦ НЕОБИЧНИХ ОСОБИНА 684
Василије Жижић: ДРУГОВИ, ОВО ЈЕ РУС! 687
Милан Марковић: КА БЕОГРАДУ 689
Екрем Дурић: БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕОГРАДА 692
Анка Божовић: НА УЛИЦАМА БЕОГРАДА 698
Марио Гуцинати: РАТНА СОЛИДАРНОСТ ГАРИБАЛДИНАЦА И ПРОЛЕТЕРА 707
Гојко Ђукић: СЕДАМ ВУЈОВИЋА 709
* * *: ПОЗДРАВ ДРУГА ТИТА ПОВОДОМ ТРОГОДИШЊИЦЕ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ (документ) 713
Лука Божовић: ФОЧАНСКА ОМЛАДИНСКА ЧЕТА 714
* * *: АМАТОРИНО АМАТОРИ 722
Саво Пузић: БОРБЕНА ОБУКА ИЛИ БОРБА 724
Душан Максимовић: У ОБНОВЉЕНОМ ШУМАДИЈСКОМ БАТАЉОНУ 727
Батрић Јовановић: САВО МАШКОВИЋ 730
Драго Милутиновић: ГОНИМО РАЗБИЈЕНОГ НЕПРИЈАТЕЉА . 734
* * *: МУКЕ ВЕЗИСТА (анегдота) 737
Тића Митровић: МИНЕРИ У ПРОБОЈУ 738
Даница Росић: БОЛНИЧАРКА ЗОРА 742
Саво Пузић: У ПРОЛЕЋНОЈ ОФАНЗИВИ 746
* * *: СВЕСТ БОРЦА ПИОНИРА 752
Мишо Лековић: ОД БЕОГРАДА ДО ЗАГРЕБА 754
Живорад Михајловић: У СЕЋАЊУ НАРОДА 763

Шиме Кроња: У РУДО СУ С ПЈЕСМОМ ДОШЛИ 769
* * *: НЕЗАПИСАНИ 777
* * *: ПРЕГЛЕД ГУБИТАКА 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ . . 780

ПРИЛОЗИ:

— Одликовања Прве пролетерске 773
— Списак народних хероја бригаде 781
— Регистри: 781
Имена личности 783
Војних јединица — наших и непријатељских 799

ПРВА ПРОЛЕТЕРСКА

КЊИГА ДРУГА

*

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК
Андро Стругар

*

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОРИ
Алекса Ивановић и Срђа Петровић

*

КОРЕКТОРИ
Живојин Љубинковић и Божидарка Васиљевић

*

Дато у штампу октобра 1962.

Штампање завршено априла 1963.

Тираж: 8000 латиницом и 7000 ћирилицом

Штампа: Графичко предузеће „ПРОСВЕТА“ — Београд, Ђ. Ђаковића 21

BORBENI PUT 1. PROLETERSKE BRIGADE
22. XII 1941.–9. V 1945.
1941. godina
1942. godina
1943. godina
1944. godina
1945. godina
RAZMERA 1 : 1 500 000
Autor: Mišo Leković
Štampa „GEOKARTA" 1963
1. PR. DIVIZIJA
1. PR. BRIGADA
22. XII 1941
MAĐARSKA
RUMUNIJA
ZAGREB
9. V
Vrbovec
5. V
Bjelovar
Čazma
Sisak
Novska
Okučani
25. IV
Sl. Požega
Pleternica
18. IV
Našice
Osijek
Vinkovci
Vukovar
Sl. Brod
Ilok
12. IV
Šid
Fruška Gora
4. XII
Sr. Mitrovica
Novi Sad
DUNAV
SAVA
BEOGRAD
20. X
Šabac
Obrenovac
Ralja
Ub
Lazarevac
Valjevo
15. IX
Maljen
Kosjerić
Kragujevac
Čačak
Užice
Bajina Bašta
Kraljevo
Čajetina
Palisad
Zlatibor
Priboj
23. VIII
Nova Varoš
Prijepolje
Zlatar
Sjenica
Bijelo Polje
Mojkovac
10. V
Sinjajevina
Žabljak
18. IV
Pljevlja
SANDŽAK
19. V
4. V
15. V
11. V
Rudo
Višegrad
Ustiprača
Goražde
Čajniče
13. IV
8. IV
Ustikolina
Foča
24. V
15. IV
Tjentište
Maglić
Gacko
11. VI
Nevesinje
Mostar
Ulog
Kalinovik
Zelengora
Jahorina
Rogatica
SARAJEVO
Romanija
Podromanija
Han Pijesak
Vlasenica
28. V
Pjenovac
21. I
Srebrenica
Bratunac
Drinjača
Zvornik
5. VII
Tuzla
Loznica
Doboj
Tešanj
Tešić
Borja
2. II
Prnjavor
16. I
Srbac
Motajica
Banja Luka
14. XII
Kotor Varoš
Prijedor
Kozara
Bihać
Grmeč
B. Petrovac
7. XI
Ključ
Sitnica
20. XI
Srnetica
Drvar
1. VI
Grahovo
26. X
Dinara
Livno
5. VIII
Cincer
Duvno
6. XII
Aržano
22. IX
Split
Imotski
Posušje
Biokovo
Jadransko more
Mrkonjić Grad
Jajce
7. VIII
Vlašić
Travnik
Zenica
Nemila
1. VIII
Vareš
D. Vakuf
15. X
Bugojno
G. Vakuf
14. IX
14. VII
Prozor
Bitovnja
17. II
28. VI
Igman
Treskavica
Konjic
8. VII
Prenj
10. VI
26. II